

K. MARX - F. ENGELS

DELA

Karl Marx
Friedrich Engels

Karl Marx
Friedrich Engels

Dela
Četvrti tom

Urednik

Gligorije Ernjaković

**Institut
za izučavanje
radničkog pokreta**

**Prosveta
Izdavačko preduzeće**

KARL
MARX
FRIEDRICH
ENGELS

DELA

TOM 4

BEOGRAD 1968

PREDGOVOR

Četvrti tom *Dela Marxa i Engelsa* sadrži radove Friedricha Engelsa iz 1843. i one radove iz 1844. godine koje je on napisao pre susreta s Marxom krajem avgusta u Parizu, to jest pre početka njihovog zajedničkog rada na delu *Sveta porodica*. Doduše, ovaj susret Marxa i Engelsa ne čini striktnu granicu toma, jer u njega ulazi i Engelsovo delo *Položaj radničke klase u Engleskoj* napisano i objavljeno nekoliko meseci docnije; ali s obzirom na to da je nastanak toga dela, kao i ostalih radova koji se objavljuju u ovom tomu, vezan za Engelsov boravak u Engleskoj od 1842. do 1844. i da je materijal za njega prikupljen za vreme toga boravka, tj. u 1843. i 1844. godini, uvršteno je i ono u ovaj, četvrti tom. Po sličnoj logici, u priloge uz ovaj tom uvršteni su *Jedan engleski štrajh* i *Engelsove napomene uz ispise iz nekih pročitanih dela*, koji su nastali tek u leto 1845, ali su celim svojim sadržajem vezani za Engelsovo proučavanje socijalnih i ekonomskih prilika u Engleskoj toga vremena. Kao prilozima uneti su i Engelsovi predgovori docnijim izdanjima *Položaja radničke klase u Engleskoj* da bi se samo delo što bolje osvetlilo, mada će se ti predgovori objaviti i u onim tomovima koji sadrže radove iz perioda u kome su predgovori napisani (1887, 1892).

Kao i u 2. tomu ovog izdanja, na koji se ovaj tom neposredno nastavlja, pred nama su još uvek radovi mladoga Engelsa — pisao ih je u svojoj dvadeset trećoj, odnosno dvadeset četvrtoj godini. Ti radovi nam vrlo jasno pokazuju kako se Engels, u nastojanju da shvati suštinu društvenih pojava svoga vremena i da u skladu sa svojim uverenjem utiče na njih, postepeno oslobađao uticaja idejnih i političkih pokreta kroz koje je u svom dotadašnjem razvoju prošao, i dokle je na razvojnom putu od idealizma i revolucionarnog demokratizma ka materijalizmu i komunizmu stigao pre susreta sa Marxom, koji se nešto drugačijim putem kretao ka sličnim shvatanjima.

Engels je u Englesku stigao u drugoj polovini novembra 1842, a već 29. i 30. novembra šalje prve dopise listu »Rheinische Zeitung« u Keln. U toku decembra objavljena su još tri njegova dopisa u istom listu, od kojih je poslednji datiran 22. decembra. Ti prvi dopisi iz Engleske objavljeni su u 2. tomu ovoga izdanja.

Do danas nije nađeno pouzdano objašnjenje zašto je Engels odjednom prekinuo saradnju u listu »Rheinische Zeitung«. Deo objašnjenja leži svakako u pooštavanju cenzure u Nemačkoj; u januaru 1843. je zabranjen Rugeov časopis »Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst« i najavljena zabrana lista »Rheinische Zeitung«, ali je ovaj ipak izlazio do kraja marta (Marx je napustio redakciju 18.

marta). Od marta 1843. u Nemačkoj više nije bilo nijednog organa u kojem bi Engels mogao objavljivati svoje dopise. Ruge i Marx u tek pripremali plan za pokretanje novog časopisa (»Deutsch - Französische Jahrbücher«), ali do njegovog pojavljivanja proći će još niz meseci.

Jedini organ na koji je Engels mogao u to vreme računati bio je »Schweizerischer Republikaner«, koji je u Cirihi uređivao Julius Fröbel, izdavač Rugeovih »Anekdota« i Herveghovih »Einundzwanzig Bogen aus der Schweiz«. I odista, Engels se koristi ovom jedinom mogućnošću i u toku maja i juna 1843. šalje pomenutom listu četiri dopisa koji izlaze pod redakcijskim naslovom *Briefe aus London* (Pisma iz Londona), mada je više nego verovatno da ih je Engels slao iz Mančestera.

Međutim, i ova saradnja se naglo prekida. Objašnjenje se može tražiti u događajima u Švajcarskoj. Tamo su delovale grupe nemačkih emigranata, većinom radnika i radikalno - demokratski orijentisanih intelektualaca, koje su švajcarske vlasti do izvesne mere tolerisale jer je sav njihov propagandni politički rad ostajao uglavnom zatvoren u krugu emigranata. Međutim, kad je ta delatnost pretila da izađe iz okvira građanskog liberalizma i radikalizma, ili kad je izazivala neprilike švajcarskoj vladi kod nemačkih reakcionarnih vladodržaca, onda su i švajcarske vlasti umele da postupaju dosta oštro. Ako su još nekako i tolerisale publicističku delatnost i radikalni demokratizam profesora mineralogije na ciriškom univerzitetu Juliusa Fröbela, čak i kad se ovaj zalagao za socijalističke ideje, revolucionarnom pesniku Georgu Herweghu, koji je nameravao da list »Der deutsche Bote aus der Schweiz« pretvori u časopis, otkazano je gostoprimstvo (3. marta 1843), časopis Wilhelma Weitlinga »Die junge Generation« je u maju 1843. zabranjen, sam Weitling uhapšen (9. juna 1843), a svi njegovi spisi zaplenjeni. Zbog veza sa Weitlingom, bio je ugrožen i Fröbel, pa je morao da se povuče iz uredništva lista »Schweizerischer Republikaner«. Verovatno je da je Engels zbog toga prekinuo saradnju i u ovom listu.

Osim Švajcarske postojao je, doduše, još jedan centar nemačke političke emigracije — Pariz. Tamo je u to vreme bilo oko 80 000 Nemaca, ali izdelfeni u grupe sa najrazličitijim shvatanjima i nedovoljno povezani i organizovani, još nisu imali ni lista ni časopisa. Između Marxa, Rugea, Fröbela, Hessa, Herwegha, Bakunjina i dr. vodi se u Nemačkoj vrlo živa prepiska, preduzimaju se putovanja i vode razgovori o pokretanju časopisa čija će se redakcija smestiti u Pariz, ali časopis će se pojaviti tek početkom 1844. godine.

U takvim okolnostima Engels odista nije mogao da nastavi onako plodnu publicističku delatnost kao prethodnih nekoliko godina. Međutim, vreme koje je time dobio upotrebio je u druge, isto tako korisne svrhe.

Još u *Pismima iz Vupertala* (vidi 2. tom ovog izdanja) videlo se da Engels ima otvorene oči i uši za životne uslove i društveni položaj

radništva. Tamo je reč bila o radnicima u jednom nemačkom gradu u kojemu je moderna industrija bila tek u začetku. U Engleskoj je mašinska industrija bila mnogo razvijenija, klasni odnosi izraženiji, beda radničke klase daleko uočljivija nego u Nemačkoj—i to je privuklo izuzetnu Engelsevu pažnju.

Bilo je i pre Engelsa pisaca koji su uočili i opisivali industrijski polet u Engleskoj i divili mu se, ali njihovoj pažnji je izmicala beda radničke klase i novi oblici otvorenih i sve oštrijih klasnih sukoba. Bilo je i takvih koji su opisivali bedu radničke klase, ali su u njoj videli samo klasu koja pati i koju iz humanih obzira treba spasti bede. Po njima, inicijativu za njeno oslobođenje treba da uzmu na sebe plemeniti pojedinci i prosveteni slojevi društva. Engels je prema društvenoj stvarnosti imao drukčiji stav zahvaljujući delom svom filozofskom obrazovanju, ali isto tako i direktnom uticaju koji je na njega izvršio Moses Hess. Ovaj mu je još ranije skrenuo pažnju ne samo na bedu radničke klase već i na ogorčenu klasnu borbu u Engleskoj i na ulogu koju zbog toga Engleska može da igra u budućoj socijalnoj revoluciji. Drugim rečima, kad je došao u Englesku, Engels je već usmeren ka komunizmu i materijalizmu toga vremena, mada će tragovi ranijih shvatanja izbijati u njegovim radovima, čas ovde čas onde, još nekoliko godina. Oslobođanju od njih doprineće upravo taj boravak u Engleskoj i upoznavanje njene ekonomske, socijalne i političke stvarnosti.

Osnovne karakteristike ekonomskog i političkog razvoja Engleske bile su tih godina, kao i celog tog razdoblja, burno napredovanje industrije i prometa, ekonomsko i političko jačanje industrijske i trgovačke buržoazije, raslojavanje sitne buržoazije i stanovništva koje se bavilo poljoprivredom, povećanje broja industrijskih radnika i sve veća beda u koju su oni zapadali, naročito u gradovima, i postepeno osamostaljšivanje političkog pokreta radničke klase. Kratko rečeno, Engleska je još bila poprište industrijske revolucije sa svim njenim dalekosežnim ekonomskim, socijalnim i političkim posledicama.

Gledajući u takvoj Engleskoj blisku budućnost i ostalih evropskih —i ne samo evropskih—zemalja, koje su tek stupale na put industrijskog razvoja, Engels pažljivo prati zbivanja oko sebe i proučava uslove koji su doveli do tadašnjeg stanja. Otvorena i radoznala duha, on se koristio svim mogućnostima za sticanje uvida u taj razvoj. Teško da bi neki drugi grad bio za tu svrhu podesniji od Mančestera, gde se Engels nastanio. Bio je to centar tekstilne industrije, tada najrazvijenije i najdinamičnije industrijske grane u Engleskoj. Svakodnevni rad u fabrici, u kojoj je njegov otac imao udela kao vlasnik, omogućavao mu je da neposredno upozna ekonomske i tržišne odnose, a u znatnoj meri i životne prilike radnika. Međutim, on se time nije zadovoljavao. Zalazio je u radničke četvrti i stanove, odlazio na radničke skupove i diskusije; pravio je poznanstva s običnim radnicima i njihovim vođama, uspostavljao kontakte s redakcijama njihovih listova. Nije propustio priliku da se upozna i sa komunističkim vođama nemačke emigracije

(Karlom Schapperom, Heinrichom Bauerom, Josephom Mollom i dr.), mada ga je izvesno vreme njegov filozofski komunizam držao na izvesnoj distanci od njihovog »ograničenog komunizma jednakosti«.

Svoja neposredna iskustva i saznanja Engels je dopunjavao proučavanjem ekonomske i političke literature. Sve ga je to vodilo sve jasnijem uviđanju da su društveni i politički život uslovljeni ekonomskim razvitkom i da je klasna borba koja iz tog razvitka rezultira osnovna pokretačka snaga moderne istorije.

U takvim uslovima on je krčio sebi put ka materijalističkom shvatanju istorije kao osnovi svoga komunističkog uverenja, oslobađajući se korak po korak ne samo mladohegelovskog idealizma i hegelizma uopšte već i Hessovog utopizma i Feuerbachovog apstraktnog humanizma.

Kao što je gore pomenuto, u toku maja i juna 1843. godine u listu »Schweizerischer Republikaner«, koji je pod uredništvom Juliusa Fröbela izlazio dvaput nedeljno u Cirihi, objavljena su četiri Engelsova dopisa pod naslovom *Pisma iz Londona*. U poređenju sa dopisima objavljenim pola godine ranije u listu »Rheinische Zeitung«, *Pisma iz Londona* pokazuju da je Engels učinio značajan korak napred u poznavanju socijalno - političkih odnosa u Engleskoj i da je, što posebno treba istaći, počeo da izučava dela iz političke ekonomije. Sada još konkretnije izlaže odnose političkih snaga i njihovu ekonomsku i klasnu uslovljenost, naročitu pažnju obraćajući čartističkom pokretu i socijalistima - ovenistima i ističući da je radništvo najprogresivnija društvena klasa baš zato što se našlo na najnižem delu društvene lestvice. Ceo četvrti dopis posvećen je položaju Iraca i njihovoj borbi protiv nacionalnog porobljavanja i ekonomskog iskorišćavanja. Kako u ovom, tako i u nekoliko narednih dopisa ima u ocenama snage progresivnih pokreta niz preterivanja, koja se mogu objasniti delom mladalačkim entuzijazmom autora a delom i svesnom propagandističkom željom da se odgovarajućim klasno - političkim snagama na kontinentu da jači podsticaj, mada, najzad, ne treba gubiti iz vida ni to da pouzdanih izvora o broju pristalica ovog ili onog pokreta nije tada ni bilo.

Posle tih dopisa objavljenih u maju i junu 1843. Engels nekoliko meseci nigde ništa ne objavljuje. Za to vreme on marljivo izučava englesku literaturu (Shelleya, Carlyle-a i dr.), budno prati dnevnu i periodičnu štampu, koja je mnogo slobodnije i otvorenije pisala o svim političkim i društvenim pitanjima nego što je to bio slučaj u Nemačkoj toga vremena. Da bi dublje prodro u prave uzroke bede proletarijata, on čita dela engleskih i francuskih ekonomista, naročito Adama Smitha, Jamesa Stuarta, Thomasa Roberta Malthusa, Davida Ricarda i Jean-Baptiste-a Saya, crpeći iz njih kritički saznanja o ekonomskoj i političkoj strukturi kapitalističkog društva. Učestvujući sve neposrednije i sve aktivnije u borbama engleskog radništva, on je širio krug svojih

poznanstava sa prvacima iz čartističkih i ovenističkih redova. Sklapa prijateljstvo sa George-om Julianom Harneyem, urednikom čartističkog organa »The Northern Star« koji je izlazio u Lidsu, i sa socijalistom Johnom Wattsom preko koga dolazi u vezu sa centralnim ovenističkim organom »The New Moral World« u Londonu.

Engels je u jednom od svojih dopisa zapisao da je bio prilično iznenađen kad je video kako su engleski socijalisti i uopšte obrazovani ljudi u Engleskoj slabo obavešteni o socijalnim zbivanjima na kontinentu. On je već tada pored razlika uočavao i zajedničke crte progresivnog kretanja u najrazvijenijim zemljama tadašnje Evrope i ukazivao na njihovu zajedničku sudbinu. I kao što je nekoliko meseci ranije za čitaoce na kontinentu prikazao u *Pismima iz Londona* šta se zbiva u Engleskoj, tako je sada za engleske čitaoce u ovenističkom organu »The New Moral World« izložio osnovne karakteristike socijalnih kretanja na kontinentu. U toku novembra 1843. izlazi u dva nastavka njegov poduži članak *Progress of Social Reform on the Continent* (Napredak pokreta za socijalnu reformu na kontinentu), koji sa izvesnim skraćenjima objavljuje i čartistički dnevni list »The Northern Star« u svojim brojevima od 11. i 15. novembra. U januaru i februaru 1844. »The New Moral World« objavljuje još tri kraća Engelsova dopisa: »The Times on German Communism« (»Tajms o nemačkom komunizmu«), *French Communism* (Francuski komunizam) i *Continental Movements* (Pokreti na kontinentu).

Duh ovih dopisa s kraja 1843. i s početka 1844. godine najbolje je izražen u članku *Napredak pokreta za socijalnu reformu na kontinentu* u sledećem pasusu: »Tako su tri velike i civilizovane zemlje Evrope — Engleska, Francuska i Nemačka — sve došle do zaključka da je potpuna revolucija socijalnih prilika, zasnovana na zajedničkoj svojini, postala hitna i neminovna nužnost. Ovaj je rezultat utoliko značajniji što je do njega došla svaka od pomenutih nacija nezavisno od drugih; to je činjenica od koje ne može biti jačeg dokaza da komunizam nije posledica posebnog položaja Engleske, ili bilo koje druge nacije, već da je on nužan zaključak koji moramo izvući iz premisa koje su date u opštim uslovima savremene civilizacije.« Engels ističe misao da će zajedničkom cilju »kojemu različitim putevima teže Francuska, Engleska i Nemačka« doprineti naročito ove tri zemlje: prva svojim političkim pokretom, druga svojim ekonomskim i socijalnim razvojem, i treća svojim filozofskim pokretom. Istina, to su tada bile najrazvijenije zemlje pa se ta misao i sama nametala, ali se u tome oseća i uticaj Hessova članka *Die europäische Triarchie* (Evropska trijarhija). I u ovim dopisima ima mestimičnih preterivanja, naročito u oceni broja pristalica komunističkog pokreta u Francuskoj.

Iz prepiske pesnika Herwegha je poznato da je Engels u septembru 1843. dolazio na kontinent i da se u Ostendeu sreo s Herweghom i liberalnim nemačkim istoričarem Georgom Gervinusom. Od Herwegha je tada mogao saznati o pripremama za izdavanje ča-

sopisa »Deutsch - Französische Jahrbücher«, jer je i Herwegh bio angažovan u tim pripremama. Od njega je Engels isto tako mogao saznati za promene u odnosima među svojim prijateljima iz mladohegelovskog kruga (raskid Rugea i Marxa sa berlinskim krugom »slobodnih«). Mogućno je isto tako da je Engelsa na saradnju u novom časopisu pozvao i sam Ruge, koji je poznavao Engelsove radove iz berlinskog perioda i još tada ga pozivao na saradnju u svom časopisu »Deutsche Jahrbücher«. Bilo kako bilo, Engels krajem 1843. i u januaru 1844. piše svoje članke za »Deutsch - Französische Jahrbücher«. To su bili članci *Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie* (Nacrt za kritiku političke ekonomije) i *Die Lage Englands. Past and Present by Thomas Carlyle* (Položaj Engleske. Prošlost i sadašnjost od Thomasa Carlyle-a). Teško je utvrditi koji je članak pisan ranije a koji docnije. Prema nekim podacima u samim člancima izgleda da je *Nacrt za kritiku političke ekonomije* pisan ranije, krajem 1843, a *Položaj Engleske* u januaru 1844. Međutim, ako bi se sudilo po stavovima autora i po ostacima ranijih, mladohegelovskih fojberhovskih i utopijskih shvatanja, moralo bi se zaključiti da je red bio obrnut.

Nacrt za kritiku političke ekonomije je prvi ekonomski rad Friedricha Engelsa. Pisan je sa stanovišta socijalizma na osnovu poznavanja priličnog broja autora onoga vremena i predstavlja pokušaj opšte kritike kapitalističkog društva i osnovnih kategorija dotadašnje političke ekonomije. Razmatrajući ekonomsku strukturu buržoaskog društva Engels dolazi do zaključka da temelje toga društva čine privatna svojina i konkurencija i pod tim uglom ispituje niz ekonomskih kategorija kao što su: vrednost, cena, renta, profit, najamnina, monopol, krize, koncentracija kapitala i dr. Opšti zaključak je da je kapitalizam osuđen na propast, jer će razvoj proizvodnih snaga dovesti do zaoštavanja sukoba dveju osnovnih klasa—klase posednika i klase proletera—i do socijalne revolucije, koja će ukinuti privatnu svojinu, ostvariti racionalnu organizaciju rada i izgraditi komunizam. Komunizam, dakle, proizlazi iz razvoja samog kapitalističkog društva. Prema tome, Engels analizom i kritikom ekonomike dolazi do istog zaključka do kog u to vreme dolazi i Marx analizom i kritikom građanskog društva i države.

Međutim, iako je Engelsova kritika kapitalističke ekonomike svedočila o lucidnosti njegova duha i o širini pogleda koja s obzirom na njegovu mladost zadivljuje, ipak je ovaj članak bio samo skica, nejednaka po vrednosti svojih delova, u kojoj su se još nalazili tragovi moralno-filozofskih razmatranja tamo gde je bila potrebna dublja ekonomska analiza. Engels je bio svestan toga već tada i na kraju članka je izrazio nameru da detaljnije obradi uticaj mašinske proizvodnje i fabričkog sistema. Mnogo docnije, u jednom pismu Wilhelmu Liebknechtu, aprila 1871, on odbija da dâ pristanak za ponovno objavljivanje toga članka jer je smatrao da

je članak »zastareo«, da je pisan »u hegelovskom maniru«, i da ima vrednosti još samo kao istorijski dokument.

Pa ipak je Marx u predgovoru za *Prilog kritici političke ekonomije* 1859. nazvao taj Engelsov rad »genijalnom skicom kritike ekonomskih kategorija« pa se i u *Kapitalu* pozivao na neka mesta iz njega. U svakom slučaju, ne može biti sumnje u to da je Engels upravo tim svojim radom skrenuo Marxu pažnju na značajnost ekonomskog faktora u društvenim zbivanjima, koji su mladohegelovci bili potpuno zanemarili, i da je i u tom smislu ovaj Engelsov rad značajan, jer je Marxova kritika buržoaskog društva sa ekonomskog staništa ubrzo donela krupne plodove i u oblasti proučavanja društvenih pojava i u praktičnopolitičkom pokretu radničke klase. Zato ova Engelsova skica obeležava vrlo značajnu etapu u genezi istorijskog materijalizma.

Drugi Engelsov članak napisan za »Deutsch-Französische Jahrbücher« u stvari je kritički prikaz Carlyle-ove knjige *Prošlost i sadašnjost*, objavljene u Londonu 1843. godine. Po uverenju konzervativac i puritanac, Carlyle se zgražao nad stanjem u koje je »materijalizam i utilitarizam«, u stvari rani kapitalizam, doveo englesko buržoasko društvo. On je dobro video, i u knjizi vrlo uverljivo prikazao, bedu »siromaha« na jednoj i nagomilavanje bogatstva na drugoj strani. Spas je očekivao od neke nove aristokratije koja se neće rukovoditi traženjem profita, već opštim interesom — nošena idealizmom i istinskom religioznošću. Engelsa je Carlyle osvojio uzbuđljivim opisivanjem bede engleskog proletarijata, parazitizma zemljoposedničke aristokratije i pohlepnosti buržoazije, ali rešenja Engels nije očekivao odande odakle ih je očekivao Carlyle: ne od religije i boga već od čoveka, ne od aristokratije, već od radničke klase. Međutim, Engelsov komunizam je u tom članku još pod znatnim uticajem Feuerbachovih i Hessovih utopijskih shvatanja o »suštini čoveka«. Na kraju članka Engels i pored pomenutih neslaganja daje visoku ocenu Carlyle-ova rada i svoje pozitivno mišljenje o Carlyle-u promeniće tek posle 1848. godine kad je ovaj odlučno stao na stranu reakcije.

Posle prvog dvobroja koji je izašao u Parizu prvih dana marta 1844. godine »Deutsch-Französische Jahrbücher« se nisu više pojavili. Odlučna komunistička usmerenost glavnih priloga učinila je da se buržoaski radikali na čelu s Rugeom počnu povlačiti, što je ubrzo dovelo i do konačnog raskida između Marxa i njih i do likvidacije časopisa.

U prvoj polovini 1844. godine Engels je napisao još dva opširna članka o Engleskoj. To su *Die Lage Englands. Das achtzehnte Jahrhundert* (Položaj Engleske. Osamnaesti vek) i *Die Lage Englands. Die englische Konstitution* (Položaj Engleske. Engleski ustav). Vrlo je verovatno da su članci bili namenjeni časopisu »Deutsch-Französische Jahrbücher«, ali pošto je on prestao da izlazi, članci su u vremenu od 31. avgusta do 5. oktobra 1844. objavljeni u nas-

tavcima u radikalnom nemačkom listu »Vorwärts!«, koji je izlazio dva puta nedeljno u Parizu i koji se pod Marxovim uticajem od leta 1844. počeo orijentisati ka komunizmu. Ti članci su bili rezultat daljeg i dubljeg proučavanja društveno - ekonomskog razvoja Engleske, pa su se od prethodnih napisa odlikovali određenijim i čvršćim stavom o ulozi proizvodnih snaga u razvoju društva i o suprotnosti ekonomskih interesa kao osnovi političkog zbivanja. U svoja razmatranja Engels ovde uvlači i državu, i otkrivajući u njoj političko sredstvo za ostvarivanje i zaštitu interesa vladajućih klasa, utvrđuje njen klasni karakter. Ti članci, međutim, još jednom pokazuju kako je proces Engelsovog oslobađanja od ostataka idealističkih shvatanja bio mučan i dug. Dok se u prikazu engleske istorije posle industrijske revolucije Engels nalazi skoro u potpunosti na pozicijama istorijskog materijalizma, u objašnjavanju prošlosti se među primarnim faktorima još uvek pojavljuju »svest«, »nacionalni karakter«, »sklonost skepticizmu« itd.

U vreme objavljivanja ovih članaka, tj. krajem avgusta 1844, Engels napušta Englesku i na putu za Nemačku svraća u Pariz, gde se zadržava desetak dana. Tih dana dolazi do značajnog susreta Marxa i Engelsa, od kojeg počinje njihov zajednički revolucionarni rad zasnovan na istovetnosti pogleda i na trajnom prijateljstvu.

Radovi nastali posle ovog susreta u 1844. i 1845. godini ulaze u naredni tom ovog izdanja s izuzetkom Engelsovog dela *Položaj radničke klase u Engleskoj*, koje je, kao što je gore rečeno, uvršteno u ovaj tom jer je celim svojim sadržajem vezano za takozvani londonsko - mančesterski period Engelseva života.

Engels je prvobitno imao nameru da napiše delo o socijalnoj istoriji Engleske, u kome bi posebno poglavlje bilo posvećeno položaju radničke klase. Kad se u toku svog boravka u Engleskoj i u toku svojih proučavanja upoznao sa stvarnim društvenim odnosima u toj zemlji, i kad je došao do saznanja o mestu radničke klase u buržoaskom društvu i njenoj istorijskoj ulozi, promenio je svoj plan i odlučio da radničkoj klasi Engleske posveti posebno delo.

To delo je ne samo najobimniji i najznačajniji rad mladoga Engelsa, već je značajno i po tome što je Engels, prikazujući položaj engleskog proletarijata, dao analizu razvoja industrijskog kapitalizma, razotkrio ekonomsku i političku strukturu buržoaskog društva u tada najrazvijenijoj zemlji Evrope i utvrdio zakonitosti kapitalističke proizvodnje. Iako ni to delo još nije slobodno od izvesnih ostataka filozofskih shvatanja kroz koja je Engels prethodno bio prošao u svom duhovnom razvitku—na što je vrlo reljefno i jasno sam ukazao u svom predgovoru nemačkom izdanju iz 1892. godine—ipak ono, po vremenu svoga nastanka, predstavlja prvi plod istorijsko - materijalističkog prilaženja proučavanju društvenih pojava. Kao »teška optužba protiv kapitalizma i buržoazije« (Lenjin), ono je bilo decenijama borbena oruđe u rukama revolucionarnog proletarijata i odigralo je značajnu ulogu u borbi protiv raznih utopijskih shvatanja, koja su

u uslovima teške eksploatacije i prvog buđenja svesti radničke klase nicala na sve strane i predstavljala ozbiljnu smetnju u formiranju klasnog radničkog pokreta i u njegovim prvim političkim akcijama.

U predgovorima docnijim izdanjima Engels je sam ukazao na slabosti knjige koje su bile rezultat njegove mladosti i mladosti pokreta kome je po svom uverenju pripadao. Iako je te tragove mladosti jasno video, nije nalazio za potrebno da ih uklanja, već je delo preneo i docnijim generacijama u nepromenjenom obliku.

Položaj radničke klase u Engleskoj predstavlja i danas ne samo dokument o jednoj značajnoj etapi u razvoju naučnog socijalizma već i delo čije osnovne misli o socijalizmu kao jedinjoj alternativi kapitalizmu koji odživljava svoj vek i o radničkoj klasi kao osnovnom nosiocu društvenog preobražaja, savremeni društveni razvitak sve više potvrđuje.

Materijal za *Položaj radničke klase u Engleskoj* Engels je prikupio za vreme svoga boravka u Mančesteru, a samo delo je napisao u svom rodnom mestu Barmenu, od sredine novembra 1844. do sredine marta 1845. Iz štampe je izašlo početkom juna 1845. u Lajpcigu. U godini 1848. isti izdavač (Wigand) obnovio je staro izdanje sa novim koricama i natpisom »drugo izdanje«. U Njujorku se 1887. godine pojavio engleski prevod dela s Engelsovim predgovorom i »dodatkom«, a 1892. je isti prevod objavljen i u Londonu. Drugo nemačko izdanje za Engelsova života i sa Engelsovim predgovorom pojavilo se u izdanju J.H.W. Dietza 1892. u Štutgartu.

Srpskohrvatski prevod ovog dela objavljen je prvi put 1911. godine u izdanju »Socijalističke knjižare« u Beogradu (u prevodu N. Tomića i N. Bogdanovića). Nova redakcija tog prevoda objavljena je 1951. godine u izdanju »Kulture« u Beogradu. Isti prevod je uzet i za osnovu ovog izdanja.

U celini uzeti, radovi koji su ušli u ovaj tom pokazuju samostalni razvojni put mladoga Engelsa, put koji ga je od mladohegelovstva i Feuerbachovog apstraktnog materijalizma vodio ka istorijskom materijalizmu, put kojim se od demokratskog radikalizma kretao ka komunizmu, i dokle je na tom putu stigao pre susreta sa Marxom u leto 1844. godine, kada počinje njihov dugogodišnji zajednički rad. Osim toga, radovi koji se objavljuju u ovom tomu pokazuju da Engelsov doprinos polaganju osnova naučnog socijalizma nije bio ni mali ni beznačajan, kako bi se moglo zaključiti iz njegovih docnijih izjava koje je—naročito posle Marxove smrti—o tome davao, rukovođen svojom urođenom skromnošću i željom da što više istakne zasluge i genijalnost svoga prijatelja.

KARL MARX
FRIEDRICH ENGELS

DELA

MAJ 1843 - SEPTEMBAR 1844

Pisma iz Londona

I

Demokratska partija Engleske brzo napreduje. Dok vigovci i torijevci^[1], novčana i plemićka aristokracija, vode dosadnu prepirku oko beznačajnih stvari u »nacionalnoj brbljaonici«, kako kaže torijevac Thomas Carlyle, ili u »domu koji pretenduje na to da zastupa engleske opštine«, kako kaže čartist Feargus O'Connor, dok državna crkva upotrebljava sav svoj uticaj na bigotne sklonosti nacije da bi još malo održala svoju ostarelu zgradu, dok Liga protiv zakona o žitu^[2] razbacuje stotine hiljada u ludoj nadi da će zato dočekati da milioni teku u džepove lordova koji predu pamuk—za to vreme mirno i sigurno korača napred prezreni i izrugivani socijalizam i postepeno se nameće javnom mnenju, za to vreme se za nekoliko godina oformila nova, neprebrojna partija pod zastavom Narodne povelje (charter)^[3] i izabrala je tako energičan način agitovanja da su O'Connell i Liga prema njoj prave šepRTLje. Poznato je da su partije u Engleskoj identične sa socijalnim stupnjevima i klasama; da su torijevci identični s plemstvom i bigotnom, strogo ortodoksnom frakcijom anglikanske crkve, da se partija vigovaca sastoji od vlasnika fabrika, trgovaca i disentera^[4], u celini od gornjeg sloja srednje klase^[5], da donji sloj srednje klase sačinjavaju tzv. »radikali«, i da napokon čartizam ima svoju snagu u *working men*, u proleterima. Socijalizam ne čini zatvorenu političku partiju, a regrutuje se u celini iz donjeg sloja srednje klase i proletera. Tako Engleska pokazuje neobičnu činjenicu da ukoliko neka klasa stoji niže u društvu, ukoliko je »neobrazovanija« u običnom smislu reči, utoliko je bliže napretku, utoliko ima više budućnosti. U celini, to je karakteristično za svaku revolucionarnu epohu, što se naročito jasno pokazalo prilikom religijske revolucije čiji je proizvod bilo hrišćanstvo: »blaženi su siromašni«, »mudrost ovoga sveta postala je glupost« itd. Ali taj predznak velike promene nije se još nikada pojavio tako jasno izražen, tako oštro građuiran kao sada u Engleskoj. U Nemačkoj pokret proizlazi ne samo iz obrazovane nego čak i iz učene klase; u Engleskoj su obrazovani, i uz to i naučnici, već tri stotine godina gluvi i slepi za sve znake vremena. Traljavnost engleskih univerziteta, prema kojima su naše nemačke visoke škole još zlatne, poznata je

u celom svetu; a kakva su dela prvih engleskih teologa, jednim delom čak i prvih engleskih prirodoslovaca, kakve reakcionarne spise sadrži masa sedmičnih »pregleda novih knjiga«, o tome se ne može na Kontinentu ni sanjati. Engleska je domovina političke ekonomije¹⁶⁾; a kako stoji nauka među profesorima i praktičnim političarima? Sloboda trgovine Adama Smitha saterana je u besmislene konsekvencije Malthusove teorije o stanovništvu i proizvela je jedino nov civilizovan oblik starog monopolističkog sistema, koji u današnjim torijevcima nalazi svoje zastupnike i koji je Malthusovu besmislicu pobijao s uspehom,—ali je ipak opet nateran na Malthusove konsekvencije. Nekonsekventnost i licemerstvo na sve strane, dok se uverljivi ekonomski traktati socijalista, a delimično i čartista, odbacuju s prezirom i nalaze čitaoce samo u nižim staležima. Straufovo delo *Život Isusov* prevedeno je na engleski. Nijedan »ugledan« izdavač nije hteo da ga štampa; napokon je objavljen u sveskama, 3 penija sveska, i to u izdanju sasvim drugorazrednog ali energičnog antikvara. Tako je išlo i s prevodima Rousseau-a, Voltaire-a, Holbacha itd. Byrona i Shelleya čitaju gotovo samo niži staleži; dela ovog poslednjeg nije smeo držati na svome stolu nijedan »ugledan« čovek a da ne iziđe na najgori glas. Pri tom ostaje: blaženi siromašni, jer je njihovo carstvo nebesko, a jednog lepog dana—i carstvo ovoga sveta.

Pred parlamentom se sada nalazi zakonski predlog sera J. Grahama o odgoju dece koja rade u fabrikama, prema kojem bi njihovo radno vreme bilo ograničeno, uvedena školska obaveza, a anglikanskoj crkvi bio bi poveren nadzor nad školama. Taj predlog je, naravno, izazvao opšte uzbuđenje i strankama se ponovo ukazala prilika da odmere svoje snage. Vigovci žele da potpuno odbace taj predlog, jer potiskuje disenteru od odgoja omladine, a vlasnike fabrika dovodi u nepriliku zbog ograničenja radnog vremena za decu. Nasuprot tome, među čartistima i socijalistima postoji snažno odobravanje opštih humanih tendencija predloga, s izuzetkom klauzula koje se odnose na anglikansku crkvu. Lankašir, glavna fabrička oblast, prirodno je i glavno središte agitacije koja se odnosi na gornji predlog. Torijevci su ovde u gradovima potpuno nemoćni; ni njihove skupštine, koje su održavali s tim u vezi, nisu bile javne. Disenteri su se najpre skupljali u korporacijama da bi upućivali peticije protiv predloga, a zatim su zajedno s liberalnim vlasnicima fabrika izdejstvovali da se sazivaju gradski zborovi. Takav gradski zbor saziva najviši gradski službenik, potpuno je javan i svaki građanin ima pravo da govori. Ovde dakle može, ako je dvorana dovoljno velika, pobediti samo najjača i najenergičnija partija. A na svim dosad sazvanim gradskim skupovima pobeđivali su čartisti i socijalisti. Prvi je bio u Stockportu, gde su rezolucije vigovaca dobile samo jedan glas, dok su rezolucije čartista imale za sebe celi skup, i tako je vigovski predsednik Stockporta, kao predsednik skupa, bio prisiljen da potpiše jednu čartističku peticiju i da je pošalje čartističkom članu parlamenta (Duncombe-u). Drugi je bio u Salfordu,

nekoj vrsti predgrada Mančestera, s nekih 100 000 stanovnika; tamo sam bio. Vigovci su preduzeli sve mere da osiguraju pobedu; borouhreeve¹ je zauzeo predsedničko mesto i mnogo govorio o nepri-strasnosti; a kad je jedan čartist upitao da li je dozvoljena diskusija, njemu je odgovoreno: da, kad se skupština završi! Namera je bila da se prva rezolucija prokrijumčari, ali čartisti su bili na oprezu i to su sprečili. Kad se jedan čartist popeo na govornicu, prišao je jedan disenterski sveštenik i hteo je da ga zbaci! Međutim, sve je još dobro išlo dok napokon nije bila predložena jedna peticija u duhu vigovaca. Tada se pojavio jedan čartist i predložio amandman; odmah zatim predsednik i cela vigovska svita su ustali i napustili dvoranu. Sastanak je ipak nastavljen i čartistička peticija stavljena na glasanje; ali baš u taj čas policijski službenici, koji su se više puta angažovali u korist vigovaca, ugasili su svetlo i prisilili skupštinu da se razide. Vigovci su ipak u sledećem broju lokalnih novina objavili da su sve njihove rezolucije prihvaćene, a boroughreeve je bio dovoljno nepošten da stavi svoj potpis »zastupajući skupštinu i po njenom nalogu«! To je vigovsko poštenje! Treći sastanak održan je dva dana kasnije u Mančesteru i tu su radikali odneli isto tako sjajnu pobedu. Iako je vreme sastanka bilo odabrano tako da većina fabričkih radnika nije mogla prisustvovati, ipak su čartisti i socijalisti imali značajnu većinu u dvorani. Vigovci su se ograničili na tačke koje su im bile zajedničke s čartistima; jedan socijalist i jedan čartist govorili su s govornice i pohvalili vigovce što su se toga dana poneli kao dobri čartisti. Socijalist im je bez okolišenja rekao da je došao da pravi opoziciju ako nađe ma i najmanju priliku za to, ali da je sve išlo po njegovoj želji. Tako je došlo do toga da je Lankašir, i naročito Mančester, sedište vigovaca, glavno uporište. Lige protiv zakona o žitu, pokazao sjajnu većinu u korist radikalne demokratije, pa se na taj način snaga »liberala« potpuno drži u šahu.

II

Augsburški list »Allgemeine Zeitung« ima u Londonu liberalnog korespondenta koji se potpisuje znakom (*) i koji vigovske stranačke spletke s naklonošću izlaže u strašno dugim i dosadnim člancima. »Liga protiv zakona o žitu sada je moć u zemlji«, kaže ovaj vrač - - pogađač i time iskazuje najveću laž koju je ikada rekao jedan pristrasni dopisnik. Liga — moć zemlje! Gde se skriva ta moć? U ministarstvu? Pa tamo sede Peel i Graham i Gladstone, najljući neprijatelji Lige. U parlamentu? Tamo svaki njihov predlog odbacuje većina koja je retka u analima engleskog parlamenta. Gde se skriva ta moć? U javnosti, u naciji? Na ovo pitanje može potvrdno odgovoriti samo takav praznoglav,

¹ gradonačelnik

vetropirast dopisnik, kome je Drury - Lane⁽⁷⁾ publika, a zbrda - zdola sakupljena skupština javno mnenje. Kad je taj mudri korespondent već toliko slep da ne vidi usred bela dana — takva je sudbina vigovaca — onda ću mu reći kako stoji s tom moći Lige. Torijevci su je isterali iz vlade i iz parlamenta, a čartisti su je isterali iz javnog mnenja. Feargus O'Connor ju je trijumfalno terao pred sobom po svim gradovima Engleske, svagde ju je izazivao na diskusiju, a Liga nikada nije prihvatila rukavicu. Liga ne može nikada sazvati javni skup a da od čartista ne pretrpi najsravniji poraz. Ili, ne zna li augsburški korespondent da su januarski pompezni skupovi u Mančesteru i sada sastanci u londonskom pozorištu Drury - Lane, gde se liberalni džentlmeni među sobom obmanjuju lažima i pokušavaju prikriti svoju unutrašnju nestabilnost, ne zna li on da su sve to »okrećeni grobovi«? Kome je dopušteno da prisustvuje tim skupovima? *Samo članovima Lige i onima kojima Liga daje ulaznice.* Dakle, tu nijedna protivnička strana nema izgleda da bude u uspešnoj opoziciji i zbog toga niko i ne traži ulaznice; ma koliko da se primeni lukavost, nijedna ne bi mogla prokrijumčariti ni stotinu svojih pristalica. Takve skupove, koji se kasnije nazivaju »javnima«, Liga održava već godinama i sama sebi čestita zbog svog »napretka«. Ligi sasvim priliči da na ovakvim »javnim« skupovima sa ulaznicama napada »sablant čartizma«, naročito kad zna da će O'Connor, Duncombe, Cooper itd. pošteno odgovoriti na te napade na stvarno javnim skupovima. Čartisti su do sada sa sjajnom većinom razbili svaki javni skup Lige, a Liga još nikada nije mogla uznemiriti čartističke skupove. Odatle mržnja Lige prema čartistima, odatle povika zbog »ometanja« javnih skupova od strane čartista — tj. zbog otpora većine protiv manjine koja sa govornice pokušava da iskoristi onu prvu u svoje ciljeve. Pa gde je onda moć Lige? — U njenoj uobrazilji i u njenoj — novčanoj kesi. Liga je bogata, ona se nada da će uklanjanjem žitnih zakona kao čarobnim štapićem ostvariti cvatući period trgovine i zato je obesna. Njene supskripcije donose znatnu masu novca, pa se time održavaju svi pompezni skupovi, otud ostale obmane i lažni sjaj. Ali iza tog sjajnog eksterijera ne nalazi se ništa realno. »Nacionalna čarter - asocijacija«⁽⁸⁾, udruženje čartista, po broju članova je jača i uskoro će se pokazati da i ona može pribaviti mnogo novca, iako je sačinjavaju samo siromašni radnici, dok Liga ima u svojim redovima sve vlasnike fabrika i trgovce. I to sa toga razloga što čartistička asocijacija dobija svoj novac u sitnim parama, ali gotovo od svakog svog člana, dok Ligi pritiču doduše znatne sume, ali samo od pojedinaca. Čartisti mogu svake sedmice s lakoćom da prikupe *milijon penija*¹ — pitanje je da li bi to Liga mogla izdržati. Liga je raspisala zajam od pedeset hiljada funti sterlinga i dobila oko sedamdeset hiljada; Feargus O'Connor će uskoro

¹ To čini godišnje 1 787 500 forinta rajnskih, što se prema našim kontinentalnim pojmovima o »siromašnim« ljudima jedva može verovati. — [Prim. red. lista »Schweizerischer Republikaner«.]

raspisati *sto dvadeset pet hiljada funti sterlinga* i možda iza toga isto toliko — on će ih dobiti, to je sigurno — i šta će tada Liga s tim svojim »velikim fondovima«?

Zašto su čartisti u opoziciji prema Ligi, o tome drugi put. Sada još samo jedna napomena: naponi i dela Lige imaju *jednu* dobru stranu. To je kretanje koje se pomoću agitacije protiv žitnih zakona unosi u dosad potpuno stabilnu klasu društva — u zemljoradničko stanovništvo. Dosad ono nije imalo nikakvog javnog interesa; zavisni od zemljoposednika, koji svake godine može otkazati ugovor o zakupu, farmeri su iz godine u godinu flegmatično, neznačajki, slali u parlament samo torijevece, 251 od 658 članova Donjeg doma, i to je dosad bila jaka baza reakcionarne stranke. Ako se neki farmer hteo odupreti tom naslednom glasanju, on nije dobio podršku ostalih zemljoradnika i zemljoposednik mu je lako mogao otkazati. A sada se pokazuje prilična živost u toj klasi stanovništva; već ima liberalnih farmera i među njima ljudi koji uvidaju da su interesi zemljoposednika i zakupca u mnogim slučajevima upravo suprotni. Pre tri godine, osobito u užoj Engleskoj, ne bi to niko smeo reći jednom zakupcu a da ne bude ili ismejan ili istučen. Delovanje Lige u redovima ove klase doneće koristi, ali sasvim sigurno drugačije nego što ona očekuje; jer ako je verovatno da masa zakupaca postepeno prilazi vigovcima, onda je još mnogo verovatnije da masa zemljoradničkih nadničara prelazi na stranu čartista. Jedno bez drugog je nemoguće i tako će Liga i ovde dobiti slabu naknadu za odlučni i totalni gubitak radničke klase, koju je privukao čartizam u gradovima i fabričkim okruzima u toku proteklih pet godina. Carstvo *juste - milieu-a*⁽⁹⁾ je prošlo, a »moć zemlje« podeljena je na ekstreme. Ja, međutim, pitam nakon ovih nepobitnih činjenica gospodina dopisnika lista »Allgemeine Zeitung« iz Augsburga, u čemu je ta »moć Lige«?

III

Engleski socijalisti su mnogo temeljitiji i praktičniji od francuskih, a to potiče naročito otuda što su oni u otvorenoj borbi s različitim crkvama i ne žele ništa da znaju o religiji. Naime, u većim gradovima oni obično drže jednu »hall« (dvoranu, dom za sastanke), gde svake nedelje slušaju govore, koji su često upereni protiv hrišćanstva i religije uopšte, a često osvetljavaju i onu stranu koja se tiče života radnika; čini mi se da je među njihovim predavačima Watts u Mančesteru u svakom slučaju značajan čovek; on je s mnogo talenta napisao nekoliko brošura o egzistenciji boga i o političkoj ekonomiji. Ovi predavači imaju vrlo dobar način rezonovanja; u svemu se polazi od iskustva i od dokazivih ili očiglednih činjenica, a to se čini tako temeljito da je u svakom slučaju teško boriti se s njima na području koje sami biraju.

Međutim, ako neko želi da odabere drugo područje, onda mu se nasmeju u lice; ja na primer kažem: za čoveka egzistencija boga ne zavisi od dokaza na osnovu činjenica, a oni odgovaraju: »Kako je smešan vaš stav: ako se on ne manifestuje u činjenicama, zašto da se bavimo njime: iz vašeg stava izlazi upravo to da su ljudi ravnodušni prema postojanju ili nepostojanju boga. Budući da se moramo brinuti o hiljadama stvari, mi vam prepuštamo dragog boga iza oblaka, gde on možda postoji a možda i ne postoji. Nas se ne tiče ono što ne znamo posredstvom činjenica; mi ostajemo na tlu 'lepih činjenica', gde o takvim fantazijama kao što su bog i religija ne može biti govora.« Tako oni i svoje ostale komunističke stavove oslanjaju na dokaz činjenicama, koje inače prihvataju oprezno. Upornost tih ljudi je neopisiva, a kako sveštenici misle da ih pridobiju, to sam bog neka zna. Na primer u Mančesteru komunistička zajednica broji 8 000 članova koji su se upisali za predavanja u dvorani koju plaćaju i nije preterano ako se tvrdi da polovina radničke klase u Mančesteru ima ista shvatanja o svojini kao i oni; jer kad Watts kaže s govornice (kod komunista kao propovedaonica kod hrišćana): danas idem na ovaj ili onaj skup, onda možemo računati s tim da će predlog koji on tamo iznese imati većinu.

I među socijalistima ima teoretičara, ili, kako ih komunisti nazivaju, *potpunih* ateista, dok se oni drugi nazivaju *praktični* ateisti; od tih teoretičara najpoznatiji je Charles Southwell u Bristolu, koji je izdavao borbeni časopis »Proročanstvo uma«^[10] i zbog toga bio kažnjen jednom godinom tamnice i globom od sto funti; naravno, globa je brzo bila pokrivena supskripcijama: kao što svaki Englez ima *svoje* novine, tako on *svojim* vođama pomaže u isplati globe, plaća *svojoj* kapeli ili dvorani i ide na *svoje* skupove. Charles Southwell, međutim, opet sedi u zatvoru; naime, u Bristolu je dvorana morala biti prodana, jer tamo nema tako mnogo socijalista, pogotovu ne bogatih, a takva dvorana je prilično skupa. Nju je kupila jedna hrišćanska sekta i pretvorila u kapelu. Kad je dvorana bila posvećivana za kapelu, prodrli su u nju socijalisti i čartisti da vide i čuju šta se tamo radi. A kad je sveštenik počeo da zahvaljuje bogu što se svemu tom bezbožništvu primiče kraj, što će se tamo gde se inače hulio sada slaviti bog, oni su to shvatili kao napad, a kako prema engleskim pojmovima svaki napad traži odbranu, oni su počeli uzvikivati: Southwell, Southwell, Southwell neka odgovori na napad!—Southwell onda ustade i poče da govori; sada se, međutim, sveštenici hrišćanske sekte staviše na čelo svojih parohijana svrstanih u kolone i jurnuše na Southwella; drugi iz sekte pozvaše policiju, jer je Southwell ometao hrišćansko bogoslužjenje; sveštenici ga zgrabiše vlastitim šakama, pretukoše ga (što se u takvim slučajevima često događa) i predadoše ga jednom policajcu. Southwell je sam naredio svojim pristalicama da ne pružaju nikakav fizički otpor; dok su ga vodili, pratilo ga je 6 000 ljudi s uzvicima »živeo«.

Osnivač pokreta socijalista Owen piše u svojim mnogobrojnim knjizicama kao nemački filozof, tj. vrlo loše, ali ipak ima povremeno

svetle trenutke kad se njegove mutne rečenice mogu svariti; njegovi pogledi su uostalom vrlo široki. Prema Owenu su »brak, religija i svojina jedini uzroci celokupne nesreće koja postoji od početka sveta« (!!), svi njegovi spisi vrve od srditih ispada protiv teologa, pravnika i medicinaru, koje on trpa u isti koš. »Porotne sudove zaposela je klasa ljudi koja je potpuno teološka i prema tome *stranka*; i zakoni su teološki pa ih zato treba odbaciti zajedno sa porotnim sudom.«

Dok je anglikanska crkva pirovala, socijalisti su učinili neverovatno mnogo za obrazovanje radne klase u Engleskoj; u početku se ne možemo dovoljno načuditi kad čujemo da najobičniji radnici govore u *Hall of Science*¹ s jasnom svešću o političkom, religijskom i socijalnom stanju; ali kad upoznamo neobične narodne spise, kad čujemo socijalističke agitatore, npr. Wattsa u Mančesteru, onda više nema razloga čuđenju. Radnici poseduju sada u pristojnim jeftinim izdanjima prevode francuskih filozofa prošlog stoljeća, većinom *Contrat social* Rousseau-a, *Système de la Nature*⁽¹¹⁾ i razna dela Voltaire-a. Osim toga, u jeftinim brošurama i časopisima oni nalaze rasprave o principima komunizma. U ruke radnika takođe dolaze po niskoj ceni spisi Thomasa Paine-a i Shelleya. Tome još pridodajemo nedeljna predavanja koja radnici vrlo marljivo posećuju; tako sam za vreme svog boravka u Mančesteru video komunističku dvoranu, koja prima oko 3 000 ljudi, svake nedelje dupke punu i slušao govore koji imaju neposredno dejstvo, u kojima se narodu govori otvoreno, a bilo je i šala na račun sveštenika. Često se dešava da se hrišćanstvo otvoreno napada i da se hrišćani nazivaju »našim neprijateljima«.

Po obliku ti sastanci su unekoliko slični crkvenim skupovima; pevački zbor, praćen orkestrom, peva na galeriji socijalne himne. To su napola ili potpuno duhovne melodije s komunističkim tekstovima, a za vreme tog pevanja slušaoci stoje. Tada se jedan čitalac sasvim neženirano, sa šeširom na glavi, penje na podijum na kojem se nalaze sto i stolica, mahanjem šešira pozdravlja prisutne i skida kaput; potom se da i počinje svoje predavanje, pri kojem se ljudi obično mnogo smeju, jer engleski duh u iskričavom humoru daje sebi oduška u ovim govorima. U jednom uglu dvorane je prodavnica knjiga i brošura, a u drugoj kiosk s narandžama i drugim osveženjima, gde svako može podmiriti svoje potrebe, ili ako bi mu govor bio dosadan, može se tamo povući. Povremeno se nedeljom uveče priređuju čajanke na kojima su ljudi izmešani bez obzira na godine, stalež i pol i večeraju uobičajeni čaj s kruhom i maslacem; radnim danom se u dvorani često priređuju plesovi i koncerti, na kojima se ljudi od srca vesele: u dvorani se nalazi i jedna kavana.

Kako dolazi do toga da se trpe sve te stvari? Jednom su komunisti za vreme vlade vigovaca izvojevali sebi parlamentarni akt o tome i tada se uopšte tako učvrstili da im se sada kao korporaciji ne može

¹ dvorana za predavanja

ništa učiniti. Drugo, vlasti bi rado napale istaknute pojedince, ali znaju da bi to išlo samo u korist socijalista jer bi svratilo javnu pažnju na njih, a oni baš to i žele. Kad bi bilo mučenika za njihovu stvar (a koliko bi ljudi bilo spremno na to svakog trenutka), to bi izazvalo uznemirenost; a uznemirenje je sredstvo koje može još više da proširi njihovu stvar, dok sada veliki deo naroda prelazi preko njih tako što smatra da su oni sekta kao i druge sekte; vigovci su vrlo dobro znali da protivmere deluju efikasnije za neku stvar nego agitacija njenih predstavnika, pa su im zato dozvolili da egzistiraju i dali im oblik, a svaki oblik obavezuje. Suprotno tome, torijevci prelaze u napad kad ateistički spisi postaju suviše opasni; ali svaki put se to okrene u korist komunista; decembra 1840. godine Southwell i drugi bili su kažnjeni zbog bogohuljenja i odmah su se pojavila tri nova časopisa: prvi »Ateist«, drugi »Ateist i republikanac«, treći u izdanju agitatora Wattsa, »Bogohulnik«. Neki brojevi »Bogohulnika« privukli su veliku pažnju i uzalud se ispitivalo kako bi se taj pravac mogao suzbiti. Pustili su ih da izlaze i, gle, sva tri lista su propala!

Treće, socijalisti se spasavaju, kao i sve ostale stranke, obilaženjem zakona i cepidlačenjem, što je ovde svakodnevna pojava.

Tako je ovde sve život i povezanost, čvrsto tlo i delo, tako ovde sve dobija vanjski oblik, dok mi verujemo da nešto znamo kad progutamo otužnu bedu Steinove knjige^[12], ili da nešto jesmo kad ovde - onde izrazimo neko mišljenje ublaženo mirisom ružinog ulja.

U socijalista se sasvim jasno vidi engleska energija; ali mene je naročito začudila dobroćudnost ovih, gotovo bih rekao, poštenjčina, ali koja je daleko od slabosti; oni se smeju običnim republikancima, jer bi republika bila isto tako licemerna, isto tako teološka, isto tako u zakonima nepravedna kao i monarhija; a za socijalnu reformu oni će zajedno sa ženama i decem dati svoje dobro i svoju krv.

IV

Sada se ne govori ni o čemu drugome nego samo o O'Connellu i irskom *repealu* (ukidanje unije između Irske i Engleske).^[13] O'Connell, stari lukavi advokat, koji je za vreme vladavine vigovaca mirno sedeo u Donjem domu i pomagao da se donesu »liberalne« mere da bi propale u Gornjem domu, taj isti O'Connell je najednom nestao iz Londona i parlamentarne debate i ponovo poteže svoje staro pitanje o ukidanju unije. Niko živ nije više na to mislio; tada se *Old Dan*¹ iskrcava u Dublinu i ponovo poteže tu starudiju. Nije nikakvo čudo što stara uskisla stvar razvija sada čudnovate zračne mehure. Tako stari mudrijaš ide od grada do grada, svaki put praćen telesnom gardom

¹ Daniel O'Connell

kakvom se nijedan kralj ne može pohvaliti—dvesta hiljada ljudi uvek oko sebe! Šta bi se sve moglo s tim učiniti kad bi neki razuman čovek uživao popularnost O'Connella, ili kad bi O'Connell bio malo pronicljiviji i nešto manje sebičan i tašt! Dvesta hiljada ljudi; i to kakvih ljudi!—ljudi koji nemaju ni prebijene pare, koji u dve trećine slučajeva nemaju na sebi čitav kaput, pravi proleter i sankiloti, a osim toga Irci, divlji, neukrotivi, fanatični Geli.¹ Ko Irce nije video, taj ih ne poznaje. Dajte mi dvesta hiljada Iraca i ja ću srušiti celu britansku monarhiju. Irac je bezbrižno, živahno dete prirode koje jede krompir. S poljane na kojoj je odrastao pod lošim krovom, uz slabi čaj i mršavu hranu, on je uvučen u našu civilizaciju. Glad ga tera u Englesku. Njegove strasti se bude u mehaničkoj, egoističnoj, ledeno - hladnoj sredini engleskih fabričkih gradova. Šta zna o štednji sirovi mladić koji je svoju mladost proveo igrajući se na poljani i proseći po cestama? Što zaradi, to strači; tada gladuje do sledeće plate ili dok opet ne nade posla. On je tako navikao na gladovanje. Potom se vraća natrag, traži po cestama svoju porodicu koja se raspršila radi prošnje i povremeno se skuplja oko lonca za čaj koji majka vuče za sobom. Ali on je u Engleskoj puno video, posećivao je javne skupove i radnička udruženja, on zna šta je *repeal* i šta o tome misli ser Robert Peel, on se sigurno vrlo često tukao s policijom i zna mnogo da priča o nemilosrdnosti i besramnosti »peelera« (policajaca). On je isto tako mnogo čuo i o Danielu O'Connellu. Sada ponovo traži svoju staru kuću s parčetom zemljišta za krompir. Krompir je dospao za vađenje i on smatra da je zbrinut za zimu. A onda dolazi nadzakupnik^[14] i traži zakupninu. O, dragi bože, a gde je novac? Nadzakupnik je odgovoran zemljovlasniku za zakup, on hoće da popisuje stvari. Irac se protivi i trpaju ga u zatvor. Na kraju ga opet puste i uskoro nakon toga nalazimo nadzakupnika, ili nekoga drugog ko je učestvovao u popisivanju, umlaćenog u jarku.

To je priča iz života irskog proletarijata koja se događa svakoga dana. Poludivlji odgoj i kasnije sasvim civilizovana okolina dovodi Irca u protivrečnost sa samim sobom, u stalnu razdraženost, u stalni bes koji u njemu neprekidno tinja, koji ga čini sposobnim za sve. Osim toga, na njemu leži teret petstogodišnjeg ugnjetavanja sa svim svojim posledicama. Kakvo onda čudo što on, kao svaki poludivljak, u svakoj prilici navaljuje slepo i besno, što u njegovim očima gori večna žed za osvetom, bes razaranja, jer je sasvim svedno protiv čega se ispoljava, samo kad može udarati i razarati! Ali to još nije sve. Duboka nacionalna mržnja Gela protiv Saksonaca, starokatolički fanatizam što ga potpiruju sveštenici protiv protestantsko - episkopalne oholosti —s takvim elementima može se sve postići. A svi ti elementi su u O'Connellovoj ruci. I kakvom masom on raspolaže! Prekjuče u Corku — 150 000 ljudi; juče u Nenaphu — 200 000 ljudi; danas u Kilkennyju

¹ potomci starih Kelta

— 400 000 ljudi, i tako to ide stalno. Trijumfalni pohod od četrnaest dana, trijumfalni pohod za kakav nije znao ni rimski imperator. I kada bi O'Connell zaista hteo najbolje narodu, kad bi mu zaista bilo stalo do uklanjanja bede—kad ne bi njegovi jadni sićušni ciljevi *juste-milieu*-a stajali iza sve te galame i agitacije o *repealu*, ja bih zaista želeo da znam šta bi mu ser Robert Peel smeo uskratiti kad bi on to zahtevao na čelu takve sile koju ima sada. A šta je on učinio s celom tom svojom snagom i svojim milionima za oružje sposobnih, očajnih Iraca? On ne može da ostvari ni jadni raskid unije; naravno samo zbog toga što on o tome ne misli ozbiljno, što on iscrpljeni, ugnjeteni irski narod zloupotrebljava da bi torijevskim ministrima priredio neprilike i da bi svoje *juste-milieu*-prijatelje ponovo doveo na položaje. To vrlo dobro zna i ser Robert Peel i zato je dovoljno 25 000 vojnika da se cela Irska drži na uzdi. Kad bi O'Connell zaista bio čovek naroda, kad bi on imao dovoljno hrabrosti i *kad se sam ne bi bojao naroda*, tj. kad ne bi bio dvolični vigovac, nego poštenu, konsekventni demokrat, onda već odavno ne bi više nijedan engleski vojnik bio u Irskoj, nijedan protestantski leni pop u čisto katoličkim okruzima, nijedan staronormanski baron u svome dvorcu. Ali u tome i jeste stvar. Kad bi se narodu samo za trenutak dala sloboda, onda bi se Daniel O'Connell i njegova novčana aristokratija uskoro isto tako nasukali kao što on želi da nasuče torijevce. Zato se Daniel tako čvrsto povezuje s katoličkim sveštenstvom, zato on upozorava svoje Irce na opasni socijalizam, zato on odbija ponudenu podršku čartista, iako prividno, ovdje—onde, govori o demokratiji, kao što je nekada Louis - Philippe govorio o republikanskim institucijama, i zato on nikada neće dovesti ni do čega sem do političkog odgoja irskog naroda, a taj odgoj na kraju ni za koga neće biti tako opasan kao za njega samoga.

Naslov originala
Briefe aus London

Prvi put objavljeno u listu
•Schweizerischer Republikaner•,
br. 39, 41, 46 i 51 od 16. i 23. maja
i 9. i 27. juna 1843. godine.

Napredak pokreta za socijalnu reformu na Kontinentu^[15]

Kad god sam sretao engleske socijaliste, uvek me je donekle iznenadivalo što većina njih vrlo malo zna o socijalnom kretanju koje se zbiva na različitim delovima Kontinenta. Pa ipak, u Francuskoj ima više od pola miliona komunista, ne računajući furijeovce i druge manje radikalne socijalne reformatore; u svim delovima Švajcarske postoje komunistička udruženja, koja šalju emisare u Italiju, Nemačku i čak Mađarsku; a nemačka filozofija, posle dugog i tegobnog okolišenja, najzad se ustalila na komunizmu.

Tako su tri velike i civilizovane države Evrope—Engleska, Francuska i Nemačka—sve došle do zaključka da je potpuna revolucija socijalnih odnosa, zasnovana na zajedničkoj svojini, postala sada hitna i neminovna nužnost. Ovaj je rezultat utoliko značajniji što je do njega došla svaka od pomenutih nacija nezavisno od drugih; to je činjenica od koje ne može biti jačeg dokaza da komunizam nije posledica posebnog položaja Engleske ili bilo koje druge nacije, već da je on nužan zaključak koji moramo izvući iz premisa koje su date u opštim uslovima savremene civilizacije.

Zbog toga bi bilo poželjno da dođe do međusobnog razumevanja ove tri nacije, da znaju u čemu se slažu, a u čemu se ne slažu; jer mora biti i neslaganja zbog različitog porekla komunističke doktrine u svakoj od ove tri države. Englezi su došli do zaključka *praktički*, usled bržeg porasta bede, demoralizacije i pauperizma u samoj njihovoj zemlji; Francuzi *politički*, pre svega preko zahteva za političkom slobodom i jednakošću, i ustanovivši da ovo nije dovoljno, dodali su svojim političkim zahtevima zahtev za socijalnom slobodom i socijalnom jednakošću; Nemci su postali komunisti *filozofski*, razmišljanjem o osnovnim principima. S obzirom na ovakvo poreklo socijalizma u ove tri zemlje, mora biti razlika u sporednim pitanjima; ali mislim da ću moći da pokažem da su ove razlike beznačajne i da ne smetaju najboljim osećanjima socijalnih reformista u svakoj od ovih zemalja prema onima u drugoj. Potrebno je da se oni međusobno upoznaju; kad se ovo postigne, siguran sam da će svi najiskrenije želiti uspeh svojoj inostranoj braći komunistima.

I

Francuska

Francuska je, od revolucije, izrazito politička zemlja Evrope. Nikakav napredak, nikakva doktrina ne može da dobije nacionalni značaj u Francuskoj ako se nije otelotvorila u neki politički oblik. Izgleda da je uloga francuske nacije, koju ona mora da odigra na sadašnjem stupnju istorije čovečanstva, da prođe kroz sve oblike političkog razvoja i da od čisto političkog stigne do one tačke gde se sve nacije, sve različite staze, moraju sresti u komunizmu. Razvoj javnog mnjenja u Francuskoj ovo jasno pokazuje, i u isto vreme pokazuje kakva mora biti buduća istorija engleskih čartista.

Francuska revolucija je bila izvorište demokratije u Evropi. Demokratija je—a ja smatram da su svi oblici vladavine takvi—protivrečnost u samoj sebi, neistina, u osnovi čisto licemerstvo (teologija, kako bismo je mi Nemci nazvali). Politička sloboda je lažna sloboda, najgore moguće ropstvo; privid slobode, i otuda stvarnost robovanja. Politička jednakost isto tako; zato demokratija, kao i svaki drugi oblik vladavine, mora na kraju krajeva da se raspadne: hipokrizija ne može opstati, protivrečnost sakrivena u njoj mora se ispoljiti; mi moramo imati ili istinsko ropstvo—to jest neprikriven despotizam, ili stvarnu slobodu i stvarnu jednakost—to jest komunizam. Obe ove konsekvence pojavile su se u francuskoj revoluciji: Napoleon je uspostavio prvu, a Babeuf drugu. Mislim da mogu da budem kratak o predmetu babuizma pošto je istoriju njegove zavere Buonarotti preveo na engleski jezik. Komunistički udar nije uspeo zato što je tadašnji komunizam po sebi bio vrlo grub i površan i zato što, s druge strane, javno mnjenje još nije bilo dovoljno razvijeno.

Sledeći francuski reformator je bio grof de Saint-Simon. On je uspeo da osnuje sektu i čak izvesne naseobine; ništa od toga nije uspelo. Opšti duh sensimonovskih doktrina je bio veoma sličan duhu Ham-Common socijalista¹⁰⁾ u Engleskoj, mada se sistem i ideje u *pojednostima* znatno razlikuju. Osobnosti i ekscentričnosti sensimonista su uskoro postale žrtve francuske duhovitosti i satire; a sve što je jednom postalo smešno, u Francuskoj je nepovratno izgubljeno. Ali, pored ovog, postojali su i drugi uzroci neuspeha Saint-Simonovih naseobina; sve doktrine ove stranke bile su obavijene oblacima nerazumljivog misticizma, koji je možda u početku privlačio pažnju ljudi, ali, na kraju, morao je da ostavi nezadovoljena njihova očekivanja. Ekonomski principi sensimonista su takođe bili neprihvatljivi; trebalo je da udeo svakog člana njihovih zajednica u raspodeli proizvoda bude regulisan, prvo, količinom rada koji je obavio i, drugo, veličinom talenta koji je pokazao. Nemački republikanac Börne ispravno je zamerio ovom principu da talenat umesto da bude nagrađen treba pre da se

smatra preimućtvom koje je dala priroda; i zato bi trebalo oduzeti od dela talentovanog da bi se uspostavila jednakost.

Sensimonizam je, pošto je kao svetli meteor pobudio pažnju mislilaca, iščezao sa socijalnog horizonta. Niko danas ne misli o njemu, niti govori o njemu; njegovo vreme je prošlo.

Gotovo istovremeno sa Saint - Simonom još jedan čovek je usmerio aktivnost svog moćnog intelekta na socijalno stanje čovečanstva — *Fourier*. Mada Fourier-ovi spisi ne pokazuju one svetle iskre genija koje nalazimo u Saint - Simonovim i u spisima nekih njegovih učenika; mada je njegov stil težak i odaje u priličnoj meri napor koji autor ulaže da bi izneo svoje ideje i izrazio stvari za koje nema reči u francuskom jeziku — pored svega toga mi čitamo njegova dela s više zadovoljstva i nalazimo više stvarne vrednosti u njima nego u onima iz prethodne škole. Ima misticizma, takođe, i to ekstravagantnog kakav samo može biti, ali ga možete odseći i odbaciti i ostaće nešto što se ne može naći kod sensimonista — naučno istraživanje, trezveno, predrasuda lišeno sistematsko mišljenje; ukratko, *socijalna filozofija*, dok se sensimonizam može nazvati samo *socijalnom poezijom*. Fourier je prvi postavio veliki akcijom socijalne filozofije: pošto svaki pojedinac ima sklonost ili osobitu ljubav prema nekoj posebnoj vrsti rada, suma svih ovih sklonosti svih pojedinaca mora u celini predstavljati silu dovoljnu da zadovolji potrebe svih. Iz ovog principa sledi: ako se svakom pojedincu dopusti da prema svojoj sklonosti radi ono što želi, potrebe svih biće zadovoljene, i to bez sredstava prinude koja se primenjuju u sadašnjem društvenom sistemu. Ovo tvrđenje izgleda smelo, pa ipak posle načina na koji ga je Fourier postavio sasvim je nepobitno, gotovo samo po sebi razumljivo — Kolumbovo jaje. Fourier dokazuje da je svako rođen s naklonošću prema nekoj vrsti rada, da je *apsolutna neaktivnost* besmislica, nešto što nikad nije postojalo i ne može da postoji: da je suština ljudskog duha da sam bude aktivan i da pokreće telo na akciju pa da, prema tome, nema potrebe da se ljudi primoravaju na aktivnost, kao u sada postojećem stanju društva, već samo da se njihovoj prirodnoj aktivnosti da pravilan smer. On zatim dokazuje da su rad i uživanje identični i pokazuje nerazumnost sadašnjeg društvenog sistema, koji ih razdvaja, čineći rad mukom i stavljaajući uživanje van domašaja većine radnika; on pokazuje, dalje, kako u racionalnom uređenju rad može da bude ono što treba da bude, naime, uživanje, dopuštajući svakome da sledi svoje vlastite sklonosti. Ja ne mogu, naravno, pratiti Fourier-a kroz celu njegovu teoriju *slobodnog rada*, ali mislim da će ovo biti dovoljno da pokaže engleskim socijalistima da je furijerizam predmet i te kako vredan njihove pažnje.

Druga Fourier-ova zasluga je u tome što je pokazao preimućstva ili, bolje reći, nužnost udruživanja. Dovoljno je samo da pomenem ovaj predmet pošto znam da su Englezi potpuno svesni njegovog značaja.

Postoji, ipak, jedna nedoslednost u furijerizmu, i to vrlo važna, a to je zadržavanje privatne svojine. U njegovim *phalanstères*⁽¹⁷⁾ ili zadružnim naseobinama ima bogatih i siromašnih, kapitalista i radnika. Svojina svih članova čini zajednički fond, naseobina se bavi trgovinom, zemljoradnjom i industrijom, a prihod se deli među članovima: jedan deo kao nadnica za rad, drugi kao nagrada za znanje i talent, i treći kao profit na kapital. Tako, posle svih lepih teorija o udruživanju i slobodnom radu, posle mnogo srditog deklamovanja protiv trgovine, sebičnosti i konkurencije, u praksi imamo stari sistem konkurencije na poboljšanoj osnovi, sirotinjsku bastilju⁽¹⁸⁾ na liberalnijim principima! Naravno, na ovome se ne može ostati; ni Francuzi nisu na tome ostali.

Napredak furijerizma bio je u Francuskoj spor, ali stalan. Furijeovaca nema mnogo, ali među njima je znatan broj intelektualaca sada aktivnih u Francuskoj. Victor Considérant je jedan od njihovih najdobarovitijih pisaca. Oni imaju takođe i list »La Phalange«⁽¹⁹⁾, koji je ranije izlazio triput sedmično a sada svakodnevno.

Pošto su sada zahvaljujući g. Dohertyju furijeovci predstavljeni i u Engleskoj, mislim da sam dovoljno rekao o njima i prelazim na najvažniju i najradikalniju partiju u Francuskoj, na *komuniste*.

Rekao sam ranije da u Francuskoj sve što teži da dobije nacionalnu važnost mora biti političke prirode, ili neće uspeti. Saint - Simon i Fourier nisu se doticali uopšte politike i njihove sheme zato nisu postale opšta svojina nacije, već samo predmeti privatne diskusije. Videli smo kako je Babeufov komunizam proizišao iz demokratije prve revolucije. Druga revolucija, od 1830, stvorila je drugi i snažniji komunizam. »Velika sedmica«⁽²⁰⁾ od 1830. ostvarena je savezom srednje i radničke klase, liberala i republikanaca. Pošto je posao obavljen, radnička klasa je odstranjena, a plodova revolucije se dočepala samo buržoazija. Radnici su dizali više ustanaka za ukidanje političkog monopola i zasnivanje republike, ali su uvek bili poraženi; buržoazija je imala ne samo armiju na svojoj strani nego je pored toga formirala i nacionalnu gardu. U to doba (1834. ili 1835) nastala je među radnicima republikancima jedna nova doktrina. Oni su uvideli da bi ih njihove obdarenije i obrazovanije vođe obmanule čak i kad bi oni uspeli u svojim demokratskim planovima i da se njihov društveni položaj, uzrok njihovog političkog nezadovoljstva, ne bi popravio nijednom političkom promenom, ma kakva ona bila. Oni su se pozivali na istoriju velike revolucije i žudno se hvatali Babeufovog komunizma. Ovo je sve što se može sa sigurnošću reći o poreklu savremenog komunizma u Francuskoj; o predmetu se prvo raspravljalo po mračnim sokacima i ljudima nabijenim uličicama pariskog predgrada Saint - Antoine, a ubrzo zatim na tajnim sastancima zaverenika. Oni koji znaju više o njegovom poreklu veoma se brinu o tome da zadrže svoje znanje za sebe, da bi izbegli »čvrstu ruku zakona«. Međutim, komunizam se brzo širio na Pariz, Lion, Tuluzu i druge velike i industrijske gradove kraljevstva; različita tajna udruženja smenjivala su jedno drugo, među kojima su najvrednija pažnje

bila »Travailleurs Egalitaires«, ili »Radnici pobornici jednakosti«, i Humanitarci.^[21] Pobornici jednakosti su bili prilično »sirova družina«, slični babuvistima velike revolucije; oni su nameravali da od sveta naprave radničku zajednicu, da odbace svaku ugladenost civilizacije, nauku, lepe umetnosti itd., kao beskorisnu, opasnu i aristokratsku raskoš; predrasuda, koja je nužno nastala iz njihovog potpunog nepoznavanja istorije i političke ekonomije. Humanitarci su bili naročito poznati po svojim napadima na brak, porodicu i druge slične institucije. Obe ove, kao i ostale dve ili tri partije, bile su vrlo kratkog veka i velika većina francuske radničke klase je prihvatila vrlo brzo osnovne stavove koje je izneo g. Cabet, »Père Cabet« (Čiča - Kabe) kako ga zovu, i koji su poznati na Kontinentu pod imenom ikarijski komunizam.

Ova skica istorije komunizma u Francuskoj pokazuje, u izvesnoj meri, kakva mora biti razlika između francuskog i engleskog komunizma. Poreklo socijalne reforme u Francuskoj je političko. Uvidelo se da demokratija ne može dati stvarnu jednakost i zato je njoj u pomoć pozvan sistem komuna. Mnogi francuski komunisti su uz to i republikanci; oni žele društveno stanje koje počiva na komunama pod republikanskim oblikom vladavine. Ne mislim da bi engleski socijalisti imali ozbiljne primedbe na ovo; jer, iako su sami više naklonjeni izbornoj monarhiji, ja znam da su oni i suviše prosveteni da bi drugom narodu nametali svoj oblik vladavine kojem se taj narod odlučno suprotstavlja. Očigledno je da bi takav pokušaj uvukao ovaj narod u daleko veće neredе i teškoće od onih koje bi izazvao njihov vlastiti demokratski način vladavine, čak i pod pretpostavkom da bi ovaj bio loš.

Ali ima drugih prigovora koji se mogu staviti francuskim komunistima. Oni nameravaju silom da zbacе sadašnju vladu svoje zemlje i to su pokazali svojom neprekidnom politikom tajnih udruženja. To je istina. Čak i ikarijanci, mada u svojim publikacijama izjavljuju da su protiv nasilnih revolucija i tajnih udruženja, čak i oni se udružuju na ovaj način i rado bi iskoristili svaku priliku da silom zasnuju republiku.^[22] Tome će se, možda, prigovoriti, i s pravom, zato što su, bez sumnje, tajna udruženja uvek u suprotnosti sa osnovnom razboritošću jer učesnike izlažu nepotrebnim zakonskim progonima. Nisam sklon da branim takvu politiku, ali nju treba objasniti, obrazložiti; to se potpuno objašnjava razlikom između francuskog i engleskog nacionalnog karaktera i vladavine. Engleski ustav je, otprilike sto pedeset godina bez prekida, zakon zemlje; svaka promena je izvršena legalnim sredstvima, ustavnim oblicima; zato Englezi moraju da imaju visoko poštovanje prema svojim zakonima; ali u Francuskoj u toku poslednjih pedeset godina jedna nasilna promena sledila je drugoj; svi režimi, od radikalne demokratije do otvorenog despotizma, svi mogući zakoni odbacivani su posle kratkog vremena i zamenjivani drugim; kako onda narod da poštuje svoje zakone? A rezultat svih ovih potresa je francuskim ustavom i zakonima utvrđeno ugnjetavanje siromašnih od strane bogatih, ugnjetavanje održavano silom; kako se može očekivati da

ugnjtavani vole svoje državne institucije, da ne pribegnu starim metodama iz 1792? Oni znaju da ako išta znače, oni to znače time što na silu odgovaraju silom, i nemajući za sada nikakvog drugog sredstva, zašto bi se i trenutak ustručavali da je primene? Zatim će se reći: zašto francuski komunisti ne osnivaju komunističke naseobine, kao što to čine engleski? Moj odgovor je: zato što se ne *usuduju*. Ako bi se usudili, prvi pokušaj bi bio ugušen vojničkom silom. A i kad bi smeli to da učine, ne bi im ništa koristilo. Uvek sam smatrao da je osnivanje naseobine »Harmonija« samo eksperiment da bi se pokazala mogućnost planova g. Owena ako bi se primenili u praksi, da bi se javnom mnenju nametnula povoljnija predstava o socijalističkim planovima za ublažavanje bede masa. I ako je to tako, takav eksperiment ne bi bio od koristi u Francuskoj. Ne dokazujte Francuzima da su vaši planovi praktični, jer to će ih ostaviti hladnim i indiferentnim. Pokažite im da vaše komune neće potčiniti čovečanstvo »gvozdenom despotizmu«, kako je rekao g. Bairstow, čartist, u nedavnoj diskusiji sa g. Wattsom^[23]. Pokažite im da će stvarna sloboda i stvarna jednakost biti moguće jedino u uređenju koje polazi od komuna, pokažite im da *pravda* zahteva takvo uređenje, i tada ćete ih imati sve na vašoj strani.

Ali da se vratimo socijalnim učenjima ikarijskih komunista. Njihovo »jevanđelje« je *Voyage en Icarie* (Put u Ikariju) od čiča - Cabet-a, koji je, uzgred budi rečeno, ranije bio državni tužilac i poslanik skupštine. Opšte uređenje njihovih komuna vrlo se malo razlikuje od komuna g. Owena. Oni su u svoje planove uključili sve racionalno što su našli kod Saint-Simona i Fourier-a; i zato su daleko nadmašili stare francuske komuniste. Što se tiče braka, potpuno se slažu s Englezima. Čini se sve moguće da se osigura sloboda pojedinca. Kažnjavanje treba da se ukine i zameni vaspitanjem mladih, i razumnim moralnim delovanjem na odrasle.

Jedna stvar je ipak čudnovata: dok su engleski socijalisti obično protiv hrišćanstva i stoga moraju da trpe sve religijske predrasude stvarno hrišćanskog naroda, francuski komunisti su, mada deo nacije čuvene po svome bezverju, sami hrišćani. Jedan od njihovih omiljenih aksioma je da je hrišćanstvo komunizam, *le Christianisme c'est le Communisme*. Oni to pokušavaju da dokažu *Biblijom*, stanjem opštine u kojoj su, kažu, živeli prvi hrišćani, itd. Ali sve to samo pokazuje da ovi dobri ljudi nisu najbolji hrišćani, mada se tako nazivaju, jer kad bi bili, poznavali bi bolje *Bibliju* i videli da je i pored toga što neka mesta u *Bibliji* idu u prilog komunizmu opšti duh njenih učenja potpuno suprotan njemu, kao i svakoj razumnoj meri.

Uspom komunizma je pozdravila većina eminentnih duhova u Francuskoj; Pierre Leroux, metafizičar; George Sand, hrabra pobornica prava svoga pola; Abbé de Lamennais, autor *Reči vernika*, i mnogi drugi su, više ili manje, naklonjeni komunističkim učenjima. Najvažniji pisac, međutim, na ovom području je Proudhon, jedan mlad čovek, koji je objavio pre dve ili tri godine svoje delo *Šta je svojina?*

(Qu'est ce que la propriété?)(²⁴¹), u kome je dao odgovor: »La propriété c'est le vol« — svojina je pljačka. To je na strani komunista najzapaženije filozofsko delo napisano na francuskom jeziku; i ako bih želeo da vidim jednu francusku knjigu prevedenu na engleski jezik, onda je to ova. Pravo privatne svojine, posledice ove institucije, konkurencija, nemoral, beda — razjašnjeni su ovde snagom intelekta i stvarnim naučnim istraživanjem koje nikad ranije nisam našao tako spojene u jednoj jedinoj knjizi. Pored toga, on daje vrlo važne napomene o vladavini i dokazuje da se svakoj vrsti vladavine, bez obzira da li je demokratija, aristokratija ili monarhija, može učiniti isti prigovor: da sve vladaju silom i da, u najboljem slučaju, sila većine ugnjetava slabost manjine; na kraju, on dolazi do zaključka: »Nous voulons l'anarchie!« — Mi hoćemo anarhiju, da niko ne vlada, već da svaki pojedinac bude odgovoran samo sebi.

O ovom predmetu ću morati da govorim više kad bude reči o nemačkim komunistima. Sad treba samo da dodam da se broj francuskih ikarijanskih komunista procenjuje na oko pola miliona, ne računajući žene i decu. Poštovanja vredna falanga, zar ne? Oni imaju mesečni list »Le Populaire«(²⁵), koji izdaje čiča - Cabet, a osim toga P. Leroux izdaje časopis »La Revue Indépendante«(²⁶), u kojima se s filozofskog stanovišta zastupaju osnovni stavovi komunizma.

Mančester, 23. oktobra 1843.

II

N e m a č k a i Š v a j c a r s k a

Nemačka je imala svoje društvene reformatore već u doba reformacije. Kad je Luther počeo da nagoveštava reformu crkve i da agituje u narodu protiv duhovne vlasti, seljaštvo južne i srednje Nemačke je kratko vreme posle toga diglo opšti ustanak protiv svojih svetovnih gospodara. Luther je uvek tvrdio da je njegov cilj povratak prvobitnom hrišćanstvu u učenju i praksi; seljaci su zauzeli potpuno isto stanovište i zato zahtevali obnavljanje prvobitnog hrišćanstva ne samo u crkvi nego i u društvu. Oni su shvatili da je stanje zavisnosti i kmetstva u kojem su živeli nespojivo sa učenjem *Biblije*; njih je ugnjetavala šačica oholih barona i grofova, pljačkala i postupala s njima svakog dana kao sa stokom, nije bilo zakona koji bi ih štitio, a ako ga je i bilo, nije se mogao niko naći da mu pribavi snagu izvršenja. Ovakvo stanje se veoma razlikovalo od opština prvih hrišćana i od Hristovog učenja kako je ono izloženo u *Bibliji*. Zbog toga su se oni digli i povelili rat protiv svojih gospodara, koji je mogao biti samo rat do istrebljenja. Thomas Münzer, propovednik, koga su izabrali za svog predvodnika,

izdao je proglas, pun, naravno, religioznih i sujevernih gluposti toga doba, ali koji je pored ostalog sadržavao i principe kao što su ovi: Da prema *Bibliji* nijednom hrišćaninu nije dato pravo da ima bilo kakvu imovinu isključivo za sebe; da je zajedničko vlasništvo jedino stanje prikladno za društvo hrišćana; da nije dopušteno nijednom dobrom hrišćaninu da ima ikakvu vlast ili komandu nad drugim hrišćanima, niti da ima bilo kakvu upravnu funkciju niti naslednu vlast, već naprotiv, pošto su svi ljudi jednaki pred bogom, da treba da budu takvi i na zemlji. Ova učenja nisu bila ništa drugo nego zaključci izvučeni iz *Biblije* i iz Lutherovih vlastitih spisa; ali Reformator nije bio spreman da ide toliko daleko koliko je narod išao; uprkos hrabrosti koju je ispoljio protiv duhovne vlasti on se nije oslobodio političkih i društvenih predrasuda svoga doba; u božansko pravo prinčeva i zemljovlasnika da gaze narod on je verovao isto tako čvrsto kao i u *Bibliju*. Pored toga, on je želeo zaštitu aristokratije i protestantskih prinčeva, i zato je napisao jedan pamflet protiv pobunjenika^[27], ne samo poričući svaku vezu s njima nego i bodreći aristokratiju da se baci na njih s krajnjom surovošću, kao na pobunjenike protiv božjih zakona. »Ubijajte ih kao pse!« — vikao je. Ceo pamflet je napisan s takvom mržnjom, ne, s besom i fanatizmom protiv naroda, da će to zauvek ostati mrlja na Lutherovom karakteru; to pokazuje da je on, iako je počeo svoju karijeru kao čovek naroda, sad bio potpuno u službi njegovih ugnjetača. Ustanak je posle najkrvavijeg građanskog rata ugušen, a seljaci vraćeni u svoje ranije ropstvo.

Ako izuzmemo usamljene slučajeve koje javnost nije zapazila, od seljačkog rata sve do najskorijeg datuma u Nemačkoj nije bilo nikakve partije socijalnih reformatora. Javno mnjenje je bilo u toku poslednjih pedeset godina i suviše obuzeto pitanjima bilo samo političke ili samo metafizičke prirode — pitanjima na koja se moralo odgovoriti pre nego što se s potrebnim mirom i poznavanjem stvari moglo razjasniti socijalno pitanje. Ljudi koji bi se odlučno suprotstavili komunističkom sistemu da im je on bio predložen, ipak su utirali put za njegovo uvođenje.

U redovima radničke klase Nemačke socijalna reforma je odnedavno opet postala predmet diskusije. Pošto u Nemačkoj ima relativno malo industrije, masa radničke klase se sastoji od zanatlija koji, pre nego što se skrase kao sitni majstori, putuju po nekoliko godina po Nemačkoj, Švajcarskoj, a vrlo često i po Francuskoj. I tako veliki broj nemačkih radnika stalno odlazi u Pariz i vraća se, a tamo se, naravno, neizostavno upoznaje s političkim i socijalnim pokretima francuske radničke klase. Jedan od tih ljudi, Wilhelm Weitling, rođen u Magdeburgu u Pruskoj, običan krojački kalfa, rešio je da u svojoj zemlji osnuje komunističke zajednice.

Ovaj čovek, koga treba smatrati za osnivača nemačkog komunizma, prešao je posle boravka od nekoliko godina u Parizu u Švajcarsku, i dok je radio u nekoj krojačkoj radnji u Ženevi, propovedao je svoje

novo jevanđelje svojim drugovima radnicima. On je osnovao komunistička udruženja u svim manjim i većim gradovima na švajcarskoj strani Ženevskog jezera, pridobivši za svoja shvatanja većinu Nemaca koji su tamo radili. Pošto je tako pripremio javno mnjenje, on je pokrenuo časopis »Die Junge Generation«^[28] da bi razvio mnogo širu agitaciju u zemlji. Ovaj list, mada pisan samo za radnike rukama radnika, bio je od svog početka bolji od većine francuskih komunističkih publikacija, čak i od lista »Le Populaire« čiča - Cabet-a. On pokazuje da je njegov urednik morao vrlo naporno da radi da bi stekao ono poznavanje istorije i politike bez kojeg jedan publicista ne može, a koje mu je uskraćeno nedovoljnim obrazovanjem. On u isto vreme pokazuje da je Weitling uvek nastojao da ujedini svoje različite ideje i misli o društvu u potpun sistem komunizma. List »Die Junge Generation« se prvi put pojavio 1841; iduće godine Weitling je objavio delo *Garantije harmonije i slobode*^[29], u kojem je dao prikaz starog socijalnog sistema i konture novog. Jednog dana ću, nadam se, dati nekoliko izvoda iz ove knjige.

Pošto je tako osnovao jezgro komunističke partije u Ženevi i njenoj okolini, on je otišao u Cirihi, gde su, kao i u drugim gradovima severne Švajcarske, neki njegovi prijatelji već počeli da utiču na duh radnika. Tad je počeo da organizuje svoju partiju u ovim gradovima. Pod plaštom pevačkih društava obrazovala su se udruženja za diskusiju o socijalnoj reorganizaciji. U isto vreme Weitling je objavio svoju nameru da izda knjigu *Jevanđelje bednoga grešnika*^[30]. Ali tu se u njegovu delatnost umešala policija.

U junu 1843. godine Weitling je zatvoren, njegovi rukopisi i knjiga zaplenjeni pre nego što su izašli iz štampe. Vlada Republike je naimenovala komisiju da ispita stvar i podnese izveštaj Velikom veću, predstavničkom telu ove zemlje. Ovaj izveštaj je objavljen pre nekoliko meseci^[31]. Iz njega se vidi da je u svim delovima Švajcarske postojalo vrlo mnogo komunističkih udruženja, koja su se sastojala većinom od nemačkih radnika, da su Weitlinga smatrali za vođu partije, da je primao s vremena na vreme izveštaje o njihovom radu, da se dopisivao sa sličnim udruženjima Nemaca u Parizu i Londonu i da su sva ova društva, pošto su sastavljena od ljudi koji su vrlo često menjali svoja mesta boravka, bila rasadnici ovih »opasnih utopijskih učenja«, da su ona svoje starije članove slala u Nemačku, Mađarsku i Italiju i prožimala svojim duhom svakog radnika koji je došao u njihov domaćaj. Izveštaj je sastavio dr Bluntschli, čovek aristokratskih i fanatičnih hrišćanskih ubeđenja, i zato je ceo izveštaj napisan više kao pristrasno denunciranje, nego kao miran, zvaničan izveštaj. Komunizam je proglašen za krajnje opasnu doktrinu koja podriva ceo postojeći poredak i razara posvećene temelje društva. Pobožni doktor je, sem toga, u neprilici zbog reči nedovoljno snažnih da izraze njegova osećanja prema frivolnom bogohuljenju kojim ovaj grozni i neuki svet pokušava da opravda svoja opasna i revolucionarna učenja mestima iz *Svetog pisma*. Weitling i njegova par-

tija su u ovom pogledu sasvim slični ikarijancima u Francuskoj i tvrde da je hrišćanstvo komunizam.

Rezultat suđenja Weitlingu vrlo malo je doprineo tome da se ispune očekivanja ciriške vlade. Mada su Weitling i njegovi prijatelji bili ponekad nesmotreni u svojim izrazima, ipak se protiv njega nije mogla održati optužba za veleizdaju i zaveru; krivični sud ga je osudio na šest meseci zatvora i doživotno progonstvo iz Švajcarske; članovi ciriških udruženja su proterani iz kantona; dostavljen je izveštaj vladama drugih kantona i stranim poslanstvima, ali to komuniste u drugim delovima Švajcarske nije naročito pogodilo. Progon je došao i suviše kasno, a drugi kantoni su ga vrlo malo pomogli; on ništa nije učinio za razbijanje komunizma, čak mu je bio od koristi zahvaljujući velikom interesovanju koje je izazvao u svim zemljama u kojima se govori nemački. Komunizam je bio gotovo nepoznat u Nemačkoj, ali je posle ovoga postao predmet opšte pažnje.

Pored ove partije postoji u Nemačkoj još jedna koja zastupa komunizam. Ona prva će, pošto je potpuno narodna partija, nema sumnje, vrlo uskoro ujediniti radničku klasu Nemačke; a partija o kojoj je sada reč je filozofska, ona po svom poreklu nije u vezi ni s francuskim ni sa engleskim komunistima, već potiče iz one filozofije na koju je Nemačka tako ponosna već pedeset godina.

Političku revoluciju Francuske pratila je filozofska revolucija u Nemačkoj. Nju je počeo Kant obaranjem starog sistema Leibnizove metafizike, koji je na kraju prošlog veka bio prihvaćen na svim univerzitetima Kontinenta. Fichte i Schelling su udarili nove temelje, a Hegel je završio novi sistem. Još nikad otkad je čovek počeo da misli nije bilo tako sveobuhvatnog sistema filozofije kao što je Hegelov. Logika, metafizika, filozofija prirode, filozofija duha, filozofija prava, religije, istorije, sve ujedinjene u jedan sistem, svedene na jedan osnovni princip. Taj sistem je izgledao neoboriv spolja, i bio je takav; njega su oborili samo *iznutra*, i to oni koji su i sami bili hegelovci. Ovde ne mogu, naravno, da prikazujem potpun razvoj sistema ni njegovu istoriju, i zato ću morati da se ograničim na sledeće primedbe. Napredak nemačke filozofije od Kanta do Hegela bio je tako dosledan, logičan, nužan ako tako mogu da kažem, da se osim onih koje sam pomenuo nikakvi drugi sistemi ne bi mogli održati. Postoje dva ili tri takva, ali oni ne privlače nikakvu pažnju; oni su bili tako zanemareni da niko nije hteo da im učini čak ni tu čast da ih obori. Hegel je pored svoje ogromne učenosti i duboke misli bio tako silno obuzet apstraktnim pitanjima, da je propustio da se oslobodi predrasuda svoga vremena—vremena restauracije starih sistema vladavine i religije. Ali njegovi učenici su imali sasvim drukčije poglede na ta pitanja. Hegel je umro 1831, a već 1835. pojavio se Straušov *Život Isusov*, prvo delo koje pokazuje izvestan napredak preko granica ortodoksnog hegelovstva. Zatim su došla druga; i 1837. godine hrišćani su ustali protiv onih koje su nazivali novohegelovcima, optužujući ih kao ateiste i tražeći intervenciju

države. Država se, međutim, nije mešala i sporovi su nastavljeni. U to vreme su novohegelovci, ili mladohegelovci, bili tako malo svesni posledica svog vlastitog rasuđivanja, da su svi poricali optužbe zbog ateizma i nazivali sebe hrišćanima i protestantima i pored toga što su poricali postojanje boga koji ne bi bio čovek, i proglašavali istoriju jevanđelja čistom mitologijom. Tek je prošle godine pisac ovih redova u jednom pamfletu priznao da je optužba zbog ateizma bila na mestu^[32]. Međutim, razvoj se nastavljao. Mladohegelovci iz 1842. su bili otvoreni ateisti i republikanci; list partije, »Deutsche Jahrbücher«, bio je radikalniji i otvoreniji nego ikad ranije; osnovane su političke novine i ubrzo je bila sva nemačka liberalna štampa potpuno u našim rukama. Imali smo prijatelje u gotovo svakom važnijem gradu Nemačke; snabdevali smo sve liberalne novine potrebnim materijalom i tako ih učinili svojim organima; preplavili smo zemlju pamfletima i uskoro vladali javnim mnenjem u svakom pitanju. Privremeno popuštanje cenzure štampe mnogo je doprinelo energiji ovog pokreta, koji je bio sasvim nov za priličan deo nemačke javnosti. Novine, izdavane sa odobrenjem vladinog cenzora, sadržavale su stvari koje bi se čak i u Francuskoj kažnjavale kao veleizdaja i druge stvari koje se ne bi mogle izreći u Engleskoj a da posledica toga ne bude sudsko gonjenje zbog bogohuljenja. Pokret je bio tako iznenadan, tako brz, voden s tako puno energije, da je za neko vreme povukao za sobom i vladu i javnost. Ali ovaj žestoki karakter agitacije je dokazao da on nije bio zasnovan na jakoj partiji u javnosti i da su njegovu moć stvorili samo iznenađenje i zapanjenost njegovih protivnika. Došavši k sebi, vlade su učinile tome kraj najdespotskijim gušenjem slobode govora. Pamfleti, novine, časopisi, naučna dela—sve je to zabranjivano na desetine i nemirno stanje u zemlji se uskoro smirilo. Samo se po sebi razume da jedan ovakav tiranski potez neće zaustaviti napredovanje javnog mnenja, niti ugušiti principe koje su zastupali agitatori; sve to progonjenje nije bilo ni od kakve koristi vladajućim snagama, jer da *one* nisu ugušile pokret, njega bi zaustavila apatija široke publike, publike koja je isto tako malo pripremljena za radikalne promene kao ma koja druga bilo koje zemlje; i čak da ovo nije bio slučaj, republikansko agitovanje bi napustili sami agitatori, koji bi sada, sve daljim i daljim razvojem posledica svoje filozofije, postali komunisti. Kneževi i upravljači Nemačke, baš u trenutku kad su verovali da su zauvek oborili republikanstvo, videli su uspon komunizma iz pepela političkog agitovanja; i ovo novo učenje izgledalo im je čak opasnije i stravičnije nego ono čijem su se prividnom rušenju bili obradovali.

Već u jesen 1842. neki u partiji su tvrdili da su političke promene nedovoljne i izjavljivali da je po njihovom mišljenju *socijalna* revolucija, zasnovana na zajedničkoj svojini, jedino stanje čovečanstva koje se slaže s njihovim apstraktnim principima. Ali čak ni vođe partije, takvi kao dr Bruno Bauer, dr Feuerbach i dr Ruge, nisu bili spremni na ovaj odlučni korak. Politički organ partije, »Rheinische Zeitung«, objavio

je nekoliko rasprava zastupajući komunizam, ali bez željenog efekta. Komunizam je, međutim, bio tako *nužna* posledica novohegelovske filozofije da ga nikakvo suprotstavljanje ne bi moglo savladati, i u toku ove godine njegovi tvorci su imali zadovoljstvo da vide kako se jedan republikanac za drugim pridružuje njihovim redovima. Osim dra Heßa, jednog od urednika sada zabranjenog lista »Rheinische Zeitung«, koji je bio u stvari prvi komunista u partiji, ima sada mnogo drugih — kao dr Ruge, urednik časopisa »Deutsche Jahrbücher«, naučnog časopisa mladohegelovaca koji je zabranjen odlukom nemačkog Rajhstaga; dr Marx, isto tako urednik lista »Rheinische Zeitung«; Georg Herwegh, pesnik čije je pismo^[33] kralju Pruske prošle zime većina engleskih listova objavila u prevodu, i drugi; a mi se nadamo da će nam ostatak republikanske partije takođe ubrzo prići.

Tako, može se smatrati da je filozofski komunizam zauvek učvršćen u Nemačkoj, uprkos naporima vlada da ga uguše. One su ugušile štampu na svojim područjima, ali uzalud; progresivne partije se služe slobodnom štampom Švajcarske i Francuske i njihova izdanja isto tako obilno cirkulišu Nemačkom kao da su štampana u samoj ovoj zemlji. Sva proganjanja i zabranjivanja pokazala su se bezuspešna, i uvek će takva biti; Nemci su filozofska nacija i neće, ne mogu da se odreknu komunizma, čim je on zasnovan na zdravim filozofskim principima, pogotovu ako je izveden kao neizbežan zaključak njihove *vlastite* filozofije. I to je zadatak koji sada stoji pred nama. Naša partija mora dokazati ili da su svi filozofski napori nemačke nacije, od Kanta do Hegela, bili uzaludni — gore nego uzaludni — ili da se oni moraju završiti u komunizmu; da Nemci moraju ili odbaciti svoje velike filozofe, čija imena visoko uvažavaju kao slavu svoje nacije, ili da moraju usvojiti komunizam. I ovo će biti dokazano; na ovu dilemu će Nemci biti primorani, i jedva da može biti ikakve sumnje u to za koju stranu će se narod odlučiti. U Nemačkoj postoji veća mogućnost za osnivanje komunističke partije među obrazovanim klasama društva nego bilo gde. Nemci su nacija koja vrlo malo gleda na svoj interes; ako u Nemačkoj dođe u sukob princip sa interesom, princip će uvek učutkati zahteve interesa. Ista ljubav prema apstraktnom principu, isto nepoštovanje stvarnosti i sopstvenog interesa koji su Nemce doveli do stanja političkog ništavila, baš ti isti kvaliteti garantuju uspeh filozofskog komunizma u toj zemlji. Englezima će izgledati vrlo čudnovato što jednu partiju čiji je cilj ukidanje privatne svojine sačinjavaju uglavnom oni koji imaju svojinu, pa ipak je baš to slučaj u Nemačkoj. Mi svoje redove možemo popunjavati samo iz onih klasa koje su stekle prilično obrazovanje; to znači, sa univerziteta i iz trgovačke klase; ni kod jedne nismo do sada nailazili na neke veće teškoće.

Što se tiče posebnih učenja naše partije, mi se slažemo mnogo više sa engleskim socijalistima nego s bilo kojom drugom partijom. Njihov sistem se, kao i naš, zasniva na filozofskom principu; oni se bore, kao i mi, protiv religijskih predrasuda, dok Francuzi odbacuju

filozofiju i ovekovečuju religiju vukući je za sobom u projektovano novo stanje društva. Francuski komunisti su mogli da nam pomognu samo na prvim stupnjevima našeg razvoja, ali smo uskoro otkrili da smo znali više od naših učitelja; no moraćemo još mnogo da učimo od engleskih socijalista. Iako nam naši osnovni principi daju širu osnovu utoliko što smo ih primili iz filozofskog sistema koji obuhvata svaku oblast ljudskog znanja, ipak u svemu što se odnosi na praksu, na *činjenice* sadašnjeg stanja društva, nalazimo da su engleski socijalisti daleko ispred nas i da su vrlo malo ostavili da se posle njih uradi. Sem toga, smem da kažem da sam se sreo sa engleskim socijalistima s kojima se slažem gotovo u svakom pitanju.

Ne mogu sada da dam prikaz ovog komunističkog sistema a da i suviše ne povećam dužinu ovog članka; ali nameravam da to učinim uskoro, ako mi urednik lista »New Moral World« da prostora za to. Zato zaključujem tvrđenjem da uprkos progonima koje vrše nemačke vlade (čuo sam da je u Berlinu gospodin Edgar Bauer optužen zbog neke komunističke publikacije^[34], a u Štutgartu je neki drugi gospodin osuđen zbog novog zločina »komunističke korespondencije«), uprkos tome, kažem, preduzeto je sve što je potrebno da se pokrene uspešna agitacija za socijalnu reformu, da se osnuje novi časopis i da se obezbedi širenje svih publikacija koje zastupaju komunizam.

Naslov originala

Progress of Social Reform on the Continent

Nr. I. France

Nr. II. Germany and Switzerland

Prvi put objavljeno u listu

•The New Moral World•,

4. i 18. novembra 1843, br. 19 i 21.

Prevedeno s engleskog

Nacrt za kritiku političke ekonomije^[35]

Politička ekonomija je nastala kao prirodna posledica proširenja trgovine, i s njom je namesto primitivnog, nenaučnog torbarenja stupio izgrađen sistem dozvoljene prevare, kompletna nauka o bogaćenju.

Ova »nacionalna« ekonomija, ili nauka o bogaćenju, koja je nastala iz međusobne zavisti i lakomosti trgovaca, nosi na svom čelu pečat najodvratnije sebičnosti. Živelo se još u naivnom uverenju da su zlato i srebro bogatstvo i nije bilo ništa preče da se učini nego da se svagde zabrani izvoz »plemenitih« metala. Nacije su se suprotstavljale jedna drugoj kao tvrđice od kojih svaki obema rukama čvrsto drži svoju cenjenu novčanu kesu i sa zavišću i sumnjičenjem gleda prema svojim susedima. Sva se sredstva upotrebljavala da bi se što više gotova novca izmamilo od narodâ s kojima se trgovalo i da se srećno unesen novac mudro zadrži unutar carinskih granica.

Sasvim konsekventno provođenje ovog principa ubilo bi trgovinu. Počelo se, dakle, ići dalje od ovoga prvog stupnja; uvidelo se da kapital leži mrtav u sanduku, dok se u cirkulaciji stalno umnožava. Odnos među nacijama postao je čovečniji; nacije su slale svoje dukate kao mamce da bi doveli sa sobom i druge i saznale su da ništa ne škodi ako nekom gospodinu A preplate njegovu robu dokle god je gospodinu B mogu prodati po višoj ceni.

Na toj osnovi je izgrađen *merkantilni sistem*. Pohlepni karakter trgovine bio je već nešto skriven; nacije su se malo približile, sklopile su trgovinske ugovore i ugovore o prijateljstvu, međusobno su trgovale, i radi većeg dobitka ukazivale jedne drugoj svu moguću ljubav i dobrotu. Ali u osnovi su to bile stara lakomost na novac i sebičnost, i one su se s vremena na vreme ispoljavale u ratovima, koji su u tom periodu izbijali zbog trgovačke zavisti. U tim ratovima se takođe pokazalo da se trgovina, kao i pljačka, osniva na pravu jačega; bez ikakve griže savesti iznuđivani su pomoću lukavstva ili nasilja onakvi ugovori kakvi su smatrani najpogodnijima.

Glavna tačka u celom merkantilnom sistemu je teorija o trgovinskom bilansu. Polazilo se, naime, još uvek od stava da zlato i srebro predstavljaju bogatstvo i smatralo se da su unosni samo oni poslovi koji na kraju u zemlju donose gotov novac. Da bi se to utvrdilo, upoređivani su uvoz i izvoz. Ako se više izvezlo nego uvezlo, verovalo se da je

razlika u gotovu novcu došla u zemlju i smatralo se da je nacija za tu razliku bogatija. Veština ekonomista sastojala se, dakle, u tome da se brinu kako bi krajem svake godine izvoz davao povoljan bilans prema uvozu; i zbog te smešne iluzije ubijane su hiljade i hiljade ljudi! I trgovina ima da pokaže svoje krstaške ratove i svoju inkviziciju.

Osamnaesti vek, vek revolucije, revolucionisao je i ekonomiju; ali kao što su sve revolucije toga stoleća bile jednostrane i zapale u suprotnosti, kao što je apstraktnom spiritualizmu bio suprotstavljen apstraktni materijalizam, monarhiji republika, božanskom pravu društveni ugovor, tako je i ekonomska revolucija ostala u okvirima tih suprotnosti. Pretpostavke su svuda ostale iste; materijalizam nije napao hrišćansko preziranje i ponižavanje čoveka, te je samo umesto hrišćanskog boga čoveku suprotstavio prirodu kao apsolut; politika nije mislila na to da ispita pretpostavke države po sebi i za sebe; ekonomiji nije palo na pamet da postavi pitanje *opravdanosti privatne svojine*. Zato je nova ekonomija bila samo polovičan napredak; ona je bila primorana da izda i porekne svoje vlastite pretpostavke, da pozove u pomoć sofistiku i licemerstvo kako bi prikrla protivrečnosti u koje se zaplela, kako bi došla do zaključaka na koje je nisu navodile njene pretpostavke nego humani duh stoleća. Tako je ekonomija dobila čovekoljubiv karakter; ona je proizvođačima uskratila svoju naklonost i poklonila je potrošačima; ona je glumila sveto gnušanje nad krvavim strahotama merkantilnog sistema i proglasila trgovinu za vezu prijateljstva i ujedinjenja nacija i pojedinaca. Sve je bilo sama divota i krasota—samo su uskoro opet iskrsele one iste pretpostavke i proizvele, nasuprot toj blistavoj filantropiji, Malthusovu teoriju o stanovništvu, najgrublji varvaski sistem koji je ikada postojao, sistem očajanja koji je oborio sva ona lepa pričanja o ljubavi prema čoveku i o svetskom građanstvu; te pretpostavke su proizvele i uzdigne fabrički sistem i moderno ropstvo, koje po nečovečnosti i okrutnosti nije nimalo zaostajalo za starim. Nova ekonomija, sistem slobodne trgovine zasnovan na *Wealth of Nations*^[36] Adama Smitha, pokazuje se kao isto licemerje, nekonzekventnost i nemoralnost koja se sada na svim područjima suprotstavlja slobodnoj čovečnosti.

Ali zar Smithov sistem nije bio napredak? Naravno da je bio, i uz to još nužan napredak. Bilo je nužno da merkantilni sistem sa svojim monopolima i smetnjama u prometu bude srušen da bi prave posledice privatne svojine mogle izići na videlo; bilo je nužno da odstupe svi ti sitni lokalni i nacionalni obziri da bi borba našeg vremena mogla postati opšta, ljudska borba; bilo je nužno da teorija privatne svojine napusti čisto empirijski, samo objektivni put istraživanja i dobije naučni karakter koji ju je učinio odgovornom i za posledice i time preneo stvar na opšte ljudsko područje; bilo je nužno da se nemoralnost, sadržana u staroj ekonomiji, dovede do krajnosti pokušajem da se ona porekne i licemerjem koje je u ekonomiju uneseno, a koje je bilo nužna posledica ovog pokušaja. Sve je to ležalo u prirodi stvari. Rado pri-

znajemo da smo tek sa osnivanjem i sprovođenjem slobodne trgovine mogli da prevaziđemo ekonomiju privatne svojine, ali istovremeno moramo imati i pravo da tu slobodu trgovine prikazemo u svojoj njenoj teorijskoj i praktičnoj ništavnosti.

Naš će sud morati da bude utoliko stroži ukoliko su ekonomisti koje treba da ocenimo bliži našem vremenu. Jer, dok su Smith i Malthus zatekli u gotovu obliku samo pojedine odlomke, dotle su noviji ekonomisti imali pred sobom završen ceo sistem; sve konsekvencije su bile izvučene, protivrečnosti su dovoljno jasno izbile na videlo, a oni ipak nisu pristupili ispitivanju premisa i još uvek su preuzimali na sebe odgovornost za ceo sistem. Ukoliko se ekonomisti približavaju sadašnjici, utoliko se više udaljavaju od poštenja. Sa svakim napretkom vremena nužno se povećava namerno izopačavanje da bi se ekonomija održala na visini vremena. Zato je, na primer, *Ricardo* kriviji od *Adama Smitha*, a *MacCulloch* i *Mill* kriviji od *Ricarda*.

Novija ekonomija i ne može pravilno oceniti merkantilni sistem, jer je i sama još jednostrana i opterećena njegovim pretpostavkama. Tek će stanovište koje se uzdiže iznad suprotnosti oba sistema, koje kritikuje njihove zajedničke pretpostavke i polazi od čisto ljudske, opšte baze, tek će ono moći da odredi pravo mesto i jednom i drugom sistemu. Pokazaće se da su branioci slobodne trgovine gori monopolisti i od samih starih merkantilista. Pokazaće se da se iza blistave humanosti novijih ekonomista skriva varvarstvo o kome stari ekonomisti nisu ništa znali, da je zbrka pojmova kod starih još jednostavna i konsekventna u poređenju sa dvosmislenom logikom njihovih napadača i da nijedna od ove dve partije ne može drugoj prebaciti nešto što ne bi pogadalo nju samu.—Stoga novija liberalna ekonomija i ne može shvatiti Listovo obnavljanje merkantilizma, dok je za nas stvar sasvim jednostavna. Nekonsekventnost i dvosmislenost liberalne ekonomije nužno se mora ponovo raspasti na svoje osnovne sastavne delove. Kao što teologija mora ići ili natrag slepom verovanju ili napred slobodnoj filozofiji, tako i sloboda trgovine mora na jednoj strani proizvoditi obnavljanje monopola, a na drugoj ukidanje privatne svojine.

Jedini *pozitivni* napredak koji je učinila liberalna ekonomija jeste razrada zakona privatne svojine. Oni su u stvari u njoj sadržani, iako još nisu razvijeni do krajnjih konsekvencija i nisu jasno izraženi. Odate sledi da je u svim tačkama u odlučivanju o najkraćem postupku za bogaćenje, dakle u svim strogo ekonomskim sporovima, pravo na strani branilaca slobodne trgovine. Razume se—u sporovima s monopolistima, a ne s protivnicima privatne svojine, jer da ovi o ekonomskim pitanjima mogu i ekonomski pravilnije odlučivati, to su engleski socijalisti odavno dokazali praktično i teorijski.

Zato ćemo kritikujući političku ekonomiju istraživati osnovne kategorije, otkrivati protivrečnost koja je unesena sistemom slobodne trgovine i izvući konsekvencije obeju strana protivrečnosti.

★

Izraz nacionalno bogatstvo pojavio se tek sa strašću liberalnih ekonomista za uopštavanjem. Dok god postoji privatna svojina, ovaj izraz nema nikakva smisla. »Nacionalno bogatstvo« Engleza je vrlo veliko, pa ipak su oni najsiromašniji narod pod suncem. Izraz treba ili sasvim napustiti ili prihvatiti pretpostavke koje mu daju smisao. Isto to važi i za izraze nacionalna ekonomija, politička, javna ekonomija. Prema sadašnjim odnosima, ova nauka treba da se zove *privatna ekonomija*, jer njeni javni odnosi postoje samo zbog privatne svojine.

★

Neposredna posledica privatne svojine je *trgovina*, međusobna razmena potrošnih dobara, kupovina i prodaja. Ova trgovina, kao i svaka delatnost, mora pod vladavinom privatne svojine postati trgovcu neposredan izvor zarade, što znači—svako mora tražiti da proda što skuplje i da kupi što jeftinije. Prilikom svake kupovine i prodaje, dakle, stoje jedan prema drugom dva čoveka s apsolutno suprotnim interesima; sukob je odlučno neprijateljski, jer svaki poznaje intencije drugoga i zna da su one suprotstavljene njegovim. Prva je posledica, dakle, na jednoj strani međusobno nepoverenje, a na drugoj opravdavanje toga nepoverenja, primena nemoralnih sredstava za postizanje nemoralnog cilja. Tako je, na primer, prvo načelo u trgovini prećutkivanje, skrivanje svega onoga što bi moglo sniziti vrednost traženih artikala. Otud posledica: u trgovini je dopušteno izvlačenje što veće koristi iz neznanja i poverenja protivne strane, a isto je tako dopušteno hvaljenje i onih svojstava svoje robe koje ona nema. *Jednom* rečju, trgovina je legalna prevara. Da se praksa poklapa s tom teorijom, može posvedočiti svaki trgovac, ako želi da ostane veran istini.

Merkantilni je sistem imao još izvesnu prostodušnu, katoličku otvorenost i nije ni najmanje skrivao nemoralnu suštinu trgovine. Videli smo kako je otvoreno iznosio na videlo svoju prostačku lakomost. Međusobno neprijateljski položaj nacija u 18. veku, odvratna zavist i trgovačka ljubomora—to su bile prirodne posledice trgovine uopšte. Javno mnjenje nije još bilo humanizovano, pa zašto bi onda trebalo skrivati stvari koje su sledile iz neljudske, čoveku neprijateljske suštine same trgovine.

Ali otkako je *Luther ekonomije*, Adam Smith, podvrgao kritici dosadašnju ekonomiju, stvari su se jako izmenile. Stoleće je humanizovano, um je došao do izražaja, moral se počeo pozivati na svoje večno pravo. Iznudeni trgovinski ugovori, trgovinski ratovi, kruta izolacija nacija suviše su odudarali od napredne svesti. Namesto katoličke otvorenosti stupila je protestantska licemernost. Smith je dokazivao da i humanost ima osnovu u suštini trgovine i da bi trgovina, umesto što je »najplodniji izvor razjedinjavanja i neprijateljstva«, morala postati »veza

sjedinjavanja i prijateljstva kako među nacijama tako i među pojedincima» (upor. *Wealth of Nations*, t. IV, ch. 3, § 2); štaviše, u prirodi je stvari da trgovina bude u celini korisna *svim* učesnicima.

Smith je imao pravo kad je trgovinu hvalio kao humanu. Na svetu nema ničeg apsolutno nemoralnog; i trgovina ima jednu stranu kojom iskazuje poštovanje moralnosti i čovečnosti. Ali kakvo poštovanje! Pravo jačega, prosto srednjovekovno drumsko razbojništvo bilo je humanizovano kad je prešlo u trgovinu, a trgovina je humanizovana kad je prvi njen stupanj, čija je karakteristika zabrana izvoza novca, prešao u merkantilni sistem. Sad je i sam taj sistem bio humanizovan. Naravno, u interesu je trgovca da održava dobre odnose kako s onim od koga jeftino kupuje, tako i s onim kojem skupo prodaje. Dakle, vrlo nepromišljeno postupa nacija kad podržava neprijateljsko raspoloženje svojih nabavljača i kupaca. Ukoliko prijateljskije, utoliko korisnije. To je humanizam trgovine, a onaj licemerni način—da se moral zloupotrebi za nemoralne ciljeve—ponos je sistema slobodne trgovine. Zar nismo srušili varvarstvo monopola, dovikuju licemeri, nismo li proneli civilizaciju u daleke delove sveta, nismo li zbratimili narode i stišali ratove?—Da, sve ste vi to učinili, ali *kako* ste to učinili? Vi ste uništili male monopole da bi slobodnije i neograničenije delovao *jedan* veliki osnovni monopol, svojina; civilizovali ste daleke krajeve sveta da biste dobili nov teren za razvijanje svoje niske lakomosti; zbratimili ste narode, ali u bratstvo lopova, i stišali ratove da što više zaradite u miru, da do krajnosti doterate neprijateljstvo pojedinaca, nečasni rat konkurencije!—Gde ste vi nešto učinili iz čistog humanizma, iz svesti da je suprotnost između opšteg i individualnog interesa za osudu? Gde ste bili moralni a da niste bili zainteresovani, da potajno niste gajili nemoralne, egoistične motive?

Pošto je liberalna ekonomija preduzela sve što može da uništenjem nacionalnosti učini neprijateljstvo opštim, da čovečanstvo pretvori u čopor krvoločnih životinja—zar konkurenti nisu baš to?—koji se međusobno žderu upravo *zbog toga* što svaki sa svima drugima ima isti interes, posle te predradnje preostao joj je još samo jedan korak do cilja—uništenje porodice. Da bi to postigla, pomogao joj je njen vlastiti lepi pronalazak, fabrički sistem. Poslednji trag zajedničkih interesa, porodična zajednica dobara, pokopan je fabričkim sistemom i—barem ovde u Engleskoj—već se nalazi u raspadanju. Svakodnevna je pojava da deca čim postanu sposobna za rad, tj. čim navršše devet godina, troše svoju zaradu na sebe, roditeljsku kuću smatraju samo kućom za prehranu i plaćaju roditeljima izvesnu sumu za hranu i stan. Kako bi moglo biti drugačije? Šta može drugo slediti iz izolovanja interesa koje leži u osnovi slobodne trgovine? Kad je jedan princip jednom stavljen u pokret, on se onda sam probija i vuče za sobom sve svoje posledice, dopadalo se to ekonomistima ili ne.

Ali sam ekonomist ne zna kakvoj stvari služi. On ne zna da sa svojim celokupnim egoističnim rezonovanjem čini samo kariku u lancu

opšteg napretka čovečanstva. On ne zna da sa svojim ukidanjem svih posebnih interesa samo krči put velikom preokretu kojem stoleće ide u susret, pomirenju čovečanstva s prirodom i sa samim sobom.

*

Sledeća kategorija uslovljena trgovinom jeste *vrednost*. O njoj, kao i o drugim kategorijama, ne postoji nikakav spor između starijih i novijih ekonomista, jer monopolisti nisu imali vremena da se u svom neposrednom besnilu obogaćivanja bave kategorijama. Sva sporna pitanja o takvim tačkama potiču od novijih ekonomista.

Ekonomist, koji živi od suprotnosti, ima naravno i dvostruku *vrednost*; apstraktnu ili realnu vrednost i razmensku vrednost. O suštini realne vrednosti vodio se dug spor između Engleza, koji su proizvodne troškove određivali kao izraz realne vrednosti, i Francuza Saya, koji je tvrdio da se ova vrednost meri upotrebljivošću stvari. Spor se vukao od početka ovog stoleća i stišao se bez odluke. Ekonomisti ne mogu ništa odlučiti.

Englezi—osobito MacCulloch i Ricardo—tvrde, dakle, da se apstraktna vrednost jedne stvari određuje proizvodnim troškovima. Razume se, apstraktna vrednost, ne razmenska vrednost, *exchangeable value*, vrednost u trgovini—to je nešto sasvim drugo. Zašto su proizvodni troškovi mera vrednosti? Jer,—čujte, čujte!—jer niko pod običnim uslovima, i ako se ostavi po strani odnos konkurencije, ne bi stvar prodavao jeftinije nego što ga staje njena proizvodnja. Ne bi prodavao? Kakva posla imamo ovde s »prodajom« kad se ne radi o *trgovinskoj vrednosti*? Ovde nam se opet uplela trgovina koju je upravo trebalo ispustiti—i to kakva trgovina!—trgovina koja ne treba da vodi računa o glavnoj stvari, o uslovima konkurencije! Najpre apstraktna vrednost, sad i apstraktna trgovina, trgovina bez konkurencije, tj. čovek bez tela, misao bez mozga koji proizvodi misli. I zar ekonomist uopšte ne pomišlja na to da ne postoji nikakva garancija da će proizvođač prodati svoju robu upravo po proizvodnim troškovima ako ne dejstvuje konkurencija? Kakva zbrka!

Dalje! Dopustimo za trenutak da je sve to tako kako kaže ekonomist. Pretpostavimo da je neko s golemom mukom i ogromnim troškovima načinio nešto sasvim nekorisno, nešto što niko ne traži. Pa da li je i to vredno troškova proizvodnje? Nikako, kaže ekonomist. Ko bi to kupio? Dakle, tu imamo najednom ne samo Sayovu izvikanu upotrebljivost nego—s »kupovanjem«—i odnos konkurencije. Nemoguće je, ekonomist svoju apstrakciju ne može da održi nijednog trenutka. Ne samo što mu se među prste svakog trenutka upliće konkurencija, koju on napada. Apstraktna vrednost i njeno određenje proizvodnim troškovima samo su apstrakcije, besmislice.

Ali dajmo ekonomistu još jednom za trenutak za pravo — kako

misli da nam odredi proizvodne troškove ako ne uzme u račun i konkurenciju? Prilikom istraživanja proizvodnih troškova videćemo da je i ta kategorija osnovana na konkurenciji, i ovde se ponovo pokazuje kako ekonomist ne može dosledno sprovesti svoje tvrdnje.

Ako predemo na Saya, naći ćemo istu apstrakciju. Upotrebljivost jedne stvari je nešto čisto subjektivno, nešto što se nikako ne može apsolutno odrediti—sigurno se ne može odrediti bar dok se vrtimo u suprotnostima. Po toj teoriji morali bi predmeti za zadovoljavanje nužnih potreba imati veću vrednost nego luksuzni artikli. Jedini mogući put da se pod vladavinom privatne svojine dođe donekle do objektivnog, *prividno* opšteg suda o većoj ili manjoj upotrebljivosti jedne stvari jeste odnos konkurencije, a upravo to sad treba ostaviti po strani. Međutim, ako je odnos konkurencije dopušten, tada ulaze i proizvodni troškovi; jer niko neće prodavati jeftinije od onoga što je sam uložio u proizvodnju. I ovde, dakle, jedna strana suprotnosti protiv volje tvorca teorije prelazi u drugu.

Pokušajmo uneti jasnoću u ovu zbrku. Vrednost jedne stvari uključuje oba faktora koje strane u sporu, kako smo videli, odvajaju nasilno i bez uspeha. Vrednost je odnos proizvodnih troškova prema upotrebljivosti. Sledeća primena vrednosti je odluka o tome da li neku stvar treba uopšte proizvoditi, tj. da li je upotrebljivost veća od proizvodnih troškova. Ako su proizvodni troškovi dveju stvari jednaki, presudni momenat pri određivanju njihove uporedljive vrednosti biće upotrebljivost.

Ova je baza jedina pravedna baza razmene. Ali ako se pođe od nje, ko treba da odluči o upotrebljivosti stvari? Samo mišljenje učesnika? Tada će *jedan* svakako biti prevaren. Ili, određenje koje je, nezavisno od zainteresovanih stranaka, zasnovano na inherentnoj upotrebljivosti stvari i koje tim strankama nije jasno? Tada se razmena može izvršiti samo *prinudno* i svaki će smatrati da je prevaren. Ova suprotnost između stvarne inherentne upotrebljivosti stvari i određenja ove upotrebljivosti, između određenja upotrebljivosti i slobode razmenjivača, ne može se ukinuti a da se ne ukine privatna svojina; a čim ona bude ukinuta, ne može više biti govora o razmeni kakva je sada. Praktična primena pojma vrednosti ograničavaće se tada sve više na odluku o proizvodnji, a tu i jeste njegova prava sfera.

Međutim, kako stvari stoje sada? Videli smo kako je pojam vrednosti nasilno rastrgnut, a pojedine se strane proglašavaju za celinu. Proizvodni troškovi, koji su od samog početka poremećeni konkurencijom, treba da važe kao sama vrednost; isti je slučaj i sa čisto subjektivnom upotrebljivošću—jer druga sada ne može ni postojati. Da bi se pomoglo ovim sakatim definicijama, mora se u oba slučaja uzeti u obzir konkurencija; a najbolje je to što kod Engleza konkurencija, nasuprot proizvodnim troškovima, zastupa upotrebljivost, dok ona kod Saya, obratno, nasuprot upotrebljivosti, uvodi u igru proizvodne troškove. Ali kakvu upotrebljivost i kakve proizvodne troškove ona uvodi! Nje-

na upotrebljivost zavisi od slučaja, od mode, od raspoloženja bogataša, njeni proizvodni troškovi rastu i opadaju sa slučajnim odnosom ponude i tražnje.

U osnovi razlike između realne vrednosti i razmenske vrednosti leži jedna činjenica, naime, da je vrednost stvari različita od tzv. ekvivalenta koji je za nju dat u trgovini, tj. da taj ekvivalent nije nikakav ekvivalent. Ovaj tzv. ekvivalent je *cena* stvari, i kad bi ekonomist bio pošten, on bi upotrebljavao tu reč umesto »trgovinska vrednost«. Ali on ipak još uvek mora da održava bar privid da je cena nekako povezana s vrednošću, kako nemoralnost trgovine ne bi suviše izišla na videlo. Da se, međutim, *cena* određuje uzajamnim delovanjem proizvodnih troškova i konkurencije, to je potpuno pravilno, to je glavni zakon privatne svojine. Prvo što je našao ekonomist bio je ovaj čisto empirijski zakon; odavde je onda apstrahovao svoju realnu vrednost, tj. cenu u vreme kad je odnos konkurencije uravnotežen, kad se tražnja i ponuda poklapaju,—tada, naravno, preostaju proizvodni troškovi, a ekonomist to onda naziva realnom vrednošću, dok je to samo jedna određenost cene. U ekonomiji je tako sve postavljeno na glavu; vrednost, koja je prvobitna, izvor cene, stavljena je u zavisnost od nje, u zavisnost od svog vlastitog proizvoda. Kao što je poznato, ovakvo izvrtanje je suština apstrakcije, o čemu se treba obavestiti kod Feuerbacha.

★

Prema ekonomistu, proizvodni troškovi neke robe sastoje se od tri elementa potrebna za njenu proizvodnju i preradu: zemljišne rente za komad zemlje koji je neophodan za proizvodnju sirovina, kapitala s dobitkom i novčane naknade za rad. Međutim, odmah se pokazuje da su kapital i rad identični, jer ekonomisti sami priznaju da je kapital »nagomilani rad«. Tako nam, dakle, preostaju samo dve strane, prirodna, objektivna—zemljište, i ljudska, subjektivna—rad, koji uključuje kapital i pored kapitala još nešto treće, na što ekonomist ne misli: duhovni element pronalaska, misli, uz fizički element samog rada. Kakvog posla ekonomist ima s pronalazačkim duhom? Nisu li mu svi pronalasci pali kao gotovi, bez njegova učešća? Da li ga je ma i jedan od njih štogod stajao? Šta on ima, dakle, da se brine o tome prilikom proračunavanja svojih proizvodnih troškova? Njemu su uslovi bogatstva zemlja, kapital, rad i dalje mu ne treba ništa. Nauka ga se ništa ne tiče. Šta mu je stalo do toga da li mu je ona preko Berthollet-a, Davyja, Liebiga, Watta, Cartwrighta itd. davala poklone koji su beskrajno uzdigli njega i njegovu proizvodnju? Tako što on ne ume da izračuna; uspesi nauke prevazilaze njegove brojeve. Ali u jednom razumnom stanju, koje je izvan podele interesa kakva se nalazi kod ekonomista, u elemente proizvodnje svakako spada i duhovni element i on će naći svoje mesto i u ekonomiji među proizvodnim troškovima. Svakako je pri tom ugodno znati kako se negovanje na-

uke nagrađuje i materijalno, znati da je jedan jedini plod nauke, kao što je parna mašina Jamesa Watta, više doprineo svetu za prvih pedeset godina svog postojanja nego što je svet od svog početka izdao za negovanje nauke.

Prema tome, dva su elementa proizvodnje—priroda i čovek, a ovaj poslednji opet i fizički i duhovno; sada se možemo vratiti ekonomistu i njegovim proizvodnim troškovima.

★

Ekonomist kaže da ono što se ne može monopolisati nema vrednosti; to je stav koji ćemo kasnije pobliže ispitati. Ako kažemo—nema *cene*, onda je taj stav pravilan za stanje koje se osniva na privatnoj svojini. Kad bi se zemljište tako lako dobijalo kao vazduh, onda nijedan čovek ne bi plaćao rentu za zemljište. Budući da nije tako, već je površina zemljišta koje se u određenom slučaju uzima u obradu ograničena, za zauzetu, tj. monopoliziranu zemlju, plaća se renta ili se polaže određena prodajna cena. Vrlo je čudno kad se posle ovog obaveštenja o nastanku vrednosti zemlje mora slušati od ekonomista da je zemljišna renta razlika između prinosa od komada zemlje koji donosi rentu i najgoreg komada zemlje koji se još isplati obrađivati. Kao što je poznato, ovo je definicija zemljišne rente koju je prvi potpuno razvio Ricardo. Ova definicija je, doduše, praktično pravilna ako se pretpostavi da pad tražnje trenutno utiče na zemljišnu rentu i odmah stavlja van obrade odgovarajuću količinu najgoreg obrađivog zemljišta. Ali to nije slučaj i definicija je stoga nepotpuna; osim toga, ona ne uključuje poreklo zemljišne rente i već stoga mora otpasti. Pukovnik T.P. Thompson, član Lige protiv zakona o žitu,^[2] obnovio je, nasuprot toj definiciji, definiciju Adama Smitha i obrazložio je. Po njemu je zemljišna renta odnos između konkurencije onih koji traže zemljište za upotrebu i ograničenog kvantiteta raspoložive zemlje. Ovde barem postoji vraćanje nastajanju zemljišne rente; ali ovo objašnjenje zanemaruje različitu plodnost zemljišta, kao što gornje objašnjenje ispušta konkurenciju.

Dakle, opet imamo dve jednostrane i stoga polovične definicije jednog predmeta. Mi ćemo ta dva određenja opet morati sažeti, kao kod pojma vrednosti, da bismo našli pravo određenje koje sledi iz razvitka stvari i koje stoga obuhvata celokupnu praksu. Zemljišna renta je odnos između plodnosti zemljišta, prirodne strane (koja se opet sastoji od *prirodnog* svojstva i *čovekove* obrade, rada upotrebljenog za njegovo poboljšanje)—i ljudske strane, konkurencije. Neka ekonomisti vrte glavama nad tom »definicijom«; na svoje zaprepašćenje oni će videti da ona uključuje sve što se odnosi na stvar.

Vlasnik zemlje nema ništa da prebacuje trgovcu.

On pljačka na taj način što monopolizira zemlju. On pljačka tako što iskorišćava porast stanovništva koje povećava konkurenciju a time

i vrednost njegovog komada zemlje, tako što čini izvorom svoga ličnog dohotka ono što nije proizišlo iz njegova ličnog delovanja, što mu je pripalo sasvim slučajno. On pljačka kad daje zemlju u *zakup* na taj način što na kraju prisvaja sva poboljšanja koja su izvršili njegovi zakupci. To je tajna stalno rastućeg bogatstva zemljovlasnika.

Mi ne stojimo iza aksioma koji način zarade zemljoposjednika kvalifikuju kao pljačku, naime, da svako ima pravo na proizvod svog rada, ili da niko ne treba da žanje tamo gde nije sejao. Prvi aksiom isključuje dužnost ishrane dece, a drugi isključuje svaku generaciju iz prava na egzistenciju, jer svaka generacija nasleđuje prethodnu generaciju. Ovi aksiomi su, naprotiv, konsekvencije privatne svojine. Ili treba izvesti sve njezine konsekvencije, ili je napustiti kao premisu.

Čak i prvobitno prisvajanje opravdava se tvrdnjom da je još ranije postojalo *zajedničko* pravo poseda. Dakle, kud god se okrenemo, privatna svojina nas dovodi do protivrečnosti.

Prodavanje zemlje koja nam je sve i sva, i prvi uslov naše egzistencije, bio je poslednji korak ka samoprodavanju; to je bila i do današnjeg dana ostaje nemoralnost koju premašuje samo nemoralnost samoprodavanja. A prvobitno prisvajanje, monopoliziranje zemlje od strane malog broja, isključenje ostalih od uslova njihova života, po nemoralnosti ni u čemu ne zaostaje za kasnijim prodavanjem zemlje.

Ako ovde opet uklonimo privatnu svojinu, onda se zemljišna renta svodi na svoju istinu, na razumno gledište koje joj suštinski leži u osnovi. Vrednost odvojena od zemlje kao zemljišna renta vraća se onda ponovo zemlji. Ova vrednost, koju treba meriti proizvodnošću jednakih površina pri jednakom, na njih primenjenom radu, svakako spada u račun prilikom određivanja vrednosti proizvoda kao deo proizvodnih troškova, i ta vrednost je, kao i zemljišna renta, odnos proizvodnosti prema konkurenciji, ali prema *pravoj* konkurenciji, koja će se razviti u svoje vreme.

*

Videli smo kako su kapital i rad prvobitno identični; dalje vidimo, iz izvođenja samog ekonomista, kako kapital, rezultat rada, u procesu proizvodnje odmah ponovo postaje supstrat, materijal rada, kako se, dakle, trenutno izvršeno odvajanje kapitala od rada odmah ponovo ukida i prevazilazi u njihovom jedinstvu; a ekonomist ipak odvaja kapital od rada, on se ipak čvrsto drži toga razdvajanja, a jedinstvo priznaje samo pomoću definicije kapitala: »nagomilani rad«. Rascep između kapitala i rada, koji proizlazi iz privatne svojine, samo je razdvajanje rada u sebi, koje odgovara tom razdvojenom stanju i koje iz njega proizlazi. I pošto je to odvajanje ostvareno, kapital se još jednom deli u prvobitni kapital i dobit, u priraštaj koji kapital dobija u procesu proizvodnje, iako sama praksa tu dobit odmah ponovo dodaje kapitalu i zajedno s njim stavlja u obrtanje. Štaviše, sama dobit se ponovo deli na kamatu i čistu dobit. Nerazumnost ovih odvajanja doterana je u

kamati do krajnosti. Nemoralnost posuđivanja novca na kamatu, nemoralnost primanja kamate bez rada, za obično pozajmljivanje, mada ima svoj osnov već u privatnoj svojini, ipak je suviše očigledna, i naivna narodna svest, koja u tim stvarima većinom ima pravo, odavno ju je spoznala. Sva ta fina razdvajanja i deljenja nastaju iz prvobitnog razdvajanja kapitala i rada i dovršenja toga razdvajanja u rascepu čovečanstva na kapitaliste i radnike, u rascepu koji postaje svakim danom sve oštrije i oštrije, i koji se, kao što ćemo videti, mora stalno povećavati. Ovo je razdvajanje, kao i već razmotreno razdvajanje zemljišta od kapitala i rada, u krajnoj instanci nemoguće. Nikako se ne može odrediti koliko u određenom proizvodu iznosi udeo zemlje, kapitala i rada. Te tri veličine su nesamerljive. Zemlja stvara sirovine, ali ne bez kapitala i rada, kapital pretpostavlja zemljište i rad, a rad pretpostavlja *barem* zemljište, a u većini slučajeva i kapital. Delovanje tih triju veličina sasvim je različito i ne može se meriti četvrtom zajedničkom merom. Ako, dakle, pri sadašnjim odnosima dođe do podele dobiti među tri elementa, tada ne postoji neka njima inherentna mera, kako odlučuje sasvim strana, njima slučajna mera: konkurencija ili rafinirano pravo jačega. Zemljišna renta implicira konkurenciju, dobit od kapitala određuje se jedino pomoću konkurencije, a kako stoji s najamnikom, videćemo odmah.

Ako pretpostavimo da ne postoji privatna svojina, tada otpadaju sva ta neprirodna razdvajanja. Otpada razlika između rente i dobiti; kapital nije ništa bez rada, bez kretanja. Dobit svodi svoje značenje na uteg koji kapital stavlja na vagu prilikom određivanja proizvodnih troškova i ostaje tako inherentna kapitalu, kao što se ovaj sam ponovo vraća u svoje prvobitno jedinstvo s radom.

*

Rad, glavni faktor u proizvodnji, »izvor bogatstva«, slobodna ljudska delatnost, loše prolazi kod ekonomista. Kao što je već kapital bio odvojen od rada, tako se sad opet rad cepa po drugi put; proizvod rada stoji sada prema radu kao najamnina, odvojen je od njega i ponovo se, kao i obično, određuje konkurencijom, jer za udeo rada u proizvodnji, kao što smo videli, nema ustaljene mere. Ako ukinemo privatnu svojinu, tada otpada i to neprirodno odvajanje, rad je sam sebi nagrada, a pravo značenje ranije otuđene najamnine izbija na videlo: značenje rada za određivanje proizvodnih troškova jedne stvari.

Videli smo da se na kraju sve svodi na konkurenciju dok god postoji privatna svojina. Ona je glavna kategorija ekonomiste, njegova najmilija kći, koju on neprestano mazi i miluje—i pazite samo kakvo će međuzino lice odatle proizići.

Neposredna posledica privatne svojine bilo je deljenje proizvodnje na dve suprotstavljene strane, prirodnu i ljudsku; na zemljište, koje je bez oplodavanja od strane čoveka mrtvo i neplodno, i na ljudsku

delatnost, kojoj je prvi uslov upravo zemljište. Mi smo dalje videli kako se ljudska delatnost opet razložila na rad i kapital i kako su se te strane opet neprijateljski suprotstavile jedna drugoj. Mi smo, dakle, već imali međusobnu borbu triju elemenata umesto njihovog uzajamnog pomaganja; sada k tome još pridolazi da privatna svojina nosi sa sobom cepkanje svakog od ova tri elementa. Jedan komad zemlje suprotstavlja se drugom komadu zemlje, jedan kapital drugom kapitalu, jedna radna snaga drugoj radnoj snazi. Drugim rečima: budući da privatna svojina izoluje svakoga na njegovu vlastitu grubu pojedinačnost i budući da svaki ipak ima iste interese kao i njegov sused, to se jedan vlasnik zemlje neprijateljski suprotstavlja drugome vlasniku, jedan kapitalist drugom kapitalisti, jedan radnik drugom radniku. Nemoralnost dosadašnjeg stanja čovečanstva dobija krunu u toj protivstavljenosti istih interesa baš zbog njihove jednakosti, a ova kruna jeste konkurencija.

★

Suprotnost *konkurenciji* jeste *monopol*. Monopol je bio lozinka merkantilista, a konkurencija bojni poklič liberalnih ekonomista. Lako je uvideti da je ova suprotnost opet samo prividna. Svaki konkurent *mora* želeti da ima monopol, bio on radnik, kapitalist ili vlasnik zemlje. Svaka manja skupina konkurenata mora želeti da poseduje monopol za sebe nasuprot svima drugima. Konkurencija počiva na interesu, a interes opet proizvodi monopol; ukratko, konkurencija prelazi u monopol. Na drugoj strani, ne može monopol zaustaviti bujicu konkurencije, štaviše, on sam proizvodi konkurenciju, kao što na primer zabrana uvoza ili visoke carine proizvode konkurenciju krijumčarenja. — Protivrečnost konkurencije potpuno je ista kao i protivrečnost same privatne svojine. U interesu je svakog pojedinca da sve poseduje, ali je u interesu celine da svaki jednako poseduje. Tako su, dakle, opšti i individualni interes dijametralno suprotni. Protivrečnost je konkurencije da svaki mora želeti monopol, dok zajednica kao takva monopolom mora gubiti i mora ga, dakle, odstraniti. Štaviše, konkurencija već pretpostavlja monopol, naime monopol svojine — ovde ponovo izlazi na videlo licemerstvo liberala — i sve dok postoji monopol svojine, dotle je opravdana svojina monopola; jer i jednom dati monopol je svojina. Kakva je to jedna polovičnost napadati male monopole, a ostaviti osnovni monopol! I ako ovde još dodamo ranije pomenutu rečenicu ekonomiste — da ono što se ne može monopolisati nema vrednosti, dakle, da ništa ne može stupiti u konkurentsku borbu što ne dopušta to monopolisanje, onda je potpuno osnovana naša tvrdnja da konkurencija pretpostavlja monopol.

★

Zakon je konkurencije da se tražnja i ponuda stalno dopunjuju i baš zato nikada ne uravnotežavaju. Obe se strane ponovo razdvajaju

i pretvaraju u oštru suprotnost. Ponuda uvek ide za tražnjom, ali nikada ne dolazi do toga da je potpuno pokrije; ona je ili prevelika ili premala i nikada ne odgovara tražnji, jer u ovom nesvesnom stanju čovečanstva niko ne zna kolika je tražnja, a kolika ponuda. Ako je tražnja veća od ponude, onda cene rastu i time se ponuda, tako reći, podstiče; čim se ponuda pojavi na tržištu, cene padaju, i ako ona postane veća od tražnje, onda pad cena postane toliko značajan da se tražnja opet podstiče. Tako se to neprestano nastavlja, nikada nema zdravog stanja, nego neprestano smenjivanje podstreka i malaksavanja, smenjivanja koje isključuje svaki napredak, večno kolebanje koje nikad ne stiže do cilja. Ekonomist smatra da je ovaj zakon prekrasan sa svojim stalnim izjednačavanjem—što se ovde izgubi, to se tamo opet dobije. On je njegova glavna slava, on ga se ne može dosta nagledati i posmatra ga u svim mogućim i nemogućim odnosima. A ipak je potpuno jasno da je taj zakon čist prirodni zakon, a ne zakon duha. Jedan zakon koji proizvodi revoluciju. Ekonomist dolazi sa svojom lepom teorijom ponude i tražnje, dokazuje vam da se »nikad ne može proizvesti suviše«, a praksa odgovara trgovinskim krizama koje se vraćaju redovito kao komete, a koje sada imamo prosečno svakih 5 do 7 godina. Ove trgovinske krize javljaju se već osamdeset godina, i to tako redovito kao ranije velike epidemije—a sa sobom su donele više bede i nemorala nego ove (upor. Wade, *Hist[ory] of the Middle and Working Classes*, London, 1835, p. 211). Naravno da te trgovinske revolucije potvrđuju zakon, one ga potvrđuju u punoj meri, ali na drugi način nego što nas ekonomist želi da uveri. Šta da mislimo o zakonu koji se potvrđuje samo periodičnim revolucijama? To je pravi prirodni zakon, koji se osniva na nesvesnosti učesnika. Kad bi proizvođači kao takvi znali koliko potrošačima treba, kad bi organizovali proizvodnju i međusobno je podelili, onda bi bili nemogući kolebanje konkurencije i njena sklonost krizi. Proizvodite svesno, kao ljudi, ne kao raspršeni atomi bez svesti o rodu, i vi ćete biti iznad svih tih veštačkih i neodrživih suprotnosti. Međutim, sve dotle dok vi i dalje proizvodite na dosadašnji nesvestan, nepromišljen način, koji je prepušten vladavini slučaja, sve dotle će ostati i trgovinske krize; a svaka sledeća mora postati obuhvatnija, tj. gora nego prethodna, mora osiromašiti veći broj kapitalista i u povećanoj proporciji umnožiti broj onih koji žive od samog rada—tj. mora očigledno povećati masu radnika koju treba uposliti, taj glavni problem naših ekonomista, i napokon izazvati socijalnu revoluciju, o kakvoj školska mudrost ekonomista ne može ni da sanja.

Večno kolebanje cena, do koga dolazi usled konkurentskog odnosa, oduzima trgovini i poslednji trag moralnosti. O vrednosti nema više ni govora; isti sistem koji na izgled pridaje toliku važnost vrednosti, koji apstrakciji vrednosti daje čast posebne egzistencije u obliku novca—taj isti sistem razara konkurencijom svaku inherentnu vrednost i svakodnevno, svakog sata menja međusobni odnos vrednosti svih stvari. Gde je u tom vrtlogu mogućna razmena na moralnoj osnovi? U

tom neprestanom gore - dole svako *mora* tražiti da pogodi najpovoljniji trenutak za kupovinu i prodaju, svako mora postati špekulant, tj. žnjeti tamo gde nije sejao, bogatiti se gubitkom drugoga, računati s nesrećom drugoga ili se poslužiti slučajem. Špekulant uvek računa na nesrećne slučajeve, osobito na nerodicu, on iskorišćava sve, kao na primer svojevremeno požar Njujorka, a kulminacija nemorala je berzanska špekulacija s vrednosnim papirima, koja istoriju i u njoj čovečanstvo snižava do sredstva za zadovoljenje lakomosti špekulanata koji kalkuliraju ili hazardiraju. I neka se pošteni, »solidni« trgovac ne zgražava farisejski nad berzanskom igrom — hvala ti, gospode, itd. On je isto tako nemoralan kao i špekulanti s vrednosnim papirima, on isto tako špekuliše kao i oni, on to mora, na to ga prisiljava konkurencija; njegova trgovina implicira, dakle, isti nemoral kao i njihova. Prava priroda konkurentskog odnosa jeste odnos potrošne moći prema proizvodnoj moći. U jednom stanju dostojnom čovečanstva neće biti nikakve druge konkurencije osim te. Biće potrebno da zajednica izračuna šta možemo proizvesti sredstvima koja nam stoje na raspolaganju i da iz odnosa te proizvodne moći prema masi potrošača odredi koliko treba da se poveća ili snizi proizvodnja, koliko treba da popusti luksuzu ili koliko da ga ograniči. Ali, da bi se pravilno sudilo o tom odnosu i o povećanju proizvodne moći koje se može očekivati od jedne razumne zajednice, neka moji čitaoci uporede spise engleskih socijalista, a delimično i Fourier-a.

Subjektivna konkurencija, borba kapitala s kapitalom, rada s radom itd., reduciraće se u tim okolnostima na plemenito takmičenje koje je osnovano u ljudskoj prirodi, a koje je dosad prilično prikazao samo Fourier, takmičenje koje će se posle ukidanja suprotstavljenih interesa ograničiti na pravu i razumnu sferu.

*

Borba kapitala s kapitalom, rada s radom, zemljoposeda sa zemljoposedom tera proizvodnju u groznicu, u kojoj sve prirodne i razumne odnose postavlja na glavu. Nijedan kapital ne može izdržati konkurenciju drugoga ako se ne dovede na najviši stupanj delatnosti. Nijedan komad zemljišta ne može se obrađivati s korišću ako stalno ne povećava svoju proizvodnu snagu. Nijedan radnik ne može se održati protiv svojih konkurenata ako sve svoje snage ne posveti radu. Ko god se upušta u konkurentsku borbu može u toj borbi izdržati samo uz najveće naprezanje svojih snaga, uz odricanje od svih istinskih ljudskih ciljeva. Zbog takvog naprezanja na jednoj strani, malaksalost je nužna posledica na drugoj. Ako je kolebanje konkurencije neznatno, ako su tražnja i ponuda, potrošnja i proizvodnja gotovo jednake, onda u razvitku proizvodnje mora nastupiti stupanj na kojem će postojati toliko suviše proizvodne snage da velika masa nacije neće imati ništa za život, da će ljudi umirati od gladi zbog samog izobilja. U tom bezumnom po-

ložaju, u tom živom apsurdu nalazi se Engleska već odavno. Ako se proizvodnja jače koleba, što ona nužno čini usled takvog stanja, onda nastupa smenjivanje procvata i krize, prekomerne proizvodnje i zastoja. Ekonomist nije nikada mogao da objasni taj glupi položaj; da bi ga objasnio, pronašao je teoriju o stanovništvu, koja je isto tako besmislena, čak i besmislenija od protivrečnosti istovremenog bogatstva i bede. Ekonomist se *nije usuđivao* da vidi istinu; on nije smeo da uvidi da je ta protivrečnost prosta posledica konkurencije, jer bi se inače srušio ceo njegov sistem.

Nama je lako da objasnimo tu stvar. Proizvodna snaga koja čovečanstvu stoji na raspolaganju neizmerna je. Plodnost zemljišta može se beskonačno povećavati primenom kapitala, rada i nauke. »Prenaseljena« Velika Britanija može, po proračunu najsposobnijih ekonomista i statističara (uporedi: Alison, *Principle of population*, knj. 1, pogl. 1. i 2)^[37] u toku deset godina biti dovedena dotle da proizvodi dovoljno pšenice za šest puta brojnije stanovništvo od sadašnjega. Kapital se povećava svakog dana; radna snaga raste sa stanovništvom, a nauka svakog dana sve više podređuje prirodne snage ljudima. Ova neizmerna proizvodna sposobnost, rukovodena svešću i u interesu svih, smanjila bi uskoro na minimum rad koji je pao u deo čovečanstvu; prepuštena konkurenciji, ona čini isto, ali u okviru datih suprotnosti. Jedan deo zemljišta obrađuje se na najbolji način, dok drugi—u Velikoj Britaniji i Irskoj 30 miliona jutara dobre zemlje—leži neobrađen. Jedan deo kapitala cirkuliše ogromnom brzinom, drugi leži mrtav u sanduku. Jedan deo radnika radi četrnaest, šesnaest sati na dan, dok drugi stoji leno i nezaposleno i umire od gladi. Ili razdeljenost [na ova suprotna stanja] napušta tu istovremenost: danas trgovina ide dobro, tražnja je vrlo visoka, tada sve radi, kapital se obrće čudesnom brzinom, zemljoradnja cveta, radnici rade do iznemoglosti—sutra nastupa zastoje, zemljoradnja nije vredna truda, celi kompleksi zemlje ostaju neobrađeni, kapital zastaje usred kretanja, radnici nemaju zaposlenja i cela zemlja pati od suvišnog bogatstva i od suvišnog stanovništva.

Ovakav tok stvari ekonomist ne sme prihvatiti kao normalan; inače bi morao, kao što je rečeno, napustiti ceo svoj sistem konkurencije; on bi morao uvideti besmislenost svog suprotstavljanja proizvodnje i potrošnje, suvišnog stanovništva i suvišnog bogatstva. Da bi se, međutim, ta činjenica dovela u saglasnost s teorijom, jer se činjenica nije mogla poricati, pronađena je teorija o stanovništvu.

Malthus, začetnik te teorije, tvrdi da stanovništvo stalno vrši pritisak na sredstva za život, da se ono povećava u istoj srazmeri u kojoj proizvodnja raste, i da je uzrok sve bede, svih poroka, stanovništvu inherentna tendencija da se uvećava iznad raspoloživih sredstava za život. A ako ima previše ljudi, onda oni na ovaj ili onaj način moraju biti uklonjeni, ili nasilno ubijeni, ili moraju umreti od gladi. Ali ako se to dogodi, onda tu opet nastaje praznina koju odmah ispunjavaju drugi umnožitelji stanovništva, i tako ponovo počinje stara beda.

Štaviše, to se dešava u svim uslovima, ne samo u civilizovanom nego i u prirodnom stanju; divljaci iz Nove Holandije¹, od kojih na kvadratnu milju dolazi jedan, pate isto toliko od prenaseljenosti kao i Engleska. Ukratko, ako želimo da budemo konsekventni, onda moramo priznati da je *Zemlja bila prenaseljena već onda kad je postojao samo jedan čovek*. Iz toga proističe ovaj zaključak: budući da su upravo siromasi prekobrojni, za njih ne treba ništa drugo činiti već im olakšati smrt od gladi, uveriti ih da se ništa ne može promeniti i da je za celu njihovu klasu jedini spas da se što manje razmnožavaju, ili, ako to ne ide, onda je još uvek bolje da se osnuje državna ustanova za bezbolno ubijanje dece siromaha, kao što je predložio »Marcus«^[38], naime, da se svakoj radničkoj porodici dopusti da ima dva i po deteta, a što bude više da se bezbolno ubije. Davati milostinju bio bi zločin, jer potpomaže prirast prekobrojnog stanovništva; no biće vrlo korisno ako se siromaštvo učini zločinom, a sirotišta kaznenim zavodima, kao što se to već dogodilo u Engleskoj pomoću novog »liberalnog« zakona o sirotinji.^[18] Istina je, doduše, da ta teorija nije baš sasvim u skladu s učenjem *Biblije* o savršenstvu boga i njegova stvaranja, ali »slabo je ono pobijanje u kome se *Biblija* upotrebljava kao argumenat protiv činjenica«.

Treba li i dalje da razvijam tu gnusnu, podlu doktrinu, tu odvratnu blasfemiju protiv prirode i čovečanstva, treba li i dalje da sledim njene konsekvencije? Ovdje smo, najzad, otkrili nemoralnost ekonomista u njenom najvišem stepenu. Šta su svi ratovi i užasi monopolskog sistema prema toj teoriji? I upravo je ona završni kamen liberalnog sistema slobodne trgovine, čiji pad povlači za sobom celu zgradu. Jer ako se ovde dokaže da je konkurencija uzrok bede, siromaštva, zločina, ko će se još odvažiti da kaže neku reč u njenu zaštitu?

Alison je u svom gore citiranom delu poljuljao Malthusovu teoriju, apelujući na proizvodnu snagu zemlje i suprotstavljajući Malthusovom principu činjenicu da svaki odrastao čovek može više proizvoditi nego što sam potroši, činjenicu bez koje se čovečanstvo ne bi moglo razmnožavati, štaviše, ne bi moglo ni postojati: od čega bi inače živeli oni koji tek rastu? Ali Alison ne ide do korena stvari i zato na kraju dolazi opet do istog rezultata kao i Malthus. Doduše, on dokazuje da je Malthusov princip netačan, ali ne može poreći činjenice koje su ovoga dovele do njegova principa.

Da Malthus nije posmatrao stvari tako jednostrano, onda bi morao videti da je prekobrojno stanovništvo ili radna snaga stalno povezana s prekobrojnim bogatstvom, prekobrojnim kapitalom i prekobrojnim zemljoposedom. Stanovništvo je preveliko samo tamo gde je prevelika proizvodna snaga uopšte. To najjasnije pokazuje stanje svake prenaseljene zemlje, osobito Engleske od vremena kad je pisao Malthus. To su bile činjenice koje je trebalo da Malthus posmatra u njihovoj sveukupnosti i to bi ga moralo dovesti do pravilnih rezultata;

¹ stari naziv za Australiju

umesto toga on je izdvojio jednu činjenicu, ostale nije uzeo u obzir i stoga je došao do svoga apsurdnog rezultata. Druga greška koju je počinio bilo je zamenjivanje sredstava za izdržavanje i zaposlenja. Da stanovništvo stalno vrši pritisak na sredstva za zaposlenje, da se proizvodi onoliko ljudi koliko se može zaposliti, ukratko, da je proizvodnju radne snage dosad regulisao zakon konkurencije i da je stoga bila izložena periodičnim krizama i kolebanjima, to je činjenica koju je utvrdio Malthus i to mu treba priznati kao zaslugu. Ali sredstva za zaposlenje nisu sredstva za izdržavanje. Sredstva za zaposlenje umnožavaju se pomoću umnožavanja mašinske snage i kapitala samo u konačnom rezultatu; sredstva za izdržavanje umnožavaju se čim se proizvodna snaga nešto poveća. Ovde dolazi na videlo nova protivrečnost ekonomije. Tražnja ekonomiste nije stvarna tražnja, njegova potrošnja je veštačka. Za ekonomistu je stvarni potraživač, stvarni potrošač samo onaj ko može dati ekvivalent za ono što dobije. Međutim, ako je činjenica da svaki odrastao čovek proizvodi više nego što sam može potrošiti, da su deca slična drveću koje obilno vraća sredstva koja su za njega utrošena—a to su ipak činjenice?—, onda bi trebalo verovati da bi svaki radnik morao proizvoditi mnogo više nego što treba, a zajednica bi ga, stoga, morala rado opskrbiti svim što mu je potrebno, onda bi trebalo verovati da bi jedna velika porodica morala biti zajednici vrlo poželjan poklon. Ali u grubosti svoga opažanja ekonomist ne zna nikakav drugi ekvivalent nego da mu se isplati u opipljivu gotovu novcu. On sedi tako čvrsto u svojim suprotnostima da ga najuverljivije činjenice zabrinjavaju isto tako malo kao i naučni principi.

Protivrečnost uništavamo jednostavno time što je ukidamo. Stapanjem sadašnjih suprotnih interesa nestaje suprotnost između prenaseljenosti na jednom i prekomernog bogatstva na drugom mestu, nestaje čudesna činjenica, čudesnija od svih čuda svih religija zajedno, da nacija mora umreti od gladi zbog pustog bogatstva i izobilja: nestaje bezumna tvrdnja da zemlja nema snage da prehrani ljude. Ova tvrdnja je najviši vrh hrišćanske ekonomije—a da je naša ekonomija u suštini hrišćanska, mogao bih dokazati na svakoj rečenici, na svakoj kategoriji, a u svoje vreme to ću i učiniti; Malthusova teorija je samo ekonomski izraz religijske dogme o protivrečnosti duha i prirode i o njihovoj pokvarenosti koja iz toga sledi. Nadam se da sam i na ekonomskom području pokazao ovu protivrečnost u njenoj ništavnosti, protivrečnost koja je za religiju i s religijom davno rešena; uostalom, ja neću prihvatiti kao kompetentnu nijednu odbranu Malthusove teorije koja mi najpre ne objasni iz njena vlastita principa kako jedan narod može umreti od gladi zbog samog izobilja i koja to ne dovede u saglasnost s razumom i činjenicama.

Malthusova teorija bila je, uostalom, sasvim nužna prolazna tačka koja nas je odvela beskrajno dalje. Mi smo pomoću nje i uopšte pomoću ekonomije počeli obraćati pažnju na proizvodnu snagu zemlje i čovečanstva, i posle savladavanja ovog ekonomskog očajavanja mi smo

zauvek osigurani od straha od prenaseljenosti. Iz nje mi izvlačimo najjače ekonomske argumente za socijalni preobražaj; jer čak kad bi Malthus i bio potpuno u pravu, taj preobražaj bi se morao preduzeti smesta, jer samo on, samo obrazovanje masa koje preko njega treba da se da omogućuje ono moralno ograničenje nagona za razmnožavanjem, koje i sam Malthus prikazuje kao najuspešnije i najprostije sredstvo protiv prenaseljenosti. Preko te teorije upoznali smo najdublje poniženje čovečanstva, njegovu zavisnost od odnosa konkurencije; ona nam je pokazala kako je privatna svojina u krajnjoj liniji napravila od čoveka robu čija proizvodnja i uništenje zavise samo od tražnje; kako je sistem konkurencije time ubio i svakog dana ubija milione ljudi; sve smo to videli i sve nas to tera na ukidanje ovog poniženja čovečanstva ukidanjem privatne svojine, konkurencije i suprotnih interesa.

Vratimo se, međutim, još jednom na odnos između proizvodne snage i stanovništva da bismo uklonili svaki osnov opštem strahu od prenaseljenosti. Malthus postavlja jedan proračun na kojem bazira svoj celi sistem. Stanovništvo se umnožava u geometrijskoj progresiji: $1+2+4+8+16+32$ itd., a proizvodna moć zemljišta u aritmetičkoj: $1+2+3+4+5+6$. Razlika je očigledna, zastrašujuća; a da li je ona tačna? Gde je dokazano da se plodnost zemljišta umnožava aritmetičkom progresijom? Površina zemljišta je ograničena, u redu. Radna snaga koja se upotrebljava na toj površini raste sa stanovništvom; pretpostavimo čak da povećanje prinosa usled povećanja rada ne raste uvek srazmerno sa radom; tada ostaje još treći element, nauka, koja ekonomisti, naravno, nikad ništa ne znači, a njezin napredak tako je beskrajan i, u najmanju ruku, isto tako brz kao i porast stanovništva. Kakav napredak zahvaljuje agrikultura ovog stoleća samo hemiji, štaviše samo dvojici ljudi — ser Humphreyu Davyju i Justusu Liebigu? A nauka napreduje barem istom brzinom kao i povećavanje stanovništva; ono se umnožava u odnosu na broj poslednje generacije; nauka napreduje u odnosu na masu saznanja koje joj je ostalo od prethodne generacije, dakle, pod najobičnijim uslovima takođe u geometrijskoj progresiji — pa šta je nauci nemoguće? Smešno je, međutim, govoriti o prenaseljenosti sve dotle dok «dolina reke Misisipi ima dosta neobrađene zemlje da bi se tamo moglo preseliti celokupno stanovništvo Evrope»⁽³⁹⁾, sve dotle dok se, uopšte, tek trećina zemlje može smatrati obrađenom i dok se proizvodnja samo ove trećine može povećati za šest puta primenom sada već poznatih poboljšanja.

*

Konkurencija suprotstavlja, dakle, kapital kapitalu, rad radu, zemljoposed zemljoposedu, a isto tako svaki od tih elemenata suprotstavlja drugima. U borbi pobeđuje jači, a da bismo predvideli rezultat te borbe, moraćemo ispitati snagu boraca. Pre svega, zemljoposed i kapital su, svaki posebno, jači od rada, jer radnik mora raditi da bi živio, dok zemljoposednik može živeti od svoje rente, kapitalist od svoje

kamate, a u slučaju nužde od svog kapitala ili kapitalisanog zemljoposeda. Zbog toga radu pripadaju samo najnužnija, gola sredstva za održanje, dok se najveći deo proizvoda deli između kapitala i zemljoposeda. Dalje, jači radnik tera s tržišta slabijeg, veći kapital manji, veći zemljoposed manji. Praksa potvrđuje ovaj zaključak. Poznata su preimućstva koja ima veći fabrikant i trgovac nad manjim, veliki zemljoposednik nad posednikom jednog jutra zemlje. Usled toga već pod običnim uslovima veliki kapital i veliki zemljoposed gutaju mali kapital i mali zemljoposed po pravu jačega—centralizacija poseda. Za vreme trgovinskih i agrarnih kriza ova centralizacija se odvija još brže.—Uopšte, veliki posed se uvećava brže nego mali, jer se od prinosa mnogo manji deo odbija kao izdatak na posed. Ova centralizacija poseda je privatnoj svojini isto tako imanentan zakon kao i svi drugi; srednje klase moraju sve više nestajati, dok se svet ne podeli na milione i siromahe, na velike zemljoposednike i siromašne nadničare. Svi zakoni, sve podele zemljoposeda, sva eventualna cepkanja kapitala ništa ne pomažu—taj rezultat mora doći i doći će ako ga ne pretekne totalan preobražaj socijalnih odnosa, stapanje suprotnih interesa, ukidanje privatnog vlasništva.

Slobodna konkurencija, glavna parola ekonomista naših dana, predstavlja jednu nemogućnost. Monopol je barem imao nameru, iako je nije mogao ostvariti, da potrošače štiti od prevare. Ukidanje monopola otvara prevari sva vrata. Vi kažete da konkurencija ima sama u sebi sredstvo protiv prevare: niko neće kupiti loše stvari. To znači da svako mora biti poznavalac svakog artikla, a to je nemoguće. Odatle nužnost monopola koja se i pokazuje u mnogim artiklima. Apoteke itd. *moraju* imati monopol. A najvažnijem artiklu, novcu, najpotrebniji je upravo monopol. Kad je sredstvo cirkulacije prestalo biti državni monopol, ono je svaki put proizvelo trgovinsku krizu, a engleski ekonomisti, među ostalima dr Wade, priznaju i ovde nužnost monopola. Ali monopol ne štiti ni od lažnog novca. Postavilo se mi na bilo koju stranu pitanja, jedna je isto tako teška kao i druga, monopol proizvodi slobodnu konkurenciju, a ova opet monopol; stoga oboje moraju pasti, a te teškoće moraju biti uklonjene ukidanjem principa koji ih rada.

★

Konkurencija je prožela sve naše životne odnose i upotpunila međusobno ropstvo u kojem se ljudi sada nalaze. Konkurencija je velika pokretačka sila koja neprestano ponovo podstiče na delatnost naš ostareli i omlitaveli socijalni poredak ili, naprotiv, socijalni nered, ali pri svakom naprezanju guta i jedan deo klonulih snaga. Konkurencija vlada brojčanim napretkom čovečanstva, ona vlada i njegovim moralnim progresom. Ko se donekle upoznao sa statistikom zločinštava, tome je morala pasti u oči svojevrсна pravilnost kojom zločinstva svake godine napreduju, kojom određeni uzroci proizvode određena zločin-

stva. Proširenje fabričkog sistema ima svuda za posledicu umnožavanje zločinstava. Za veliki grad ili okrug može se svake godine, svaki put s dovoljnom tačnošću unapred odrediti broj hapšenja, kriminalnih slučajeva, štaviše, broj ubistava, provala, malih krađa itd., kao što se to često događalo u Engleskoj. Ova pravilnost dokazuje da konkurencija upravlja i zločinstvom, da društvo proizvodi *tražnju* za zločinstvom, kojoj se odgovara prikladnom *ponudom* da bi se praznina koja nastaje hapšenjem, proterivanjem ili pogubljenjem izvesnog broja odmah ispunila drugima, upravo kao što se svaka praznina u stanovništvu odmah ponovo ispunjava novim pridošlicama, drugim rečima, da zločinstvo isto tako vrši pritisak na sredstva za kažnjavanje kao stanovništvo na sredstva za zaposlenje. Koliko je pravedno da se pod tim okolnostima, bez obzira na sve ostalo, kažnjava zločinac, to prepuštam sudu svojih čitalaca. Meni je ovde stalo samo do toga da dokažem proširenje konkurencije i na moralno područje i da pokažem do kakve je duboke degradacije dovela čoveka privatna svojina.

★

U borbi kapitala i zemljoposeda protiv rada imaju oba prva elementa još jedno posebno preimućstvo pred radom—pomoć nauke, jer je i ona u sadašnjim okolnostima upravljena protiv rada. Gotovo sve mehaničke pronalazke, na primer, izazvao je nedostatak radne snage, a pogotovu Hargreavesovu, Cromptonovu i Arkwrightovu predilicu za pamuk. Nikada nije bilo velike tražnje rada a da iz toga nije proizišao neki pronalazak koji je znatno povećao moć rada, odnosno smanjio tražnju ljudskog rada. Istorija Engleske od 1770. do sada stalan je dokaz za to. Poslednji veliki pronalazak u predenju pamuka, *selfacting mule*¹, izazvan isključivo tražnjom rada i rastom najamnine, udvostručio je mašinski rad i time sveo ručni rad na polovinu, izbacio polovinu radnika s posla i time snizio najamninu druge polovine; on je uništio zaveru radnika protiv fabrikana i razorio poslednji ostatak snage kojim je rad izdržavao neravnu borbu s kapitalom (upor. dr Ure, *Philosophy of manufactures*, sv. 2)⁽⁴⁰⁾. Ekonomist doduše kaže da je u konačnom rezultatu mašina povoljna za radnike, jer proizvodnju čini jeftinijom i time stvara novo, veće tržište za svoje proizvode i tako, napokon, ponovo zapošljava radnike koji su ostali bez posla. Sasvim tačno; ali ne zaboravlja li ekonomist da proizvodnju radne snage reguliše konkurencija, da radna snaga stalno vrši pritisak na sredstva za zaposlenje, da tada, dakle, kad bi trebalo da se ispolje ta preimućstva, već prekomeran broj konkurenata za rad ponovo čeka i time čini iluzornim to preimućstvo, a da, naprotiv, negativna strana, iznenadno oduzimanje sredstava za izdržavanje za jednu polovinu i pad nadnica za drugu polovinu radnika, nije iluzorna? Ne zaboravlja li ekonomist

¹ automatska predilica

da napredak pronalazaka nikada ne zastaje, i da se tako ta negativna strana ovekovečuje? Ne zaboravlja li on da prilikom podele rada, koju je naša civilizacija beskrajno povećala, radnik može živeti samo onda ako se može upotrebiti na određenoj mašini, za određeni sitni posao, da je prelazak od jednog zaposlenja na drugo, novo, za odraslog radnika gotovo uvek čista nemogućnost?

Posmatrajući uticaj mašinske proizvodnje, dolazim na drugu, udaljeniju temu, na fabrički sistem, a da to ovde obrađujem, nemam ni želje ni vremena. Uostalom, nadam se da ću uskoro imati prilike da iscrpno prikazem odvratnu nemoralnost toga sistema i da bespoštedno razotkrijem licemerstvo ekonomista koje se ovde pojavljuje u punom svetlu^[41].

Naslov originala

*Umriss zu einer Kritik
der Nationalökonomie*

Prvi put objavljeno u časopisu

•Deutsch - Französische Jahrbüchere,
br. 1-2, Pariz 1844.

Položaj Engleske

Past and present by Thomas Carlyle¹, London 1843.

Među svim debelim knjigama i tankim brošurama koje su prošle godine izišle u Engleskoj za uveseljavanje ili duhovno okrepljenje »obrazovanog sveta« jedino je gornji spis vredan čitanja. Sve romane u mnogo svezaka, s njihovim žalosnim i veselim zapletima, sve te poučne i kontemplativne, učene i neučene komentare *Biblije*—a romani i pobožne knjige dva su stalna artikla engleske literature—sve to možete mirno ostaviti nepročitano. Možda ćete naći nekoliko geoloških ili ekonomskih, istorijskih ili matematičkih knjiga koje sadrže zrnce novoga—ali to su stvari za studiranje a ne za čitanje, to je suva stručna nauka, suvi herbarijum, biljke čije je korenje odavno iščupano iz opšteg ljudskog zemljišta iz kojeg su vukle svoju hranu. Možete tražiti koliko hoćete, Carlyle-ova je knjiga jedina koja dira ljudske žice, koja prikazuje ljudske odnose i nosi obeležje ljudskog načina shvatanja.

Čudno je kako su u Engleskoj više klase društva, koje Englezi zovu *respectable people, the better sort of people*² itd., duhovno jako propale i omlitavele. Iščezla je sva energija, sva delatnost, sva sadržina: seosko plemstvo ide u lov, novčana aristokratija bavi se knjigovodstvom i u najboljem slučaju vrti se u isto tako praznoj i beživotnoj literaturi. Političke i religiozne predrasude prenose se iz generacije u generaciju; sada se sve lako dobija gotovo i više se uopšte ne treba mučiti oko principa, kao u ranija vremena; njih sada pojedinac dobija gotove već u kolevcu, a da se ne zna odakle. Šta je još potrebno? Svako je dobio dobro vaspitanje, tj. u školi je uzalud mučen Rimljanima i Grcima, u ostalome je *respectable*, tj. poseduje toliko i toliko hiljada funti i ne treba se, dakle, dalje ni oko čega truditi, osim oko žene ako je još nema.

I sad još to strašilo koje ljudi nazivaju »duhom«. Odakle da se u takvom životu pojavi duh, odnosno, kad bi se pojavio, gde bi kod njih našao utočište? Sve je tu utvrđeno i kineski odmereno—teško onome ko prekorači uske granice, tri puta teško onome ko povredi tradicijom posvećenu predrasudu, devet puta teško njemu ako je ta predrasuda

¹ Prošlost i sadašnjost od Thomasa Carlyle-a — ² uvaženim slojem, boljom vrstom ljudi.

religijske prirode. Na sva pitanja postoje ovde samo dva odgovora, vigovski i torijevski⁽¹⁾; a te su odgovore već odavno propisali mudri vrhovni majstori ceremonija ovih dveju partija, nije vam potrebno nikakvo razmišljanje ni opširnost, sve je gotovo, to je rekao Dicky Cobden ili lord John Russell i Bobby Peel ili »vojvoda« *par excellence*, naime, vojvoda od Wellingtona je tako rekao i pri tom se ostaje.

Vi, dobri Nemci, morate svake godine da slušate od liberalnih novinara i narodnih predstavnika kako su Englezi divni i nezavisni ljudi, i sve to zbog njihovih slobodnih institucija, a to iz udaljenosti izgleda sasvim dobro. Debate u parlamentu, slobodna štampa, burni narodni zborovi, izbori, porote, postižu svoj efekat na plašljivu Michelovu dušu i on u čuđenju prima sav taj lepi privid za gotovo. Međutim, na kraju, stanovište liberalnog novinara i narodnog predstavnika ni izdaleka nije još dovoljno visoko da bi osiguralo obuhvatan pogled, bilo o razvitku čovečanstva, bilo, pak, o jednoj jedinoj naciji. Engleski ustav je u svoje vreme bio sasvim dobar i učinio je nešto dobra, štaviše, od 1828. počeo je raditi na svom najboljem delu, naime, na svom vlastitom rušenju⁽⁴²⁾—ali ono što mu pripisuje liberal, to on nije učinio. On nije učinio Engleze nezavisnim ljudima. Englezi, tj. obrazovani Englezi, po kojima se na Kontinentu sudi o nacionalnom karakteru, ti Englezi su najprezreniji robovi pod suncem. Stvarno je za poštovanje, uprkos svoj svojoj grubosti i svojoj svojoj demoralizaciji, samo onaj deo engleske nacije koji je nepoznat na Kontinentu, samo radnici, parijske Engleske, siromasi. Od njih će doći spas Engleske, u njima još ima građe koja se da obraditi; oni nisu obrazovani, ali nemaju ni predrasuda, oni još imaju snage da je utroše u jedno veliko nacionalno delo, oni još imaju budućnost pred sobom. Aristokratija—a ona obuhvata danas i srednje klase—iscrpena je; što je imala misaonog sadržaja, to je razrađeno do poslednjih konsekvencija i praktično ostvareno, a njeno carstvo ide velikim koracima u susret svome kraju. Ustav je njeno delo, a neposredna posledica toga dela bilo je to da je svoje tvorce okružila mrežom institucija u kojoj je onemogućeno svako slobodno kretanje duha. Vladavina javne predrasude svagde je prva posledica takozvanih slobodnih političkih institucija, a ta vladavina je u politički najslobodnijoj zemlji Evrope, u Engleskoj, jača nego bilo gde drugde—izuzevši Ameriku, gde je zakonom o linču javna predrasuda zakonski priznata kao sila u državi. Englez puži pred javnom predrasudom, svakog dana joj se žrtvuje—i ukoliko je liberalniji, utoliko poniznije pada u prašinu pred tim svojim idolom. Međutim, javna je predrasuda u »obrazovanim krugovima« ili torijevska ili vigovska, u krajnjem slučaju radikalna,—a to već ne miriše više tako fino. Otidite jednom među obrazovane Engleze i recite da ste čarist ili demokrat—posumnjaće u vaš zdrav razum i izbegavaće vaše društvo. Ili izjavite da ne verujete u Hristovo božanstvo i bićete izdani i prodani; priznajte potpuno da ste ateist, sledećeg dana će se praviti da vas ne poznaju. A nezavisni Englez ako jednom i počne

stvarno misliti, što se retko dešava, i strese okove predrasude koju je upio s majčinim mlekom, čak ni tada neće imati hrabrosti da svoje uverenje slobodno iskaže, čak i tada će pred javnošću licemerno ispovedati mnjenje koje se barem toleriše, i zadovoljan će biti ako katkada bude mogao u četiri oka otvoreno da govori sa svojim istomišljenikom.

Tako su obrazovane klase u Engleskoj gluve za svaki progres, a u pokretu ih još donekle drži samo pritisak radničke klase. Ne može se očekivati da svakodnevni literarni kruh toga starački nemoćnog obrazovanja bude drugačiji nego oni sami. Sva se fashionable¹ literatura okreće u većnom krugu i dosadna je i neplodna isto onako kao i blazirano i ispijeno fashionable društvo.

Kad su Straušov *Život Isusov* i njegova slava prešli Kanal, nijedan se pristojan čovek nije usudio da knjigu prevede, nijedan ugledniji izdavač da je štampa. Napokon ju je preveo jedan socijalistički »lecturer« (za ovaj agitatorski veštački izraz nema nemačke reči)—znači, čovek u jednom od najneotmenijih životnih položaja na svetu—beznačajan socijalistički štampar štampao ju je u sveskama, svaka po jedan peni, a radnici Mančestera, Birmingema i Londona bili su jedina Straušova publika u Engleskoj.

Uostalom, ako jedna od dveju partija u koje se deli obrazovani deo Engleske, zaslužuje prednost, to su onda torijevci. Pri socijalnom položaju Engleske vigovac je i suviše pristrasan da bi mogao imati kakav sud; industrija, taj centar engleskog društva, u njegovim je rukama i obogaćuje ga; on je smatra neporočnom, a njeno proširenje smatra jedinom svrhom celokupnog zakonodavstva, jer mu je ona dala bogatstvo i moć. Nasuprot tome, torijevac, čiju je moć i samovlast slomila industrija, čije je principe ona uzdrmla, mrzi je i vidi u njoj u najboljem slučaju nužno zlo. Stoga je stvorena ona sekcija filantropskih torijevaca, čije su glavne vođe lord Ashley, Ferrand, Walter, Oastler itd., i koji su sebi stavili u dužnost da zastupaju fabričke radnike protiv fabrikana. I Thomas Carlyle je prvobitno bio torijevac i još uvek je bliži toj partiji nego vigovcima. Jedno je sigurno, nijedan vigovac ne bi nikad mogao napisati knjigu koja bi bila upola tako ljudska kao *Past and Present*.

Thomas Carlyle je postao poznat u Nemačkoj svojim nastojanjima da Englezima učini pristupačnom nemačku literaturu. Poslednjih nekoliko godina on se uglavnom bavi socijalnim položajem Engleske,—on, jedini među obrazovanima svoje zemlje, koji to čini!—i već 1838. napisao je jedno manje delo: *Chartism*. Tada su na vlasti bili vigovci i s mnogo pompe su objavili da je uništena »sablást« čartizma, koja je nastala oko 1835. godine. Čartizam je bio prirodni nastavak starog radikalizma; on je za nekoliko godina bio učutkan zakonskim aktom o reformi, a od 1835 - 36. pojavio se opet s novom snagom i u zbijenijim

¹ pomodan, moderan

redovima nego ikad ranije. Vigovci su verovali da su taj čartizam ugušili, a Thomas Carlyle je u tome našao povoda da pokaže stvarne uzroke čartizma i nemogućnost da se on uništi pre nego što se unište ti uzroci. Stanovište je u toj knjizi u celini, doduše, isto kao i u *Past and Present*, ali s nešto jačom torijevskom bojom, koja je, međutim, možda imala osnovu samo u toj okolnosti što su vigovci kao vladajuća partija najviše bili izloženi kritici. U svakom slučaju *Past and Present* sadrži sve što se nalazi u manjoj knjizi, samo jasnije, razvijenije i s izričitim ukazivanjem na konsekvencije, i ušteduje nam, dakle, kritiku knjige o čartizmu.

Past and Present je paralela između Engleske 12. i 19. stoleća, a sastoji se od četiri odeljka, s naslovima: »Uvod«, »Monah pradednog doba«, »Radnik novog vremena«, »Horoskop«.—Prođimo redom tim odeljcima; ne mogu odoleti iskušenju da prevedem najlepša od prekrasnih mesta knjige.—Kritika će se već sama za sebe brinuti.

Prvo poglavlje uvoda zove se »Midas«.

»Položaj Engleske... s razlogom važi kao jedan od najopasnijih i uopšte najneobičnijih položaja koji su ikada viđeni u svetu. Engleska je puna bogatstva svake vrste, a ipak Engleska umire od gladi. U večno istom izobilju zeleni se i cveta tlo Engleske, ustalasano u zlatu žitnih useva, gusto pokriveno radionicama, alatom svake vrste, s petnaest miliona radnika, koje smatraju najjačim, najmudrijim i najmarljivijim koje je naša zemlja ikada imala; ti ljudi su tu; rada koji su izvršili, ploda koji su stvorili ovde ima napretek, svagde u punom izobilju—i gle, kakva je kobna zapovest došla, kao od nekog čarobnjaka, koja kaže: „Ne dirajte ga, vi radnici, vi, gospodo, koja radite, vi dokona gospodo; da ga niko od vas nije taknuo, da ga niko od vas ne uživa—to je začarani plod!“

Ta zapovest pada prvo na radnike. U Engleskoj i Velsu bilo je 1842. godine 1 430 000 siromaha, od kojih 222 000 sedi zatvoreno u radnim domovima—narod ih zove bastiljama zakona o sirotinji^[18]. Zahvaljujući humanizmu vigovaca!—Škotska nema zakona o sirotinji, ali sirotinje ima u masama. — Uz put rečeno, Irska se može pohvaliti ogromnim brojem—2 300 000 siromaha.

»Pred porotom u Stockportu (Češir) optuženi su i proglašeni krivima otac i majka koji su otrovali svoje troje dece da bi tako na prevaru izvukli od pogrebnog društva tri funte i osam šilinga koji se dobijaju za smrt svakog deteta, a zvanične vlasti, kaže se, nagoveštavaju da slučaj nije usamljen, da bi možda bilo bolje da se to ne istražuje detaljnije.—Takvi primeri podsećaju na najviši vrh brda koji izronjava na horizontu—a ispod toga leži ceo brdski predeo i zemlja koja još nije izronila.—Majka i otac, ljudska stvorenja, rekli su jedno drugome: šta da činimo da bismo izbegli smrt od gladi? Mi smo duboko utonuli u ovaj naš mračni podrum, a pomoć je daleko.—O, u Ugolinovoj kuli gladi^[43] dešavaju se ozbiljne stvari, predragi mali Gaddo pao je mrtav na očeva kolena.—Roditelji u Stockportu misle i kažu: Naš jadni mali gladni Tom, koji celog dana traži kruha, koji će u ovom svetu videti samo zlo, a ništa dobro—kad bi se on jednom za svagda izbavio iz nevolje, i mi drugi bismo se možda održali? Pomisliše, rekoše, i najzad učinije.

I Tom je sada mrtav, i sve je izdato i potrošeno, ko je sad na redu, jadni, mali gladni Jack, ili jadni mali gladni Will?—O, kakvog li razmišljanja o putevima i sredstvima?—U opsednutim gradovima, na pustim razvalinama Jerusalima, koji je pao od gneva božjeg, predskazano je: bedne žene će sopstvenim rukama pripremati sebi za jelo svoju vlastitu decu. Mračna fantazija Jevreja nije mogla izmisliti crnji ponor bede, to je bio svršetak poniženja bogom prokleta čoveka—*a mi ovdje, u modernoj Engleskoj, u obilju bogatstva—da li ćemo mi doći dotle? Kako se to dešava? Otkuda to, zašto mora da bude tako?*»

To se dogodilo 1841. Mogao bih dodati da je pre pet meseci u Liverpulu obešena Betty Eules iz Boltone, koja je iz istoga razloga otrovala troje sopstvene dece i dva pastorčeta.

Toliko o siromasima. Kako izgleda s bogatašima?

«Ta uspešna industrija sa svojim obilnim bogatstvom nije dosad još nikog obogatila, to je začarano bogatstvo i ne pripada nikome. Mi možemo izdati hiljade gde smo inače ulagali stotine—ali za to ne možemo kupiti ništa korisno. Neko jede finije poslastice, pije skuplja vina—*a kakva je veća sreća u tome? Da li su oni lepši, bolji, jači, valjaniji? Jesu li to oni koje nazivaju, 'srećniji'?*»

Gospodin koji radi nije srećniji, gospodin koji lenčari, tj. plemeniti zemljoposjednik, nije srećniji, pa

«*za koga je onda to bogatstvo, bogatstvo Engleske? Kome ono donosi blagoslov, koga čini srećnijim, lepšim, mudrijim, boljim? Dosad nikoga. Naša uspešna industrija nema dosad nikakva uspeha; usred raskošna izobilja narod umire od gladi; među zlatnim zidovima i punim žitnicama niko se ne oseća siguran i zadovoljan. Midas^[44] je čežnuo za zlatom i grdio Olimp. Dobio je zlato, tako da je sve postajalo zlato čega se god dotakao—a to mu je s njegovim dugim ušima malo pomoglo. Midas je loše razumeo nebesku muziku. Midas je grdio Apolona i bogove, a bogovi su mu ispunili želju i dali uz to par dugih ušiju, takođe dobar dodatak—kakve li istine u tim starim pričama!*»

«*Kako je istinita*», nastavlja on u drugom poglavlju, «*druga stara priča o sfingi; priroda je sfinga, boginja, ali ne još sasvim oslobođena, nalazi se napola još u životinjstvu, u neduhovnosti—na jednoj strani red, mudrost, ali i mrak, divljaštvo, neminovnost sudbine.*»

Priroda - sfinga—kad čitaju ovo poglavlje, Englezi kažu: nemački misticizam—ima pitanja za svakog čoveka i za svako vreme—srećan onaj koji na to pitanje pravilno odgovori; ko na nj ne odgovori ili odgovori pogrešno, taj pripada životinjsko - divljem delu sfinge; umesto lepe neveste on nalazi krvoločnu lavicu. A tako je to i s nacijama: možete li rešiti zagonetku sudbine? Svi nesrećni narodi, kao i svi nesrećni pojedinci, odgovorili su pogrešno na pitanje, primili su privid za istinu, prevideli večne unutrašnje činjenice univerzuma, zbog spoljnih prolaznih pojava oblika; a to je učinila i Engleska. Engleska je, kako se Carlyle kasnije izražava, zaplivala u vode ateizma, a njen

sadašnji položaj nužna je posledica toga. Mi ćemo o tome govoriti kasnije, a zasad ćemo samo napomenuti da je Carlyle mogao i dalje razvijati poređenje sa sfingom, ako se ono već prihvata u gornjem, panteističko-starošelingovskom smislu—rešenje zagonetke je danas, kao i u priči, čovek, i to rešenje u najširem smislu. No, doći ćemo i na to.

Sledeće poglavlje daje nam ovakav opis mančesterskog ustanka u avgustu 1842:

»Milion gladnih radnika se diglo, svi su izišli na ulice i—tamo stali. Šta bi inače mogli da učine? Njihove nedaće i žalbe bile su gorke, nepodnošljive, a njihov gnev opravdan; gde je uzrok ovih nedaća, gde da se traži pomoć? Mi imamo neprijatelje ali ne znamo ko su oni ili šta su oni; mi imamo prijatelje, ali ne znamo gde su. Kako da nekoga napadamo, da nekoga streljamo ili da dopustimo da nas neko strelja? O, kad bi taj prokleti zao duh koji nevidljivo cedi naš život i život naših bližnjih, kad bi samo hteo da se pojavi u jednom obliku i da nam se suprotstavi kao hirkanski tigar^[46], kao behemot^[46] haosa, kao sam nečastivi, u nekakvom obliku koji bismo mogli videti, koji bismo mogli uhvatiti!»

A nesreća radnika u letnjoj pobuni 1842. bila je upravo u tome što nisu znali protiv koga treba da se bore. Njihova je nevolja bila socijalna—a socijalne nevolje ne mogu se ukinuti kao što se ukida kraljevstvo ili privilegija. Socijalne nevolje ne mogu se lečiti narodnim poveljama, a to je narod osetio—inače bi »narodna povelja« bila danas osnovni zakon Engleske. Socijalne nevolje treba proučavati i upoznati, a to masa radnika dosad nije još činila. Veliki plod ustanka bio je u tome što je životno pitanje Engleske, pitanje definitivne sudbine radničke klase postavljeno tako, kako kaže Carlyle, da ga je čulo svako misaono uho u Engleskoj. Pitanje se sada više ne može običi, Engleska mora na nj odgovoriti ili propasti.

Pređimo preko završnog poglavlja ovog odeljka, ostavimo za trenutak po strani i celi sledeći odeljak, pa pristupimo odmah trećem, koji raspravlja o *radniku novog vremena*, da bismo dobili potpuni opis Engleske koji je započeo u uvodu.

Mi smo, nastavlja Carlyle, odbacili religioznost srednjeg veka, a mesto toga nismo dobili ništa.

»Mi smo zaboravili boga, zatvorili smo oči za večnu suštinu stvari, a držali smo ih otvorene samo za varljivi privid, mi se pri tom tešimo da je taj univerzum iznutra veliko, neshvatljivo »možda«, a izvana očito veliki obor i radionica s velikim kuhinjama i stolovima za jelo, gde ima mesta za onoga ko je mudar; sva istina toga univerzuma je nesigurna, praktičnom čoveku jesu i ostaju jasni samo zarada i gubitak, samo hrana i uspeh.—Za nas više ne postoji nikakav bog; božji zakoni postali su princip »najviše moguće sreće«, parlamentarna smicalica; nebo je postalo astronomski sat, lovište za Herschelove teleskope, gde se love naučni rezultati i sentimentalnosti; na našem jeziku i jeziku starog Bena Jonsona to bi značilo: čovek je izgubio svoju dušu i počinje primećivati da mu ona nedostaje.

To je uistinu bolno mesto, centar opšteg socijalnog raka. Nema religije, nema boga, čovek je izgubio svoju dušu i uzalud traži so protiv truljenja. Uzalud — u pogubljenju kraljeva, u francuskim revolucijama, u zakonskim predlozima za reformu, u mančesterskom ustanku, u svemu tome nema leka. Gnojna guba, umirena na jedan sat, javlja se ponovo, gora i opasnija.

Ali, pošto mesto religije nije moglo ostati sasvim neposednuto, mi smo umesto nje dobili novo jevandelje, koje odgovara šupljosti i besadržajnosti vremena — jevandelje mamona. Hrišćansko nebo i hrišćanski pakao su napušteni, nebo kao sumnjivo, pakao kao besmislen — ali pojavio se novi pakao; pakao moderne Engleske je svest o tome da se «ne može uspeti ni doći do zarade!»

«Uistinu, s našim jevandeljem bogatstva mi smo došli do čudnovatih zaključaka! Mi to nazivamo *društvom*, a ipak svagde uspostavljamo totalno razdvajanje i izolovanje. Naš život nije međusobno pomaganje, nego međusobno neprijateljstvo, po određenim ratnim zakonima, «razumna konkurencija» itd. Mi smo potpuno zaboravili da plaćanje u gotovu nije jedina veza između čoveka i čoveka. «Moji radnici gladni?» — pita bogati fabrikant. «Nisam li ih pošteno iznajmio na tržištu? Nisam li im do poslednje pare isplatio ugovorenu zaradu? Kakva još posla imam s njima?» Odista, kult mamona je žalosna vera!»

«Jedna siromašna irska udovica u Edinburgu molila je pomoć kod neke dobrotvorne ustanove za sebe i za svoje troje dece. Sve ustanove su je odbile; izdala ju je snaga i odvažnost; zapala je u tifusnu groznicu, umrla je i inficirala bolešću celu svoju ulicu, tako da je usled toga umrlo sedamnaestoro drugih. Humani lekar koji tu istoriju priča — dr W. P. Alison — pita povodom toga: ne bi li bilo *ekonomičnije* da se toj ženi pomoglo? Ona je dobila groznicu i povukla je u smrt sedamnaestoro vaših! Vrlo čudnovato. Napuštena irska udovica obraća se svojoj sabraču: «Vidite, ja bespomoćno umirem, vi ste dužni da mi pomognete, ja sam vaša sestra, telo vašeg tela, stvorio nas je *jedan* bog!» — A oni odgovaraju: «Ne, nemoguće; ti nisi naša sestra». — Ali ona dokazuje svoje «estrinstvo»; njena groznica ubija *njih*; oni su bili njena braća iako su to poricali. Da li su se ljudi ikad spuštali niže da bi dokazali da su ljudi?»

Uz put rečeno, Carlyle je ovde u zabludi isto kao i Alison. Bogataši nemaju sažaljenja, nemaju interesa za smrt sedamnaest ljudi. Nije li opšta sreća što je «prekobrojno stanovništvo» umanjeno za sedamnaest ljudi? Kad bi samo bilo nekoliko miliona umesto tih «sedamnaest» dronjavih ljudi, bilo bi utoliko bolje. — Tako misle bogati engleski maltuzijanci.

A onda drugo, još gore jevandelje diletantizma, koje je stvorilo vladu koja ništa ne radi, koje je ljudima oduzelo svu ozbiljnost i nateruje ih da se prikazuju onim što nisu, — to je težnja za «srećom», to jest za dobrim jelom i pićem, koje je na presto uzdiglo grubu materiju i uništilo svaki duhovni sadržaj; šta će proizići iz svega toga?

«A šta da kažemo vladi kao što je naša, koja svoje radnike optužuje zbog

„prekomerne proizvodnje“? Hiperprodukcija — nije li to glavna stvar? Vi, zbrda — zdola sakupljeni pojedinci koji proizvodite, vi ste suviše proizveli! Mi vas optužujemo što ste napravili više od dvesta hiljada košulja za golotinju čovečanstva. A hlače koje izrađujete od pamučnog somota, kašmira, škotskog pleđa, od nan kinga i vunene čoje, zar njih nema mnogo? Vi proizvodite šešire i cipele, stolice za sedenje i kašike za jelo — štaviše, vi proizvodite i zlatne satove, juvelirske stvari, srebrne viljuške, ormare, ormariće i obložene sofe — o nebesa, vaše proizvode ne mogu smestiti ni svi trgovinski, ni Howelovi i Jamesovi magazini: vi ste proizvodili, proizvodili, proizvodili — ko hoće da vas optuži neka samo pogleda oko sebe; milioni košulja i praznih hlača vise ovde kao svedočanstvo protiv vas. Mi vas optužujemo zbog prekomerne proizvodnje; vi ste krivi za teško zločinstvo što ste proizvodili košulje, hlače, šešire i cipele itd. u strahovitom obilju. Zbog toga je sada došlo do zastoja i vaši radnici moraju umirati od gladi.

»My lords and gentlemen¹, zbog čega vi optužujete one siromašne radnike? Vi ste, my lords and gentlemen, bili izabrani da se brinete da ne nastupe zastoji; trebalo je da vi gledate da se uredno odvija podela plata za izvršeni rad, da nijedan radnik ne ostane bez svoje plate, bilo to u novčanicama, bilo u kudeljnim užetima za vešala; to je bila vaša dužnost od pamtiveka. Ovi su siromašni prelici zaboravili mnogo od onoga što bi trebalo da imaju na pameti po unutrašnjem, nepisanom zakonu svoga položaja — ali koji su to pisani zakon svoga položaja oni zaboravili? Bili su određeni da prave košulje. Zajednica im je naredila: pravite košulje — i košulje su tu. Previše košulja? To je, odista, novo na ovom ludom svetu s njegovih devet stotina miliona golih tela! A vama je, my lords and gentlemen, zajednica naredila: gledajte da se te košulje dobro podele — i šta je s tom delom? Dva miliona radnika bez košulja ili s rdavim košuljama sede u bastiljama zakona o sirotinji^[18], drugih pet miliona u Ugolinovim podrumima gladi; i umesto da tome nadete leka, vi dovikujete: povisite naše rente! Vi kažete trijumfujući: „Vi želite da skrpite optužbu, vi hoćete nama da prebacujete zbog suviše proizvodnje? Mi se kunemo nebom i zemljom da uopšte ništa nismo proizvodili. U prostranim carstvima sveta nema nijedne košulje koju smo mi napravili. Mi smo nedužni u tome; naprotiv, vi nezahvalnici, kakva brda stvari nismo morali „konzumirati“! Nisu li ta brda pred nama iščezla kao da imamo nojeve želuce i neku vrstu božanske sposobnosti za potrošnju? O nezahvalnici, niste li vi rasli u senci naših krila? Ne stoje li vaše prljave fabrike na našoj zemlji? A mi da vam ne prodajemo žito po ceni koja nam se dopada? Šta mislite da bi bilo od vas kad bismo mi, posednici zemlje u Engleskoj, odlučili da uopšte više ne proizvodimo žito?“

Ovo shvatanje aristokratije, ovo varvarsko pitanje: šta bi od vas bilo kad mi ne bismo bili tako milostivi i dozvolili da raste žito, proizvelo je »bezumne i zlokobne zakone o žitu«; zakoni o žitu koji su toliko bezumni da se protiv njih ne mogu navesti uopšte nikakvi argumenti, osim takvi »koji moraju naterati na plač anđele na nebu i magarce na zemlji«. Zakoni o žitu dokazuju da aristokratija još nije naučila da ne čini zla, da mirno sedi, da uopšte ništa ne čini, a da ne govorimo o

¹ Milostiva gospodo

tome da učini nešto dobro, a to bi, ipak, po Carlyle-u, bila njena dužnost;

»svojim položajem ona je obavezna da Englesku vodi i da njome vlada, i svaki radnik u radnom domu ima pravo baš *nju* da pita: zašto sam ja ovde? Njegovo pitanje se čuje na nebu, a čuje se i na zemlji ako se o njemu ne vodi računa. Njegova optužba je upravljena protiv vas, my lords and gentlemen; vi stojite u prvom redu optuženih, vi treba najpre da mu odgovorite, zahvaljujući položaju koji zauzimate! — Sudbina aristokratije koja lenčari, koliko se može pročitati njen horoskop u zakonima o žitu itd., jeste ponor koji izaziva očajanje! Da, moja rumena braćo, lovci na lisice, na vašem svežem negovanom licu, u vašoj većini oko žitnih zakona, u *sliding - scales*^[47], zaštitnim carinama, u vašem podmičivanju glasača i u pobedničkim kentskim vatrama^[48] misaono oko otkriva jezivu sliku pada, suviše jezivu da bi se rečima mogla opisati, to oko otkriva natpis »Mene, Mene«^[49]—dobri bože, nije li francuska besposličarska aristokratija, jedva pola veka ranije, isto tako izjavljivala: mi ne možemo opstati, ne možemo nastaviti da se oblačimo i kočoperimo primerno našem staležu; zemljišna renta s naših poseda nije nam dovoljna, mi moramo imati više od toga. Mi moramo biti oslobođeni obaveza, moramo imati zakon o žitu da povicimo svoju zemljišnu rentu. To je bilo 1789, četiri godine kasnije —jeste li čuli o radionici za štavljenje kože u Meudonu, gde su sankiloti pravili sebi hlače od ljudske kože? Neka milostivo nebo otkloni taj zlokobni znak; budimo mudriji da bismo bili manje bedni!«

A radna se aristokratija zaplće u zamke aristokratije koja lenčari, i sa svojim »mamonizmom« dolazi, napokon, takođe u težak položaj;

»čini se da ljudi na Kontinentu kupuju naše mašine, predu pamuk i proizvode sami za sebe, teraju nas sad s ovog, sad s onog tržišta. Žalosne vesti, ali još ne najžalosnije. Najžalosnije je to što naša nacionalna egzistencija, kako sam čuo, treba da zavisi od naše sposobnosti da pamučne tkanine prodajemo jedan heler po aršinu jeftinije od svih drugih naroda. To je vrlo malo mesta za veliku naciju! Mesto, koje, kako mi se čini, nećemo moći trajno zadržati uprkos svim mogućim ukidanjima zakona o žitu. — Nijedna velika nacija ne može stajati na takvom vrhu piramide, podižući se sve više, balansirajući na nožnom palcu. Ukratko, to mamonovo jevandelje sa svojim paklom nezarađivanja, ponude i tražnje, konkurencije, slobode trgovine, *laissez faire*^[50], »a sve drugo neka davo nosi«, počinje postepeno postajati najjadnije jevandelje koje se ikad propovedalo na zemlji. — Da, kad bi se zakoni o žitu sutra ukinuli, time se još ništa ne bi postiglo, samo bi bio stvoren prostor za preduzimljivost različite vrste. Ukinite zakone o žitu, učinite trgovinu slobodnom, onda je sigurno da će nestati sadašnja paralizovanost industrije. Ponovo ćemo imati period trgovačke preduzimljivosti, pobjeda i procvata, popustiće okovi gladi koji nas stežu, imaćemo prostora za disanje i vremena za razmišljanje i kajanje — trostruko skupocenog vremena da bismo se borili za svoj život, za reformu lošeg uređenja, da bismo olakšali teret svom narodu, da bismo ga poučili i uputili, da bismo mu dali nešto duhovne hrane, stvarno vodstvo i vladu — to će biti neocenljivo vreme! Jer, po staroj metodi »živela konkurencija, a sve drugo neka davo nosi«, naš će se novi period procvata napokon pokazati, i mora se pokazati, opet samo

kao paroksizam, i verovatno kao naš poslednji paroksizam. Jer, ako se za dvadeset godina udvostruči naša industrija, za tih dvadeset godina udvostručiće se i naše stanovništvo; naći ćemo se onda tamo gde smo i bili, samo će nas biti dvaput više i bićemo dvaput, štaviše se onda puta neobuzdaniji. — Avaj, u kakve smo predele dospeli na ovom našem putovanju kroz daljine vekova, gde se ljudi kreću kao galvanizovani leševi, s praznim ukočenim očima, bez duše, samo sa sposobnošću za grozničavu industrijsku proizvodnju i želucem za probavu! Bolno je gledati u ovim danima klonulo očajanje fabrika pamuka, rudnika uglja i seoskih nadničara u Čandos, ali za onoga ko misli ni izdaleka tako bolno kao kad se posmatra ta brutalna, bezbožna filozofija zarade i gubitka i životna mudrost koja se proklamuje sa svih strana: na sednicama senata, u diskusionim klubovima, uvodnim člancima, sa crkvenih propovedaonica i govorničkih tribina, kao poslednje, čisto englesko jevanđelje ljudskog života!»

«Ja imam smelosti da verujem da od prvih početaka društva sudbina nemih, izmučenih miliona nije nikada bila tako nepodnošljiva kao sada. Čoveka ne čini bednim smrt, čak ni smrt od gladi; svi mi moramo umreti, poslednji izlaz svih nas je u ognjenim kolima bola; ali biti bedan i ne znati zašto, do iznemoglosti raditi ni za šta, biti izmučena i umorna srca, a ipak biti izolovan, napušten, zahvaćen hladnim, univerzalnim *laissez-faire*, tokom celog života polako umirati, uzidan u gluvu, mrtvu, beskrajnu nepravednost, kao u prokletom truhu Falarisovog bika^[51] — to jeste i večno ostaje nepodnošljivo svim bogom stvorenim ljudima. I mi se čudimo francuskoj revoluciji, «velikoj nedelji», engleskom čartizmu? Ako dobro razmislimo, vremena su odista besprimerna».

Ako se u takvim besprimernim vremenima pokaže da je aristokratija nesposobna da upravlja opštim poslovima, onda je nužno treba odgurnuti. Otud demokratija.

«Koliko se demokratija dosad proširila, s kakvom zlokobnom, sve većom žurbom ona korača napred, to može da vidi svako ko hoće da otvori oči za bilo koju oblast ljudskih odnosa. Od grmljavine napoleonskih bitaka do dernjave oko otvorene opštinske skupštine u St. Mary Axe-u, sve najavljuje demokratiju».

Ali, šta je zapravo demokratija?

«Ništa drugo već odsustvo gospodara koji bi mogli vama upravljati i mirenje s tim da ih nema, pokušaj da se bez njih izide na kraj. — Niko ne ugnjetava tebe, slobodni i nezavisni biraču, a ne ugnjetava li te ta glupa boca piva? Nikakav Adamov potomak ti ne naređuje da dođeš ili da odeš — ali ta zaglupljujuća boca, ta teška težnost (heavy-wet) može ti zapovedati i ona ti zapoveda! Ti nisi rob Cerdika Saksonskog, nego svojih vlastitih životinjskih požuda, i ti govoriš o slobodi? Ti, totalna budalo! — Predstava da je sloboda čoveka u tome što će svoj glas dati na izborima i reći: vidiš, i ja imam svoj dvadesethiljaditi deo govornika u našoj nacionalnoj brbljaonici, zar mi neće biti naklonjeni svi bogovi? — ta predstava je jedna od najsmješnijih na svetu. Uz to, sloboda koja se iskupljuje tako što se međusobno izolujete, što nemate ničeg zajedničkog osim gotovog novca i glavnih blagajničkih knjiga, — ta sloboda će se napokon pokazati kao sloboda umiranja od gladi za milione

radnih ljudi, kao sloboda *propadanja* za lene, za hiljade i pojedince koji besposličare. Braćo, posle vekova ustavne vlade mi još malo znamo o tome šta je sloboda, a šta ropstvo. Ali demokratija će uzeti svoj slobodni tok, radni milioni u svojoj životnoj potrebi, u svom instinktivnom strasnom zahtevu za rukovodstvom odbaciće lažno rukovodstvo i ponadaće se za jedan trenutak da će moći da upravljaju bez rukovodstva, ali samo za trenutak. Odbacite tlačjenje svojih lažnih starešina; ja vas ne prekoravam, ja vas samo sažaljevam i opominjem: ali posle toga veliki problem ostaje i dalje nerešen; problem da pronadete svoje istinske starešine za rukovodstvoe.

•Rukovodstvo koje sada postoji prilično je jadno! U nedavnom parlamentarnom odboru za ispitivanje podmićivanja izgledalo je da najzdravije praktične glave misle da se podmićivanje ne može izbeći i da bismo, bez obzira da li dobro ili loše, morali pokušati da se probijemo bez poštenih izbora. Kakvo se zakonodavstvo može očekivati od parlamenta koji objavi da je izabran i da se može izabrati podmićivanjem! Podmićivanje ne znači samo potkupljivost, nego nepoštenje, besramnu prevaru, tvrdu bezosećajnost za laž i nagovaranje na laž. Budite ipak poštene, otvorite u Dauning - stritu^[52] izbornu kancelariju sa tarifom za gradove: toliko stanovništva plaća toliko poreza na prihod, vrednost kuća je tolika, građ bira dva poslanika, ili bira jednog poslanika, za to treba imati gotova novca: Ipsvič toliko hiljada funti, Notingem toliko — tako ćete ih lepo dobiti pošteno, kupovinom bez nepoštenja, bez bestidnosti, bez laži! — Naš parlament priznaje da je izabran i da se može izabrati podmićivanjem. Šta će biti s takvim parlamentom? Ako ovim svetom ne vladaju Belijal i Beelzebub, onda se takav parlament priprema za nove zakonske predloge o reformi. Mi ćemo radije pokušati s čartizmom ili svakim drugim sistemom nego da budemo zadovoljni takvim parlamentom! Parlament koji počinje s laganjem, moraće sam da odstupi. Svakog dana i svakog sata probija se poneki čartist, kakav naoružani Cromwell da takvom parlamentu dovikne: „Vi niste parlament. U ime svevišnjega — tornjajte se!“.

To je položaj Engleske po Carlyle-u. Lena zemljoposednička aristokratija koja još nije naučila da mirno sedi i barem da ne čini nikakvo zlo, »radna aristokratija« koja je ogrezla u mamonizmu, koja, tamo gde bi trebalo da bude skupština rukovodilaca rada, »vojskovođa industrije«, predstavlja gomilu industrijskih razbojnika i gusara, podmićivanjem izabrani parlament, životna filozofija pasivnog posmatranja, nerada, *laissez-faire-a*, otrcana i trošna religija, totalno raspadanje svih opšteljudskih interesa, univerzalno sumnjanje u istinu i čovečanstvo i zbog tog univerzalna izolacija ljudi u njihovu »grubu pojedinačnost«, haotična, pusta zbrka svih životnih odnosa, rat svijju protiv svih, opšta duhovna smrt, pomanjkanje »duše«, tj. istinske ljudske svesti; nesrazmerno brojna radnička klasa u nepodnošljivom ugnjetavanju i bedi, u dubokom nezadovoljstvu i pobuni protiv starog društvenog poretka i stoga preteća demokratija koja se nezadrživo približava — svuda kaos, nered, anarhija, raspadanje starih veza društva, na sve strane duhovna praznina, bezidejnost i mlitavost. — To je položaj Engleske. Ako ostavimo po strani neke izraze koji su vezani za Carlyle-ovo posebno stanovište, onda mu morate dati potpuno za pravo. On, jedini

iz »respectabel« klase, bar nije zatvarao oči pred činjenicama, on je barem pravilno shvatio neposrednu sadašnjost, a to je za jednog »obrazovanog« Engleza odista veoma mnogo.

Kako stoji s budućnošću? Tako kako je sada neće i ne može ostati. Videli smo da Carlyle nema, kao što sam priznaje, nikakve »Morrisonove pilule«⁽⁵³⁾, nikakvo univerzalno sredstvo za lečenje socijalnog zla. I u tome ima pravo. Svaka socijalna filozofija je jako daleko od savršenstva sve dotle dok nekoliko stavova postavlja kao svoj konačni rezultat, sve dotle dok još daje »Morrisonove pilule«; nama nisu toliko potrebni goli rezultati koliko *proučavanje*; rezultati nisu ništa bez razvitka koji je k njima vodio, to znamo već od Hegela, i rezultati su više nego nekorisni ako su fiksirani za sebe, ako opet ne postanu premise za dalji razvitak. Ali rezultati moraju s vremenom dobiti i neki određeni oblik, moraju se u toku razvoja oblikovati iz maglovite neodređenosti u jasne misli, a u takvoj čistoj empirijskoj naciji, kao što su Englezi, ne mogu onda nikako izbeći oblik »Morrisonovih pilula«. Iako je sam Carlyle primio mnogo nemačkog i prilično je daleko od grube empirije, on bi verovatno imao pri ruci nekoliko pilula kada bi u pogledu budućnosti bio manje neodređen i nejasan.

Zasad on izjavljuje da je sve nekorisno i jalovo dokle god čovečanstvo ostaje u ateizmu, dokle god ponovo ne nađe svoju »dušu«. Nije reč o tome da bi trebalo ponovo uspostaviti stari katolicizam s njegovom nekadašnjom energijom i životnom snagom ili samo održati sadašnju religiju—on zna vrlo dobro da ne mogu pomoći obredi, dogme, litanije i gromovi na Sinaju, da svi sinajski gromovi ne mogu istinu učiniti istinitijom i razumna čoveka plašljivim, da je odavno prevladana religija straha, ali smatra da religija mora biti ponovo uspostavljena, jer sami vidimo dokle su nas dovela »dva veka ateističke vladavine«—od »blagoslovene« restauracije Charlesa II—i malo-pomalo mi ćemo uvideti da taj ateizam bleđi i postaje otrcan. Međutim, mi smo videli šta Carlyle naziva ateizmom: ne toliko neverovanje u ličnog boga, nego neverovanje u unutarnju suštinu, u beskonačnost univerzuma, neverovanje u razum, sumnju u duh i istinu; njegova borba nije upravljena protiv neverovanja u biblijsko otkrovenje, nego protiv »najstrašnijeg neverovanja, neverovanja u bibliju svetske istorije«. Ona je večna knjiga božja u kojoj svaki čovek, sve dok mu ne ugasnu duša i očni vid, može videti prst božji kako piše. Rukanje njoj je neverovanje različito od svakog drugog, neverovanje za koje ćete biti kažnjeni, ne vatrom i lomačom, nego najodlučnijom zapovešću da čitite dok ne budete imali da kažete nešto bolje. Zašto da se bukrom prekida blaženo ćutanje da bi se izrekla kakva budalaština? Ako prošlost nije prožeta nikakvim božanskim umom, nego samo đavolskom bezumnošću, onda ona prolazi zauvek, ne govorite više o njoj; nama, kojima su očevi obešeni, ne priliči da brbljamo o konopcima! »Moderna Engleska, međutim, ne može verovati u istoriju«. Oko vidi od svih stvari samo onoliko koliko može videti po svojoj inherentnoj sposobnosti. Bez-

božni vek ne može shvatiti bogobojažljive epohe. On vidi u prošlosti (srednjem veku) samo praznu neslogu, opštu vladavinu grube sile, a ne vidi da se moć i pravo u krajnoj liniji poklapaju, vidi samo glupost, divljačko bezumlje što više odgovara domu umobolnih nego ljudskom svetu. A iz toga onda, naravno, sledi zaključak da ista svojstva treba da dominiraju i u naše vreme. Milioni okovani u bastiljama; irske udovice koje svoju ljudskost dokazuju tifusnom groznicom; uvek je bilo tako ili gore; šta biste drugo hteli? Šta je istorija bila drugo već iskorišćavanje zatucane gluposti uspešnim nadržilekarstvom? Nikakvog boga nije bilo u prošlosti, ništa osim mehanizma i haotično-životinjskih idola; kako jadni »filozof-istoriograf može videti boga u prošlosti« kad je njegov vlastiti vek tako bezbožan?

No naše vreme ipak nije tako sasvim napušteno.

»Zar se nisu i u samoj našoj jadnoj rasparčanoj Evropi u ovo najnovije vreme podigli religiozni glasovi s novom, a istovremeno najstarijom religijom, neprikosnovenom za srca svih ljudi? Poznajem neke koji nisu smatrali da su proroci, niti su se tako nazivali, ali su njihovi zvonki glasovi još jednom istinski zazvučali iz večnog srca prirode; to su duše koje će večno poštovati svi oni koji imaju dušu. Francuska revolucija je fenomen; kao njena dopuna i duhovni eksponent pesnik Goethe i nemačka literatura za mene su takođe fenomen. Ako je stari laički ili praktični svet nestao u vatri, ne ispunjava li se onda ovde proročanstvo i zora novog duhovnog sveta, majka mnogo plemenitijih, daljih, novih, praktičnih svetova? Život antičkog samoodricanja, antičke istine i antičkog herojskog duha postao je opet mogućan, on je ovde stvarno vidljiv najmodernijem čoveku, fenomen u svom njegovom miru neuporediv ni s jednim drugim! To su akordi nove melodije sfera koji se opet mogu čuti u onim beskrajnim žargonima i disonancijama stvari što se naziva literaturaa.

Goethe je prorok »religije budućnosti«, a njen kult rad.

»Jer rad nosi pečat večite plemenitosti, štaviše, svetosti. I ma koliko čovek bio pomračen, ma koliko zaboravio svoj visoki poziv, još uvek postoji nada za onoga ko stvarno i ozbiljno radi; samo je u lenosti večno oćajanje. Koliko god rad bio mamoniziran, unižen, ipak on ostaje veza s prirodom; pokretačka želja da se dobiju plodovi svoga rada sve će više voditi istini, pravilima i zakonima prirode.— U radu leži beskonačni smisao; čovek se njime usavršava. Nezdrave močvare se uklanjaju; na njihovom mestu nastaju lepa zasejana polja i veličanstveni gradovi, a pre svega sam čovek prestaje da bude nezdrava močvara i pustoš puna zaraze. Pomislite kako se cela čovekova duša ispunjava nekom harmonijom čak i pri najnižoj vrsti rada čim se da na posao! Dušu siromašnog nadničara, kao i svakog drugog, saleću ko pakleni psi sumnja, požuda, briga, nemir, negodovanje, pa i oćajanje, ali on se odvažno laća svoga dnevnog posla i svi oni režeći uzmiču u svoje daleke pećine. Čovek je sada čovek; sveti žar rada u njemu je kao vatra koja čisti i u kojoj sav otrov, pa čak i najkužniji vazduh, izgaraju svetlim, svetim plamenom.— Blagosloven je onaj ko je našao svoj rad; neka ne traži nikakav drugi blagoslov. On ima rad, ima životni cilj; on ga je našao, on ga sledi i njegov život teče kao kanal koji slobodno otičući kroz us-

tajalu baruštinu egzistencije odvodi ustajalu vodu i iz najudaljenijeg ševara i pretvara okuženu baruštinu u plodno zeleno polje. Rad je život; u osnovi ti nemaš drugog znanja osim onoga koje si stekao radom, sve drugo je hipoteza, materijal za skolastičku raspravu koja lebdi u oblacima, koja raste u beskonačni logički vrtlog, dok je ne ispita-mo i fiksiramo. Sumnje svih vrsta mogu se razrešiti samo delatnošću. — Prekrasna je bila izreka starih monaha: *laborare est orare*, rad je molitva. Starije od svakog propovedanog jevanđelja bilo je to nepropovedano, neizrečeno, ali neugasivo, večno jevanđelje; radi i nadi umirenje u radu. O čoveče, ne leži li u najvećoj dubini srca tvoga duh delatnog sredivanja, snaga rada: kao vatra koja bolno tinja, vatra koja ti ne da mira dok je ne rasplamsaš, dok je ne upišeš oko sebe u činjenice? Sve nesređeno, divlje, treba ti da središ, da urediš, da obradiš, da sebi pokoriš i učiniš plodnim. Gde nađeš nered, tu je tvoj večni neprijatelj; brzo ga napadni i savladaj; otrgni ga iz vlasti haosa, privedi ga pod svoju vlast, vlast razuma i božanstva! Ali, pre svega, tamo gde nađeš neznanje, glupost, podivljalost, napadaj ih, kažem ti, udri ih mudro, neumorno, ne miruj sve dotle dok živiš ti i dok žive oni, udri, udri u ime boga, udri! Treba da deluješ sve dotle dok je dan; dolazi noć kad niko ne može da deluje. — Svaki istinski rad je svet; znoj lica, napor mozga i srca, uključujući i Keplerova izračunavanja, Newtonove meditacije; sve nauke, sve izgovorene junačke pesme, sva učinjena herojstva, mučeništva, do one „agonije krvavog znoja“ koju su svi ljudi nazvali božanskom. Ako to nije kult, onda do vraga svaki kult. Ko si ti što se žališ na svoj život gorkog rada? Ne žali se, prema tebi je nebo strogo, ali ti je naklonjeno, ono ti je plemenita majka, kao ona Spartanka koja je dajući sinu štit rekla: s njim ili na njemu! Ne žali se; ni Spartanci se nisu žalili. — U svetu postoji *jedno* čudovište — lenjivac. Zar se njegova religija ne svodi na to da je priroda fantom, da je bog laž, i da su laž čovek i njegov život.

Ali i rad je uvučen u divlji vrtlog nereda i haosa; princip očišćenja, prosvetavanja, razvitka zapao je u zamršenost, nered i mrak. To vodi na pravo, glavno pitanje, na budućnost rada.

•Kakav će to biti rad koji naši prijatelji na Kontinentu, već prilično dugo i nešto apsurdno oko toga tapkajući, nazivaju „organizacijom rada“. Ona se mora uzeti iz ruku smušenih vetrogonja i predati valjanim, pametnim, marljivim ljudima, da bi je odmah započeli izvoditi i provoditi, ako Evropa — ako barem Engleska želi još dugo ostati naseljena. Ako pogledamo naše visoko i plemenite vojvode žitnih zakona ili naše duhovne vojvode i duhovne pastire, s godišnjim minimumom od četiri hiljade pet stotina funti, onda će naše nade, naravno, nešto oslabiti. Samo hrabrosti! Ima još valjanih ljudi u Engleskoj. Ti, neukrotivi fabrički lorde, mogu li se i u tebe polagati još kakve nade? Ti si dosad bio gusar, ali ispod tog ozbiljnog čela, u tom neukrotivom srcu koje može da pobedi pamuk, ne leže li tu mogućnosti i za druge, deset puta plemenitije pobeđe? — •Obazrite se, vaša svetska vojska je sva u pobuni, pometniji, raspuštenosti, u predvečerju propasti u plamenu, u predvečerju ludila! Ona neće dalje marširati po principu ponude i tražnje, za šest penija dnevno; ona neće, i na to ima pravo. Ona je dovedena gotovo do bezumlja; budite vi razumniji! Ovi ljudi neće duže marširati kao smetena i zbunjena svetina, nego kao zbijena, sredena masa sa pravim vodama na čelu. Svi ljudski interesi,

svi društveni pothvati morali su se organizovati na određenom stupnju razvitka, a sada organizaciju zahteva rad, najveći od svih ljudskih interesa.

Da bi se ta organizacija provela, da bi se umesto lažnog rukovodstva stavilo pravo rukovodstvo i prava vlada, Carlyle zahteva »istinsku aristokratiju«, »kult heroja« i kao drugi veliki problem postavlja pronalaženje tih *ἄριστοι*, najboljih, pod čijim bi rukovodstvom bilo moguće »povezati neizbežnu demokratiju s nužnim suverenitetom.«

Iz ovih izvoda Carlyle-ovo je stanovište prilično jasno. Celo njegovo shvatanje je u suštini panteističko, i to nemačko - panteističko. Englezi nemaju nikakvog panteizma, nego samo skepticizam; rezultat celokupnog engleskog filozofiranja je sumnja u razum, priznata nesposobnost da se reše protivrečnosti do kojih se u krajnjoj instanciji došlo, i usled toga, s jedne strane, vraćanje veri, a s druge strane predanost čistoj praksi, bez dalje brige za metafiziku itd. Carlyle je stoga sa svojim panteizmom, koji potiče iz nemačke literature, takode »fenomen« u Engleskoj, i to za praktične i skeptične Engleze teško shvatljiv fenomen. Ljudi ga gledaju začuđeno, govore o »nemačkom misticizmu«, o iskvarenom engleskom jeziku; drugi tvrde da, na kraju, iza toga ipak nešto stoji, da je njegov engleski jezik, doduše, neobičan, ali ipak lep, da je on prorok itd. — ali niko ne zna tačno šta da čini s celinom.

Nama Nemcima, koji poznajemo pretpostavke Carlyle-ova stanovišta, stvar je prilično jasna. Ostaci torijevske romantike i humanistička shvatanja uzeta od Goethea, na jednoj strani, a na drugoj skeptično - empirijska Engleska — ti faktori su dovoljni da se iz njih izvede celokupni Carlyle-ov pogled na svet. Carlyle je, kao i svi panteisti, još uvek upleten u protivrečnost, dualizam je kod njega utoliko gori što on poznaje, doduše, nemačku literaturu, ali ne poznaje njenu nužnu dopunu, nemačku filozofiju, pa su i stoga sva njegova shvatanja neposredna, intuitivna, više šelingovska nego hegelovska. Sa Schellingom, tj. sa ranim Schellingom, ne sa Schellingom »otkrovenja«, Carlyle stvarno ima mnogo dodirnih tačaka; sa Straußom, čija su shvatanja takode panteistička, on se podudara u »kultu heroja« ili »kultu genija«.

Kritika panteizma izvršena je u poslednje vreme u Nemačkoj tako iscrpno da je ostalo malo šta da se doda. Feuerbachove teze u zborniku »Anekdota«⁽⁵⁴⁾ i spisi B. Bauera sadrže sve što tu spada. Mi ćemo se stoga moći da ograničimo na to da jednostavno povučemo konsekvencije iz Carlyle-ova stanovišta i da pokažemo da je ono u osnovi samo predstupanaj za stanovište našeg zbornika.

Carlyle se žali na taštinu i besadržajnost stoleća, na unutrašnju gnjilost svih socijalnih institucija. Žalba je opravdana, ali samo žalbama ne može se ništa učiniti; da bi se zlo uklonilo, mora se potražiti njegov uzrok; a da je Carlyle tako postupio, onda bi našao da ta rastrojenost i praznina, ta »bezdušnost«, ta nereligioznost i taj »ateizam« imaju svoju osnovu u samoj religiji. Religija je po svojoj suštini lišavanje čoveka i prirode svakog sadržaja, prenošenje tog sadržaja na fantom

onostranog boga, koji onda opet čoveku i prirodi daje iz milosti nešto od svog izobilja. Sve donde dok je vera u taj onostrani fantom čvrsta i živa, dotle čovek tim okolnim putem dolazi barem do nešto sadržaja. Čvrsta vera srednjeg veka dala je na taj način celoj epohi svakako značajnu energiju, ali energiju koja nije došla izvana, nego koja je već ležala u ljudskoj prirodi, iako još nesvesno, još nerazvijeno. Vera je postepeno slabila, religija se rastočavala pred rastućom kulturom, ali čovek još nije uviđao da je obogotvoravao i obožavao svoje vlastito biće kao tuđe biće. U tom nesvesnom, a istovremeno nereligioznom stanju čovek ne može imati nikakva sadržaja, *mora* sumnjati u istinu, u razum i prirodu, a ona taština i besadržajnost, ona sumnja u večne činjenice univerzuma trajaće sve dok čovečanstvo ne uvidi da je biće koje su ljudi štovali kao boga bilo njihovo vlastito, njima dosad nepoznato biće, dok — uostalom, zašto da prepisujemo Feuerbacha?

Praznoća je odavno postojala, jer je religija akt samoopustošenja čoveka; i vi se čudite što ona sada, kad je izbledeo purpur koji ju je pokrivaio, kad se razišla magla koja ju je obavijala, što ona sada na vaše zaprepašćenje izlazi na videlo?

Carlyle nadalje optužuje stoleće zbog licemerstva i laži, a to je neposredna posledica ovoga što je prethodilo. Naravno, taština i besadržajnost moraju se ipak pristojno sakriti i mora im se dati vid snage maskiranjem, vatiranom odećom i steznicima! I mi napadamo licemerstvo današnjeg hrišćanskog sveta; borba protiv njega, naše oslobođenje od njega i oslobođenje sveta od njega je naš jedini zadatak dana; no, budući da smo do saznanja toga licemerstva došli razvitkom filozofije i da borbu vodimo na osnovu nauke, nije nam više tako tuđa i nerazumljiva suština toga licemerstva, kao što je svakako još tuđa i nerazumljiva Carlyle-u. To licemerstvo svodimo takođe na religiju, čija je prva reč laž — ili: zar ne počinje religija time što nam pokazuje nešto ljudsko, a tvrdi da je to nadljudsko, božansko? Ali pošto znamo da sva ta laž i sva nemoralnost potiču iz religije, da je religiozno licemerstvo, teologija, prototip svake druge laži i licemerstva, onda imamo pravo da ime teologije proširimo na celokupnu neistinu i licemerstvo, kao što su to prvi učinili Feuerbach i B. Bauer. Neka Carlyle čita njihove spise ako želi da zna otkud dolazi nemoral koji kuži sve naše odnose.

Treba, kažu, zasnovati ili očekivati novu religiju, panteistički kult heroja, kult rada! Nemogućno; sve mogućnosti religije su iscrpene; posle hrišćanstva, posle apsolutne, tj. apstraktne religije, posle »religije kao takve«, ne može se više pojaviti nikakav oblik religije. Carlyle sam uviđa da katoličko, protestantsko ili bilo koje drugo hrišćanstvo nezadrživo ide u susret propasti; kad bi poznavao prirodu hrišćanstva, on bi uvideo da posle njega nije više mogućna nikakva religija. Pa ni panteizam! Sam panteizam je od svoje premise još neodvojiv zaključak hrišćanstva, barem moderni spinozistički, šelingovski i hegelovski, a isto tako i Carlyle-ov. Feuerbach me ponovo oslobađa truda da to dokazujem.

Kao što je rečeno, i nama je stalo do borbe protiv nepostojanosti, unutrašnje praznine, prtvorstva i duhovne smrti stoleća; sa svim tim stvarima vodimo borbu na život i smrt, isto tako kao i Carlyle, a imamo daleko više izgleda na uspeh nego on, jer znamo šta hoćemo. Mi želimo da učinimo kraj takvom ateizmu kakav prikazuje Carlyle, time što vraćamo čoveku sadržaj koji je izgubio zbog religije—i to ne kao božanski, nego kao ljudski sadržaj, a sav taj povratak svodi se na prosto buđenje samosvesti. Mi želimo da uklonimo s puta sve što se proglašava natprirodnim i nadljudskim i time da odstranimo prtvorstvo, jer pretenzija ljudskog i prirodnog da budu nadljudsko i natprirodno koren je svakog prtvorstva i laži. Stoga smo i religiji i religijskim predstavama jednom zauvek objavili rat i malo se brinemo o tome hoće li nas nazivati ateistima ili nekako drukčije. Međutim, ako bi Carlyle-ova panteistička definicija ateizma bila pravilna, onda ne bismo pravi ateisti bili mi, nego naši hrišćanski protivnici. Nama ne pada na pamet da napadamo »večne unutrašnje činjenice univrezuma«; naprotiv, mi smo ih tek istinski obrazložili, dokazavši njihovu večnost i zaštitivši ih od svemoćne samovolje boga, koji je protivrečan sam u sebi. Nama ne pada na pamet da proglasimo »svet, čoveka i njegov život za laž«; naprotiv, tu nemoralnost čine naši hrišćanski protivnici, kada svet i čoveka stavljaju u zavisnost od milosti nekog boga, koji je u stvarnosti stvoren samo odražavanjem čoveka u pustom haosu (hyle) njegove vlastite nerazvijene svesti. Nama ne pada na pamet da sumnjamo u »otkrovenje istorije« ili da ga preziremo, istorija je nama sve i sva, i mi je cenimo više nego što je ceni bilo koji drugi raniji filozofski pravac, više nego sam Hegel, kome je ona konačno služila samo kao proba za njegovu logičku konstrukciju.

Prezir prema istoriji, nevođenje računa o razvitku čovečanstva sasvim je na drugoj strani; opet su baš hrišćani oni koji, ustanovljavajući zasebnu »istoriju carstva božjeg«, odriču svaku unutrašnju suštinu stvarnoj istoriji i tu suštinu pripisuju samo svojoj onostranoj, apstraktnoj i uz to još izmišljenoj istoriji, koji, dajući ljudskom rodu završetak u njihovom Hristu, stavljaju istoriji imaginarni cilj, prekidaju je usred njezina toka, zatim, već radi same doslednosti, narednih osamnaest stoleća prikazuju kao pusti besmisao i čistu besadržajnost. Mi tražimo da se istoriji vrati sadržaj, ali mi u istoriji ne vidimo otkrovenje »boga«, nego čoveka i samo čoveka. Da bismo videli krasotu čovekova bića, da bismo otkrili i prikazali razvitak roda u istoriji, njegov nezadrživi napredak, njegovu uvek sigurnu pobjedu nad nerazumnošću pojedinaca, njegovu surovu ali uspešnu borbu s prirodom do konačnog ostvarenja slobode, ljudske samosvesti, do uvidanja jedinstva čoveka i prirode i slobodnog samodelatnog stvaranja novog sveta, osnovanog na čisto ljudskim, moralnim životnim odnosima—da bismo sve to otkrili i prikazali u pravoj veličini, nije nam potrebno da najpre pribegavamo apstrakciji nekog »boga« i da joj pripisujemo sve što je e po, veliko, uzvišeno i istinsko čovečno; nama nije potreban taj zaobi-

lazni put, nije nam potrebno da istinski ljudskom utiskujemo najpre pečat »božanskoga« da bismo bili sigurni u njegovu veličinu i krasotu. Naprotiv, ukoliko je nešto »božanstvenije«, tj. neljudskije, utoliko ćemo manje moći da mu se divimo. Samo *ljudsko* poreklo sadržaja svih religija spasava im ovde - onde još nešto prava na poštovanje; samo svest da i najluđe praznoverje u osnovi ipak sadrži večne odredbe ljudskog bića, ma koliko one bile u iskrivljenom i unakaženom obliku, samo ta svest spasava istoriju religije, a osobito istoriju srednjeg veka, od totalnog odbacivanja i *večnog* zaborava, što bi inače svakako bila sudbina tih »božanskih« istorija. Ukoliko su »božanstvenije«, utoliko su neljudskije, utoliko životinjskije; a »božanski« srednji vek usavršio je, svakako, ljudsku bestijalnost, kmetstvo, *ius primae noctis*¹ itd. *Bezbožništvo* našeg vremena, na koje se Carlyle toliko žali, upravo je njegova *božanstvenost*. Odavde postaje jasno zašto sam čoveka gore označio kao rešenje sfingine zagonetke. Pitanje je dosad uvek bilo: šta je bog, i nemačka filozofija je to pitanje rešila ovako: bog je čovek. Čovek treba da upozna samog sebe, da sve životne odnose meri prema sebi, da sudi prema svojoj suštini, da svet uredi odista ljudski, prema zahtevima svoje prirode—i onda je rešio zagonetku našeg vremena, ne izvan vremena i prostora, ne u »bogu« koji se nalazi u svetu ili kojemu je suprotstavljen, nego mnogo bliže, u sopstvenim grudima čoveka. Čovekovo sopstveno biće mnogo je divnije i uzvišenije nego imaginarno biće svih mogućih »bogova«, koji su samo više ili manje nejasni i iskrivljeni odraz samoga čoveka. Ako, dakle, Carlyle kaže, prema Ben Jonsonu, da je čovek izgubio svoju dušu i da sada počinje da primećuje da mu ona nedostaje, onda bi pravi izraz za to bio: čovek je u religiji izgubio svoje sopstveno biće, lišio se svoje čovečnosti i sada, kad je religija pokolebana razvitkom istorije, primećuje svoju prazninu i nepostojanost. Za njega nema drugog spasa, svoju čovečnost, svoju suštinu on može ponovo osvojiti samo temeljitim prevladavanjem svih religijskih predstava i odlučnim, iskrenim povratkom ne »bogu«, nego samom sebi.

Sve se to nalazi i kod Goethea, »proroka«, i ko ima otvorene oči, taj to može pročitati. Goethe se nije rado bavio »bogom«; od te reči bilo mu je nelagodno, on se osećao ugodno samo u ljudskom, i baš ta ljudskost, čovečnost, ta emancipacija umetnosti od okova religije, i čini Goetheovu veličinu. U tom pogledu s njim se ne mogu meriti ni antički pisci, na Shakespeare. Ali tu savršenu čovečnost, to prevazilaženje religijskog dualizma u njegovom celokupnom istorijskom značenju može shvatiti samo onaj kome nije tuđa druga strana nemačkog nacionalnog razvitka, filozofija. Ono što je Goethe mogao izreći samo neposredno, dakle u izvesnom smislu samo »proročki«, to je u najnovijoj nemačkoj filozofiji razvijeno i dokazano. Carlyle takođe nosi u sebi pretpostavke koje bi konsekventnim načinom morale dovesti do gore izloženog stanovišta. Sam panteizam je samo poslednji predstupanjan ka slobodnom

¹ pravo prve noći

ljudskom shvatanju. Istorija, koju Carlyle prikazuje kao pravo »otkrovenje«, sadrži zapravo samo ljudsko, a njen sadržaj može se oduzeti i preneti na »božji« račun samo na silu. Rad, slobodna delatnost, u kojoj Carlyle takođe vidi »kult«, opet je čisto ljudska stvar, a u vezu s »bogom« može se dovesti isto tako samo nasilnim putem. Čemu neprestano isturati napred reč koja u *najboljem* slučaju izražava beskonačnost neodređenosti, a uz to podržava privid dualizma, reč koja sama po sebi znači proglašavanje ništavnosti prirode i čovečanstva?

Toliko o unutrašnjoj, religijskoj strani Carlyle-ova stanovišta. Prosuđivanje vanjske, političko-socijalne strane nadovezuje se neposredno na ovo; Carlyle je još dovoljno religiozan da bi ostao u stanju neslobode; panteizam priznaje još uvek nešto više od čoveka kao takvog. Otud njegov zahtev za »pravom aristokratijom«, za »herojima«, kao da bi heroj i u najboljem slučaju mogao biti nešto više nego *čovek*. Da je čoveka shvatio kao čoveka u svoj njegovoj beskonačnosti, onda ne bi došao na misao da čovečanstvo opet deli u dve hrpe—ovce i ovnove, one koji vladaju i one kojima se vlada, aristokrate i svetinu, gospodu i budale, onda pravi socijalni poziv talenta ne bi našao u nasilnom upravljanju, nego u podsticanju i prednjačenju. Talent treba da uveri masu u istinitost svojih ideja, pa neće morati dalje da se muči oko njihova ostvarenja koje će doći samo po sebi. Čovečanstvo prolazi kroz demokratiju ne zato da bi na kraju opet došlo na mesto odakle je pošlo.—Uostalom, onom što Carlyle kaže o demokratiji nema šta ni da se doda ni oduzme, izuzev ono što pomenusmo—nejasnost cilja, odnosno svrhe moderne demokratije. Demokratija je, razume se, samo etapa na putu ne ka novoj, poboljšanoj aristokratiji, nego ka stvarnoj ljudskoj slobodi; isto onako kao što će nereligioznost veka dovesti napokon do potpune emancipacije od svega religijskog, nadljudskog i natprirodnog, a ne do njihovog ponovnog uspostavljanja.

Carlyle priznaje manjkavost »konkurencije«, ponude i tražnje, mamonizma itd., i daleko je od toga da prizna apsolutnu opravdanost posedovanja zemlje. Što ne izvuče jednostavan zaključak iz svih tih pretpostavki i ne odbaci svojinu uopšte? Kako će uništiti »konkurenciju«, »ponudu i tražnju«, »mamonizam« itd., dok postoji koren svega toga, privatna svojina? »Organizacija rada« tu ništa ne pomaže, ona se uopšte ne može provesti bez izvesnog identiteta interesa. Zašto nije bio konsekventan, zašto nije proklamovao identitet interesa, jedino čovečno stanje, i time učinio kraj svim teškoćama, svim neodređenostima i nejasnoćama?

Ni u jednoj svojoj rapsodiji Carlyle ne pominje engleske socijaliste ni jednom rečju. Dokle god ostaje na svom sadašnjem stanovištu, koje je, nema sumnje, beskrajno preteklo masu obrazovanih u Engleskoj ali je još uvek apstraktno-teorijsko, sve dotle on se, naravno, neće moći osobito da sprijatelji s njihovim stremljenjima. Engleski socijalisti su potpuno praktični i stoga predlažu mere, unutrašnju kolonizaciju^[55] itd., u obliku koji podseća na »Morrisonove pilule«;

njihova filozofija je istinski engleska, skeptična, tj. oni sumnjaju u teoriju i u praksi se drže materijalizma na kojem je baziran celokupni njihov socijalni sistem; Carlyle-u sve to malo odgovara, a on je isto tako jednostran kao i oni. I oni i on prevladali su protivrečnost samo u *granicama* protivrečnosti; socijalisti u *granicama* prakse, Carlyle u *granicama* teorije, a i tu samo neposredno, dok su se socijalisti pomoću mišljenja odlučno izbacili iz praktične protivrečnosti. Socijalisti su Englezi i tamo gde bi trebalo da budu samo ljudi; od filozofskog razvoja Kontinenta oni poznaju samo materijalizam, ali ne poznaju nemačku filozofiju, to je sav njihov nedostatak, i oni direktno rade na odstranjivanju te praznine rađajući prevladavanju nacionalnih razlika. Ne moramo biti tako brzopleti da im namećemo nemačku filozofiju, do koje će oni doći sami po sebi i koja bi im sada mogla malo koristiti. Ali oni su u svakom slučaju jedina partija u Engleskoj koja ima budućnost, koliko god bili relativno slabi. Demokratija, čartizam mora se uskoro probiti, a masa engleskih radnika imaće tada izbor samo između smrti od gladi i socijalizma.

Nepoznavanje nemačke filozofije nije za Carlyle-a i njegovo stanovište tako nevažno. On je za sebe nemački teoretičar, a pri tom je ipak zbog svoje nacionalnosti upućen na empiriju; on se nalazi u vapijućoj protivrečnosti koja se može rešiti samo tako da nemačko-teorijsko stanovište razvije do njegovih poslednjih konsekvencija, do totalnog izmirenja s empirijom. Da bi se oslobodio protivrečnosti u kojoj se kreće, Carlyle treba da učini još samo *jedan* korak, ali, kako je pokazalo celokupno iskustvo u Nemačkoj—težak korak. Poželjno je da ga on učini, pa iako nije više mlad, on će ga ipak moći da učini, jer napredak koji pokazuje njegova poslednja knjiga dokazuje da se još nije prestao razvijati.^[56]

Prema svemu ovom Carlyle-ova knjiga deset hiljada puta više zaslužuje da se prevede na nemački nego sve legije engleskih romana koji se svakog dana i svakog sata uvoze u Nemačku, i ja takav prevod mogu samo preporučiti. Samo naši brzopleti prevodioci treba odatle da uklone svoje prste! Carlyle piše naročitim engleskim jezikom i prevodilac koji ne razume odlično engleski i aluzije na engleske odnose načinio bi najsmušnije greške.

Posle ovog nešto opšteg uvoda ja ću se u sledećim sveskama ovoga časopisa detaljnije upustiti u razmatranje položaja Engleske i njegove srži, položaja radničke klase. Položaj Engleske od neizmernog je značaja za istoriju i za sve druge zemlje, jer u socijalnom pogledu Engleska je, svakako, daleko ispred svih ostalih zemalja.

Naslov originala

Die Lage Englands

«Past and Present» by Thomas Carlyle, London 1843.

Prvi put objavljeno u časopisu

«Deutsch - Französische Jahrbücher»,

br. 1 - 2, Pariz 1844.

»Times« o nemačkom komunizmu

Uredniku lista »The New Moral World«

Gospodine,—Videći da je članak iz lista »Times«^[57] o komunistima u Nemačkoj preštampan u listu »The New Moral World«, pomislio sam da bi dobro bilo da to ne prođe bez nekih objašnjenja, koja ćete, nadam se, smatrati vrednim da se objave.

»Times« je dosad uživao na Kontinentu reputaciju dobro informisanog lista, ali još nekoliko članaka kao što je ovaj o nemačkom komunizmu mogli bi vrlo brzo da izmene takvo mišljenje. Svako ko i najmanje poznaje društvene pokrete u Francuskoj i Nemačkoj brzo će uvideti da autor članka namerava da govori o predmetu o kome ne zna ništa. On ne zna čak ni toliko o njemu da bi mogao pokazati slabije strane stranke koju napada. Ako je želeo da okleveta Weitlinga, mogao je naći u Weitlingovim spisima mesta koja mnogo više pristaju njegovoj nameri od onih koja je on preveo. Da se bar potrudio da pročita izveštaj Ciriškog komiteta^[58]—on tvrdi da ga je pročitao, ali očigledno je da nije—našao bi u izobilju stvari za klevetanje, puno izopačenih mesta skupljenih izričito za ovu svrhu. Vrlo je neobično, na kraju krajeva, što sami komunisti moraju snabdevati svoje protivnike oružjem za borbu; ali, stojeći na širokoj osnovi filozofske argumentacije, oni mogu sebi i to dopustiti.

Dopisnik lista »Times« počinje time što komunističku partiju opisuje kao vrlo slabu u Francuskoj, i pita se da li je ustanak iz 1839. u Parizu^[59] digla ona, ili—a on smatra da je to vrlo verovatno—»moćna« republikanska partija. Moj dobro obavешteni izveštavaču engleske javnosti, mislite li da je vrlo slaba jedna partija koja broji oko pola miliona odraslih muškaraca? Da li znate da »moćna« republikanska partija u Francuskoj jeste, i bila je ovih poslednjih devet godina, u stanju krajnje raspuštenosti i sve većeg propadanja? Da li znate da list »National«,^[60] organ ove »moćne« partije, ima manji tiraž nego bilo koji drugi pariski list? Moram li ja, stranac, da vas podsećam na republikanski upis za fond irskih »ripilovaca«, koji je pokrenuo »National« prošlog leta, i koji iznosi manje od stotinu funti, mada su republikanci osećali prilično simpatija za irske »ripilovce«?

Zar ne znate da se većina republikanske partije, radnička klasa, odavno otepcila od njenih bogatijih pristalica i da je osnovala Komunističku partiju, a ne pridružila se njoj, mnogo pre nego što je Cabet počeo da zastupa komunizam? Zar ne znate da sva »moć« francuskih republikanaca leži u oslanjanju na komuniste, koji žele da vide ustanovljenu republiku pre nego što počnu da primenjuju komunizam u praksi? Izgleda da vi ne znate sve ove stvari, a trebalo bi da ih znate, da biste stvorili ispravno mišljenje o socijalizmu na Kontinentu.

Što se tiče ustanka iz 1839, ne smatram da se takve stvari mogu pripisivati ijednoj partiji; ali što se tiče partije koja je bila aktivno angažovana u ovoj *pobuni*, mogu reći da su je zamislili i sproveli komunisti.

Dobro obavešteni dopisnik kaže dalje: »Izgleda da Fourier-ova i Cabet-ova učenja više obuzimaju duh nekih književnih i naučnih ličnosti nego što zadobijaju opštu naklonost običnih ljudi«. O Fourier-u je ovo tačno, kao što sam imao priliku da pokažem u jednom od ranijih brošura, — Cabet, koga gotovo uvek nazivaju čiča - Cabet, ime koje svakako ne daju »književne i naučne ličnosti«, — Cabet, čija je najveća greška površnost i želja za poštovanjem opravdanih zahteva naučnog istraživanja, — Cabet, urednik lista usmerenog na obaveštavanje onih koji jedva umeju da *čitaju*; — da će učenja ovog čoveka da obuzmu duh jednog profesora pariskog univerziteta, kao što su Michelet, ili Quinet, čije je razmetanje nedokučivije od misticizma? To je i suviše smešno.

Zatim dopisnik govori o čuvenim nemačkim noćnim mitinzima u Hambachu i Steinhözlju^[61] i izražava mišljenje »da su oni imali pre politički nego socijalno - revolucionarni karakter«. Jedva znam odakle da počnem u otkrivanju pogrešaka ove rečenice. Prvo, »noćni mitinzi« su sasvim nepoznati na Kontinentu: mi nemamo bakljade čartista, niti noćne »Rebeka - zborove«^[62]. Miting u Hambachu se održavao usred dana, pred očima vlasti. Drugo, Hambach je mesto u Bavarskoj, a Steinhözlzi u Švajcarskoj, nekoliko stotina milja od Hambacha; ipak vaš dopisnik govori o »hambaškom i štajnhelcliškom mitingu«. Treće, ova dva mitinga su bila odvojena u priličnoj meri ne samo prostorno već i vremenski. Miting u Steinhözlju je održan nekoliko godina posle onog prvog. Četvrto, ne samo da je izgledalo nego su ovi mitinzi stvarno imali jedino politički karakter; oni su održani pre nego što su se komunisti pojavili na sceni.

Izvori iz kojih je naš dopisnik dobio svoje neprocenljivo obaveštenje bili su »izveštaj (ciriške) komisije, objavljeni i neobjavljeni komunistički spisi otkriveni prilikom hapšenja Weitlinga, i lična istraži-

vanja«. Sad je očigledno, na osnovu neznanja našeg dopisnika, da on nikad nije čitao ovaj izveštaj; očigledno je da »objavljeni komunistički spisi« ne mogu biti »otkriveni« pri hapšenju bilo koga, jer sama činjenica što su »objavljeni« negira svaku mogućnost »otkrića«.

Državni tužilac iz Ciriha sigurno se ne bi hvalisao »otkrićem« knjiga kojima bi mogao da ga snabde svaki knjižar! Što se tiče »neobjavljenih« spisa, zbog čijeg suzbijanja je otpočeo proces, ciriški većnici bi zaista bili nedosledni da su ih oni sami docnije objavili, kao što izgleda da naš dopisnik veruje! Ne rade oni takve stvari. Zaista, u celom izveštaju našeg dopisnika nije ništa napisano što bi on mogao dobiti iz ovog izvora i iz onog ličnog istraživanja, ako se to ne odnosi na dve nove činjenice: da su nemački komunisti došli do svog učenja uglavnom preko Cabet-a i Fourier-a, koje oni napadaju; to je naš dopisnik mogao da pročita u istoj knjizi koju tako obilno citira (Weitlingove *Garantije*, str. 228); i da »oni za svoja četiri jevangelista smatraju Cabet-a, Proudhona, Weitlinga, i—i—Constant-a«. Benjamin Constant, prijatelj gospode de Staël, odavno je umro, i nikad nije mislio ni o čemu što je u vezi sa socijalnom reformom. Očigledno, naš dopisnik misli na Considérant-a, furijeovca, urednika lista »Phalange«, sada »Démocratie Pacifique«,^[18] koji uopšte nema veze sa komunistima.

»Komunističko učenje je za sada više negativno nego pozitivno« —i odmah pošto je navedeno ovo tvrđenje, naš dopisnik skače sebi u usta navodeći, u dvanaest paragrafa, osnove Weitlingovog predloga uređenja novog socijalnog stanja, koji je u celosti pozitivan, pa čak i ne pominje rušenje sadašnjeg socijalnog sistema.

Ovi izvodi, međutim, dati su na vrlo konfuzan način, i pokazuju da naš dopisnik u više slučajeva nije uspeo da pogodi srž pitanja i da je umesto toga dao prilično beznačajne detalje. Tako je on propustio da izloži glavnu tačku u kojoj je Weitling nadmoćniji od Cabet-a, naime, ukidanje svake vladavine pomoću sile i većine i zasnivanje umesto nje čiste administracije, koja organizuje različite grane rada i raspodelu njegovog proizvoda; on ne pominje predlog da sve činovnike ove administracije, i za svaki pojedini resor, postavlja ne većina zajednice uopšte, već samo oni koji poznaju pojedinu vrstu rada koji budući činovnik ima da obavlja; i jednu od najvažnijih odlika plana: da birači treba da biraju najpodesniju osobu pomoću neke vrste nagradnih ogleđa, bez poznavanja autora ovih ogleđa; da imena treba da budu zapečaćena i da bude otvoren samo onaj omot koji sadrži ime takmaca koji je uspeo; tako se odstranjuju svi lični motivi koji bi mogli da utiču na mišljenje birača.

Što se tiče ostalih izvoda iz Weitlinga, ostavljam čitaocima ovoga lista da sude da li oni sadrže tako bezvredne stvari kakve se pričinjavaju našem dopisniku ili se u njima zastupaju u većini, ako ne u svim slučajevima, isti principi i predlozi za čije je propagiranje i ovaj list pokrenut. U svakom slučaju, ako bi »Times« opet zaželeo da piše o nemačkom komunizmu, on bi dobro učinio da nađe drugog dopisnika.

Ostajem, Gospodine, Vaš odani,

F. ENGELS

Naslov originala

•*Times*• on *German Communism*

Prvi put objavljeno u listu

•*The New Moral World*•,

20. januara 1844, br. 30, str. 235.

Prevedeno s engleskog

Francuski komunizam

Uredniku lista »The New Moral World«

Mančester, 28. januara 1844.

DRAGI GOSPODINE—U svome pismu koje sam Vam uputio za »The New Moral World« trinaestog ovog meseca napravio sam jednu grešku. Smatrao sam da dopisnik lista »Times« nije bio u pravu kad je M. Constant-a pomenuo kao komunistu; međutim, naknadno sam dobio neke francuske komunističke publikacije u kojima se opat Constant pominje kao pristalica sistema komuna. U isto vreme, Mr. Goodwyn Barmby je bio ljubazan i pružio mi dalje informacije o opatu Constant-u, za koga kaže da je bio zatvaran zbog svojih principa i da je autor više komunističkih dela. Njegovo vjeruju je ovako izraženo njegovim vlastitim rečima: ja sam hrišćanin i smatram da je hrišćanstvo jedino komuna.

Molim Vas, zato, da ispravite gornju grešku u Vašem sledećem broju.

Ostajem, dragi gospodine, Vaš s puno poštovanja

F. ENGELS

Naslov originala
French Communism

Prvi put objavljeno u listu
»The New Moral World«,
3. februara 1844, br. 32. str. 256.

Prevedeno s engleskog

Pokreti na Kontinentu

Čuveni roman Eugène-a Sue-a, *Tajne Pariza*, učinio je dubok utisak na javno mnjenje, osobito u Nemačkoj; ubedljiv način na koji ova knjiga prikazuje bedu i demoralizaciju koje su u velikim gradovima zahvatile »niže staleže« neminovno je usmerio pažnju javnosti na stanje siromašnih uopšte. Nemci počinju da otkrivaju, kako »Allgemeine Zeitung« — »Times« Nemačke — kaže, da je način pisanja romana doživeo potpunu revoluciju u toku poslednjih deset godina; da su umesto kraljeva i kneževa, koji su ranije bili junaci takvih priča, sada došli siromasi, prezrena klasa, i da su njihovi udesi i uspesi, radosti i patnje, postali tema romana; oni otkrivaju, najzad, da je ova nova klasa romanopisaca, kao što su G. Sand, E. Sue, i Boz¹, obeležje ovog doba. Dobri Nemci su uvek mislili da beda i siromaštvo postoje samo u Parizu i Lionu, Londonu i Mančesteru, i da je Nemačka sasvim pošteđena takvih izraslina preterane civilizacije i prekomerne industrije. Sad, međutim, počinju da uviđaju da bi i oni mogli pokazati prilično društvenih bolesti; berlinske novine priznaju da »Voigtland«^[63] njihovog grada ne zaostaje u tom pogledu za St. Gilesom^[64] ili ma kojim drugim prebivalištem parija civilizacije; one priznaju da bi, mada su sindikati i štrajkovi dosad bili nepoznati u Nemačkoj, pomoć ipak bila vrlo potrebna da bi se sprečila pojava sličnih stvari među njihovim sunarodnicima. Dr Mundt, docent Berlinskog univerziteta, započeo je niz javnih predavanja o različitim sistemima socijalnog preobražaja; i mada on nije čovek koji može ispravno i nepristrasno da sudi o takvim stvarima, ipak ova predavanja moraju biti veoma korisna. Lako se može da shvati koliko je pogodan ovaj trenutak za otpočinjanje široke socijalne agitacije u Nemačkoj, i kakvo će biti dejstvo jednog novog časopisa koji se zalaže za temeljitu socijalnu reformu. Ovakav časopis je pokrenut u Parizu pod naslovom »Deutsch - Französische Jahrbücher«; njegovi urednici, dr Ruge i dr Marx, kao i njegovi drugi

¹ Boz — pseudonim Charlesa Dickensa

saradnici, pripadaju »učenicima komunistima« Nemačke, koje podržava većina istaknutih socijalističkih pisaca Francuske. Za pojavu časopisa, koji treba da izlazi jedanput mesečno i koji treba da sadrži kako francuske tako i nemačke članke, zaista nije mogao biti izabran pogodniji momenat i može se smatrati da je njegov uspeh siguran, čak i pre nego što se pojavio prvi broj.

F. E.

Naslov originala

The Movements on the Continent

Prvi put objavljeno u listu

«The New Moral World»,

3. februara 1844, br. 32, str. 256.

Prevedeno s engleskog

Položaj Engleske^[65]

I

Osamnaesti vek

Na prvi pogled bi se reklo da je vek revolucije prošao pored Engleske a da je nije mnogo izmenio. Dok je na Kontinentu uništen čitav jedan stari svet, dok je dvadesetpetogodišnji rat očistio atmosferu, u Engleskoj je ostalo sve mirno, bez ikakve opasnosti kako po državu, tako i po crkvu. Pa ipak je Engleska od sredine prošlog veka doživela prevrat veći nego ijedna druga zemlja—prevrat, koji je utoliko bogatiji posledicama ukoliko se tiše odvijao, i koji će zato po svoj prilici u praksi pre postići svoj cilj nego francuska politička ili nemačka filozofska revolucija. Revolucija Engleske je socijalna i zato obuhvatnija i dublja nego ijedna druga. Ne postoji nijedna, pa ni najzabačenija, oblast ljudskog saznanja i ljudskih životnih odnosa koja nije njoj doprinela i koja pod njenim uticajem nije izmenila svoj položaj. Tek socijalna revolucija je prava revolucija, u koju moraju da se uliju politička i filozofska revolucija; a ta socijalna revolucija vrši se u Engleskoj već sedamdeset ili osamdeset godina i upravo sada ide brzim koracima u susret svojoj krizi.

Osamnaesti vek je bio vek ujedinjavanja, okupljanja čovečanstva iz rasutosti i razjedinjenosti u koje ga je bilo bacilo hrišćanstvo; preposlednji korak ka samosaznanju i samooslobođenju čovečanstva, ali koji je kao preposlednji zato i ostao još jednostran, u okvirima protivrečnosti. Osamnaesti vek je sakupio rezultate dosadašnje istorije, rezultate koji su se do tada pojavljivali samo pojedinačno i u obliku slučajnosti i pokazao njihovu nužnost i unutrašnju isprepletenost. Bezbrojni, jedni preko drugih nabacani podaci saznanja su sređeni, izdvojeni i dovedeni u kauzalnu vezu; znanje je postalo nauka, a nauke su se približile svojoj potpunosti, tj. vezale su se s jedne strane za filozofiju, a s druge za praksu. Pre 18. veka nije bilo nauke; poznavanje prirode je dobilo svoj naučni oblik tek u 18. veku ili, samo u nekim granama, nekoliko godina ranije. Newton je zakonom o gravitaciji stvorio naučnu astronomiju, razlaganjem svetla naučnu optiku, binomnom teoremom i teorijom beskonačnog naučnu matematiku

i otkrivanjem prirode sile naučnu mehaniku. Fizika je isto tako u 18. veku dobila svoj naučni karakter; hemiju su stvorili tek Black, Lavoisier i Priestley⁽⁶⁶⁾, geografija se uzdigla do nauke utvrđivanjem oblika zemlje i mnogim putovanjima, koja su tek u to vreme preduzimana u korist nauke; isti je slučaj s istorijom prirode, zahvaljujući Buffonu i Linnéu; čak je i geologija otpočela da se postepeno izvlači iz vrtloga fantastičnih hipoteza u kome se gubila. Ideja enciklopedizma bila je karakteristična za 18. vek; njenu osnovu činila je svest da su sve ove nauke međusobno zavisne, ali ona još nije bila u stanju da pravi prelaze i mogla ih je samo jednostavno staviti jednu uz drugu. Isto tako u istoriji; mi sada najpre nalazimo tomove kompilacija svetske istorije, još bez kritike i potpuno bez filozofije, ali ipak opštu istoriju namesto dotadašnjih mestom i vremenom ograničenih istorijskih fragmenata. Politika je postavljena na ljudsku osnovu, a Adam Smith je reformisao političku ekonomiju. Vrhunac nauke 18. veka je bio materijalizam, prvi sistem filozofije prirode i posledica pomenutog razvoja prirodnih nauka. Borba protiv apstraktnog subjektiviteta hrišćanstva gurala je filozofiju 18. veka u protivrečnu jednostranost; subjektivitetu je suprotstavljen objektivitet, duhu priroda, spiritualizmu materijalizam, apstraktnom pojedinačnom apstraktno opšte, supstancija. Osamnaesti vek je bio vek oživljavanja antičkog duha nasuprot hrišćanskom; materijalizam i republika, filozofija i politika starog sveta ponovo su oživele, a Francuzi, predstavnici antičkog principa *unutar* hrišćanstva, domogli su se za izvesno vreme istorijske inicijative.

Osamnaesti vek, dakle, nije rešio onu veliku protivrečnost kojom se istorija od početka bavila i čiji razvoj čini istoriju, suprotnost supstancije i subjekta, prirode i duha, nužnosti i slobode; ali on je obe strane te suprotnosti suprotstavio jednu drugoj u njihovoj punoj ošttrini i potpuno razvijene i time učinio nužnim njeno prevazilaženje. Posledica ovog jasnog, skorašnjeg razvoja te suprotnosti bila je opšta revolucija, koja se razdelila na razne nacionalnosti i čije će predstojeće dovršenje biti istovremeno razrešenje suprotnosti dosadašnje istorije. Nemci, hrišćansko - spiritualistički narod, doživeli su filozofsku revoluciju; Francuzi, antičko - materijalistički, zato politički narod, morali su provesti revoluciju političkim putem; Englezi, čiju nacionalnost čini mešavina nemačkih i francuskih elemenata, koji dakle u sebi nose obe strane suprotnosti i koji su zato univerzalniji i od jednog i od drugog pomenutog faktora posebno, uvučeni su zato u jednu univerzalniju, u socijalnu revoluciju.—Za ovo je potrebno detaljnije izlaganje, pošto je mesto nacija, barem u novije doba, u našoj filozofiji istorije do sada veoma oskudno obrađivano ili čak nije ni obrađivano.

Da su Nemačka, Francuska i Engleska tri vodeće zemlje savremene istorije, to zaista smem prihvatiti kao tačno; da Nemci zastupaju hrišćansko - spiritualistički, Francuzi antičko - materijalistički princip, da, drugim rečima, prvi predstavljaju religiju i crkvu, drugi politiku i državu, takođe je jasno, ili će postati jasno u svoje vreme; značaj

Engleza u novijoj istoriji je manje upadljiv, ali za našu sadašnju svrhu najvažniji. Engleska nacija je formirana od Germana i Romana u doba kad su se ove dve nacije tek odvojile jedna od druge i kad je njihov razvitak prema obema stranama suprotnosti jedva bio počeo. Germanski i romanski elemenat su se uporedo razvijali i konačno su formirali naciju koja u sebi nosi neizmirene obe jednostranosti. Germanski idealizam je zadržao toliko slobode delovanja da je mogao da pređe čak u svoju suprotnost, apstraktnu spoljnu formu; još uvek zakonito prodavanje žena i dece i trgovački duh Engleza se sigurno mogu staviti na raboš germanskom elementu. Isto je tako romanski materijalizam prešao u apstraktni idealizam, u povlačenje u unutrašnji život i religioznost; otuda fenomen trajanja romanskog katolicizma *unutar* germanskog protestantizma, otuda državna crkva, papstvo svetovnih vladara i skroz - naskroz katolički način da se religija svodi na formalnosti. Karakter engleske nacije je nerazrešena protivrečnost, sjedinjenje najoštrijih kontrasta. Englezi su najreligiozniji narod sveta i istovremeno najnereligiozniji; oni se za onaj svet više brinu nego ijedna druga nacija, a ipak pri tom žive tako kao da im je ovaj svet sve i svja; njihovi pogledi u nebo nimalo im ne smetaju da isto tako čvrsto veruju u »pakao nezarađivanja novca«. Otuda večiti unutrašnji nemir Engleza koji je izraz nesposobnosti da se reši ta protivrečnost i sam po sebi tera na delatnost. Osećanje protivrečnosti je izvor energije, ali one energije koja se ispoljava samo prema spoljnom svetu; to osećanje protivrečnosti je bilo izvor kolonizacije, brodarstva, industrije i uopšte ogromne praktične delatnosti Engleza. Nesposobnost da se reši ta protivrečnost provlači se kroz svu englesku filozofiju i gura je u empiriju i skepticizam. Zato što Bacon *svojim* razumom nije mogao da reši protivrečnost idealizma i realizma, morao je razum uopšte biti nesposoban za to, idealizam se po kratkom postupku morao odbaciti i jedini spas tražiti u empiriji. Iz istog izvora proističe kritika moći saznanja i psihološki pravac uopšte, u kojem se engleska filozofija kretala od početka i koji je tu protivrečnost, posle svih uzaludnih pokušaja da je reši, na kraju proglasio nerešivom, razum nedovoljnim i tražio spas ili u religioznom verovanju ili u empiriji. Hjumovski skepticizam je još i danas oblik celokupnog ireligioznog filozofiranja u Engleskoj. Mi ne možemo znati, smatraju pristalice ovog shvatanja, da li postoji neki bog; ako postoji, onda za njega nije mogućna nikakva komunikacija s nama, pa našu praksu treba prema tome da uredimo tako kao da on ne postoji. Mi ne možemo znati da li je duh različit od tela i da li je besmrtn; živimo onda tako kao da nam je ovaj život jedini i ne mučimo se stvarima koje prevazilaze naš razum. Ukratko, praksa ovoga skepticizma je upravo francuski materijalizam; ali u metafizičkoj teoriji on ostaje nesposoban da dovede do konačnog rešenja. — No pošto su Englezi u sebi nosili oba elementa koji su na Kontinentu razvijali istoriju, oni su bili u stanju da i bez mnogo saobraćanja sa Kontinentom ipak održe korak sa tim razvojem i da ponekad čak budu ispred njega.

Engleska revolucija 17. veka bila je zapravo uzor francuskoj od 1789. U »dugom parlamentu« se lako mogu razlikovati tri faze koje se u Francuskoj javljaju kao ustavna skupština, zakonodavna skupština i kao nacionalni konvent; prelazak od ustavne monarhije ka demokratiji, vojnom despotizmu, restauraciji i revoluciji »just - milieu«-a oštro je izražen u engleskoj revoluciji. Cromwell je Robespierre i Napoleon u jednoj ličnosti; žirondi, montanji i hebertistima i babuvistima odgovaraju prezbiterijanci, independenti i leveleri; politički rezultat je i kod jednih i kod drugih prilično bedan i cela paralela, koja bi se mogla izvesti još detaljnije, dokazuje uzgred i to da se religiozna i ireligiozna revolucija, dokle god ostaju političke, svode na kraju na *isto*. Naravno, ova prednost Engleza pred kontinentom je bila samo privremena i opet je postepeno došlo do izjednačenja; engleska revolucija je završila u »just - milieu«-u i stvaranju dveju nacionalnih partija, dok francuska još nije završena i ne može se završiti dok ne postigne isti rezultat do kojega su stigle nemačka filozofska i engleska socijalna revolucija.

Engleski nacionalni karakter se u biti razlikuje i od nemačkog i od francuskog; njemu su svojstveni sumnja u ukidanje suprotnosti i totalno predavanje empiriji koje iz toga proizlazi. I čisto germanski element je svoj apstraktni unutrašnji život preobratio u apstraktnu spoljnu formu, ali ta spoljna forma nije nikad izgubila trag svoga porekla i uvek je ostala podređena unutrašnjem životu i spiritualizmu. I Francuzi stoje na materijalnoj, empirijskoj strani; ali pošto je ova empirija neposredni nacionalni pravac a ne sekundarna posledica u sebi samoj razdvojene nacionalne svesti, ona se izražava u nacionalnim, opštim razmerama, ispoljava se kao politička delatnost. Nemač je branio apsolutno pravo spiritualizma i zato je tražio da opšte interese čovečanstva razvije u religiji i kasnije u filozofiji. Francuz je ovom spiritualizmu kao apsolutno opravdan suprotstavljao materijalizam i shodno tome državu uzimao kao večiti oblik ovih interesa. Ali Englez *nema* opštih interesa, on o njima ne može da govori a da ne dodirne ranjivo mesto, protivrečnost, on ne veruje u njih i ima samo pojedinačne interese. Ovaj apsolutni subjektivitet, razbijenost opšteg u mnogo pojedinačnih svakako je germanskog porekla, ali, kao što je rečeno, odvojen od svoga korena i stoga samo *empirijski* delotvoran i baš po tome se razlikuje engleska socijalna od francuske političke empirije. Delatnost Francuske bila je uvek nacionalna, od početka svesna svoje celovitosti i opštosti; delatnost Engleske bila je rad nezavisnih, naporedo postavljenih individua, kretanje nepovezanih atoma, koji retko, a i onda samo iz *individualnog* interesa, deluju zajednički kao jedna celina, i čiji nedostatak jedinstva upravo sada dolazi na svetlo dana u opštoj bedi i potpunom rasulu.

Drugim rečima, samo Engleska ima *socijalnu* istoriju. Samo su u Engleskoj individue kao takve, bez svesti da zastupaju opšte interese, podsticale nacionalni razvitak i privede ga njegovom kraju. Samo je

ovde masa kao masa delovala u ime svojih sopstvenih pojedinačnih interesa; samo ovde su principi pretvoreni u interese pre nego što su mogli imati uticaja na istoriju. Francuzi i Nemci takođe malo - pomalo prilaze socijalnoj istoriji, ali je oni još nemaju. I na kontinentu je bilo siromaštva, bede i socijalnog ugnjetavanja, ali to je ostalo bez uticaja na nacionalni razvitak; nasuprot tome, beda i siromaštvo radničke klase današnje Engleske imaju nacionalni, i više nego to, imaju svetsko-istorijski značaj. Socijalni moment je na Kontinentu još uvek zakopan ispod političkog, još se nije odvojio od njega, dok je u Engleskoj socijalni momenat postepeno prevazilazio politički i potčinjavao ga sebi. Sva je engleska politika u osnovi socijalne prirode i samo zato što Engleska nije prevazišla državu, samo zato što je za nju politika sredstvo za nevolju, samo zato se socijalna pitanja ispoljavaju politički.

Dokle god su država i crkva jedini oblici u kojima se ostvaruju opšte odredbe ljudskog bića, dotle ne može biti ni govora o socijalnoj istoriji. Stari i srednji vek nisu zato mogli ni imati neki socijalni razvitak; tek je reformacija—prvi, još smušeni i prigušeni pokušaj reakcije na srednji vek—donela izvestan socijalni preokret, pretvaranje kmeta u »slobodnog« radnika. Ali i ovaj prevrat je ostao bez trajnog dejstva na Kontinentu, štaviše on je ovde zapravo proveden tek s revolucijom 18. veka; u Engleskoj je s reformacijom pokolenje kmetova pretvoreno u vilains, bordars, cottars^[67] i time u klasu lično slobodnih radnika, dok je 18. vek ovde već razvio konsekvence ovog prevrata. Zašto se ovo desilo samo u Engleskoj, izloženo je gore.

Stari vek, koji još ništa nije znao o pravima subjekta, čiji je ceo pogled na svet bio u biti apstraktan, uopšten, supstancijalan, nije zbog toga ni mogao postojati bez ropstva. Hrišćansko - germanski pogled na svet je apstraktni subjektivitet, pa je stoga samovolju, unutrašnji život, spiritualizam suprotstavio starom svetu kao osnovni princip; ali se taj subjektivitet, upravo zato što je bio apstraktan, jednostran, morao odmah preokrenuti u svoju suprotnost i umesto slobode subjekta proizvesti robovanje subjekta. Apstraktni unutrašnji život postao je apstraktna spoljašnjost, odbacivanje i otuđenje čoveka, a prva posledica novog principa je bilo ponovno uspostavljanje ropstva u jednom drugom, manje upadljivom, ali zato licemernom i nečovečnijem obliku, u obliku kmetstva. Razaranje feudalnog sistema, politička reformacija, tj. *prividno* priznanje razuma, i zato stvarno vrhunac nerazuma, *prividno* je ukinulo ovo kmetstvo, ali ga je u stvari učinilo samo nečovečnijim i opštijim. Ono je prvo proglasilo da čovečanstvo ne treba više da se ujedinjava silom, tj. *političkim* sredstvima, nego interesom, tj. *socijalnim* sredstvima, i tako je s ovim novim principom postavilo bazu za socijalni pokret. Ali mada je time negirana država, s druge strane je ona ponovo i te kako uspostavljena time što joj je vraćen dotad od strane crkve uzurpirani sadržaj, i tako je državi, koja je u toku srednjeg veka bila besadržajna i ništavna, data snaga novog razvitka. Iz ruina feudalizma nastala je hrišćanska država, vrhunac

hrišćanskog svetskog poretka sa političke strane; podizanjem interesa na nivo opšteg principa usavršio se ovaj hrišćanski svetski poredak i sa druge strane. Jer interes je u biti subjektivan, egoističan, pojedinačan interes, i kao takav vrhunac germansko - hrišćanskog principa subjektiviteta i razjedinjenosti. Posledica uzdizanja interesa do veze čovečanstva, dokle god interes ostaje neposredno subjektivan, jednostrano egoističan, mora biti opšta razdrobljenost, upućenost individua na sebe same, izolacija, pretvaranje čovečanstva u gomilu atoma koji se međusobno odbijaju; a ova razjedinjenost je opet krajnja konsekvencija hrišćanskog principa subjektiviteta, vrhunac hrišćanskog svetskog poretka.-- Dokle god, dalje, postoji osnovni oblik otuđenja, privatna svojina, dotle interes nužno mora biti pojedinačan interes, a njegova vladavina se mora pokazivati kao vladavina privatne svojine. Uništenje feudalnog ropstva je učinilo »plaćanje u gotovu jednom vezom čovečanstva«. Svojina, sirovi, bezdušni element, suprotan ljudskom, duhovnom, podignuta je tako na tron, i u krajnjoj instanci, da bi se to otuđenje dovršilo, novac, otuđena, prazna apstrakcija svojine, učinjen je gospodarom sveta. Čovek je prestao da bude rob čoveka i postao je rob stvari; dovršeno je preokretanje ljudskih odnosa; ropstvo modernog ćiftinskog sveta, usavršeno, potpuno, univerzalno prodavanje svega nečovečnije je i sveobuhvatnije od kmetstva feudalnog doba; prostitucija je nemoralnija, bestijalnija nego jus primae noctis¹.--Hrišćanski svetski poredak ne može dostići veću visinu; on se mora slomiti u samom sebi i napraviti mesta čovečnijem, razumnijem poretku. Hrišćanska država je samo poslednji mogući pojavni oblik države uopšte, njenim padom mora pasti država kao takva. Raspadanje čovečanstva u masu izolovanih atoma koji se međusobno odbijaju samo po sebi je već uništenje svih korporativnih, nacionalnih i uopšte posebnih interesa i poslednji nužan stupanj ka slobodnom samoujedinjenju čovečanstva. Vrhunac otuđenja u gospodstvu novca je neizbežna etapa, ako čovek, kao što je sada tome blizu, treba ponovo da dođe k sebi.

Socijalna revolucija u Engleskoj je tu konsekvencu uništenja feudalnog sistema razvila toliko da više ne može biti daleko kriza koja će uništiti hrišćanski svetski poredak, štaviše, da se epoha ove krize, ako ne u godinama i kvantitativno, a ono bar kvalitativno može sa sigurnošću predskazati; naime, ova kriza mora nastupiti čim zakon o žitu bude ukinut i uvedena Narodna povelja, tj. čim plemićku aristokratiju politički ukloni novčana aristokratija, a ovu radničku demokratija.

Šesnaesti i sedamnaesti vek su stvorili sve preuslove za socijalnu revoluciju, uništili srednji vek, uspostavili socijalni, politički i religiozni protestantizam, stvorili kolonije, pomorsku moć i trgovinu Engleske, i aristokratiji uz bok stavili već prilično moćnu srednju klasu. Socijalni odnosi su se kretali postepeno ka nemirima 17. veka i uzimali čvrst oblik, koji su zadržali do oko 1780. ili 1790. godine.

¹ pravo prve noći

Bilo je tada tri klase zemljoposjednika: lendlordovi—plemići, još uvek jedina i neugrožena aristokratija u imperiji, koja je svoje zemljište davala u parcelama pod zakup i rentu trošila u Londonu ili na putovanjima; lendlordovi - neplemići ili country gentlemen (obično su ih titulisali squires), koji su živeli na svojim zemljoposedima, davali svoju zemlju pod zakup i uživali u poštovanju koje su im kao aristokratima ukazivali njihovi zakupci i drugi stanovnici pokrajine, a što im je u gradovima ustezavano zbog njihovog niskog roda, manjkavog obrazovanja i seljački neotesanog ponašanja. Ova je klasa sada potpuno iščezla. Stari Squires, koji su među seljacima u svojoj okolini uživali patrijarhalni autoritet, koji su bili savetodavci, sudije, sve i svja, potpuno su izumrli; njihovi se potomci nazivaju netitulisanom aristokratijom Engleske, takmiče se u obrazovanju i finom ponašanju, raskoši i aristokratskom držanju sa plemstvom, koje im u malo čemu prednjači, i sa svojim grubim i neotesanim dedovima imaju zajednički samo posed.— Treća klasa zemljoposjednika bili su »yeomeni«, vlasnici malih parcela koje su sami obrađivali, obično na dobri stari nemarni način njihovih predaka; i ova je klasa iščezla u Engleskoj, socijalna revolucija ih je eksproprisala i tako je došlo do čudne situacije da u isto vreme kad se u Francuskoj veliki zemljoposed silom parceliše, u Engleskoj veliki zemljoposed privlači i guta parcele. Pored »yeomena« su stajali sitni zakupci, koji su se obično uz zemljoradnju bavili još i tkanjem; ni njih više ne možemo naći u današnjoj Engleskoj; gotovo svo zemljište je sada razdeljeno u mali broj velikih poseda i tako dato u zakup. Konkurencija velikih zakupaca proterala je male zakupce i »yeomena« sa tržišta i pretvorila ih u siromahe; oni su postali poljoprivredni nadničari i od nadnice zavisni tkači; iz njihovih redova regrutovane su mase od čijeg su priliva zadivljujućom brzinom rasli gradovi.

Seljaci su takođe u svoje vreme vodili tih i miran život u punoj pobožnosti i poštenju, živeli su bez mnogo briga, ali i bez pokreta, bez opštih interesa, bez obrazovanja, bez duhovne aktivnosti; bili su još na preistorijskom stupnju razvoja. Položaj gradova nije bio mnogo drugačiji. Samo je London bio značajnije trgovinsko mesto; Liverpool, Hull, Bristol, Mančester, Birmingem, Lids, Glazgov još nisu bili vredni pomena. Glavne industrijske grane, predenje i tkanje, upražnjavane su većinom na selu ili bar van gradova, u okolini; proizvodnja metala i lončarske robe je još uvek bila na zanatskom stupnju razvoja; šta se onda i moglo dešavati u gradovima? Krajnja jednostranost izbornog sistema oslobađala je građane svih političkih briga; čovek je nominalno bio vigovac ili torijevac, ali je veoma dobro znao da je to u osnovi svejedno, pošto nije imao pravo glasa; sitni trgovci, bakali i zanatlije sačinjavali su čitavo građanstvo i vodili poznati, današnjem Englezu sasvim neshvatljivi palanački život. Rudnici još nisu bili dovoljno iskorišćeni; gvožđe, bakar i kalaj su prilično mirno ležali u zemlji, a ugallj je korišćen samo za domaće potrebe. Ukratko, Engleska je tada bila u stanju u kojem se, na žalost, još uvek nalazi najveći deo

Francuske i naročito Nemačke, u stanju prepotopske apatije prema svim opštim i duhovnim interesima, u socijalnom detinjstvu, u kojem još nema ni društva, ni života, ni svesti, ni aktivnosti. Ovo stanje je de facto nastavak feudalizma i srednjovekovnog siromaštva misli i prevaziđeno je tek s pojavom modernog feudalizma, s cepanjem društva na posednike i neposednike. Mi na kontinentu, kao što je rečeno, nalazimo se još duboko u tom stanju; Englezi su protiv njega povelili borbu pre osamdeset i prevazišli ga pre četrdeset godina. Ako je civilizacija stvar prakse, socijalni kvalitet, onda su Englezi sigurno najcivilizovaniji narod na svetu.

Rekao sam gore da su nauke u 18. veku dobile svoj naučni oblik, oslanjajući se s jedne strane na filozofiju, a s druge na praksu. Rezultat njihove povezanosti s filozofijom bili su materijalizam (čiji su preduslov bili kako Newton, tako i Locke), prosvetiteljstvo, francuska politička revolucija. Rezultat njihove veze sa praksom je engleska socijalna revolucija.

Godine 1760. na vlast je došao George III, oterao vigovce, koji su od George-a I gotovo neprekidno bili na vlasti ali su, naravno, vladali potpuno konzervativno, i položio osnovu za monopol torijevaca koji je trajao do 1830. Vlada je time ponovo došla u saglasnost sa svojom unutrašnjom prirodom; u politički konzervativnoj epohi Engleske bilo je sasvim normalno da vlada konzervativna partija. Socijalni pokret je otada apsorbovao snage nacije i potisnuo politički interes, čak ga uništio, jer je otada sva unutrašnja politika samo prikriveni socijalizam, oblik koji dobijaju socijalna pitanja da bi se mogla izraziti u opštim, nacionalnim razmerama.

Godine 1763. je dr James Watt iz Greenrocka počeo da se bavi konstrukcijom parne mašine i završio je 1768.

Iste, 1763. godine je Josiah Wedgwood primenom naučnih principa udario temelj engleskom lončarstvu. Zahvaljujući njegovim naprima pretvoren je jedan pusti komad zemljišta u Stafordsiru u industrijski rejon — potteries — koji sada zapošljava 60 000 ljudi i koji je poslednjih godina igrao veoma važnu ulogu u socijalno - političkom kretanju.

Godine 1764. je James Hargreaves u Lankaširu napravio »spinning - Jenny« - mašinu koja je radniku koji je opslužuje omogućila da isprede šesnaest puta više nego na staroj preslici.

Godine 1768. je Richard Arkwright, berberin iz Prestona u Lankaširu, napravio »spinning - throstle« — prvu predilicu koja je od početka bila sračunata na mehanički pogon. Ona je proizvodila »water - twist«, tj. pređu koja se prilikom tkanja koristila kao osnova.

Godine 1776. je Samuel Crompton iz Boltona u Lankaširu poveživanjem mehaničkih principa primenjenih kod »Jenny« i »throstle« izradio »spinning - mule«. Ova mašina, kao i »Jenny«, prede »mule - twist«, tj. potku tkača; sve tri mašine su namenjene preradi pamuka.

Godine 1787. je dr Cartwright napravio mehanički razboj na kojem su potom vršena još mnoga poboljšanja, pa je tek 1801. mogao biti praktično primenjen.

Ovi pronalasci su podstakli socijalni razvitak. Neposredna posledica njihova bio je nastanak engleske industrije, i to najpre prerade pamuka. »Jenny« - mašina je doduše pojednostavila proizvodnju prede i time dala prvi podstrek proširenju tržišta koje je iz toga proizišlo; međutim, ona je socijalnu stranu, karakter industrijske proizvodnje, ostavila gotovo nedirnutu. Tek su Arkwrightova i Cromptonova mašina i Wattova parna mašina stvaranjem fabričkog sistema dale snažan impuls tom razvoju. Najpre su nastale male fabrike koje su pokretali konji ili vodena snaga, ali su ih ubrzo potisnule veće fabrike koje su pokretale voda ili para. Prvu parnu predionicu je pustio u pogon Watt 1785. godine, u Notingemširu; za njom su sledile druge, i uskoro je novi sistem postao opšti. Širenje parnog predenja, kao i sve tadašnje i kasnije industrijske reforme, napredovalo je neverovatno brzo. Uvoz sirovog pamuka, koji je 1770. još bio ispod pet miliona funti godišnje, popeo se na 54 miliona funti (1800), a 1836. na 360 miliona funti. Sada je u praktičnu primenu ušao parni razboj i dao industrijskom napretku novi impuls; sve su mašine pretrpele bezbroj sitnih, ali u svojoj ukupnosti veoma značajnih poboljšanja, a svako novo poboljšanje imalo je povoljan uticaj na proširenje celog industrijskog sistema. Sve grane pamučne industrije su revolucionisane; štampanje tkanina je primenom mehaničke sile, a istovremeno i bojenje i beljenje napretkom hemije, dostiglo neviđenu visinu; fabrikacija pletene robe uvučena je takođe u opšti tok; od 1809. se fine pamučne stvari, til, čipke itd., izrađuju mašinama. Prostor mi ne dopušta da fabrikaciju pamuka pratim kroz detalje njene istorije; mogu samo da dam rezultate, a i to će, u poređenju sa prepotopskom industrijom i njena 4 miliona funti uvoza pamuka, sa njenim preslicama, ručnim grebenom i ručnim razbojem, biti dovoljno rečito.

Godine 1833. je u Britanskoj imperiji ispredeno 10 264 miliona struka prede, čija je dužina iznosila preko 5 000 miliona milja, odštampano 350 miliona aršina pamučne tkanine; radilo je 1 300 fabrika pamuka i u njima 237 000 prelaca i tkača; u pogonu je bilo preko 9 miliona vretena, 100 000 parnih i 240 000 ručnih razboja, 33 000 razboja za pletenje i 3 500 mašina za izradu čipke; 33 000 konjskih snaga pare i 11 000 konjskih snaga vode pokretalo je mašine za preradu pamuka, a jedan i po milion ljudi živelo je direktno ili indirektno od ove industrijske grane. Lankašir se prehranjuje isključivo a Lanarkšir najvećim delom predenjem i tkanjem pamuka; Notingemšir, Derbišir i Lesteršir su glavna sedišta grana podređenih industriji pamuka. Količina izvezena pamučne robe porasla je od 1801. osmostruko; u samoj zemlji utrošena količina je porasla još više.

Fabrikaciji pamuka dati podstrek preneo se ubrzo i na ostale grane industrijske proizvodnje. Industrija *vune* bila je dotad glavna proiz-

vodna grana; nju je sada potisnuo pamuk, ali ona umesto da se smanji i sama se povećala. Godine 1785. ležala je nepreradena sva vuna sakupljena u toku tri godine; prelci nisu mogli da je obrade dok god su ostajali pri svojim nezgrapnim preslicama. Tada su se mašine za preradu pamuka počele primenjivati na vunu, što je posle nekih izmena potpuno uspelo, i sada je industrija vune doživela isti onakav brzi razvitak kakav smo već videli kod industrije pamuka. Uvoz sirove vune popeo se od 7 miliona funti (1801) na 42 miliona funti (1835); u ovoj poslednjoj pomenutoj godini je u pogonu bilo 300 fabrika vune sa 71 300 radnika, ne računajući masu ručnih tkača koji rade kod kuće i štampara, bojadžija, belilaca etc., etc., koji indirektno takode žive od prerade vune. Centri ovih industrijskih grana su Zapadni okrug Jorkšira i zapadna Engleska (naročito Somersetšir, Viltšir itd.).

Industrija *lanenog platna* je ranije svoj centar imala u Irskoj. Pred kraj prošlog veka podignute su prve fabrike za preradu lana, i to u Škotskoj. Mašine su, međutim, bile vrlo nerazvijene; materijal je stvarao teškoće koje su zahtevale značajne modifikacije mašina. Francuz Girard (1801) prvi ih je usavršio; međutim, ova poboljšajna su tek u Engleskoj dobila svoj praktični značaj. Primena parnog razboja na laneno platno počela je još kasnije; ali od tada je fabrikacija lanenog platna rasla neverovatnom brzinom, mada je imala da izdrži konkurenciju pamuka. U Engleskoj Lids, u Škotskoj Dandi, u Irskoj Belfast postali su njena središta. Sam Dandi je 1818. godine uvezio 3 000, a 1834. godine 19 000 tona lana. Izvoz lanenog platna iz Irske, gde se ručno tkanje još zadržalo pored parnog tkanja, porastao je od 1800. do 1825. za 20 miliona jardi, koje su gotovo sve išle za Englesku, a odatle delimično izvožene opet dalje; izvoz cele Britanske imperije u strane zemlje popeo se od 1820. do 1833. godine za 27 miliona jardi; 1835. je u pogonu bilo 347 fabrika lana, od kojih 170 u Škotskoj; u tim fabrikama je bilo zaposleno 33 000 radnika, ne računajući mnoge irske zanatlije.

Industrija *svile* je postala značajna tek od 1824. godine zahvaljujući uklanjanju visokih carina; otada se uvoz sirove svile udvostručio, a broj fabrika povećao na 266 sa 30 000 radnika. Centar ove industrijske grane je Češir (Macclesfield, Congleton i okolina), zatim Mančester i u Škotskoj Paisley. Centar izrade traka je Koventri u Vorikširu.

Tako su ove četiri industrijske grane, u izradi i prede i tkanina, totalno revolucionisane. Namesto kućnog rada došao je zajednički rad u velikim zgradama; ručni rad je zamenjen pogonskom snagom pare i radom mašina. Pomoću mašina je sada osmogodišnje dete izrađivalo više nego ranije dvadeset odraslih muškaraca; šest stotina hiljada fabričkih radnika, od kojih su polovina deca a više od polovine ženskog pola, obavljaju rad za sto pedeset miliona ljudi.

Ali to je samo početak industrijskog prevrata. Videli smo kako su se bojenje, štampanje i beljenje razvili sa napretkom pređenja i tkanja i kako su zbog toga potražili pomoć mehanike i hemije. Otkako se

primenjuju parna mašina i metalni valjak za štampanje, jedan čovek obavlja posao za dve stotine; upotrebom hlora umesto kiseonika prilikom beljenja reducirano je vreme te operacije od nekoliko meseci na nekoliko sati. Ako se tako uticaj industrijske revolucije proširio na procese koji se na proizvodu preduzimaju *posle* pređenja i tkanja, povratno delovanje na materijal nove industrije je bilo još značajnije. Neiscrpnim naslagama uglja koje se protežu pod površinom Engleske vrednost je dala tek parna mašina; novi rudnici uglja su masovno otvarani, a stari eksploatisani dvostrukom energijom. Proizvodnja razboja i mašina za pređenje počela je takođe da predstavlja posebnu industrijsku granu i postigla je savršenstvo koje nije dostignuto ni u jednoj drugoj zemlji. Mašine su se pravile mašinama, i do u detalje izvršenom podelom rada postignuta je ona preciznost i tačnost koje čine preimućstvo engleskih mašina. Proizvodnja mašina je opet povratno delovala na dobijanje gvožđa i bakra, koje je međutim svoj glavni podstrek dobilo s druge strane, ali još uvek zahvaljujući početnom zamahu koji su dali Watt i Arkwright.

Posledice jednom datog industrijskog podstreka su beskrajne. Pokret jedne industrijske grane prenosi se na sve ostale. Novostvorenim snagama je potrebna hrana, kako smo upravo videli; novostvoreno zaposleno stanovništvo donosi sa sobom nove uslove života i nove potrebe. Mehaničke prednosti fabrikacije snižavaju cenu fabrikata, snižavaju dakle cenu životnih potreba i time radnu nadnicu uopšte; svi ostali produkti se mogu jeftinije prodavati i stoga u srazmeri s njihovom jeftinoćom zahvataju sve šire tržište. Primer korisno primenjenih mehaničkih sredstava koji je jednom dat postepeno se kopira u svim industrijskim granama; porast civilizacije, koji je neminovna posledica svih industrijskih poboljšanja, stvara nove potrebe, nove fabričke grane i time opet nova usavršavanja. Posledica revolucionisanog pređenja pamuka morala je biti revolucija celokupne industrije; i ako ne možemo uvek da pratimo ispoljavanje te pokretne sile u udaljenijim granama, onda je tome kriv samo nedostatak statističkih i istorijskih podataka. Ali mi ćemo svuda videti da je uvođenje mehaničkih pomoćnih sredstava i uopšte naučnih principa bilo pokretačka sila razvoja.

Prerada *metala* je posle pređenja i tkanja glavna industrijska grana Engleske. Njeni centri su Vorikšir (Birmingem) i Stafordšir (Vulverhempton). Snaga pare se vrlo brzo počela primenjivati i time, kao i podelom rada, proizvodni troškovi metalne robe smanjeni su za tri četvrtine. Zato se učetvorostručio izvoz od 1800. do 1835. godine. U prvoj godini je eksportovano 86 000 centi gvozdene i isto toliko bakarne robe, u ovoj drugoj 320 000 centi gvozdene i 210 000 centi bakarne i mesingane robe. Izvoz gvožđa u šipkama i livenog gvožđa je tek sada postao značajan; 1800. je izvezeno 4 600 tona gvozdenih šipki, a 1835. godine 92 000 tona gvozdenih šipki i 14 000 tona livenog gvožđa.

Sva engleska nožarska roba se izrađuje u Šefildu. Korišćenje parne snage, naročito za oštrenje i poliranje sečiva, prerada gvožđa u čelik, što je tek sada postalo važno, i novopronađena metoda livenja čelika i ovdje su izazvali pravu revoluciju. Samo Šefild utroši godišnje 500 000 tona uglja i 12 000 tona gvožđa, od čega 10 000 tona inostranog (naročito švedskog).

Potrošnja robe od livenog gvožđa takođe datira od druge polovine prošlog veka, ali je tek poslednjih godina dobila značaj koji sada ima. Gasno osvetljenje (praktično uvedeno 1804) stvorilo je ogromnu potrebu za cevima od livenog gvožđa; železnice, lančani mostovi itd., mašine itd. još više su povećali ovu potrebu. Godine 1780. je pronađeno pudlovanje, tj. pretvaranje livenog gvožđa u kovno gvožđe pomoću visoke temperature i oduzimanja ugljenika, a to je engleskim rudnicima gvožđa dalo nov značaj. Zbog nedostatka drvenog uglja Englezi su do tada morali da uvoze iz drugih zemalja sve kovno gvožđe. Od 1790. pravljene su mašinama klinci, od 1810. zavrtnji; 1760. je Huntsman u Šefildu pronašao livenje čelika; žica je izvlačena pomoću mašina i uopšte je u industriji gvožđa i mesinga uvedena masa novih mašina, potisnut ručni rad i, koliko je to dopuštala priroda stvari, uveden fabrički sistem.

Proširenje rudnika je bilo samo nužna posledica ovoga što je pomenuto. Do 1788. je sva gvozdena roba topljena drvenim ugljem i dobijanje gvožđa je stoga bilo ograničeno malom količinom gorivnog materijala. Od 1788. počelo se s upotrebom koksa (sumporom obogaćenog uglja) umesto drvenog uglja i time je za šest godina ušestostručen kvantum godišnje proizvodnje gvožđa. Godine 1740. dobijano je godišnje 17 000 tona, 1835. godine 553 000 tona. Iskorišćavanje rudnika kalaja i bakra je utrostručeno od 1770. Međutim, pored rudnika gvožđa rudnici uglja su najvažniji rudnici Engleske. Porast dobijanja uglja od polovine prošlog veka ne može se čak ni izračunati. Masa uglja, koja se sada troši za bezbrojne parne mašine koje su u pogonu u fabrikama i rudnicima, za vagnje, topioničke peći i livnice i za privatno loženje pri udvostručenom stanovništvu, ne može se uopšte uporediti sa kvantom koji je trošen pre sto ili pre čamdeset godina. Samo za topljenje sirovog gvožđa utroši se godišnje preko tri miliona tona (po dvadeset centi u tonu¹).

Stvaranje industrije je kao sledeću posledicu imalo poboljšanje komunikacionih sredstava. Putevi su u prošlom veku u Engleskoj bili isto tako loši kao ma gde u svetu i ostali su takvi dok čuveni MacAdam nije gradnju puteva postavio na naučne principe i time dao nov podstrek napretku civilizacije. Od 1818. do 1829. postavljeno je u Engleskoj i Velsu novih drumova u ukupnoj dužini od 1 000 engleskih milja, ne računajući male poljske puteve, a skoro svi stari su obnovljeni po principima MacAdama. U Škotskoj je uprava za javne radove od 1803.

¹ nemačka centa je 50 kg

godine sagradila preko 1 000 mostova; u Irskoj su cestama prosečene močvare na jugu u kojima je živeo jedan poluidivlji razbojnički soj. Time su učinjeni pristupačnim svi krajevi zemlje koji su do tada stajali van svih veza sa svetom; na taj način su naterani da se upoznaju sa spoljnim svetom i da prihvate do njih doprlu civilizaciju naročito okruzi Velsa u kojima se govori keltski, Škotska visija i jug Irske.

Godine 1755. je u Lankaširu iskopan prvi pomena vredan kanal; 1759. je vojvoda od Bridgewatera započeo svoj kanal od Worsleya do Mančestera. Od tada je sagrađeno kanala u ukupnoj dužini od 2 200 milja; osim njih Engleska ima još 1 800 milja plovnih reka, od kojih je veći deo takođe tek u novije vreme počeo da se koristi.

Od 1807. se snaga pare primenjuje za pogon brodova, a posle prvog britanskog parobroda (1811) sagrađeno je 600 drugih. Godine 1835. je u britanskim lukama radilo oko 550 parobroda.

Prva javna železnica sagrađena je 1801. u Surreyu; međutim, novo komunikaciono sredstvo je postalo značajno tek otvaranjem železničke linije Liverpool—Mančester (1830). Šest godina kasnije u Engleskoj je bilo položeno 680 engleskih milja železničkog koloseka i otvorene su četiri velike linije: od Londona za Birmingem, Bristol i Southampton, i od Birmingema za Mančester i Liverpool. Otada se mreža proširila preko čitave Engleske; London je čvorište za devet, Mančester za pet železničkih linija.*

Ovo revolucionisanje engleske industrije je osnova svih savremenih engleskih odnosa, pogonska sila celog socijalnog pokreta. Njegova posledica je bilo gore već pomenuto uzdizanje materijalnog interesa do vlasti nad čovekom. Taj interes se domogao novostvorenih industrijskih sila i iskorišćavao ih u svoje svrhe; ove sile, koje po pravu pripadaju celom čovečanstvu, postale su delovanjem privatne svojine monopol malog broja bogatih kapitalista i sredstvo za porobljavanje masa. Trgovina je zahvatila industriju i time postala svemoćna, postala je veza čovečanstva; sav se lični i nacionalni saobraćaj utapao u trgovinski saobraćaj i, što je isto, svojina, stvar, postala je gospodar sveta.

Gospodstvo svojine se nužno moralo prvo okrenuti protiv države i uništiti je, ili barem, pošto se nije mogla odreći države, svojina ju je morala lišiti njene sadržine. Adam Smith je ovo oduzimanje sadržine državi počeo istovremeno s industrijskom revolucijom time što je 1776. izdao svoja *Istraživanja o suštini i uzrocima nacionalnog bogatstva* i tako stvorio nauku o finansijama. Cela dotadašnja nauka o finansijama bila je ekskluzivno nacionalna; na privredu države gledalo se samo kao na granu celokupnog bića države, potčinjavajući je državi kao takvoj; Adam Smith je kosmopolitizam podredio nacionalnim ciljevima i državnu privredu uzdigao do suštine i svrhe države. On je

* Gornji statistički podaci uzeti su većinom iz knjige *Progress of the Nation* G. Portera, službenika u Ministarstvu trgovine za vreme vigovske vlade; prema tome, oni potiču iz oficijelnih izvora.^[68]

i politiku, i partije, i religiju sveo na ekonomske kategorije i time je svojinu priznao za suštinu, a bogaćenje za svrhu države. Na drugoj strani je William Godwin zastupao (*Political Justice*, 1793⁽⁶⁹⁾) republikanski sistem politike, postavio istovremeno sa J. Benthamom princip utilitarizma, čime je republikansko *Salus publica suprema lex*¹ dovedeno do svojih legitimnih konsekvenci, i napao samo biće države svojim stavom da je država zlo. Godwin shvata princip utilitarizma još sasvim uopšteno, kao dužnost građanina da zanemarujući individualni interes živi samo za opšte dobro; Bentham, naprotiv, dalje razvija bitno socijalnu prirodu ovog principa time što u skladu sa nacionalnom orijentacijom toga doba pojedinačni interes uzima za osnovu opšteg interesa, što priznaje identitet oba interesa u stavu—koji je naročito razvio njegov učenik Mill—da čovekova ljubav nije ništa drugo već prosveteni egoizam i što je zamenio pojam »opšteg dobra« pojmom najveće sreće najvećeg broja. Bentham ovde pravi u svojoj empiriji istu grešku koju je Hegel napravio u teoriji; on ne čini ništa ozbiljno za prevazilaženje suprotnosti, on subjekat pretvara u predikat, celinu potčinjava delu i time sve postavlja na glavu. On prvo govori o neodvojivosti opšteg i pojedinačnog interesa, a zatim jednostrano zastaje kod čistog pojedinačnog interesa; njegov stav je samo empirijski izraz jednog drugog stava: da je čovek čovečanstvo, ali zato što je izražen empirijski, prava roda daje ne slobodnom, samosvesnom i samostvaralačkom, nego sirovom, slepom i u protivrečnosti upletenom čoveku. Bentham slobodnu konkurenciju čini suštinom moralnosti, odnose čovečanstva reguliše po zakonima svojine, stvari po prirodnim zakonima, i tako ostvaruje vrhunac starog, hrišćanskog iskonskog svetskog poretka, krajnost otuđenja, a ne početak novog stanja, koje s punom slobodom treba da stvori sam svesni čovek. On ne prevazilazi državu, ali joj uzima svu sadržinu, zamenjuje političke principe socijalnim, političku organizaciju čini oblikom socijalnog sadržaja i time protivrečnost dovodi do vrhunca.

U isto vreme sa industrijskom revolucijom javila se demokratska partija. Godine 1769. je J. Horne Tooke osnovao »Society of the Bill of Rights«², u kojem je prvi put od vremena republike ponovo diskutovano o demokratskim principima. Kao i u Francuskoj, demokrati su bili sve sami filozofski obrazovani ljudi, ali su uskoro ustanovili da više i srednje klase stoje njima nasuprot i da samo radnička klasa ima otvoreno uho za njihove osnovne stavove. U redovima ove klase oni su ubrzo obrazovali jednu partiju, koja je 1794. bila prilično jaka, ali još ne dovoljno jaka da bi mogla delovati drugačije nego povremenim udarcima. Od 1797. do 1816. o njoj se nije ništa čulo; u burnim godinama od 1816. do 1823. bila je ona opet veoma aktivna, ali je onda sve do julske revolucije ponovo utonula u neaktivnost. Posle toga ona

¹ Javno dobro je najviši zakon. — ² Društvo za provođenje zakona o pravima.

je zadržala svoj značaj pored starih partija i ravnomerno napreduje, kao što ćemo to kasnije videti.

Najvažniji rezultat 18. veka je za Englesku bilo stvaranje proletarijata kao posledica industrijske revolucije. Nova je industrija zahtevala uvek spremnu masu radnika za bezbroj novih grana rada, i to rada kakvog do tada nije bilo. Do 1780. Engleska je imala malo proletera, kao što nužno i proizlazi iz gore opisanog socijalnog položaja nacije. Industrija je koncentrisala rad na fabrike i gradove; spajanje zanatskog i zemljoradničkog posla postalo je nemoguće i nova radnička klasa je upućena samo na svoj rad. Dotadašnji izuzetak je postao pravilo i postepeno se proširio i van gradova. Parcelnu obradu zemlje potisli su veliki zakupci i tako stvorili novu klasu poljoprivrednih nadničara. Gradovi su utrostručili i četvorostručili broj svojih stanovnika i gotovo svugde su novodoseljeni bili sami radnici. Proširenje rudarstva je takođe tražilo veliki broj novih radnika, koji su takođe živeli samo od svoje nadnice.

Na drugoj strani, srednja klasa se uzdigla do prave aristokratije. Fabrikanti su u procesu industrijskog razvoja povećavali svoj kapital neverovatnom brzinom; trgovci su takođe dobili svoj deo, a ovom revolucijom stvoreni kapital bio je sredstvo kojim se engleska aristokratija borila protiv francuske revolucije.

Rezultat celokupnog razvoja je bio u tome da je Engleska sada podeljena u tri partije: u zemljoposedničku aristokratiju, novčanu aristokratiju i u radničku demokratiju. To su jedine partije u Engleskoj, jedine pokretačke sile koje ovde deluju, a *kako* deluju, to ćemo verovatno pokušati da prikažemo u jednom kasnijem članku

Naslov originala

Die Lage Englands I

Das achtzehnte Jahrhundert

Napisano u februaru 1844. godine.

Prvi put objavljeno u listu

„Vorwärts!“ (Paris)

u brojevima 70, 71, 72 i 73 od 31. avgusta,

4, 7. i 11. septembra 1944. godine.

Položaj Engleske

II

Engleski ustav

U prethodnom članku su izloženi principi po kojima treba suditi o sadašnjem mestu Britanske imperije u istoriji civilizacije; pored toga, o razvoju engleske nacije dati su podaci koji su za tu svrhu bili neophodni a koji su na Kontinentu manje poznati; tako, posle izlaganja naših pretpostavki, možemo bez daljega preći na sam naš predmet.

Položaj Engleske je svim ostalim narodima Evrope dosad izgledao zavidan, i on takav i jeste za svakog ko se kreće samo po površini i gleda samo očima političara. Engleska je svetska imperija u onom smislu u kojem tako nešto danas može da postoji i kakve su u osnovi bile i sve ostale svetske imperije; jer i Aleksandrovo i Cezarevo carstvo bila su kao i englesko—gospodstvo civilizovanih naroda nad varvarima i kolonijama. Nijedna druga zemlja sveta ne može se po moći i bogatstvu meriti s Engleskom, a ova moć i to bogatstvo nisu kao u Rimu u ruci jednog jedinog despota, već pripadaju obrazovanom delu nacije. Strah od despotije, borba protiv moći krune, ne postoje u Engleskoj već sto godina; Engleska je neosporno najslobodnija, tj. najmanje neslobodna zemlja na svetu, ne izuzimajući ni Severnu Ameriku, i usled toga obrazovani Englez ima u sebi izvestan stepen urođene nezavisnosti, čime se ne može pohvaliti nijedan Francuz, a o Nemcu da i ne govorimo. Politička aktivnost, slobodna štampa, gospodstvo na moru i džinovska industrija Engleske razvili su gotovo kod svakog pojedinca nacionalnom karakteru svojstvenu energiju, najodlučniju snagu delatnosti uz najspokojnije rasuđivanje tako potpuno, da i u tome narodi kontinenta stoje daleko, daleko iza Engleza. Istorija engleske armije i flote je niz sjajnih pobeda, dok Engleska već osam stotina godina jedva da je videla neprijatelja na svojim obalama; engleskoj literaturi prvenstvo mogu osporavati samo starogrčka i nemačka, u filozofiji je Engleska dala u najmanju ruku dva velika imena—Bacona i Locke-a—, u empirijskim naukama bezbroj velikih imena, a ako je reč o tome koji

je narod najviše *uradio*, onda niko ne može poricati da su Englezi taj narod.

To su stvari kojima se Engleska može ponositi, u kojima je ona ispred Nemaca i Francuza, i koje sam ovde unapred naveo da bi dobri Nemci već na samom početku mogli da se uvere u moju »nepristrasnost«; jer ja vrlo dobro znam da se u Nemačkoj bezobzirno može govoriti pre o Nemcima nego o bilo kojoj drugoj naciji. A ove upravo navedene stvari predstavljaju više ili manje temu vrlo obimne, no ipak vrlo neplodne i sasvim suvišne literature koja je na Kontinentu napisana o Engleskoj. Nikom nije palo na pamet da ude u suštinu engleske istorije i engleskog nacionalnog karaktera, a koliko je jedna sva literatura o Engleskoj, vidi se već i iz proste činjenice što u Nemačkoj bedna knjiga gospodina von Raumera^[70], koliko ja znam, još važi kao najbolja o tom predmetu.

Pošto je dosad Engleska posmatrana samo sa političke strane, počnimo s tim. Ispitajmo engleski ustav, taj, kako torijevci kažu, »naj-savršeniji proizvod engleskog razuma«, i postupimo, da bismo političarima učinili još jedno zadovoljstvo, najpre sasvim empirijski.

»Just - milieu« ceni engleski ustav naročito zbog toga što se on razvijao »istorijski«, tj. prosto rečeno, što je zadržao staru, revolucijom od 1688. stvorenu, osnovu i na tom se fundamentu, kako oni to nazivaju, dalje gradio. Mi ćemo već videti kakav je karakter engleski ustav time dobio; zasad je dovoljno jednostavno poređenje Engleza od 1688. sa Englezom od 1844, da bi se dokazalo da je isti ustavni fundament za obojicu besmislica, nemogućnost. Čak i ne uzimajući u obzir opšti napredak civilizacije, politički karakter nacije je sada sasvim drugačiji nego onda. Test - act, Habeas - Corpus - act, Bill of Rights^[71]— sve su to bile mere vigovaca koje su provedene blagodareći slabosti i porazu tadašnjih torijevaca i bile upravljene protiv torijevaca, tj. protiv apsolutne monarhije i otvorenog ili skrivenog katolicizma. Ali već u toku sledećih pedeset godina nestalo je starih torijevaca, a njihovi su potomci prihvatili principe koji su do tada bili svojina vigovaca; od dolaska George-a I na presto monarho - katolički torijevci počeli su se pretvarati u jednu aristokratsko - anglikansku partiju, a od francuske revolucije, koja ih je tek privela svesti, pozitivni stavovi torizma sve više su se rasplinjavali u apstrakciju »konzervatizma«, a golu, besmisleni odbranu postojećeg—pa je čak i ovaj stepen prevaziđen; u ser Robertu Peelu se torizam odlučio za priznanje razvoja, uvideo je neodrživost engleskog ustava i čini ustupke samo da bi još koliko je moguće održao tu preživelu tvorevinu.—Vigovci su takođe znatno evoluirali, nastala je jedna nova, demokratska partija, i trebalo bi da fundament od 1688. bude još dovoljno širok za 1844! Nužna posledica ovog »istorijskog razvitka« je to što su unutrašnje protivrečnosti koje predstavljaju suštinu ustavne monarhije i koje su bile dovoljno otkrivene još u ono doba kad je novija nemačka filozofija zauzela republikansko stanovište—što su te protivrečnosti dostigle svoj vrhunac u modernoj

engleskoj monarhiji. U stvari, engleska ustavna monarhija je vrhunac ustavne monarhije uopšte, to je jedina država u kojoj je, koliko je to sada još moguće, *prava* plemićka aristokratija zadržala svoje mesto pored srazmerno veoma razvijene narodne svesti, i u kojoj zato stvarno egzistira trojstvo zakonodavne vlasti, koje je na Kontinentu veštački obnovljeno i s mukom se održava.

Ako je suština države, kao i religije, strah čovečanstva pred samim sobom, onda taj strah dostiže svoj najviši stepen u ustavnoj, a naročito u engleskoj monarhiji. Iskustvo od tri hiljade godina ljude nije učinilo pametnijim, nego naprotiv konfuznijim, bespomoćnijim, učinilo ih je bezumnim, a rezultat ovog bezumlja je političko stanje današnje Evrope. Čista monarhija izaziva užas—pomišlja se na orijentalnu i rimsku despotiju. Čista aristokratija nije manje strašna—rimski patriciji i srednjovekovni feudalizam, venecijanski i denovski nobili nisu uzalud postojali. Demokracija je strašnija i od jednih i od drugih; Marije i Sula, Cromwel i Robespierre, krvave glave dva kralja, proskripcione liste i diktatura dovoljno glasno govore o »užasima« demokracije. Uz to je opštepoznato da se nijedna od ovih formi nikad nije mogla dugo da održi. Pa šta je onda moglo da se uradi? Umesto da se ide pravo napred, umesto da se iz nesavršenosti ili bolje rečeno nečovečnosti svih oblika države izvuče zaključak da je sama država uzrok svih ovih nečovečnosti i da je i sama nečovečna, umesto toga tražilo se umirenje u shvatanju da je nemoralnost vezana samo za *oblike* države, zaključivalo se iz gornjih premisa da tri nemoralna faktora zajedno mogu dati moralan proizvod—i stvorena je ustavna monarhija.

Prvi stav ustavne monarhije je stav o ravnoteži vlasti, a ovaj stav je najpotpuniji izraz straha čovečanstva pred samim sobom. Neću ni da govorim o smešnoj nerazumnosti, o totalnoj neostvarljivosti ovog stava, hoću samo da ispitam da li je on proveden u engleskom ustavu. Postupaću, kao što sam obećao, sasvim empirijski, toliko empirijski da će to verovatno čak i našim političkim empiričarima biti previše. Ja, dakle, ne uzimam engleski ustav onakav kakav on postoji u Blackstone-ovim »Komentarima«, u de Lolme-ovim priviđenjima^[72] ili u dugom nizu ustavnih statuta od »Magna Charta«^[73] do Reformbilla, nego onakav kakav stvarno postoji.

Uzmimo najpre monarhistički elemenat. Svako zna koliko znači suvereni kralj Engleske, muškog ili ženskog pola. Moć krunice se u praksi svodi na nulu, i ako za ovu u celom svetu notornu činjenicu treba još dokaza, onda bi okolnost što je još pre sto i više godina prestala svaka borba protiv krunice, što čak i radikalno-demokratski čartisti umiju da upotrebe svoje vreme za nešto bolje nego za ovu borbu, bila dovoljan dokaz za to. Gde je onda trećina zakonodavne vlasti koja je u teoriji data kruni? Ipak—i ovde strah dostiže svoj vrhunac—ipak engleski ustav ne može da postoji bez monarhije. Odbacite krunu, »subjektivni vrh«, i cela se veštačka tvorevina ruši kao kuća od karata. Engleski ustav je preokrenuta piramida; vrh je istovremeno i baza. I

ukoliko je monarhistički element u stvarnosti postajao beznačajniji, utoliko je značajniji postajao Englezu. Nigde se ličnost za koju se zna da ne vlada ne obožava više nego u Engleskoj. Engleske novine daleko nadmašuju nemačke u ropskoj servilnosti. Ali ovaj odvratni kult kralja kao takvog, obožavanje potpuno prazne, svakog sadržaja lišene predstave—ne predstave, već *reči* »kralj«—to je vrhunac monarhije, kao što je obožavanje same *reči* »boga« vrhunac religije. Reč kralj je suština države, kao što je reč bog suština religije, mada ni jedna ni druga ne znače baš ništa. Kod obeju glavno je to što glavno, naime čovek koji se smatra iza tih reči, ne dolazi do reči.

Zatim aristokratski element. S njim, barem u sferi koja mu je data ustavom, stvari ne stoje mnogo bolje nego s krunom. Ako je podsmeh, kojem je Gornji dom stalno izložen već više od sto godina, malo - pomalo postao u tolikoj meri sastavni deo javnog mišljenja da se na ovaj ogranak zakonodavne vlasti svuda gleda kao na invalidski dom za islužene državnike, da je ponudu perstva svaki još ne sasvim izlapeli član Donjeg doma smatrao iza tih reči, onda se lako može zamisliti kakvo poštovanje uživa ova po rangju druga ustavom ustanovljena državna vlast. U stvari, delatnost lordova u Gornjem domu spala je na praznu, beznačajnu formalnost, i samo se ponekad uzdiže u neku vrstu sile inercije, kakva se pokazala za vreme vladavine vigovaca od 1830. do 1840—ali ni tada lordovi nisu bili jaki sami po sebi, već posredstvom partije torijevaca, čiji su oni najčistiji predstavnici. I Gornji dom, čije bi glavno preimućstvo po teoriji ustava trebalo da bude to što je nezavisan u istoj meri i od krune i od naroda, zavisi u stvari od jedne partije, što znači od narodnog raspoloženja, a i od krune zbog njenog prava da imenuje perove. Međutim, što je Gornji dom nemoćniji, on sve čvršće tlo dobija u javnom mnenju. Ustavne partije—torijevci, vigovci i radikali—jednako se plaše uklanjanja ove prazne formalnosti, a najviši domet radikala je primedba da su lordovi kao jedina neodgovorna ustavna vlast—anomalija, i da zato nasledno perstvo treba zameniti izbornim. Opet samo strah od naroda održava ovu praznu formu, a radikali, koji za Donji dom zahtevaju čisto demokratsku bazu, taj strah razvijaju još dalje nego ostale dve partije time što izlizanom, preživelim Gornjem domu ne samo ne dopuštaju da padne već pokušavaju da mu infuzijom narodne krvi udahnu još nešto životne snage. Čartisti bolje znaju šta treba da rade; oni znaju da pred navalom demokratskog Donjeg doma sva trulež—kruna, lordovi i tako dalje—mora sama od sebe da se raspadne, pa se stoga i ne muče, kao radikali, reformom perstva.—I kao što je obožavanje krune u istom stepenu poraslo u kom je njena vlast opala, tako je i poštovanje aristokratije u narodu postajalo utoliko veće ukoliko je beznačajniji postajao politički uticaj Gornjeg doma. Ne samo što su zadržane ponižavajuće formalnosti feudalnog doba da članovi Donjeg doma kad se u zvaničnoj funkciji pojavljuju pred lordovima moraju pred ovima da stoje sa šeširov u ruci dok lordovi sede sa šeširima na glavi; što službeni način oslovljavanja nekog

plemića glasi: »Ako dopušta Vaše lordstvo« (May it please your lordship) itd.; najgore je to što su sve ove formalnosti stvarno izraz javnog mnjenja, koje smatra da su lordovi bića više vrste i gaji respekt pred poreklom, zvučnim titulama, starim porodičnim relikvijama, što je nama kontinentalcima isto tako odvratno i gadno kao i kult krune. I u ovoj crti engleskog karaktera imamo opet obožavanje prazne, svakog značenja lišene reči, potpuno bezumne, fiksne ideje, kao da jedna velika nacija, kao da čovečanstvo i univerzum ne bi mogli postojati bez reči aristokratija. — Pri svem tom, aristokratija u stvari ipak ima značajan uticaj; ali kao što je vlast krune vlast ministara, tj. predstavnika većine Donjeg doma, dakle dobila sasvim drugi pravac nego što je predviđao ustav, tako i vlast aristokratije ima svoj osnov u nečem sasvim drugom nego što je njeno pravo na nasledno mesto u zakonodavnom telu. Aristokratija je jaka zahvaljujući svom ogromnom zemljoposedu, svom bogatstvu uopšte, i zato ovu moć deli sa svima ostalim, neplemićkim bogatašima; vlast lordova se ne ispoljava u Gornjem, već u Donjem domu, a ovo nas dovodi do one komponente zakonodavnog tela koja po ustavu treba da zastupa demokratski element.

Ako su kruna i Gornji dom bez vlasti, mora Donji dom u sebi da koncentriše svu vlast, a to i jeste slučaj. U stvari, Donji dom pravi zakone i upravlja preko ministara, koji čine samo jedan njegov odbor. Po toj svemoći Donjeg doma morala bi, dakle, Engleska biti prava demokratija sve i kad bi druga dva nosioca zakonodavne vlasti nominalno i dalje postojala, samo kad bi sâm demokratski element bio stvarno demokratski. Ali o tome nema ni govora. Opštine su prilikom donošenja ustava posle revolucije 1688. ostale potpuno nedirnutе u svome sastavu; gradovi, varošice i izborni okruzi koji su ranije imali pravo da šalju po jednog poslanika, zadržali su to pravo; a ono nije uopšte bilo demokratsko, »opšte ljudsko pravo«, već čisto feudalna privilegija, koja je još pod Elisabethom davana sasvim proizvoljno i po slobodnoj milosti krune mnogim dotada nezastupljenim gradovima. Čak i karakter predstavnštva, koji su izbori za Donji dom bar u prvo vreme imali, brzo je nestao zahvaljujući »istorijskom razvitku«. Sastav starog Donjeg doma je poznat. U gradovima je ponovno biranje poslanika bilo ili u ruci nekog pojedinca ili neke zatvorene i sebi samoj dovoljne korporacije; samo neki gradovi su bili otvoreni, tj. imali su prilično velik broj birača, i u njima je najbestidnije podmićivanje uništilo i poslednje ostatke stvarnog predstavnštva. Zatvoreni gradovi su većinom bili pod uticajem jedne ličnosti, obično nekog lorda; a u seoskim izbornim okruzima je svemoć velikog zemljoposjednika potisla svaki iole slobodan i samostalan pokret u inače politički mrtvom narodu. Stari Donji dom, dakle, nije bio ništa drugo već zatvorena, od naroda nezavisna, srednjovekovna korporacija, vrhunac »istorijskog« prava, koja nije mogla navesti ni jedan jedini stvarni ili na izgled razumni argument za svoju egzistenciju, koja je egzistirala uprkos razumu i koja je zato i 1794. preko svoje komisije porekla da je skup predstavnika i da je Engleska

predstavnička država*. U poređenju sa takvim ustavom morala je teorija o predstavničkoj državi, čak o običnoj ustavnoj monarhiji sa jednim predstavničkim domom, izgledati kao skroz revolucionarna i za osudu, pa su zbog toga torijevci imali potpuno pravo kad su Reformbill označili kao meru koja je potpuno u suprotnosti sa duhom i slovom ustava i koja ga potkopava. Reformbill je, međutim, prošao i mi sada treba da vidimo šta je on napravio od engleskog ustava, a naročito od Donjeg doma. Prvo, uslovi za izbor poslanika na selu ostali su potpuno isti. Birači su ovde skoro isključivo sami zakupci, a oni su potpuno zavisni od svog zemljoposjednika time što im ovaj svakog momenta može otkazati zakup, jer oni s njim nemaju nikakav ugovorni odnos. Poslanici grofovija (nasuprot gradovima) sad su kao i pre poslanici zemljoposjednika, jer se samo u najnemirnijim epohama, kao 1831^[74], zakupci usuđuju da glasaju protiv zemljoposjednika. Čak je Reformbill zlo učinio još gorim time što je povećao broj poslanika iz grofovija. Zato od 252 poslanika iz grofovija torijevci mogu uvek računati na najmanje 200, sem ako među zakupcima zavlada opšte vrenje, koje bi učinilo nerazumnim mešanje zemljoposjednika. U gradovima je bar pro forma uvedeno predstavništvo i svako ko stanuje u kući za koju se plaća najmanje deset funti godišnje zakupnine i ko plaća direktne poreze (porez za sirotinju etc.), dobija pravo glasa. Time je isključena ogromna većina radničke klase, jer, prvo, naravno samo oženjeni stanuju u posebnim kućama, i mada se za znatan deo tih kuća i plaća godišnje deset funti zakupnine, skoro svi koji u njima stanuju izbegavaju plaćanje direktnih poreza, i zato nisu birači. Pri čartističkom, opštem pravu glasa broj birača bi se u najmanju ruku utrostručio. Gradovi su ovako u rukama srednje klase, a ona je opet u manjim gradovima veoma često—direktno ili indirektno—preko zakupaca, koji su glavne mušterije sitnih trgovaca i zanatlija, zavisna od zemljoposjednika. Samo u velikim gradovima srednja klasa dolazi do vlasti, a u manjim fabričkim gradovima, naročito u Lankaširu, gde je srednja klasa brojačno slaba a seosko stanovništvo po uticaju beznačajno, gde, dakle, već manjina radničke klase predstavlja odlučujući teg na tasu terazija, prividno predstavništvo približava se u izvesnoj meri stvarnom. Ovi gradovi, na primer Ashton, Oldham, Rochdale, Bolton itd. šalju zato u parlament skoro isključivo radikale. Proširenje prava glasa prema principima čartista i ovde bi, kao i svuda u fabričkim gradovima, dalo ovoj posebnoj partiji većinu birača. Ali osim ovih raznovrsnih i u praksi veoma komplikovanih uticaja do izražaja dolaze još i različiti lokalni interesi i, najzad, veoma značajan je uticaj—podmićivanja. U prvom članku ove serije bilo je već govora o tome da

* *Second Report of the Committee of Secrecy, to whom the Papers referred to in His Majesty's Message on the 12 May 1794, were delivered* [Drugi izveštaj tajne komisije, kojoj su predata dokumenta koja se odnose na poruku Njegovog Veličanstva od 12. maja 1794]. (Izveštaj o londonskim revolucionarnim društvima, London 1794). Pag. 68 ff.

je Donji dom preko svoje komisije koja je ispitivala podmićivanje izjavio da je izabran zahvaljujući mitu, a Thomas Duncombe, jedini odlučni čartistički poslanik, odavno je Donjem domu otvoreno rekao da ni jedan jedini iz celog skupa, pa ni on sam, ne može reći da je na svoje mesto došao slobodnim izborom svojih birača, bez potkupljivanja. Prošlog leta je Richard Cobden, poslanik za Stockport i vod Lige protiv žitnih zakona izjavio na jednom javnom skupu u Mančesteru da je potkupljivanje sada dostiglo viši stepen nego ikad ranije, da se u torijevskom Carlton - klubu i u liberalnom Reform - klubu predstavništvo gradova formalno licitira i dobija ga onaj ko najviše dá i da ovi klubovi posluju kao preduzimači—za toliko i toliko funti garantujemo ti to i to mesto itd.—Uza sve to dolaze još lepi maniri s kojim se provode izbori, opšte pijanstvo u kojem se glasa, krčme u kojima se birači napijaju na račun kandidata, nered, tuče i urlanje mase na glasačkim mestima, da bi upotpunili sliku o ništavnosti predstavništva koje se bira na *sedam* godina.

Videli smo da su kruna i Gornji dom izgubili svoj značaj; videli smo na koji se način regrutuje svemoćni Donji dom; pitanje je sad: Ko u stvari vlada u Engleskoj?—Vlada posed. Posed omogućava aristokratiji da ovlada izborom poslanika iz seoskih okruga i malih gradova; posed daje trgovcima i fabrikantima mogućnost da određuju poslanike za velike, a delimično i za male gradove; posed i jednim i drugima omogućava da potkupljivanjem povećavaju svoj uticaj. Gospodstvo poseda je izričito priznato u Reformbillu zahvaljujući cenzusu. I ukoliko posed i zahvaljujući posedu dobijeni uticaj predstavljaju suštinu srednje klase, ukoliko se, isto tako, aristokratija na izborima koristi svojim posedom i time istupa ne kao aristokratija nego se izjednačava sa srednjom klasom, utoliko je uticaj prave srednje klase u celini mnogo jači nego uticaj aristokratije, utoliko u stvari vlada srednja klasa. Ali kako i zašto ona vlada? Zato što narodu još nije jasna suština poseda, zato što je uopšte—barem na selu—narod duhovno još mrtav pa se zato miri s tiranijom poseda. Engleska je svakako demokratska zemlja, ali u onom smislu u kom je i Rusija demokratska; jer narod nesvesno vlada svuda, i vlada je u svim državama samo drugi izraz za stepen obrazovanja naroda.

Teško da ćemo se moći sa ove prakse engleskog ustava vratiti na njegovu teoriju. Praksa je u najočitijoj suprotnosti sa teorijom; obe strane su se tako otudile jedna drugoj da više nemaju nikakvih sličnosti. Ovde trojstvo zakonodavne vlasti—tamo tiranija srednje klase; ovde dvodomni sistem—tamo svemoćni Donji dom; ovde kraljevske prerogative—tamo vlada koju bira Donji dom; ovde nezavisan Gornji dom sa naslednim zakonodavcima—tamo invalidski dom za preživle poslanike. Svaki od ova tri sastavna dela zakonodavne vlasti je morao da ustupi svoju moć nekom drugom elementu: kruna ministrima, tj. većini Donjeg doma, lordovi torijevskoj partiji, dakle masovnom elementu, i ministrima koji kreiraju perove, tj. u osnovi takođe masovnom

elementu, a Donji dom srednjoj klasi ili, što je isto, političkoj nepunoletnosti naroda. Engleski ustav u stvari uopšte više ne postoji, ceo dugotrajni proces zakonodavstva je samo farsa; protivrečnost između teorije i prakse je postala tako očita da se više ne može dugo održati, a ako se katoličkom emancipacijom, o kojoj ćemo još imati prilike da govorimo, ako se parlamentarnom i municipalnom reformom slabunjavom ustavu dá na izgled još nešto životne snage, ipak te mere već izražavaju priznanje da se sumnja u održivost ustava, pa se u njega unose elementi koji su u očitoj suprotnosti s njegovim osnovnim principima, konflikt se, dakle, još povećava time što se teorija dovodi u protivrečnost sa samom sobom.

Videli smo kako organizacija vlasti u engleskom ustavu počiva isključivo na strahu. Ovaj se strah još više pokazuje u pravilima po kojima se postupa pri donošenju zakona, u takozvanim Standing Orders¹. Svaki zakonski predlog mora se i u jednom i u drugom domu pročitati tri puta u određenim vremenskim intervalima; posle drugog čitanja on se predaje jednoj komisiji koja ga proučava u pojedinostima; u važnijim slučajevima »dom se pretvara u komisiju celog doma« radi diskusije o predlogu i imenuje jednog izvestioca koji posle okončanja diskusije podnosi sa mnogo pompe istom domu koji je diskutovao, izveštaj o diskusiji. Uzgred rečeno, zar ovo nije najlepši primer »transcendencije unutar imanencije i imanencije unutar transcendencije«, kakav jedan hegelovac samo poželeti može? »Znanje Donjeg doma o komisiji je znanje komisije o samoj sebi«, a izvestilac je »apsolutna ličnost posrednika u kojoj su oboje identični«. Zato se svaki zakonski predlog osam puta prodiskutuje pre nego što može da dobije kraljevsku sankciju. Celom ovom smešnom postupku u osnovi je naravno opet strah od ljudskog. Uvida se da je progres suština čovečanstva, ali se nema hrabrosti da se progres otvoreno proklamuje; izdaju se zakoni koji treba da imaju apsolutnu važnost, koji dakle postavljaju granice napretku, a pridržavanjem pravom da se zakon menja ostavljaju se upravo oporeknutom napretku otvorena mala vrata. Ali, samo ne prebrzo, nipošto ne pre naglo! Napredak je revolucionaran, opasan, i zato mora dobiti barem jednu jaku kočnicu; pre nego što se odlučimo da stvar priznamo, moramo je osam puta razmotriti. Ali taj strah, koji je sam po sebi ništavan i dokazuje samo da oni koji se plaše sami još nisu istinski, slobodni ljudi, nužno mora dovesti do grešaka i u njihovim merama. Umesto da predlogu obezbedi široku diskusiju, ponavljano čitanje postaje u praksi sasvim suvišno i čista formalnost. Glavna se diskusija koncentriše obično na prvo ili drugo čitanje, ponekad i na debate u komisiji, već kako to opoziciji najbolje konvenira. Ali sva ništavnost ovog umnogostručavanja pokazuje se onda kad se ima na umu da je sudbina svakog predloga već unapred odlučena, a ako nije odlučena, u debati se diskutuje ne o tom specijalnom predlogu, već o

¹ Pravila parlamentarne procedure

opstanku jedne vlade. Prema tome, rezultat ove cele, osam puta ponovljene lakrdije je ne možda mirna diskusija u samom domu, nego nešto sasvim drugo, što uopšte nisu imali na umu oni koji su tu lakrdiju uveli. Dugotrajnost postupka daje javnom mnenju vremena da stvori predstavu o predloženoj meri i da joj, ako treba, oponira mitinzima i peticijama, i često—kao prošle godine prilikom razmatranja zakona o obrazovanju ser Jamesa Grahama—sa uspehom. Ali ovo, kao što je rečeno, nije prvobitni cilj i moglo bi se postići daleko jednostavnije.

Pošto smo već kod Standing Ordersa, mogli bismo pomenuti još neke tačke u kojima se ispoljavaju strah koji prožima engleski ustav i prvobitni korporativni karakter Donjeg doma. Debate Donjeg doma nisu javne; prisustvovanje se smatra privilegijom i obično se može izdejsstvovati samo pismenim nalogom nekog poslanika. Za vreme glasanja galerije se prazne; uprkos ove smešne tajnovitosti, čijem se uklanjanju dom uvek snažno opirao, imena poslanika koji su glasali za ili protiv objavljuju se sledećeg dana u svim novinama. Radikalni poslanici nikad nisu mogli da dobiju autentičnu kopiju protokola—baš pre četrnaest dana je propao jedan predlog koji je išao za tim,—usled čega je izdavač parlamentarnog izveštaja koji se pojavi u novinama lično odgovoran za sadržinu toga izveštaja, i svako ko se oseća uvređen—prema zakonu i vlada—bilo kojom izjavom nekog poslanika može zbog objavljivanja uvredljive izjave da tuži izdavača, dok je nanosilac uvrede zahvaljujući svojoj parlamentarnoj privilegiji zaštićen od svakog progona. Ova i dugi niz drugih tačaka u Standing Ordersu pokazuje ekskluzivni, nenarodni karakter reformisanog parlamenta; a upornost s kojom se Donji dom drži ovih običaja dovoljno jasno pokazuje da on nema nimalo volje da se od privilegovane korporacije pretvori u skup narodnih predstavnika.

Drugi dokaz za ovo je privilegisanost parlamenta, izuzetni položaj njegovih članova prema sudovima i pravo Donjeg doma da liši slobode svakoga koga hoće. Prvobitno upravljena protiv zahvata krune, koja je od tog doba izgubila svu moć, ova se privilegija u novije vreme okrenula samo protiv naroda. Godine 1771. se dom razgnevio zbog drskosti novina koje su objavile debatu, za šta je samo dom ovlašćen, i pokušao je da hapšenjem izdavača, i zatim činovnika koji su ove izdavače oslobodili, postavi granice ovoj drskosti. Naravno, to nije uspelo; ali pokušaj pokazuje kako stoji sa privilegijama parlamenta, dok neuspeh dokazuje da i Donji dom, uprkos svojoj uzdignutosti nad narodom, ipak zavisi od ovoga, da dakle ni Donji dom ne vlada.

U zemlji u kojoj je »hrišćanstvo suštinski sastavni deo zemaljskih zakona« (Christianity is part and parcel of the laws of the land) državna crkva nužno spada u ustav. Engleska je prema svom ustavu u suštini hrišćanska država, i to potpuno izgrađena, jaka hrišćanska država; država i crkva su potpuno stopljene i nerazdvojive. Ali ovo jedinstvo crkve i države može postojati samo u jednoj hrišćanskoj konfesiji uz isključenje svih ostalih, a ove isključene sekte su time naravno obele-

žene kao jeretičke i izložene i religijskom i političkom progonu. Tako je to u Engleskoj. One su, dakle, oduvek sve bacane u jednu klasu, kao nonkonformisti ili disenteri^[4], lišene svakog učešća u životu države, ometane i sprečavane u vršenju svoga kulta i progonjene krivičnim zakonima. Što su se one oštrije izjašnjavale protiv jedinstva crkve i države, to jače je vladajuća partija branila ovo jedinstvo i uzdizala ga na visinu principa od životnog značaja za državu. Zbog toga je, kad je hrišćanska država u Engleskoj još bila u punom procvatu, i progon disentera, a naročito katolika, bio stalno na dnevnom redu, progon koji je od onog u srednjem veku bio doduše manje surov, ali zato univerzalniji i uporniji. Akutna je bolest prešla u hroničnu, iznenadni krvavi izlivi besa katolicizma pretvorili su se u hladni, proračunati politički obračun, kojim je pokušavano da se heterodoksija iskoreni blažim ali stalnim pritiskom. Progon je prebačen u svetovnu sferu i time učinjen nepodnošljivijim. Neverovanje u 39 članova^[75] prestalo je da bude bogohulstvo, ali je umesto toga pretvoreno u zločin protiv države.

Međutim, istorijski napredak se nije mogao zaustaviti; razlika između zakona od 1688. i javnog mnjenja od 1828. je bila tako velika da je te godine čak i Donji dom našao za potrebno da ukine najsurovije zakone protiv disentera. Ukinuti su Test-act i religijski paragrafi Corporation Act-a^[76]; zatim je sledeće godine, uprkos žestokoj opoziciji torijevaca, došla emancipacija katolika. Torijevci, branioci ustava, imali su potpuno pravo u toj opoziciji, jer ni jedna jedina liberalna partija, čak ni radikali, nije napadala sam ustav. Ustav je i za njih trebalo da ostane osnova, a na tlu ustava samo su torijevci bili konsekventni. Oni su uvidali, i izjavljivali, da predložene mere moraju za sobom povući pad anglikanske crkve i nužno s tim i ustava; da davanje aktivnih građanskih prava disenterima znači de facto uništenje anglikanske crkve, znači sankcionisanje napada na anglikansku crkvu; da je krajnja nedoslednost prema državi uopšte kad se katoliku, koji iznad državne vlasti priznaje autoritet pape, odobrava udeo u vlasti i zakonodavstvu. Na njihove argumente liberali nisu mogli odgovoriti; emancipacija se ipak nastavljala, a proročanstva torijevaca su već počela da se ispunjavaju.

Anglikanska crkva je, dakle, tako postala prazno ime i od ostalih konfesija razlikuje se samo po tri miliona funti koje godišnje dobija, i po nekoliko sitnih privilegija, koje su taman dovoljne da održavaju borbu protiv nje. Tu spadaju crkveni sudovi, u kojima anglikanski biskup vrši samostalnu ali sasvim beznačajnu jurisdikciju i čije se sankcije sastoje naročito u sudskim troškovima; dalje, lokalni crkveni porezi koji se troše za održavanje zgrada koje stoje na raspolaganju državnoj crkvi; disenteri su pod jurisdikcijom tih sudova i takođe moraju da plaćaju ove poreze.

Ali nije samo zakonodavstvo protiv crkve, nego je i zakonodavstvo za crkvu doprinelo tome da državna crkva postane prazno ime. Irska crkva je bila prazno ime oduvek, usavršena državna i vladajuća

crkva, kompletna hijerarhija od nadbiskupa pa do vikara kojoj ništa ne nedostaje tako kao vernici i čiji je zadatak da drži predike, da moli i peva litanije za prazne zidove. Engleska crkva ima doduše publiku, mada i nju, naročito u Velsu i u fabričkim distriktima, prilično potiskuju disenteri, ali se dobro plaćeni pastiri duša baš i ne brinu mnogo za ovce. »Ako neku svešteničku kastu hoćete da učinite dostojnom prezrenja i da je srušite, platite je dobro«, kaže Bentham, a engleska i irska crkva potvrđuju istinitost ove izreke. Na selu i u gradovima u Engleskoj ništa u narodu nije omrznutije nego church - of - England parson¹. A kad je reč o jednom tako pobožnom narodu kao što je engleski, to nešto znači.

Razume se, što je praznije i više lišeno značenja ime anglikanske crkve, to čvršće ga se drži konzervativna i uopšte strogo ustavna partija; odvajanje crkve od države bi i lordu John Russelu moglo da izmami suze; razume se isto tako, ukoliko je ovo ime praznije, utoliko je jači i osetniji pritisak. Baš zato što je najbeznačajnija, irska crkva je i najomraženija; ona nema nikakve druge svrhe već da ogorčava narod, da ga podseća na to da je on podjarmljeni narod kojem je osvajač nametnuo svoju religiju i svoje institucije.

Engleska, prema tome, stoji sada na prelazu od određene u neodređenu hrišćansku državu, u državu koja za osnovu ima ne neku određenu religiju, nego prosek svih postojećih religija, neodređeno hrišćanstvo. Naravno, već se i stara, određena hrišćanska država dizala protiv nevernika i zakon o inoverstvu od 1699. kažnjavao ih je takođe gubitkom pasivnog građanskog prava i zatvorom; taj akt nije nikad stavljen van snage, ali se više i ne primenjuje. Jedan drugi zakon, koji potiče iz doba kraljice Elizabete, propisuje da se svako ko nedeljom bez opravdanog razloga izostane iz crkve (ako se ne varam, propisana je čak biskupska crkva, jer Elizabeta nije priznavala disenterske kapele) kažnjava novčanom kaznom i zatvorom. Ovaj se zakon na selu i sad često primenjuje; čak i ovde u civilizovanom Lankaširu, par sati od Mančestera, ima nekoliko bigotnih mirovnih sudija, koji su—kako je pre četrnaest dana saopštio u Donjem domu M. Gibson, poslanik za Mančester—zbog izostajanja iz crkve osuđivali masu ljudi i na šestonedeljni zatvor. Ali glavni zakoni protiv nevernika su oni koji svakog ko ne veruje u jednog boga ili u nagradu, odnosno kaznu na onom svetu, lišavaju prava na polaganje zakletve i kažnjavaju zbog bogohuljenja. Bogohuljenje je sve što teži da dovede do preziranja *Biblije* ili hrišćanske religije, a isto tako i direktno poricanje egzistencije boga; kazna koja za to predstoji jeste zatvor—obično godinu dana—i novčana kazna.

Ali i neodređena hrišćanska država već ide u susret svojoj propasti, pre nego što je zakonodavnim putem došla do javnog priznanja. Zakon o inoverstvu je, kao što je rečeno, apsolutno zastareo; propis o oba-

¹ sveštenik anglikanske crkve.

veznom posećivanju crkve je takođe već prilično zastareo i primenjuje se samo izuzetno; zakon o bogohuljenju počinje—zahvaljujući neustrašivosti engleskih socijalista, a naročito Richarda Carlileasa—takođe da zastareva i primenjuje se samo pogđekad u naročito bigotnim mestima, na primer u Edinburgu, pa se čak i zabrana zaklinjanja izbegava gde god je to mogućno. Hrišćanska partija postala je tako slaba da i ona sama uviđa da bi striktna primena ovih zakona za kratko vreme povukla za sobom njihovo ukidanje, pa zato radije ćuti, da bi Damoklov mać hrišćanskog zakonodavstva bar ostao da visi nad glavama nevernika i nastavio možda i dalje da deluje kao pretnja i zastrašivanje.

Osim ovih dosad ocenjenih postojećih političkih institucija, u oblast ustava treba uključiti još neke stvari. O pravima građana dosad jedva da je bilo govora; na osnovu pozitivnog ustava pojedinac nema nikakvih prava u Engleskoj. Ova prava postoje na osnovu običaja ili pojedinih statuta koji ne stoje ni u kakvoj vezi sa ustavom. Videćemo kako je došlo od tog neobićnog razdvajanja, a sada samo za momenat pređimo na kritiku ovih prava.

Prvo je pravo da svako nesmetano sme da objavi svoje mišljenje i bez prethodne dozvole vlade—sloboda štampe. U celini uzeto, istina je da nigde ne vlada šira sloboda štampe nego u Engleskoj; pa ipak je ta sloboda ovde još veoma ogranićena. Zakon o kleveti, zakon o veleizdaji i zakon o bogohuljenju teško pristiskuju štampu, i ako su proganjanja štampe retka, *to nije posledica liberalnih zakona*, već straha vlade od neizbežne nepopularnosti, kojoj bi se izložila preduzimanjem mera protiv štampe. Engleske novine svih partija ćine svaki dan prekršaje po zakonu o štampi, i to kako protiv vlade tako i protiv pojedinaca, ali ih sve ostavljaju na miru i ćeka se povoljan momenat da se pokrene politički proces, a onda se i štampa poziva na odgovornost. Tako se desilo sa ćartistima 1842, tako nedavno sa irskim »ripilovcima«^[13]. Engleska sloboda štampe već sto godina živi od milosti kao i pruska sloboda štampe od 1842.

Drugo »urođeno pravo« (birtright) Engleza je pravo zbora i dogovora, pravo koje ne užiava dosad ni jedan drugi narod u Evropi. Ovo pravo, mada prastaro, formulisano je kasnije u jednom statutu kao »pravo naroda da se okuplja da bi diskutovao o svojim žalbama, i zakonodavnoj vlasti upućivao peticije o njihovom rešavanju«. Ovde je već dato jedno ogranićenje. Ako rezultat nekog skupa nije neka peticija, skup time dobija ako ne baš nezakonit a ono veoma sumnjiv karakter. U O'Conellijevom procesu je kruna naroćito istakla da mitinzi koji se opisuju kao nezakoniti nisu sazvani radi savetovanja o peticijama. Međutim, glavno ogranićenje je policijsko; centralna ili lokalna vlast može svaki miting unapred zabraniti ili ga prekinuti i rasturiti, i to je ona prilićno ćesto ćinila ne samo u Clontarfu¹ nego

¹ Clontarf—pregrade Dablina.

i u samoj Engleskoj sa čartističkim i socijalističkim mitinzima. Ali to se ne smatra napadom na urođena prava Engleza, jer čartisti i socijalisti su siromasi i, prema tome, bez prava; zbog toga niko ne diže glas osim listova »Northern Star«^[77] i »New Moral World«^[15], i zato se na Kontinentu o tome ništa ne zna.

Dalje, pravo udruživanja. Dozvoljena su sva udruživanja koja zakonite ciljeve postižu zakonitim sredstvima; ali ona moraju uvek obrazovati velika udruženja, koja ne smeju imati lokalne ogranke. Obrazovanje udruženja koja se dele u lokalne ogranke sa posebnom organizacijom dopušteno je samo u dobrotvorne, uopšte u pekunijarne svrhe, i sme se preduzeti samo uz odobrenje za to imenovanog činovnika. Socijalisti su takvo odobrenje za svoje udruženje dobili, pošto su naveli jednu takvu svrhu; čartistima je ono uskraćeno, mada su oni statut socijalističkog udruženja bukvalno prepisali. Oni su sada prinuđeni da zaobilaze zakon i time stavljeni u položaj da jednom jedinom greškom u pisanju jednog jedinog člana čartističkog udruženja mogu zapetljati celo društvo u zamke zakona. Ali i bez toga je pravo udruživanja u svojoj punoj širini privilegija bogatih; za udruženje je potreban pre svega novac, pa je bogatoj Ligi protiv zakona o žitu lakše da potroši stotine hiljada nego siromašnom čartističkom društvu ili Uniji britanskih rudara da pokrije samo troškove udruženja. A udruženje koje ne raspolaže fondovima malo će značiti i neće moći da vrši agitaciju.

Habeas - Corpus, tj. pravo svakog optuženog (izuzev u slučaju veleizdaje) da do otvaranja procesa uz kauciju bude na slobodi, to toliko hvaljeno pravo—i ono je privilegija bogatih. Siromah ne može dati nikakvo jemstvo, i zato mora da ide u zatvor.

Poslednje od ovih građanskih prava je pravo svakog da mu sude samo njemu ravnji; i to pravo je privilegija bogatih. Siromahu ne sudi njemu ravan, njemu u svim slučajevima sudi njegov krvni neprijatelj, jer u Engleskoj su bogati i siromašni u otvorenom ratu. Porotnici moraju imati određene kvalifikacije, a kakve one treba da budu proizlazi iz toga što spisak porotnika u Dublinu, gradu od 250 000 stanovnika, obuhvata samo osam stotina za to kvalifikovanih lica. Prilikom poslednjih procesa čartistima u Lankasteru, Voriku i Stafordu radnicima su sudili zemljoposjednici i zakupci, koji su većinom torijevci, i fabrikanti ili trgovci, koji su većinom vigovci, ali u svakom slučaju neprijatelji čartista i radnika. Ali to nije sve. Jedna takozvana »nepistrasna porota« je uopšte besmislica. Kad se pre četiri sedmice sudilo O'Connellu u Dublinu, svaki mu je član porote kao protestant i torijevac bio neprijatelj. »Njemu slični« bili bi katolici i »ripilovci«—ali i oni ne bi bili nepristrasni jer su mu bili prijatelji. Katolik bi u poroti učinio nemogućom svaku presudu sem oslobođenja. Takav slučaj je eklatantan; ali u osnovi je i svaki drugi slučaj isti. Porotni sud je po svojoj suštini politička, a ne pravna institucija; ali pošto je svo pravo prvobitno političke prirode, u porotnom sudu dolazi do izražaja *istinsko* pravo,

i engleski porotni sud, zato što je najizgrađeniji, vrhunac je jurističke laži i nemoralnosti. Polazi se od fikcije »nepriustrasnih porotnika«; od njih se traži da zaborave sve što su pre pretresa čuli o predstojećem slučaju; da sude samo prema onom što je na sudu posvedočeno — kao da je tako nešto uopšte moguće! Pravi se druga fikcija — »nepriustrasnog sudije«, koji treba da tumači zakon i razmotri razloge koje su obe strane iznele, nepriustrasno, sasvim »objektivno« — kao da je to moguće! Štaviše, od sudije se zahteva da naročito, i uprkos svemu, ne vrši nikakav uticaj na sud porotnika, da im ne potura odluku, tj. one premise treba da izloži tako kako se one moraju izložiti da bi se izvukao zaključak; ali on ne treba sam da izvuče zaključak, on ga sam za sebe ne sme izvući, jer bi to vršilo uticaj na njegovo izlaganje premisa — sve ove i stotine drugih nemogućnosti, nečovečnosti i gluposti zahtevaju se samo da bi se pristojno pokrile prvobitne gluposti i nečovečnosti. Ali se praksa ne da zavaravati, u praksi se na sve to niko ne osvrće; sudija pruža poroti dovoljno mogućnosti da shvati kakvu presudu on treba da donese, a poslušna porota tu presudu redovno i donosi.

Dalje! Optuženi mora biti na svaki način zaštićen, optuženi je, kao kralj, svet i neprikosnoven i ne može pričinuti nikakvu nepravdu, tj. on uopšte ne može ništa učiniti, a ako nešto i čini, onda to nema nikakve važnosti. Optuženi može priznati svoj zločin, no to mu ništa ne pomaže. Zakon zaključuje da on nije dostojan poverenja; neki čovek je, čini mi se negde oko 1819. godine, optužio svoju ženu zbog neverstva, pošto je ona, za vreme njegove bolesti za koju je mislila da je smrtna, priznala svome mužu izvršeno neverstvo — ali ženin branilac je prigovorio da priznanje optužene nije dovoljan dokaz, i tužba je odbijena.* Neprikosnovenost optuženog se zatim dalje razvija u jurističkim formama kojima je opterećena engleska porota i tako pruža pre svega povoljno tlo rabulističkim smicalicama advokata. Neverovatno je kakve smešne formalne greške mogu ceo proces dovesti u pitanje. Godine 1800. je jedan čovek proglašen krivim zbog falsifikovanja, ali je oslobođen jer je njegov branilac još pre donošenja presude otkrio da je na lažnoj novčanici bilo skraćeno napisano ime Bartw., dok je u optužbi napisano puno ime Bartholomew. Sudija je, kao što je rečeno, prihvatio prigovor kao dovoljan i optuženog pustio na slobodu.** — Godine 1827. je jedna žena optužena zbog čedomorstva, ali je oslobođena zato što je u protokolu o pregledu leša porota »uz svoju zakletvu« (The jurors of our Lord the King upon their oath present that, etc.) tvrdila da se to i to desilo, a ova porota, koja se sastojala od trinaest ljudi, nije mogla položiti jednu zakletvu već trinaest zakletvi, pa bi prema tome moralo da stoji: »uz svoje zakletve« (upon their oaths).** Pre godinu dana je u Liverpulu jedan mladić,

* Wade, *British History*, London 1838.

** *Ibidem*.

koji je nekome jedne nedeljne večeri iz džepa ukrao maramicu, uhvaćen na delu i zatvoren. Njegov je otac prigovorio da je policajac mladića nezakonito uhapsio, pošto jedan zakon propisuje da niko u nedelju ne sme da vrši onaj posao kojim zarađuje svoje izdržavanje; policajac, dakle, nedeljom ne sme nikoga hapsiti. Sudija se s tim saglasio, ali je i dalje saslušavao dečaka, i kad je ovaj priznao da je on lopov po profesiji, sudija ga je kaznio sa 5 šilinga zato što se nedeljom bavio svojim zanimanjem. Mogao bih navesti na stotine ovakvih primera, ali i ovi navedeni već sami za sebe dovoljno govore. Engleski zakon štiti neprikosновенost optuženog i okreće se protiv društva, zbog čije zaštite u stvari i postoji. Kao u Sparti, ne kažnjava se zločin, nego glupost s kojom je on učinjen. Svaka se zaštita okreće protiv onoga koga hoće da zaštiti; zakon želi da zaštiti društvo, a ugrožava ga; on želi da zaštiti optuženog, a ugrožava ga — jer jasno je da svako ko je suviše siromašan da oficijelnim formalističkim smicalicama suprotstavi jednog isto tako u smicalicama veštog branioca, ima protiv sebe sve forme koje su stvorene radi njegove zaštite. Ko je previše siromašan da bi angažovao branioca ili odgovarajući broj svedoka, izgubljen je u svakom iole sumnjivom slučaju. On pre rasprave dobija na uvid samo optužnicu i iskaze date ranije pred mirovnim sudijom; ne zna, dakle, detalje onoga što se iznosi protiv njega (a upravo je to za nevinoga najopasnije); on mora odmah posle saopštenja optužbe da odgovara, sme samo jedanput da govori; ne svrši li sve odjednom, nedostaje li mu jedan svedok, kojeg on nije smatrao potrebnim, on je izgubljen.

Vrhunac svega čini odredba da dvanaest porotnika moraju svoju presudu doneti jednoglasno.

Njih zatvaraju u jednu sobu i ne puštaju ih sve dok se ne slože ili dok sudija ne uvidi da se ne mogu složiti. Ali to je skroz nečovečno i toliko u suprotnosti sa celom ljudskom prirodom, da je upravo smešno tražiti od dvanaest ljudi da o jednom pitanju budu potpuno istog mišljenja. Ali to je doslednost. Inkvizitorski postupak muči optuženog telesno ili duševno; porotni sud proglašava optuženog neprikosnovenim i muči svedoke unakrsnim ispitivanjem, što nimalo ne zaostaje za inkvizitorskim sudom; on muči čak i porotnike; do odluke se mora doći, pa makar svet zbog toga propao; porota se kažnjava zatvorom dok ne donese odluku; a ako se ona i dalje kapriciozno drži svoje zakletve, imenuje se nova porota, proces se ponovo vodi od početka, i tako dalje dok se ili optuženi ili porotnici ne umore od borbe i ne predaju na milost i nemilost. To je dovoljan dokaz da celo pravo ne može da postoji bez mučenja i da je u svakom slučaju varvarstvo. Ali drugačije uopšte ne može biti; ako želimo da imamo matematičku izvesnost o stvarima koje takvu izvesnost ne dopuštaju, onda se nužno mora zapasti u besmislice i varvarstvo. Praksa opet iznosi na svetlo dana ono što se krije iza svega toga; u praksi, porota sebi olakšava rad i mirne duše krši svoju zakletvu kad već ne ide drugačije. Godine 1824. jedna porota u Oksfordu nije mogla da se složi. Jedan je tvrdio: kriv;

jedanaest: nije kriv. Konačno je napravljen sporazum; jedini disident je na optužbi napisao: kriv, i povukao se; onda je došao predsednik sa ostalima, uzeo papir i pred kriv napisao: Nije (Wade, *British History*). — O jednom drugom slučaju priča Fonblanque, redaktor lista »*Examiner*«, u svom delu *England under seven Administrations*^[76]. Ovde porota takođe nije mogla da se složi i na koncu se pribeglo žrebu: uzeli su dve slamke i vukli; prihvaćeno je mišljenje one grupe koja je izvukla dužu slamku.

Kad smo već kod jurističkih institucija, možemo, da bismo upotpunili pregled o pravnom stanju Engleske, stvar još detaljnije da pogledamo. Engleski krivični zakonik je, kao što je poznato, najstroži u Evropi. Godine 1810. on nije nimalo zaostajao za varvarstvom »*Carolina*«^[79]; spaljivanja, točkovi, čerečenje, vađenje utrobe iz živog tela itd. bile su veoma omiljene kategorije. Otada su, doduše, najjezivije grozote odstranjene, ali još uvek u zakoniku ima mnogo nedernutih surovosti i infamija. Smrtna kazna postoji za sedam prekršaja (ubistvo, veleizdaja, silovanje, sodomija, provala, pljačka uz primenu sile i paljevina s namerom da se ubije), a i na ovaj broj je smrtna kazna, ranije još obuhvatnija, ograničena tek 1837; pored nje engleski krivični zakon poznaje još dva krajnje varvarska načina kažnjavanja — deportaciju tela poživotinjavanje u društvu, i zatvaranje u samicu ili poživotinjavanje u samoći. Ni jedna ni druga nisu mogle biti groznije i više ponižavajuće da bi se žrtva zakona sa sistematičnom doslednošću telesno, intelektualno i moralno uništila i da bi se gurnula među zveri. Deportovani zločinac zapada u takav ponor demoralizacije, niske bestijalnosti, da se tome ni najbolja priroda ne može opirati duže od šest meseci; ko ima volje da čita svedočenja o Novom Južnom Velsu ili ostrvu Norfolk, daće mi za pravo kad tvrdim da sve gore rečeno još ne izražava pravu stvarnost. Zatvorenik se u samici dovodi do ludila; uzorni zatvor u Londonu je već posle tri meseca svoga postojanja predao u Bedlam tri poludela, a o religioznom ludilu, koje se obično još smatra normalnim, da i ne govorim.

Krivični zakon protiv političkih prekršaja je sastavljen bezmalo od istih izraza kao i pruski; naročito se »podstrekavanje na nezadovoljstvo« (exciting discontent) i »govor koji podstiče na pobunu« (seditious language) pojavljuju u istoj neodređenoj formulaciji koja sudiji i poroti daje vrlo široko polje delovanja. I kazne su ovde strože nego bilo gde; deportacija je glavna vrsta kazne.

Ako se ove stroge kazne i ove neodređene formulacije političkih prekršaja u praksi ne pojavljuju tako često kao što bi se, sudeći po zakonu, moglo očekivati, onda je to, s jedne strane, nedostatak samog zakona, koji je tako zakučast i nejasan da vešt advokat svagde može naći teškoće u korist optuženog. Engleski zakon je ili običajno pravo (common law), tj. nepisano pravo, kakvo je egzistiralo u ono vreme kad su počeli da se skupljaju statuti i koje su juristički autoriteti kasnije

uobličili; ovo je pravo, naravno, u najvažnijim tačkama nesigurno i sumnjivo; ili statutno pravo (statute law), koje se sastoji od beskrajnog niza pet stotina godina sakupljenih parlamentarnih akata, koji su međusobno protivrečni i namesto »pravnog poretka« stavljaju potpuno bespravni poredak. Advokat je ovde sve; onaj ko je svoje vreme utrošio u to da zaista temeljno uđe u ovo pravničko zamešateljstvo, u ovaj haos protivrečnosti, taj je u engleskom sudu svemoćan. Nesigurnost zakona je naravno vodila do poverenja u autoritete odluka ranijih sudija u sličnim slučajevima, i time je ona učinjena još većom, jer i ove odluke protivreče jedna drugoj, a rezultat istrage opet zavisi od načitanosti i prisustva duha advokata. S druge strane, međutim, pomanjkanje značaja engleskog krivičnog zakona je samo rezultat milosti etc., rezultat uzimanja u obzir javnog mnjenja, koje vlada po zakonu uopšte nije obavezna da uzima u obzir; a da zakonodavna vlast uopšte i ne pomišlja da izmeni ovo stanje, pokazuje jaka opozicija svim zakonskim reformama. Ali ne treba nikad zaboraviti da posed vlada i da se zato ova milost primenjuje samo na »respektabilne« zločince; na siromašne, na parijske, na proletarijat pada sav bes zakonskog varvarstva, i zbog toga niko ne diže svoj glas.

A ovo preimućstvo bogatih je i u zakonima izričito iskazano. Dok se svi teški prekršaji kažnjavaju najstrožim kaznama, za skoro sve drugostepene presteupe postoje novčane kazne, koje su naravno iste za siromašne i za bogate, ali bogatima mogu da znače malo ili ništa, dok ih siromašni u devet slučajeva od deset ne mogu platiti, i onda ih bez daljega zbog »default of payment«¹ šalju za par meseci na prinudni rad. Treba samo da pročitamo policijske izveštaje u bilo kom engleskom dnevniku pa da se uverimo u istinitost ove tvrdnje. Zlostavljanje siromašnih i privilegovanje bogatih na svim sudovima su tako opšta pojava, vrše se tako otvoreno, tako bestidno, i o njima novine tako bez srama izveštavaju, da se novine retko mogu čitati bez unutrašnje pobune. Tako se sa bogatašem uvek postupa s neizmernom učtivošću, bez obzira na brutalnost prekršaja koji je on učinio; »sudijama je uvek veoma žao« što ga obično moraju osuditi na najmizerniju novčanu kaznu. Zakonska praksa je u ovom pogledu još mnogo nečovečnija nego sam zakon; »law grinds the poor, and rich men rule the law«² i »there is one law for the poor, and another for the rich«³ potpuno su istinite i već odavno poslovične izreke. Ali kako bi i moglo biti drugačije? Mirovne sudije kao i porotnici su sami bogati, uzeti su iz srednje klase i zato su pristrasni kad su u pitanju njima slični, a krvni neprijatelji prema siromašnim. Ako se u obzir uzme još i socijalni uticaj poseda, na kome se sad ne možemo zadržavati, onda se stvarno niko ne može čuditi takvom varvarskom stanju stvari.

¹ neplaćanja — ² zakon tlači siromašne, a bogati upravljaju zakonom — ³ jedan je zakon za siromašne, a drugi za bogate

O *direktno* socijalnom zakonodavstvu, u kojem kulminira podlost, biće kasnije govora. Na ovom mestu se i onako ne može predstaviti u svom punom značaju.

Sumirajmo rezultat ove kritike engleskih pravnih prilika. Ono što se sa stanovišta »pravne države« može reći protiv toga, potpuno je nevažno. To što Engleska nije zvanično demokratija, ne može nas navesti da budemo protiv njenih institucija. Za nas je samo *jedno* važno, ono što nam se svuda pokazuje: da teorija i praksa stoje u najizrazitijoj protivrečnosti. Sve vlasti ustava—kruna, Gornji dom i Donji dom—raspale su se pred našim očima; videli smo da su državna crkva i sva takozvana urođena prava Engleza prazne reči, da je čak i porotni sud u stvari samo privid, da sam zakon nema egzistencije, ukratko, da država, koja se postavila na jednu tačno određenu zakonsku osnovu, poriče i gazi ovu svoju osnovu. Englez je slobodan ne zahvaljujući zakonu, već uprkos zakonu, ako je uopšte slobodan.

Mi smo dalje videli kakvu zbrku i laži i nemoralnosti povlači takvo stanje za sobom; ljudi padaju na kolena pred praznim nazivima i poriču stvarnost, o njoj neće ništa da znaju, suprotstavljaju se priznanju onoga što stvarno egzistira, što su sami stvorili; obmanjuju sami sebe i uvode konvencionalni jezik sa veštačkim kategorijama, a svaka od njih je paskvila na stvarnost, i hvataju se strašljivo za ove prazne apstrakcije samo da ne bi sebi morali priznati da su u životu, u praksi posredi sasvim druge stvari. Ceo engleski ustav i svo konstitucionalno javno mnjenje nije ništa drugo već jedna velika laž, koja se gomilom malih laži neprestano podržava i prikrija kad se ovde—onđe pojavi u svom pravom obliku. Pa čak i kad dođu do saznanja da je sva ova rabota sama neistina i fikcija, čak i onda se čvrsto drže toga, čak čvršće nego ikad, samo da se ne bi raspale te prazne reči, tih par bez smisla skupljenih slova, jer baš te reči su stožeri sveta i s njihovom propašću bi svet i čovečanstvo takođe morali da se survaju u mrak haosa! Čovek može samo s jakim gađenjem da okrene glavu od ovog spleta otvorenih i skrivenih laži, licemerstva i samozavaravanja.

Može li takvo stanje duže da se održi? Ne treba ni pomišljati na to. Borba prakse protiv teorije, stvarnosti protiv apstrakcije, života protiv praznih reči lišenih značenja, jednom rečju, borba čoveka protiv nečovečnosti mora se rešiti, a na kojoj će strani biti pobeda, ne treba ni pitati.

Ta borba je već tu. Ustav je uzdrman u svojim temeljima. Kakva će biti najbliža budućnost, proizlazi iz onoga što je rečeno. Novi, strani elementi u ustavu su demokratske prirode; i javno mnjenje se, kao što će se pokazati, razvija prema demokratskoj strani; najbliža budućnost Engleske je demokratija.

Ali kakva demokratija! Ne ona francuske revolucije čija je suprotnost bila monarhija i feudalizam, već *takva* demokratija čija su suprotnost posed i srednja klasa. To pokazuje sav dosadašnji razvitak. Srednja klasa i posed vladaju; siromah je bespravan, ugnjetavaju ga

i iskorišćavaju, ustav ga ne priznaje, zakon zlostavlja; borba demokratije protiv aristokratije je u Engleskoj borba siromašnih protiv bogatih. Demokratija kojoj Engleska ide u susret jeste *socijalna* demokratija.

Međutim, sama demokratija nije sposobna da izleči zlo. Demokratska jednakost je himera, borba siromašnih protiv bogatih se uopšte ne može izvesti na tlu demokratije ili politike. I ovaj je stepen dakle samo prelaz, poslednje čisto političko sredstvo koje još treba isprobati i iz kojega se mora odmah razviti jedan novi element, princip koji prevazilazi sadašnju političku suštinu.

Ovaj princip je socijalizam.

Naslov originala

Die Lage Englands II

Die englische Konstitution

Napisano u martu 1844. godine.

Prvi put objavljeno u listu „Vorwärts!“,

br. 75, 76, 77, 78, 80, 83. i 84;

18, 21, 25. i 28. septembra i 5, 16. i 19. oktobra 1844. godine.

FRIEDRICH ENGELS

POLOŽAJ
RADNIČKE KLASSE
U ENGLESKOJ

NA OSNOVU SOPSTVENIH POSMATRANJA
I AUTENTIČNIH IZVORA^[80]

Die Lage
der
arbeitenden Klasse
in
England.

Nach eigener Anschauung und authentischen Quellen
von
Friedrich Engels.

Leipzig.

Druck und Verlag von Otto Wigand.
1845.

Radničkoj klasi Velike Britanije^[81]

Radnici

Vama posvećujem delo u kome sam pokušao da svojim zemljacima Nemcima prikazem vernu sliku vaših uslova života, vaših patnji i borbi, vaših nada i perspektiva. Ja sam podugo živeo među vama pa sam prilično upoznat sa vašim životnim uslovima; njihovom upoznavanju posvetio sam najozbiljniju pažnju; studirao sam mnoga zvanična i nezvanična dokumenta, ukoliko sam mogao da ih pribavim—no ja se time nisam zadovoljio, meni je trebalo nešto više od *apstraktnog* poznavanja predmeta o kome pišem, ja sam hteo da vas vidim u vašim domovima, da vas posmatram u vašem svakodnevnom životu, da s vama porazgovaram o vašim uslovima života i vašim nedaćama, da budem svedok vaših borbi protiv socijalne i političke vlasti vaših ugnjetača. Pri tome sam postupao na sledeći način: odrekao sam se društva i banketa, porto - vina i šampanjca srednje klase^[5] i svoje slobodne časove sam posvećivao skoro isključivo kontaktu sa običnim *radnicima*; ja sam zadovoljan, a istovremeno i ponosan što sam činio tako. Zadovoljan zato što sam doživeo mnoge časove radosti dok sam upoznao stvarni život—mnoge časove koji bi inače bili izgubljeni u konvencionalnom brbljanju i dosadnoj etikeciji; a ponosan zato što mi se tako dala prilika da odam priznanje jednoj potlačenoj i oklevetanoj klasi ljudi, koji i pored svih svojih nedostataka i svih teškoća svoga položaja uživaju poštovanje svih osim engleskog čifte; ponosan sam i zato što sam na taj način dospao u položaj da engleski narod branim od sve većeg prezira koji je na Kontinentu bio neizbežna posledica brutalno - koristoljubive politike i opšteg držanja vaše vladajuće srednje klase.

Zahvaljujući tome što sam istovremeno imao široku mogućnost da posmatram i srednju klasu, vašeg protivnika, ja sam vrlo brzo došao do zaključka da vi imate pravo, potpuno pravo, što od nje ne očekujete nikakvu pomoć. Njeni interesi su dijametralno suprotni vašima, mada će ona uvek pokušavati da tvrdi suprotno i da u vama probudi veru u svoje najiskrenije saučešće u vašoj sudbini. Njena dela dokazuju da ona laže. Nadam se da sam sakupio više nego dovoljno dokaznog materijala za to da srednja klasa—ma šta ona inače govorila—ne zna u stvari ni za kakav drugi cilj već samo za to da se vašim radom bogati dokle god može da prodaje njegove proizvode, a vas da pusti da u-

mirete od gladi čim iz te indirektno trgovine ljudskim mesom ne bude mogla da izvlači profit. Šta su njeni predstavnici učinili da bi dokazali svoje dobre namere koje tobože gaje prema vama? Jesu li oni ikad posvetili iole ozbiljniju pažnju vašim patnjama? Da li su oni učinili nešto više osim toga što su odobrili troškove za pola tuceta istražnih komisija, čiji su opširni izveštaji osuđeni na to da većito leže pod hrpom ispisanih tabaka u arhivima Home Office-a¹? Da li su se oni ikad uzdigli dotle da na osnovu tih bezvrednih »plavih knjiga« sastave bar jednu jedinu knjigu koja bi se mogla čitati i koja bi svakome dala mogućnost da bez muke dobije neki materijal o životnom položaju velike većine »slobodnih britanskih građana?« Naravno da nisu, to su stvari o kojima oni ne vole da govore—oni prepuštaju strancu da on obavesti civilizovani svet o ponižavajućem položaju u kome ste prinuđeni da živite.

Strancu za *njih*, a ne, nadam se, za *vas*. Mada moj engleski jezik i nije besprekoran, vi ćete, nadam se, naći da je on ipak *jasan*. Nijedan radnik u Engleskoj—a uzgred budi rečeno, ni u Francuskoj—nije se prema meni ponašao kao prema strancu. Sa najvećim zadovoljstvom sam video da ste vi slobodni od nesrećnog prokletstva nacionalnih predrasuda i osećanja neke nacionalne superiornosti, koja u krajnjoj liniji nije ništa drugo već *egoizam u velikom*—ja sam posmatrao vaše izraze simpatija prema svakome ko svoje snage pošteno posvećuje ljudskom napretku, pa bio on Englez ili ne, vaše divljenje svemu što je plemenito i dobro, pa bilo to na vašem rodnom tlu ili ne, ja sam video da ste vi nešto više nego *Englezi*, pripadnici jedne pojedinačne izolovane nacije; ja sam uvideo da ste vi *ljudi*, pripadnici velike i univerzalne porodice *čovečanstva*, koji znaju da su njihovi interesi istovetni sa interesima celog ljudskog roda. I kao takve, kao članove te porodice *jednog i nedeljivog čovečanstva*, kao *ljudska bića* u najpunijem značenju te reči, ja i mnogi drugi s Kontinenta pozdravljamo vaše napretke u svim pravcima i želimo vam brz uspeh. Pa napred, putem kojim ste i dosad išli! Još mnogo šta treba uraditi; budite čvrsti, ne klonite duhom—vaš uspeh je siguran i nijedan korak napred na putu kojim idete neće biti izgubljen za vašu zajedničku stvar, za stvar *čovečanstva*.

Barmen (Porajnska Pruska)
15. marta 1845.

FRIEDRICH ENGELS

¹ ministarstva unutrašnjih poslova

Predgovor

Sledeći tabaci bave se predmetom kojem sam prvobitno hteo da posvetim samo jedan odeljak obimnijeg dela o socijalnoj istoriji Engleske, ali njegova važnost me je uskoro prinudila da ga obradim posebno.

Položaj radničke klase je stvarna osnova i polazna tačka svih društvenih pokreta današnjice, jer on je najveća, najvidljivija krajnost naše postojeće socijalne bede. Francuski i nemački radnički komunizam su njegov direktni, a furijerizam i engleski socijalizam, kao i komunizam nemačke obrazovane buržoazije — indirektni proizvod. Da bi se dala čvrsta podloga socijalističkim teorijama, s jedne, i prosuđivanju o opravdanosti tih teorija, s druge strane, da bi se učinio kraj svima sanjarijama i fantazijama pro et contra¹, neophodno je upoznavanje stanja u kome živi proletarijat. A to stanje proletarijata postoji u svome *klasičnom obliku*, u svojoj potpunosti, samo u Britanskoj imperiji, upravo u samoj Engleskoj; u isto vreme, potrebni materijal je samo u Engleskoj tako potpuno sakupljen i zvaničnim ispitivanjem utvrđen kako je to potrebno za iole iscrpniji prikaz predmeta.

Ja sam imao prilike da u toku dvadeset i jednog meseca ličnim posmatranjem izbliza i ličnim dodirrom upoznam engleski proletarijat, njegove težnje, njegove muke i radosti, i da to svoje posmatranje istovremeno dopunim koristeći se potrebnim autentičnim izvorima. Ono što sam video, čuo i pročitao obrađeno je u ovom spisu. Ja sam pripremljen na napade sa mnogih strana ne samo protiv mojih gledišta već i protiv navedenih činjenica, naročito ako moja knjiga dospe u ruke Engleza; isto tako dobro znam da će mi se ovde — onde moći dokazati poneka neznatna nepreciznost, koju kod jednog tako obimnog predmeta i tako opsežnog materijala koji je za njega potreban ne bi mogao izbeći čak ni Englez, utoliko pre što ni u samoj Engleskoj ne postoji nijedno delo koje bi kao ovo moje govorilo o *svima* radnicima; ali ja ni trenutka ne oklevam da englesku buržoaziju pozovem da mi dokaže netačnost ma i jedne jedine činjenice koja ima iole značaja za pogled na celinu — da dokaže sa isto tako autentičnim podacima kao što su oni koje sam ja naveo.

Prikaz klasičnog položaja proletarijata Britanske imperije ima velik značaj osobito za Nemačku — naročito u sadašnjem momentu. Nemački

¹ za i protiv

socijalizam je više nego ikoji drugi proizišao iz teorijskih pretpostavki; mi, nemački teoretičari, znali smo o stvarnom svetu suviše malo da bi nas stvarne prilike morale nagnati neposredno na reformu te »rdave stvarnosti«. Od javnih zastupnika takve reforme gotovo ni jedan jedini nije došao do komunizma drugačije do kroz Feuerbachovu likvidaciju Hegelove spekulacije. Stvarni životni uslovi proletarijata su među nama tako malo poznati da čak i dobronamerni »savezi za uzdizanje radničkih klasa«, u kojima sad naša buržoazija zlostavlja socijalno pitanje, stalno polaze od najsmešnijih i najneukusnijih mišljenja o položaju radnika. Nama Nemcima je poznavanje činjenica koje se odnose na to pitanje potrebnije nego ikom drugom. I mada uslovi života proletarijata u Nemačkoj još nisu tako klasični kao u Engleskoj, mi ipak imamo u osnovi isto socijalno uređenje, koje će ranije ili docnije morati da dođe do iste krajnosti do koje je već dospelo s one strane Severnog mora—osim ako uvidavnost nacije na vreme ne preduzme mere koje će celom socijalnom sistemu dati novu osnovu. Isti osnovni uzroci koji su u Engleskoj prouzrokovali bedu i potlačenost proletarijata postoje i u Nemačkoj, pa moraju s vremenom dati iste rezultate. Dotle će nam konstatovana *engleska* beda dati povoda da konstatujemo i našu *nemačku* bedu, kao i merilo kojim možemo meriti njeno širenje i veličinu opasnosti koja je na svetlo dana došla s nemirima u Šleskoj i Češkoj^[82], a koja odatle neposredno ugrožava mir Nemačke.

Najzad, imam još dve primedbe. Prvo, reč *srednja klasa* upotrebljavao sam u smislu engleske *middle - class* (ili, kao što se skoro uvek kaže: *middle - classes*), koja kao i francuska reč *bourgeoisie* označava posedničku klasu, i to specijalno onu posedničku klasu koja se razlikuje od takozvane aristokratije—klasu koja u Francuskoj i Engleskoj direktno, a u Nemačkoj indirektno, kao »javno mnenje«, ima u svojim rukama državnu vlast. Tako sam i izraze: radnici (*working men*) i proleter, radnička klasa, klasa bez poseda i proletarijat upotrebljavao uvek kao izraze istog značenja.—Drugo, kod većine citata navodio sam partiju kojoj pripadaju ljudi na koje sam se pozivao, i to stoga što liberali gotovo uvek teže da preuveličaju bedu zemljoradničkih distrikta, a bedu fabričkih distrikta pokušavaju da oporeknu, dok konzervativci, naprotiv, priznaju bedu fabričkih distrikta, a o bedi zemljoradničkih distrikta ništa neće da znaju. Zbog toga sam, gde mi je nedostajalo zvaničnih dokumenata, u opisivanju položaja industrijskih radnika uvek radije navodio *liberalski* dokumenat, da bih liberalnu buržoaziju tukao njenim sopstvenim rečima, a na torijevce ili čartiste sam se po pravilu pozivao samo tada kad sam ili poznavao pravo stanje stvari na osnovu vlastitog posmatranja, ili kad sam o istinitosti iskaza mogao biti uveren na osnovu ličnog ili literarnog karaktera autoritetâ koje sam citirao.

Uvod

Istorija radničke klase u Engleskoj počinje u drugoj polovini prošlog veka sa pronalaskom parne mašine i mašina za preradu pamuka. Ti pronalasci su, kao što je poznato, dali podstreka industrijskoj revoluciji, revoluciji koja je istovremeno preobrazila celo građansko društvo, a čiji svetskoistorijski značaj tek sada počinje da se uvida. Engleska je klasično tlo ovog prevrata, koji je bio utoliko snažniji ukoliko se sa manje buke provodio, a ona je stoga i klasična zemlja za razvitak njegovog glavnog proizvoda, proletarijata. Proletarijat se samo u Engleskoj može proučavati u svim svojim odnosima i sa svih strana.

Mi se, međutim, ovde nećemo baviti ni istorijom te revolucije ni njenim ogromnim značajem za sadašnjost i budućnost. To će biti zadatak jednog budućeg, obimnijeg rada. U ovom trenutku se moramo ograničiti na ono malo što je nužno za razumevanje činjenica koje slede u daljem izlaganju, za razumevanje sadašnjeg položaja engleskog proletarijata.

Pre uvođenja mašina pređenje i tkanje vršilo se u kući samoga radnika. Žena i kćeri su prele pređu koju je muž tkao ili su je one prodavale ako je sam starešina porodice nije prerađivao. Te tkačke porodice su živle većinom na selu, u blizini gradova, i sa svojom zaradom mogle su sasvim dobro izlaziti na kraj, jer je u potražnji robe domaće tržište bilo odlučujuće, pa skoro i jedino, a strašna moć konkurencije, koja se pojavila docnije sa osvajanjem stranih tržišta i širenjem trgovine, još nije osetno delovala na radnu najamninu. Uz to je dolazila i sve veća potražnja na domaćem tržištu, koja je išla ukorak sa sporim porastom stanovništva i tako davala posla svima radnicima, a oštra konkurencija među radnicima bila je nemoguća i zato što su im stanovi bili rastrkani po selima. Tako je tkač većinom bio u stanju da nešto odvaja i na stranu i da najmi parče zemlje koje je obrađivao u slobodnom vremenu — a slobodnog vremena je imao koliko je hteo, jer je mogao tkati kad je hteo i koliko je hteo. On je, istina, bio slab zemljoradnik i obrađivao je svoje zemljište nemarno, ne dobijajući mnogo stvarnog prinosa; ali bar nije bio proleter, on je, kako Englezi kažu, pobio kolac u zemljište svoje otadžbine, bio je stalno nastanjen i njegov društveni položaj bio je za jedan stepen viši od društvenog položaja sadašnjeg engleskog radnika.

Na taj način su radnici živeli sasvim podnošljivo, valjanim i mirnim životom, u pobožnosti i poštenju, njihov materijalni položaj bio je daleko bolji od položaja njihovih naslednika; oni nisu imali potrebe da prekomerno rade, radili su onoliko koliko im je bila volja, a ipak su zarađivali ono što im je bilo potrebno, imali su slobodnog vremena za zdrav rad u svome vrtu ili polju, za rad koji je za njih bio razonoda, a mogli su sem toga da uzimaju učešća i u razonodama i zabavama svojih suseda; i sve te zabave, kuglanje, loptanje itd., doprinosile su održanju zdravlja i snaženju njihovog tela. To su bili većinom snažni, dobro građeni ljudi, čija se telesna konstitucija malo razlikovala, ili se uopšte nije ni razlikovala od telesne konstitucije njihovih suseda seljaka. Njihova deca su rasla na čistom seoskom vazduhu, a ako su kad i pomagala svojim roditeljima u radu, to je ipak bilo samo povremeno, a o nekom osmočasovnom ili dvanaestočasovnom radnom danu nije bilo ni govora.

Lako se može zamisliti kakav je bio moralni i intelektualni lik pripadnika ove klase. Odvojeni od gradova, u koje nisu nikad dolazili jer su predivo i tkaninu predavali putujućim agentima koji su im ujedno i zaradu isplaćivali, odvojeni toliko da stariji ljudi koji, mada su stanovali u blizini gradova, nisu tamo nikad odlazili sve dok im mašine nisu najzad oduzele zaradu i primorale ih da potraže posla u gradovima, oni su u moralnom i intelektualnom pogledu bili na stupnju seljaka, s kojima su i inače bili većinom neposredno vezani svojim u zakup uzetim malim parčedom zemlje. U svome *Squire*—najznatnijem zemljoposjedniku u okolini—gledali su oni svoga prirodnog pretpostavljenog, obraćali mu se za savet, iznosili preda nj svoje sitne razmirice da ih on reši i ođavali mu svako poštovanje koje je proisticalo iz tog patrijarhalnog odnosa. Oni su bili »uvaženi« ljudi i dobri domaćini, živeli su moralno jer nisu imali nikakva povoda da budu nemoralni, pošto u njihovoj blizini nije bilo ni krčmi ni javnih kuća, a i gostioničar kod koga bi ponekad gasili žeđ bio je takođe uvažavan čovek i većinom krupni zakupac, koji je mnogo polagao na dobro pivo, dobar red i rani prestanak rada uveče. Deca su preko celog dana bila uz njih i oni su ih vaspitavali učeći ih poslušnosti i pobožnosti; patrijarhalni porodični odnos ođao je netaknut sve dok i sama njihova deca nisu stupila u brak; mladi ljudi rasli su u idiličnoj bezazlenosti i prisnosti sa svojim vršnjacima sve do ženidbe, a ako je polni odnos skoro redovno postojao i pre braka, to se ipak dešavalo samo pod uslovom da obe strane priznaju moralnu obavezu za brak, a brak koji je posle toga dolazio dovodio je sve u red. Jednom rečju, tadanji engleski industrijski radnici živeli su i mislili isto onako kako se u Njemačkoj još i sada pogdeđe živi, izolovano i povučeno, bez duhovne aktivnosti i bez velikih kolebanja u svom životnom položaju. Oni su retko umeli čitati, a još ređe pisati, išli su redovno u crkvu, nisu politizirali, nisu konspirisali, bavljali su se telesnim vežbanjima, čitanje *Biblije* su slušali sa prirodnom smernošću i, zahvaljujući svojoj besprekornoj poniznosti,

odlično su se slagali sa višim klasama u društvu. Ali zato su i bili duhovno mrtvi, živeli su samo za svoje sitne privatne interese, za svoj razboj i vrtić, i nisu znali ništa o silnom kretanju kojim je čovečanstvo van njih bilo zahvaćeno. Oni su se u svom tihom vegetiranju osećali prijatno, i da nije bilo industrijske revolucije, oni ne bi nikada napuštali taj svakako romantično - dobrodušan, ali čoveka ipak nedostojan život. Oni i nisu bili ljudi, već samo radne mašine u službi malog broja aristokrata, koji su tada upravljali tokom istorije; industrijska revolucija je samo izvela sve konsekvencije iz te činjenice, pretvorivši potpuno radnike u same mašine i oduzevši im i poslednji ostatak samostalnog rada, ali ih je baš time nagnala da misle i da zahtevaju položaj koji je dostojan čoveka. Kao što je u Francuskoj politika, tako su u Engleskoj industrija i kretanje buržoaskog društva uopšte, uvukli u vrtlog istorije i poslednje klase utonule u apatiju prema opštim ljudskim interesima.

Prvi pronalazak koji je izazvao duboku promenu u dotadašnjem položaju engleskih radnika, bila je *Jenny*, mehanička predilica koju je izradio tkač *James Hargreaves* iz Standhilla, blizu Blackburna u severnom Lankaširu (1764). Ta mašina je bila primitivni začetak docnije mule - mašine i pokretana je rukom, ali je za razliku od obične ručne predilice umesto jednog vretena imala šesnaest do osamnaest, koja je pokretao samo jedan radnik. Time je omogućeno da se proizvede znatno više prediva nego do tada; dok ranije tri prelje nisu mogle da ispredu toliko prediva koliko je jedan tkač mogao da istka, pa je on morao često da čeka na predivo, sada je prediva bilo više nego što ga je postojeći broj radnika mogao istkati. Potražnja tkanina, koja je i inače bivala sve veća, porasla je još više usled pojeftinjenja tih proizvoda, izazvanog sniženjem troškova proizvodnje prediva usled primene novih mašina; više tkača je bilo potrebno, pa se povećala i njihova nadnica. Pošto je sada tkač mogao više zarađivati sa svojim razbojem, on je postepeno napuštao svoj rad na njivi i zanimao se isključivo tkanjem. Tada je jedna porodica od četvoro odraslih i dva deteta, koja su namotavala predivo na kaleme, zarađivala nedeljno pri desetočasovnom radnom danu četiri funte sterlinga—28 pruskih talira, a često još i više kad je sve dobro išlo a posla bilo mnogo; bivalo je često da je samo jedan tkač za svojim razbojem zarađivao nedeljno po dve funte sterlinga. I tako je klasa tkača - zemljoradnika malo - pomalo iščezavala i pretvarala se u novu klasu čistih tkača, koji su živeli isključivo od svoje nadnice, a nisu imali nikakvog poseda, pa ni prividnog poseda arendisanog parčeta zemlje, i koji su tako postali *proleteri* (working men). Uz to je ukinut i stari odnos između predioca i tkača. Do tada se, ukoliko je bilo moguće, pod jednim krovom i prelo i tkalo. Sad, pošto su za *Jenny* - mašinu bile potrebne isto tako snažne ruke kao i za razboj, počele i muškarci da predu i cele porodice su živele isključivo od *Jenny* - mašine, dok su opet druge porodice odbacile sada zastarelu i nadmašenu predilicu i morale, ako nisu imale novaca da kupe *Jenny*,

da žive isključivo od jednog razboja na kome je radio starešina porodice. Time je u tkanju i pređenju otpočela podela rada, koja se docnije u industriji tako beskraino razvila.

Dok se tako već sa ovim prvim, još uvek nesavršenim mašinama razvijao *industrijski proletarijat*, davale su one povoda i za postanak *poljoprivrednog proletarijata*. Dotle je postojala velika množina sitnih sopstvenika zemlje, takozvanih jomena (Yeomen), koji su životarili isto onako tiho i bezbrižno kao i njihovi susedi, tkači - zemljoradnici. Oni su obrađivali svoje parče zemlje na onaj isti stari, neracionalni način kao i njihovi očevi i protivili se svakoj novini sa upornošću svojstvenom ljudima koji se kroz čitav niz generacija drže starih navika. Među njima je bilo i mnogo sitnih zakupaca, ali ne zakupaca u današnjem smislu reči, već ljudi koji su svoje parče zemlje nasledili od svojih očeva i dedova bilo ugovorom o naslednom zakupu bilo starim običajem, i za njega bili tako privezani kao da je ono bila njihova svojina. Sada, kad su industrijski radnici napustili zemljoradnju, mnoge parcele su ostale slobodne i na njima se ugnezdila nova klasa *krupnih zakupaca* koji su zakupljivali po pedeset, sto, dvesta i više jutara zemlje, koji su bili tenants - at - will, tj. zakupci kojima se zakup svake godine mogao otkazati i koji su boljom obradom zemlje i proširivanjem gazdinstva umeli da povećaju prinos sa zemlje. Svoje produkte mogli su oni prodavati jevtinije nego sitni »jomen«, te ovome, pošto ga njegovo parče zemlje više nije moglo prehranjivati, nije ostalo ništa drugo, nego da ga proda, pa ili da nabavi Jenny ili razboj, ili da se kao nadničar, poljoprivredni proleter, unajmi kod krupnog zakupca. Njegova prirodna lenost i nebrižljivo obrađivanje svoje zemlje, nasledeni od predaka, a čega se nije mogao osloboditi, nisu mu ništa drugo ni dozvoljavali kad je bio prinuđen da konkuriše ljudima koji zakupljenu zemlju obrađuju racionalnije i sa svim onim preimućstvima koje donosi krupno gazdinstvo i ulaganje kapitala u poboljšanje zemljišta.

Razvitak industrije međutim nije ostao na tome. Neki kapitalisti počeli su da instališu Jenny - mašine u velike zgrade i da ih pokreću *vodenom snagom*, pa su tako mogli da smanje broj radnika i da svoje predivo prodaju jevtinije nego individualni proizvođač, koji je mašinu pokretao samo rukom. Jenny se sve više usavršavala, tako da je svakog trenutka neka mašina zastarevala te se morala menjati ili sasvim izbacivati; a ako se kapitalist, zato što je iskorišćavao vodenu snagu, još i mogao držati služeći se starijim mašinama, individualnom proizvođaču je to bilo na duže vreme nemoguće. I ako je već tu bio početak fabričkog sistema, onda se on mašinom *spinning - throstle*, koju je 1767. godine pronašao *Richard Arkwright*, berberin iz *Prestona* u severnom Lankaširu, još više proširio. Ova je mašina, u Nemačkoj nazvana *Kettenstuhl*, pored parne mašine najvažniji mehanički pronalazak 18. veka. Ona je naročito konstruisana za *mehanički pogon* i bazira se na sasvim novim principima. Sjedinjujući karakteristike Jenny i *Kettenstuhl* - mašine

konstruisao je 1785. godine *Samuel Crompton* iz *Firwooda* u Lankaširu *mule* - mašinu, a kad je u isto vreme *Arkwright* pronašao *mašinu za češljanje pamuka i mašinu za grubo pređenje*, u pređenju pamuka sasvim je zavladao fabrički sistem. Ove mašine, sa nekim malim izmenama, postepeno su se počele upotrebljavati i za pređenje vune, a docnije (u prvoj deceniji ovog stoleća) i za pređenje lana, te su tako i tu počele potiskivati ručni rad. No ni tu se nije stalo; poslednjih godina prošlog veka je dr *Cartwright*, jedan seoski sveštenik, pronašao *mehanički razboj* i oko 1804. tako ga usavršio, da je mogao uspešno konkurisati ručnom ткаču; a sve te mašine postaje dvostruko značajnije sa *parnom mašinom*, koju je oko 1764. pronašao *James Watt*, a koja se od 1785. primenjivala za pogon mašina predilica.

Sa tim pronalascima, koji su se do tada svake godine usavršavali, izvojevana je konačna *pobeda mašinskog rada nad ručnim radom* u glavnim granama engleske industrije, i sva istorija ručnog rada govori od tada o tome kako su ručni radnici bili potiskivani mašinama sa jedne pozicije na drugu. Posledice toga bile su na jednoj strani naglo padanje cena svih manufakturnih roba, cvetanje trgovine i industrije, osvajanje gotovo svih carinski nezaštićenih stranih tržišta, naglo povećanje kapitala i nacionalnog bogatstva; na drugoj strani, još brže umnožavanje proletarijata, uništavanje svakog njihovog poseda, lišavanje radničke klase svake sigurne zarade, demoralizacija, politička ustalasanost i sve one imućnim Englezima tako odvratne činjenice o kojima će biti reči na sledećim stranicama. I kad je samo jedna tako nesavršena mašina kao što je *Jenny* mogla, kako smo videli, izazvati takav prevrat u društvenim odnosima nižih klasa, onda nam više neće biti čudnovato ono što je izazvala jedna savršena, fino sistematisana mašinerija, koja prima od nas sirovinu, a daje nam gotovu tkaninu.

Upoznajmo se sada malo поблише s razvitkom¹ engleske industrije* i otpočnimo sa njenom glavnom granom, sa *pamučnom industrijom*. Od 1771. do 1775. godine uvezilo se godišnje prosečno manje od pet miliona funti sirovog pamuka; 1841. godine--528 miliona, a 1844. iznosio je uvoz najmanje 600 miliona funti; 1834. godine izvezla je Engleska 566 miliona jardi pamučnih tkanina, 76½ miliona funti pamučnog prediva i za 1 200 000 funti sterlinga pamučnog pletiva. Iste godine radilo je preko 8 miliona mule - vretena, 110 000 mehaničkih i 250 000 ručnih razboja, ne računajući tu *Kettenstuhl* - vretena upotrebljavana u pamučnoj industriji, a i po računu *MacCullocha*

* Prema Porteru [*The Progress of the Nation* [Napredak nacije], London 1836. I vol., 1838. II vol., 1843. III vol. (po zvaničnim podacima) i drugim većinom zvaničnim izvorima. -- (1892) Ova istorijska skica industrijskog prevrata je u nekim pojedinostima netačna; ali 1843 - 44. nije bilo nikakvih boljih izvora^[63].

¹ u originalu (1845) *Verwicklung* (zaplitanje); (1892) *Entwicklung* (razvitak, razvoj)

tada je, bilo direktno bilo indirektno, od ove industrijske grane živelo skoro milion i po ljudi u sve tri države, od kojih je samo u fabrikama radilo 220 000; energija upotrebljavana u ovim fabrikama iznosila je 33 000 konjskih snaga parne i 11 000 k.s. vodene energije. Sada ti brojevi više ni izdaleka ne odgovaraju stvarnom stanju i može se slobodno uzeti da su 1845. godine snaga i broj mašina kao i broj radnika za polovinu veći nego 1834. Centar ove industrije je *Lankašir*, gde je ona i ponikla; ona je skroz naskroz revolucionisala tu grofoviju, pretvorila tu opskurno i slabo obrađivanu močvaru u živ i radin predeo, njegovo stanovništvo za 80 godina udesetostručila i kao dodirom čarobnog štapića učinila da u njemu iz zemlje izrastu džinovski gradovi kao što su *Liverpul* i *Mančester* sa ukupno 700 000 stanovnika, zatim njima susedni gradovi *Bolton* (60 000 stanovn.), *Rochdale* (75 000 stanovn.), *Oldham* (50 000 stanovn.), *Preston* (60 000 stanovn.), *Ashton* i *Staly-bridge* (40 000 stanovn.) i niz drugih fabričkih gradova. Istorija južnog Lankašira poznaje najveća čuda novoga vremena, pa ipak niko ne govori o njima, a sva ta čuda stvorila je pamučna industrija. Osim toga, drugi centar pamučne industrije predstavlja *Glazgov* za Škotsku, *Lanarkšir* i *Renfrušir*; i tu se broj stanovnika glavnog grada, otkako se u ovom kraju počela razvijati pamučna industrija, popeo od 30 000 na 300 000. *Proizvodnja pletiva i čarapa* u *Notingemu* i *Derbiju* dobila je sniženjem cena prediva takođe nov podstrek; a drugi podstrek dobila je usavršavanjem čarapskog razboja na kome su se mogle istovremeno pletiti dve čarape; *fabrikacija čipaka* postala je takođe značajna industrijska grana od godine 1777, kada je pronađena lace - mašina. Uskoro potom *Lindley* je pronašao *point - net - mašinu*, a 1809. *Heathcote bobbín - net - mašinu*, čime se proizvodnja čipaka besкраjno uprostila, a njihova upotreba se zbog niske cene takođe jako proširila, tako da sada najmanje 20 000 ljudi živi od ove fabrikacije. Centri ove fabrikacije su *Notingem*, *Lester* i zapadna Engleska (*Viltšir*, *Devonšir* i dr.). Isto su se tako proširile i one grane rada koje zavise od pamučne industrije kao: beljenje, bojenje i štampanje tkanina. Beljenje — zahvaljujući primeni *hlora* umesto kiseonika u brzom beljenju, bojenje i štampanje — zahvaljujući brzom razvitku hemije, a štampanje osim toga zahvaljujući najsajnijim mehaničkim pronalascima dobili su još jedan zamah koji je ove proizvodne grane, pored proširenja koje je uslovljeno porastom fabrikacije pamuka, doveo do procvata koji ranije nisu poznavale.

Slično tome razvijala se i *industrija vune*. Ona je i dotle bila glavna grana engleske industrije, ali količina produkata proizvedenih u ono vreme je ništavna prema onome što se danas fabrikuje. Godine 1782. je usled nedostatka radnika ostala neprerađena vuna skupljena za prethodne tri godine, i ona bi morala i dalje ostati neprerađena da nisu prišle u pomoć novopronađene mašine i da je one nisu oprele. Primenjena tih mašina na pređenje vune izvedena je s najvećim uspehom. Sada je u predelima industrije vune nastupio isti onakav brzi razvitak kakav smo videli u rejonima pamučne industrije. Godine 1783. je u

Zapadnom okrugu Jorkšira proizvedeno 75 000 komada vunenog sukna, 1817. godine 490 000, i širenje industrije vune bilo je tako brzo da je 1834. bilo proizvedeno 450 000 komada sukna više nego 1825. Godine 1801. prerađeno je 101 milion funti vune (od toga 7 miliona uvezeno). Glavni rejon te industrije je Zapadni okrug Jorkšira, gde se u *Bradfordu* prerađivala duga engleska vuna za pletivo itd., a u ostalim gradovima, *Lidsu*, *Halifaksu*, *Huddersfieldu* i dr., kratka vuna za čvrsto usukano predivo i sukno; zatim u graničnom delu *Lankašira*, u okolini *Rochdale-a*, gde se pored prerade pamuka proizvodilo i mnogo flanela, i u *Zapadnoj Engleskoj*, gde se fabrikovalo najfinije sukno. Porast broja stanovnika je i ovde znatan:

Bradford	je imao	1801. 29 000,	a 1831. 77 000	stanovnika
Halifaks	„ „	1801. 63 000,	a 1831. 110 000	„
Huddersfield	„ „	1801. 15 000,	a 1831. 34 000	„
Lids	„ „	1801. 53 000,	a 1831. 123 000	„
a celi				
Zapadni okrug;	„	1801. 564 000,	a 1831. 980 000	„

Od 1831. ovaj broj stanovnika mora da se uvećao još najmanje za 20-25 procenata. Godine 1835. je u sve tri države bilo 1313 fabrika za preradu vune sa 71 300 radnika, no to je uostalom samo jedan mali deo one mase ljudi koji direktno ili indirektno žive od prerade vune, a u taj broj tkачi gotovo i ne ulaze.

Lanena industrija uznapredovala je docnije jer su tu prirodna svojstva sirovine jako otežavala primenu predilica. Doduše, već poslednjih godina prošlog veka su u Škotskoj činjeni takvi pokušaji, ali je tek 1810. Francuz *Girard* uspeo da konstruiše praktičnu *predilicu za lan*, no *Girard-ove* mašine su na britanskom tlu dobile značaj koji im pripada tek usavršavanjem koje su doživele u Engleskoj i njihovom opštom primenom u *Lidsu*, *Dandiju* i *Belfastu*. I tada se engleska lanena industrija počela naglo širiti. Godine 1814. uvezeno je u Dandi 3 000 tona* lana, 1833. oko 19 000 tona lana i 3 400 tona konoplje. Izvoz irskog lanenog platna u Veliku Britaniju popeo se od 32 miliona jardi (1800) na 53 miliona (1825), od čega je veliki deo opet izvezen; izvoz engleskih i škotskih lanenih tkanina popeo se od 24 miliona jardi (1820) na 51 milion (1833). Godine 1835. bilo je 347 predionica lana sa 33 000 radnika; polovina od ovog broja predionica bila je u južnoj Škotskoj, preko 60 u jorkširskom Zapadnom okrugu (*Lidsu* i okolini), 25 u *Belfastu* u Irskoj, a ostale u *Dorsetširu* i *Lankaširu*. Lan se tkao u južnoj Škotskoj, na nekim mestima u Engleskoj, a naročito u Irskoj.

Sa istim uspehom bavili su se Englezi i *preradom svile*. Iz južne Evrope i Azije dobijali su predenu svilu, i njihov glavni posao je bilo

* Engleska tona teži 2 240 engleskih funti, (1892) oko 1 000 kg.

samo upređanje ove svile u fine niti (*tramiranje*). Do 1824. razvitak engleske industrije svile bio je jako ometan visokim carinama na sirovu svilu (4 šilinga po funti); zbog zaštitnih carina engleskoj industriji svile stajala su na raspolaganju samo tržišta Engleske i njenih kolonija. Sada su uvozne carine spuštene na jedan peni i broj fabrika se odmah znatno povećao; za jednu godinu broj duplih vretena je porastao od 780 000 na 1 180 000, i mada je trgovinska kriza od 1825. za neko vreme paralisala ovu industrijsku granu, ipak se već 1827. fabrikovalo više nego ikad dotle, jer su mehaničarska umešnost i iskustvo Engleza osigurali njihovim tramir - mašinama preimućstvo nad nespretnim postrojenjima njihovih konkurenata. Godine 1835. je bilo u Britanskoj imperiji 236 fabrika za tramiranje sa 30 000 radnika; a većina ovih fabrika nalazila se u *Češiru*, (*Macclesfield, Congleton* i okolina) u *Mančesteru* i *Somersetširu*. Sem toga, ima još mnogo fabrika za preradu svilenih otpadaka od čaura, od kojih se spravlja jedan naročiti artikl (spunsilk), kojim Englezi snabdevaju čak i pariske i lionske ткаčnice. Tkanje ove tako tramirane i upređene svile vrši se naročito u Škotskoj (*Paisley* i dr.) i Londonu (*Spitalfields*), zatim u Mančesteru i drugim mestima.

Ali džinovski polet koji je englesku industriju zahvatio od 1760. nije se ograničavao samo na fabrikaciju tekstilnih proizvoda. Jednom dati impuls preneo se na sve industrijske grane i mnogobrojni pronalasci koji su bili bez ikakve veze sa do sada pomenutim dobili su dvostruki značaj samo zato što su učinjeni u vreme ovog opšteg pokreta. U isto vreme, pošto je sada ogroman značaj mehaničke energije za industriju bio praktički dokazan, sve se pokrenulo da se ta energija iskoristi na svim stranama i donese koristi pojedinim pronalazačima i fabrikantima; sem toga, potražnja mašina i materijala za gorivo i preradu već je direktno davala dvostruko više posla masi radnika i mnogim industrijskim granama. Prostranim *ležištima uglja* u Engleskoj značaj je dala tek parna mašina; *fabrikacija mašina* je tek sad nastala, a s njom i novi interes za *rudnike gvožđa*, koji su davali sirovi materijal za mašine; povećana potrošnja vune podigla je englesko ovčarstvo, a sve veći uvoz vune, lana i svile izazvao je povećanje engleske trgovačke mornarice. Pre svega, povećala se *proizvodnja gvožđa*. Gvoždem bogate planine u Engleskoj bile su do tada slabo eksploatisane; gvozdena ruda se uvek topila drvenim ugljem, koji je usled boljeg obrađivanja zemlje i seče šuma postajao sve skuplji i ređi; tek u prošlom stoleću se počeo za to upotrebljavati sumporom obogaćeni kameni ugalj (coke), a 1780. otkrivena je i nova metoda da se koksom istopljeno gvožđe, koje se do tada upotrebljavalo samo kao liveno gvožđe, pretvara i u upotrebljivo kovano gvožđe. Ovu metodu, koja se sastoji u tome da se iz gvožđa odstrani ugljenik koji se pomešao s njim prilikom topljenja, nazivaju Englezi puddling, i s njom je engleskoj proizvodnji gvožđa otvoreno sasvim novo polje. Građene su visoke peći pedeset puta veće nego ranije, topljenje rude je uprošćeno uduvanjem vrućeg vazduha i

gvožđe se time moglo tako jevtino proizvoditi, da su se mnoge stvari koje su se ranije pravile od drveta ili kamena sada pravile od gvožđa. Godine 1788. je poznati demokrata *Thomas Paine* podigao u Jorkširu prvi gvozdeni most, za kojim je usledilo bezbroj drugih, tako da se sada gotovo svi mostovi, naročito na železničkim prugama, prave od livenog gvožđa, a u Londonu je od livenog gvožđa konstruisan i jedan most preko Temze, Southwark - most; gvozdeni stubovi, postolja mašina itd., ušli su u opštu upotrebu, a uvođenjem gasnog osvetljenja i železnica engleskoj industriji gvožđa su se otvorile nove oblasti za prodaju proizvoda. Ekseri i zavrtnji počеше se postepeno praviti i mašinama; *Huntsman* iz Šefilda pronašao je 1790. novu metodu livenja čelika, kojom se rad uprošćavao i koja je omogućavala proizvodnju sasvim novih, jevtinih roba; i tek sada, blagodareći većoj čistoći materijala koji je stajao na raspolaganju, kao i savršenijim instrumentima, novim mašinama i detaljnijoj podeli rada, fabrikacija metalnih proizvoda postade u Engleskoj značajna. Broj stanovnika *Birmingema* porastao je od 73 000 (1801) na 200 000 (1844), *Šefilda* od 46 000 (1801) na 110 000 (1844), a potrošnja uglja samo u ovom poslednjem gradu iznosila je 1836. godine 515 000 tona. Godine 1805. izvezeno je 4 300 tona gvozdene robe i 4 600 tona sirovog gvožđa, 1834. 16 200 tona gvozdene robe i 107 000 tona sirovog gvožđa, a ukupna proizvodnja gvožđa, koja je 1740. iznosila samo 17 000 tona, popela se 1834, na skoro 700 000 tona. Samo na topljenje sirovog gvožđa troši se godišnje preko tri miliona tona uglja, a kakvu su važnost uopšte dobili *rudnici uglja* u toku poslednjih šezdeset godina, ne može se ni predstaviti. Sada se eksploatišu sva engleska i škotska ležišta uglja, a samo rudnici u *Nortamberlendu* i *Daremu* daju godišnje preko 5 miliona tona za izvoz i upošljavaju 40-50 000 radnika. Po listu »*Durham Chronicle*»^[84] u tim dvema grofovijama radilo je

1753.	14	ugljenokopa
1800.	40	„
1836.	76	„
a 1843.	130	„

Uz to se ti rudnici sada i mnogo više eksploatišu nego ranije. Isto je tako povećana i eksploatacija *rudnika cinka, bakra i olova*, a pored razvitka *fabrikacije stakla* nastala je i jedna nova industrijska grana, *grnčarstvo*, koje je dobilo svoj značaj oko 1763. godine zahvaljujući *Josiah-u Wedgwoodu*. On je svu fabrikaciju zemljanog posuda postavio na naučne principe, uneo finiji ukus u proizvodnju i osnovao *grnčarske fabrike* (potteries) u Severnom Stafordširu, jednom okrugu od osam engleskih kvadratnih milja koji je ranije bio neplodna pustinja, a sada su po njemu posejane fabrike i stanovi, i tu se ishranjuje preko 60 000 ljudi.

U taj sveopšti vrtlog kretanja uvučeno je sve. I u *poljoprivredi* je izvršen preokret. I to ne samo po tome što je zemlja, kako smo videli, prešla u ruke drugih sopstvenika i obrađivača, već je ona i na drugi

način preobražena. Krupni zakupci su ulagali kapital u poboljšanje zemljišta, uništavali nepotrebne ograde, isušivali i đubрили zemlju, primenjivali savršenija sredstva za obradu i sistematski menjali plodored (cropping by rotation). Progres nauke je i njima pomogao; ser *H. Davy* je s uspehom primenjivao hemiju u poljoprivredi, a razvitak mehanike im je takode davao mnoge prednosti. Uz to se usled porasta stanovništva tako jako povećala i tražnja poljoprivrednih produkata, da je od 1760. do 1834. godine učinjeno obradivim 6 840 540 engleskih jutara puste zemlje, ali je Engleska ipak morala od tada uvoziti žito, mada ga je do tada izvozila.

Ista takva aktivnost razvila se i na izgradnji *komunikacija*. Od 1818. do 1829. godine u Engleskoj i Velsu izgrađeno je 1 000 engleskih milja glavnih puteva zakonske širine od 60 stopa, i gotovo svi stari su obnovljeni po principu *MacAdama*. U *Škotskoj* je uprava javnih radova izgradila od 1803. godine 900 milja glavnih drumova i preko hiljadu mostova, usled čega se narod planinskih okruga najedanput našao u blizini civilizacije. Stanovnici tih okruga su ranije većinom krali divljač i krijumčarili; sad su postali marljivi zemljoradnici i zanatlije, i mada su radi održanja jezika podignute gelske škole, ipak gelsko - keltski običaji i jezik brzo iščezavaju pred nastupanjem engleske civilizacije. Isto je tako i u *Irskoj*. Između grofovija *Kork*, *Limerik* i *Keri* postojao je jedan pust predeo bez prohodnih puteva, koji je zbog svoje neprohodnosti bio utočište prestupnika i glavna zaštita keltsko - irske nacionalnosti u južnoj Irskoj; sada je i on prosečen putevima i time je i ovaj divlji predeo otvoren civilizaciji. Cela Britanska imperija, a naročito Engleska, koja je pre 60 godina imala isto tako rdave puteve kao tadašnja Nemačka i Francuska, pokrivena je sada mrežom najlepših drumova, koji su, kao gotovo i sve drugo u Engleskoj, delo privatne preduzimljivosti, jer je država na tome radila vrlo malo ili baš nimalo.

Pre 1755. u Engleskoj nije bilo gotovo nikakvih *kanala*. Godine 1755. je u Lankaširu prokopan kanal od *Sankey Brooka* do *Saint Helyensa*, a 1759. godine izgradio je *James Brindley* prvi značajan kanal, *Kanal hercoga Bridgewatera*, koji ide od *Mančestera* i okolnih ugljenih rudnika ka ušću *Merseya*, a kod *Bartona* je taj kanal sproveden u jedan akvedukt koji premošćuje reku *Irwell*. Od tog vremena počinje građenje kanala u Engleskoj, koji su tek zahvaljujući *Brindleyu* dobili važnost. Sada su kanali prokopani u svim pravcima i reke učinjene plovnima. U samoj *Engleskoj* ukupna dužina kanala iznosi sada 2 200 milja, a plovnih reka 1 800 milja; u *Škotskoj* je prokopan *Kaledonski kanal*, koji popreko preseca zemlju, a u *Irskoj* su takode prokopani mnogi kanali. I oni su, kao i železnice i drumovi, gotovo svi delo privatnih ljudi i kompanija.

Železničke pruge su izgrađene tek u najnovije vreme. Prva veća je bila pruga između *Liverpula* i *Mančestera* (otvorena 1830); od toga doba su svi veliki gradovi međusobno povezani železničkim prugama: London sa Sautemptomom, Brajtonom, Doverom, Colchesterom,

Kembridžom, Exeterom (preko Bristola) i Birmingemom; Birmingem sa Glosterom, Liverpoolom i Lankasterom (preko Newtona i Wigana i preko Mančestera i Boltona), dalje sa Lidsom (preko Mančestera i Halifaksa i preko Lestera, Derbija, Šefilda); Lids sa Hullom i Newcastle-om preko Jorka. Treba spomenuti i mnoge manje pruge, koje su još u izgradnji ili su projektovane i koje će uskoro omogućiti da se iz Edinburga u London doputuje za jedan dan.

Koliko je *para* revolucionisala komunikacije na suvu, toliko je doprinela i promeni komunikacija na vodi. Prvi parobrod zaplovio je 1807. Hadsonom u Severnoj Americi; a prvi parobrod u Britanskoj kraljevini plovio je rekom Clyde 1811. Od toga doba je u Engleskoj sagrađeno preko šest stotina parobroda, a 1836. je u britanskim lukama bilo u saobraćaju preko 500 parobroda.

To je ukratko istorija engleske industrije poslednjih šezdeset godina, istorija kojoj nema ravne u analima čovečanstva. Pre šezdeset, osamdeset godina kao i sve druge države, zemlja sa malim gradovima, malom i nerazvijenom industrijom i retkim ali srazmerno mnogobrojnim zemljoradničkim stanovništvom, a sada zemlja kao nijedna druga, s prestonicom od dva i po miliona stanovnika, s kolosalnim fabričkim gradovima, s industrijom koja snabdeva ceo svet i koja gotovo sve proizvodi najkomplikovanim mašinama, zemlja sa marljivim, inteligentnim, gusto naseljenim stanovništvom od koga je dve trećine zaposleno u industriji¹ i koje se sastoji od sasvim drugačijih klasa, koje štaviše sačinjava i jednu sasvim drugu naciju, sa sasvim drugim običajima i drugim potrebama nego ranije. Industrijska revolucija je za Englesku imala isti značaj kao i politička revolucija za Francusku i filozofska za Nemačku, i razlika između Engleske iz 1760. i Engleske iz 1844. godine velika je u najmanju ruku isto toliko koliko je velika i razlika između Francuske ancien régime-a² i Francuske iz doba julske revolucije. Ali najvažniji plod toga industrijskog prevrata jeste engleski proletarijat.

Mi smo gore videli kako je proletarijat stvoren uvođenjem mašina. Naglom razvitku industrije potrebne su bile ruke; radnička nadnica se penjala i usled toga su mase naroda odlazile iz poljoprivrednih okruga u gradove. Broj stanovnika se uvećavao vrtoglavom brzinom i gotovo sav porast stanovništva svodio se na porast proleTERSKE klase. Uz to je u Irskoj tek početkom 18. veka nastupilo normalno stanje; stanovništvo, koje je u ranijim nemirima bilo više nego desetkovano engleskim varvarstvom, umnožavalo se i tu naglo, naročito od vremena kad su usled industrijskog poleta mnogi Irci počeli prelaziti u Englesku. Tako postadoše veliki fabrički i trgovački gradovi Britanske imperije, u kojima bar tri četvrtine stanovništva pripada radničkoj klasi, a sitna buržoazija se sastoji samo od trgovčica i vrlo, vrlo malo zanatlija.

¹ u engleskim izdanjima iz 1887. i 1892. godine: "... trade and commerce..." — trgovini i industriji — ² starog režima (pre revolucije 1789 - 1894)

Jer kao što je nova industrija postala značajna tek usled toga što je alatke pretvorila u mašine i zanatlijske radionice u fabrike—a time i radnu srednju klasu u radni proletarijat, dotadanje krupne trgovce u fabrikante; kao što je, dakle, već tu sitna srednja klasa istisnuta, a sve razlike u stanovništvu svedene na suprotnost između radnika i kapitalista, tako se to isto događalo i izvan oblasti industrije u užem smislu, u zanatima pa i u trgovini. Namesto nekadašnjih majstora i kalfi pojavili su se krupni kapitalisti i radnici lišeni svake nade da se uzdignu iznad svoje klase; u zanatima je zavladao fabrički sistem, podela rada je strogo sprovedena i sitni majstori, koji nisu mogli konkurisati velikim preduzećima, potonuše u klasu proletarijata. U isto vreme je, međutim, usled uništenja dotadašnjih zanatskih radnji i sitne buržoazije radniku bila oduzeta svaka mogućnost da i on postane buržuj. Do tada je on uvek imao izgleda da će se kao samostalan majstor moći negde ustaliti, pa docnije možda nabaviti i pomoćnika; ali tek sada, kad su i same majstore potisnuli fabrikanti, kad je za samostalnu proizvodnju bio potreban veliki kapital, postade proletarijat stalna, postojana klasa stanovništva, dok je ranije bio samo jedna etapa u prelazu ka buržoaziji. Ko je sada rođen kao radnik, taj nije imao nikakvih drugih izgleda, već da celog života ostane proleter. Tek sada je, dakle, proletarijat bio u stanju da stvori svoj samostalni pokret.

Na taj način skupljena je ogromna masa radnika, koja sada ispunjava celu Britansku imperiju i čiji socijalni položaj svakim danom sve više privlači pažnju civilizovanog sveta.

Položaj radničke klase, tj. položaj ogromne većine engleskog naroda, ili pitanje: šta će biti s tim milionima ljudi koji nemaju nikakve svojine, koji danas pojedju ono što su juče zaradili, koji su svojim pronalascima i svojim radom stvorili veličinu Engleske, koji svakog dana sve više postaju svesni svoje moći i sve odlučnije zahtevaju da i oni imaju udela u prednostima koje daju društvene ustanove—to pitanje je od vremena Reformbilla^[85] postalo nacionalno pitanje. Na njega se mogu svesti sve iole važne parlamentarne debate; i mada engleska srednja klasa to do sada nije htela priznati, mada ona pokušava da izbegne to veliko pitanje i da svoje posebne interese predstavi kao prave nacionalne interese, ipak joj to ništa ne pomaže. Sa svakom parlamentarnom sesijom radnička klasa zadobija sve više terena, a interesi srednje klase gube svoj značaj; i mada je srednja klasa glavna, čak jedina sila u parlamentu, ipak se na poslednjoj sesiji 1844. neprestano debatovalo o radničkim prilikama (zakon o sirotinji, zakon o fabrikama, zakon o odnosu gospodara i slugu), i Thomas Duncombe, predstavnik radničke klase u Donjem domu, bio je junak sesije; međutim, liberalna srednja klasa sa svojim predlogom za ukidanje zakona o žitu i radikalna srednja klasa sa svojim predlogom o odbijanju plaćanja poreza igrali su bednu ulogu. Pa i same debate o Irskoj bile su u stvari debate o položaju irskog proletarijata i o sredstvima da mu se pomogne. No krajnje je vreme da engleska srednja klasa učini ustupke radni-

cima, koji ne mole, nego prete i zahtevaju, jer možda će to uskoro biti suviše dockan.

Ali i pored svega toga engleska srednja klasa, a naročito fabrikanti koji se direktno bogate na račun bede radnika, neće ništa da znaju o toj bedi. Ta klasa, koja se oseća moćna, kao klasa koja reprezentuje naciju, stidi se da pred očima sveta otkriva rane na telu Engleske; ona neće da prizna da se radnici nalaze u bedi, jer bi moralnu odgovornost za tu bedu morala da snosi *ona*, imućna industrijska klasa. Otuda ona podrugljiva grimasa koju obrazovani Englezi—a samo su oni, to jest srednja klasa, poznati na Kontinentu—obično čine kad se otpočne govor o položaju radnika; otuda u celoj srednjoj klasi totalno nepoznavanje svega onoga što se tiče radnika; otuda smešni neuspesi koje ta klasa doživljava u parlamentu i van parlamenta kad se povede reč o prilikama proletarijata; otuda ona nasmejana bezbrižnost u kojoj ta klasa živi na tlu koje je pod njenim nogama tako podriveno da se svakog dana može survati, i čije je skoro survavanje izvesno kao kakav matematički ili mehanički zakon; otuda i to čudo da Englezi još nemaju ni jedne jedine potpune knjige o položaju svojih radnika, mada ga već ko zna koliko godina ispituju i petljaju se oko njega. Ali otuda i duboki gnev cele radničke klase, od Glazgova do Londona, protiv bogataša, koji ih sistematski eksploatišu i zatim bezdušno prepuštaju njihovoj sudbini—gnjev koji će u nedalekoj budućnosti—što se može skoro i sračunati—dovesti do revolucije, prema kojoj će prva francuska revolucija i godina 1794. izgledati kao dečija igra.

Industrijski proletarijat

Red kojim ćemo posmatrati razne delove proletarijata nameće se sam po sebi iz istorije njegovog postanka koju smo napred izložili. Prvi proleter i pripadali su industriji i direktno ih je ona stvorila; stoga ćemo svoju pažnju najpre obratiti na *industrijske radnike*, radnike koji su zaposleni na preradi sirovina. Proizvodnja industrijskog materijala, sirovina i goriva, postala je značajna tek sa industrijskim prevratom, te je ona tek tada mogla stvoriti nov proletarijat: *radnike u rudnicima uglja i metala*. U trećoj instanciji delovala je industrija na *poljoprivredu*, a u četvrtoj na *Irsku*, pa u skladu s tim treba odrediti i mesto odgovarajućim frakcijama proletarijata. Mi ćemo videti i to da stupanj obrazovanja raznih kategorija radnika, sem možda Iraca, stoji u upravnoj srazmeri sa njihovom vezom sa industrijom i da su, dakle, industrijski radnici najsvesniji svojih interesa, rudarski već manje, a poljoprivredni gotovo nimalo¹. Sličan redosled naći ćemo i među samim industrijskim proleterima i videćemo da su fabrički radnici, ta najstarija deca industrijske revolucije, od početka do sada bili jezgro radničkog pokreta i da su se ostali radnici pridružili pokretu samo utoliko ukoliko je njihov zanat bio zahvaćen industrijskim prevratom; na taj način ćemo na primeru Engleske, na uporednom razvoju radničkog pokreta i industrije, shvatiti istorijski značaj industrije.

Ali pošto je u ovom momentu sav industrijski proletarijat prilično zahvaćen pokretom i pošto položaj njegovih pojedinih delova ima mnogo zajedničkog baš zato što su one sve industrijske, to ćemo se najpre pozabaviti onim što je zajedničko da bismo docnije utoliko jasnije mogli razmotriti osobitosti svake pojedine grane.

★

Napred je već nešto rečeno o tome kako industrija izaziva centralizaciju poseda u rukama malog broja ljudi. Ona zahteva velike kapitale pomoću kojih podiže kolosalna preduzeća pa time ruinira situ, zanatsku buržoaziju, i pomoću kojih stavlja u svoju službu prirodne

¹ (1892) *... gotovo još nimalo.*

sile da bi istisnula sa tržišta pojedinačnog, ručnog proizvođača. Podela rada, iskorišćavanje vodene, a naročito parne snage, i mehanizam mašinerije — to su tri velike poluge kojima industrija od sredine prošlog veka radi na tome da uzdrma temelje starog sveta. Sitna industrija je stvorila srednju klasu, a krupna je stvorila radničku klasu i uzdigla na presto mali broj izabranih iz srednje klase, ali samo zato da bi ih kasnije utoliko sigurnije survala. Neosporna je, međutim, i lako objašnjiva činjenica da je mnogobrojna sitna srednja klasa »iz dobrih starih vremena« uništena industrijom i pretvorena s jedne strane u bogate kapitaliste, a s druge strane u siromašne radnike*.

Ali centralizatorska tendencija industrije ne zaustavlja se na ovome. Stanovništvo se isto tako centralizuje kao i kapital; to je sasvim prirodno, jer se u industriji smatra da je čovek, radnik samo deo kapitala, kome fabrikant, pod imenom radne najamnine, daje izvestan procenat za to što se njime koristi. Veliko industrijsko preduzeće zahteva mnogo radnika koji će zajedno raditi u jednoj zgradi; oni moraju zajedno stanovati i pri osrednjoj fabrici sačinjavaju već čitavo selo. Oni imaju potreba, a za njihovo zadovoljenje potrebni su drugi ljudi; stoga se tu naseljavaju zanatlije, krojači, obučari, pekari, zidari i stolari. Stanovnici sela, naročito mlada generacija, navikavaju se na fabrički rad, srastaju s njim i kad prva fabrika — razumljivo — ne može da uposli sve, pada nadnica, a posledica toga je da tu dolaze novi fabrikanti i podižu nove fabrike. Tako od sela postaje mali grad, od malog veliki. Ukoliko je grad veći, utoliko su veće prednosti takvog naselja. Tu ima železnica, kanala i drumova; izbor iskusnih radnika je sve veći; usled konkurencije među građevinarima i među fabrikantima mašina, koji su tu uvek pri ruci, nova preduzeća se mogu podići jevtinije nego u kakvom udaljenom predelu u koji najpre treba transportovati građevinski materijal, mašine, građevinske i fabričke radnike; tu je i tržište i berza na kojoj se guraju kupci; tu se stoji u direktnoj vezi sa tržištima koja liferuju sirovine ili apsorbuju gotovu robu. Otuda to izvanredno brzo uvećavanje velikih fabričkih gradova. Selo, naravno, ima tu prednost da je nadnica tamo obično niža; tako selo i fabrički grad neprestano konkurišu jedno drugom, pa ako je danas preimućstvo na strani grada, sutra će se na selu nadnica toliko sniziti da će izgradnja novih preduzeća biti jevtinija na selu. No pri tome centralizatorska tendencija industrije ostaje ipak u punoj snazi i svaka nova fabrika podignuta na selu nosi u sebi klicu fabričkog grada. Kad bi bilo moguće da ovakav besomučan razvitak industrije potraje tako još sto godina, onda bi svaki industrijski okrug Engleske postao jedan jedinstven veliki industrijski grad, a Mančester bi se slio sa Liverpulom kod War-

* Uporedi u vezi s tim moj *Nacrt za kritiku političke ekonomije* u publikaciji «Deutsch - Französische Jahrbücher»⁽¹⁸⁶¹⁾. U toj raspravi se polazi od »slobodne konkurencije«, ali industrija je samo praksa slobodne konkurencije, a ova samo princip industrije.

ringtona ili Newtona; jer i u trgovini ta centralizacija stanovništva deluje na sasvim isti način, pa zato nekoliko velikih pristaništa¹ kao Liverpool, Bristol, Hull i London monopolišu gotovo svu pomorsku trgovinu britanske imperije.

Pošto u tim velikim gradovima industrija i trgovina dostižu svoj najpuniji razvitak, to se u njima najjasnije i najotvorenije ispoljavaju posledice tog razvitka za proletarijat. Tu je centralizacija poseda dostigla najvišu tačku; tu su običaji i odnosi starog dobrog vremena najtemeljitiije uništeni; tu se oteralo dovoljno daleko da se pod imenom Old merry England² više ne podrazumeva baš ništa, jer Old England ne poznaju više ni iz uspomena i pričanja dedova. Zato tu postoji samo klasa bogataša i klasa siromašnih, jer sitna buržoazija nestaje svakim danom sve više. Od nekada najstabilnije, ona je sada postala najnestabilnija klasa; ona se sada sastoji još samo od malo ostataka prošlosti i jednog broja ljudi koji bi rado želeli da stvore sebi kakvo imanje, od kompletnih industrijskih ritera i špekulanata, od kojih se jedan obogati a devedeset devet bankrotiraju, pa i od onih devedeset devet više od polovine živi isključivo od svog bankrotiranja.

Ali ogromnu većinu u ovim gradovima čine proleter, pa ćemo sada pogledati kako oni žive i kakav uticaj vrši na njih veliki grad.

¹ (1892) *... nekoliko pristaništa... — ² Stara srećna Engleska

Veliki gradovi

Takav grad kao što je London, po kome se može ići satima a da se ne dode ni do početka kraja, da se ne naiđe ni na najmanji znak koji bi podsećao na blizinu sela, predstavlja nešto osobito. Ova kolosalna koncentracija, ova nagomilanost dva i po miliona ljudi na jednom mestu, ustostročila je snagu ova dva i po miliona; ona je podigla London na stupanj komercijalnog centra sveta, stvorila kolosalne dokove i skupila hiljade brodova, koji uvek zakrčuju Temzu. Ja ne znam ima li ičeg impozantnijeg od slike Temze kad se sa mora plovi ka londonskom mostu. Mase kuća, brodogradilišta na obe strane, naročito počevši od Woolwicha pa naviše, bezbroj brodova duž obe obale, koji se sve gušće zbijaju tako da najzad ostaje slobodan samo jedan uzan prolaz sredinom reke, prolaz kojim se stotine parobroda mimcilaze tik jedni uz druge—sve je to tako veličanstveno, tako kolosalno, da se ne može doći k sebi i da se čovek mora diviti veličini Engleske pre no što je i stupio na englesko tlo*.

A koliko je žrtava sve to stalo, to se otkriva tek docnije. Ako nekoliko dana budete lutali glavnim ulicama, s mukom se probijali kroz gomilu ljudi, beskrajne redove fijakera i kola, ako posetite »rdave kvartove« svetskog grada, tada ćete tek zapaziti da su ti Londonci morali žrtvovati ono što je najbolje u ljudskoj prirodi da bi stvorili sva ta čuda civilizacije kojima njihov grad kipti, da su stotine latentnih snaga ostale u njima inertne i prigušene radi toga da bi se punije razvilo samo nekoliko tih snaga i umnožilo snagama drugih. Već sama ona ulična gungula ima u sebi nečeg odvratnog, nečeg protiv čega se buni ljudska priroda. Te stotine hiljada ljudi iz svih klasa i svih staleža, koji se tu tiskaju jedni pored drugih, nisu li oni *svi* ljudi sa istim osobinama i sposobnostima i istim interesom, koji je u tome da budu srećni? I zar oni *svi* ne treba da teže svojoj sreći na kraju krajeva istim sredstvima i istim putevima? Pa ipak oni prolaze jedni mimo drugih

* (1892) To je bilo pre nekih pedeset godina, u doba živopisnih jedrenjaka. Oni sada—ukoliko još koji i dode u London—miruju u dokovima, a Temza je pokrivena začađenim, ružnim parobrodima.

kao da nemaju baš ničeg zajedničkog, kao da nisu potrebni jedan drugom, i jedina prećutna pogodba među njima je u tome da svaki ide desnom stranom trotoara da se ne bi suprotne struje sudarale i zadržavale; i nijedan neće da udostoji drugoga ni jednim pogledom. Brutalna ravnodušnost i tupa zatvorenost svakog pojedinca u svoje privatne interese utoliko su odvratniji i bolniji ukoliko je veći broj pojedinaca skupljen na jednom malom prostoru; iako znamo da je ta izolovanost pojedinaca, taj ograničeni egoizam svuda osnovni princip našeg današnjeg društva, ipak se on nigde ne javlja tako bestidno otvoreno, tako samosvesno kao baš tu u gunguli velikoga grada. Rastvaranje čovečanstva na monade, od kojih svaka ima svoj zasebni životni princip i svoj zasebni cilj, njegovo pretvaranje u svet atoma došlo je tu do krajnosti.

Otuda je tu socijalni rat, rat svih protiv sviju, otvoreno objavljen. Ovde ljudi, kao i prijatelj Stirner, gledaju jedan na drugog kao na subjekte koji se za nešto mogu upotrebiti; svaki eksploatiše drugoga i pri tome jači slabijega baca pod noge, a mali broj jakih, tj. kapitalista, sve grabi sebi, dok veliki broj slabih, siromašnih, jedva održava svoj goli život.

Što važi za London, to važi i za Mančester, Birmingem i Lids, to važi i za sve velike gradove. Svuda varvarska ravnodušnost, egoistička okrutnost na jednoj strani i besprimerna beda na drugoj strani; svuda socijalni rat, dom svakog pojedinca je u opsadnom stanju, svuda uzajamno pljačkanje pod zaštitom zakona, i sve to tako bestidno, tako otvoreno, da se čovek plaši posledica našeg društvenog stanja koje nam se tu otvoreno pokazuje i ničemu se toliko ne čudi koliko tome da to ludo stanje još traje.

Pošto u tom socijalnom ratu kao oružje za borbu služi kapital, direktno ili indirektno posredovanje sredstava za život i sredstava za proizvodnju, to je jasno da sva šteta od takvog stanja pada na siromašnog. Niko se ne brine o njemu; bačen u vrtlog, on se mora probijati kako god zna. Ako je toliko srećan da dobije posao, tj. ako mu buržoazija učini tu milost da se pomoću njega bogati, onda ga očekuje najamnina koja je jedva dovoljna da održi dušu u telu; a ako ne dobije posla, onda može krasti ako se ne boji policije, ili skapavati od gladi, a policija će se pri tom postarati da skapa mirno, na način koji buržoaziju ne uznemiruje. Za vreme mog bavljenja u Engleskoj umrlo je direktno od gladi, pod najpotresnijim okolnostima, bar dvadeset do trideset ljudi, a pri uviđaju umrlih retko se nalazila komisija koja bi imala hrabrosti da to otvoreno kaže. Ma koliko iskazi svedoka bili jasni i nesumnjivi — buržoazija, iz čijih redova je komisija i izabrana, ipak nalazi neka zadnja vrata kroz koja će da umakne od strašnog verdikta: umro od gladi. Buržoazija *ne sme* u takvim slučajevima da kaže istinu jer bi onda samu sebe osudila. Ali pored onih koji direktno umiru od gladi još je mnogo veći broj onih koji indirektno umiru od gladi, kao žrtve

smrtonosnih bolesti izazvanih stalnom oskudicom u životnim namirnicama, pošto ih ta oskudica toliko oslabi da izvesne okolnosti, koje inače prolaze sasvim srećno ne izazivajući nikakvih posledica, neizbežno izazivaju teške bolesti i smrt. Engleski radnici nazivaju to socijalnim ubistvom i optužuju celo društvo da ono neprestano vrši taj zločin. Zar oni nisu u pravu?

Istina, od gladi umiru samo pojedinci, ali šta garantuje radniku da sutra i on neće doći na red? Ko mu obezbeđuje njegov položaj? Ko mu jamči da će, kad ga sutra njegov poslodavac iz bilo kog razloga ili bez ikakvog razloga otpusti, moći sa svojom porodicom da se održi dok ne nađe drugog gospodara, koji mu »daje hleb«? Ko radniku garantuje da je dovoljna dobra volja za rad pa da rad dobije, da su poštenje, marljivost, štedljivost i još mnoge druge vrline koje mu mudra buržoazija preporučuje, za njega pravi put ka sreći? Niko. On zna da danas nešto ima i da od njega ne zavisi da li će i sutra to imati; on zna da ga bilo kakva sitnica, svaki kapris poslodavca, svaka rđava trgovačka konjunktura mogu ponovo gurnuti u besni vrtlog iz koga se privremeno bio spasao, a u kome mu je teško, često i nemoguće, da se održi na površini. Ako danas može živeti, on zna da je sasvim neizvesno da li će i sutra moći da živi.

Predimo sada na podrobnije ispitivanje stanja u koje je socijalni rat stavio klasu onih koji su bez poseda. Da vidimo sada kakvu nagradu daje u stvari društvo radniku za njegov rad u obliku stana, odela i hrane, kakve uslove egzistencije daje ono onima koji najviše doprinose egzistenciji društva; i razgledajmo najpre stanove.

Svaki veliki grad ima jedan ili više »rđavih kvartova«, u kojima se guši i tiska radnička klasa. Istina, sirotinja često stanuje u zatvorenim sokačićima pored samih palata bogataša; ali obično se njoj dodeljuje zaseban kraj, gde ona daleko od pogleda srećnijih klasa mora živeti sama, kako zna i ume. Ti rđavi kvartovi imaju u svim engleskim gradovima gotovo podjednak oblik: najgore kuće u najgorem kraju grada; većinom dvospratne ili jednospratne zgrade od cigala, poredane u dugim redovima, po mogućstvu i sa podrumima u kojima se stanuje, a gotovo svuda nepravilno postrojene. Te kućice od 3-4 sobe i jednom kuhinjom nazivaju se kotedžima (cottages) i, sem u nekoliko delova Londona, one su u celoj Engleskoj opšti tip stanova radničke klase. Ulice su obično nekaldrmisane, neravne, prljave, pune biljnih i životinjskih otpadaka, bez odvodnih kanala i oluka, no zato sa ustajalim i usmrdelim lokvama. Pri tom je i provetravanje otežano usled rđavog postrojenja cele te gradske četvrti, a pošto tu žive mnogi ljudi na malom prostoru, lako možemo predstaviti kakav je vazduh u tim radničkim delovima grada. Pored toga, kad je lepo vreme, ulice služe i kao prostor za sušenje rublja: od jedne kuće do druge veže se konopac na koji se poveša mokro rublje.

Uzmimo za primer nekoliko od tih rđavih kvartova. Tu je pre

svoga *London**, a u Londonu čuvena četvrt stračara (rookery), *St. Giles*, četvrt kroz koju sada najzad treba da bude prosečeno nekoliko širokih ulica i na taj način treba da bude uništena. Taj *St. Giles* leži usred najnaseljenijeg dela varoši, opkoljen sjajnim, širokim ulicama, kojima šeta otmeni svet Londona — sasvim u blizini Oxford Streeta i Regent Streeta, Trafalgar Square-a i Stranda. To je neuređena gomila visokih, trospratnih i četvorospratnih kuća sa tesnim, krivim i prljavim ulicama, u kojima je barem isto toliko živo kao i u glavnim ulicama grada, s tom razlikom što se u *St. Gilesu* vide samo ljudi iz radničke klase. Na ulicama je i pijaca, korpe sa povrćem i voćem, sve to, naravno, rdavog kvaliteta i teško da je za jelo, i ona još više sužava prolaz, a od nje kao i od prodavnica mesa udara odvratan zadah. Kuće su naseljene od podruma do samog krova, prljave i spolja i iznutra, reklo bi se da u njima nijedan čovek ne bi hteo da stanuje. A sve to nije još ništa prema stanovima u tesnim dvorištima i sokačićima između ulica, u koje se ulazi kroz pokrivene prolaze između kuća i u kojima ima toliko nečistoće i takvih trošnih stračara da se to ne može ni zamisliti; tu se ne može videti gotovo nijedan ceo prozor, zidovi su trošni, vrata i prozorski ramovi razglavljeni i izlomljeni, vrata slupana od starih dasaka ili ih nikako i nema — ovde, u ovim lopovskim kvartovima nisu vrata ni potrebna, jer ništa nema da se ukrade. Svuda unaokolo leže gomile dubreta i pepela, a prljava tečnost, prosuta pred samim vratima, sliva se u smrdljive bare. Tu žive najsiromašniji među siromašnima, najgore plaćeni radnici zajedno sa lopovima, lupežima i žrtvama prostitucije — većina njih su Irci ili potomci Iraca, a oni koji još nisu potonuli u vrtlog moralne propasti koji ih okružuje, no koji ipak svakim danom tonu sve niže i niže, svakim danom sve više gube snagu da se odupru demoralisućem uticaju bede, blata i rdave okoline.

Ali *St. Giles* nije jedini »rdav kvart« Londona. U ogromnom klupku londonskih ulica ima stotine i hiljade skrivenih sokaka i sokačića u kojima su kuće suviše rdave za sve one koji još mogu da nešto odvoje za ljudski stan — često se uz najvelelepnije palate bogataša nalaze takva skrovišta najbednije sirotinje. Tako je nedavno prilikom uviđaja nekih umrlih jedan predeo baš do Portman - skvera, jednog vrlo prijatnog javnog mesta, označen kao prebivalište »mase Iraca, demoralisanih nečistoćom i siromaštvom«. Tako se i u ulicama kao što su Long Acre i dr., koje iako nisu otmene, ipak su vrlo pristojne, nalazi mnogo podrumskih stanova iz kojih izlaze na svetlo dana bolesni dečiji likovi i polugladne žene u ritama. U neposrednoj blizini pozorišta Drury Lane — drugog londonskog pozorišta — nalazi se neko-

* Pošto sam već napisao ovaj prikaz, došao mi je do ruku članak o radničkim delovima Londona u časopisu »Illuminated Magazine« (oktobar 1844), koji se na mnogim mestima gotovo doslovice, a i inače u suštini svuda potpuno slaže s mojim opisom. Naslov tog članka je *The Dwellings of the Poor, from the note - book of an M. D. (Medicinae Doctor)* [Nastambe siromašnih, iz beležnice jednog dra med.]

liko najgorih ulica celog grada, ulice *Charles*, *King* i *Parker Street*, u kojima su kuće takođe od podruma do krova naseljene samim siromašnim porodicama. U vestminsterskim parohijama *St. John* i *St. Margaret* stanovalo je 1840, prema biltenu Statističkog društva, u 5 294 »stana«—ako oni zaslužuju to ime—5 366 radničkih porodica, muškarci, žene i deca natrpani bez obzira na starost i pol, ukupno 26 830 lica, a od tog broja porodica tri četvrtine imale su samo po jednu sobu. U aristokratskoj parohiji *St. George*, Hanover Square, stanovalo je, po podacima iz istog izvora, 1 465 radničkih porodica, ukupno oko 6 000 lica, pod istim okolnostima; i ovde je preko dve trećine od ukupnog broja porodica bilo zgurano u jednu sobu. I kako imućna klasa koristi zakonitim putem siromaštvo ovih nesrećnika, kod kojih se čak ni lopovi ne nadaju da će nešto naći! Kirija za te odvratne stanove kod već pomenutog pozorišta Drury Lane iznosi: za dva stana u podrumu 3 šilinga (1 talir), za jednu sobu u parteru 4 šilinga, na prvom spratu 4^{1/2}, na drugom spratu 4, za sobu na tavanu 3 šilinga nedeljno—tako da samo izgladneli stanovnici Charles - Streeta plaćaju sopstvenicima kuća godišnji tribut od 2 000 funti sterlinga (1 400 talira), a pomenutih 5 366 porodica u Vestminsteru plaćaju godišnje kiriju od ukupno 40 000 funti sterlinga (270 000 talira).

No najveći radnički kvart je istočno od Towera—u *White Chapelu* i *Bethnal Greenu* gde je koncentrisana glavna masa londonskih radnika. Čujmo šta kaže g. *G. Alston*, pastor crkve sv. Filipa u Bethnal Greenu o stanju u svojoj parohiji:

»Ona ima 1 400 kuća, u kojima stanuje 2 795 porodica ili otprilike 12 000 lica. Prostor na kome ovoliki broj stanovnika stanuje manji je od 400 kvadratnih jardi (1 200 stopa), pa pri takvoj stisci nije ništa neobično da čovek, njegova žena, četvoro do petoro dece, a katkad još i deda i baba stanuju u jednoj jedinjoj sobi od deset do dvanaest kvadratnih stopa; u toj sobi oni rade, jedu i spavaju. Dok londonski biskup nije obratio javnu pažnju na ovu veoma siromašnu parohiju, o njoj se, čini mi se, u zapadnom delu grada znalo isto toliko koliko i o divljacima u Australiji ili na ostrvima Južnog Pacifika. I kad jednom svojim očima sagledamo i saznamo patnje ovih nesrećnika, kad ih nađemo pri njihovom bednom ručku i vidimo kako su slomljeni bolešću ili nezaposlenošću, onda ćemo naći da je masa nevolje i bede tolika da se jedna nacija kao što je naša treba da stidi toga što je tako nešto moguće. Ja sam tri godine bio sveštenik u Huddersfieldu, i za te tri godine su fabrički poslovi išli vrlo rđavo; ali nikada nisam video tako potpunu bespomoćnost siromaha kao u Bethnal Greenu. U celoj okolini, od deset starešina porodice ni jedan nema drugog odela sem svog radničkog, i to još toliko lošeg i pocepanog da gore biti ne može; štaviše, mnogi sem ovih rita nemaju noću nikakvog drugog pokrivača, a kao postelju ništa sem džaka napunjenog slamom i strugotinom«^[87].

Iz ovog opisa već možemo videti kako su ovi stanovi morali izgledati iznutra. Radi potpunije slike pratićemo engleske činovnike u još nekoliko radničkih stanova, u koje oni katkad zalaze.

Prilikom jednog uvidaja, koji je g. Carter, islednik iz Surreya, izvršio nad lešom četrdesetpetogodišnje Ann Galway 16.¹ novembra 1843. god., novine su o stanu umrle pisale sledeće: Ona je stanovala u Londonu, u Bermondsey Streetu, White Lion Court, br. 3, sa svojim mužem i devetnaestogodišnjim sinom u jednoj maloj sobi, u kojoj nije bilo ni kreveta, ni posteljine, niti bilo kakvog drugog nameštaja. Ona je ležala mrtva pored svog sina na jednoj gomili perja, koje je bilo rasuto po njenom gotovo golom telu, jer nije bilo ni pokrivača ni čaršava. Perje se tako zalepilo za njeno telo da lekar nije mogao da pregleda leš sve dok nije bio očišćen, a onda je video telo koje je od gladi potpuno izmršavelo i sve izujedano od gamadi. Jedan deo poda u sobi bio je izvađen i ta rupa je služila porodici kao nužnik.

U ponedeljak 15. januara 1844. g. doteraše pred policijski sud u Worship Streetu, u Londonu, dva dečaka, koji su zbog gladi ukrali jednu upola kuvanu kravlju nogu iz neke prodavnice i odmah je pojeli. Policijski islednik je našao za nužno da stvar dalje istražuje i uskoro je od policijskih službenika dobio sledeće objašnjenje: Majka ovih dečaka bila je udova jednog starog vojnika, koji je docnije služio u policiji; posle smrti svoga muža vrlo je teško živela sa devetoro dece. Ona je živela u najvećoj bedi u kući br. 2 na Pool's Place, Quaker Street, Spitalfields. Kad je policijski službenik došao kod nje, zatekao ju je gde se sa šestoro svoje dece bukvalno zbila u jednoj maloj dvorišnoj sobici, u kojoj nije bilo drugog nameštaja sem dve stare stolice od rogoza, ali bez sedišta, jednog malog stola sa dve slomljene noge, jedne razbijene šolje i jedne male činije. Na ognjištu jedva ako je bilo nešto žeravice, u uglu toliko rita da bi ih jedna žena u svojoj kecelji mogla poneti, a one su služile kao postelja celoj porodici. Kao pokrivač im je služila samo njihova bedna odeća. Sirota žena pričala mu je da je prošle godine morala prodati krevet da kupi hrane; posteljinu je dala bakalinu kao zalag za uzete namirnice, i uopšte je sve morala prodati da bi samo dobila hleba. Policijski islednik je dao ženi znatnu sumu novca iz sirotinjske kase.

Februara meseca 1844. bila je preporučena za pomoć policijskom isledniku u Marlborough Streetu Theresa Bishop, udovica stara 60 godina, sa svojom 26-godišnjom bolesnom kćerkom. Ona je stanovala na Grosvenor Square-u, Brown Street br. 5, u maloj krajnjoj sobici, koja nije bila veća od nekog ormara i u kojoj nije bilo nikakvog nameštaja. U jednom uglu ležalo je nekoliko rita na kojima su njih dve spavale; jedan sanduk je služio u isto vreme kao sto i kao stolica. Majka je ponešto zaradivala čišćenjem soba; po pričanju sopstvenika stana, one su od maja meseca 1843. živle u takvim prilikama da su postepeno rasprodale ili založile sve što su imale, pa ipak kiriju nisu nikad platile. Policijski islednik im je dao jednu funtu iz sirotinjske kase.

¹ U originalu: 14; u Dietzovom izdanju iz 1962. prema listu „Times“ od 17. 11. 1843: 16.

Meni ne pada na pamet da tvrdim da *svi* londonski radnici žive u takvoj bedi kao ove tri porodice; ja dobro znam da na jednog, koga je društvo tako strašno zgazilo, dolaze njih deset koji bolje žive—ali ja tvrdim da se hiljade marljivih i valjanih porodica, mnogo valjanijih, mnogo čestitijih nego svi londonski bogataši, nalaze u takvom čoveka nedostojnom položaju, i da svakog proletera, svakog bez izuzetka, može snaći, bez njegove krivice i pored svih njegovih naprezanja, ista sudbina.

Ali uza sve to srećni su oni koji još imaju ma kakav krov nad glavom, srećni u poređenju s onima koji ga nemaju. U Londonu svakog jutro ustaje 50 hiljada ljudi koji ne znaju gde će iduće noći nasloniti svoju glavu. Najsrećniji od njih su oni kojima uspe da za uveče ostave jedan ili dva penija, da odu u prenočište, tzv. lodging-house, kojih ima mnogo u svima velikim gradovima, i gde oni za svoj novac nalaze sklonište. Ali kakvo sklonište! Kuća je odozgo do dole ispunjena krevetima, u jednoj sobi ima četiri, pet, šest kreveta, jednom reću onoliko koliko može da ih stane. Na svaki krevet se nabije četiri, pet, šest ljudi, opet onoliko koliko može da ih stane—i to bolesni i zdravi, stari i mladi, muškarci i žene, pijani i trezni, sve je to izmešano i kako ko dolazi tako i leže. Tu ima svađe, tuče i ranjavanja, a ako se posteljni kompanjoni slažu, tada je još gore: tada se ugovaraju krađe ili dešavaju stvari čiju bestijalnost naši jezici koji su postali ljudskiji ne mogu da iskažu. A šta je sa onima koji nemaju da plate takvo prenočište? Oni spavaju gde stignu, po pasažima, arkadama, u kakvom kutu gde ih policija ili sopstvenik zgrade neće uznemiravati u spavanju; neki odlaze i u utočišta koja su ovde—onde podignuta privatnim dobročinstvom; neki spavaju u parku na klupama, ispod samih prozora kraljice Viktorije. Čujmo šta kaže »Times« od [12.] oktobra 1843:

»Iz jučerašnjeg izveštaja koji smo dobili od policije izlazi da prosečno oko 50 ljudskih bića spavaju svake noći u parku, nemajući nikakve druge zaštite od nepogode sem drveća i udubljenja u bedemima. Većina njih su mlade devojke, koje su, zavedene od vojnika, došle u glavni grad i gurnute u široki svet, prepuštene bedi u nepoznatom gradu i strašnom nehaju preranog poroka.

To je zaista užasno. Sirotinje mora biti svuda. Nemaština će svuda naći sebi puta i nastaniti se sa svom svojom odvratnošću i u srcu jednog velikog i lepog grada. U hiljadama uskih ulica i uličica jedne mnogoljudne metropole mora, bojimo se, biti uvek mnogo patnje, mnogo takve koja vredi naše oko—mnogo takve koja nikad ne izlazi na svetlo dana.

Ali zar da i u onom krugu gde su se usredotočili bogatstvo, zadovoljstvo i sjaj, da u blizini kraljevske veličine St. Jamesa, baš uz samu sjajnu Bayswater palatu, gde se susreću stara i nova aristokratska četvrt, da u kraju u kome se oprezni i prefinjeni ukus moderne gradske arhitekture čuvao da podigne ma i najmanje prebivalište za sirotinju, u kraju koji je, izgleda, namenjen isključivo uživanju bogataša—zar i *tu* da sviju gnezdo beda i glad, bolesti i porok, i svi slični užasi koji izjedaju telo za telom i dušu za dušom!

Stvarno, to je monstruozno stanje. Najveća zadovoljstva koja mogu dati telesno zdravlje, duhovna živost, nevina čulna zadovoljstva — u neposrednom dodiru sa krajnjom bedom! Bogatstvo koje se odozgo, iz blistavih salona, smeje, smeje sa brutalnim nehajem, ne znajući za rane bede! Tamo radost, koja se nesvesno ali grozno ruga bolu, koji ovde dole stenje! To je borba svih suprotnosti, sve protivreći jedno drugom, samo ne porok koji vodi u iskušenje i porok koji se podaje iskušenju... No neka svi ljudi imaju na umu da se u najsjajnijem kvartu najbogatijeg grada na svetu može svake noći, svake zime, naći ženâ, mladih po godinama, ali starih po gresima i patnjama, isteranih iz društva, onih koje propadaju od gladi, prljavštine i bolesti. Neka svi to imaju na umu i neka se nauče da ne teoretišu, već da delaju. Bog je svedok da danas ima mnogo mesta za delanje!*

Ja sam gore govorio o skloništima za beskućnike. Kako je jaka navala na njih, mogu nam pokazati dva primera. Novopodignuti »Refuge of the Houseless«¹ u Upper Ogle Streetu, gde može noćivati 300 lica, primilo je otkako je otvoreno, od 27. januara do 17. marta 1844, za jednu ili više noći 2 740 lica; i mada je nastupilo toplije vreme, ipak je broj onih koji su se obraćali ovom azilu, kao i azilima u Whitecross Streetu i Wappingu, jako porastao, te su svake noći zbog oskudice u prostoru mnogi morali biti odbijeni. U drugom, u Centralnom azilu u Playhouse Yardu je za prva tri meseca godine 1844. svake noći noćivalo prosečno 460 lica, svega 6 681 lice i podeljeno im je 96 141 porcija hleba. Ipak uprava izjavljuje da je ovaj zavod tek onda unekoliko zadovoljio pred navalom bednika kad je otvoren i istočni azil za beskućnike.

Ostavimo London i pogledajmo redom druge velike gradove triju delova države. Uzmimo prvo *Dablin*, koji s mora izgleda isto toliko dražestan koliko i London impozantan; Dablinski zaliv je najlepši od svih zaliva britanskih ostrva i Irci ga obično upoređuju sa Napuljskim zalivom. Sam grad je takođe vrlo lep i njegovi aristokratski delovi su bolje i ukusnije uređeni nego u bilo kom drugom britanskom gradu. Ali zato su i sirotinjski kvartovi Dablina nešto najodvratnije i najmrskije što se u svetu može videti. Tu je svakako kriv i nacionalni karakter Iraca, koji se u izvesnim okolnostima prijatno osećaju tek u prljavštini; ali pošto i u svakom velikom gradu Engleske i Škotske nalazimo hiljade Iraca, i pošto svako siromašno stanovništvo postepeno mora utonuti u istu prljavštinu, znači da beda u Dablinu nije ništa specifično, nije nešto što je svojstveno samo irskom gradu, već nešto što je zajedničko svim velikim gradovima celoga sveta. Sirotinjskih četvrti ima u svim delovima Dablina, a prljavština, neupotrebljivost kuća za stanovanje i zapuštenost ulica prevazilaze sve pojmove. O tome kako ovde siromašni stisnuto žive može se stvoriti predstava kad se čuje da

* Azil za beskućnike

je prema izveštaju inspektora Radnog doma* 1817. godine u Barrack Streetu stanovalo u 52 kuće sa 390 soba 1 318 lica, a u Church Streetu i okolini u 71 kući sa 399 soba 1 997 ljudi; da

»u ovom i u susednom distriktu ima mnogo smrdljivih (foul) sokačića i dvorišta, da mnogi podrumi dobijaju svetlost samo kroz vrata, a u više njih stanovnici spavaju na goloj zemlji, mada većina ima bar krevete—ali da, na primer, u Nicholson Courtu u 28 malih, bednih soba stanuje 151 čovek u najvećoj bedi, tako da su se u celoj zgradi mogla naći samo dva kreveta i dva pokrivača«.

Siromaština je u Dublinu tako velika da samo jedan dobrotvorni zavod, »Mendicity Association«¹, svakodnevno prima po 2 500 lica, dakle jedan procenat celokupnog broja stanovnika, koje danju hrani a s večeri otpušta.

Slično nam priča i dr Alison o *Edinburgu*—opet jednom gradu čiji divan položaj, koji mu je pribavio naziv moderne Atine, i čiji sjajan aristokratski kvart u novom delu grada stoji u oštrom kontrastu sa smradom i bedom sirotinje u starom delu grada. Alison tvrdi da je taj veliki deo grada isto tako prljav i odvratan kao i najgori kvartovi Dablina, i »Mendicity Association« bi u Edinburgu imala da pomogne isto toliko bednika koliko i u prestonici Irske; on štaviše tvrdi da je sirotinja u Škotskoj, naročito u Edinburgu i Glazgovu, veća i gora nego u ma kojoj drugoj oblasti Britanske imperije i da najbedniji nisu Irci već Škoti. Propovednik stare crkve u Edinburgu, dr Lee je 1836. godine pred Commission of Religious Instruction² izjavio da

»takvu bedu kao u svojoj parohiji on nije nigde video. Ljudi su bez nameštaja, bez ičega; često dva bračna para stanuju u jednoj sobi. Jednog dana je on bio u sedam kuća u kojima nije bilo kreveta—u nekima čak nije bilo ni slame; osamdesetogodišnji starci spavaju na golim daskama i gotovo svi spavaju u odelu. U jednom podrumu našao je dve škotske porodice sa sela; dvoje dece umrlo im je odmah po dolasku u grad, a treće je u vreme posete bilo na samrti—svaka od ovih dveju porodica raspolaže jednom gomilom prljave slame u uglu, a sem toga je u podrumu, koji je tako mračan da se danju čovek u njemu ne može poznati, bio smešten i jedan magarac. I kameno srce bi moralo prepući kad se vidi takva beda u zemlji kao što je Škotska.«

Slične stvari saopštava i dr Hennen u »Edinburgh Medical and

* Citirano iz Dr. W. P. Alison, F. R. S. E., fellow and late president of the Royal College of Physicians etc. etc.: *Observations on the Management of the Poor in Scotland and its Effects on the Health of Great Towns* [Razmatranja o tretiranju siromašnih u Škotskoj i dejstvo takvog tretiranja na zdravlje u velikim gradovima], Edinburgh 1840.—Autor je religiozni torijevac i brat istoričara Arch[ibalda] Alisona.

¹ Udruženje za zbrinjavanje prosjaka — ² Komisijom za versku nastavu

Surgical Journal«. Iz jednog parlamentarnog izveštaja* vidi se kakva nečistoća—kao što se u takvim okolnostima može i očekivati—vlada u kućama edinburške sirotinje. Na krevetskim ramovima noćivaju kokoši, a u istoj sobi u kojoj spavaju ljudi spavaju i psi, pa čak i konji, i prirodna posledica toga je užasna nečistoća i smrad, kao i mnoštvo gamadi i gada svakojake vrste u tim stanovima. Ovom gnusnom stanju ide na ruku, koliko god je to moguće, i edinburška arhitektura. Stari grad leži na dvema padinama jednog brega, čijim se grebenom proteže Visoka ulica (High street). Od nje na obe strane silazi niz breg mnoštvo uzanih krivih uličica, koje su zbog svojih mnogih zavoja nazvane wynds¹, i te uličice čine proleterski deo grada. Kuće škotskih gradova su uopšte visoke, petospratne i šestospratne, kao u Parizu, i u suprotnosti sa Engleskom, gde po mogućstvu svaki ima svoju zasebnu kuću, naseljene su velikim brojem raznih porodica; usled toga je stiska velikog broja ljudi na maloj površini još veća.

«Te ulice» — kaže jedan engleski list** u članku o zdravstvenim prilikama radnika u gradovima — često su tako uske da se sa prozora jedne kuće može prekorčiti na prozor njoj naspramne kuće; kuće su tako visoke, sa mnogo spratova, da svetlost jedva može dopreti u dvorište ili ulicu između tih kuća. U ovom delu grada nema ni kanalizacije ni drugih uređaja potrebnih jednoj kući, kao što su odводи i nužnici; stoga se sve smeće, otpaci i ekskrementi od najmanje 50 000 lica svake noći bacaju u ulične oluke, tako da i pored sveg čišćenja na ulici ostaje masa osušenog dubreta i razvija se smrad, što ne samo da vređa oko i nos već i za zdravlje stanovnika predstavlja najveću opasnost. Je li onda čudnovato što se u ovim mestima nimalo ne obraća pažnja na zdravlje, moral, pa ni na najobičniju pristojnost? Naprotiv, svi koji stanje stanovništva bliže poznaju posvedočiće da su ovde jako rasprostranjene bolesti, beda i demoralizacija. Društvo se u ovome kraju srozalo na jedan neopisivo nizak i bedan stupanj. — Stanovi siromašnijih klasa su uopšte vrlo prljavi i, očigledno, nikako se ne čiste; u većini slučajeva oni se sastoje od jedne sobe, koja je, pored slabe ventilacije, zbog razbijenih prozora ili zbog toga što se oni ne mogu da zatvore, još i hladna, nekada vlažna i delimično se nalazi pod zemljom, uvek sa rdavim nameštajem i sasvim neupotrebljiva za stanovanje, tako da gomila slame često služi celoj porodici za postelju, na kojoj muško i žensko, staro i mlado u zapanjujućoj gužvi leže jedno preko drugog. Voda se može dobiti samo iz javnih česama i teškoća da se ta voda donese pogoduje naravno svoj mogućoj prljavštini.»

* «Report to the Home Secretary from the Poor - Law Commissioners, on an Inquiry into the Sanitary Condition of the Labouring Classes of Great Britain. With Appendices. Presented to both Houses of Parliament in July 1842.» 3 vols. in folio [Izveštaj poverenika za zakon o sirotinji ministru unutrašnjih poslova o ispitivanju zdravstvenih prilika radničke klase Velike Britanije. Sa prilogima. Podneseno u oba doma parlamenta jula 1842.—3 toma in folio].—Sakupio i sredio iz lekarskih izveštaja Edwin Chadwick, sekretar komisije za izradu zakona o pomoći siromašnima.

** «The Artizan», 1843, sveska za oktobar.—Mesečnik.

¹ «krivaje», tj. krivudave uličice

Ništa bolje nije ni u drugim velikim pristaništima. U *Liverpulu*, pored sve njegove trgovine, sjaja i bogatstva, radnici su izloženi istom varvarstvu. Puna petina stanovništva—dakle preko 45 000 ljudi—stanuje u uskim, mračnim, vlažnim i rdavo provetravanim podrumima, kojih u gradu ima 7 862. Tu dolazi još 2 270 dvorišta (courts), tj. malih mesta koja su ograđena sa sve četiri strane zidovima i imaju samo jedan uzan, većinom zasvođen prolaz; ona su, dakle, bez ikakve ventilacije, većinom su vrlo prljava i naseljena gotovo isključivo proleterima. O takvim dvorištima govorićemo više kad bude reč o Mančesteru. U *Bristolu* je jednom prilikom inspekcija posetila 2 800 radničkih porodica i našla da 46 procenata ima samo po jednu sobu.

Isto to nalazimo i u fabričkim gradovima. U *Notingemu* ima svega 11 000 kuća, a od njih se 7-8 000 naslanjaju zadnjim zidovima sasvim jedna na drugu, tako da nije mogućna nikakva ventilacija između njih; pri tom postoji većinom samo jedan zajednički nužnik za više kuća. Nedavno je prilikom jedne inspekcije konstatovano da su mnoge kuće sagrađene nad plitkim kanalima koje pokrivaju samo daske patosa. U *Lesteru*, *Derbiju* i *Šefildu* je isto tako. Napred citirani članak časopisa »Artizan« govori o *Birmingemu* ovo:

«U starijim delovima grada ima mnogo bednih kvartova, prljavih i zapuštenih, punih ustajalih bara i gomila dubreta. Dvorišta su u *Birmingemu* mnogobrojna, ima ih preko 2 000, i najveći broj radnika stanuje baš u dvorišnim stanovima. Ta dvorišta su većinom uska, kaljava, bez ventilacije i sa lošim kanalima, u njima je po osam do dvadeset kuća, u koje vazduh ulazi samo s jedne strane, jer su svojom zadnjom stranom naslonjene uz neku drugu zgradu; u dnu dvorišta obično se nalazi jedno zajedničko dubrište ili nešto slično, čija se prljavština ne može opisati. No ipak se mora primetiti da su novija dvorišta racionalnije uređena i pristojnije se drže; pa i po dvorištima su udžerice manje zbijene nego u *Mančesteru* i *Liverpulu* i stoga je u *Birmingemu* za vreme epidemija mnogo manje smrtnih slučajeva nego, na primer, u *Vulverhemptonu*, *Dudleyu* i *Bilstonu*, koji su od *Birmingema* udaljeni samo nekoliko milja. U *Birmingemu* nema ni podrumskih stanova, mada ima nekoliko nepodesnih podrumskih radionica. Prenosišta za proletere ima poprilično (preko 400) i nalaze se većinom u dvorištima u centru grada; ona su gotovo sva odvratno nečista i zagušljiva, utočišta prosjaka, skitnica« (trampers—o bližem značenju te reči biće govora posle), «lopova i prostitutki, koji ovde bez ikakvog obzira na pristojnost i udobnost jedu, piju, puše i spavaju u atmosferi koju mogu podneti samo degradirani ljudi.»

Glazgov je umnogome sličan *Edinburgu*—iste krivudave uličice, iste visoke kuće. O ovome gradu »Artizan« piše:

«Radnička klasa čini ovde oko 78 procenata celokupnog stanovništva (300 000), a stanuje u delovima grada koji bedom i jezivošću nadmašuju i najbednije zakutke *St. Gilesa* i *Whitechapela*, dablinskih predgrada i krivudavih uličica u *Edinburgu*. Takvih delova ima mnogo u srcu grada—južno od *Trongate-a*, zapadno od *Salt marketa*, u *Caltonu*, pored same Visoke ulice itd. To su beskrajni lavirinti uskih

uljičica ili wynds, na koje na svakom koraku izlaze dvorišta ili čorsokaci, koje obrazuju stare, trošne, mnogospratne kuće sa rdavom ventilacijom i bez vode. Te kuće su formalno krcate stanovnicima; na svakom spratu su 3 ili 4 porodice — možda dvadeset lica; ponekad je svaki sprat dat pod kiriju za prenočište tako da se u jednoj sobi nabije, ne bismo mogli reći smesti, jedno uz drugo po 15 - 20 lica. Ovi distrikti nastanjeni su najsiromašnijim, demoralisanim i propalim elementima stanovništva i mogu se smatrati izvorom onih strašnih epidemija groznice, koja odavde svoju pustoš širi po celom Glazgovu.*

Čujmo kako ove delove grada opisuje J. C. Symons, vladin komesar za ispitivanje položaja ručnih tkača.*

«Ja sam i ovde i na kontinentu gledao bedu u nekoliko njenih najgorih oblika, ali dok nisam posetio »wynds« grada Glazgova, nisam verovao da u ma kojoj civilizovanoj zemlji može biti toliko zločina, bede i bolesti. U lošim azilima spavaju na podu jedno uz drugo 10, 12 pa i 20 lica oba pola i različite starosti, manje ili više razgoličeni. Ti azili su obično (generally) tako nečisti, vlažni i zapušteni da čovek ne bi u njih smestio ni svoga konja.»

A na drugom mestu :

»Wynds' grada Glazgova naseljene su nestalnim stanovništvom od petnaest do trideset hiljada ljudi. Taj se kvart sastoji od samih uskih uljičica i četvorouglih dvorišta, a u svakom od njih se na sredini nalazi gomila đubreta. No ma kako da je odvratan spoljni izgled ovih mesta, ipak sam bio nedovoljno pripremljen za bedu i priljavnost unutra. U nekoliko spavaćih soba koje smo mi* (glavni policijski inspektor kapetan Miller i Symons) »noću posetili pod je bio prosto prekriven opruženim ljudskim bićima, često po petnaest do dvadeset, neka odevena a druga gola, muškarci i žene pomešani. Postelja im je bila trula slama izmešana sa nekim ritama. Nameštaja je bilo malo ili nimalo, i jedino što je tim jamama davalo izgled stana bila je vatra u kaminu. Krada i prostitucija čine glavni izvor prihoda tog stanovništva. Izgleda da se niko ne trudi da očisti tu Augijevu štalu, taj pandemonijum, ta gnezda zločina, nečistoće i zaraznih bolesti u centru drugog grada imperije. Ja sam pažljivo razgledao najzapuštenije četvrti drugih gradova i nigde nije bilo ni upola tako gadno, ni po intenzitetu fizičke i moralne okuženosti, ni po srazmernoj gustini naseljenosti.— U ovoj četvrti su lokalne vlasti označile većinu kuća za zapuštene i neupotrebljive za stanovanje, ali baš su one najnaseljenije jer se za njih po zakonu ne može tražiti kirija.»

Veliki industrijski kraj u sredini britanskog ostrva, gusto naseljeni *zapadni Jorkšir* i *južni Lankašir*, sa svojim mnogim fabričkim gradovima ni u čemu ne zaostaje za ostalim velikim gradovima. Tekstilni rejon Zapadnog okruga Jorkšira je živopisan predeo, lepa, zelena, brežuljkasta zemlja, koja se ka zapadu uzdiže sve strmije, dok ne

* *Arts and Artisans at Home and Abroad* [Zanati i zanatlije u zemlji i inostranstvu]. By J. C. Symons. Edinburgh 1839.— Autor je, kako izgleda, i sam Škotlandanin, liberal, pa prema tome fanatičan protivnik svakog samostalnog radničkog pokreta. Ovde citirana mesta nalaze se na str. 16 i dalje.

достigne svoju najveću visinu na strmom grebenu Blackstone Edge-a — razvodu slivova Irskog i Nemačkog mora. Doline reke Aire, na kojoj leži Lids, i reke Calder, koju preseca železnička pruga Mančester — Lids, spadaju u najživopisnije doline u Engleskoj, i po njima su svuda rasute fabrike, sela i varoši; sive kuće od neotesanog kamena izgledaju tako lepe i čiste prema pocrnelim kućama od opeke u Lankaširu da je milina gledati ih. Ali ako se uđe u same gradove, teško da će se naći bilo šta prijatno. Lids leži, prema opisu časopisa »Artizan« (na navedenom mestu), što sam i sâm proverio

»na jednoj blagoj padini, koja se spušta u dolinu reke Aire. Ta reka protiče kroz grad u dužini od oko 1¹/₂ milje*, i razliva se posle topljenja snega i posle jakih kiša. Zapadni delovi grada koji se nalaze na visini srazmerno su čisti za jedan tako veliki grad, ali oni delovi koji se nalaze u nizini, pored reke i potoka koji se u nju slivaju (becks), nečisti su i uski, i već samo to je dovoljno da skrati život stanovnika — naročito male dece; tu treba još uzeti u obzir i jezi-vo stanje radničkih četvrti oko Kirkgate-a, March Lane-a, Cross Streeta i Richmond Rooda, koje je uglavnom posledica nekaldrmisanih ulica, bez odvodnih kanala, s nepravilnim rasporedom kuća, mnogim dvorištima i čorsokaci-ma, i odsustva najobičnijih sredstava za održavanje čistoće; sve to uzeto zajedno, dovoljno je da nam objasni preveliku smrtnost u tom nesrećnom kraju najžalosnije bede. — Usled poplava reke Aire« (koja, moramo to dodati, kao i sve reke koje iskorišćava industrija, u grad ulazi čista i bistra, a iz grada izlazi mutna, crna i smrdljiva od sve moguće nečistoće) »u kućama i podrumima često ima toliko vode da se ona mora crpkama izbacivati na ulicu; u doba tih poplava voda dolazi u podrume čak i tamo gde ima i kanala, i to nadolazi iz samih kanala**, proizvodi kužna isparenja jako zasićena sumporvodnikom, i ostavlja odvratan talog koji je vrlo štetan za zdravlje. Za vreme prolećne poplave 1839. godine posledice zapuštanja tih kanala bile su tako štetne da je, prema izveštaju registratora stanovništva, u ovom delu grada u toku tog kvartala dolazilo na dva porođaja tri smrtna slučaja, dok je u drugim delovima grada u toku istog kvartala dolazilo tri porođaja na dva smrtna slučaja.«

Drugi gusto naseljeni rejoni su bez ikakvih kanala ili sa tako rdavim kanalima da od njih nema nikakve koristi. U nizovima kuća su podrumi retko suvi; u drugim rejonima su mnoge ulice pokrivene mekim blatom dubokim celu stopu. Uzalud su se stanovnici ovih ulica trudili da ih s vremena na vreme poprave posipajući ih pepelom; ipak splačine i iz kuća prosuta nečista voda ostaju u jamama sve dok ih ne isuši vetar ili sunce (up. Izveštaj gradskog veća u »Statistical Journal« vol 2, p. 404). Kotedž u Lidsu obično ne zauzima veću površinu od pet kvadratnih

* Gde god nije označeno o kojim je miljama reč, podrazumevaju se engleske milje, kojih ima 69,5 u 1 stepenu ekvatora, pa ih, prema tome, ima 5 u 1 nemačkoj milji.

** Ne treba zaboraviti da ti »podrumi« nisu neke ostave za starudiju, već stanovi za ljude.

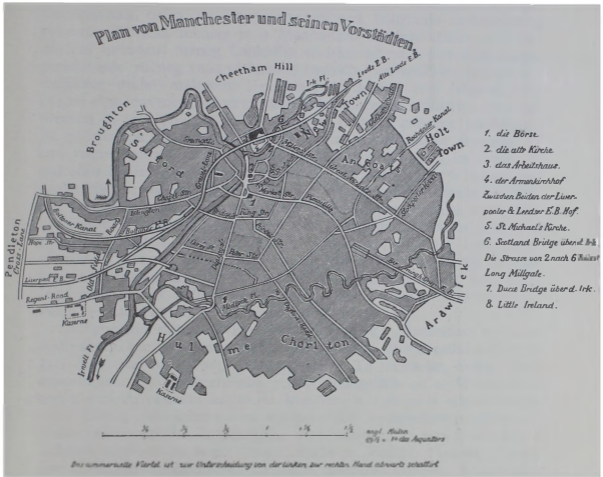
jardi i obično se sastoji od podruma, jedne sobe za dnevni boravak i spavaće sobe. Ti tesni stanovi, i danju i noću puni ljudi, jesu druga opasna tačka po moral i zdravlje stanovnika. A kakva je teskoba u ovim stanovima, kazuje nam pomenuti izveštaj o zdravstvenom stanju radničke klase.

»U Lidsu smo našli da u istoj sobi spavaju s roditeljima braća i sestre i stanari oba pola; iz toga proizilaze posledice pred kojima čovek mora da se zgrozi.«

Isti je slučaj i sa *Bradfordom*, koji leži samo sedam milja od Lidsa, na mestu gde se sastaje više dolina, na jednoj maloj, kao katran crnoj, smrdljivoj reci. Grad pruža divan izgled kad se sa okolnih farmi posmatra lepog nedeljnog dana, jer radnim danima je obavijen svim oblacima ugljenog dima; ali u gradu vlada ista nečistoća i nepodesnost za stanovanje kao i u Lidsu. Stariji delovi grada su na strmim padinama tesno i nepravilno građeni; po ulicama, ćorsokacima i dvorištima nagomilani su đubre i ruševine; kuće su zapuštene, nečiste i neudobne za stanovanje, a u neposrednoj blizini reke i na dnu doline našao sam mnoge kuće čiji donji spratovi, koji su do polovine bili ukopani u breg, nikako nisu bili za stanovanje. Uopšte su mesta na dnu doline, na kojima su između visokih fabrika susnuti radnički stanovi, najlošije izgrađena i najnečistija u celom gradu. U novijim delovima ovog kao i svakog drugog fabričkog grada kotedži su građeni pravilnije, u redovima, ali se i ovde nalaze sve nezgode koje su povezane sa tradicionalnim načinom smeštaja radnika, a o kojima ćemo imati prilike da govorimo opširnije kad bude reč o Mančesteru. Isto to važi i za ostale gradove Zapadnog okruga, naročito za *Barnsley*, *Halifaks* i *Huddersfield*. I ovaj poslednji, koji je blagodareći svom živopisnom položaju i modernoj arhitekturi najlepši od svih fabričkih gradova Jorkšira i Lankašira, ipak ima svoje sirotinjske rejone; jer Odbor za pregled grada, izabran od jedne skupštine građana, izvestio je 5. avgusta 1844. godine:

»Mora se primetiti da u Huddersfieldu čitave ulice i mnoge uličice i dvorišta niti su kaldrmisani, niti imaju kanale ili ma kakve odvođe; otpaci, đubre i nečistoća svake vrste leže tu u gomilama, vru i trule, a gotovo svuda nastaju bare ustajale vode, usled čega obližnji stanovi moraju biti nečisti, tako da na takvim mestima niču bolesti, koje ugrožavaju zdravlje celog grada.«^[88]

Pređemo li, ili proputujemo železnicom, preko samog Blackstone Edge-a, dolazimo na klasično tlo engleske industrije, na kome je ona dostigla svoj vrhunac i sa koga potiču svi pokreti radnika, dolazimo u južni Lankašir sa njegovim glavnim gradom *Mančesterom*. Opet imamo pred sobom lep talasasti predeo, koji se od razvođa spušta blago na zapad ka Irskom moru, sa živopisnim zelenim dolinama reka *Ribble*, *Irwell* i *Mersey* i njihovih pritoka; zemlja, koja je pre sto godina bila najvećim delom sama močvara i vrlo slabo naseljena, sada je prepuna

Karta Mančestera

gradova i sela i najnaseljeniji je predeo Engleske. U Lankaširu, a naročito u Mančesteru je i izvor i centar industrije Britanske imperije; mančesterska berza je termometar za sva kolebanja industrijskog prometa, fabrička tehnika je u Mančesteru dostigla vrhunac. U pamučnoj industriji južnog Lankašira su iskorišćavanje prirodnih snaga, potiskivanje ručnog rada mašinama (naročito mehaničkim razbojem i »selfactor - mule« - mašinom) i podela rada dostigli svoj vrhunac; ako ova tri elementa uzmemo za karakteristiku moderne industrije, moramo priznati da je u pogledu ta tri elementa prerada pamuka prednjačila od početka pa do sada pred svim ostalim industrijskim granama. U isto vreme morale su se međutim i posledice moderne industrije za radničku klasu najpotpunije i najčistije razviti baš tu, a i industrijski proletarijat se morao baš tu pojaviti u najpotpunijem, klasičnom obliku; poniženje koje su radniku donele primena parne snage, mašinerija i podela rada i pokušaji proletarijata da se uzdigne iz tog nedostojnog položaja, morali su takođe baš ovde dostići svoj vrhunac i najjasnije se odraziti u svesti. Stoga, dakle, što je Mančester klasični tip modernog industrijskog grada, a i stoga što ga poznajem kao i svoj zavlačajni grad — čak bolje nego što ga poznaje i većina njegovih stanovnika — zadržaćemo se na njemu nešto duže.

U pogledu radničkih kvartova gradovi oko Mančestera se malo razlikuju od tog centralnog grada—samo što u njima radnici čine još veći deo stanovništva nego u Mančesteru. Ta mesta su, naime, čisto industrijska, a svi komercijalni poslovi zaključuju se u Mančesteru; ona u svakom pogledu zavise od Mančestera, i stoga u njima stanuju samo radnici, fabrikanti i sitni trgovci—dok u Mančesteru postoji i jedno veoma znatno komercijalno stanovništvo, to jest komisione i ugledne trgovine na malo. Stoga, mada su *Bolton, Preston, Wigan, Bury, Rochdale, Middleton, Heywood, Oldham, Ashton, Stalybridge, Stockport* itd. gotovo sve gradovi sa 30, 50, 70 do 90 hiljada stanovnika, oni ipak nisu gotovo ništa drugo nego veliki radnički kvartovi, koji su odeljeni samo fabrikama i glavnim ulicama duž kojih se nalaze radnje i koji imaju nekoliko drumskih prilaza, uz koje leže vrtovi i kuće u stilu vila fabrikantata. Sami gradovi su rdavo i nepravilno građeni, sa nečistim dvorištima, ulicama i uličicama, puni dima, a za stanovanje naročito neprijatan izgled tim gradovima daju kuće sazidane od cigala, ovde uobičajenog materijala, koje su bile crvene, ali su s vremenom porncrnele od dima. Podrumski stanovi su ovde obična stvar; gde god je moguće prave se ove podzemne jame i znatan deo stanovnika stanuje u njima.

Posle Prestona i Oldhama najgori od tih gradova je *Bolton*, koji leži 11 milja severozapadno od Mančestera. Ja sam u njemu više puta bio i, koliko sam mogao primetiti, on ima samo jednu, i to prilično nečistu, veliku ulicu, *Deansgate*, koja u isto vreme služi i kao trg, a i pri najlepšem vremenu ona je mračna i neugledna jama, mada su u njoj sem fabrika samo prizemne i jednospratne niske kuće. Kao svuda

tako je i ovde stariji deo grada naročito zapušten i neudoban za stanovanje. Crna voda, o kojoj se ne zna da li je potok ili jedan niz smrdljivih bara, protiče kroz grad, te i ona doprinosi da se i inače nečisti vazduh potpuno zagadi.

Tu je dalje *Stockport*, koji, istina, leži na češirskoj strani reke *Mersey*, no ipak pripada industrijskom rejonu *Mančestera*. On leži u jednoj uskoj dolini duž *Merseya*, tako da se ulica s jedne strane strmo spušta, a s druge strmo penje, a železnica iz *Mančestera* za *Birmingham* prolazi preko grada i cele doline jednim visokim vijaduktom. *Stockport* je poznat u celom okrugu kao jedno od najmračnijih i najzadimljenijih gnezda i naročito sa vijadukta ima stvarno neprijatan izgled. Ali još neprijatniji izgled imaju kotedži i podrumski stanovi proletera, koji se prostiru u dugim redovima kroz sve delove grada, od dna doline pa do vrha brega. Ne sećam se da sam ma u kom drugom gradu ovog okruga video srazmerno tako mnogo podruma u kojima se stanuje.

Nekoliko milja severoistočno od *Stockporta* leži *Ashton-under-Lyne*, jedno od najnovijih fabričkih mesta u ovoj oblasti. On leži na padini jednog brega u čijem podnožju teku kanal i reka *Tame*, i u opštim crtama je građen po novijem, pravilnijem sistemu. Pet ili šest dugih paralelnih ulica protežu se duž brega i seku se pod pravim uglom sa ulicama koje vode u dolinu. Pri takvom načinu izgradnje fabrike se potiskuju van samog grada, ako ih nije baš blizina vode i vodenog puta privukla sve dole u dolinu, gde su zbijene jedna uz drugu i iz dimnjaka sipaju gust dim. Stoga *Ashton* ima mnogo prijatniji izgled nego većina drugih fabričkih gradova; ulice su široke i čistije. Kotedži izgledaju novi, sveže crveni i udobni za stanovanje. Ali ovaj novi sistem po kome se prave kotedži za radnike ima i rđavih strana; svaka ulica ima svoju skrivenu sporednu uličicu, u koju vodi jedna uska staza i koja je stoga utoliko nečistija. A i u *Ashtonu*—mada ja, sem nekoliko zgrada na ulazu u grad, nisam video nijednu drugu zgradu koja bi bila starija od pedeset godina—ima ulica u kojima su kotedži rđavi i stari, tako da su cigle na uglovima rastavljene i više se ne drže, zidovi popucali, a negde i malter opao; ima ulica koje svojim nečistim i zadimljenim izgledom nimalo ne zaostaju za ulicama u ostalim gradovima ovoga okruga—samo je to u *Ashtonu* izuzetak, a ne pravilo.

Jednu milju istočno leži *Stalybridge*, takođe na reci *Tame*. Kad se iz *Ashtona* dolazi preko brega, naići će se na vrhu levo i desno na lepe velike vrtove sa divnim vilama u sredini, sagrađenim većinom u »elizabethinskom« stilu, koji je prema gotskom stilu u istom odnosu kao protestantsko - anglikanska religija prema apostolskoj rimokatoličkoj. Sto koraka napred, i *Stalybridge* će se pokazati u dolini — ali u kakvom jakom kontrastu prema divnim letnjikovcima, jakom kontrastu štaviše i prema skromnim kotedžima u *Ashtonu*! *Stalybridge* leži u jednoj uskoj, zavojitoj dubodolini, mnogo užoj nego što je dolina kod *Stockporta*, na čijim su obema padinama napravljeni bez

ikakvog reda kotedži, kuće i fabrike. Kad se ulazi u grad, naići će se prvo na uske, počadale, stare i trošne kotedže, pa kakve su prve kuće, takav je i ceo grad. Na uskom dnu doline nalazi se nekoliko ulica; većina ulica se, padajući i penjući se, međusobno seku i zbog toga strmog položaja je gotovo kod svih kuća prizemlje do polovine u zemlji; a koliko dvorišta, pokrajnih ulica i slepih uglova nastaje usled ovog konfuznog načina izgradnje, može se videti sa brega, s koga se grad ovde - onde vidi gotovo u ptičjoj perspektivi. Tome treba dodati i užasnu nečistoću — i onda se može shvatiti kakav je odvratn utisak koji čini Stalybridge i pored svoje lepe okoline.

No dosta o tim malim gradovima. Svi oni imaju svoje osobenosti, ali radnici u njima žive uglavnom kao i u Mančesteru; stoga sam i opisao samo ono što je u njihovom načinu izgradnje posebno, a napominjem još samo to da se sva opšta zapažanja o stanju radničkih stanova u Mančesteru mogu potpuno odnositi i na okolne gradove. Pređimo sada na sam centralni grad.

Mančester leži u podnožju južne strane jedne talasaste padine, koja se, stisnuta između dolina reka Irwell i Medlock, proteže od Oldhama i čiji završetak *Kersall-Moore* čini trkalište i u isto vreme Mons sacer¹ Mančestera^[85]. Mančester u užem smislu leži na levoj obali reke Irwell, između te reke i još dve manje, Irk i Medlock, koje se tu ulivaju u Irwell. Na desnoj obali Irwella, baš u jednom njegovom jakom zavijutku, leži *Salford*, dalje zapadno *Pendleton*; severno od Irwella leže Gornji i Donji *Broughton*, severno od Irka *Cheetham Hill*; južno od Medlocka je *Hulme*; zatim istočno *Chorlton-on-Medlock*, još nešto dalje u istočnom pravcu *Ardwick*. Ceo ovaj kompleks naselja obično se naziva Mančester, koji na taj način broji oko 400 hiljada ljudi, pre više nego manje od tog broja. Sam grad je građen na osobit način, tako da se godinama može u njemu živeti, svakog dana ulaziti u nj i izlaziti iz njega a da se nikad ne dođe u radnički kvart niti u dodir s radnicima — naime, sve dok se ide samo svojim poslom ili u šetnju. To dolazi uglavnom otuda što su nesvesnim, prećutnim sporazumom, a i svesnom izričitom namerom, radničke četvrti strogo odvojene od četvrti srednje klase ili su, gde ovo nije slučaj, zaogrnuti plaštom ljubavi. U centru Mančestera nalazi se prilično prostrana trgovačka četvrt, oko pola milje duga i isto toliko široka, koja se sastoji skoro isključivo od kancelarija i stovarišta robe (warehouses). Gotovo cela četvrt je nenaseljena i noću napuštena i pusta — samo što se kroz njene uske i mračne ulice kreću noćni policijski stražari sa svojim fenjerima. Ovaj deo preseca nekoliko glavnih ulica u kojima je vrlo živ saobraćaj i u kojima su u prizemlju sjajne prodavnice; mestimice su gornji spratovi zgrada u ovim ulicama naseljeni i tu je i kasno uveče vrlo živo na ulici. Izuzimajući ovaj trgovački rejon, ceo uži Mančester, pa ceo Salford i Hulme, znatan deo Pendletona i Chorltona, dve trećine Ardwicka i

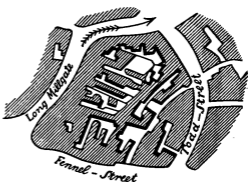
¹ Sveto brdo

pojedini delovi Cheetham Hilla i Broughtona—sve je to radnički rejon, koji se oko trgovačke četvrti obavija u vidu pojasa širokog otprilike 1 $\frac{1}{2}$ milju. Krupna i srednja buržoazija nastanjena je van toga pojasa—srednja buržoazija u pravilno uređenim ulicama, blizu radničkih kvartova, tj. u Chorltonu i u unutrašnjosti Cheetham Hilla, krupna pak buržoazija po udaljenijim vilama sa vrtovima u Chorltonu i Ardwicku ili na zračnim visinama Cheetham Hilla, Broughtona i Pendletona, na svežem i zdravom planinskom vazduhu, u divnim i udobnim stanovima, pored kojih svakih pola ili četvrt sata prolaze omnibusi za grad. Što je najlepše, najbliži put kojim ti aristokrati novca stižu do svojih prodavnica u sredini grada vodi ih samom sredinom radničkih kvartova, a oni ipak ne primećuju da su u blizini najprljavije bede, koja se može naći i desno i levo. Glavne ulice, naime one koje iz grada vode od berze u svima pravcima, imaju sa obe strane jedan gotovo neprekidan niz trgovačkih radnji, i na taj način je te ulice zaposela srednja i sitna buržoazija, a ona ih već radi svoje koristi drži i može držati pristojnije i čistije. Svakako da ove trgovačke radnje uvek imaju nečeg zajedničkog s rejonima koji leže iza njih; no u trgovačkoj četvrti i u blizini buržoaskih rejona one su elegantnije nego ovde gde prikrivaju prljave radničke kotedže; ali uvek su dovoljne da od očiju bogate gospode i dama s jakim stomacima i slabim nervima sakriju bedu i nečistoću koje čine drugu stranu medalje njihovog bogatstva i raskoši. Tako se, na primer, u ulici Deansgate, koja ide od stare crkve pravo na jug, nalaze prvo stovarišta robe i fabrike, zatim prodavnice drugog ranga i nekoliko pivnica, dalje južno, gde se završava trgovačka četvrt grada, neugledne prodavnice, koje su, ukoliko se dalje ide, i sve prljavije i sve češće rastavljene gostionicama i rakidžinicama, dok najzad na južnom delu njihov izgled ne postane takav da ne dopušta ni najmanju sumnju u to da su radnici i samo radnici njihovi posetioci. Isto tako izgleda i Market Street, koja počinje od berze i proteže se u jugoistočnom pravcu; prvo su sjajne prodavnice prvog ranga, sa kontoarima i stovarištima na gornjim spratovima; zatim u produžetku (Piccadilly) kolosalni hoteli i stovarišta; potom dalje (London Road) u rejonu Medlocka fabrike, krčme, prodavnice za nižu buržoaziju i radnike, zatim u Ardwick Greeno stanovi za višu i srednju buržoaziju i najposle veliki vrtovi i letnjakovi za bogatije fabrikante i trgovce. Ko poznaje Mančester može na taj način po glavnim ulicama *suditi* i o rejonima iza tih ulica, ali se iz njih vrlo retko mogu videti *stvarni* radnički rejoni. Ja dobro znam da je ovaj licemerni način gradnje više ili manje zajednički svima velikim gradovima; meni je isto tako dobro poznato da trgovci na malo zbog same prirode svog posla moraju zauzimati velike prometne ulice; znam da u takvim ulicama ima više dobrih no rdavih kuća i da je cena zemljišta u njihovoj blizini veća nego u udaljenijem kraju; ali sam samo u Mančesteru, i nigde više, našao takvo sistematsko zatvaranje glavnih ulica za radničku klasu, takvo nežno pokrivanje svega onoga što bi moglo povrediti oko i nerve buržoazije. Pa ipak je

baš Mančester manje konstruisan po planu ili po policijskim propisima, a više slučajno nego ma koji drugi grad; i kada promislim o usrdnim uveravanjima srednje klase da je radnicima sasvim dobro, onda mi se čini da za takvu sramnu konstrukciju grada liberalni fabrikanti, ti »big whigs«¹ Mančestera, nisu sasvim nevini.

Napominjem još da su gotovo sve fabrike raspoređene uz tri reke ili uz razne kanale koji se granaju kroz grad, i prelazim sada na opis radničkih kvartova. Pre svega da opišemo stari grad Mančester, koji leži između severne granice trgovačke četvrti i reke Irk. Ovdje su čak i bolje ulice tesne i krive—kao npr. Todd Street, Long Millgate, Withy Grove i Shude Hill—kuće su prljave, stare i trošne, a konstrukcija sporednih ulica sasvim strašna. Ako se od stare crkve ide u Long Millgate, onda će se odmah desno videti jedan niz staromodnih kuća, kod kojih nijedan frontalni zid ne stoji više potpuno vertikalno; to su ostaci starog Mančestera dok on još nije bio industrijski grad; njegovi raniji stanovnici su se preselili sa svojim potomcima u bolje kvartove, a ove kuće, koje su njima bile suviše rdave, ostavili su jednoj rasi radnika čija je krv bila jako pomešana sa irskom. Nalazimo se zaista u jednom gotovo sasvim neprikrivenom radničkom kvartu, jer ni same prodavnice i krčme u ovoj ulici ne obraćaju pažnju na čistoću. Ali to još nije ništa u poređenju sa ulicama i dvorištima koja se nalaze pozadi i u koja se može ući samo uskim presvođenim prolazima, u kojima se ne mogu mimoći ni dva čoveka. Ne može se ni zamisliti kako su kuće nabacane bez reda, kao na porugu svakoj racionalnoj arhitekturi, i zbijene tako da su formalno jedna na drugoj. I nisu tome krive samo kuće koje su ostale iz doba starog Mančestera, nego je ta nabacanost tek u novije vreme oterana u krajnost time što je, gde god je stara arhitektura ostavljala slobodnu ma i stopu prostora, dozidivano i nalepljivano tako da najzad nije ostalo ni za palac široko mesto na kome bi se moglo zidati. Za dokaz iznosim ovde jedan mali deo iz plana Mančestera—ovo ipak nije najgori kraj, a ne čini ni deseti deo staroga grada.

Ovaj crtež biće dovoljan da okarakteriše ludačku konstrukciju celog kraja, naročito u blizini Irka. Obala Irka je ovde na južnoj strani vrlo strma i visoka 15-30 stopa; na toj strmoj obali nalaze se tri reda kuća, od kojih se donji diže iz same reke, dok se prednja strana gornjeg reda nalazi u visini vrha brežuljka u ulici Long Millgate. Među njima, na reci, nalaze se još i fabrike—jednom rečju, ovde je ista takva teskoba i neuređenost kao i u donjem delu Long Millgate-a. Desno

¹ Igra reči: »big whigs« znači »važne ličnosti« i »veliki vigovc«.

i levo od glavne ulice nalazi se mnogo presvođenih prolaza koji vode u mnogobrojna dvorišta, i kad se u njih ude naiđe se na prljavštinu i odvratnu nečistoću da im nema ravnih—ovo naročito važi za dvorišta koja se spuštaju ka Irku i u kojima su bezuslovno najgori stanovi koje sam do sada video. U jednom od ovih dvorišta, na samom ulazu u nj, gde prestaje pokriveni hodnik, nalazi se jedan nužnik bez vrata i tako nečist da stanovnici mogu ući u dvorište i izići iz njega samo preko ustajale bare i blata od mokraćne i ekskremenata koji nužnik okružuju; ako nekome pričinjava zadovoljstvo da dvorište vidi, to je prvo dvorište na Irku, više Ducie Bridge; dole na reci nalazi se nekoliko štavionica koje smradom životinjskih otpadaka ispunjavaju celu okolinu. U dvorišta niže Ducie Bridge-a ulazi se uglavnom uskim, prljavim stepenicama i dolazi do kuća jedino preko gomile đubreta i nečistoće. Prvo dvorište niže Ducie Bridge-a zove se Allen's Court; za vreme epidemije kolere ono se nalazilo u takvom stanju da je sanitetska policija morala isterati stanovnike iz njega, očistiti ga i hlorom dezinfikovati; tadašnje užasno stanje ovog dvorišta opisao je Dr. Kay u jednoj brošuri*. Od tog vremena je, kako izgleda, nešto zgrada u njemu srušeno i nanovo izgrađeno—sa Ducie Bridge-a vidi se dole još nekoliko porušanih zidova i visokih gomila ruševina pored nekoliko novih kuća. Izgled sa ovog mosta—sa nežnom pažnjom sakriven od pogleda sitnih smrtnika zidom koji je čovečje visine—uopšte je karakterističan za ceo kraj. Dole u dubini teče ili, bolje rečeno, stoji Irk, uzana, kao katran crna i smrdljiva reka, puna đubreta i nečistoće koje taloži na desnu ravniju obalu; kad je suvo vreme, onda na toj obali stoji čitav niz ružnih crno-zelenih prljavih barica, iz kojih se neprestano razvijaju mehuri kužnih gasova i smrad koji je nepodnošljiv i gore na mostu, 40-50 stopa nad rekom. Sem toga se u samoj reci nalazi na svakom koraku po neka visoka prepreka, iza koje se taloži i trune mulj i dubre u debelim slojevima. Uzvodno od mosta nalaze se visoke štavionice, još dalje bojadžinice, mlinovi kostiju i fabrike gasa, čija sva prljava tečnost i otpaci otiču u Irk, u koji se sem toga ulivaju i obližnje kloake i nužnici. Prema tome, može se zamisliti kakav je talog koji ostavlja reka. Pod mostom se vide gomile krša, nečistoće, đubreta i otpadaka iz dvorišta na levoj, strmoj obali; kuće su ovde stisnute jedna uz drugu i usled nagiba obale vidi se od svake jedan deo—sve crne od dima, trošne, stare, sa razbijenim prozorskim ocnima i izlomljenim prozorskim ramovima. Pozadi se nalaze stare fabričke zgrade, kao neke kasarne. Na desnoj, ravnijoj obali nalazi se dugi niz kuća i fabrika; već druga kuća je ruševina bez krova, puna neupotrebljivih otpadaka, a treća stoji tako nisko, da se na donjem spratu ne može stanovati i stoga

* *The Moral and Physical Condition of the Working Classes, employed in the Cotton Manufacture in Manchester* [Moralni i fizički položaj radničke klase zaposlene u preradi pamuka u Mančesteru]. By James Ph. Kay, Dr. Med. 2nd edit. 1832.—On zamenjuje radničku klasu uopšte sa fabričkim radnicima, inače izvrsno.

je taj sprat bez prozora i vrata. Pozadi je sirotinjsko groblje, stanice liverpulske i lidske željezničke pruge, a iza toga radni dom, ta mančesterska »sirotinjska bastilja«⁽¹⁶⁾, koji kao citadela sa jednog brega iza visokih zupčastih zidova preteći gleda na radničku četvrt koja leži prema njemu.

Više Ducie Bridge-a leva obala postaje ravnija, a desna naprotiv strmija, ali je stanje stanova na obema stranama Irka pre gore nego bolje. Ako ovde od glavne ulice — još uvek Long Millgate — skrenemo ulevo, izgubićemo se; ići ćemo iz jednog dvorišta u drugo, sve iza uglova, kroz same uske i prljave zakutke i hodnike, dok posle nekoliko minuta ne izgubimo pravac i više nikako ne znamo kuda treba ići. Svuda upola ili sasvim propale zgrade — neke su, istina, nenastanjene, a to ovde mnogo znači — u retko kojoj kući se nalazi pod od dasaka ili kamena, a gotovo svuda polomljeni prozori i vrata koji se ne mogu zatvoriti jer se ne uklapaju, svuda nečistoća! — svuda gomile krša, otpaci i dubre; mesto odvodnih ozidanih kanala, ustajale bare i smrad koji bi svakome iole civilizovanom čoveku činio život u jednom takvom kraju nesnosnim. Novoizgrađenim produžetkom lidske željezničke pruge, koja ovde prelazi preko Irka, jedan deo ovih dvorišta i sokačića je raščišćen, no druga se naprotiv tek sada mogu potpuno videti. Tako se ispod samog željezničkog mosta nalazi jedno dvorište koje po nečistoći i odvratnosti daleko nadmaša sva druga dvorišta baš zato što je ono do sada bilo tako odvojeno i povučeno, da se samo s mukom moglo dospeti u njega; ja ga sam nikada ne bih našao da nije željezničkim vijaduktom stvoren jedan prosek, mada sam mislio da ceo ovaj predeo tačno poznajem. Između motki i konopaca za sušenje rublja ulazi se po džombastoj obali u kaos malih prizemnih jednosobnih koliba, koje su većinom bez poda; tu je sve ujedno — kuhinja, soba za stanovanje i spavaća soba. U jednoj takvoj jami, koja je jedva 6 stopa duga i 5 široka, video sam dva kreveta — i kakva samo dva kreveta — koja su sa stepenicama i ognjištem taman ispunjavala celu sobu. U mnogim drugim stanovima nisam video *baš ništa*, mada su vrata bila otvorena i stanovnici stajali naslonjeni na njih. Pred vratima svuda ruševine i dubre, tako da se kaldrma nije mogla videti, već se samo ovde — onde mogla osetiti pod nogama. Svu ovu gomilu štala naseljenih ljudima ograničavale su sa dve strane kuće i jedna fabrika, s treće strane reka, a sem uske staze obalom bio je još samo jedan put kojim se kroz uske vratnice išlo u jedan drugi lavirint stanova, koji je bio gotovo isto tako rdavo napravljen i isto tako neuređen.

No dosta o tome! Tako je građen čitav kraj oko Irka; potpun kaos od besmisleno izmešanih kuća koje su više ili manje neupotrebljive za stanovanje, njihova nečista unutrašnjost potpuno odgovara prljavoj okolini. A kako da ovi ljudi i održavaju čistoću! Oni nemaju mogućnosti da zadovolje ni najprirodnije svakodnevne potrebe. Nužnici su ovde tako retki, da se ili svakog dana prepunjavaju ili su većinom suviše udaljeni. Kako mogu da se peru ljudi koji u blizini imaju samo

prljavu vodu Irka, a vodovodi i česme nalaze se samo u pristojnim delovima varoši! Zaista, ne mogu se ovi heloti modernog društva kriviti zato što njihovi stanovi nisu čistiji od svinjskih obora, koji se nalaze ovde - onde baš između njih! Zar se vlasnici kuća ne stide da izdaju pod kiriju takve stanove kao što su šest ili sedam podruma na keju, odmah ispod Scotland Bridge-a, čiji je pod najmanje dve stope ispod vodene površine--i to kad je voda niska—reke Irk, koja protiče pored njih na šest stopa odstojanja, ili zar se ne stide da izdaju gornji sprat kuće na uglu, na suprotnoj obali, odmah iznad mosta, u čijem se prizemlju ne može stanovati, jer je potpuno bez vrata i prozora, pa ipak takav slučaj nije redak u ovom kraju, pri čemu onda svi susedi obično koriste to otvoreno prizemlje kao nužnik, jer za to nema nikakvog drugog mesta!

Ako ostavimo Irk da bismo se na suprotnoj strani Long Millgate-a opet probili u sredinu radničkih stanova, doći ćemo u jednu nešto noviju četvrt koja se prostire od crkve sv. Mihaila do Withy Grove-a i Shude Hilla. Ovde ima bar nešto više reda; namesto haosa kuća ovde nalazimo bar duge prave ulice i slepe ulice, ili po planu napravljena, većinom četvorougla dvorišta; no kao što je tamo svaka pojedina kuća građena svojevolljno i bez obzira na položaj drugih, tako je ovde konstruisana bar svaka ulica i dvorište. Jedna ulica ide čas u ovom, čas u onom pravcu, na svakom koraku se naiđe na ćorsokak ili na kakav dograđen ugao, usled čega se opet vraćamo tamo otkud smo pošli—ko u ovom lavirintu nije stanovao duže vreme, ne može se lako snaći. Ventilacija ulica—ako za ovaj kraj smem upotrebiti tu reč—i dvorišta isto tako je nepotpuna kao i u predelu Irka; i mada ovaj kraj ima preimućstvo pred krajem oko Irka—u tome što su kuće doduše novije i ulice imaju bar negde odvodne kanale—u njemu se gotovo pod svakom kućom nalaze podrumski stanovi, koji su u kraju oko Irka retki baš usled toga što su kuće stare i rdavo raspoređene. Uostalom i ovde je isto takva nečistoća, iste gomile krša i đubreta, iste bare po ulicama kao i u predelu Irka; sem toga, u četvrti o kojoj sada govorimo ima i jedna druga okolnost koja je vrlo štetna po čistoću stanovnika, a to su mase svinja koje lutaju svuda po ulicama, riju po đubretu ili su po dvorištima zatvorene u malim oborima. Svinjarski trgovci zakupljuju ovde dvorišta, kao i u većini ostalih radničkih kvartova Mančestera, i podižu u njima obore; gotovo u svakom dvorištu nalazi se jedan ili više takvih ograđenih kutova u koje stanovnici dvorišta bacaju ostatke hrane i pomije od kojih se svinje goje, a pri čemu se vazduh, i inače zatvoren u ovim sa sve četiri strane ograđenim dvorištima, sasvim kvari zbog truljenja biljnih i životinjskih materija. Kroz ovaj kraj prolazi jedna široka i dosta pristojna ulica—Millers Street—koja uspešno skriva ono što je pozadi nje; ali ako se iz radoznalosti zađe u ma koji od mnogobrojnih prolaza koji vode u dvorište, videće se da se pravi pravcati svinjarluk ponavlja na svakih dvadeset koraka.

Takav je stari grad Mančester, i kad po drugi put čitam ovaj svoj opis, moram priznati da on ne samo što nije preteran nego nije ni izdaleka dovoljan da da jasnu sliku o nečistoći, zapuštenosti i nemogućnosti stanovanja, o načinu izgradnje kakav se prosto ruga svima obzirima čistoće, ventilacije i zdravlja ovog dela grada koji broji najmanje 20-30 hiljada stanovnika. I takva četvrt postoji u centru drugog grada Engleske, a prvog industrijskog grada sveta! Ko hoće da vidi sa kako se malo prostora za kretanje, sa kako se malo vazduha—i to kakvog vazduha!—potrebnog za disanje zadovoljava čovek, sa kako malo civilizacije može čovek da egzistira, neka samo dođe ovamo. To je zaista stari grad—i na tu se okolnost pozivaju ljudi kad im se govori o užasnom stanju ovog pakla na zemlji—no šta je s tim rečeno? Sve ono što izaziva naše gnušanje i našu najjaču indignaciju jeste novog porekla, pripada *industrijskoj epohi*. Nekoliko stotina kuća koje pripadaju starom Mančesteru davno su napustili njihovi prvobitni stanovnici; samo ih je industrija napunila mnoštvom radnika koji sada u njima stanuju; samo je industrija podigla zgrade na svakom praznom parčetu zemlje između tih starih kuća da bi dobila skloništa za mase koje je dovukla sa sela i iz Irske; samo industrija dopušta sopstvenicima ovih štala da ih za visoku kiriju izdaju ljudima kao stanove, da eksploatišu siromaštvo radnika, da potkopavaju zdravlje hiljadama ljudi, a sve radi *svoga* bogaćenja; samo industrija je omogućila da se radnik, tek oslobođen srednjovekovnog kmetstva, opet upotrebljava kao materijal, kao *stvar*, da bude zatvoren u stanove koji su za svakog drugog suviše rđavi i koje on za svoj teško zaradeni novac ima sada prava da dokrajči. Sve je to učinila samo industrija koja bez ovih radnika, bez siromaštva i ropstva tih radnika ne bi mogla postojati. Istina je da je prvobitni plan ovog naselja rđav, da se nije mogao mnogo poboljšati—ali jesu li posednici, je li vlast išta učinila da to docnijim građenjem popravi? Naprotiv, i u najmanjem kutiću slobodnog prostora podignuta je kuća, svaki suvišan izlaz zaziđivan; s razvitkom industrije pela se cena zemljištu, i ukoliko se ona više pela, utoliko se besomučnije na njemu zidalo, bez obzira na zdravlje i udobnost stanovnika, već se jedino imala u vidu veća dobit—*nijedna baraka nije toliko loša da se uvek ne bi našao neki siromašak koji ne može da plati bolju*. Ali to je stari grad, i time se buržoazija teši; pa da vidimo kakav je *novi grad* (the New Town).

Novi grad, koji se naziva još i Irski grad (the Irish Town), proteže se s one strane starog grada, na jednom glinovitom brežuljku između Irka i St. George's Rooda. Tu se gubi svaki izgled grada; pojedini nizovi kuća ili kompleksi kuća stoje ovde - onde kao mala sela na golom glinovitom zemljištu, na kome nema ni travke; kuće ili bolje rečeno kotedži su u rđavom stanju, nikad popravljeni, prljavi, sa vlažnim i nečistim podrumskim stanovima; ulice niti su kaldrmisane niti imaju odvodne kanale, a mnogobrojni čopori svinja zatvoreni su u malim dvorištima i oborima ili se pak slobodno šetaju brežuljkom. Blato je ovde

takvo da se samo pri sasvim suvom vremenu može imati nade da će se proći a ne zaglibiti se do članaka na svakom koraku. U blizini St. George's Roada kuće su češće, tu je neprekidni niz ulica, slepih ulica, pokrajnih uličica i dvorišta, što je sve utoliko zbijenije i neuređenije ukoliko dolazimo bliže centru grada. Zato su one doduše i češće kaldrmisane ili bar imaju kaldrmisane trotoare i oluke; ali nečistoća i rdavo uređenje kuća, a naročito podruma, isti su.

Umesno će biti da ovde učinimo nekoliko opštih primedaba o tome kako se obično grade radničke četvrti u Mančesteru. Mi smo videli da u starom gradu grupisanjem kuća rukovodi čist slučaj. Svaka kuća pravi se bez obzira na ostale kuće, a uglasti mali prostori između pojedinih kuća nazivaju se, u nedostatku drugog imena, dvorištima (courts). U nešto novijim delovima iste četvrti i u drugim radničkim četvrtima, koje su nastale u prvo vreme industrijskog procvata, nalazimo raspored sa više plana. Prostor između dve ulice podeljen je na pravilnija, većinom četvorougla dvorišta, što izgleda otprilike ovako:

Ta dvorišta su od početka izgradnje bila postrojena tako da se u njih sa ulice ulazi kroz pokrivene prolaze. Ako je sasvim neplanska arhitektura štetna po zdravlje stanovnika usled ometanja provetranja, onda je ovaj način građenja po kojem se radnici zatvaraju u dvorišta koja su sa svih strana okružena zgradama—još mnogo štetniji. Vazduh ne može otuda naprosto nikuda da izlazi; jedini izlaz za zatvoreni vazduh su dimnjaci, i to dok gori vatra.* Pri tom su još oko takvih dvorišta građene sve po dve kuće tako da im se zadnji zidovi sastavljaju, i samo to je dovoljno da spreči svaku dobru ventilaciju. A pošto se ulična policija ne brine o stanju ovih dvorišta, pošto sve što se po njima baca ostaje nedirnuto, ne treba se čuditi što se ovde nalazi toliko nečistoće i gomile pepela i dubreta. I sâm sam bio u dvorištima oko Millers Streeta, koja su za najmanje pola stope niža od nivoa glavne ulice i koja nemaju nikakvog odvodnog kanala koji bi za vreme kiše odvodio vodu koja se u njima skuplja!

Docnije se pristupilo drugom sistemu građenja, koji je sada opšti.

* Pa ipak jedan mudri engleski liberal tvrdi—u izveštaju «Children's Empl (oyment) Comm(ission)»—da su ova dvorišta remekdelo gradske arhitekture, jer ona, kao niz malih javnih trgova, poboljšavaju ventilaciju i provetranje! To bi bila istina kad bi svako dvorište imalo dva ili četiri široka, gore otvorena naspramna prilaza kroz koje bi vazduh mogao strujati; ali ona nemaju *nikada* ni dva, vrlo retko i jedan otvoreni, a gotovo sva imaju samo uske, presvodene prolaze.

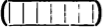

Sada se, naime, radnički kotedži gotovo nigde ne grade zasebno, već uvek po desetak, pa i na stotine, tako da jedan jedini preduzimač gradi u isto vreme celu jednu ili više ulica. Stanovi se tada ovako raspoređuju: Jedan front—up. crtež dole—čine kotedži prvog ranga koji su tako srećni da imaju zadnja vrata i malo dvorište; njihove su kirije najviše. Iza ograde ovih dvorišta je jedan uzan prolaz, zadnji prolaz (back street) zazidan na oba kraja, u koji se ulazi ili uskom putanjom ili pokrivenim hodnikom sa strane. Za kotedže koji izlaze na ovaj prolaz plaća se najmanja kirija i uopšte su najzapušteniji. Zadnji zidovi su im zajednički sa trećim nizom kotedža, koji su licem okrenuti suprotnoj ulici i donose manje kirije nego prvi, a više nego drugi niz kotedža. Plan ulica izgleda, dakle, otprilike ovako:

Na taj način, prvi niz kotedža ima prilično dobru ventilaciju, a treći bar ne stoji u tom pogledu gore od kotedža građenih prethodnim načinom; srednji pak niz kotedža ima isto tako rdavu ventilaciju kao i kuće u dvorištima, a i sam zadnji prolaz je isto tako uvek prljav i neugledan kao i dvorišta. Preduzimači su usvojili ovaj plan jer im on štedi prostor i daje prilike da bolje nagradene radnike uspešnije pljačkaju višim kirijama za kotedže prvog i trećeg niza.

Ta tri oblika gradnje kotedža postoje u celom Mančesteru, čak i u celom Lankaširu i Jorkširu, često pomešani, ali ipak dovoljno odvojeni jedni od drugih tako da bi se po njima već moglo zaključiti o srazmernoj starosti pojedinih delova grada. Treći sistem, sistem zadnjih prolaza, odlučno preovlađuje u velikom radničkom distriktu istočno od St. George's Rooda, na obema stranama Oldham Rooda i Great Ancoats Streeta, i najčešće se nalazi i u ostalim radničkim distriktima Mančestera i njegovim predgradima.

U pomenutom velikom distriktu, poznatom pod imenom Ancoats, podignuta je na kanalima većina, i to najvećih mančesterskih fabrika; to su kolosalne šestospratne i sedmospratne zgrade, čiji se vitki dimnjaci dižu visoko nad niskim radničkim kotedžima. Stanovništvo ovog distrikta čine stoga uglavnom fabrički radnici, a u najgorim uličicama ručni tkачi. Ulice koje su najbliže centru grada najstarije su, pa stoga i najgore, ali su ipak kaldrmisane i sa odvodnim kanalima; tu mislim na najbliže ulice paralelne s ulicama Oldham Road i Great Ancoats Street. Dalje prema severoistoku nalaze se mnoge nove ulice; ovde kotedži izgledaju uredni i čisti, vrata i prozori novi i sveže premazani,

unutrašnjost čisto belo okrečena; u ovim ulicama ima više svežeg vazduha, a prazna mesta među njima su veća i češća. Ali to se može reći o malom broju stanova; uz to se još ispod gotovo svih kotedža nalaze podrumski stanovi, mnoge ulice su nekaldrmisane i bez odvodnih kanala, a i taj uredan izgled je pre svega samo privid, privid koji već posle deset godina nestaje. Arhitektura pojedinih kotedža je, naime, isto tako rdava kao i plan ulica. Takvi kotedži u početku izgledaju svi čisti i solidni, masivni zidovi od cigala padaju u oči, i ako se ide kroz *novoizgrađene* radničke ulice a ne vodi nimalo računa o onim uličicama pozadi ili o konstrukciji samih kuća, onda će se čovek saglasiti s tvrdnjem liberalnih fabrikanta da radnici nigde ne stanuju tako dobro kao u Engleskoj. Ali ako se to zagleda izbliže, naći će se da su zidovi tih kotedža toliko tanki da se tanji ne mogu napraviti. Spoljni zidovi, tj. zidovi podruma, prizemlja i oni koji nose krov, debeli su najviše jednu celu ciglu—tako da se svaki horizontalni sloj sastoji od cigala koje su svojom dužom stranom prilepljene jedna uz drugu (); ja sam pak video neke kotedže iste visine—neke čak još u izgradnji—kod kojih su spoljni zidovi debeli samo pola cigle—cigle, dakle, nisu postavljene po širini nego po dužini, tako da su bile spojene svojim uskim stranama ovako (). Ovo se čini nešto iz štednje materijala, a nešto i zbog toga što građevinski preduzimači nikad nisu i sopstvenici zemljišta, već su ga, po engleskom običaju, zakupili samo na 20, 30, 40, 50 ili 99 godina, a posle toga vremena vraća se zakupljeno zemljište prvobitnom sopstveniku, sa svim onim što je na njemu, a bez ikakve naknade za ono što je sagrađeno. Stoga zakupci grade zgrade tako da one po isteku ugovorenog vremena imaju što manju vrednost; a pošto se takvi kotedži podižu često samo na 20-30 godina pre ovog vremena, lako se može shvatiti da preduzimači neće suviše utrošiti na njihovu izgradnju. Uz to ti preduzimači, većinom zidari i tesari ili fabrikanti, troše vrlo malo ili ništa na opravke kotedža, jedno stoga da se ne bi smanjio dohodak od kirije, a drugo zbog približavanja roka za vraćanje zemljišta; dalje, zbog trgovinskih kriza i nemogućnosti radnika da tada zarađuju često cele ulice ostaju prazne, pa kotedži usled toga vrlo brzo propadaju i postaju neupotrebljivi za stanovanje. Obično se smatra da u proseku radnički stanovi mogu služiti za stanovanje samo 40 godina; to izgleda dosta čudnovato kad se samo vide lepi, masivni zidovi novih kotedža koji obećavaju da će, kako izgleda, trajati nekoliko stotina godina—ali je ipak tako; tvrdičluk pri njihovom građenju, zanemarivanje opravki, česti slučajevi da ostanu prazni, neprestano smenjivanje stanara, a uz to pustoš koju za poslednjih 10 godina veka zgrade počine stanovnici, većinom Irci, lomeći i upotrebljavajući drvenariju za grejanje—sve to pretvara ove kotedže posle 40 godina u raševine. Otuda i to da distrikt Ancoats, koji je izgrađen tek sa rascvatom industrije, čak u mnogim svojim delovima tek u ovom stoleću, ima mnogo starih i dotrajalih kuća i da se priličan

broj kuća već sada nalazi u posljednjem stadijumu upotrebljivosti za stanovanje. Ja neću da govorim o tome koliko se kapitala na ovaj način traći i kako bi bilo potrebno samo malo više izdataka na gradnju i opravku zgrada pa da se čitav ovaj kraj drži čisto, pristojno i da za dugo godina bude udoban za stanovanje—mene interesuje samo položaj kuća i njihovih stanovnika, a s tim u vezi mora se reći da nema štetnijeg sistema naseljavanja radnika, sistema koji bi ih više demoralisao nego baš ovaj. Radnik je primoran da stanuje u takvim propalim kotedžima zato što ne može da plaća za bolje ili što boljih nema u blizini njegove fabrike; a možda još i zato što ti kotedži pripadaju vlasniku fabrike, a on će radniku dati posla samo ako ovaj stanuje u tim stanovima. Naravno, ovaj četrdesetogodišnji rok nije baš bezuslovno pravilo, jer ako se ovi stanovi nalaze u gusto naseljenom delu grada, ako i pored visoke zakupnine uvek ima izgleda da se za njih nađu stanari, tada će se preduzimač postarati da ih i duže od 40 godina održi u stanju u kome mogu služiti za stanovanje; ali i u tom slučaju on će sigurno učiniti samo ono što je najnužnije, te su tako upravo ti opravljeni stanovi najgori. S vremena na vreme, kad zaprete epidemije, probudi se i zaspala savest sanitetske policije, preduzimaju se pravi pohodi u radničke distrikte, zatvara se niz podruma i kotedža, kao što se npr. desilo sa više ulica u blizini Oldham Rooda; ali to ne traje dugo, u zapečaćene stanove uskoro se opet useljava, a i sopstvenicima je bolje da ponovo potraže stanare, jer se zna da sanitetska policija neće uskoro doći!

Ta istočna i severoistočna strana Mančestera su jedine gde se buržoazija nije naselila, i to zato što u toku 10 ili 11 meseci u godini duva zapadni ili jugozapadni vetar koji tera dim iz svih fabrika—a dima nije malo—stalno na tu stranu. Taj dim mogu da udišu samo radnici.

Južno od Great Ancoats Streeta nalazi se jedan veliki poluizgrađeni radnički rejon—brežuljkasto golo zemljište sa pojedinim neuredno raspoređenim redovima kuća ili sa blokovima. Između njih su prazni placevi—neravni, glinoviti, bez trave, te se pri vlažnom vremenu preko njih jedva može preći. Kotedži su svi prljavi i stari, često se nalaze u dubokim rupama i uopšte podsećaju na novi grad. Najgušće je naseljeno zemljište koje preseca birmingemska železnica, i ono je stoga najgore. Ovde u bezbrojnim zavojima teče reka Medlock kroz dolinu koja je mestimice ista kao i dolina reke Irk. S obe strane ove isto tako crne, ustajale i smrdljive reke, od njenog ulaska u grad pa do njenog ušća u Irwell, proteže se širok pojas fabrika i radničkih stanova, koji su u najgorem stanju. Obala je većim delom strma, a zgrade su napravljene po čitavoj strmini, do same reke, kao što smo videli i na Irku; isto je tako rđav i raspored ulica i kuća, i to kako onih na mančesterskoj strani, tako i onih na strani Ardwicka, Chorltona i Hulme-a. Ali najgore mesto—kad bih sada hteo da nabrojim sva mesta, ne bih nikad svršio—leži na mančesterskoj strani odmah jugozapadno od Oxford Rooda i

zove se Mala Irska (Little Ireland). U jednoj prilično dubokoj rupi u polukružnom zavoju Medlocka, okruženoj sa svih strana visokim fabrikama, visokom podzidanom obalom ili nasipima, nalaze se u dve grupe oko 200 kotedža, većinom sa zajedničkim zadnjim zidom za dva kotedža, u kojima stanuje ukupno oko 4 000 ljudi, većinom Iraca. Kotedži su stari, prljavi i mali, ulice neravne, džombovite i delom nekaldrmisane i bez oluka; između ustajalih bara nalaze se ogromne mase nečistoće, dubreta i odvratnog blata, atmosfera je od njihovog isparavanja zakužena i usled dima iz mnogobrojnih fabrika zamračena i teška; tu lunja masa odrpane dece i žena, isto tako prljavih kao i svinje, koje se ugodno osećaju valjajući se po gomilama pepela i barama—jednom rečju, cela ta jazbina čini tako neprijatan, tako odvratan utisak, kakav jedva mogu činiti najgora dvorišta na Irku. Ljudi koji žive u ovim zapuštenim kotedžima sa prozorima razbijenim i zalepljenim masnim platnom, u stanovima sa popucalim i trulim dovracima, ili u mračnim vlažnim podrumima, u toj bezgraničnoj nečistoći i smradu, u toj kao namerno zatravanoj atmosferi—ti ljudi se zaista moraju nalaziti na najnižem ljudskom stupnju, to je utisak koji mora dobiti, i takav zaključak mora stvoriti, onaj koji je samo spolja video ovaj kraj. Ali šta da se tek kaže kad se čuje* da u svakom ovom kućerku, koji ima najviše po dve sobe i tavan, a negde možda i podrum, stanuje prosečno po 20 ljudi, da u čitavom tom kraju na 120 ljudi dolazi samo po jedan—naravno u većini slučajeva sasvim nepristupačan—nužnik, i da je i pored svih lekarskih predavanja, i pored sve uzbune koju zbog stanja u Maloj Irskoj podiže sanitetska policija za vreme kolere, tamo ipak i danas, leta gospodnjeg 1844, isto onakvo stanje kao i 1831? Dr. Kay kaže da su u ovom kraju vlažni ne samo podrumi već i prizemni spratovi svih kuća, da su izvesni podrumi ranije bili napunjeni zemljom, ali su s vremenom opet ispražnjeni i u njima sada stanuju Iraci, da je u jednom podrumu voda—usled toga što je dno podruma bilo niže od reke—neprestano izvirala iz jedne glinom zapušene rupe, tako da je stanovnik, jedan ručni tkač, morao svakog jutra iz svog podruma crpsti vodu i prosipati je na ulicu!

Još niže na levoj strani Medlocka nalazi se Hulme, koji je u stvari velik radnički kvart i čije se stanje gotovo sasvim poklapa sa stanjem u rejonu Ancoats. Gušće naseljen kraj ima većinom rdave i padu sklone kuće, a ređe naseljen je građen na noviji način, zračniji je, ali većinom utonuo u blato. Kotedži su ovde uopšte vlažni i takođe građeni sa zadnjim sokačićima i podrumskim stanovima. Na suprotnoj strani Medlocka, u samom Mančesteru, nalazi se drugi veliki radnički distrikt, koji se proteže s obe strane ulice Deansgate sve do trgovačke četvrti i koji po nekim svojim stranama nimalo ne ustupa starom gradu. Naročito u neposrednoj blizini trgovačke četvrti, između Bridge Streeta i Quay Streeta, Princess Streeta i Peter Streeta zbijenost gradnji

* Dr Kay, *navedeno delo*.

je veća nego i u najteskobnijim dvorištima starog grada. Tu se nalaze duge uzane ulice, između kojih su uska, mnogougla dvorišta i sa tako neuredno postavljenim izlazima i ulazima, da se u ovom lavirintu svakog trenutka može zapasti u ćorsokak ili izići na sasvim suprotnu stranu, samo ako se tačno ne poznaje svaki prolaz i svako dvorište. U ovom stisnutom, zapuštenom i prljavom predelu stanuje, po Dr. Kayu, najdublje demoralisana klasa celog Mančestera, koja se bavi jedino kradom i prostitucijom, i po svemu izgleda da je ta njegova tvrdnja i sada istinita. Kad je 1831. sanitetska policija prokrstarila i ovim krajem, našla je u njemu isto tako veliku nečistoću kao i na Irku ili u »Maloj Irskoj« (a da još ni sad nije mnogo bolje, to mogu i ja da posvedočim); između ostalog, ona je našla da u Parliament Passage-u jedan nužnik dolazi čak i na 30 dupke punih kuća.

Ako pređemo preko Irwella u Salford, naći ćemo na većem poluostrvu koje obrazuje ova reka grad koji broji 80 000 stanovnika, a koji je u stvari samo jedan veliki radnički rejon, kroz koji prolazi jedna jedina široka ulica. Salford, koji je ranije bio značajniji od Mančestera, bio je tada glavno mesto okolnog distrikta, kome je dao i svoje ime (Salford Hundred). Stoga se i ovde nalazi prilično star i, prema tome, vrlo nezdrav, prljav i dotrajavao kraj, koji leži prema staroj mančesterskoj crkvi i koji je u isto tako rdavom stanju kao i stari grad na drugoj strani Irwella. Dalje od reke leži jedan noviji distrikt, ali i on star već preko 40 godina, i stoga su i u njemu kuće dovoljno trošne. Ceo Salford sastoji se od dvorišta i uzanih ulica koje su tako uske da me podsećaju na najuže ulice koje sam video, na uske uličice Đenove. U tom pogledu je prosečna arhitektura Salforda još znatno gora nego u Mančesteru; isti je slučaj i sa čistoćom. Dok je u Mančesteru sanitetska policija bar s vremena na vreme—svakih šest do deset godina jedanput—obilazila radničke rejone, zatvarala najgore stanove, naređivala čišćenje najprljavijih mesta ove Augijeve štale, dotle ona, kako izgleda, u Salfordu ništa nije preduzimala. Uske sporedne ulice i dvorišta u Chapel Streetu, Greengate-u i Gravel Lane-u svakako nisu čišćeni otkako postoje; sada je liverpulska železnička pruga, koja jednim visokim vijaduktom prolazi sredinom ovog rejona, raščistila mnoge najprljavije kutove, ali šta to pomaže? Ko se vozi ovim vijaduktom, vidi od gore još dosta nečistoće i bede, a ko se potruđi da prokrstari ovim uličicama, da kroz otvorena vrata i prozore zagleda u podrume i kuće, može se svakog trenutka uveriti da radnici Salforda žive u takvim stanovima u kojima su čistoća i udobnost nemogući. Isto ćemo to naći i u udaljenijim delovima Salforda, u Islingtonu, Regent Roadu i iza boltonske železnice. Radnički stanovi između Oldfield Roada i Cross Lane-a, gde se sa obe strane Hope Streeta nalaze mnoga dvorišta i uličice u najgorem stanju, takmiče se u nečistoći i zbijenosti stanovništva sa starim mančesterskim gradom; u ovom kraju video sam da jedan čovek, koji je po svom izgledu mogao imati oko 60 godina, stanuje u jednoj štali—

on je u tom četvorougloj sanduku, bez prozora i poda, koji uz to nije ni popločan, napravio nešto što je ličilo na dimnjak, namestio jedan krevet i stanovao tu, mada je kiša prokapala kroz rdav, provaljen krov. Čovek je bio isuviše star i slab za neki pravi rad i izdržavao se prenosom đubreta na svojim kolicima; pored same njegove štale nalazila se jedna rupa za đubre.

Takvi su razni radnički rejoni Mančestera, koje sam i sam imao prilike da posmatram 20 meseci. Ako saberemo rezultate naših ekskurzija po ovim krajevima, moramo reći da gotovo svih 350 000 radnika u Mančesteru i njegovim predgradima stanuje u rdavim, vlažnim i prljavim kotedžima, da su ulice u kojima se nalaze ovi kotedži najvećim delom u najgorem i najnečistijem stanju, građene bez ikakvog vođenja računa o ventilaciji, samo s obzirom na dobit koju treba da donesu preduzimaču — jednom rečju, u radničkim stanovima grada Mančestera nije mogućna nikakva čistoća i udobnost, dakle nikakav domaći život; da se u njima može osećati prijatno i kao u stanu samo jedna, ljudskog lika već lišena, degradirana, intelektualno i moralno poživinjena i telesno bolesna rasa. Nisam ja jedini koji to tvrdi; videli smo da i dr. Kay daje sasvim isti takav opis, a sada ću da navedem još i reči jednog liberala, jednog priznatog i vrlo cenjenog autoriteta među fabrikantima, jednog fanatičnog protivnika svakog samostalnog radničkog pokreta, reći gospodina *Seniora**:

«Kad sam prolazio kroz stanove fabričkih radnika u irskom delu grada, Ancoatsu i «Maloj Irskoj», zaprepastilo me je kako je moguće koliko - toliko očuvati zdravlje u takvim stanovima. Ti gradovi — jer po svom prostranstvu i broju stanovnika oni su upravo to — podignuti su sa krajnjom bezobzirnošću prema svemu što nije od neposredne koristi za špekulanta - preduzimača. Dva preduzimača, tesar i zidar, udruže se da kupe* (tj. da za izvesno vreme uzmu pod zakup) «izvestan broj placeva i na njima sagrađe tzv. kuće; na jednom smo mestu našli celu ulicu izgrađenu u jednom jarku, da bi se na taj način izbegli troškovi oko kopanja dubljih podruma — i to ne podruma kao prostorija za ostavljanje stareži i slično, već kao stanova za ljude. Ni jednu jedinu kuću u ovoj ulici nije minošla kolera. Ulice su u ovim predgradima uopšte nekaldrmisane, s gomilama đubreta ili barom u sredini, kuće imaju jedne s drugima zajednički zadnji zid, one su bez ventilacije i mogućnosti odvođenja vode iz njih, a čitave porodice su zbijene u jednom uglu podruma ili u jednoj sobi na tavānu.»

Ja sam već spomenuo neobičnu aktivnost koju je razvila sanitetska policija u Mančesteru za vreme kolere. Kada se, naime, ta epidemija približila Mančesteru, zavladao je sveopšti strah među buržoazijom toga grada; ona se najedanput setila nezdravih sirotinjskih stanova i uzdrhtala pred izvesnošću da će svaki od ovih loših kvartova postati

* Nassau W. Senior: *Letters on the Factory Act to the Rt. Hon. the President of the Board of Trade* [Pismo o fabričkom zakonu veoma cenjenom predsedniku Trgovinskog ureda] (Chas. Poulett Thomas Esq.). London 1837, p. 24.

centar iz koga će zaraza u svima pravcima pustošiti i po stanovima imućne klase. Odmah je obrazovana zdravstvena komisija sa zadatkom da ispita te kvartove i da o stanju u njima podnese tačan izveštaj gradskom veću. Dr. Kay, koji je i sam bio član ove komisije, koja je, sem jedanaestog kvarta, specijalno pregledala sve ostale kvartove, dao je neke izvode iz izveštaja komisije. Pregledana je ukupno 6 951 kuća—naravno samo u *samom* Mančesteru, bez Salforda i ostalih predgrađa; od tog broja kuća 2 565 je trebalo što pre okrečiti iznutra, na 960 kuća bile su zanemarene nužne opravke (were out of repair), 939 je bilo bez dovoljne kanalizacije, 1 435 je bilo vlažno, 452 sa rdavom ventilacijom, 2 221 bez nužnika. Od pregledanih 687 ulica 248 su bile nekaldrmisane, 53 samo mestimice kaldrmisane, 112 sa rdavom ventilacijom, u 352 su se nalazile ustajale bare, gomile dubreta, otpadaka i sl. Naravno da je pre pojave kolere bilo prosto nemogućno očistiti jednu takvu Augijevu štalu; stoga se zadovoljilo čišćenjem nekoliko najgorih zakutaka, a u svima drugima je ostalo po starom—razume se da se i na ovim čišćenim mestima, kao što dokazuje primer »Male Irske«, posle nekoliko meseci opet pojavila stara nečistoća. A o unutrašnjem stanju tih stanova izveštaj komisije govori nešto slično onome što smo mi rekli o Londonu, Edinburgu i drugim gradovima:

«Često cela jedna irska porodica spava na jednoj postelji; često gomila prijava slame i pokrivača od starih vreća pokriva nerazlučivu gomilu stvorenja, od kojih je svako podjednako uniženo siromaštvom, tupošću i neurednošću. Često su inspektori nalazili u jednoj kući sa dve sobe dve porodice, koje su obe spavale u jednoj sobi, a druga im je služila kao zajednička trpezarija i kuhinja. Često je više porodica stanovalo u jednoj vlažnoj podrumskoj sobi, u čijoj je kužnoj atmosferi bilo zbijeno 12-16 ljudi; uz te i druge izvore bolesti dolazili su još i držanje svinja u stanu i druge gadosti najodvratnije vrste.»*

Moramo još dodati da mnoge porodice, koje i same imaju samo po jednu sobu, primaju još i druge na hranu i prenočište, i da ti abonenti oba pola često moraju spavati u istoj postelji s bračnim parom i da se, prema »Izveštaju o stanju zdravlja radničke klase« u Mančesteru, šest ili više puta našao jedinstven slučaj da u istom krevetu spavaju muškarac, žena i njegova odrasla svastika. Opšte prenočišta su i ovde mnogobrojna; dr. Kay je njihov broj izračunao 1831. na 267 u samom Mančesteru, a od toga doba se on svakako povećao. Ona primaju po 20 - 30 lica i na taj način svake noći daju skrovišta za pet do sedam hiljada ljudi; te kuće i njihovi posetioci su isti kao i u drugim gradovima. U svakoj sobi je pet do sedam postelja prostrtih po podu i na njima spava onoliko lica koliko ih god dođe, i to sve izmešano. Kakva fizička i moralna atmosfera vlada u tim jazbinama poroka, ne treba ni da govorim. Svaka od ovih kuća je žarište zločina i pozornica postupaka

* Dr Kay, *navedeno delo*, str. 32.

protiv kojih se bune naša ljudska osećanja i kojih možda nikad ne bi bilo da nije ove nasilne centralizacije nemorala. *Gaskell** smatra da broj lica koja stanuju u podrumskim stanovima samo u Mančesteru iznosi 20 000. List »Weekly Dispatch« računa njihov broj »prema zvaničnim izveštajima« na 12 procenata radničke klase, a to se slaže sa cifrom koju daje *Gaskell*, jer 12 procenata od 175 000 stanovnika iznosi 21 000. Podrumski stanovi su *bar* isto tako mnogobrojni i u predgrađima, i na taj način broj lica koja stanuju po podrumima iznosi u celom Mančesteru ne manje od 40 - 50 000. Toliko o radničkim stanovima u velikim gradovima. Prema stanovima se može suditi kako ovi ljudi zadovoljavaju ostale svoje potrebe. Već se može zaključiti da u tim prljavim jamama može živeti samo odrpano i rdavo hranjeno stanovništvo. Tako u stvari i jeste. Odelo ogromne većine radnika je u veoma rdavom stanju. Pa ni tkanine koje oni uzimaju za odeću nisu pogodne za nju; lan i vuna su iščezli u muškoj i ženskoj odeći, a na njihovo mesto je došao pamuk. Košulje su im od belog ili šarenog pamučnog platna, žensko rublje većinom od štampanog platna, a vuneni džemper se retko mogu videti na konopcima za sušenje rublja. Muškarci nose pantalone većinom od grubog porheta ili drugih teških pamučnih materija, a i kaputi i ogrtači su od istog materijala. Odelo od porheta (fustian) je već ušlo u poslovicu—radnici se nazivaju »fustian - jackets« za razliku od gospode u vunenom čohi (broad - cloth), koja je isto tako obeležje za srednju klasu. Kad je vođa čartista Feargus O'Connor za vreme pobune 1842.^[90] došao u Mančester, pojavio se, uz burno odobravanje radnika, u odelu od porheta. Šeširi su u Engleskoj u opštoj upotrebi i kod radnika, i imaju najrazličitije oblike: okrugli, kupasti ili cilindrični, sa širokim obodom, sa uskim obodom ili sasvim bez oboda, samo mladi ljudi u fabričkim gradovima nose kačkete. Ko nema šešira, pravi od hartije plitku, četvorouglastu kapu. Celo odelo radnika—pa i onda kad je u dobrom stanju—malo je u skladu s klimom. Vlažni vazduh Engleske, koji usled naglih promena izaziva prehlade više nego igde drugde, primorava gotovo celu srednju klasu da nosi flanel do samog gornjeg dela tela; i flanelni okovratnici, majice i pojasevi gotovo su u opštoj upotrebi. Ali radnička klasa ne samo što

* P. Gaskell, *The Manufacturing Population of England, its Moral, Social, and Physical Conditions, and the Changes which have arisen from the Use of Steam Machinery; with an Examination of Infant Labour. Fiat Justitia* [Fabrički radnici Engleske, njihov moralni, socijalni i fizički položaj i promene prouzrokovane uvođenjem parnih mašina; uz to studija dečjeg rada. Nek vlada pravda.]—1833.—Tu se opisuje uglavnom položaj radnika u Lankaširu. Pisac je liberal, ali je pisao u vreme kad liberalizam još nije značio obavezu da se hvali »sreća« radnika. Stoga se on još ne ženira da otvoreno pogleda zlo sadašnjeg stanja, a naročito fabričkog sistema. Ali je on ovo pisao i *pre* Factories Inquiry Commission [Fabričke istražne komisije], i mnoge je tvrdnje uzeo iz sumnjivih izvora, koje je docnije izveštaj Komisije opovrgao. Stoga ovo delo, mada je inače u celini dobro, a i stoga što je on kao i Kay identifikovao radničku klasu uopšte sa klasom fabričkih radnika posebno, u pojedinostima treba oprezno koristiti. U uvodu izložena istorija razvitka proletarijata uzeta je uglavnom iz ovog dela.

je toga lišena, već gotovo nikad nije u stanju da ima i jednu vunenu nit u svom odelu. A teške pamučne tkanine, mada su deblje, kruće i teže od vunene čohae, ipak lakše propuštaju vlagu i hladnoću, a zbog svoje debljine i zbog prirode materijala ostaju duže vremena vlažne i uopšte nisu tako guste kao valjana čoha. A kad radnik i može da nabavi vuneni kaput za praznik, mora ići u »jevtinije radnje«, gde će dobiti rđavu čohu, tzv. »devil's dust«¹, koja je napravljena »samo za prodaju, a ne za nošenje« i koja se posle dve nedelje podere ili se niti razmaknu — ili mora od starinara kupovati stari poluiznošeni kaput, čije je najbolje vreme prošlo i koji ga može samo za nekoliko nedelja dobro poslužiti. Uz to je kod mnogih odeća uopšte rđava, a u nuždi, s vremena na vreme, ono što je bolje odnose u zalagaonicu. Kod velike većine, naročito kod onih koji su irske krvi, odelo se sastoji od samih rita koje se više ne mogu ni krpiti, ili im se zbog mnogih zakrpa prvobitna boja ne može ni videti. Englezi ili Anglo - Irci se ipak još krpe i u toj su veštini daleko doterali — na porhet stavljaju zakrpe od vunениh tkanina ili vreće, i obratno, to im je svejedno; ali pravi, doseljeni Irci se gotovo nikad i ne krpe, sem u najvećoj nuždi, kad bi se odelo inače raspalo na dva komada; kod njih obično dronjci od košulje vise kroz poderotine na kaputu ili na pantalonama; cni nose, kako kaže Thomas Carlyle*,

»odelo od dronjaka, čije svlačenje i oblačenje predstavlja jednu od najtežih operacija, koja se izvodi samo o praznicima i u naročito dobra vremena«.

Irci su doneli u Englesku i običaj da se ide bos, što u Engleskoj ranije nije bilo poznato. Sada u svim fabričkim gradovima mnogi ljudi, a naročito deca i žene, idu bos i postepeno se ovaj običaj zavodi i kod siromašnijih Engleza.

Kako je sa odelom, tako je i sa hranom. Radnici dobijaju ono što je za imućnu klasu i suviše rđavo. U velikim gradovima Engleske može se imati sve ono što je najbolje, ali to staje mnogo novaca; radnik koji se mora izdržavati od svojih nekoliko groša ne može toliko da troši. Uz to mu se njegova zarada isplaćuje tek subotom uveče (u nekim mestima se počelo isplaćivati petkom, ali taj tako dobar red nije uveden svuda), i tako on dolazi na pijacu u subotu uveče tek oko pet, šest ili sedam sati, kad je srednja klasa već izabrala pre podne ono što je najbolje. Ujutro pijaca obiluje najboljim stvarima, ali kad dođu radnici sve je već rasprodato; a i kad ne bi bilo sve rasprodato, oni verovatno ne bi mogli kupiti dobre stvari. Krompir koji kupuje radnik većinom je rđav, povrće uvelo, sir stari i rđavog kvaliteta, slanina užežena,

* Thomas Carlyle, *Chartism*, London 1840, p. 28. — O Thomasu Carlyle-u vidi kasnije [beleške na str. 311 i 323 - 324].

¹ bukvalno: »dovolje dubre« (tkanina koja se pravi od bezvrednih ostataka vune prerađenih na mašini za grebanje, koju Englezi nazivaju *devil* — đavo).

meso mršavo, staro, žilavo, od matore, često bolesne ili crknute stoke — nekad već i polutrulo. Prodavci su većinom sitni piljari koji kupuju rđavu robu i zbog toga je baš i mogu tako jevtino prodati. Najsiromašniji radnici moraju se služiti još i jednom drugom majstorijom da za malo svoga novca dobiju potrebne artikle, pa ma oni bili i najlošijeg kvaliteta. Pošto se, naime, u subotu oko 12 sati uveče moraju sve radnje zatvoriti i u nedelju se ništa ne sme prodavati, to se između 10 i 12 časova prodaje u bescenje ona roba koja bi se do ponedeljka ujutro pokvarila. A od onoga što je ostalo neprodato do 10 časova, 9/10 je u nedelju ujutro već neupotrebljivo, i eto baš takva roba čini nedeljnu trpezu najsiromašnije klase. Meso koje radnik dobije vrlo često nije za jelo — ali on ga mora jesti, jer je za njega dao novac. Šestog januara (ako se mnogo ne varam) 1844. bio je u Mančesteru pijačni sud (court leet), kojom je prilikom kažnjeno 11 mesara zato što su prodavali pokvareno meso. U svakog od njih nađeno je u pokvarenom stanju po jedno celo goveče ili svinja, ili više ovaca, ili 50 - 60 funti mesa, što je sve konfiskovano. U jednog od njih konfiskovano je 64 guske kljukane za božićne praznike, koje nisu prodate u Liverpulu i usled toga transportovane u Mančester, gde su iznesene na pijacu pokvarene i smrdljive. Ceo taj događaj sa imenima kažnjenih i iznosom kazni opisan je tada u listu »Manchester Guardian«⁽⁹¹⁾. U roku od šest nedelja, od 1. jula do 14. avgusta, izvestio je list još o tri slučaja iste vrste; u broju od 3. jula doneta je beleška da je u Heywoodu konfiskovana jedna svinja od 200 funti, koju je mesar našao mrtvu i pokvarenu, pa isekao i izneo na prodaju; u broju od 31. jula doneta je beleška da su dva mesara u Wiganu, od kojih je jedan i ranije bio kažnjen za istu krivicu, kažnjena sa 2 £ i 4 £ zato što su izložili na prodaju pokvareno meso; a broj lista od 10. avgusta doneo je belešku da je kod jednog bakalina u Boltonu konfiskovano 26 pokvarenih šunki i javno spaljeno, a bakalin kažnjen sa 20 šilinga. No to još nisu svi slučajevi, to još nije ni prosečan broj slučajeva u toku od šest nedelja prema kojem bi se mogao izračunati prosečan broj slučajeva za godinu. Često biva da svaki broj »Guardiana«, koji izlazi dva puta nedeljno, iznosi po jedan takav slučaj iz Mančestera ili okolnih fabričkih distrikta. Kad se uzme u obzir da, usled velikog broja prodavnica koje se nalaze duž glavnih ulica i usled slabog nadzora, mnoge takve slučajeve pijačni inspektori i ne primete — čime da se inače objasni drskost s kojom se izlaže na prodaju po čitavo crknuto živinče? — kad se uzme u obzir u koliko iskušenje mora upasti prodavac pri navedenim, nesхватljivo malim globama, kad se uzme u obzir u kakvom stanju treba meso da bude pa da ga inspektor može konfiskovati kao sasvim neupotrebljivo, onda je nemoguće poverovati da radnici u proseku dobijaju dobro i hranljivo meso. Ali u svojoj gramžljivosti za novcem srednja klasa još i na druge načine vara radnike. Bakali i fabrikanti patvore hranu na neodgovoran način i sa najvećom bezobzirnošću prema zdravlju onih koji će je jesti. Mi smo napred citirali »Manchester Guar-

dian», a sada čujmo drugi jedan list srednje klase—za svedoke volim da uzimam svoje protivnike—čujmo »Liverpool Mercury»:

»Soljeni maslac prodaje se kao svež, bilo na taj način što se preko soljenog maslaca stavi jedan sloj svežeg, ili što se jedna funta svežeg maslaca stavi gore za probu, a posle te probe prodaje se soljeni maslac, ili se so ispere i maslac tada prodaje kao svež. Sa šećerom se meša tucani pirinač ili kakve druge jevtine stvari, i to se prodaje po punoj ceni šećera. I otpaci pri proizvodnji sapuna se mešaju sa drugom nekom materijom, pa se i to prodaje kao šećer. Sa mlevenom kafom meša se cigura ili druge kakve jevtine materije, pa se takve materije mešaju čak i sa nemlevenom kafom, pri čemu im se daje oblik zrna kafe. Kakao se često meša s finom zemljom kestenjaste boje, koja se namaže ovčijim lojem i tada se lakše protura kao pravi kakao. Čaj se meša s lišćem od trnjine i drugim korovom, ili već jednom kuvano lišće čaja se isuši, ispeče na bakarnoj ploči da bi dobilo boju i tada se prodaje kao svež čaj. Biber se meša s prahom od ljusaka itd.; porto - vino se upravo fabrikuje (od boje, alkohola itd.) jer je opšte poznato da ga se samo u Engleskoj popije više nego što ga čitava Portugalija može proizvesti, a duvan se meša sa svakojakim materijama u svim mogućim oblicima u kojima se prodaje.»

(Ja mogu još dodati da je usled opšteg falsifikovanja duvana više najuglednijih trgovaca duvanom u Mančesteru prošlog leta izjavilo da bez falsifikovanja ne bi mogla opstati nijedna duvandžijska firma i da se nijedna cigara koja košta manje od 3 penija ne sastoji od čistog duvana.) Te prevare se, naravno, ne vrše samo sa hranom, a takvih primera mogao bih navesti još tuce—između ostalog podlo mešanje gipsa ili krede s brašnom; prevare se vrše u svim artiklima: flanel, čarape itd. se istežu da izgledaju duži, a posle prvog pranja oni se skupe; uska čoha se na takav način prodaje za 1¹/₂ - 3 palca šira no što u stvari jeste, porcelan se pokriva tako tankom glazurom da odmah popuca kao da je i nema, i stotine drugih sramnih prevara. Tout comme chez nous¹—ali radnici su ti koji najviše snose teške posledice tih prevara. Bogataš neće biti prevaren, jer on kupuje artikle za skupu cenu u velikim trgovinama koje se moraju držati na dobrom glasu i koje bi najviše štete nanele sebi kad bi držale lošu i falsifikovanu robu; bogataš je navikao na dobru hranu i njegov bi fini jezik lakše osetio ako nešto nije u redu. Ali siromah, radnik, kod koga nekoliko pfeniga čini mnogo, koji za malo novca mora da nabavi mnogo robe, koji ne može i ne sme obraćati toliko pažnje na kvalitet, jer nikada nije imao prilike da prefini svoj ukus, on dobija samu falsifikovanu, često i zatrovanu robu; on mora ići sitnim dućandžijama, mora možda kupovati čak i na veresiju, a te sitne dućandžije, koje zbog svog malog kapitala i velikih troškova ne mogu robu istog kvaliteta prodavati tako jevtino kao krupni detaljisti, moraju već zbog nižih cena koje se od njih traže i zbog konkurencije ostalih, svesno ili nesvesno nabavljati falsifikovanu robu. I

¹ Baš kao kod nas

dalje, dok krupni detaljista, koji je uložio velik kapital u svoju radnju, biva upropašćen ako se uhvati u prevari, kakve brige zadaje sitnom dućandžiji, koji svega jednu ulicu snabdeva robom, ako i bude uhvaćen u prevari? Ako mu više ne veruju u Ancoatsu, on će se preseliti u Chorlton ili Hulme, gde ga niko ne poznaje i gde će opet početi sa prevarama; a i zakonska kazna za falsifikovanje se vrlo retko iskusi, sem kad je to falsifikovanje skopčano s obmanom kojoj je cilj neplaćanje poreza. No engleski radnik biva obmanjivan ne samo u kvalitetu već i u kvantitetu robe; sitne dućandžije imaju većinom lažne mere i tegove, i svakog dana se u policijskim izveštajima može čitati o mnogim kaznama zbog takvih prekršaja. Koliko je takvo obmanjivanje rasprostranjeno u fabričkim distriktima može se videti iz ovih nekoliko izvoda iz lista »Manchester Guardian«, iz nekoliko brojeva koji se odnose na kratko vreme, pa ni iz tog perioda nemam pri ruci sve brojeve:

Guard[ian], 16. juna 1844. Sesije suda u *Rochdale*-u—4 bakalina kažnjena sa 5 do 10 šilinga zbog lakših tegova. U *Stockportu* — 2 bakalina kažnjena po 1 šiling—jedan od njih je imao 7 lakših tegova i jednu netačnu vagu, a oba su već ranije bila opomenuta.

Guard., 19. juna. Sesije u *Rochdale*-u — jedan bakalin kažnjen sa 5 šil. i 2 seljaka sa 10 šil.

Guard., 22. juna. *Mančesterski* mirovni sud — 19 bakala kažnjeno sa $2\frac{1}{2}$ šil. do 2 f.

Guard., 26. juna. Sesije u *Ashtonu*—14 bakala i seljaka kažnjena sa $2\frac{1}{2}$ šil. do 1 f. Mala sesija u *Hyde*-u—9 seljaka i bakala kažnjeno sa 5 šil. i plaćanjem troškova.

Guard., 6. jula. *Mančester*—16 bakala kažnjeno do 10 šil. i plaćanjem troškova.

Guard., 13. jula. *Mančester*—9 bakala kažnjeno sa $2\frac{1}{2}$ do 20 šil.

Guard., 24. jula. *Rochdale*—4 bakalina kažnjena sa 10 do 20 šil.

Guard., 27. jula. *Bolton*—12 bakala i gostioničara osuđeno da plati troškove.

Guard., 3. avgusta. *Bolton*—3 takva kažnjena sa $2\frac{1}{2}$ do 5 šil.

Guard., 10. avgusta. *Bolton*—jedan od takvih kažnjen sa 5 šil.

A iz istih razloga iz kojih se prevara u pogledu kvaliteta robe vrši uglavnom na štetu radnika, vrši se na njihovu štetu i prevara u pogledu kvantiteta.

Obična hrana pojedinih radnika je naravno različita, već prema njihovoj zaradi. Bolje plaćeni radnici, naročito bolje plaćeni fabrički radnici, kod kojih je svaki član porodice u stanju da nešto zaradi, imaju, dok traje ta dobra zarada, dobru hranu, svakog dana meso a uveče slaninu i sir. Radnici koji imaju manju zaradu jedu meso samo nedeljom ili dva - tri puta nedeljno, a više se hrane krompirom i hlebom; što se postepeno spuštamo niže, naći ćemo da je mesna hrana reducirana na malo slanine pomešane sa krompirom, a ako se spustimo još niže, nećemo naći ni toga, već se ovde hrana sastoji od sira, hleba, zobne

kaše (porridge) i krompira, a kod najnižeg stupnja, kod Iraca, jedina hrana je krompir. Uz to se pije uopšte slab čaj, možda sa nešto šećera, mleka ili rakije; čaj se u Engleskoj, pa i u samoj Irskoj, smatra isto tako nužnim i neophodnim pićem kao kod nas kafa, i gde se ni čaj ne pije, tu vlada najcrnja beda. Sve to je, međutim, hrana i piće radnika samo kad je zaposlen; a kad nema rada, onda je prepušten slučaju, onda jede ono što mu se pokloni, što isprosi, ili — što ukrade; a kada ništa ne dobije, tada upravo umire od gladi, kao što smo već videli. Po sebi se razume da i kvantitet hrane zavisi od zarade kao i kvalitet, i da slabo plaćeni radnici, pogotovu ako su opterećeni velikom porodicom, gladuju i kad imaju rada; a broj tih slabo plaćenih radnika je vrlo velik. Ta klasa je naročito mnogobrojna u Londonu, gde konkurencija raste srazmerno sa povećanjem broja stanovnika, ali je nalazimo i u svim drugim gradovima. Takvi radnici se služe svačim; u nedostatku druge hrane jedu ljuske od krompira, otpatke od povrća, trulu biljnu hranu* i halapljivo kupe sve što bi moglo da sadrži ma i jedan atom hranljive materije u sebi. A ako je sva nedeljna zarada potrošena još pre no što je nedelja protekla, onda se često dešava da porodica poslednjih dana u nedelji ne jede baš ništa, ili jede samo onoliko koliko je neophodno da se ne umre od gladi. Takav način života mora prouzrokovati samo masu bolesti, a kad nastupe bolesti, naročito kad se razboli muškarac, od čijeg rada porodica uglavnom i živi, a čiji zamorni rad zahteva najviše hrane pa on stoga prvi i podleže bolesti — kad se on razboli, tada je tek beda velika i tada se tek vrlo oštro ispoljava brutalnost kojom društvo ostavlja na milost i nemilost sudbini svoje članove baš kad im je njegova pomoć najpotrebnija.

Da najzad još ukratko rezimiramo sve navedene činjenice: veliki gradovi su uglavnom naseljeni radnicima, pošto jedan buržuj dolazi na najmanje dva, često na tri, a ovde - onde i na četiri radnika; ti radnici nemaju nikakve svojine i žive od svoje zarade, koja se gotovo sva troši na hranu; društvo, podeljeno u same atome, na brine se o njima, ono ih je ostavilo da se sami brinu o sebi i svojoj porodici, a ipak im ne daje sredstva da se mogu za stalno i stvarno zbrinuti; svaki radnik je stoga, pa ma bio i najbolji, uvek izložen nemaštini, tj. opasnosti da umre od gladi, pa mnogi i podležu; radnički stanovi su skroz rdavo raspoređeni, rdavo građeni, rdavo održavani, s rdavom ventilacijom, vlažni i nezdravi; stanovnici su stisnuti na najmanji prostor i u većini slučajeva u *jednoj* sobi spava najmanje *jedna* porodica; unutrašnji uređaj stanova je manje ili više bedan, sve do potpunog odsustva ma i najnužnijeg nameštaja; odeća radnika je takođe prosečno slaba, a kod mnogih je sva u dronjcima; hrana je uopšte rdava, često gotovo neupotrebljiva, a u mnogim slučajevima, bar povremeno, nedovoljna po količini, tako da u krajnjem slučaju dolazi i do smrti od gladi. Radnička klasa velikih

* *Weekly Dispatch*, aprila ili maja 1844, prema izveštaju dra Southwooda Smitha o položaju sirotinje u Londonu.

gradova nam tako pokazuje čitavu skalu raznih položaja života: u najpovoljnijem slučaju, jedna privremeno snošljiva egzistencija, za naporan rad dobra nagrada, dobar stan i ne baš tako rđava hrana— to dobro i snošljivo je, naravno, sve sa radničkog gledišta, a u najgorem— najcrnja beda, koja se penje i do lišenosti krova nad glavom i do smrti od gladi; a ovih najgorih slučajeva prosečno je više nego onih prvih. Ali ni ta skala nije oštro podeljena na stalne klase, pa da se kaže: ova kategorija radnika živi dobro, ona loše, i to tako stalno ostaje i odvajkada je tako bilo; naprotiv, iako ovde- onde biva slučajeva da pojedine grane rada u celini uzete imaju preimućstvo nad drugim granama rada, ipak se položaj radnika u svakoj grani tako jako koleba, da svaki radnik može preći celu lestvicu, od srazmerno velike udobnosti pa do krajnje bede i čak do smrti od gladi— o tim znatnim promenama sreće zna da priča gotovo svaki engleski proleter. Uzroke toga razmotrićemo sada izbliže.

Konkurencija

U uvodu smo videli kako je konkurencija u samom početku razvoja industrije stvorila proletarijat na taj način što je usled povećane tražnje tkanina povisila tkačku nadnicu i time navela seljake - tkače da napuste zemljoradnju kako bi što više mogli da zarade na tkačkom razboju; videli smo dalje kako je konkurencija sistemom velikih seoskih gazdinstava uništila sitne seljake, pretvorila ih u proletere i privukla ih jednim delom u gradove; dalje, kako je sitnu buržoaziju najvećim delom ruinirala i takođe pretvorila u proletere, kako je centralizovala kapital u ruke malog broja ljudi, a stanovništvo u velike gradove. To su razni putevi i sredstva kojima je konkurencija, dolazeći u modernoj industriji do punog izražaja i slobodno razvijajući sve svoje posledice, stvorila i brojno povećala proletarijat. Sada ćemo da razmotrimo njen uticaj na proletarijat koji već postoji. I ovde ćemo najpre prikazati međusobnu konkurenciju pojedinih radnika i njene posledice.

Konkurencija je najpotpuniji izraz rata svih protiv svih koji vlada u modernom buržoaskom društvu. Taj rat, rat za život, za egzistenciju, za sve, dakle u krajnjem slučaju i rat na život i smrt, taj rat postoji ne samo između raznih klasa u društvu već i između pojedinih članova tih klasa; svako stoji na putu nekom drugom i stoga svako pokušava da sve one koji su mu na putu ukloni i da on dođe na njihovo mesto. Radnici konkurišu jedan drugom isto onako kao što i buržuji konkurišu jedan drugom. Mehanički tkač konkuriše ručnom tkaču, tkač koji je ostao bez posla ili koji je slabo plaćen konkuriše uposlenom ili bolje plaćenom tkaču i pokušava da ga istisne. A ta konkurencija među radnicima je za radnike najgora strana sadašnjih odnosa i najoštrije oružje protiv proletarijata u rukama buržoazije. Otuda i težnja radnika da udruživanjem uklone tu konkurenciju, otuda besburžoazije prema radničkim udruženjima i njen trijumf pri svakom udarcu koji im ona nanese.

Proleter je bespomoćan; on ne može ni jedan dan živeti sam za sebe. Buržoazija ima monopol na sva sredstva za život u najširem smislu te reči. Što proleteru treba, može dobiti samo od buržoazije, koja svoj monopol čuva državnom silom. Prema tome, proleter je i pravno i faktički rob buržoazije; ona može raspolagati njegovim životom i njegovom smrću. Ona mu daje svoja sredstva za život, ali samo za »ekvivalenat«, za njegov rad; ona mu štaviše stvara iluziju kao da on

radi po svojoj slobodnoj volji, da je s njom zaključio ugovor slobodno, po svome pristanku, bez ikakve prinude, kao punoletan čovek. Jadna je to sloboda kad proleteru ne ostaje ništa drugo već ili da potpiše uslove koje mu postavlja buržoazija, ili — da umre od gladi, da se smrzne, da spava nag kod zverova u šumi! Jadan je to »ekvivalenat«, čije razmere zavise potpuno od volje buržoazije! A ako je neki proleter tolika budala da radije hoće da umre od gladi nego da pristane na »pravedne« predloge buržuja, svojih »prirodnih pretpostavljenih*«, ništa s tim, nisu svi tako ljudi, ne pretpostavljaju svi smrt životu.

Takva je međusobna konkurencija proletera. Kad bi se svi proleter i rešili da radije umru od gladi nego da rade za buržoaziju, tada bi buržoazija morala da se odrekne svog monopola; ali to nije slučaj, to je štaviše sasvim nemoguće, i stoga buržoaziji još uvek stvari idu dobro. Ta konkurencija među radnicima ima samo jednu granicu: nijedan radnik neće da radi za nadnicu manju nego što je neophodno potrebno za održanje njegove egzistencije; a ako mora da umre od gladi, onda će radije umreti lenstvujući nego radeći. Istina, ta granica je relativna; jednome je potrebno više nego drugome, jedan je navikao na veću udobnost nego drugi — Englezu, koji je donekle civilizovan, treba više nego Ircu, koji ide u ritama, jede krompir i spava u svinjskom oboru. Ali to ne smeta Ircu da konkuriše Englezu i time postepeno snižava nadnicu i stupanj civilizacije engleskog radnika na nivo irskog. Za neke poslove je potreban izvestan stupanj civilizacije, a u te poslove spadaju gotovo svi industrijski; stoga je ovde i u interesu same buržoazije da nadnica bude tolika da bi radnici mogli da se održe u toj sferi civilizacije. A novodoseljeni Irac, koji se nastanjuje u prvoj štali na koju naide, koga ni u jednom snošljivom stanu ne trpe više od nedelju dana, jer on sve propije i ne može da plaća kiriju, on bi bio rđav fabrički radnik; stoga nadnica fabričkih radnika mora biti tolika da oni mogu svoju decu odgajati za redovan rad — ali ne veća, jer bi radnici inače mogli i bez zarade svoje dece, pa bi ona mogla postati nešto drugo, a ne radnici. I tu je granica, minimum nadnice, relativna; ako svi u porodici rade, onda je utoliko manja najamnina potrebna svakom pojedincu; a sa pojavom mašinske proizvodnje buržoazija je iskoristila, koliko god je mogla, priliku da najamninu snizi pomoću rada žena i dece. Naravno, u svakoj porodici nisu svi sposobni za rad i stoga bi za jednu takvu porodicu bilo zlo ako bi ona htela raditi za minimum najamnine sračunate za porodicu u kojoj su svi sposobni za rad; stoga se tu ustanovljava prosečna najamnina, tako da porodice u kojima su svi sposobni za rad žive prilično dobro, dok porodice u kojima je malo članova sposobnih za rad žive prilično rđavo. Ali u najgorem slučaju svaki će se radnik radije odreći ono malo luksuza ili civilizacije na koje je navikao, samo da bi produžio голу egzistenciju; on će više voleti da spava u štali nego pod vedrim nebom, da nosi rite nego da

* omiljena fraza engleskih fabrikanta

ide go, da jede samo krompir nego da umre od gladi. On će se radije, u nadi na bolja vremena, zadovoljiti sa polovinom najamnine, nego što će mirno izići na ulicu i umirati pred očima sveta, kao što se to dešavalo s nekima koji su ostali bez parčeta hleba. To malo, dakle, to nešto više nego ništa, jeste minimum najamnine. I ako ima više radnika nego što buržoazija smatra da treba da zaposli, ako dakle na kraju konkurentske borbe ipak ostane jedan broj radnika koji nije našao posla, onda on mora upravo umreti od gladi; jer buržuj im verovatno ipak neće dati rada ako proizvode njihovog rada ne može unosno prodati.

Iz ovoga se vidi šta je minimum najamnine. Njen maksimum biva određen konkurencijom buržuja među sobom, jer smo videli da i među njima postoji konkurencija. Buržuj može svoj kapital uvećati samo trgovinom ili industrijom, a i za jedno i za drugo potrebni su mu radnici. Pa i kad on svoj kapital daje pod interes, i tada su mu potrebni radnici, indirektno, jer bez trgovine i industrije niko ne bi plaćao interes, niko njegov kapital ne bi mogao koristiti. Stoga je buržuju svakako potreban proleter, ali ne za neposredan život — ta on bi mogao grickati svoj kapital — već kao što mu je potreban neki trgovački artikal ili tegleća životinja, za bogaćenje. Proleter prerađuje za buržuja robu, koju on prodaje uz dobit. Ako, dakle, tražnja te robe raste tako da su svi radnici koji međusobno konkurišu uposleni, ili se čak oseća i nedostatak u njima, onda konkurencija među radnicima prestaje i buržuji počinju da konkurišu među sobom. Kapitalist koji traži radnike zna vrlo dobro da će veću dobit imati već usled povećanja cena prouzrokovanog povećanom tražnjom, pa će dakle više voleti da plati nešto veću najamninu nego da ispusti celu dobit; on igra i stavlja na kocku sedlo da bi dobio konja, i ako ga dobije, onda sedlo rado prepušta proleteru. Na taj način lovi jedan kapitalista radnike drugoga kapitaliste i najamnina raste. Ali to povišenje najamnine ide samo donde dokle dopušta povećana tražnja. Ako kapitalist, koji je od svoje vanredne dobiti nešto žrtvovao, mora da žrtvuje nešto i od svoje redovne, tj. prosečne dobiti, onda će on dobro paziti da ne plaća najamninu veću od prosečne najamnine.

Na osnovu toga možemo odrediti prosečnu najamninu. Pod prosečnim okolnostima, tj. kad ni kapitalisti ni radnici nemaju razloga da naročito konkurišu među sobom, kad ima *upravo toliko* radnika koliko je potrebno kapitalistima da bi se proizvela roba baš u srazmeri s tražnjom, tada će najamnina iznositi nešto više od minimuma. Koliko će ona biti veća od minimuma, zavisice od prosečnih potreba i stupnja civilizacije radnika. Ako su radnici navikli da više puta nedeljno jedu meso, tada će kapitalisti, hteli - ne hteli, morati plaćati radnicima toliku najamninu kolika im je dovoljna da sebi pribave takvu hranu. Ne manju, jer sada više ne postoji konkurencija među radnicima, pa oni nemaju nikakva razloga da se zadovolje manjom najamninom; ali ne ni veću, jer odsustvo konkurencije među njima samima ne navodi kapitaliste da osobito povoljnim uslovima privlače radnike sebi.

Ova mera prosečnih potreba i prosečne civilizacije radnika je usled komplikovanih odnosa današnje engleske industrije postala vrlo zamršena i za različite klase radnika različita, kao što je to već gore nagovešteno. Veći deo industrijskih poslova zahteva izvesnu veštinu i pravilnost, pa za te poslove, za koje je potreban i izvestan stupanj civilizacije, prosečna najamnina takođe mora biti tolika da radniku omogući da stiče tu veštinu i da se potčini toj pravilnosti rada. Otuda je najamnina industrijskih radnika prosečno viša nego što je najamnina prostih nosača, nadničara itd., a naročito je viša od najamnine poljoprivrednih radnika, čemu još naravno doprinosi i poskupljenje životnih namirnica u gradovima.

Ili jasnije rečeno: Radnik je i pravno i faktički rob posedničke klase, buržoazije, i to u tolikoj meri rob, da se prodaje kao roba i da mu se kao i robi penje i snižava cena. Kad raste tražnja za radnicima, onda im se i cena penje, a ako tražnja opada, opada i cena; ako se tražnja tako jako smanji da za izvestan broj radnika nema kupaca, da »ostaju na lageru«, onda oni ostaju bez posla, a pošto bez posla ne mogu živeti, to umiru od gladi. Jer, da govorimo jezikom političke ekonomije, troškovi njihovog izdržavanja se ne bi »reprodukovali«, oni bi predstavljali bačen novac, a na to niko ne upotrebljava svoj kapital. I ukoliko stvari stoje tako, utoliko g. Malthus ima puno pravo sa svojom teorijom populacije. Sva razlika između sadašnjeg i starog otvorenog ropstva je samo u tome, što današnji radnik *izgleda* slobodan, jer on nije prodan jednom za svagda, već se prodaje na parče, za dan, za nedelju, za godinu, i ne prodaje ga jedan sopstvenik drugome, već on mora sam sebe prodavati pošto nije rob pojedinca, već cele posedničke klase. U osnovi, stvar je za njega ista; iako mu taj privid slobode s jedne strane mora dati i izvesnu stvarnu slobodu, to je on s druge strane i štetan, jer niko radniku ne garantuje njegov opstanak, on može svakog trenutka biti otpušten od svoga gospodara, buržoazije, i prepušten smrti od gladi kad njegov rad i njegova egzistencija više ne budu potrebni buržoaziji. Za buržoaziju je, naprotiv, ovakvo uređenje mnogo bolje nego staro ropstvo — ona može svoje radnike da otpusti kad hoće, ne gubeći time ništa, nikakav uloženi kapital, i uopšte dobija mnogo jeftiniji rad nego što je bio rad robova, kao što je to na utehu buržoazije izračunao Adam Smith.*

* »Reklo se da se rob iscrpljuje na teret svog gospodara, a da se slobodan sluga iscrpljuje na svoj vlastiti teret. Ipak, u stvarnosti iscrpljivanje sluge isto toliko pada na teret njegova poslodavca kao i iscrpljivanje roba. Nadnice koje se plaćaju kalfama i slugama svake vrste moraju biti tolike da im jedno s drugim omogućuju da produže rod kalfa i slugu prema povećanoj, smanjenoj ili zastaloj potražnji, koju društvo upravo zahtijeva. Ali, iako iscrpljenje slobodna sluge također pada na teret njegova poslodavca, ono ga obično staje mnogo manje nego iscrpljenje roba. Fondom, koji je namijenjen obnovi, ili, ako to mogu reći, popravku iscrpljenog roba, obično upravlja neuređan gospodar ili nepažljiv nadglednik». — A. Smith, *Wealth of Nations*, I, 8, p. 134 MacCullochovog izdanja u 4 sveske [srpskohrvatski prevod: »Kultura«, 1952, str. 75]

Iz ovog proizlazi da je Adam Smith imao puno pravo kad je kazao (pomenuto delo [p. 133]):

«potražnja za ljudima, kao i ona za svakom drugom robom, nužno uređuje proizvodnju ljudi; ubrzava je, kad ide odviše polako, a zaustavlja je, kad napreduje odviše brzo.

Sasvim isto kao i sa svakim drugim trgovačkim artiklom—ako je radnika malo, tada se njihova cena, tj. najamnina, penje, tada oni žive bolje, sklapa se veći broj brakova, rada se više ljudi, raste više dece, sve dok nije proizveden dovoljan broj radnika; a ako je radnika suviše, tada im cena pada, nastupa nezaposlenost, beda, gladovanje i kao posledica toga zarazne bolesti, koje čiste »suvišno stanovništvo«. I Malthus, koji je gornje Smithovo tvrđenje dalje razvio, ima takode na svoj način pravo kad tvrdi da uvek postoji suvišno stanovništvo, da na svetu uvek ima suviše ljudi; on nema pravo samo onda kad tvrdi da ima više ljudi nego što može opstati pri postojećim zalihama za život. Suvišno stanovništvo je, naprotiv, posledica međusobne radničke konkurencije koja svakog radnika goni da svakodnevno radi do krajnjih granica svoje snage. Ako je jednom fabrikantu pri devetočasovnom radu potrebno 10 radnika, onda će mu pri desetočasovnom radnom danu biti potrebno samo 9 radnika, a jedan će ostati bez hleba. I ako fabrikant u vremenu kad tražnja za radnicima nije tako velika može pod pretnjom otpuštanja primoravati 9 radnika da rade za istu dnevnicu po jedan sat više, dakle 10 sati, onda će on desetog otpustiti i uštedeti njegovu najamninu. Što se ovde dešava u malom, to se u naciji dešava u velikom. Do maksimuma povećan radni učinak svakog pojedinog radnika, prouzrokovan njihovom međusobnom konkurencijom, podela rada, uvođenje mašina, eksploatiranje prirodnih snaga, sve to ostavlja mnoge radnike bez hleba. Ali ti radnici bez sredstava odlaze i sa tržišnice; oni više ne mogu ništa da kupuju i stoga količina robe koju su ranije tražili oni sada se više ne može prodati, pa prema tome ne treba ni da se proizvodi, te bez hleba ostaju i oni radnici koji su proizvodili tu količinu robe; ni oni više neće moći da budu kupci, i tako se ponavlja isti krug—ili upravo: on bi se ponavljao kad tu ne bi nastupile druge okolnosti. Uvođenje gore navedenih industrijskih sredstava koja povećavaju proizvodnju povlači, naime, za sobom stalno snižavanje cena proizvedenih artikala, pa usled toga i veću potrošnju, tako da veliki deo radnika koji su ostali bez hleba nalazi najzad, istina posle dugih patnji, posla u novim strukama rada. Ako uz to nastupi osvajanje stranih tržišta, kao što se to dešavalo s Engleskom za poslednjih 60 godina, tako da tražnja industrijske robe neprestano i naglo raste, onda raste i tražnja za radnicima, a s njome u istoj srazmeri i stanovništvo. Na taj način, umesto da opadne, broj stanovnika britanske imperije je naglo rastao, pa još i sada neprestano raste—ali i pored sveg širenja industrije, i pored sve veće tražnje za radnicima, Engleska ipak ima, po priznanju svih zvaničnih partija (tj. torijevaca, vigovala i radikala), neprestano

prekobrojnog i suvišnog stanovništva, konkurencija *među* radnicima neprestano je veća nego konkurencija *za* radnike.

Otkuda ta protivrečnost? Ona proističe iz suštine same industrije i konkurencije i iz time prouzrokovanih trgovinskih kriza. Pri današnjoj anarhičnoj proizvodnji i podeli sredstava za život, koje se ne vrše radi neposrednog zadovoljavanja potreba, već radi dobiti, pri sistemu u kome se svaki bogati i radi na svoju ruku, mora svaki čas da nastupa zastoj. Engleska npr. snabdeva mnoge zemlje najrazličitijom robom. Pa ako jedan fabrikant i zna koliko je izvesnih artikala potrebno svakoj pojedinoj zemlji godišnje, on ipak ne zna koliko ih u svako doba tamo ima, a još manje koliko tih artikala tamo šalju njegovi konkurenti. On o zalihama i potrebama neke zemlje može doneti samo nesiguran zaključak na osnovu većito kolebljivih cena i poslati tamo svoju robu nasumce; sve se to vrši slepo i potčinjeno je više ili manje slučaju. Na iole povoljan izveštaj šalje svaki što može — i ne traje dugo, a tržište je već prepuno robe, prodaja zastaje, uloženi kapital se ne nadoknađuje, cene padaju i engleska industrija nema više posla za svoje radnike. U početku industrijskog razvitka taj zastoj se ograničavao na pojedine fabričke grane i pojedina tržišta; ali usled centralizatorskog dejstva konkurencije, koje radnike što su u jednoj grani ostali bez posla baca u druge koje oni najlakše mogu izučiti, a robe koje se nisu mogle prodati na jednom tržištu baca na druga tržišta, pa time postepeno približava pojedinačne male krize jednu drugoj, ove krize se postepeno ujedinjavaju u jedinstveni niz kriza koje se periodično vraćaju. Jedna takva kriza dolazi obično svake pete godine, posle jednog kratkog perioda industrijskog i opšteg blagostanja; domaće tržište kao i sva strana tržišta prepuna su engleskih fabrikata i ova ih vrlo sporo troše; zastoj se oseti u gotovo svim granama industrije; sitniji fabrikanti i trgovci, koji ne mogu bez kapitala uloženi u neprodatu robu, propadaju, a krupniji prestaju za vreme najjače krize da zaključuju poslove, zaustavljaju mašine ili rade samo na »kratko vreme«, tj. po pola dana; usled konkurencije nezaposlenih, skraćivanja radnog vremena i smanjivanja prodaje robe pada i najamnina; među radnicima se širi opšta beda, neznatne uštede pojedinih radnika brzo se troše, dobrotvorne ustanove bivaju preplavljene, porez u korist sirotinje udvostručen, utrostručen, pa ipak nije dovoljan, broj umrlih od gladi se povećava i najedanput se u strašno velikom broju javlja »suvišno« stanovništvo. Tako to traje neko vreme; »suvišni« se snalaze kako znaju ili propadaju; dobročinstvo i zakoni o siromašnima pomažu mnogima da mučno produže svoju egzistenciju; drugi nalaze kakvo - takvo zaposlenje ovde ili onde u strukama rada koje su manje izložene konkurenciji i koje stoje dalje od industrije — kako je malo čoveku potrebno da bi se održao za izvesno vreme! — Malo - pomalo stanje stvari postaje povoljnije; nagomilana roba se potroši, opšta potištenost trgovaca i fabrikanta sprečava ih da suviše brzo popunjavaju praznine, dok najzad rastuće cene i povoljni izveštaji sa svih strana opet ne ožive delatnost.

Tržišta su većinom udaljena, i dok se ne dopreme prve nove količine robe, neprestano raste tražnja a s njom i cena; prve količine prišpele robe bivaju razgrabljene, prve prodaje ožive promet još više, za očekivane količine robe je u izgledu još veća cena, u očekivanju sve većih cena otpočinje kupovina za špekulaciju, i na taj način roba određena za potrošnju biva otrgnuta od potrošača baš onda kad je najpotrebnija—špekulacija još više povećava cenu pošto ona i druge podstiče na kupovinu i unapred uzima nove količine robe—o svemu tome odlazi izveštaj u Englesku, fabrikanti počinju opet da rade živo, podižu se nove fabrike, upotrebljavaju se sva sredstva da se to povoljno vreme iskoristi; špekulacija se javlja i ovde, delujući isto kao i na stranim tržištima, dižući cenu robi, uzimajući robu iz potrošnje i na oba ta načina tera industrijsku proizvodnju do krajnjih granica njenog kapaciteta—tada dolaze »nesolidni« špekulanti koji rade sa fiktivnim kapitalom, žive od kredita, i koji propadaju ako ne mogu da odmah i bez zastoja prodaju što su kupili, pa se strmoglavce bacaju u ovu opštu, anarhičnu utakmicu za sticanje novca i unose u nju još veći nered i užurbanost svojom neobuzdanom strašću koja cenu i proizvodnju povećava do bezumlja—nastaje besna trka koja obuzima i najmirnije i najiskusnije, pa se kuje, prede i tka kao da celo čovečanstvo treba ponovo snabdeti svim potrebama, kao da je otkriveno nekoliko hiljada miliona novih potrošača na Mesecu. Najedanput »nesolidni« špekulanti, kojima je silno potreban novac, počinju da prodaju—razume se, ispod tržišne cene, jer treba požuriti—za jednom prodajom dolaze mnoge druge, cene se kolebaju, špekulanti, uplašeni time, iznose svoju robu na tržište, na tržištu je nered, kredit je pokoleban, firme jedna za drugom obustavljaju plaćanja, bankrotstva se nižu jedno za drugim, i tada se konstatuje da robe u mestu i robe poručene iz Engleske ima tri puta više nego što je potrebno potrošnji. Vesti o tome dolaze i u Englesku, gde se još uvek proizvodi punom parom—i ovde duhovima ovlada paničan strah, bankrotstva van Engleske povlače za sobom bankrotstva u Engleskoj, zastoj uništava još mnoge firme i tu se u strahu iznose sve zalihe na tržište, a time panika postaje još veća. To je početak krize, koja će imati isti tok kao i prethodna i koja će docnije opet preći u period prosperiteta. I tako to ide neprestano: prosperitet, kriza prosperiteta, kriza, i taj večiti krug u kom se kreće engleska industrija završava se, kao što rekosmo, svakih pet ili šest godina.

Iz toga proizlazi da u svako doba, izuzev u kratkim periodima najvećeg prosperiteta, engleska industrija mora imati rezervu nezaposlenih radnika, da bi mogla baš u tim najživljim mesecima proizvesti mase roba koje se traže na tržištu. Ta rezerva nezaposlenih radnika je veća ili manja, već prema tome da li situacija na tržištu daje povoda za to da se uposlji manji ili veći deo te rezerve. I mada u vremenu najvećeg prosperiteta izvestan broj radnika mogu dati i zemljoradnički distrikti, Irska i one grane proizvodnje koje su manje zahvaćene poletom, ti radnici čine ipak s jedne strane manjinu, a s druge strane i

oni spadaju u rezervu, samo s tom razlikom što se tek prilikom prosperiteta pokazuje da *oni u nju spadaju*. Njihov prelazak u življe grane proizvodnje izaziva izvesna ograničenja u preduzećima iz kojih su došli, produžavanje radnog dana, rad žena i omladine, da bi se odlazak tih radnika manje osetio. A kad zbog krize budu otpušteni i vrate se natrag, tada nalaze da su im mesta zauzeta, a oni suvišni—bar većim delom. Ta rezerva koja je za vreme krize ogromna a dosta velika i u vreme kad se situacija može uzeti kao sredina između krize i prosperiteta — to je ono »suvišno stanovništvo« Engleske koje održava svoj bedni život prošnjom, krađom, čišćenjem ulica, skupljanjem konjske balege, prevoženjem stvari na tragačama ili na magarcu, torbarenjem ili drugim kakvim sitnim i slučajnim radovima. Možete u svim velikim gradovima videti veliki broj takvih ljudi, koji sitnim i slučajnim zaradama »održavaju dušu u telu«, kako to Englezi kažu. Kakvih se sve poslova laća to »suvišno stanovništvo«! Londonski čistači ulica (crossing sweeps) poznati su celom svetu; do sada su ne samo ovde već i u svim velikim gradovima glavne ulice čistili nezaposleni radnici koje je za taj posao naimala uprava sirotišta ili gradska uprava; sada se ulice čiste mašinama, koje svaki dan tandrcu po ulicama i koje nezaposlene radnike lišavaju i ove male zarade. Po velikim drumovima koji vode u gradove i na kojima je veliki kolski saobraćaj vide se mnogi ljudi s kolicima, koji s opasnošću da zapadni pod točkove kočija i omnibusa skupljaju za pro laju svežu konjsku balegu čim je pala—i za to još moraju često plaćati gradskoj upravi po nekoliko šilinga nedeljno, a u mnogim mestima im je to sasvim zabranjeno jer gradska uprava ne bi inače mogla da prodaje prikupljenu nečist kao đubre za nagnojavanje ako ne sadrži određen deo konjske balege. Srećni su oni »suvišni« koji su uspeali da nabave kolica za prevoženje, a još srećniji oni koji uspeju da uz kola nabave još i magarca—magarac mora sam sebi tražiti hranu ili dobija malo otpadaka, a svom gazdi ipak donosi nešto novca.

Većina »suvišnih« odaje se sitnom trgovanju. Oni se vidaju naročito subotom uveče, kad je sve radničko stanovništvo na ulicama. Mnogobrojni ljudi, žene i deca nude vam pertle, naramenice, gajtane, pomorandže, kolače, jednom rečju sve moguće artikle. I u drugim prilikama, svakog trenutka vide se takvi sitničari sa pomorandžama, kolačima, Ginger-beerom ili Nettle-beerom* kako stoje ili šetaju ulicama. Šibice i slične stvari, crveni vosak, patent-upaljači itd. takođe su artikli kojima ti ljudi trguju. Drugi—takozvani jobbers—lutaju ulicama i gledaju da nađu kakav sitan posao; nekom od njih uspeva i da nađe posla za jedan dan, ali mnogi nisu tako srećni.

»Pred kapijama svih londonskih dokova«, priča Rev[eren]d W. Champneys, sveštenik u istočnom distriktu Londona, »pojavljuju se zimi svakog jutra još pre zore stotine siromaha, koji u nadi da će dobiti posla čekaju da se kapije otvore,

* Dva osvežavajuća i penušava napitka; prvi se pravi od vode, šećera i dumbira, a drugi od vode, šećera i koprive, oba omiljena kod radnika, naročito kod trezvenjaka.

a kad najmlađi, najjači i najpoznatiji budu angažovani, stotine ostalih, utučeni prevarenom nadom, vraćaju se u svoje bedne stanove.¹⁹²

Šta drugo ostaje ovim ljudima koji ne mogu da nađu posla, a ne žele da se pobune protiv društva, nego da prose? Stoga se ne treba čuditi što ima mnogo prosjaka koji su većinom sposobni za rad i s kojima policija ima neprestano da se bori. Ali prosjačenje ovih ljudi ima osobit karakter. Takav čovek obično luta ulicama sa svojom porodicom, za milostinju moli pevajući prosjačku pesmu ili izaziva milosrđe kakvim prosjačkim govorom. Pada u oči da se takvi prosjaci nalaze skoro isključivo u radničkim kvartovima, da žive gotovo samo od milostinje radnika. Ili pak porodica čuteći stoji na kakvoj živoj ulici i bez reči, samim izgledom pokazuje svoju bespomoćnost. I tu oni računaju samo na milostinju radnika, koji iz iskustva znaju šta znači glad i koji svakog trenutka mogu i sami doći u isti položaj; jer te neme, no ipak dirljive scene vidaju se gotovo samo u onim ulicama kojima prolaze radnici i samo u ono vreme kad radnici prolaze; naročito subotom uveče, kada se uopšte »tajne« radničkih kvartova otkrivaju u glavnim ulicama, a srednja klasa što više izbegava te tako zagađene delove grada. A ko od tih suvišnih ima hrabrosti i dovoljno strasti da se otvoreno usprotivi društvu i da na *prikriiveni* rat koji buržoazija vodi protiv njega odgovori *otvorenim* ratom protiv buržoazije, taj propada, krađe, pljačka i ubija.

Po izveštajima komesara za sirotinjsko zakonodavstvo tih suvišnih ima prosečno jedan i po milion u Engleskoj i u Walesu; u Škotskoj se usled nedostatka zakona o sirotinji njihov broj ne može odrediti, a o Irskoj ćemo govoriti posebno. U taj jedan i po milion spadaju uostalom samo oni koji se obraćaju za pomoć sirotinjskom starateljstvu; tu nije uračunato veliko mnoštvo onih koji se nekako spasavaju i bez te poslednje, toliko prezrene sirotinjske pomoći; no zato jedan veliki deo tog broja otpada na poljoprivredne distrikte i zato ovde ne dolazi u obzir. Za vreme krize taj se broj naravno znatno povećava, a beda raste do najvećih razmera. Uzmimo npr. krizu od 1842, koja je, kao poslednja, bila i najžešća — jer intenzitet krize raste sa svakom novom krizom, a buduća kriza, koja će svakako nastupiti oko 1847, po svojoj prilici će biti žešća i trajnija*. Za vreme te krize porez za sirotinju popeo se u svim gradovima visoko kao nikad dotle. Između ostalog se u *Stockportu* na svaku funtu kirije moralo plaćati 8 šilinga poreza za sirotinju, tako da je taj porez iznosio 40 procenata od iznosa svih kirija u gradu; uz to su čitave ulice ostale prazne i u *Stockportu* je bilo bar 20 000 stanovnika manje nego obično, a na vratima praznih kuća nalazili su se natpisi: *Stockport to let—Stockport se izdaje pod kiriju*. U *Boltonu*, gde je u običnim godinama iznos kirija od koga se uzimao porez za sirotinju dostizao prosečno 86 000 £, pao je na 36 000 £; broj sirotinje koja je tražila pomoć popeo se naprotiv na 14 000, dakle na više od 20 procenata celokupnog broja stanovnika. U *Lidsu*

* [1887. beleška ispod teksta] And it came in 1847 [I nastupila je 1847].

je sirotinjsko starateljstvo raspolagalo rezervnim fondom od 10 000 £ i sabirnom akcijom skupilo je još 7 000 £ a sav taj novac bio je potpuno utrošen pre nego što je kriza dostigla svoj vrhunac. Tako je bilo svuda. Po jednom izveštaju komiteta Lige protiv zakona o žitu od januara 1843. o stanju industrijskih okruga u 1842. godini koji počiva na iscrpnim podacima dobijenim od fabrikantata, porez za sirotinju je bio dvostruko veći nego porez u 1839, a broj onih koji su se javljali za pomoć od tog vremena se utrostručio, pa čak i upetostručio; veliki broj onih koji su se obraćali za pomoć pripada klasi koja se nikada dotada nije obraćala za pomoć itd.; radnička klasa je raspolagala sa dve trećine manje sredstava za život nego 1834 - 36; potrošnja mesa se znatno smanjila—na nekim mestima za 20 procenata, na drugim do 60 procenata; čak i obične zanatlije, kovači, zidari itd., koji su i u najgorim vremenima imali uvek puno posla, sada su mnogo trpeli od besposlice i snižavanja najamnine—a najamnina još i sada, januara 1843, stalno opada. A to su izveštaji fabrikantata!

Nezaposleni radnici čije su fabrike prestale da rade i u kojima im njihovi poslodavci nisu mogli dati nikakva posla stajali su svuda po ulicama, prosili pojedinačno ili u grupama, gomilama su opsedali drumove i obraćali se prolaznicima za pomoć—ali ne presavijajući se kao obični prosjaci, već preteći svojim brojem, svojom gestikulacijom i svojim rečima. Takva se slika mogla videti u svim industrijskim okruzima, od Lidsa i od Mančestera do Birmingema. Ovde—onde izbijali su nemiri, kao što je npr. bio nemir grnčara jula meseca u severnom Stafordširu; među radnicima je bilo strašno vrenje, koje je najzad avgusta meseca prešlo u opštu pobunu fabričkih distrikata. Kad sam krajem novembra 1842. došao u Mančester, stajali su svuda po uglovima ulica mnogi nezaposleni radnici, a mnoge fabrike nisu radile; sledećih meseci, do sredine 1843, tih ljudi koji su i protiv svoje volje stajali po uglovima postepeno je nestalo, a fabrike su opet proradile.

Izlišno je govoriti u kakvoj se užasnoj bedi i nevolji nalaze ti nezaposleni radnici za vreme takve krize. Porez za sirotinju nije—ni izdaleka—dovoljan da pomogne sve; dobročinstvo bogataša je samo jedna kap u moru, njegovo dejstvo začas prestaje; prosjačenje je moglo samo malo pomoći kad ih je bilo mnogo koji su se time bavili. Da radnicima u takvim vremenima nisu sitni bakali davali, koliko su mogli, životne namirnice na kredit—naravno, papreno naplaćujući to docnije—i da se radnici nisu, koliko su god mogli, međusobno pomagali, onda bi pri svakoj krizi smrt od gladi pokosila veliki broj »suvišnih«. Ali ovako, pošto najgora depresija ipak ne traje više od jedne godine, a najviše dve ili dve i po godine, većina ih uspeva da pod teškim okolnostima spase svoj život. Kako svaka kriza indirektnim putem, bolestima i dr., pokosi veliki broj žrtava, videćemo docnije. A sad ćemo razmotriti jedan drugi uzrok bednog položaja engleskog radnika, uzrok, koji i sada još utiče na to da se sve više pogoršava položaj te klase.

Irska imigracija

Mi smo do sada već više puta spominjali useljavanje Iraca u Englesku, a sada ćemo podrobnije razmotriti uzroke i posledice toga useljavanja.

Naglog širenja engleske industrije ne bi bilo kad Engleska ne bi u mnogobrojnom i siromašnom stanovništvu Irske imala jednu rezervu kojom može raspolagati. Ostavljajući zavičaj, Irac nije imao ništa da izgubi, u Engleskoj je imao mnogo da dobije, i od onog momenta kad se u Irskoj saznalo da na istočnoj obali kanala Svetog Đorđa snažne ruke mogu naći sigurnog rada i dobru najamninu, gomile Iraca počele su svake godine prelaziti u Englesku. Računa se da se tako do sada uselilo preko milion Iraca i da ih se godišnje useljava oko 50 000; svi se oni upućuju u industrijske okruge, naročito u velike gradove, i tamo čine najnižu klasu stanovništva. Tako u Londonu ima 120 000, u Manchesteru 40 000, u Liverpoolu 34 000, u Bristolu 24 000, u Glazgovu 40 000, u Edinburgu 29 000 siromašnih Iraca.* Ti ljudi, koji su odrasli gotovo bez ikakve civilizacije, od detinjstva navikli na lišavanja svake vrste, grubo, skloni pijanstvu, koji se ne brinu za budućnost, dolaze tako ovamo i donose sa sobom sve svoje brutalne običaje u jednu klasu engleskog stanovništva koja i sama ima malo sklonosti ka obrazovanju i moralu. Citiraćemo Thomasa Carlyle-a:**

»Na svima našim glavnim i sporednim ulicama susreću vas divlja milezijska lica***, na kojima se ogleda pokvareno lukavstvo, zloba, glupost, beda i poruga. Kočijaš - Englez prolazeći pored milezijska udari ga bičem; ovaj ga opsuje svojim jezikom, pa zatim skinje šešir i zamoli za milostinju. To je najveće zlo s kojim ova zemlja ima da se bori. Sa svojim ritama i svojim divljim smehom gotov je on da radi svaki posao za koji su potrebne samo snažne ruke i snažna leđa — za najamninu koja je taman tolika da za nju može kupiti krompira. Od začina njemu je potrebna samo so; on sasvim zadovoljno spava u prvom svinjskom oboru ili psećem skrovištu na koje naiđe, uvuče se u kakav ambar i nosi odelo od dronjaka čije oblačenje

* Archibald Alison, High Sheriff of Lanarkshire, *The Principles of Population, and their Connection with Human Happiness* [Principi populacije i njihova veza sa ljudskom srećom]. 2 vols. 1840.—Ovaj Alison je pisac istorije francuske revolucije i, kao i njegov brat dr W. P. Alison, religiozni torijevac.

** *Chartism*, p. 28, 31 sqq.

*** Miles je ime starih keltskih kraljeva Irske.

i svlačenje predstavlja jednu od najtežih operacija, koja se vrši samo o praznicima i u naročito dobra vremena. A Saksonac, koji ne može da radi pod takvim uslovima, ostaje bez hleba. Njega izbacuje s posla i zauzima njegovo mesto necivilizovani Irac, i to ne blagodareći svojoj snazi, već nečemu suprotnom njoj. Tako Irac živi u svojoj prljavštini i bezbrižnosti, u pijanoj osionosti i pokvarenosti, pravo jezgro degradacije i nereda. Onaj koji se još muči da pliva, da se održi na površini, može ovde videti primer kako čovek može egzistirati ne plivajući, nego potonuo... Ko još ne vidi da se položaj niže mase engleskih radnika sve više približava položaju irskih radnika, koji im na svim tržištima konkurišu, da se svaki rad za čije vršenje nije potrebno mnogo veštine već samo telesne snage ne plaća engleskom najamninom, već približno irskom najamninom, tj. sa nešto više nego što je potrebno da se „za trideset nedelja u godini bude polusit od krompira najgore vrste”—sa nešto više, ali se sa dolaskom svake nove lađe iz Irske najamnina približava sve više tom krajnjem cilju.»

Carlyle ovde—ako ostavimo na stranu preterano i jednostrano osuđivanje irskog nacionalnog karaktera—ima potpuno pravo. Ti irski radnici koji se u Englesku dovezu za 4 penija ($3\frac{1}{3}$ srebrnih groša)—na palubi parobroda gde često stoje stisnuti kao stoka—svuda se gnezde. Za njih su dobri i najgori stanovi; odelo im zadaje malo brige dokle god se drži makar i na jednom koncu, a za cipele oni i ne znaju; hrana im se sastoji od krompira i samo krompira—sve što zarade preko toga oni popiju, pa šta će onda toj sorti veća nadnica? Najgori kvartovi svih velikih gradova naseljeni su Ircima; gde god se neki kraj odlikuje osobitom nečistoćom i zapuštenošću, možete biti sigurni da ćete tu sretati pretežno keltska lica, koja se na prvi pogled razlikuju od saksonske fizionomije domorodaca, i čuti raspevani i huktavi irski govor, brogue, koji pravi Irac nikad ne zaboravlja. Ponekad sam i u gusto naseljenim delovima Mančestera čuo irsko—keltski govor. Većina porodica koje stanuju po podrumima gotovo su svuda irskog porekla. Jednom rečju, Irci su pronašli, kako reče dr Kay, minimum životnih potreba i sada uče tome i engleske radnike. Irci su doneli sa sobom takođe i prljavštinu i pijanstvo. Nečistoća, koja je postala druga priroda Iraca, nije toliko štetna na selu gde je stanovništvo rasuto, koliko je štetna u velikim gradovima, gde je ona strahovita i opasna zbog koncentracije stanovništva. Kao što je naučio kod svoje kuće, milezijac i ovde baca svu nečist i đubre pred kućna vrata; od toga se obrazuju smrdljive bare i gomile đubreta, koje zagađuju radnički kvart i kuće vazduh. Kao i kod svoje kuće tako i ovde gradi on obore za svinje uz samu kuću, a ako to ne može, onda smešta svoju svinju u sobu. Taj novi, besprimerni način gajenja stoke u velikim gradovima je irskog porekla; Irac je vezan za svoju svinju kao Arabljanin za svoga konja, samo što Irac svoju svinju, kad je dovoljno ugojena, prodaje—dotle jede i spava s njom, njegova deca se igraju s njom, jašu je i zajedno s njom se valjaju po blatu, kao što se to hiljadama puta može videti po svim velikim gradovima Engleske. A kakva je pri tome nečistoća,

koliko je u tim kućama nemoguće stanovati, to se ni zamisliti ne može. Na nameštaj Irci nisu navikli—gomila slame, nekoliko rita koje se više apsolutno ne mogu upotrebiti za odelo, to im je dovoljno za postelju. Komad drveta, slomljena stolica i jedan sanduk umesto stola—više mu ništa ne treba; jedan čajnik, nekoliko lonaca i šerpi čine sve pokućstvo njihove kuhinje, koja je u isto vreme i soba za spavanje i stanovanje. A ako nema goriva, onda baca na ognjište sve što mu je na dohvat, a što je sagorljivo: stolice, dovratnik, ramove, daske od poda, tj. ako ih ima. Uz to ni prostora mu ne treba mnogo. Tamo, u njegovoj domovini, njegova se koliba sastojala samo od *jedne* prostorije, za sve domaće potrebe; pa ni porodici u Engleskoj nije potrebno više od jedne sobe. I tako je ovo zbijanje mnogih u jednoj sobi koje je sada postalo opšta pojava uvedeno uglavnom irskim useljavanjem. A pošto taj bednik mora imati makar *neko* zadovoljstvo i pošto ga je društvo lišilo svih drugih—ide on u krčmu i pije rakiju. Jedino rakija čini život Irca truda vrednim—rakija, a nešto i njegov bezbrižni i veseli temperament, i zato on prosto pliva u njoj dok se brutalno ne opije. Južnjački i lakomislen karakter Irca, njegova grubost kojom se malo razlikuje od divljaka, njegovo preziranje svih čovečnijih zadovoljstava za koja je nesposoban baš zbog te svoje grubosti, njegova prljavština i njegova siromaština, sve su to okolnosti koje kod njega pojačavaju žudnju za pijančenjem—iskušenje je suviše veliko, on mu se ne može odupreti i stoga čim dobije novac, on ga mora proterati kroz grlo. A može li i biti drugačije? Kako može društvo koje ga je stavilo u takav položaj da *gotovo neizbežno* mora postati pijanica, koje ga je sasvim zanemarilo i ostavilo da podivlja—kako ga ono može okrivljavati ako je stvarno i postao pijanica?

Eto s takvim konkurentom ima da se bori engleski radnik—s konkurentom koji stoji na najnižem stupnju koji je uopšte moguć u jednoj civilizovanoj zemlji i kome je prema tome potrebna manja najamnina nego ikom drugom. I stoga ne može biti drugačije nego kao što kaže Carlyle, da najamnina engleskog radnika bude sve niža i niža u svim granama proizvodnje u kojima mu može konkurisati Irac. A takvih grana proizvodnje je mnogo. Sve one koje zahtevaju malo ili nimalo veštine, otvorene su Ircima. One pak grane u kojima je za rad potrebna duga obuka ili sredena trajna aktivnost, nepristupačne su za neuredne, nepostojane i pijane Irce. Da bi postao mehaničar (u Engleskoj se pod nazivom *mechanic* podrazumeva svaki radnik koji radi u proizvodnji mašina), da bi postao fabrički radnik, on mora najpre primiti englesku civilizaciju i engleske običaje, tj. mora u stvari postati Englez. Ali za prostije, manje egzaktne radove, za koje je više potrebna snaga nego veština, Irac je isto tako dobar kao i Englez. Stoga su sve takve grane rada preplavljene Ircima; među ručnim tkalčima, zidarskim pomoćnicima, nosačima i »jobberima« i sl. nalaze se mase Iraca, čije je nadiranje u te grane rada mnogo doprinelo snižavanju najamnine i čitavog položaja radničke klase. Pa i ako Irci koji su ušli u druge grane

rada moraju biti civilizovaniji, ipak kod njih ostaje još dovoljno starog, koje će—pored uticaja koji uopšte mora vršiti samo njihovo prisustvo—delovati na engleske radnike degradirajući ih. Jer ako gotovo u svakom velikom gradu petinu ili četvrtinu radnika čine Irci ili u irskoj nečistoći odrasla deca Iraca, onda se ne treba čuditi što su život cele radničke klase, njeni običaji, njen intelektualni i moralni položaj, sav njen karakter u znatnoj meri postali irskim; onda će moći da se pojmi kako je čoveka nedostojan položaj engleskog radnika, stvoren već samom modernom industrijom i njenim najbližim posledicama, mogao pasti na još niži stepen.

Rezultati

Posle prilično podrobnog izlaganja životnih uslova engleske radničke klase u gradovima vreme je sada da iz tih činjenica izvučemo dalje zaključke i da ove zaključke ponovo uporedimo sa činjenicama. Da vidimo kako su ovi uslovi uticali na same radnike, kakvi su oni ljudi i kakvo je njihovo telesno i moralno stanje.

Kad jedan čovek nanese drugome telesnu povredu, i to takvu koja za sobom povlači smrt povređenoga, onda mi to nazivamo ubistvom; a ako je ubica unapred znao da će povreda biti smrtonosna, onda mi to nazivamo ubistvo sa predumišljajem. Ali kad društvo* stavlja stotine proletera u takav položaj da ih neizbežno mora stići prevremena, neprirodna smrt, isto tako nasilna kao i smrt od mača ili puške; kad ono lišava hiljade ljudi najnužnijih životnih uslova, kad ih stavlja u uslove u kojima oni ne *mog*u živeti; kada ih silom zakona primorava da u tim uslovima ostanu do smrti, koja mora nastupiti kao posledica tih uslova; i kad ono zna, vrlo dobro zna, da te hiljade moraju pasti kao žrtve tih uslova, pa ipak te uslove ne menja — onda je to takođe ubistvo sa predumišljajem kao i ono ubistvo koje je izvršio pojedinac, samo što je ovo ubistvo skriveno, podmuklo, ubistvo od koga se niko ne može braniti, koje ne liči ni na kakvo ubistvo, jer se ubica ne vidi, jer su ubice svi i niko, jer smrt žrtve izgleda kao prirodna smrt, jer ovde imamo ne toliko slučaj prestupnoga dela, koliko slučaj prestupnog neosujećivanja dela. Ali to je ipak ubistvo. Ja ću sada imati da dokažem

* Kad ovde, kao i na drugim mestima, govorim o društvu kao odgovornoj celini koja ima svoja prava i dužnosti, onda se razume da mislim na *društvenu moć*, na onu klasu, dakle, koja danas poseduje političku i socijalnu vlast, a time snosi i odgovornost za položaj onih kojima ne daje nikakvog učešća u vlasti. Ta vladajuća klasa je u Engleskoj, kao i u svima drugim civilizovanim zemljama, buržoazija. Ali da društvo, a specijalno buržoazija, ima dužnost da štiti bar *život* svakog člana društva, da se postara npr. da niko ne umre od gladi, — to ne treba da dokazujem svojim *nemačkim* čitaocima. Kad bih pisao ovu knjigu za englesku buržoaziju, onda bi stvar stajala drukčije. — (1887) And so it is now in Germany. Our German capitalists are fully up to the English level, in this respect at least, in the year of grace, 1886. [A tako je sada u Nemačkoj. Naši nemački kapitalisti su, bar u ovom pogledu, na potpuno istom nivou sa Englezima, godine gospodnje 1886.] — (1892) Koliko se to sve izmenilo za poslednjih 50 godina! Danas ima engleskih buržuja koji priznaju dužnosti društva prema pojedinim članovima društva; a nemački?!?

da društvo u Engleskoj svakog dana i svakog časa vrši dela koja engleski radnički listovi s punim pravom nazivaju socijalnim ubistvima; da je ono radnike stavilo u takav položaj u kome oni ne mogu ostati zdravi ni dugo živeti i da ono na taj način postepeno sve više potkopava život radnika i pre vremena ih tera u grob; ja ću dalje morati da dokažem da društvo *zna* kako je takav položaj štetan po zdravlje i život radnika, a da ipak ništa ne preduzima da taj položaj popravi. Da su njemu *poznate* posledice njegovog ustrojstva, da njegovi postupci predstavljaju, dakle, ne samo prosto ubistvo nego i ubistvo sa predumišljajem, ja ću dokazati time ako za dokaz samog ubistva mogu navesti zvanične dokumente, izveštaje parlamenta i vlade.

Samo se po sebi razume da klasa koja živi u takvim uslovima kakve smo gore opisali i koja je tako rđavo snabdevena najnužnijim životnim potrebama ne može biti zdrava ni doživeti duboku starost. Razmotrimo, međutim, još jednom pojedine od tih okolnosti, s naročitim obzirom na zdravstveno stanje radnika. Već sama koncentracija stanovništva u velikim gradovima ima vrlo nepovoljnog uticaja na zdravlje; atmosfera u Londonu ne može biti nikada tako čista, sa toliko kiseonika kao na selu; dva i po miliona pluća i dvesta pedeset hiljada peći zbijenih na tri do četiri geografske kvadratne milje troše ogromnu količinu kiseonika koji se teško može naknaditi, pošto sama gradska arhitektura otežava ventilaciju. Ugljendioksid, proizveden disanjem i sagorevanjem, ostaje usled svoje specifične težine po ulicama, a vazduh i vetar struje uglavnom iznad krovova kuća. Pluća stanovnika ne dobijaju potrebnu količinu kiseonika i usled toga se javlja telesna i duševna malaksalost i smanjivanje životne energije. Stoga su stanovnici velikih gradova, istina, mnogo manje izloženi akutnim bolestima, naročito zapaljenjima, nego seljaci koji žive u slobodnoj normalnoj atmosferi, no u gradu zato utoliko više pate od hroničnih bolesti. A kad je život u velikim gradovima već sam po sebi štetan po zdravlje, koliko štetan uticaj nenormalne atmosfere mora biti tek u radničkim kvartovima, gde se, kao što smo videli, skupilo sve što atmosferu može pokvariti. Na selu nije toliko štetno što se odmah pored kuće nalazi kakva nečista bara, jer tu vazduh ima sa svih strana otvoren prilaz; ali kad se ona nalazi usred velikog grada, u pregrađenim ulicama i dvorištima koja sprečavaju svako vazdušno strujanje, onda je to sasvim nešto drugo. Sve životinjske i biljne materije koje trule proizvode gasove ubitačne po zdravlje, a pošto ti gasovi nemaju slobodnog izlaza, moraju okužiti atmosferu. Stoga prljavština i ustajale bare u radničkim kvartovima velikih gradova, a tako isto i isparenja zagađenih reka, imaju najgore posledice po javno zdravlje, jer proizvode gasove koji izazivaju bolesti. No to još ni izdaleka nije sve. Postupanje današnjeg društva s velikom množinom siromašnih izaziva u čoveku revolt. Dovučeni su u velike gradove gde udišu goru atmosferu nego u svom seoskom zavičaju. Uz to su još sterani u kvartove tako građene da je ventilacija u njima gora nego igde. Lišeni su svake mogućnosti da održavaju čistoću;

lišeni su vode, jer se za vodovod mora plaćati, a reke su tako nečiste da se njihova voda apsolutno ne može upotrebiti za održavanje čistoće; primorani su da sve otpatke i đubre, svu prijavu vodu, pa često čak i odvratnu nečist i izmet bacaju na ulicu, jer su im oduzeta sva sredstva da se toga na drugi način oslobode; tako ih primoravaju da svoj kraj okuže. No ni to još nije sve. Na leđa siromaha tovari se sve moguće zlo. Ako je stanovništvo grada uopšte gusto naseljeno, onda su najviše *siromašni* stisnuti na malom prostoru. Nije dosta to što je vazduh na ulici pokvaren, nego se još zbija po čitavo tuce u jednu jedinu sobu, tako da vazduh koji noću udišu može potpuno ugušiti čoveka. Njima se daju vlažni stanovi, sutereni u koje voda ulazi odozdo, ili tavanačke sobe u koje voda ulazi odozgo. Kuće su im postrojene tako da pokvareni vazduh ne može nikud otići. Njima se daje rdava, odrpana odeća, pokvarena i teško svarljiva hrana. Oni su izloženi najpotresnijim promenama raspoloženja, najnaglijim prelazima između straha i nade—gone ih kao divljač i ne daju im mira ni mirnog života. Lišavaju ih svih zadovoljstava sem seksualnog zadovoljstva i pijanstva, a primoravaju ih da svakog dana rade do potpunog iscrpljenja svih njihovih duhovnih i fizičkih snaga, i to ih dovodi do najbezumnijih preterivanja kad uživaju ona dva jedina zadovoljstva koja im stoje na raspolaganju. I ako sve to ne pomaže, ako oni sve to podnesu do kraja, tada postaju plen nezaposlenosti za vreme kriza, koja im oduzima i ono malo što im je još ostalo.

Kako je moguće da pod takvim uslovima siromašnija klasa bude zdrava i dugovečna? Šta se drugo i može očekivati nego ogromna proporcija smrtnih slučajeva, stalne epidemije, sve veće i veće telesno slabljenje radnog stanovništva? Razmotrimo činjenice.

Da radnički stanovi u bednim delovima grada, zajedno sa čitavim životnim položajem te klase, izazivaju mnoge bolesti, potvrđuje nam se sa sviju strana. Već citirani članak lista »Artizan« tvrdi s punim pravom da neizbežne posledice takvih životnih uslova moraju biti plućne bolesti i da su one zaista najčešće među radnicima. Da rdava atmosfera Londona, a naročito radničkih kvartova, u najvećoj meri povoljno utiče na razvitak tuberkuloze, pokazuje nam i sušičav izgled mnogih ljudi koje srećemo na ulici. Prošetamo li malo ulicama rano ujutru kad sve ide na rad, bićemo poraženi ogromnim brojem ljudi koji imaju upola ili sasvim sušičav izgled. Čak ni u Mančesteru ljudi *tako* ne izgledaju; te blede, visoke aveti sa uskim grudima i upalim očima koje se svakog trenutka mogu sresti, ta mlitava, mrtva i bez ikakve energije lica ja sam samo u Londonu video u tako ogromnom broju, mada sušica i u fabričkim gradovima na severu pokosi svake godine mnoge živote. Pored ostalih grudnih bolesti i šarlaha, sušici konkuriše pre svega bolest koja proizvodi među radnicima strahovitu pustoš—tifus. Prema jednom zvaničnom izveštaju o zdravstvenom stanju radničke klase, to opšte rasprostranjeno zlo je direktna posledica rdavih stanova, njihove rdave ventilacije, rdave kanalizacije i nečistoće. Taj

izveštaj — koji su, to ne treba smetnuti s uma, sastavili najbolji lekari Engleske po podacima od drugih lekara—taj izveštaj tvrdi da je samo jedno dvorište sa rdavim provetranjem, samo jedan ćorsokak bez kanala, naročito ako je gusta naseljenost i ako se u blizini raspadaju organske materije, u stanju da izazove groznicu i gotovo je uvek izaziva. Ta groznica ima gotovo svuda isti karakter i gotovo u svim slučajevima se razvija u tifus. Ona se javlja u radničkim kvartovima svih velikih gradova, pa i u nekim rdavo građenim i loše održanim ulicama manjih mesta, a najviše je rasprostranjena u bednim kvartovima, mada, naravno, i u boljim kvartovima potraži poneku svoju žrtvu. U Londonu ona je vladala duže vremena; njena izvanredna žestina godine 1837. izazvala je pomenuti zvanični izveštaj. Po godišnjem izveštaju dr *Southwooda Smitha*, u londonskoj bolnici za grozničave broj bolesnika iznosio je 1843. godine 1462 lica, što čini 418 više nego ma u kojoj ranijoj godini. Naročito je jako ova bolest besnela u vlažnim i prljavim delovima istočnog, severnog i južnog Londona. Mnogi pacijenti su bili doseljeni radnici sa sela, koji su na putu i po dolasku trpeli najveća lišavanja, spavali na ulicama polunagi i polumrtvi od gladi, nisu nalazili rada i najzad postajali žrtve groznice. Ti ljudi su dopremani u bolnicu tako slabi da je morala biti upotrebljena neobično velika količina vina, konjaka, amonijumovih preparata i drugih oživljavajućih sredstava. Od ukupnog broja bolesnika umrlo je $16\frac{1}{2}$ procenata. Ta opaka groznica može se sresti i u Mančesteru; u bednijim radničkim kvartovima starog dela grada, u Ancoatsu, Little Irlandu itd., ona gotovo nikako i ne prestaje, ali ovde, kao i u ostalim *engleskim* gradovima, ipak nije tako rasprostranjena kako bi se to moglo očekivati. Nasuprot tome, u Škotskoj i Irskoj tifus se razvija snagom koja premašuje sve što se može zamisliti; u Edinburgu i Glazgovu je 1817. posle poskupljenja životnih namirnica, i 1826. i 1837. posle trgovinskih kriza, tifus izbijao sa osobitom žestinom i posle pustošenja od oko tri godine popuštao za neko vreme; za vreme epidemije od 1817. u Edinburgu je bilo oko 6 000, a 1837. oko 10 000 obolelih lica, a sa svakim ponavljanjem epidemije povećavao se broj bolesnika, a bolest bivala sve žešća i procenat smrtnih slučajeva sve veći.* Ali žestina bolesti u svima ranijim periodima izgleda kao dečja igračka prema epidemiji koja se pojavila posle krize od 1842. Jedna šestina svih siromašnih u celoj Škotskoj obolela je, a zlo su prenosili putujući prosjaci velikom brzinom s jednog mesta na drugo; srednje i više klase nisu bile njime zahvaćene; za dva meseca bilo je više obolelih nego ranije za 12 godina. U Glazgovu je 1843. obolelo od te groznice 12 procenata stanovništva, 32 000 ljudi, a 32 procenta od njih je umrlo, dok smrtnost u Mančesteru i Liverpulu iznosi obično samo osam pro-

* Dr Alison, *Manag[ement] of [the] Poor in Scotland* [Odnos prema sirotinji u Škotskoj].

cenata. Kriza bolesti nastupala je posle sedmog i petnaestog dana; toga dana pacijent je bio obično žut, u čemu naš autoritet vidi dokaz da uzrok zla treba tražiti i u duhovnom uzbuđenju i strahu. * U Irskoj su se ove epidemične groznice takođe odomacile. U toku 21 meseca 1817-18. godine prošlo je kroz dablinsku bolnicu 39 000 bolesnika, a u jednoj docnijoj godini, po računu šerifa Alisona (u drugoj svesci dela *Principles of Population*), čak i 60 000. Bolnica u Corku je 1817-18. morala da primi jednu sedminu stanovništva, u Limericku je za isto to vreme obolela $\frac{1}{4}$, a u *rdavom kvartu* Waterforda devetnaest dvadesetina od ukupnog broja stanovništva.**

Ali kad se setimo okolnosti pod kojima radnici žive, kad se setimo kako su njihovi stanovi tesni, kako je svaki ugao nabijen ljudima, kako bolesni i zdravi spavaju u *istoj* sobi i na *istoj* postelji, onda se moramo još čuditi što se takva zarazna bolest kao što je ova groznica nije još više raširila. I kad se još uzme u obzir kako je mala medicinska pomoć kojom se oboleli mogu koristiti, kako su mnogi lišeni svakog lekarskog saveta i nemaju pojma ni o najobičnijim propisima o dijeti, onda smrtnost izgleda još srazmerno malena. Dr Alison, koji ovu bolest dobro poznaje, vidi njen glavni uzrok u nemaštini i bednom položaju siromašnih, kao i citirani izveštaj; on tvrdi da lišavanje i nedovoljno zadovoljavanje životnih potreba čine telo disponiranim da se zarazi i da uopšte samo to čini epidemiju strašnom i uzrokuje njeno naglo širenje. On dokazuje da su svaki put oskudica i lišavanja—trgovinska kriza ili rdava žetva—izazivali epidemičnu pojavu tifusa u Škotskoj i Irskoj i da se bes bolesti sručivao gotovo isključivo na radničku klasu. Značajno je još i njegovo tvrđenje da većinu onih koji su tifusu podlegli čine starešine porodica, dakle upravo ona lica koja su porodicama najpotrebnija; isto to izjavljuje i više irskih lekara koje on citira.

Neposredni uzrok drugog niza bolesti ne leži toliko u stanovima, koliko u ishrani radnika. Radnička hrana, koja je već i onako teško svarljiva, ne odgovara maloj deci nikako; ali radnik nema ni sredstava ni vremena da svojoj deci nabavi odgovarajuću hranu. Sem toga je jako rasprostranjen običaj da se deci daje rakija, ili čak i opijum, i iz svega toga, a i pod uticajem još i ostalih za telesni razvoj škodljivih životnih uslova, nastaju razne bolesti organa za varenje, a tragovi tih bolesti ostaju celoga života. Gotovo svi radnici imaju više ili manje slab želudac, a ipak su primorani da neprestano jedu hranu zbog koje im je stomak i oboleo. Kako oni da znaju uzroke bolesti? A i kad bi ih znali, kako bi mogli održavati odgovarajuću dijetu kad im životni uslovi i obrazovanje ostaju isti? Ali usled toga rdavog varenja razvijaju se još u detinjstvu i nove bolesti. Škrofule su gotovo opšta pojava među radnicima, a škrofulozni roditelji imaju škrofuloznu decu, naro-

* Dr Alison, u jednom članku čitanom u Engleskom društvu za unapređenje nauke u Jorku, oktobra 1844.

** Dr Alison, *Manag[ement] of [the] Poor in Scotland*.

čito ako deca koja su od roditelja nasledila sklonost za ovu bolest žive u istim prilikama koje su je prvobitno i izazvale. Druga posledica nedovoljne ishrane tela za vreme njegovog rastenja je rahitis (engleska bolest, čvornate izrasline na zglobovima), koji se takođe vrlo često javlja kod radničke dece. Očvršćavanje kostiju biva usporeno, razvitak skeleta ometan, i pored običnih rahitičnih posledica javljaju se često krive noge i kriva kičma. Svakako da nije potrebno ni da govorim o tome kako se to zlo povećava promenama kojima su radnici izloženi usled kolebanja trgovine, usled nezaposlenosti i pada najamnine u vremenu krize. Povremena oskudica u hrani, koju je za neko vreme osećao gotovo svaki radnik, bar jedanput u svom životu, doprinosi samo tome da posledice rdave, pa ma i dovoljne količine hrane, bivaju još gore. Deca koja mogu baš onda kad im je hrana najpotrebnija biti samo polusita— a koliko ih takve ima u doba svake krize, pa čak i u doba najveće privredne živosti— takva deca moraju biti slaba, škrofulozna i rahitična u najvećoj meri. I očigledno je da ona takva i bivaju. Zapuštenost, na koju je osuđena velika masa radničke dece, ostavlja neizbrisive tragove i ima za posledicu slabljenje celih radničkih generacija. Dodajmo tome još i rdavo odelo te klase i zbog toga još slabiju zaštitu od prehlada, zatim nužnost da i bolesni rade dokle god se mogu držati na nogama, pa u slučaju bolesti još veću bedu porodice, lišene, što je sasvim obično, svake lekarske pomoći — tada ćemo otprilike moći da predstavimo sebi zdravstveno stanje engleskih radnika. O štetnim posledicama pojedinih vrsta rada, onakvih kako se sad obavljaju, neću ovde još govoriti.

Ima još i drugih uticaja koji slabe i narušavaju zdravlje velikog broja radnika. Pre svega piće. Svi mogućni mamci, sva mogućna iskušenja su se udružila da radnike navedu na pijančenje. Rakija im je gotovo jedini izvor radosti, i sve se udružilo da ih približi ovom izvoru. Radnik se vraća kući umoran i iscrpen od rada; dolazi u svoj stan koji je bez ikakve udobnosti, vlažan, neprijatan, prljav; njemu je potrebno nešto što bi ga razvedrilo, nešto radi čega se isplati raditi i što bi mu očekivanje sutrašnjeg gorkog dana učinilo snosljivim; njegovo klonulo, neprijatno i hipohondrično raspoloženje, koje potiče i od samog njegovog slabog zdravlja, naročito od slabog varenja, pojačaće se do nesnosnosti usled ostalih njegovih životnih prilika, usled nesigurnosti egzistencije, usled zavisnosti od svih mogućih slučajeva i usled njegove nemoći da koliko - toliko osigura svoj položaj; njegovo telo, oslabljeno rdavim vazduhom i rdavom hranom, neodoljivo zahteva bilo kakav stimulus spolja; svoju potrebu za društvom on može zadovoljiti samo u krčmi i sem krčme nema nikakvog drugog mesta gde bi se mogao naći sa svojim prijateljima— pa zar da radnik pored svega toga ne podlegne iskušenju pijanstva, zar može biti u stanju da se odupre draži pića? Naprotiv, pod ovakvim okolnostima je moralna i fizička nužnost da veliki broj radnika postane žrtva alkohola. Ali sem ovih više fizičkih uticaja koji radnika navode na pijanstvo, utiču još i primer

većine, odsustvo vaspitanja, nemogućnost da se od toga zaštite mladi, u mnogim slučajevima direktni uticaj roditelja pijanica koji sami daju svojoj deci rakiju, zatim uverenje da će alkohol učiniti da bar za nekoliko časova zaborave bedu i tegobu života, i još stotinu drugih okolnosti koje radnike tako silno navode na pijanstvo da se oni zaista ne mogu kriviti zbog sklonosti prema piću. Alkoholizam je ovde prestao da bude porok za koji bi se mogao učiniti odgovornim onaj ko ga vrši, on je postao fenomen, nužna i neizbežna posledica delovanja izvesnih uslova na bezvoljni objekt, bezvoljan bar u odnosu na te uslove. Stoga za pijanstvo radnika treba da odgovaraju oni koji su radnika pretvorili u bezvoljni objekt. Ali kao što je neizbežno to odavanje velike množine radnika piću, isto je tako neizbežno i razorno dejstvo pića na duh i telo svojih žrtava. Piće još više pojačava sve dispozicije za bolesti, koje nastaju već i iz samih životnih uslova radnika, kao što u najvećoj meri pogoduje i razvitku plućnih bolesti i bolesti trbušnih organa, a i pojavi i širenju tifusa.

Drugi uzrok fizičkog stradanja radničke klase leži u nemogućnosti da se u slučaju bolesti koristi pomoć iskusnih lekara. Istina je da mnoge dobrotvorne ustanove pokušavaju da otklone tu nedaću, da na primer bolnica u Mančesteru godišnje delom primi delom pomoćne lekarskim savetima i lekovima 22 000 bolesnika—ali šta je to sve za jedan grad u kome je lekarska pomoć, po Gaskellovom računu*, potrebna godišnje za tri četvrtine stanovništva? Engleski lekari traže velike honorare, a radnici nisu u stanju da ih plate. Radnici, dakle, ili ne mogu ništa učiniti ili su primorani da se obrate jeftinim šarlatanima i leče bapskim lekovima, koji na kraju donose više štete nego koristi. U svim engleskim gradovima živi veliki broj takvih šarlatana koji pomoću oglasa, plakata i drugih marifetluka pribavljaju sebi klijente iz sredine siromašnijih klasa. Ali sem toga prodaju se još i mnogi tzv. patentirani lekovi (patent medicines) za sve moguće i nemoguće bolesti, Morrisonove pilule, Parrove pilule života, pilule dra Mainwaringa i hiljade drugih vrsta pilula, esencija i balzama, koji imaju svojstvo da leče sve moguće bolesti na svetu. Ti lekovi, istina, retko sadržavaju u sebi nečeg štetnog, no ipak kad se često i mnogo upotrebljavaju, utiču na telo štetno, a kako se neobaveštenim radnicima u svim oglasima preporučuje da tih lekova uzimaju koliko god mogu, ne čudimo se što ih radnici gutaju u velikim količinama. Nije ništa neobično da fabrikant Parrovih pilula proda za jednu sedmicu 20 000 do 25 000 kutija ovih spasonosnih pilula, a njih jedan upotrebljava protiv zatvora, drugi protiv proliva, protiv groznice, protiv slabosti i svakog mogućeg zla. Kao što naši nemački seljaci u izvesno doba godine puštaju sebi krv, tako i engleski radnici uzimaju ove patentirane lekove na štetu svog sopstvenog zdravlja, a njihovom fabrikantu pune

* [The Manufacturing Population of England, c. 8. [Industrijsko stanovništvo Engleske, gl. 8]

džepove. Jedan od najštetnijih među ovim patentiranim lekovima je napitak koji se spravlja od opijata, naročito laudanuma⁽⁹³⁾, i prodaje pod imenom »Godfrey's Cordial«. Žene koje kod kuće rade, a imaju da paze na svoju ili tuđu decu, daju taj napitak deci da budu mirna i, kako mnogi misle, jača. One im još od rođenja počinju davati ovaj lek, ne poznajući štetne posledice tog »sredstva za jačanje srca«, i daju ga dotle dok deca ne pomru. Ukoliko je dečji organizam postao neosetljiviji na dejstva opijuma, utoliko mu se daju veće količine toga napitka. Ako »Cordial« više nije dovoljan, onda se daje najedanput često i 15 do 20 kapljica čistog laudanuma. U Notingemu je islednik koji donosi rešenje o uzroku smrti u sumnjivim slučajevima pred jednom vladinom komisijom* posvedočio da jedan apotekar, po sopstvenom priznanju, preradi za godinu dana trinaest centi sirupa¹ u »Godfrey's Cordial«. Lako se može predstaviti od kakvih je to posledica po decu kojoj se daje taj napitak. Ona postaju bleđa, uvela i slaba i većinom umiru pre no što navršše drugu godinu života. Upotreba toga preparata jako je raširena u svim velikim gradovima i industrijskim oblastima imperije.

Posledica svih ovih uticaja je opšte slabljenje organizma radnika. Među njima će se naći malo jakih, razvijenih i zdravih ljudi — tako je bar među industrijskim radnicima, koji većinom rade u zatvorenim prostorijama, a samo o njima se ovde i govori. Oni su gotovo svi slabunjavi, koštunjavi, ali sa slabim kosturom, mršavi, bleđi, muskuli su im, sem onih koji se pri radu moraju naročito naprezati, mlitavi usled groznice. Gotovo svi pate od rdavog varenja hrane i usled toga su više ili manje hipocondrični i mutnog, neprijatnog raspoloženja. Njihov oslabljeni organizam nije u stanju da se odupre bolesti i stoga u svakoj prilici obolevaju. Zato oni rano stare i umiru mladi. Nepobitan dokaz za to daju statističke tabele o smrtnosti.

Po izveštaju G. Grahama, generalnog registratora, smrtnost u celoj Engleskoj i Velsu iznosila je nešto manje od 2¹/₄ procenta godišnje, tj. na svakih 45 ljudi umire godišnje po jedan.** To je barem

* »Report of Commission of Inquiry into the Employment of Children and Young Persons in Mines and Collieries and in the Trade and Manufactures in which Numbers of them work together, not being included under the terms of the Factories' Regulation Act.« First and Second Reports [Izveštaj istražne komisije o zapošljavanju dece i omladine u rudnicima, ugljenokopima i u zanatima i industriji, u kojima mnogi rade zajedno a ne potpadaju pod zakon o fabričkom redu. Prvi i drugi izveštaj]. Grainger's Rept., second Rept. Obično nazvan »Children's Employment Commission's Rept.«—jedan od najboljih zvaničnih izveštaja koji sadrži masu najdragocenijih, ali i najstrašnijih činjenica. Prvi izveštaj izišao je 1841, a drugi dve godine docnije.

** »Fifth Annual Report of [the] Reg[istrar] Gen[eral] of Births, Deaths and Marriages« [Pei godišnji izveštaj generalnog matičara o rođenjima, smrtnim slučajevima i sklopljenim brakovima].

¹ U engleskom izdanju iz 1887: trinaest centi laudanuma.

bio prosek 1839 - 40. — Sledeće godine smrtnost je nešto opala, tako da je na 46 dolazio jedan. Ali u velikim gradovima srazmera je sasvim drugačija. Preda mnogom su zvanične tabele smrtnosti (u listu »Manchester Guardian« od 31. jula 1844), po kojima je smrtnost u nekoliko velikih gradova bila ovalika: u Mančesteru, uključujući Salford i Chorlton, 1 na 32,72, a bez Salforda i Chorltona 1 na 30,75; u Liverpulu uključujući West - Derby (predgrade) 1 na 31,90, a bez West - Derbyja 1 na 29,90, dok je u svim navedenim distriktima Češira, Lankašira i Jorkšira — a tu su uračunati i seoski ili poluseoski predeli i mnogi mali gradovi — sa stanovništvom od 2 172 506 ljudi, prosečna smrtnost 1 na 39,80. Koliko su uslovi života radnika u gradovima nepovoljni, pokazuje i smrtnost u Prescottu u Lankaširu — mestu koje je naseljeno rudarskim radnicima i koje, pošto rad u rudnicima nije baš povoljan po zdravlje, u pogledu zdravlja stoji još niže od zemljoradničkih distriktata. Ali radnici stanuju na selu, te smrtnost iznosi otprilike 1 na 47,54, dakle skoro za 2 1/2 puta manje od prosečne smrtnosti u celoj Engleskoj. Svi ovi podaci zasnovani su na tabelama smrtnosti od 1843. Još je veća smrtnost u škotskim gradovima; u Edinburgu je 1838-39. bila 1 na 29, a 1831. samo u starom gradu 1 na 22; u Glazgovu je po dru Cowanu (Vital Statistics of Glasgow)^[94] od 1830. bila prosečno 1 na 30, a u nekim gradovima i 1 na 22 do 24. O tome da ovo silno skraćivanje prosečnog čovečjeg veka pada uglavnom na radničku klasu, a da prosečan čovečji vek svih klasa biva duži usled manje smrtnosti viših i srednjih klasa, dokaze ćemo naći svuda. Najnoviji dokaz o tome je dao lekar P. H. Holland iz Mančestera, koji je po zvaničnom nalogu* ispitivao mančestersko predgrade Chorlton - on - Medlock. On je kuće i ulice podelio u tri klase i našao sledeću razliku u smrtnosti:

Prva klasa ulica: kuće		I	klase	Smrtnost:
„	„	II	„	1 na 51
„	„	III	„	1 „ 45
„	„	I	„	1 „ 36
Druga	„	II	„	1 „ 55
„	„	III	„	1 „ 38
„	„	I	„	1 „ 35
Treća	„	II	„	nema podataka
„	„	III	„	1 na 35
„	„	I	„	1 „ 25

Iz više drugih tablica koje je dao Holland proizlazi da je smrtnost u ulicama druge klase 18 procenata, a u ulicama treće klase 68 procenata veća nego u ulicama prve klase; da je smrtnost u kućama druge klase

* Up. »Report of Commission of Inquiry into the State of large Towns and populous Districts«, first Report, 1844, Appendix [Izveštaj istražne komisije o stanju velikih gradova i gusto naseljenih oblasti, prvi izveštaj, 1844, dodatak].

31 procenat, a treće klase 78 procenata veća nego u kućama prve klase; da se smrtnost u prijavim ulicama koje su sanirane smanjila za 25 procenata. On zaključuje izveštaj napomenom koja je vrlo otvorena za jednog engleskog buržuja:

»Kad nađemo da je smrtnost u nekim ulicama četiri puta veća nego u drugim, a u čitavim klasama ulica dvaput veća nego u drugim klasama, kad dalje nađemo da je procenat smrtnosti stalno visok u ulicama koje su u rdavom stanju, a gotovo stalno nizak u ulicama koje su u dobrom stanju, onda ne možemo da izbegnemo zaključak da mase naših bližnjih, stotine naših najbližih suseda propadaju svake godine zbog odsustva najobičnijih mera predostrožnosti.«

Izveštaj o zdravstvenom stanju radničke klase sadrži jedan podatak koji dokazuje tu istu činjenicu. U Liverpulu je 1840. prosečan vek pripadnika viših klasa (gentry, professional men etc.) iznosio 35, preduzimača i bolje stojećih zanatlija 22 godine, a radnika, nadničara i uopšte svih onih koji kod nekog služe prosečan vek traje samo 15 godina. Izveštaji parlamenta navode još mnogo sličnih činjenica.

Procenat smrtnosti je toliko visok uglavnom zbog velike smrtnosti male dece u radničkim porodicama. Nežniji dečji organizam najmanje se može odupreti nepovoljnim uticajima bednog životnog položaja; napuštenost kojoj je dete izloženo ako mu oba roditelja rade, ili ako je jedan od njih umro, uskoro pokazuje svoje posledice i stoga se ne treba čuditi kad npr. u Mančesteru, prema pomenutom izveštaju, preko 57 procenata radničke dece umire pre pete godine, dok od dece viših klasa umiru samo 20 procenata, a u svim klasama u seoskim distriktima prosek smrtnosti dece ispod pete godine iznosi nepuna 32 procenta.* Već više puta pomenuti članak lista »Artizan« daje nam o ovome tačnije podatke, iznoseći proporcije smrtnih slučajeva usled pojedinih dečjih bolesti, i to uporedo u gradovima i selima, i tako dokazuje da epidemije u Mančesteru i Liverpulu izazivaju uopšte tri puta više žrtava nego u seoskim distriktima; da su bolesti nervnog sistema pet puta češće u gradovima, a bolesti stomaka više nego dvaput, dok se smrtni slučajevi usled plućnih bolesti u gradovima odnose prema istim smrtnim slučajevima na selu kao 2¹/₂ prema 1. Smrtni slučajevi male dece usled boginja, mrasa, velikog kašlja i šarlaha učestvovali su se; u gradovima su se smrtni slučajevi usled vode u mozgu utrostručili, a od grčeva udesetostručili. Da bih naveo još jedan jak autoritet, iznosim ovde tabelu koju je sastavio dr Wade u svojoj knjizi *History of the Middle and Working Classes* (London 1835, 3rd ed.) prema izveštaju parlamentarnog odbora za fabrike od 1832. godine.

* »Factories Inquiry Commission's Report«, 3rd vol. Report of Dr. Hawkins on Lancashire [Izveštaj komisije za ispitivanje stanja u fabrikama, 3. sv. Izveštaj dr Hawkinsa o Lankaširu], gde se dr Robertson, glavni autoritet za statistiku u Mančesteru, navodi kao svedok.

Položaj radničke klase u Engleskoj • Rezultati 193

Od 10000 ljudi umire	ispod 5 god.	5 do 19	20 do 39	40 do 59	60 do 69	70 do 79	80 do 89	90 do 99	100 i više
u grofoviji Ratlend — zdravom agrikulturnom distriktu	2865	891	1275	1299	1189	1428	938	112	3
u grofoviji Eseks — močvarnom agrikulturnom distriktu	3159	1110	1526	1413	963	1019	630	77	3
u gradu Carlisle 1779 - 1787, pre pojave fabrike	4408	911	1006	1201	940	826	533	153	22
u gradu Carlisle posle pojave fabrike	4738	930	1261	1134	677	727	452	80	1
u gradu Prestonu, fabričkom gradu	4947	1136	1379	1144	553	532	298	38	3
u gradu Lidsu, fabričkom gradu	5286	927	1228	1198	593	512	225	29	2

Sem ovih raznih bolesti koje su nužna posledica sadašnje zapuštenosti i potlačenosti siromašnije klase, ima još i drugih uticaja koji doprinose povećanju procenta smrtnosti male dece. U mnogim porodicama rađe i muž i žena van kuće i usled toga su deca, koja su ili zatvorena ili data na čuvanje uz neku nagradu, potpuno zapuštena. Stoga nije nikakvo čudo što stotine takve dece gube život od svakojakih nesrećnih slučajeva. Nigde toliko dece ne pregaze kola i konji, nigde toliko ne stradaju od pada, nigde ih se toliko ne udavi ili izgori, kao u velikim gradovima Engleske. Naročito su česti smrtni slučajevi od opekotina vatrom ili vrelom vodom — u Mančesteru se za vreme zimskih meseci gotovo svake nedelje dešava po jedan takav slučaj, u Londonu takođe često, ali listovi o tome retko javljaju; imam pri ruci samo jedan podatak iz lista »Weekly Dispatch« od 15. decembra 1844, gde je zabeleženo da se u nedelji od 1-7. decembra desilo šest takvih slučajeva. Ta jadna deca, koja na tako strašan način gube život, samo su žrtve našeg rdavog državnog uređenja i posedničke klase čiji je interes da se takvo rdavo uređenje održi — a, opet, ko zna, možda je i ova užasna i mučna smrt dobročinstvo za decu, jer ih je ona izbavila od dugog života punog muka i bede, bogatog u patnjama, a siromašnog u uživanjima! Eto do čega se došlo u Engleskoj — a buržoazija sve to svakog dana čita u listovima, pa ipak to je nimalo ne zabrinjava! Ona se ne može žaliti što je ja prema zvaničnim i nezvaničnim podacima, za koje ona mora znati, optužujem upravo za socijalno ubistvo. Neka se ili pobrine da se ovo užasno stanje popravi — ili neka prepusti radničkoj klasi da ona upravlja i da se ona brine o opštim interesima. Za ovo drugo buržoazija nema volje, a za ono prvo nema snage — sve dok je buržoazija i dok je sputana buržoaskim predrasudama; jer ako ona tek sada,

kad su pale već stotine hiljada žrtava, vodi nešto malo brige da bi to sprečila u budućnosti i izdaje »Metropolitan Buildings Act«⁽⁹⁵⁾, kojim je unekoliko ograničeno bar ono bezobzirno zbijanje stanova, ako se hvališe merama koje, daleko od toga da uništavaju zlo u korenu, ne zadovoljavaju ni najobičnije propise sanitarne policije, ona time ipak neće moći da skine sa sebe krivicu. Engleska buržoazija ima samo ovaj izbor: ili da i dalje vlada noseći na svojim plećima teret neoborive optužbe za socijalno ubistvo koje vrši, tj. da vlada *uprkos* toj optužbi — ili da se odrekne vlasti u korist radničke klase. Do sada je ona pokazala da više voli ono prvo.

Pređimo sada sa ispitivanja fizičkog na ispitivanje duhovnog položaja radnika. Ako im buržoazija daje samo onoliko za život koliko je najneophodnije, ne smemo se čuditi što im i obrazovanja daje samo toliko koliko je u njenom interesu. A to zaista nije baš mnogo. Prema broju stanovnika sredstva za obrazovanje su u Engleskoj vrlo neznatna. Mali broj škola koje rade svaki dan u sedmici i koje su dostupne radničkoj klasi može da posećuje samo neznatan broj dece. Te škole su osim toga vrlo rđave, učitelji su isluženi i iznemogli radnici i drugi nesposobni ljudi koji se ovim poslom bave samo zato da bi mogli živeti — većinom nemaju ni najnužnija elementarna znanja, nemaju ni učiteljima tako potrebno moralno obrazovanje, niti imaju nad sobom ikakvu javnu kontrolu. I tu vlada slobodna konkurencija, od koje kao i uvek bogataši imaju korist, a sirotinja, za koju konkurencija nije baš slobodna i koja nema ni znanja potrebna za to da bi učitelje pravilno ocenila — štetu. Obavezno školovanje ne postoji nigde; u fabrikama, kao što ćemo videti, ono postoji samo na hartiji, i kad je vlada na sesiji od 1843. ovo na izgled obavezno školovanje htela da zakonski osnaži, industrijska buržoazija se tome svom snagom suprotstavila, mada su se radnici odlučno izjasnili za obavezno školovanje. Sem toga veliki broj dece radi preko cele nedelje u fabrikama i kod kuće, te stoga ne može školu ni da pohada. A *večernje škole*, u koje treba da idu oni koji preko dana rade, ili se nikako ne posećuju ili se posećuju ali bez koristi. Zaista bi i suviše bilo zahtevati od mladih radnika koji su se u toku 12 časova izmučili na radu da idu još i u školu od 8 do 10 sati naveče. A i oni koji odu u školu tamo većinom spavaju, kako je to konstatovano u stotinama iskaza u »Izveštaju komisije za ispitivanje dečjeg rada«. Istina, ustanovljene su i nedeljne škole, ali one jako oskudevaju u nastavnom osoblju i mogu koristiti samo onima koji su nešto naučili u redovnoj školi. Vreme od jedne nedelje do druge tako je dugo da jedno neobrazovano dete do druge lekcije mora zaboraviti ono što je naučilo u prvoj osam dana ranije. Da ni redovne ni nedeljne škole ni izdaleka ne odgovaraju potrebama nacije, za to »Izveštaj komisije za ispitivanje dečjeg rada« daje hiljade dokaza, a i sama komisija najodlučnije tvrdi da je tako. Taj izveštaj pruža dokaze takve neobrazovanosti radničke klase u Engleskoj, kakva bi mogla iznenaditi i u jednoj zemlji kao što je Španija ili Italija. A drukčije ne može ni biti;

od radničkog obrazovanja buržoazija nema čemu da se nada, a ima mnogo razloga da ga se plaši; vlada je u svom kolosalnom budžetu od 55 000 000 £ odredila za javnu nastavu sićušnu sumu od samo 40 000 £; i da nije bilo fanatizma religioznih sekta, koji inače donosi više štete nego koristi, nastavna bi sredstva bila još bednija. A ovako anglikanska crkva podiže svoje National Schools¹ i svaka sekta svoje škole, a sve to u nameri da decu svojih vernika zadrže u svome krilu i, ako je moguće, da otmu još i nekoliko jadnih dečjih duša od drugih sekta. Usled toga je religija, i to baš najneplodnija njena strana, polemika, postala glavni nastavni predmet i dečji mozak se puni nerazumljivim dogmama i teološkim finesama, sektaška mržnja i fanatična bigoterija se bude što je moguće ranije, a svako razumno, duhovno i moralno obrazovanje je sramno zanemareno. Radnici su već nekoliko puta tražili od parlamenta čisto svetovnu javnu nastavu, a da se religija prepusti sveštenicima svake pojedine sekte, ali do sada oni nisu naišli ni na jednu vladu koja bi im to htela odobriti. Naravno, ministar je poslušan sluga buržoazije, a ova je podeljena u bezbrojne sekte; svaka sekta pak dopušta radniku inače opasno obrazovanje samo tada ako on kao protivotrov tome obrazovanju primi i dogme koje pripadaju specijalno toj sekti. A pošto se te sekte i danas neprestano bore o prevlast, radnička klasa ostaje i dalje bez obrazovanja. Doduše, fabrikanti se hvale da su veliki broj radnika naučili pismenosti, ali kakva je to pismenost—pokazuje nam Children's Employment Commission u svom izveštaju. Ko zna azbuku taj kaže da ume čitati, i time su fabrikanti zadovoljni. Ali kad se uzme u obzir konfuzna engleska ortografija, pri kojoj je čitanje prava veština koja se može naučiti samo posle duge nastave, onda je pojmljivo neznanje u tom pogledu. Samo mali broj njih ume potpuno pisati—ortografski ne umeju da pišu ni mnogi »obrazovani«. U nedeljnim školama englikanaca, kvekera i mnogih sekta pisanje se i ne uči, »jer je ono za nedeljnu suviše svetovno zanimanje«. Kako inače stoji sa obrazovanjem kaže se daje radnicima, pokazaćemo na nekoliko primera. Oni su uzeti iz izveštaja Children's Employment komisije, koji se na žalost ne odnosi na čistu fabričku industriju.

»U Birmingemu«, kaže komesar Grainger, »nijedno dete koje sam ja ispitivao nema ni najmanje onoga što bi se ma i izdaleka moglo nazvati korisnim vaspitanjem. Mada se gotovo u svima školama drži samo religiozna nastava, ona su i u ovome ipak pokazala najgrublje neznanje.«—»U Vulverhemptonu«, kaže komesar Horne, »naisao sam između ostalog i na ovakve primere: jedna devojčica od 11 godina posećivala je i redovnu i nedeljnu školu, a nije nikada ništa čula o nekom drugom svetu, o nebu i o drugom životu. Druga jedna, od 17 godina, nije znala koliko je dva puta dva, koliko je fatinga« ($\frac{1}{4}$ penija) »u 2 penija, pa ni onda kad joj se taj novac da u ruku. Neki dečaci nisu nikada čuli o Londonu;

¹ narodne škole

pa čak ni o Willenhallu, mada je ovaj udaljen samo jedan sat od mesta u kome oni žive i mada je saobraćaj između ta dva mesta stalan. Neki nikada nisu čuli za ime kraljice, ili ime Nelson, Wellington, Bonaparte. Ali interesantno je da su oni koji nikada nisu čuli ni o sv. Pavlu, ni o Mojsiju ili Solomonu bili vrlo dobro obavješteni o životu, delima i karakteru drumskog razbojnika Dicka Turpina, a naročito Jacka Shepparda, lopova koji se probio iz tamnice i pobegao. Jedan dečak od 16 godina nije znao koliko je dva puta dva, ili koliko čine 4 fatinga; jedan mladić od 17 godina je tvrdio da je 10 fatinga ravno 10 polovina penija, a treći, takođe sedamnaestogodišnjak, na nekoliko vrlo prostih pitanja odgovorio je kratko da ništa ni o čemu ne zna (he was ne judge o'nothin')« (Horne, »Rept.«, App. Part II, Q. 18, No. 216, 217, 226, 233 etc.).

Ta deca koja su četiri do pet godina mučena religijskim dogmama znaju na kraju isto toliko koliko i pre.

Jedno dete je »pet godina išlo uredno u nedeljnu školu; ne zna ko je bio Isus Hristos, ali je čulo za to ime; o dvanaest apostola, o Samsonu, o Mojsiju, o Aronu itd. nije nikada čulo« (ibid. Evid. p. q. 39, I. 33). Drugo jedno »išlo je uredno šest godina u nedeljnu školu; zna ko je bio Isus Hristos, zna da je umro na krstu, da je njegova krv prolivena radi našeg spasenja, ali nikad nije čulo o sv. Petru ili Pavlu« (ibid. p. q. 36, I. 46). Treće je »sedam godina pohađalo razne nedeljne škole, a može da čita samo lake jednosložne reči i to samo u tankim knjigama; o apostolima je čulo, ne zna da li jedan beše sv. Petar ili sv. Jovan, verovatno da je morao biti sv. Jovan Wesley (osnivač sekte metodista) itd.« (ibid. p. q. 34, I. 58); na pitanje ko je Isus Hristos dobio je Horne između ostalog i ove odgovore: »On je bio Adam«; »on je bio apostol«; »on je bio sin gospoda spasitelja (he was the Saviour's Lord's Son)«, a od jednog šesnaestogodišnjeg dečaka: »On je pre dugo, dugo vremena bio kralj Londona.«

U Šefildu je komesar Symons dao učenicima nedeljne škole da čitaju; oni nisu bili u stanju da kažu šta su pročitali ili kakvi su ljudi bili apostoli o kojima su upravo i čitali. Pošto je sve redom pitao o apostolima ne dobivši ni jedan tačan odgovor, uzviknu naposletku jedan maleni, po izgledu lukavi dečak sa velikim pouzdanjem:

»Ja znam, gospodine, to su bili gubavci!« (Symons, Rept., App. Part I, pp. E. 22 sqq.)

Slično govore i izveštaji iz predela lončarske industrije i Lan-kašira.

Iz ovoga se vidi šta su uradile buržoazija i država za vaspitanje i obrazovanje radničke klase. Srećom, okolnosti u kojima ova klasa živi takve su da joj daju praktično obrazovanje koje ne samo što zamenjuje sve školske tričarije već čini neškodljivim i s njima povezane konfuzne religijske predstave i stavlja, štaviše, radnike na čelo nacionalnog pokreta Engleske. Nevolja nauči čoveka da moli i, što je najvažnije, da misli i da radi. Engleski radnik, koji jedva ume čitati, a još manje pisati, zna ipak vrlo dobro šta su njegovi interesi i interesi čitave nacije

—on zna i to kakvi su specijalni interesi buržoazije i šta on od te buržoazije ima da očekuje. Ako ne ume da piše, on ume ipak da govori, da javno govori; ako ne ume da računa, on bar može da sa nacionalno-ekonomskim pojmovima tako operiše da je u stanju da prozre i pobije buržuja koji ukida zakon o žitu; ako mu nebeska pitanja i pored sveg truda sveštenika ostaju nejasna, njemu su utoliko jasnija zemaljska, politička i socijalna pitanja. O tome ćemo malo docnije još govoriti, a sada da predemo na moralnu karakteristiku naših radnika.

Prilično je jasno da moralna nastava, koja je u svima engleskim školama spojena s religijskom, ne može dati bolje rezultate nego ova poslednja. Prosti principi koji za čoveka regulišu odnos čoveka prema čoveku, principi koji su već samim socijalnim stanjem, ratom svih protiv svakoga, dovedeni u strašnu konfuziju, moraju neobrazovanom radniku ostati potpuno nejasni i strani ako su pomešani s religijskim, nejasnim dogmama i izraženi u religijskoj formi jedne samovoljne, neosnovane zapovesti. Po priznanju svih autoriteta, naročito Child. Empl. komisije, škole skoro ništa ne doprinose moralnosti radničke klase. Engleska buržoazija je tako bezobzirna, tako glupavo ograničena u svome egoizmu, da se nije nikada potrudila da engleskim radnicima ulije ni današnji moral, moral koji je skrparila ona sama, u sopstvenom interesu i za sopstvenu zaštitu! Čak i ta briga za samu sebe zadaje suviše muke sve mlitavijoj, lenoj buržoaziji, čak i ona joj izgleda suvišna. Doći će vreme, i to je sigurno, kad će se ona kajati za ovaj nemark, no biće dockan. Ali se ona ne sme žaliti na to što radnici ne znaju ništa o tome moralu i što se ne upravljaju po njemu.

I tako su radnici odbačeni, zanemareni od vladajuće klase kako u fizičkom i intelektualnom, tako i u moralnom pogledu. Jedini obzir koji postoji za njih jeste zakon, u čije ih kvake odmah hvataju čim se suviše približe buržoaziji; kao za nerazumne životinje i za njih se upotrebljava samo *jedno* vaspitno sredstvo—bič, brutalna sila, koja ne ubeđuje, već samo uliva strah. Nije, dakle, nikakvo čudo što radnici, sa kojima se postupa kao sa životinjama, ili stvarno postaju životinje, ili zadržavaju svest i osećanje svoga čovečjeg dostojanstva samo silnom mržnjom i neprestanom unutrašnjom pobunom protiv vladajuće buržoazije. Oni su ljudi samo dotle dok osećaju gnev prema vladajućoj klasi; oni postaju životinje čim mirno uđu u njen jaram i samo se staraju da život u jarmu učine prijatnim, a ne da zbače sam jaram.

To je, dakle, sve što je buržoazija učinila za obrazovanje radničke klase, i ako uzmemo u obzir ostale okolnosti u kojima ova poslednja živi, onda joj nećemo moći da uzmemo za zlo njen gnev prema vladajućoj klasi. Moralno obrazovanje koje radnik ne dobija u školi neće mu biti dato ni u životu—bar ne *ono* moralno obrazovanje koje buržoazija ceni. Čitav njegov položaj i okolina ulivaju mu jake sklonosti prema nemoralu. On je siromašan, život za njega nema nikakve draži, lišen je gotovo svih uživanja, kazne zakona nisu za njega više ništa strašno — pa zašto onda da se ženira u svojim požudama, zašto da

ostavlja bogatašu da uživa u svojem bogatstvu, umesto da od njega uzme nešto i on sam? Kakvog razloga ima proleter da *ne* krađe? Zaista je lepo i prijatno zvuči u ušima buržuja kad se govori o »svetosti svojine«, ali za onoga ko nema nikakve svojine ona sama po sebi prestaje da bude sveta. Novac je bog ovog sveta. Buržuj oduzima proleteru njegov novac i čini ga time praktičnim ateistom. Stoga nije nikakvo čudo ako se proleter pridržava svog ateizma i ne respektuje više svetinju i moć zemaljskog boga. A ako je siromaština proletera tako velika da ne može da zadovolji ni najnužnije životne potrebe, da je ostao bedan i bez hleba, onda je podstrek na nepoštovanje čitavog društvenog uređenja još veći. To zna i veći deo buržoazije. *Symons* primećuje* da siromaština razorno utiče na duh kao i alkohol na telo, a o tome kakve moraju biti za radnike posledice socijalnog ugnjetavanja potpuno i vrlo tačno izlaže posedničkoj klasi šerif *Alison*.** Beda dopušta radniku samo ovaj izbor: ili da lagano umire od gladi, ili da se odmah ubije, ili da ono što mu je potrebno uzme gde nađe, tj. da ukrade. I stoga se ne smemo čuditi ako većina više voli krađu nego smrt od gladi ili samoubistvo. Ima, istina, i među radnicima izvestan broj takvih koji su dovoljno moralni da ne krađu, čak i kad zapadnu u krajnju nuždu, ali oni ili umiru od gladi ili se ubijaju. Samoubistvo, koje je inače bilo zavidna privilegija viših klasa, u Engleskoj je i među proleterima ušlo u modu, i mnogi siromašni ljudi se ubijaju da bi izbegli bedu iz koje ne vide drugog izlaza.

Ali još više nego siromaština engleske radnike demoralise nesigurnost njihovog položaja, nužnost da žive od danas do sutra, ukratko, ono što ih čini *proleterima*. Naši sitni seljaci u Nemačkoj većinom su siromašni i često trpe oskudicu, ali su manje zavisni od slučaja, oni imaju bar nešto stalno. Međutim proleter, koji nema ništa sem svojih ruku, koji danas pojede što je juče zaradio, koji zavisi od svih mogućih slučajnosti, koji nema ni najmanje garancije da će biti u stanju da zaradi za najnužnije životne potrebe — svaka kriza i svaki čef njegovog poslodavca može ga ostaviti bez hleba — proleter se nalazi u najužasnijem i najnečovečnijem položaju koji se može zamisliti. Robu je koristoljubljem njegovog gospodara bar osigurana egzistencija, kmet ima bar parče zemlje od koga živi, oni imaju bar garantiju za goli život — proleter je ostavljen samome sebi, i u isto vreme je lišen mogućnosti da svoje snage upotrebi tako da na njih može računati. Sve što sam proleter može učiniti da popravi svoj položaj jeste kaplja prema poplavi onih slučajnosti kojima je izložen i nad kojima nema ni najmanje vlasti. On je pasivni objekt svih mogućih kombinacija okolnosti i može sebe smatrati srećnim ako je samo za kratko vreme spasao goli život. I kao što se samo po sebi razume, njegov karakter i njegov način života upravljaju se prema tim okolnostima. On se ili stara da se u tom vrtlogu

* •Arts and Artisans•

** *Principles of Population*, vol. II, p. 196, 197.

održi na površini, da spase ono što je u njemu ljudsko, a to može samo revoltom* protiv klase koja ga tako nepoštedno eksploatiše a zatim prepušta njegovoj sudbini, koja ga prisiljava da ostane u tom položaju nedostojnom čoveka, revoltom protiv buržoazije—ili pak borbu protiv svog položaja smatra za besplodnu i stara se da što više iskoristi za sebe povoljne momente. Štednja mu ne pomaže nimalo jer može da uštedi najviše toliko koliko mu je potrebno da se prehrani nekoliko nedelja—a ako je nezaposlen, onda to obično ne traje samo nekoliko nedelja. On ne može steći trajnu svojinu, a kad bi i mogao, prestao bi da bude radnik i drugi bi došao na njegovo mesto. Šta drugo, dakle, može da učini kad dobije dobru najamninu nego da dobro živi? Engleski buržuj se čudi i skandalizuje zbog veselog života radnika u vreme visokih nadnica; a takav život je ne samo sasvim prirodan nego je štaviše i sasvim pametno što se ljudi naslađuju životom kad to mogu, umesto da skupljaju blaga koja im ništa ne koriste i koja bi na kraju krajeva moljci i rda, tj. buržuj, ipak pojeli. Ali takav život i demoralise više nego ma kakav drugi. Ono što Carlyle kaže o prediocima pamuka važi za sve engleske industrijske radnike:

»Njihov posao danas ide dobro, sutra rđavo—to je jedno neprestano kockanje, pa tako oni i žive kao kockari, danas u luksuzu, sutra u gladi. Njih grize mračno buntovno nezadovoljstvo, to najbednije osećanje koje može postojati u čovečjim grudima. Engleska trgovina sa svojim konvulzijama i kolebanjima svetskih razmera, sa svojim neizmernim parobrodarstvom, učinila je za njih sve staze nesigurnima kao što je neizvesna i čarobna staza; trezvenost, stalnost, spokojstvo, najpreče blagodeti čoveka, njima su tudi... Ovaj svet im nije nikakva rodna kuća, već mračna tamnica puna najgorih i uzaludnih mučenja, revolta, srdžbe, gneva na sebe same i na sve ljude. Je li to zeleni, cvetni svet, koji je stvorio i kojim upravlja bog—ili je to mračni u . reli kotao, pun vitriolne pare, pamučne prašine, pijane larme, besa i mučenja na radu, svet koji je stvorio i kojim upravlja đavo?»**

I dalje na str. 40:

»Ako je nepravda, nevernost istini, stvarnosti i redu u prirodi jedino zlo pod suncem, a svest o tome da tu nepravdu, nepravičnost snosimo jedino nesnosno bolno osećanje, onda postavljamo ovo veliko pitanje o položaju radnika: Je li to pravo? I pre svega: Šta oni sami misle o pravednosti takvog stanja stvari?—Njihove reči su dovoljan odgovor, njihova dela još više... Revolt, nagli¹, osvetnički nagon revolta protiv viših klasa, sve slabije poštovanje zapovesti njihovih svetovnih starešina, sve slabija vera u učenje njihovih duhovnih starešina, eto to

* Docnije ćemo videti kako je revolt proletarijata protiv buržoazije postao u Engleskoj legalan zahvaljujući pravu slobodnog udruživanja.

** *Chartism*, p. 34 ff.

¹ Kod Carlyle-a *sullen* (zlokobni); verovatno pogrešno pročitano kao *sudden* (nagli).

sve više postaje opšte raspoloženje nižih klasa. Ovo se raspoloženje može kritikovati, može kažnjavati, ali svi moraju priznati da ono u tim klasama postoji, moraju znati da je ono žalostan fakt, koji će doneti mnogo nesreće ako se stvari ne izmene.*

Što se tiče činjenica koje navodi, Carlyle ima pravo, samo nema pravo u tome što napada divlju mržnju radnika prema višim klasama. Ta mržnja, taj gnev je baš dokaz da radnici osećaju nečovečnost svoga položaja, da se oni ne daju spustiti na stupanj životinje i da će se jednom osloboditi robovanja buržoaziji. Mi to vidimo i po onima koji taj gnev ne osećaju: vidi se da se oni ili mirno pokoravaju sudbini, žive kako mogu kao poštteni ljudi svaki za se, ne brinu se o tome šta se dešava u svetu, pomažu buržoaziji da radnicima čvršće pritegne okove i stoje na duhovno - mrtvom gledištu predindustrijskog perioda, ili se predaju sudbini da ih ona baca kud hoće i da se igra s njima, i predajući se njoj gube i svoje sopstveno unutrašnje uporište, kao što su već izgubili i spoljašnje, žive od danas do sutra, piju rakiju i trče za ženama — u oba slučaja to su životinje. Ovi drugi doprinose još i »brzom širenju poroka« nad kojim se sentimentalna buržoazija tako užasava, mada je sama stvorila uzroke tog poroka.

Drugi uzrok demoralizacije radnika je prinudan rad. Dok je svojevoljni produktivan rad najveće uživanje za koje znamo, prinudan rad je najokrutnije mučenje, mučenje koje najviše ponižava. Ništa nije strašnije nego kad čovek svakog dana od jutra do večeri mora da radi nešto za šta nema volje. I ukoliko su u radniku više razvijena ljudska osećanja, utoliko mu rad mora biti morskiji, jer on oseća da je taj rad prinudan i za samog njega nekoristan. Pa zašto on radi? Da nije zato što teži da stvara? Ili što kod njega postoji prirodan nagon za rad? Nikako. On radi za novac, za nešto što nema ničeg zajedničkog sa samim radom, on radi zato što mora, a pri tom radi još i tako dugo i neprekidno jednoliko, da mu već iz samih tih razloga rad mora već prvih nedelja postati mučan ako samo ima u sebi još ikakvog ljudskog osećanja. Podela rada je još više pojačala takvo dejstvo prinudnog rada, koji od čoveka stvara stoku. U većini grana proizvodnje delatnost radnika je ograničena na jednu malu, čisto mehaničku manipulaciju, koja se ponavlja svakog minuta i iz godine u godinu ostaje ista.* Ko od detinjstva svakog dana po dvanaest časova pravi glave čioda ili zaoštava zupce, a uz to živi pod uslovima pod kakvima živi engleski proleter, koliko ljudskih osećanja i sposobnosti može taj da sačuva do svoje tridesete godine? Isti uticaj vrši i primena parne snage i mašina. Rad radnika postaje lakši, naprezanje mišića je manje, sam rad je neznatan, ali do krajnosti monoton. On mu ne ostavlja nimalo mesta za duhovnu delatnost, a ipak mu toliko vezuje pažnju da on, ako hoće da ga dobro obavlja, ne sme misliti ni na šta drugo. I osuda na takav

* Da li da se i ovde pozovem na svedočanstva buržoazije? Uzimam samo jedno, koje svako može pročitati u *Wealth of Nations* od Adama Smitha (citirano izdanje), tom 3, knj. 5, glava 8, str. 297.

rad—rad koji radniku oduzima sve vreme, koji mu jedva ostavlja vremena da jede i spava, a za slobodno kretanje po čistom vazduhu, za uživanje u prirodi ne ostavlja mu baš nimalo vremena, o duhovnoj delatnosti da i ne govorimo—zar takva osuda da ne spusti čoveka na nivo životinje? Radnik opet stoji samo pred ovom alternativom: ili da se preda sudbini, da postane »dobar radnik«, da »verno« čuva interese buržoazije—a tada će sasvim sigurno postati životinja—ili da se odupre, da se bori za svoje ljudsko dostojanstvo dok može, a to je moguće samo u borbi protiv buržoazije.

I ako svi ovi uzroci proizvode silnu demoralizaciju u redovima radničke klase, javlja se onda još jedan uzrok koji tu demoralizaciju još više povećava i dovodi do vrhunca—koncentracija stanovništva. Engleski buržoaski spisatelji zapomažu zbog razvratnog uticaja velikih gradova—ali ove preokrenute Jeremije ne oplakuju njihovo uništavanje, već njihovo cvetanje. Šerif *Alison* pripisuje gotovo sve tome uzroku, a dr *Vaughan*, pisac knjige *The Age of Great Cities*¹, ide još mnogo dalje u tome. Sasvim prirodno. Ostali uzroci koji razaraju telo i duh radnika suviše su direktno skopčani s interesima posedničke klase. Kad bi oni kazali da su glavni uzroci tome siromaština, nesiguran položaj, prekomeran i prinudan rad, onda bi svako, a i oni sami morali dati ovakav odgovor: dakle, dajmo siromasima svojinu, zagarantujmo im njihovu egzistenciju, donesimo zakone protiv prekomernog rada—a to buržoazija ne sme priznati. Veliki gradovi su ponikli sami od sebe, ljudi su se u njih sasvim dobrovoljno naselili, a zaključak da je njih stvorila samo industrija i srednja klasa koja od te industrije vuče koristi tako je dalek da vladajućoj klasi mora sasvim lako pasti na pamet da svu krivicu za zlo svaljuje na ovaj tobože neizbežni uzrok—mada veliki gradovi mogu samo da ubrzaju razvitak zla koje već postoji bar u začetku. *Alison* je bar još toliko human da to priznaje. On, naime, nije pravi, industrijski i liberalni buržuj, već samo polurazvijeni, torijevski buržuj, i stoga vidi ponešto pred čim su pravi buržuji slepi. Ovde želimo da njemu damo reč:

»U velikim gradovima porok širi svoja iskušenja, razvrat razapinje svoje mreže, prestup je podstaknut nadom da će ostati nekažnjen, a lenost nalazi podstreka u čestim primerima. U ova gnezda čovečje pokvarenosti beže rdavi i pokvareni od jednoličnosti seoskog života, u njima oni nalaze žrtve za svoju pokvarenost i dobit kao nagradu za opasnosti u koje se upuštaju. Vrlina je ovde obavijena tamom i potisnuta, prestupna dela se umnožavaju usled teškoće da se otkriju, razuzdanost se nagrađuje brzim uživanjem. Ko noću prođe kroz St. Giles, kroz uske uličice Dablina pune ljudi, kroz siromašnije kvartove Glazgova, uveriće se o ovome i neće se više čuditi što je zločina tako mnogo, već što ih je tako malo u svetu... Glavni uzrok pokvarenosti u velikim gradovima leži u tome što su rdavi primeri zarazni i što je mladim generacijama, koje su svakog dana u dodiru s porokom, teško da

¹ Vek velikih gradova

izbegnu njegovim iskušenjima. Bogati nisu eo ipso¹ ništa bolji; ni oni se, kad su izloženi istom iskušenju, ne mogu odupreti; a osobita nesreća za siromašne je u tome što oni neprestano *moraju* nailaziti na primamljive oblike poroka i iskušenja zabranjenih uživanja... Uzrok demoralizacije leži u nemogućnosti da se od mladih generacija siromašnih u velikim gradovima sakriju draži poroka.«

Posle jednog podužeg opisa morala naš autor nastavlja:

»Sve to ne dolazi od naročite izopačenosti karaktera, već od gotovo neodoljive prirode iskušenja kojima su siromašni izloženi. I sami bi bogataši, koji osuđuju siromahe zbog njihovih postupaka, isto tako brzo pali pod uticaj sličnih uzroka. Ima jedan stupanj bede, jedna navala grehova kojima je vrlina retko kad sposobna da se odupre, a kojima naročito omladina ne može da odoli. U takvim okolnostima je širenje poroka tako neizbežno i tako brzo kao i širenje telesne zaraze.«

A na jednom mestu kasnije:

»Kad su više klase u svome interesu sabile velike mase radnika na mali prostor, prestup se širio vrtoglavo i neizbežno. Pri sadanjem njihovom religijskom i moralnom vaspitanju, niže klase se često jedva mogu više okrivljavati zato što podležu jakim iskušenjima nego zato što *padaju kao žrtve tifusa*.«*

To je dovoljno! Poluburžuj Alison otkrio nam je, mada skučenim načinom izražavanja, rdave uticaje velikih gradova na moralni razvitak radnika. Drugi jedan, pravi buržuj, čovek u duhu Lige protiv zakona o žitu, dr Andrew Ure***, otkrio nam je drugu stranu. On kaže da život u velikim gradovima olakšava radnicima da kuju zavere i daje moć plebsu. Ako u njima radnici nisu vaspitani (tj. vaspitani za poslušnost prema buržoaziji), onda oni gledaju na stvari jednostrano, sa gledišta nekog mračnog egoizma, i lako se daju zavesti od lukavih demagoga—pa su čak sposobni da i na svog *najboljeg dobrotvora*, na trezvenog i predumimljivog kapitalistu gledaju zavidljivo i neprijateljski. Tu može pomoći samo dobro vaspitanje, inače će nastupiti nacionalno bankrotstvo i drugi užasi, pa inače ne može da izostane ni radnička revolucija. I naš buržuj ima puno pravo što se plaši. Ako koncentracija stanovništva oživljava i razvija posedničke klase, ona mnogo jače utiče na razvitak radnika. Radnici počinju da se u svoj sveukupnosti osećaju kao klasa, oni saznaju da, mada su pojedinačno slabi, udruženi predstavljaju silu; sad otpočinje njihovo odvajanje od buržoazije i formiranje shvatanja i ideja koje odgovaraju njima i njihovom položaju, počinje se kod njih javljati svest da su potlačeni, i tako radnici dobijaju socijalni i politički značaj. Veliki gradovi su žarište radničkog pokreta; najpre su u njima

* [The Principles] of Population, vol. II, p. 76 sqq., p. 135.

** Philosophy of Manufactures [Filozofija industrije], London 1835.—
O ovoj krasnoj knjizi još će biti reči. Navedena mesta su na str. 406. i dalje.

¹ samim tim (što su bogati)

radnici počeli da razmišljaju o svom položaju i da se protiv njega bore, najpre je u njima izišla na videlo suprotnost između proletarijata i buržoazije, iz njih vode poreklo radnički savezi, čartizam i socijalizam. Veliki gradovi su bolest socijalnog organizma koja na selu nastupa u hroničnom obliku pretvorili u akutnu i time otkrili njenu suštinu, pa istovremeno i mogućnost da joj se nađe lek. Bez velikih gradova i njihovog uticaja na duhovni razvitak društva radnici ne bi bili to što su sada. Gradovi su uz to razrušili i poslednje tragove patrijarhalnog odnosa između radnika i poslodavaca, čemu je pripomogla još i krupna industrija, koja je umnožila broj radnika zavisnih od jednog jedinog buržuja. Buržoazija kuka zbog toga, a ima i pravo, jer je u patrijarhalnim odnosima buržuj bio prilično obezbeđen od pobuna radnika. On im je mogao gospodariti i eksploatisati ih do mile volje, a glupi narod mu je još uzvraća poslušnošću, zahvalnošću i naklonošću, samo ako mu je buržuj pored najamnine udelio i nešto ljubaznosti, što ga ništa ne košta, i možda nekoliko sitnih ustupaka — i sve to tobože iz neke čiste, silne dobrote srca i nesebičnosti, a što u stvari nije činilo ni deseti deo onoga što je bio dužan da dá. Kao pojedinačan buržuj, stavljen u odnose koje nije on stvorio, ispunjavao je, razume se, svoju dužnost bar delimično, ali kao član vladajuće klase, koja je već samim tim što vlada odgovorna za položaj cele nacije i preuzima na sebe zaštitu opštih interesa, on ne samo da nije činio ništa od onoga što je po tom svom položaju bio dužan da čini, nego je čitavu naciju još i eksploatisao da bi ostvario dobit za sebe lično. U patrijarhalnim odnosima, koji su licemerno sakrivali ropstvo radnika, radnik je morao biti duhovno mrtav, totalno nesvestan svojih sopstvenih interesa, ostati čovek koji živi sam za sebe, ni u šta se ne mešajući. Tek kad se on otudio od svoga poslodavca, kad je postalo očevidno da je on s njim vezan samo privatnim interesom, novčanim profitom, kad je sasvim otpala prividna naklonost koja nije izdržala ni najmanju probu, tek tada je radnik počeo da saznaje svoj položaj i da se samostalno razvija; tek tada je on prestao da u svojim mislima, osećanjima i volji bude rob buržoazije. A to su učinili uglavnom krupna industrija i veliki gradovi.

Drugi momenat koji je znatno uticao na karakter engleskog radnika jeste irsko useljavanje, o kome je u ovom smislu već bilo govora. Ono je svakako, kao što vidimo, engleskog radnika s jedne strane degradiralo, otrglo od civilizacije i položaj mu pogoršalo, ali je, s druge strane, doprinelo i produbljivanju provalije između radnika i buržoazije, a na taj način i ubrzanju krize koja se približavala. Jer razvoj socijalne bolesti od koje pati Engleska isti je kao i razvoj telesne bolesti; ona se razvija po izvesnim zakonima i ima svoje krize, od kojih poslednja i najjača odlučuje o sudbini bolesnika. A pošto engleska nacija ne može u toj poslednjoj krizi propasti, već mora izići iz nje obnovljena i preporođena, možemo se samo radovati onome što u razvoju bolesti izaziva tu krizu. Sem toga, irsko useljavanje je korisno još i time što u Englesku i u englesku radničku klasu unosi strasni i živi irski

duh. Irci i Englezi stoje umnogome jedni prema drugima kao Francuzi i Nemci, i mešanje uzbudljivog, lakomislenog i vatrenog irskog temperamenta s mirnim, uzdržljivim i razumnim engleskim može najzad da bude samo od koristi za obe strane. U radničkoj klasi bi se grubo egoizam engleske buržoazije mnogo više zadržao da nije u nju prodro irski karakter, u kojem prevladaju velikodušno samopožrtvovanje i osećajnost, i da s jedne strane stapanjem tih dvaju naroda, a s druge njihovim svakodnevnim saobraćanjem nije ublažen čisto razumski, hladni engleski karakter.

Stoga se nećemo više čuditi što je radnička klasa postepeno postala narod sasvim različit od engleske buržoazije. Buržoazija je srodnija svima drugim nacijama na svetu nego radnicima koji žive na istom tlu sa njom. Radnici govore drugačijim dijalektom, imaju drugačije ideje i predstave, drugačije običaje i moralne principe, drugačiju religiju i politiku nego buržoazija. To su dva sasvim različita naroda, toliko različita kao da pripadaju različitim rasama, dva naroda od kojih smo mi na Kontinentu do sada znali samo za jedan, za buržoaziju. Pa ipak je baš taj drugi narod, koji se sastoji od proletera, kudikamo važniji za budućnost Engleske.*

O javnom karakteru engleskih radnika, koji se izražava u asocijacijama i političkim principima, govorićemo malo docnije, a sada ćemo samo pomenuti posledice upravo izloženih uzroka ukoliko ovi deluju na karakter radnika kao pojedinca. Radnik je u privatnom životu kudikamo humaniji od buržuja. Ja sam već napomenuo da se prosjaci obraćaju gotovo samo radnicima za pomoć i da za izdržavanje sirotinje uopšte radnici čine više nego buržoazija. Tu činjenicu—u koju se uostalom svakog dana možemo uveriti—potvrđuje između ostalih i g. Parkinson, kanonik u Mančesteru:

»Siromasi daju jedan drugom više nego što im bogataši daju. Ja to mogu potvrditi svedočanstvom jednog od naših najstarijih, najiskusnijih i najhumanijih lekara, dra Bardsleya. On je javno izjavio da ukupna suma novca koju za godinu dana siromasi dadu jedan drugome premaša sumu koju bogataši za isto vreme plaćaju na ime poreza.«**

Humanost radnika se i inače svuda ispoljava toliko da se čovek tome raduje. Oni su i sami iskusili okrutnu sudbinu pa stoga mogu imati saučešća prema onima koji se nalaze u nevolji; svaki čovek je za njih čovek, dok je za buržuja radnik nešto manje od čoveka; stoga su radnici pristupačniji, ljubazniji i mada je novac njima nužniji nego buržujima, oni ipak manje tvrde jer za njih novac ima vrednosti samo zato što

* (1892) Isto shvatanje da je krupna industrija podelila Engleze u dve različite nacije izrazio je, kao što je poznato, otprilike u isto vreme i Disraeli u svom romanu *Sybil, or the Two Nations* (Sibila, ili dve nacije).

** *On the present Condition of the Labouring Poor in Manchester etc.* [O sadašnjem položaju radnih siromaha u Mančesteru itd.]. By the Rev. Rd. Parkinson, Canon of Manchester. 3rd edit. London and Manchester, 1841. Pamphlet.

za njega mogu kupiti i koliko mogu kupiti, dok on za buržuja ima naročitu, inherentnu vrednost, vrednost jednog boga, i zato on buržuja čini niskim, prljavim »čovekom novca«. Radnik, koji ne zna za to osećanje strahopoštovanja prema novcu, nije stoga ni tako grabljiv kao buržuj, koji čini sve samo da zaradi novac, koji i cilj svoga života vidi u nagomilavanju novca. Stoga je radnik i mnogo nepristrasniji, mnogo lakše uočava činjenice nego buržuj, i ne posmatra sve kroz naočare lične koristi. Od religijskih predrasuda štiti ga njegovo oskudno vaspitanje; on to ne razume i ne muči se time, on ne zna za fanatizam koji je obuzeo buržoaziju, a ako kod njega i ima nešto religije, ima je samo nominalno, ne usvaja je čak ni kao teoriju—praktično on živi samo za ovaj svet i stara se da se u njemu odomaći. Svi se buržoaski pisci slažu u tome da radnici nemaju nikakve religije i da ne idu u crkvu. Tu, strogo uzev, treba izuzeti Irce i neke starije ljude, zatim poluburžuje, majstore, nadzornike i njima slične. Ali u radničkoj masi vlada gotovo svuda potpuna indiferentnost prema religiji, a najviše što bi u tom pogledu moglo postojati jeste nešto malo deizma, koji je i suviše nerazvijen da bi mogao služiti čemu drugom sem za govorne figure ili da bi mogao izazvati nešto više nego nejasnu bojazan od izraza kao što su *infidel* (nevernik) i *atheist*. Sveštenici svih sekta stoje vrlo rđavo kod radnika, mada su svoj uticaj na njih izgubili tek u poslednje vreme; a sada je često dovoljan samo uzvik: *he is a parson—on je pop!* pa da čovek bude najuren sa tribine kakvog javnog zbora. Kao životni položaj uopšte, tako i nedostatak religioznog i drugog obrazovanja doprinosi tome da radnik bude nepristrasniji, slobodniji od tradicionalnih ukorenjenih načela i predrasuda nego buržuj. Buržuj je pun do guše svojih klasnih predrasuda, principa koje su mu još od mladosti nabijali u uši; s njim se ne može ništa učiniti, on je u suštini konzervativan, mada u liberalnoj formi, njegov je interes srastao sa postojećim uređenjem, on je nesposoban ma za kakav pokret. On se povlači sa čela istorijskog razvitka, a na njegovo mesto stupa radnik, u početku samo pravno, a zatim i faktički.

Iznesene osobine radnika kao i njihova društvena aktivnost koja otuda potiče, a koju ćemo još razmotriti, jesu povoljne strane karaktera ove klase; njegove nepovoljne strane mogu se isto tako sažeto izraziti i one su takođe prirodna posledica navedenih uzroka. Sklonost piću, polna razuzdanost, grubost i nepoštovanje svojine glavni su nedostaci zbog kojih buržuj prekoreva radničku klasu. Pijanstvo radnika je sasvim pojmljiva stvar. Šerif *Alison* tvrdi da je u Glazgovu svake subote uveče pijano oko 30 000 radnika, a taj broj zaista nije malen; da je u ovom gradu 1830. dolazila jedna krčma na 12 kuća, a 1840. na 10 kuća, da je u Škotskoj 1823. naplaćena trošarina na rakiju za 2 300 000 galona, 1837. za 6 620 000 gal., a u Engleskoj 1823. za 1 976 000 gal., 1837. za 7 875 000 gal.* Uredbom o pivu od 1830, kojom je olakšano podi-

* [*The Principles of Population*], passim.

zanje pivnica, takozvanih Jerry - Shops—čiji su sopstvenici imali dopuštenje da prodaju pivo, to be drunk on the premises (koje se sme piti u samoj krčmi)—olakšano je i širenje pijanstva, jer je sada gotovo pred svakiim vratima bila krčma. Gotovo u svakoj ulici nalazi se više ovih krčmi, i gde su na selu dve ili tri kuće zajedno, tu je sasvim sigurno i jedna Jerry - Shop. Sem toga postoje još i mnoge Hush - Shops, tj. tajne krčme, koje rade bez dozvole, a tako isto i mnoge pecare rakije koje se nalaze u samim velikim gradovima u zabačenim kvartovima koje policija retko pohađa; i one proizvode velike količine toga pića. Gaskell (u pomenutom spisu) računa broj ovih poslednjih samo u Mančesteru na više od stotinu, a njihovu godišnju proizvodnju na najmanje 156 000 galona. U Mančesteru sem toga ima preko hiljadu krčmi, dakle u srazmeri sa brojem kuća barem isto toliko koliko i u Glazgovu. Isto je tako i u svima drugim velikim gradovima. I ako se sem na obične posledice pijanstva pomisli još i na to da se u velikim gradovima ljudi i žene svakog uzrasta, čak i deca, često i majke sa svojim mališanima na krilu, sretaju na ovim mestima sa najniže palim žrtvama buržoaskog režima, sa kradljivcima, varalicama i prostitutkama, da mnoge majke poje rakijom svoje odojčce koje nose na rukama, onda će se svakako priznati demorališuće dejstvo ovih mesta na njihove posepioce. Naročito se subotom uveče, kad se isplaćuje zarada i kad se posao završava nešto ranije nego obično, kad sva radnička klasa nagrme iz svojih bednih kvartova u glavne ulice, može videti pijanstvo u svem svom brutalitetu. Ja sam retko kad takvog večera izašao iz Mančestera, a da nisam sreo mnoge ljude koji su posrtali ili ležali u jarku. Nedeljom uveče ponavljaju se iste scene, samo sa manje larme. A kad nestane novca, onda pijanice idu u prvu zalagaonicu, kojih u svakom velikom gradu ima vrlo mnogo—u Mančesteru preko šezdeset, a samo u jednoj jedinjoj ulici Salforda (Chapel Street) deset do dvanaest—i zalazu sve šta imaju. Nameštaj, praznično odelo, ako ga ima, posude—sve se to u masama svake subote otkupljuje iz zalagaonice, da bi se gotovo uvek još pre iduće srede opet odnelo tamo, sve dok najzad nekojim slučajem otkup postane više nemoguć pa jedna stvar za drugom dopada zelenišu, ili pak dok se stvari toliko ne pohabaju i istroše da zeleniš neće na njih da pozajmi ni jednu paru. Kad se vidi koliko je zavladalo pijanstvo među radnicima u samoj Engleskoj, lako će se poverovati tvrđenju lorda Ashleya* da ta klasa troši godišnje 25 miliona £ za alkoholna pića i zamisliti kako se uslovi života pogoršavaju, kakvo strašno pustošenje duhovnog i telesnog zdravlja, kakvo razaranje svih porodičnih odnosa nastaje iz toga. Trezvenjačka društva su istina mnogo učinila, ali šta znači nekoliko hiljada »Teetotallers«¹ prema

* Na sednici Donjeg doma od 28. februara 1843. godine.

¹ trezvenjaka

milijonima radnika? Kad otac Mathew, irski apostol trezvenosti, putuje po engleskim gradovima, često po trideset do šezdeset hiljada radnika daju »pledge« (zavet) da više neće piti, ali ga posle četiri nedelje većina opet zaboravlja. Ako se npr. prebroje mase koje su se za poslednje 3-4 godine u Mančesteru zavetovale da neće piti, onda će izići veći broj nego što u gradu ima stanovnika; pa ipak se ne primećuje da je alkoholizam opao.

Pored neumerenosti u uživanju alkoholnih pića, neumerenost u polnom životu je takođe jedan od glavnih poroka mnogih engleskih radnika. I taj porok proizlazi sa gvozdenom konsekvencijom, sa neizbežnom nužnošću iz položaja jedne klase koja je ostavljena sama sebi, a lišena mogućnosti da se tom slobodom koristi kako treba. Buržoazija joj je ostavila samo ta dva uživanja, dok je natovarila na leđa hiljadu muka i patnji, i stoga radnici, da bi bar nešto imali od života, svu strast koncentrišu na ta dva uživanja i njima se odaju preko mere. Kad su ljudi dovedeni u položaj koji priliči samo životinjama, onda im ne ostaje ništa drugo nego ili da se bune ili da potonu u bestijalnost. I kad sem toga širenju prostitucije pomaže mnogo i buržoazija, čak i njen pošten deo—koliko li samo od 40 000 javnih žena, koje svake večeri pune londonske ulice*, živi od vrle buržoazije?—koliko njih ima da zahvale zavodjenju od strane kakvog buržuja što sada moraju nuditi prolaznicima na prodaju svoje telo da bi živele?—onda sama buržoazija ima najmanje prava da kori radnike zbog njihove seksualne brutalnosti.

Negativne strane radnika daju se svesti uopšte na neobuzdanost u uživanju, odsustvo smotrenosti i prilagođavanja društvenom redu, jednom rečju na nesposobnost da trenutno zadovoljstvo žrtvuju daljoj koristi. Ali zar se tome možemo čuditi? Zar klasa koja za svoj teški rad može kupiti samo malo, i to onih najčulnijih uživanja, zar se ona ne mora slepo i ludo baciti na ta uživanja? Klasa o čijem se obrazovanju niko ne brine, koja je podložna svima mogućim slučajnostima, koja ne zna ni za kakvu bezbednost životnog položaja—kakvih razloga i kakvih interesa ona ima da bude smotrena, da živi »solidnim« životom, i da, umesto da koristi trenutnu sreću, misli na neko buduće uživanje, koje je upravo za nju i njen večito nesigurni, promenljivi položaj vrlo nezvesno? To je klasa koja ima da snosi sve negativne strane socijalnog uređenja, bez koristi od pozitivnih, klasa prema kojoj se ovo uređenje odnosi samo neprijateljski, a od koje se još zahteva da respektuje to socijalno uređenje. To je zaista suviše. Ali dok ovo uređenje postoji, radnička je klasa potčinjena njemu, i ako pojedini radnik ustane protiv njega, najveću štetu će pretrpeti on sam. Tako ovo uređenje radniku gotovo onemogućava porodičan život; neudobna prljava kuća koja je jedva dovoljna za prenoćište, gotovo bez nameštaja, često prokišnjava, kuća koja je bez vatre, sa zagušljivom atmosferom u sobama prepunim ljudi, sve to onemogućava prijatan porodični život; čovek radi celog

* Sheriff Alison, [The] Princ[iples] of Population, vol. II.

dana, a možda i žena i starija deca, svi na raznim mestima, vidaju se samo ujutro i uveče; uz to ono stalno iskušenje da se pije rakija; pa kako može tu postojati porodični život? Ali ipak radnik ne može izbeći porodicu, on mora živeti u porodici, a u takvim uslovima se javljaju stalne domaće razmirice i svađe koje demorališu supružnike, a još više njihovu decu. Zanemarivanje svih domaćih dužnosti, naročito zanemarivanje dece, među engleskim radnicima je vrlo česta pojava i rezultat je postojećeg društvenog uređenja. I kako onda mogu deca, koja su odrasla divlje, u ovakvoj za vaspitanje do krajnosti nepovoljnoj okolini, kakvoj često pripadaju i njihovi roditelji, kako ona mogu tu da budu dobro vaspitana i moralna? Zahtevi samozadovoljnog buržuja koje on postavlja radnicima zaista su suviše naivni.

Nepoštovanje socijalnog poretka javlja se najjasnije u svome ekstremu, u prestupu. Ako uzroci koji radnika demorališu deluju jače, koncentrisanije nego obično, onda će on postati zločinac isto onako sigurno kao što voda na 80° R¹ prelazi iz tečnog u gasovito agregatno stanje. Usled brutalnih postupaka buržoazije, postupaka koji i njega čine brutalnim, radnik postaje isto tako pasivna stvar kao i voda, i stoga je upravo sa istom nužnošću kao i ona potčinjen zakonima prirode — u izvesnom momentu on gubi svaku slobodu. Stoga je s povećanjem broja proletera porastao i broj prestupa u Engleskoj, a britanska nacija je postala nacija sa najviše prestupnika na svetu. Iz »Tablica kriminala«, koje Ministarstvo unutrašnjih poslova publikuje svake godine, izlazi da se u Engleskoj broj prestupa povećavao neshvatljivom brzinom. Broj hapšenja za *krivične* prestupe iznosio je

u godini	1805	4 605
„	„	1810	5 146
„	„	1815	7 818
„	„	1820	13 710
„	„	1825	14 437
„	„	1830	18 107
„	„	1835	20 731
„	„	1840	27 187
„	„	1841	27 760
„	„	1842	31 309

i to samo u Engleskoj i Velsu; dakle, za 37 godina broj uhapšenih se usedmostručio. Od tih hapšenja dolazilo je samo na Lankašir 1842. godine 4 497, dakle preko 14 procenata, a na Midleseks (uključujući London) 4 094, dakle preko 13 procenata. Tako vidimo da samo na dva distrikta u kojima se nalaze veliki gradovi sa mnogo proletarijata pada jedna četvrtina celokupnog broja prestupa, mada oni imaju mnogo manje stanovnika nego što je jedna četvrtina stanovnika cele zemlje.

¹ tj. 100° C

Osim toga, tablice kriminala dokazuju direktno da gotovo svi prestupi padaju na proletarijat, jer 1842. godine 32,35% prestupnika nije umelo ni čitati ni pisati, 58,32% su umeli samo nepotpuno, a 6,77% dobro, 0,22% imali su čak više obrazovanje, a za 2,34% se nije moglo navesti obrazovanje. U Škotskoj je broj prestupa rastao još mnogo brže. Ovdje je 1819. bilo samo 89 hapšenja zbog kriminala, a 1837. već 3 176, 1842. čak već 4 189. U Lankaširu, gde je zvanični izveštaj pisao sam šerif Alison, stanovništvo se u toku 30 godina udvostručilo, a broj prestupa se udvostručavao posle svakih pet i po godina, dakle broj prestupa se povećavao šest puta brže nego broj stanovnika. Većina prestupa su, kao i u svima civilizovanim zemljama, protiv svojine, dakle prestupi koji su učinjeni usled oskudice u ovome ili onome, jer kad neko nešto ima, onda on to neće krasti. Srazmera između prestupa protiv svojine i broja stanovnika je u Nizozemskoj 1 : 7 140, u Francuskoj 1 : 1 804, a u Engleskoj, u doba kad je pisao Gaskell, 1 : 799; srazmera između prestupa protiv ličnosti i broja stanovnika je u Nizozemskoj 1 : 28 904, u Francuskoj 1 : 17 573, a u Engleskoj 1 : 23 395; srazmera između prestupa uopšte i broja stanovnika je u zemljoradničkim distriktima 1 : 1 043, u fabričkim distriktima 1 : 840*; u celoj Engleskoj je sada *jedva* 1 : 660**, a nije prošlo više od deset godina kako je izašla Gaskellova knjiga!

Te činjenice su zaista više nego dovoljne da svakog, pa čak i jednog buržuja, nateraju da razmišlja o posledicama takvog stanja. Ako se demoralizacija i prestupi budu još dvadeset godina množili u ovoj srazmeri — a ako engleska industrija za tih dvadeset godina bude manje srećna nego do sada, onda se porast prestupa mora još više ubrzati — kakav će tada biti rezultat toga? Mi već sada vidimo da je društvo u procesu punog raspadanja, mi ne možemo uzeti u ruke nijedne novine a da ne nađemo u njima najočitija fakta po kojima se mora videti da socijalne veze slabe. Da uzmem ma koji od engleskih listova iz gomile koja leži preda mnom; evo jednog broja »Manchester Guardian« (30. oktobar 1844) koji obaveštava o svemu što se desilo za tri dana; on se više i ne trudi da donosi detaljne vesti iz Mančestera, nego donosi samo najinteresantnije slučajeve: da su u jednoj fabrici radnici obustavili rad da bi dobili veću najamninu i da ih je mirovni sud naterao da se vrate na posao; da je u Salfordu nekoliko dečaka vršilo krađe, a jedan bankrotirani trgovac je svoje poverioce hteo da prevari. Podrobnije su vesti iz susednih mesta: u Ashtonu dve krađe, jedna provalna krađa, jedno samoubistvo, u Buryju jedna krađa, u Boltonu dve krađe, jedna prevara u plaćanju poreza, u Leighu jedna krađa, u Oldhamu obustava rada zbog najamnine, jedna krađa, jedna tuča između dve Irkinje, zlostavljanje jednog šeširdžije koji nije pripadao radničkom

* [The] Manuf[acturing] Popul[ation] of Engl[and], chapt. 10.

** Broj prestupnika kojima je zločin dokazan (22 733) podeljen brojem stanovnika (cca 15 miliona).

savezu od strane članova saveza, majku istukao sin, u Rochdale-u više tuča, jedan napad na policiju, jedno pljačkanje crkve, u Stockportu nezadovoljstvo radnika najamnikom, jedna krađa, jedna prevara, tuča, zlostavljanje jedne žene od strane muža, u Warringtonu jedna krađa i jedna tuča, u Wiganu jedna krađa i jedno pljačkanje crkve. Izveštaji londonskih listova su još mnogo gori; prevare, krađe, razbojnički napadi, porodične raspre se nižu jedni za drugima; pade mi u ruke baš jedan broj lista »Times« (12. septembar 1844) koji izveštava o događajima samo za *jedan* dan: jedna krađa, jedan napad na policiju, osuda oca jednog vanbračnog deteta da izdržava dete, roditelji ostavili dete da ga uzme ko hoće, žena otrovala muža. Isto se to može naći u svima engleskim listovima. U ovoj zemlji se socijalni rat potpuno rasplamteo; svako živi i bori se sam za sebe protiv svih drugih, a da li će on svima drugima, koji su njegovi otvoreni neprijatelji, naneti štete ili ne, to zavisi samo od egoističkog proračuna o tome šta je za njega najprobitačnije. Nikome više ni na pamet ne pada da se na miran način sporazume sa svojim sugrađanima; svi sporovi se raspravljaju pretinjama, silom ili sudom. Jednom rečju, svako vidi u drugom čoveku svog neprijatelja koga treba ukloniti s puta ili pak sredstvo koje će iskoristiti za svoje ciljeve. I taj rat postaje, kao što pokazuju tablice kriminala, iz godine u godinu sve žešći, strasniji, nepomirljiviji; neprijateljske sile dele se postepeno na dva velika tabora koji se bore jedan protiv drugog; na jednoj strani je buržoazija, na drugoj proletarijat. Taj rat svih protiv svih, i rat proletarijata protiv buržoazije ne sme nas čuditi, jer je on samo konsekventno sprovođenje principa koji je sadržan već u slobodnoj konkurenciji; ali se zaista moramo čuditi kako buržoazija, protiv koje se iz dana u dan gomilaju novi olujni oblaci, ostaje ipak tako mirna i ravnodušna, kako može svakog dana da čita te stvari po listovima a da ne oseti, nećemo reći indignaciju zbog socijalnog stanja, nego ni strah od posledica toga stanja, od opšte erupcije onog što se u prestupu pojavljuje svakog dana samo pojedinačno. Ali zato ona i jeste buržoazija, pa ne može sa svoga gledišta da sagleda ni činjenice, a kamoli njihove posledice. Čudnovato je samo da klasne predrasude i utucana predubedenja mogu do tako visokog, rekli bismo, bezumnog stepena da oslepe celu jednu klasu ljudi. Međutim, razvitak nacije ide svojim tokom, a buržoazija može imati ili ne imati oči, no jednog lepog jutra taj razvitak će posredničku klasu iznenaditi stvarima o kojima njena mudrost i ne sanja.

Pojedine grane rada

Fabrički radnici u užem smislu

Ako sad treba izblize da razmotrimo pojedine važnije grane engleskog industrijskog proletarijata, onda ćemo, prema ranije (str. 128) postavljenom principu, početi s fabričkim radnicima, tj. sa onima koji su zaštićeni fabričkim zakonom. Taj zakon reguliše radno vreme u fabrikama gde se predu ili tkaju vuna, pamuk i lan pomoću vodene ili parne snage i stoga obuhvata najvažnije grane engleske industrije. Radnici koji od njih žive najmnogobrojniji su, najstariji, najinteligentniji i najenergичniji, ali zato i najnemirniji i od svih engleskih radnika buržoaziji najmrži; i upravo oni, specijalno radnici u fabrikama pamuka, stoje na čelu radničkog pokreta, kao što njihovi poslodavci, fabrikanti, naročito lankaširski, vode glavnu reč u buržoaskoj agitaciji.

Već u uvodu smo videli kako su nove mašine otrgle iz dotadašnjih odnosa najpre radnike te industrije. Stoga se ne smemo čuditi što je napredak u mehaničkim pronalascima i docnijih godina najviše i najstalnije uticao baš na njih. Istorija fabrikacije pamuka, kao što vidimo kod Ure-a*, Bainesa** i drugih, priča nam na svakoj strani o novim poboljšanjima, a većina tih poboljšanja je isto tako uhvatila korena i u ostalim pomenutim granama industrije. Ručni rad je skoro svuda zamenjen mašinskim, skoro sve manipulacije vrši parna ili vodena snaga, a pri tom svaka godina donosi nova poboljšanja.

U uređenom stanju društva takvim bi se poboljšanjima moglo samo radovati; u stanju rata svih protiv svih, pojedini grabe sve sebi i time većinu lišavaju sredstava za život. Svako poboljšanje mašinerije baca radnike u nezaposlenost, i ukoliko je poboljšanje značajnije, utoliko je mnogobrojniji deo koji ostaje nezaposlen; pri tome svako poboljšanje deluje na radnike kao trgovinska kriza, izaziva nemaštinu, bedu i prestupe. Uzmimo nekoliko primera. Kako je već prvi pronalazak,

* *The Cotton Manufacture of Great Britain.* By Dr. A. Ure [Industrija pamuka Velike Britanije, od dra Ure-a], 1836.

** *History of the Cotton Manufacture in Great Britain.* By E. Baines, Esq. [Istorija industrije pamuka u Velikoj Britaniji, od g. E. Baines-a].

Jenny (vidi ranije), uz koju je radio samo jedan radnik, davala bar šest puta više od onoga što je za isto vreme mogao uraditi kolovrat, to je svaka nova Jenny ostavljala bez posla pet radnika. Throstle-mašina, koja je opet izradivala znatno više nego Jenny, i za koju je takođe potreban samo jedan radnik, ostavljala je bez hleba još mnogo više njih. Mule-mašina, kojoj je, srazmerno onome što proizvede, potrebno još manje radnika, imala je isto dejstvo, i svako usavršavanje ove mašine, tj. svako umnožavanje broja vretena na njoj, smanjivalo je i dalje broj potrebnih radnika. Ali to umnožavanje broja vretena na mule-mašini je toliko da je zbog njega ostala bez posla čitava masa radnika; jer ako je ranije predilac sa nekoliko dece (piecers) pokretao 600 vretena, sad je on mogao voditi nadzor nad 1 400 do 2 000 vretena na dve mule-mašine—dva odrasla predioca i jedan deo piecera ostalo je time bez hleba. A otkako su u jednom znatnom delu mule - predionica uvedeni self-actors, prediočeva uloga otpada sasvim i nju vrši mašina. Preda mnom je jedna knjiga* od priznatog čartističkog vođe u Mančesteru, Jamesa Leacha. On je godinama radio u raznim industrijskim granama, u fabrikama i u rudnicima uglja, a poznajem ga i lično kao valjanog, pouzdanog i sposobnog. Njemu su, zahvaljujući njegovom partijskom položaju, stajali na raspolaganju najsitniji detalji o različitim fabrikama, sakupljeni od samih radnika, i on ih iznosi u tabelama iz kojih se vidi da je 1829. u 35 fabrika na mule-mašinama radilo 1 083 predioca više nego 1841. iako se do 1841. broj vretena u tih 35 fabrika povećao za 99 429. On navodi pet fabrika u kojima nema više nijednog predioca, jer one imaju samo self-actore. Dok se broj vretena uvećao za 10 procenata, broj predilaca je opao za više od 60 procenata. I, dodaje Leach, od 1841. uvedeno je udvajanjem redova vretena (double decking), a i inače, toliko poboljšanja da je u nekim od pomenutih fabrika od 1841. otpuštena još polovina predilaca; samo u jednoj fabrici, gde je pre kratkog vremena radilo 80 predilaca, ima ih samo još 20, a ostali su ili otpušteni ili rade dečji posao za dečju nadnicu. Sličan izveštaj daje Leach i o Stockportu, gde je 1835. radilo 800 predilaca, a 1843. samo 140, iako je stokportska industrija za poslednjih 8-9 godina znatno porasla. Na kardir-mašini su sad učinjena slična poboljšanja, zbog kojih je polovina radnika izgubila posao. U jednoj fabrici su namešteni poboljšani dublir - razboji, zbog čega su od osam devojaka posao izgubile četiri, a sem toga fabrikant je snizio ostalima najamninu od 8 na 7 šilinga. Slično je bilo i s tkanjem. Mehanički razboj je osvajao jednu granu ručnog tkanja za drugom, i kako on proizvodi više nego ručni razboj, a jedan radnik može da pazi na dva mehanička razboja, to je i ovde masa radnika ostala bez posla. Isto je tako i u ostalim vrs-

* *Stubborn Facts from the Factories*, by a Manchester Operative. Published and dedicated to the working Classes [Neosporne činjenice iz fabrika, od jednog mančesterskog fabričkog radnika. Izdato i posvećeno radnim klasama], by Wm. Rashleigh, M. P. London, Ollivier, 1844, p. 28 ff.

tama fabrikacije, u predenju lana i vune, pri tramiranju svile; mehanički razboj počinje čak da osvaja i pojedine grane tkanja vune i lana; samo u Rochdale-u pri tkanju flanela i drugih vunenih materija radi više mehaničkih nego ručnih razboja. Buržoazija na to obično odgovara da usavršavanje mašina daje smanjivanjem troškova proizvodnje gotovu robu po jevtinijoj ceni, i da se usled te jevtine cene povećava potrošnja, da nezaposleni radnici ubrzo nalaze rada u novim fabrikama. Buržoazija, zacemento, ima potpuno pravo u tome da pod izvesnim, za opšti industrijski razvitak korisnim uslovima svako snižavanje cene takve robe čija je sirovina *jevtina* jako povećava potrošnju i izaziva nastanak novih fabrika; ali inače je svaka njena reč u tom tvrđenju laž. Nje se ništa ne tiče što treba da produ godine dok nastupe te posledice snižavanja cena, dok se sazidaju nove fabrike; ona nam prećutkuje da svako usavršavanje mašina prenosi pravi, naporan rad s čoveka na mašinu, i tako pretvara rad odraslog čoveka u čisto nadgledanje, koje isto tako dobro može vršiti i slaba žena, pa čak i dete, i to za polovinu ili trećinu najamnine; da se dakle odrasli ljudi sve više potiskuju iz industrije i da oni usled povećane fabrikacije *ne dobijaju* novi posao; ona nam prećutkuje da se time uništavaju čitave grane rada ili menjaju tako da se iz osnova moraju učiti, i dobro se čuva da tu prizna ono što inače naročito ističe kad se bori protiv zabrane dečjeg rada — naime, da se fabrički rad mora izučavati u najranijoj mladosti, pre desetogodišnje da bi se izučio kako treba (upor. npr. »Factories Inq. Comm. Rept«. na raznim mestima); on pri tome ne kaže da proces usavršavanja mašina stalno napreduje i da će radnik, čim se zaista upozna sa novom granom rada, iz nje biti istisnut i time izgubiti i poslednji ostatak sigurnosti životnog položaja. Ali buržoazija izvlači korist od usavršavanja mašinerije, ona naročito prvih godina, kad rade još mnoge stare mašine i kad poboljšanje još nije svuda uvedeno, ima najbolju priliku za gomilanje novca, i stoga bi bilo i suviše zahtevati da ona ima u vidu i štete od usavršavanja mašina.

Buržoazija isto tako energično poriče da usavršene mašine snižavaju najamninu, dok radnici to stalno tvrde. Buržoazija uporno tvrdi da je nedeljna najamnina u svojoj ukupnosti pre porasla nego li opala i da se položaj radnika pre poboljšao nego li pogoršao, mada je *najamnina po komadu* zbog olakšane proizvodnje pala. Teško je izvesti stvari načisto, jer se radnici većinom pozivaju na padanje *najamnine po komadu*; međutim, izvesno je toliko, da je zbog mašinerije u raznim granama rada pala i nedeljna najamnina. Takozvani fini predioci (koji predu finu mule - pređu) dobijaju svakako visoku najamninu, 30 do 40 šilinga nedeljno, jer imaju jak savez za održavanje najamnine, a njihov se rad teško izučava; ali grubi predioci, koji imaju da konkurišu mašinama koje same rade (self - actors) a ne mogu se upotrebiti za predenje finog konca, radnici čiji su savezi usled uvođenja mašina oslabili, imaju, naprotiv, vrlo nisku najamninu. Jedan predilac na mule - mašini pričao mi je da ne zarađuje više od 14 šilinga nedeljno, a to se slaže sa

onim što kaže Leach, naime, da grubi predioci u raznim fabrikama zarađuju nedeljno ispod 16¹/₂ šilinga, i da jedan predilac koji je pre tri godine zarađivao 30 š. sada može isterati jedva 12¹/₂ š. a poslednje godine prosečno nije više ni zarađivao. Ženska i dečja najamnina je dođuše manje opala, ali samo stoga što nikad nije ni bila visoka. Ja znam više žena, udovica s decom, koje s mukom zarađuju osam do devet šilinga nedeljno, a da one od toga ne mogu s porodicom živeti kako treba, priznaće svako ko zna cene najnužnijih životnih potreba u Engleskoj. Da pak usavršena mašinerija uopšte snižava najamninu, to *jednoglasno* tvrde svi radnici; da sami radnici jasno i glasno opovrgavaju kao голу laž buržoasko tvrđenje da se fabrikacijom mašina poboljšao i položaj radnika, to se u fabričkim distriktima može čuti na svakom radničkom zboru. Pa čak i *kad* bi bilo istina da opada samo relativna najamnina, najamnina od komada, a apsolutna najamnina, tj. suma nedeljne zarade, ostaje ista, šta bi izlazilo iz toga? Da radnici moraju mirno gledati kako gospoda fabrikanti pune svoje kese i izvlače koristi od svakog poboljšanja, ne dajući od toga radnicima ni najmanji delić. Kad se bori protiv radnika, buržoazija zaboravlja i najobičnije principe svoje političke ekonomije. Ona, koja inače obožava Malthusa, dovikuje radnicima u svom strahu: Gde bi bez mašinerije našli sebi rada mnogi milioni za koje se umnožio broj stanovništva u Engleskoj? * Glupost, kao da i buržoazija sama ne zna dobro da se bez mašina i njima stvorenog poleta industrije ti »milioni« ne bi ni rodili ni odrasli kao takvi. Mašinerija je radnicima koristila prosto *time* što im je nametnula nužnost socijalne reforme kojom bi bilo učinjeno da mašine ne rade više *protiv* radnika, već *za* njih. Neka mudra gospoda buržuji pitaju ljude koji u Manchesteru i u drugim mestima čiste ulice (sad je već i tome došao kraj, pošto su i za to pronađene i uvedene mašine) ili po ulicama prodaju so, šibice, pomorandže i pertle, ili moraju da prose, šta su oni ranije bili — i mnogi će im odgovoriti: radnici koji su posle uvođenja mašina ostali bez posla. U današnjim socijalnim odnosima posledice usavršavanja mašina za radnike su samo nepovoljne i često krajnje teške: svaka nova mašina izaziva nezaposlenost, bedu i nevolju — a u zemlji kao što je Engleska, gde i bez toga skoro uvek ima »suvišnog stanovništva«, otpuštanje s rada je u većini slučajeva nešto najgore što radnika može snaći. Čak i ne uzimajući u obzir to kako na radnike, čiji je položaj i inače poljuljan, zamorno i nervno iscrpljujući deluje neizvesnost njihovog životnog položaja, koja proizlazi iz neprestanog napredovanja mašinerije a s njome i nezaposlenosti! Da bi izbegao oćajanje, i ovde radnik ima pred sobom samo dva puta: unutrašnju i otvorenu pobunu protiv buržoazije — ili pijančenje, demoralizaciju uopšte. Engleski radnici obično pribegavaju i jednom i drugom. Istorija engleskog proletarijata priča o stotinama pobuna protiv mašina i buržoazije uopšte, a o demo-

* Tako npr. pita gosp. Symons u časopisu »Arts and Artisans«.

ralizaciji smo već govorili. I ona je, razume se, očajanje, samo druge vrste.

Najgore žive oni radnici koji imaju da konkurišu mašini koja prodire u industriju. Cena artikala koje oni proizvode određuje se po ceni mašinskih fabrikata iste vrste, a pošto mašina radi jevtinije, radnici koji njoj konkurišu imaju najnižu najamninu. To se dešava svakom radniku koji radi na staroj mašini koja konkuriše novijim, usavršenijim. Naravno, ko bi drugi i snosio štetu? Fabrikant neće ni da odbaci svoju mašinu, ni da snosi štetu; od mrtve mašine nema nikakve naknade, stoga se on drži živog radnika, na kome se uopšte u današnjem društvu lome kola. Od ovih radnika koji konkurišu mašinama najgore je ručni tkačima u pamučnoj industriji. Ti ljudi dobijaju najmanju najamninu i nisu ni u punom jeku posla u stanju da zarade više od 10 šilinga nedeljno. Mehanički razboj im oduzima jednu vrstu tkanja za drugom, a ručni razboj je sem toga poslednje utočište svih radnika iz drugih branša koji su ostali bez posla i stoga tu uvek ima radnika na pretek. Otuda i dolazi da se u prosečnim periodima ručni tkač oseća srećnim kad može zaraditi 6 - 7 šilinga nedeljno; a da bi i tu sumu dobio, on mora sedeti 14 - 18 časova dnevno za razbojem. Sem toga, za većinu tkanja su potrebne vlažne prostorije za rad, da se ne bi svakog trenutka kidala osnova, pa delom stoga, a delom što radnici zbog siromaštva ne mogu plaćati bolji stan, radionice ručnih tkača su većinom bez ikakva poda. Ja sam bio u mnogim stanovima ručnih tkača — u zabačenim, rdavim dvorištima i uličicama, obično u podrumima. Često po šestoro tih tkača stanuju zajedno, neki i oženjeni, u jednom kotedžu koji ima jednu ili dve sobe za rad i veliku spavaću sobu za sve. Njihova hrana se sastoji gotovo samo od krompira, možda nešto ovsene kaše, retko kad mleka i skoro nikad mesa; veliki broj njih su Irci ili irskog porekla. I ti bedni tkači, koje kriza prve zahvata a poslednje napušta, moraju da služe buržoaziji kao sredstvo za odbijanje napada na fabrički sistem! Vidite, uzvikuje buržoazija trijumfujući, vidite kako bedno skapavaju ti jadni tkači dok je fabričkim radnicima dobro, pa *onda* sudite o fabričkom sistemu!* Kao da nije upravo fabrički sistem sa svojim mašinama tako sramno naterao u bedu ručne tkače, kao da to ne zna i sama buržoazija isto tako dobro kao i mi! Ali u pitanju su interesi buržoazije, te joj nekoliko laži i pretvaranja ne padaju tako teško.

Razmotrimo izbliže činjenicu da mašine sve više potiskuju rad odraslog muškog radnika. Rad na mašinama, kako pri pređenju tako i pri tkanju, svodi se uglavnom na vezivanje prekinutih konaca, pošto sve ostalo obavlja mašina; taj rad ne traži nikakvu snagu, nego samo veću pokretljivost prstiju. Muškarci, dakle, za taj rad ne samo što nisu potrebni već su štaviše zbog jače razvijenosti mišića i kostiju šake za

* Na primer, Dr. Ure u svojoj knjizi *Philosophy of Manuf[actures]*.

to manje sposobni od žena i dece, te su tako, prirodno, skoro sasvim istisnuti iz ove grane rada. Ukoliko se više uvođenjem mašina rad ruku i naprezanje snage prenosi na vodenu i parnu snagu, utoliko je manje muškaraca potrebno zapošljavati — a kako su sem toga žene i deca jevtiniji i, kao što je rečeno, sposobniji od odraslih muškaraca za ove grane rada, oni se i zapošljavaju. U predionicama se nalaze kod throstle - mašina samo žene i devojke, kod mule - mašina jedan predilac, odrastao muškarac (kod self - actor mašine nije više ni on potreban) i više piecera za vezivanje konaca, većinom dece i žena, ponekad mladića od 18 - 20 godina, ovde - onde neki stari predilac koji je ostao bez posla. * Kod mehaničkih razboja rade većinom žene od 15 - 20 godina i više, i nekoliko muškaraca, koji na ovom poslu ostaju retko posle svoje dvadeset i prve godine. Na mašinama za pretpredenje nalaze se isto tako samo žene, a poneki muškarac samo radi oštrenja i čišćenja mašina vlačara. Osim toga, u fabrikama je zaposlen i izvestan broj dece na skidanju i nameštanju kalema (doffers) i nekoliko odraslih muškaraca kao nadzornici u radionicama, jedan mehaničar i jedan mašinista za parnu mašinu, stolar, vratar itd. Ali pravi rad vrše žene i deca. Fabrikanti i to poriču, pa su prošle godine publikovali glomazne tabele koje treba da služe kao dokaz kako mašine ne potiskuju muškarce. Iz tih tabela izlazi da su od svih fabričkih radnika nešto preko polovine (52 procenta) žene, a oko 48 procenata muškarci i da više od polovine tih radnika imaju preko 18 godina. Sve je to lepo i krasno. Ali gospoda fabrikanti su se dobro čuvali toga da nam kažu koliko je bilo odraslih muškog, a koliko ženskog pola. A baš to je glavno. Osim toga, oni su tu očevidno ubrajali mehaničare, stolare i sve odrasle ljude koji imaju ma kakvu vezu s njihovim fabrikama, pa možda i pisare itd., ali ipak nemaju hrabrosti da iznesu pravo stanje stvari. Ti su podaci uopšte prepuni laži, izvrtanja, krivih tumačenja i računanja po proseku (koja neobaveštenom dokazuju mnogo a obaveštenom ništa), zatajivanja najvažnijih stvari, i samo dokazuju samoljubivu zaslepljenost i nečasnost tih fabrikanta. Iz govora lorda Ashleya od 15. marta 1844. u Donjem domu o desetočasovnom radnom danu uzećemo nekoliko podataka o odnosu uzrasta i polova, podataka koji se odnose samo na jedan deo engleske fabričke industrije, a koje fabrikanti nisu opovrgli. Od 419 590 fabričkih radnika Britanske imperije (1839) bili su 192 887, dakle skoro polovina, ispod 18 godina, i 242 296 ženskog pola, od kojih 112 192 ispod 18 godina. Prema tome, ostaje 80 695 muških radnika ispod 18 godina i 96 599 muških odraslih radnika, ili 23 procenta, dakle *ni puma četvrtina* od ukupnog broja. Od ukupnog broja radnika žena je u fabrikama

* *Stanje je u pogledu najamnine trenutno veoma nenormalno u nekim granama fabrikacije pamuka u Lankaširu; stotine mladića, između 20 i 30 godina, koji rade kao piecери i slično ne dobijaju nedeljno više od 8 do 9 šilinga, dok pod istim krovom dečaci od 13 godina zaraduju po 5 šilinga, a devojke između 16 i 20 godina po 10 do 12 šilinga nedeljno. * Izveštaj fabričkog insp. L. Hornera, oktobar 1844.

pamuka bilo $56\frac{1}{4}$ procenata, u fabrikama vune $69\frac{1}{2}$, fabrikama svile $70\frac{1}{3}$ i u predionicama lana $70\frac{1}{2}$ procenata. Ti su brojevi dovoljni da dokažu potiskivanje muških odraslih radnika. A bilo bi isto tako dovoljno da udemo u prvu fabriku da bismo se u to uverili. Iz toga nužno proističe onaj naopaki karakter postojećeg socijalnog uređenja, koje baš zbog svog prinudnog karaktera ima najubitačnije posledice po radnike. Ženski rad razara pre svega porodicu; jer kad žena provede dnevno 12 - 13 časova u fabrici i kad muž radi na istom ili na nekom drugom mestu, šta onda biva s decom? Ona rastu divlje kao korov, daju se na čuvanje za jedan ili jedan i po šiling nedeljno, a kako se tada s njima postupa, može se zamisliti. Stoga u fabričkim distriktima nesrećni slučajevi u kojima zbog nedostatka nadzora padaju kao žrtve deca postaju tako mnogobrojni da to izaziva strah. Liste mančesterskog činovnika za pregled mrtvaca (prema izveštaju Fact. Inq. Comm., Rept. of Dr. Hawkins, p. 3) za 9 meseci iskazuju 69 smrtnih slučajeva usled opekotina, 56 usled davljenja, 23 usled pada, 67 usled drugih nesrećnih slučajeva, ukupno dakle 215 nesrećnih slučajeva,* dok se u nefabričkom delu Liverpula za dvanaest meseci desilo samo 146 smrtnih nesrećnih slučajeva. Pri ovome se ne uzimaju nesrećni slučajevi u rudnicima uglja kod oba grada, a sem toga treba uzeti u obzir da mančesterski coroner¹ nema vlasti nad Salfordom, te da je broj stanovnika oba okruga skoro jednak. »Manchester Guardian« izveštava skoro u svakom broju o jednom ili više slučajeva smrti od opekotina. Po sebi se razume, a i činjenicama je potpuno utvrđeno, da opšta smrtnost male dece raste i zbog rada majki. Žene se vraćaju u fabriku često već trećeg ili četvrtog dana posle porođaja i, naravno, ostavljaju svoje odojče; u slobodnim časovima moraju brzo trčati kući da nahrane dete i da bi uz to i same nešto jele — jasno je kakvo mora biti to hranjenje. Lord Ashley navodi iskaze nekoliko radnica:

»M. H., kojoj je dvadeset godina, ima dva deteta, mlade je odojče, a čuva ga ono drugo, nešto starije dete; ona izjutra nešto posle pet časova odlazi u fabriku i vraća se kući u osam časova uveče; preko dana joj iz grudi toliko ide mleko da joj sve kroz haljinu kaplje. H. W. ima tri deteta, ide od kuće ponedeljkom oko pet časova izjutra i vraća se tek subotom oko sedam časova uveče — i tada ima toliko posla oko svoje dece da ne može leći pre tri časa izjutra. Često je formalno do kože pokisla i prinuđena je da i u tom stanju radi. »Grudi su me užasno bolele i bila sam mokra od mleka koje je kapalo.«

Taj sramni sistem samo potpomaže upotrebu narkotičnih sredstava za umirenje dece, koja su se u fabričkim distriktima zaista široko

* Od onih koji su 1843. usled nesrećnih slučajeva doneti u mančestersku bolnicu stradalo je od opekotina 189, i slovima: sto osamdeset i devet. Koliko ih je od toga umrlo, to se ne kaže.

¹ islednik koji vrši pregled leša u slučajevima nasilne ili iznenadne smrti.

i rasprostranila; dr Johns, glavni registrator mančesterskog distrikta, mišljenja je da je taj običaj glavni uzrok čestih smrtnih slučajeva od grčeva. Rad ženin u fabrici nužno sasvim razara porodicu i to razaranje ima u današnjem društvenom stanju koje počiva na porodici u najvećoj mjeri demoralizirajuće posledice kako za bračne parove, tako i za decu. Majka koja nema vremena da se brine o svom detetu, da mu u prvim godinama ukazuje najobičnije nežnosti, majka koja jedva stiže da vidi svoje dete, ne može biti tom detetu majka, ona mora postati prema njemu ravnodušna, postupati s njim bez ljubavi i staranja, kao s kakvim tuđim detetom; a deca koja su odrasla u takvim prilikama docnije su za porodicu sasvim izgubljeni, ona se ne mogu nikad ugodno osećati ni u porodici koju budu sami zasnovali, jer su se navikli samo na usamljenički život, pa time sa svoje strane doprinose i inače opštem potkopavanju porodice kod radnika. Sličan uticaj na razaranje porodice vrši i dečji rad. Kad deca odrastu toliko da zarađuju više no što njihove roditelje staju troškovi oko njih, onda roditeljima daju izvesnu sumu za stan i hranu, a ostatak troše po svojoj volji. To se dešava često već od četrnaeste i petnaeste godine. (Power, »Rept. on Leeds«, passim, Tufnell, »Rept. on Manchester«, p. 17 etc. u fabričkom izveštaju.) Jednom reči, deca se osamostaljuju i na roditeljski dom gledaju kao na gostionicu, koju često, kad im se ne dopada, zamenjuju i drugom.

U mnogim slučajevima ženin rad ne razara sasvim porodicu, nego je postavlja na glavu. Žena porodicu hrani, a muž sedi kod kuće, čuva decu, čisti i kuva. Taj se slučaj dešava često, vrlo često; u samom Mančesteru biće na nekoliko stotina takvih ljudi, osuđenih na kućne poslove. Može se zamisliti kakav opravdan gnev kod radnika izaziva ovo njihovo faktičko uškopljenje; i koliko to znači obrtanje odnosa u porodici, dok ostali društveni odnosi ostaju isti. Preda mnom je pismo jednog engleskog radnika, Roberta Poundera, Baron's Buildings, Woodhouse Moor - Side, u Lidsu (buržoazija ga može tamo potražiti, pa radi nje i dajem tačnu adresu), upućeno Oastleru, a naivnost tog pisma mogu samo upola izneti; pravopis se može donekle podražavati na nemačkom jeziku, ali jorkširski dijalekt nikako.¹ On u njemu piše kako je neki drugi radnik, njegov poznanik, pri jednom putovanju tražeći posla, našao u St. Helensu u Lankaširu jednog starog prijatelja.

• Tako ga on, gospodine, nade, i kad ude u njegovu izbu, koja je, zamislite bila vlažan, nizak podrum, naiđe na nameštaj, koji ovako opisuje — dve stare stolice, jedan okrugli tronogi sto, jedan sanduk, umesto kreveta gomila stare slame, u jednom uglu, s nekoliko prljavih čaršava i dva drveta na ognjištu. I kad je moj jadni drug

¹ Pošto u srpskohrvatskom jeziku ne postoji odgovarajući radnički žargon, ili bar prevodilac nije tome vešt, prilikom prevodenja nije prenesena ortografska nepravilnost pisma ovog priprostog radnika, već se pismo daje u ortografski pravilnoj formi, mada Engels, prevodeći to pismo sa engleskog na nemački, reprodukuje i nepravilnu ortografiju da se ne bi izgubio tragikomičan ton pisma, koji ga čini mnogo dirljivijim.

ušao, siroti Jack je sedeo pored vatre na drvetu, i šta mislite da je radio? On je krpio svojoj ženi čarape, a kad vide svog starog prijatelja na vratima, htjede posao ostaviti i sakriti, ali je Joe (tako se zove moj poznanik) to ipak primetio i zapitao Jacka: „Do davola, gde ti je žena i zašto ti radiš njen posao?” Jack se veoma zastide i odgovori: „Ja znam da to nije moj posao, ali moja sirota žena je od pola šest izjutra do osam časova uveče u fabrici, i kad dođe kući tako je umorna da ne može ništa raditi; stoga ja radim sve mesto nje, pošto i tako nemam posla; evo već tri godine kako sam bez posla, i celog ću života biti bez njega.” Tada on pusti jednu krupnu suzu i produži: „Za žene i decu ovde ima rada, a za muškarce ne. Lakše je naći 100 f. na ulici nego rada u fabrici. Ja nikad nisam mogao pomisliti da ćeš me ti ili ma ko drugi zateći da krpim čarape, to je rdav posao, ali ona se jedva drži na nogama i ja se bojim da se ne razboli, pa šta će tada s nama biti? Evo već otkad celu kuću ona izdržava.” Joe ga upita: „Pa kad ti tako odavno nemaš rada, kako onda živiš?” „S početka nam nije bilo tako rdavo, ali docnije je sve gore bivalo. Ti znaš, kad sam se oženio, imao sam dosta posla i nisam bio len.” „Ne, nisi ti bio len.” „I imali smo lepo namešten stan i Mary nije morala raditi; ja sam zarađivao dovoljno za oboje nas, ali sada se svet preokrenuo: Mary mora raditi, a ja moram da sedim kod kuće, da pazim decu i moram prati veš, krpiti i kuvati, da bi se sirota žena mogla odmoriti kad dođe uveče. Znaš Joe, teško je za nekog ko nije tako navikao.” Joe reče: „Da, brate, teško je.” I Jack se opet zaplaka i reče da on nikad više ne bi želeo ni da se rodi, ni da se ženi, ali kad se venčavao sa Mary, on nije mislio da će život biti tako mučan. „Mnogo puta sam zakukao zbog toga”, reče Jack. A kad je Joe to čuo, gospodine moj, on je, pričao mi je, proklinjao sve ovo, i fabrike i fabrikante i vladu, sručivši sve psovke koje je još od detinjstva naučio u fabrici.▪

Može li se zamisliti nenormalnije, besmislenije stanje od ovoga koje je opisano u ovom pismu? Pa ipak, to stanje koje čoveka obezmužava, a ženi oduzima njenu ženstvenost, a da ne može dati ni čoveku pravu ženstvenost, ni ženi pravu muškost, stanje koje najsmrtnije ponizuje oba pola i ljudsku prirodu u njima, to stanje je krajnja posledica naše visokohvaljene civilizacije, poslednji rezultat svih napora koje su stotinama generacija uložile da poboljšaju položaj svoj i svoga potomstva! Kad vidimo kako je sav naš trud i rad po rezultatu ravan nuli, mi moramo ili sumnjati u čovečanstvo, njegovu dobru volju i njegovu sudbinu, ili moramo priznati da je ljudsko društvo do danas tražilo svoju sreću na pogrešnom putu; mi moramo priznati da jedan tako totalno naopak odnos polova može doći samo otuda što je taj odnos od samog početka bio pogrešno postavljen. Ako je gospodstvo ženino nad mužem, kako ga je nužno izazvao fabrički sistem, neljudsko, onda mora biti neljudsko i prvobitno gospodstvo muževno nad ženom. Ako žena sada, kao ranije muž, zasniva svoje gospodstvo na tome što veći, pa čak i sav prihod opštoj porodičnoj imovini donosi ona, iz toga nužno izlazi da ova zajednica dobara nije istinska, razumna, jer se u njoj jedan član porodice razmeće zbog svog većeg udela. Ako se porodica današnjeg društva raspada, onda se baš kroz taj raspad pokazuje da veza koja je održavala porodicu nije u stvari bila porodična ljubav, već privatni interes koji je

nužno zadržan u lažnoj zajednici dobara.* Isti odnos sreća se i kod dece koja izdržavaju svoje nezaposlene roditelje, ako ne plaćaju roditeljima za stan i hranu, kako je ranije pomenuto. Dr Hawkins tvrdi u fabričkom izveštaju da je taj odnos dosta čest i da je u Mančesteru uopšte notoran. Kao tamo žena, tako i u ovom slučaju deca gospodare u kući, za što lord Ashley u svom govoru (sednica Donjeg doma od 15. marta 1844) iznosi jedan primer. Neki čovek je izgrdio svoje dve kćeri što su išle u krčmu, a one su izjavile da im je dosadilo to tutorisanje: *Damn you, we have you to keep,*¹ i da i one hoće da nešto imaju od svog rada; otišle su iz roditeljske kuće i prepustile oca i majku njihovoj sudbini.

Neudatim ženama koje su odrasle u fabrikama nije nimalo bolje nego udatima. Po sebi se razume da devojka koja je radila u fabrici od svoje devete godine nije u stanju da se upozna s kućnim poslovima i stoga su sve fabričke radnice bez imalo iskustva u kućnim poslovima i nisu nikako pripremljene za dobre domaćice. One ne znaju ni šiti, ni plesti, ni kuvati, ni prati, ne poznaju najobičnije domaće poslove i nemaju ni pojma o ophođenju s malom decom. Izveštaj *Fact. Inq. Comm.* daje mnogo primera za tu činjenicu i dr Hawkins, komesar za Lankašir, daje ovakvo svoje mišljenje (str. 4. Izveštaja):

»Devojke se udaju rano i nepromišljeno, one nemaju ni vremena, ni sredstava, ni prilike da se nauče običnim dužnostima porodičnog života, a i kad bi sve to imale, ne bi imale u braku vremena da te dužnosti vrše. Mati je svakodnevno po 12 časova odvojena od svog deteta; dete čuva za to pogodena devojčica ili stara žena; uz to ni stan fabričkih radnika najčešće nije udoban porodični dom (*home*), već je to često neki podrum bez ikakvog uređaja za kuvanje i pranje, bez ičega čime bi se moglo šiti, krpiti ili popravljati, bez ičega što bi život činilo prijatnim i civilizovanim i što bi privlačilo domaćem ognjištu. Iz ovog i drugih razloga, a naročito radi bolje životne sreće za malu decu, ja mogu samo želeći i nadati se da će doći vreme kad će se udatim ženama zabraniti rad u fabrikama.«

Za pojedine primere i iskaze up. »*Fact. Inq. Comm. Report*«, Cowell, evid. p. 37, 38, 39, 72, 77, 50. Tufnell, evid. p. 9, 15, 45, 54 etc.

Ali to još nije najgore. Moralne posledice ženskog rada po fabrikama su još mnogo gore. Zduživanje oba pola i svih uzrasta u istoj prostoriji za rad, njihovo neizbežno međusobno zblizavanje, gomilanje ljudi bez ikakvog intelektualnog i moralnog obrazovanja na jednom tesnom

* Koliki je broj udatih žena koje rade po fabrikama vidi se iz jednog izveštaja koji su dali sami fabrikanti: U 412 fabrika u Lankaširu radilo je 10 721 žena; od njihovih muževa u fabrikama radili su isto tako samo njih 5 314, 3 927 su radili druge poslove, 821 nisu imali posla, a o 659 njih nije bilo podataka. Dakle, na svaku fabriku dolaze prosečno po dvojica, ako ne i trojica muškaraca koji žive od rada svojih žena.

¹ Idi do đavola, dosta nam je što moramo da te izdržavamo.

prostoru nema baš povoljne posledice po razvitak ženskih karaktera. Fabrikant, čak i kad vodi računa o tome, može intervenisati samo onda kad se desi nešto zaista skandalozno; on ne može doznati, pa dakle ni sprečiti trajno, manje приметно delovanje lakomislenih karaktera na moralnije, a naročito na mlađe. Ali baš to delovanje je najštetnije. Jezik kojim se govori u fabrikama predstavljen je fabričkim komesarima od 1833. s mnogih strana kao »nepristojan«, »rdav«, »prljav« itd. (Cowell, evid. p. 35, 37 i na mnogim drugim mestima). Stvar je u malome ista, kao što smo je u velikim gradovima videli u velikom. Koncentracija stanovništva ima isto dejstvo na iste ljude, pa bilo da se radi o koncentraciji u velikom gradu ili u manjoj fabrici. Ako je fabrika manja, to je i približavanje veće, a kontakti neizbežniji. A posledice toga ne izostaju. Jedan očevidac u Lesteru kaže da bi on radije pustio svoje kćeri da prose nego da idu u fabriku—da su to prave paklene jazbine, da većina prostitutki u gradu ima da zablagodari fabrikama za svoju sudbinu (Power, evip. p. 8), a neki drugi, iz Manchestera »ne ustručava se da tvrdi da tri četvrtine mladih fabričkih radnica od 14 - 20 godina nisu nevine« (Cowell, evid. p. 57). Komesar Cowell je uopšte mišljenja da moralnost fabričkih radnika stoji nešto ispod prosečne moralnosti radničke klase (p. 82), a dr Hawkins kaže (»Rept.« p. 4):

»Ocena seksualne moralnosti se ne može dati dobro u brojevima, ali ako se smem osloniti na svoje vlastito posmatranje i na opšta mišljenja onih s kojima sam govorio, kao i na sve pokazane mi činjenice, onda se dobija krajnje porazna slika o uticaju fabričkog rada na moralnost ženske mladeži.«

Uostalom, razume se da fabrička potčinjenost kao i svaka druga, čak i pre, daje poslodavcu jus primae noctis¹. Fabrikant je u tom pogledu gospodar nad telom i dražima svojih radnika. Opuštanje je dovoljna kazna da se u devet od deset, ako ne i u devedeset i devet od sto slučajeva slomi svaki otpor devojaka, koje uostalom i nemaju nikakav veliki razlog za čuvanje nevinosti. Ako je fabrikant dovoljno drzak—a komisijski izveštaj priča o više takvih slučajeva—onda je njegova fabrika u isto vreme i njegov harem; a što svi fabrikanti ne upotrebljavaju svoje pravo, to nimalo ne menja stanje stvari u pogledu devojaka. U početku fabričke industrije, kad su fabrikanti u velikoj većini bili skorijejviči bez obrazovanja i bez ikakva obzira na društveno pritvorstvo, ništa ih nije moglo omesti u korišćenju njihovog »stečenog« prava.

Da bi se tačno sudilo o posledicama fabričkog rada za fizičko stanje ženskog pola, biće potrebno da se najpre uzme u obzir dečji rad i vrsta rada. Od početka nove industrije u fabrikama se zapošljavaju deca; najpre, skoro isključivo zbog malih razmera—docnije uvećanih—mašina, i to su se uzimala deca iz sirotišta koju su fabrikanti kao »učenike« nimali na više godina. Ona su imala zajednički stan i jedna-

¹ pravo prve noći

ko odelo i, naravno, bila potpuno robovi svojih poslodavaca, koji su s njima postupali s najvećom bezobzirnošću i varvarstvom. Već 1796. je opšte negodovanje koje je taj sistem izazvao u društvu našlo energičnog izraza u rečima dra Percivala i ser R. Peela (otac današnjeg ministra, i sam fabrikant pamuka) da je parlament 1802. doneo Apprentice - bill (Zakon o učenicima)^[96], kojim se uklanjaju najgore vapijuće zloupotrebe. Postepeno je nastupila konkurencija slobodnih radnika i potisla ceo sistem učenika. Postepeno su se u gradovima fabrike sve više podizale, mašine uvećavale i zidale sve prostranije i zdravije prostorije za rad; sve više rada je bilo i za odrasle i mladiće i tako je nešto opao relativan broj uposlene dece, a prosečno doba stupanja na rad nešto se popelo. Sada je već radilo malo dece ispod 8 - 9 godina. Docnije se, kao što ćemo videti, i zakonodavna vlast zauzela više puta za zaštitu dece od buržoazije, silno pohlepne za novcem.

Velika smrtnost radničke dece, a naročito dece fabričkih radnika, dovoljan je dokaz o nezdravom položaju u kome ona provode svoje prve godine. Ti uzroci ostavljaju traga i na onoj deci koja ostanu u životu, samo, razume se, ne deluju tako jako kao na onu koja im podlegnu kao žrtve. U najblažem slučaju, oni stvaraju sklonost ka oboljenjima ili sprečavaju razvijanje, pa je stoga telesna snaga te dece ispod normalne. Devetogodišnje dete jednog fabričkog radnika koje je odraslo u oskudici, nemaštini i nestalnim prilikama, u vlazi, na hladnoći, nedovoljno odeveno i u slabom stanu, nema ni izdaleka takvu sposobnost za rad kao ono koje je odraslo u zdravijim prilikama. U devetoj godini šalje se u fabriku, radi dnevno 6 $\frac{1}{2}$ sati (ranije 8, još ranije 12 - 14, pa i 16 sati) do trinaeste godine, a od tada pa do osamnaeste 12 sati. Uzroci koji izazivaju slabljenje deluju i dalje, a uz to počinje delovati i rad. Svakako se ne može poricati da devetogodišnje dete, pogotovo dete jednog radnika, može izdržati dnevni rad od 6 $\frac{1}{2}$ sati a da to ne izazove *vidljivu* štetu po njegov razvitak, štetu koja je očigledno izazvana tim radom; ali bavljenje u zagušljivoj, vlažnoj, a uz to često i vreloj fabričkoj atmosferi ne doprinosi nimalo njegovom zdravlju. U svakom je slučaju neoprostivo što se godine detinjstva, koje treba da budu posvećene isključivo fizičkom i duhovnom razvoju dece, prinose na žrtvu pohlepi neosetljive buržoazije, što se deci oduzima škola i čist vazduh, da bi bila eksploatisana radi bogaćenja gospode fabrikantata. Buržoazija, naravno, kaže: Ako mi decu ne uposlmo u fabrikama, ona ostaju u okolnostima nepovoljnim po njihov razvitak. To je u celini tačno. No ako se uđe u pravo značenje tih reči, one ne govore ništa drugo već to da buržoazija radničku decu prvo stavlja u takve rdave prilike, a zatim te rdave prilike koristi za sebe — ona se poziva na nešto za šta je kriva ona sama, kao npr. na fabrički sistem, ona pravda svoje današnje grehe onima što ih je učinila juče. I kad im fabrički zakon ne bi unekoliko vezivao ruke, koliko bi tek onda vodili računa o radničkim interesima ti »dobronamerni«, »humani« buržuji, koji

su i svoje fabrike podigli samo radi radničkog blagostanja! Čujmo šta su oni radili pre no što su im fabrički inspektori zaseli za vrat; neka ih bije svedočanstvo koje su oni sami priznali, izveštaj fabričke komisije od 1833.

Izveštaj centralne komisije govori da su fabrikanti uzimali na rad decu retko od pet, često od šest, vrlo često od sedam, a ponajviše od osam do devet godina, da je radno vreme iznosilo često 14-16 sati dnevno (ne računajući tu slobodno vreme za obede), da su fabrikanti dozvoljavali da nadzornici tuku i zlostavljaju decu, pa su to često i sami činili; tu se štaviše govori i o slučaju da je jedan škotski fabrikant konjem stigao jednog odbeglog šesnaestogodišnjeg radnika, nagnao ga da se trčeci pred konjem, istom brzinom kojom je kasao konj, vrati, i neprestano ga udarao dugačkim bičem! (Stuart, evid. p. 35). U velikim gradovima, gde se radnici jače suprotstavljaju, takvi se slučajevi dešavaju svakako ređe. Ali se lakomost kapitaliste ne zadovoljava ni ovim dugim radnim vremenom. U zgrade i mašine uloženi kapital trebalo je svim mogućim sredstvima učiniti što rentabilnijim, omogućiti mu da radi što više. Stoga su fabrikanti uveli sramni sistem noćnog rada; neki su imali dvostruk broj radnika potrebnih da drže fabriku u pogonu, i jedni su radili dvanaest dnevnih, a drugi dvanaest noćnih časova. Lako se može zamisliti kakve je posledice po telesno stanje moralo imati takvo dugotrajno oduzimanje noćnog odmora, koji se ne može nadoknaditi nikakvim spavanjem danju, naročito po stanje manje i veće dece, pa i odraslih. Neizbežni rezultati toga su bili razdraženje čitavog nervnog sistema, spojeno s opštim slabljenjem i klonulošću tela. Uz to sve jači podstrek i nadražaj na pijanstvo, na razuzdano polno opštenje; jedan fabrikant svedoči (Tufnell, evid. p. 91) da se za dve godine dok se u njegovoj fabrici radilo noću rodio dvaput veći broj vanbračne dece i da je uopšte nastala takva demoralizacija da je on morao ukinuti noćni rad. Drugi fabrikanti su postupali još varvarskije, zadržavali su, i to *više puta sedmično*, radnike po 30-40 sati na radu, jer njihova smena nije bila u punom broju, pa je njena svrha bila da smeni samo jedan deo radnika, kojima se davalo nekoliko časova za spavanje. Izveštaji komisije o tom varvarstvu i njegovim posledicama prevazilaze sve što im je inače o tome poznato. Takvih strahota o kakvima se ovde priča nema nigde više— a mi ćemo docnije videti kako buržoazija stalno smatra da svedočanstvo komisije govori *u njenu korist*. Posledice takvog radnog vremena nastupile su vrlo brzo: Članovi komisije pričaju o masi bogalja koje su sreli i koji za svoju osakaćenost imaju da blagodare jedino dugom radnom vremenu. Ta osakaćenost se obično sastoji u iskrivljenju kičme i nogu, i Francis Sharp, M.R.C.S. (član kraljevskog kolegijuma hirurga) u Lidsu ovako ga opisuje:

«Pre nego što sam došao u Lids nisam nikad video pravo iskrivljenje donjih krajeva bedrene kosti. U početku sam mislio da je to rahitis, ali masa pacijenata

koji su se javljali u bolnicu i pojava bolesti u dobu u kom deca obično više nisu podložna rahitisu (8 do 14 godina), kao i okolnost da se zlo pojavilo tek sa stupanjem dece na rad, sve me je to ubrzo nagnalo da promenim svoje mišljenje. Dosad sam video otprilike sto takvih slučajeva i mogu najodlučnije izjaviti da su oni posledica preteranog rada; koliko ja znam, to su sve bila fabrička deca, i sama ona pripisuju zlo tome uzroku. — Broj slučajeva krivljenja kičme na koje sam naišao i koji su sigurno posledica dugog stajanja neće biti manji od tri stotine (Dr Loudon, evid. p. 12, 13).

Isto tako govori dr Hey iz Lidsa, koji je 18 godina bolnički lekar:

»Iskrivljenje kičme se među fabričkim radnicima vrlo često vidi. Kod nekih je ono prosto posledica preteranog rada, a kod drugih posledica uticaja dugog rada na prvobitno slabu ili rdavom hranom oslabljenu konstituciju.« Izgleda da su osakaćenja češća od tih bolesti; kolena su savijena unutra, vezivno tkivo kostiju vrlo često olabavljeno i omlitavelo, a duge nožne kosti savijene. Naročito iskrivljeni i prekomerno razvijeni su bili odebljali krajevi tih dugih kostiju, a ti su pacijenti dolazili iz fabrika u kojima se često radilo vrlo dugo (Dr Loudon, evid. p. 16).

Isto vele i hirurzi Beaumont i Sharp iz Bradforda. Izveštaji komesara Drinkwatera, Powera i dra Loudona sadrže masu primera, a izveštaji Tufnella i dra ser Davida Barryja, koji su obraćali manje pažnje na tu tačku, samo pojedine primere takvih iskrivljenosti (Drinkwater, evid. p. 69 dva brata, p. 72, 80, 146, 148, 150 dva brata; 155 i mnoge druge; Power, evid. p. 63, 66, 67 dvaput, 68 tripot, 69 dvaput; u Lidsu p. 29, 31, 40, 43, 53 ff.; dr Loudon, evid. p. 4, 7 četiri puta, 8 više puta etc.; ser D. Barry, p. 6, 8, 13, 21, 22, 44, 55 tripot etc.; Tufnell, p. 5, 16 etc.). Komesari za Lankašir, Cowell, Tufnell i dr Havkins, skoro sasvim su zanemarili ovu stranu medicinskih rezultata fabričkog sistema, iako se taj okrug brojem bogalja potpuno može takmičiti s Jorkširoom. Ja sam retko kad prošao kroz Mančester a da ne sretne tri do četiri bogalja, koji su imali isto iskrivljenje kičme i nogu kao i opisani, i često sam baš na to dosta obraćao pažnju i mogao sam to da posmatram. Znam jednog bogalja koji potpuno odgovara gornjem opisu dra Heya i koji je to postao u fabrici g. Douglasa u Pendletonu, koju među radnicima još uvek bje glas zbog ranijeg dugog radnog vremena, koje je trajalo i noću. Na toj vrsti bogalja vidi se odmah otkud dolazi njihova iskrivljenost; svi oni izgledaju podjednako, kolena su im savijena unutar i nazad, stopala unutra, zglobovi su razvijeni nepravilno i zadebljali, a kičma je često iskrivljena napred ili u stranu. Ali izgleda da su najgore postupali čovekoljubivi fabrikanti svile u distriktu Macclesfield, pošto su u tim fabrikama radila i vrlo mlada deca, od pet i šest godina. U naknadnim podacima komesara Tufnella nailazimo na iskaz nadzornika fabrike Wrighta (p. 26) čije su obe sestre najsravnije osakaćene radom i koji je nabrojao izvestan broj osakaćenih u više ulica, od kojih su neke najčistije i najlepše u Macclesfieldu; on je našao u Townley Streetu deset, George Streetu pet, Charlotte Streetu četiri, Watercotsu petnaest, Bank Topu tri, Lord

Streetu sedam, Mill Lane-u dvanaest, Great George Streetu dva, u sirotinjskom domu dva, Park Greenu jednog, Pickford Streetu dva bogalja, čije su porodice jednoglasno izjavile da su oni ubogaljeni usled prekomernog rada u fabrikama za tramiranje svile. Na str. 27 naveden je primer dečaka koji je bio tako osakaćen da se nije mogao popeti ni uz kakve stepenice i pominju se primeri devojaka kojima su bila iskrivljena leđa i bedra.

I druge nenormalnosti su nastajale od tog preteranog rada, naročito ravni tabani, na koje je ser D. Barry često nailazio (npr. str. 21 dvaput i dalje) i o čemu kao o čestoj pojavi govore i lekari i hirurzi iz Lidsa (Loudon, p. 13, 16 etc.). U slučajevima gde su jaka konstytucija, bolja hrana i druge okolnosti omogućile mladom radniku da se odupre uticajima varvarske eksploatacije, nalazimo ipak bolove u leđima, bedrima i nogama, otekle zglavkove, proširene vene ili velike, tvrde čireve po butinama i listovima. Ta zla kod radnika utvrđena su kao gotovo opšta; izveštaji Stuarda, Mackintosha, ser D. Barryja sadrže na stotine primera i gotovo ne znaju nijednog radnika koji ne pati od nekog od tih zala; i u ostalim izveštajima o pojavi tih posledica svedoče bar mnogi lekari. Mnogobrojni primeri navedeni u izveštaju o Škotskoj ne dopuštaju sumnju u to da trinaestočasovni rad i kod 18 do 22 - godišnjih radnika oba pola izaziva u najmanju ruku iste posledice, i to kako u predionicama lana u Dandiju i Dunfermline-u, tako i u fabrikama pamuka u Glazgovu i Lanarku.

Sva ova zla objašnjavaju se lako prirodom samog fabričkog rada, koji je svakako, kako kažu fabrikanti, vrlo »lak«, ali baš zbog te svoje lakoće i zamorniji od svakog drugog. Radnici nemaju mnogo šta da rade, ali za sve vreme rada moraju *stajati*, bez mogućnosti da sednu. Ko bi seo na prozor ili korpu, kažnjava se; a taj dugotrajni uspravni položaj, taj neprestani mehanički pritisak gornjeg dela tela na kičmu, bokove i noge nužno izaziva pomenute posledice. To stajanje svakako nije nužno za sam rad, pošto su u Notingemu, bar u odeljenjima za dubliranje, uvedena sedišta (posledica toga bio je nestanak pomenutih zala, a radnice su pristale da rade i duže vremena), ali u fabrici gde radnik radi samo za buržuja i gde mu je malo stalo da rad obavlja dobro, on bi se tim sedištem služio verovatno više nego što bi to fabrikantu bilo ugodno i korisno — i da bi se buržuju oštetilo nešto manje sirovine, radnici moraju žrtvovati zdravlje svojih udova*. Sem toga, taj dugotrajni uspravni položaj zajedno sa, u većini slučajeva, rđavom atmosferom fabrika iscrpljuje znatno sve telesne snage, što povlači za sobom bolesti koje su više opšteg negoli lokalnog karaktera. Fabrička atmosfera je obično u isto vreme vlažna i topla, u većini slučajeva toplija no što je potrebno, a ako ventilacija nije *veoma* dobra, atmosfera je zagušljiva, bez dovoljno kiseonika, ispunjena prašinom i parom ma-

* U predionici jedne fabrike u Lidsu su takođe uvedena sedišta, Drinkwater evid. p. 85.

šinskog ulja, koje je gotovo svuda razliveno po podu, upija se u nj i rastvara u njemu; sami radnici su već zbog toplote lako obučeni i stoga bi pri neujednačenosti temperature u prostoriji neizbežno nazeblili; provetravanje im je pri toj toploti neprijatno, postepena klonulost koja im obuzima sve telo usporava im sve telesne funkcije, umanjuje telesnu toplotu, koja se stoga mora podržavati spolja, i tako je radniku najlagodnije kad može pri potpuno zatvorenim prozorima da ostane u toploj atmosferi svoje fabrike. Uz to dolazi još i delovanje čestih iznenadnih promena temperature pri izlaženju iz vrele fabričke atmosfere na vlažan ili hladan vazduh; radnik nije u mogućnosti da se dovoljno zaštititi od kiše ili da vlažno odelo zameni suvim, a to su sve okolnosti koje stalno izazivaju nazebl. I kad se uz to ima na umu da se pri svem tome nijedan mišić tela stvarno ne napreže, ne radi, osim možda mišića nogu, da ništa ne deluje nasuprot umrtvljujućem i iznuravajućem dejstvu pomenutih okolnosti, da nema nikakvog vežbanja koje bi moglo dati mišićima snagu, vlaknima gipkost i otpornost, da radnicima od malih nogu nedostaje vremena za kretanje po čistom vazduhu, onda nam više neće izgledati čudnovato što lekari skoro jednoglasno izjavljuju u fabričkom izveštaju da su oni kod fabričkih radnika našli vrlo malo otporne snage prema bolestima, opštu depresiju svih životnih aktivnosti, stalno opadanje svih duhovnih i telesnih snaga. Čujmo najpre ser D. Barryja:

•Nepovoljni uticaji fabričkog rada na radnike su ovi: 1. apsolutna nužnost da radnici usklade tempo svojih fizičkih i umnih naprezanja sa mašinom, koju pokreće ravnomerna i neprekidna sila; 2. izdržavanje u stojećem položaju u neprirodno dugim periodima, između kojih su prekidi suviše kratki; 3. lišavanje sna (usled dugog radnog vremena, bolova u nogama i opšte telesne iscrpenosti). Uz to još dolaze često niske, tesne, prašljive ili vlažne radne prostorije, nečist vazduh, pregrejana atmosfera, neprestano znojenje. Stoga naročito dečaci, sa vrlo malo izuzetaka, veoma brzo gube rumenu svežinu detinjstva i postaju bleđi i mršaviji od drugih dečaka. Čak i učenik ručnog tkača, koji s bosim nogama stoji na zemljanom podu svoje tkačnice, zadržava svežiji izgled jer češće izlazi na čist vazduh. Ali fabričko dete nema nijedan slobodan trenutak, osim kad jede, a na vazduh izlazi samo onda kad ide na obed. Svi odrasli muškarci predioci su bleđi i mršavi, pate od slabog stomaka i nemanja apetita, i budući da su od mladosti odrasli u fabrici i da među njima nema nijednog visokog, atletski razvijenog čoveka, opravdan je zaključak da je njihov rad nepovoljan za razvitak muške konstitucije. Žene podnose rad mnogo bolje (sasvim prirodno, no mi ćemo videti da i one imaju svoje bolesti). (•General Report• by Sir D. Barry.)

Isto tako govori i Power:

•Mogu otvoreno reći da je fabrički sistem stvorio u Bradfordu veliko mnoštvo bogalja... i da se dejstvo dugotrajnog rada na telo ne pokazuje samo kao stvarna osakaćenost, već i mnogo opštije: kao kržljav rast, mlitavost mišića i nežan telesni sastav (Power, •Rept.,• p. 74).

Dalje već citirani hirurg* F. Sharp u Lidsu:

»Kad sam iz Scarborough-a došao u Lids, odmah mi je palo u oči da ovde deca uopšte izgledaju mnogo bleđa i slabija nego u Scarborough-u i okolini i da su im mišići mnogo nerazvijeniji. Isto sam tako našao da su mnoga deca neobično malena za svoje godine... Ja sam naišao na bezbrojne slučajeve škrofula, plućnih bolesti, stomačnih bolesti i slabog varenja, pri kojima sam, kao medicinar, odmah bio načisto da su nastale usled rada u fabrikama. Ja sam mišljenja da dug rad slabi nervnu energiju tela i da je on uzrok mnogih bolesti; kad ne bi stalno pridolazili ljudi sa sela, rasa fabričkih radnika bi se ubrzo sasvim degenerisala.«

Isto to kaže i Beaumont, hirurg u Bradfordu:

»Po mom mišljenju, ovdašnji sistem rada po fabrikama izaziva naročitu mlitavost celog organizma i time čini decu krajnje prijemčivom za epidemije i iznenadne bolesti... Ja sam odlučnog uverenja da je odsustvo svih potrebnih propisa za ventilaciju i čistoću u fabrikama glavni uzrok one naročite sklonosti ili prijemčivosti za bolesti, na koju sam u svojoj praksi tako često nailazio.«

Isto tako svedoči William Sharp junior¹:

»1. da sam imao priliku da posmatram dejstvo fabričkog sistema na dečje zdravlje, i to pod najpovoljnijim okolnostima« (u Woodovoj fabrici u Bradfordu, najuređenijoj u tom mestu, u kojem je on bio fabrički lekar); »2. da je to dejstvo sasvim sigurno i u velikom stepenu štetno, čak i pod tim povoljnim okolnostima; 3. da sam godine 1842.² lečio tri petine sve dece koja rade u Woodovoj fabrici; 4. da najštetnija posledica nije preovlađivanje osakaćenih, već oslabelih i bolesnih konstitucija; 5. da se sve to veoma popravilo otkako je Wood dečje radno vreme snizio na 10 časova.«

Sam komesar dr Loudon, koji navodi ova svedočanstva, kaže:

»Mislim da je dosta jasno dokazano da deca imaju nerazumno i nemilosrdno mnogo da rade i da odrasli moraju uzimati na se takvu količinu rada kakvu može izdržati jedva koje ljudsko biće. Usled toga mnogi umiru pre vremena, a drugi su celog života slabi i bolešljivi i, fiziološki govoreći, bojazan da će se zbog oslabljene konstitucije onih koji su ostali u životu dobiti slabo potomstvo i suviše je opravdana.«

I naposletku dr Hawkins kaže o Mančesteru:

»Mislim da većini putnika pada u oči nizak rast, slabunjavost i bledilo koji se zapažaju u Mančesteru uopšte, a naročito kod fabričkih radnika. Ja nisam nikad

* Takozvani hirurzi (surgeons) su svršeni medicinari isto tako kao i diplomirani lekari (physicians); stoga vrše i opštu lekarsku i hiruršku praksu. Iz izvesnih razloga njih čak pretpostavljaju diplomiranim lekarima.

¹ (1845) pogrešno dr Hey (vidi »Factories Inquiry Commission«, Second Report, 1833, C. 3, p. 23) — ² (1845) pogrešno 1832.

bio ni u jednom britanskom ili evropskom gradu u kome su degeneracije tela i boja lica tako očevidno odudarali od normalnog nacionalnog proseka. Udate žene nemaju očigledno nijednu karakterističnu osobinu engleske žene itd... Moram priznati da sva meni pokazana fabrička deca u Mančesteru, kako dečaci tako i devojčice, uopšte izgledaju potištena i bleđa; u izrazu njihovih lica nije bilo ničega od obične pokretljivosti, živosti i vedrine omladine. Mnoga su mi izjavila da baš ni najmanje ne osećaju potrebu da se subotom uveče i nedeljom poigraju po polju, već da više vole da mirno ostanu kod kuće.*

Dodajmo odmah ovde drugo mesto iz Hawkinsovog izveštaja, koje doduše samo upola spada ovamo, ali baš stoga i može stajati ovde kao god i na bilo kome drugom mestu:

»Neumerenost, razvrat i nedovoljna briga o budućnosti su glavne slabosti u karakteru fabričkog stanovništva, a tim se zlima može lako naći uzrok u načinu života koji je formiran u današnjem sistemu i koji *skoro neizbežno iz njega nastaje*. Opšte je priznato da su slabo varenje, hipohondrija i opšta slabost vrlo rasprostranjeni u ovoj klasi; posle dvanaest časova monotonog rada sasvim je prirodno da se traži razdražujuće sredstvo ove ili one vrste, ali kad uz to nastupe još i pomenuta bolesna stanja onda se brzo i uvek iznova pribegava alkoholnim pićima.*

Za sve ove iskaze lekara i komesara pruža sâm izveštaj stotine dokaza. Da prekomerni rad ometa rasteenje mladih radnika svedoče stotine podataka iz izveštaja; između ostalog Cowell navodi težinu 46 dečaka, svi od 17 godina i iz iste nedeljne škole, od kojih su 26 uposlenih u fabrikama teški prosečno 104,5 engleske funte¹, dok su 20 koji ne rade u fabrikama a pripadaju radničkoj klasi teški prosečno 117,7 engleskih funti². Jedan od najznatnijih mančesterskih fabrikanaata i i voda fabrikanaata³ u borbi protiv radnika—mislom Robert Hyde Greg—kaže jednom i sam da bi lankaširski fabrički radnici, kad bi se tako produžilo, ubrzo postali pigmeji*. Jedan poručnik, član regrutne komisije (Tufnell, p. 59) kaže da fabrički radnici nisu dovoljno sposobni za vojnu službu; da izgledaju mršavi i slabunjavi i da ih lekari često odbijaju kao nesposobne. U Mančesteru jedva da se može naći čovek od 5 stopa i 8 palaca⁴, skoro svi su visoki samo 5 stopa i 6-7 palaca⁵, dok u zemljoradničkim distriktima visina većine regruta iznosi 5 stopa i 8 palaca (razlika između engleske i pruske mere iznosi na 5 stopa oko 2 palca, za koliko je engleska manja).

Usled tih uticaja ljudi se vrlo brzo istroše. Većina njih su već u četrdesetoj godini nesposobni za rad, malo njih izdrži do četrdeset i pete, skoro nijedan do pedesete. To dolazi ne samo usled opšte te-

* Ova izjava nije uzeta iz Izveštaja.

¹ oko 47 kg — ² oko 53 kg — ³ (1887) i voda u borbi... — ⁴ oko 1,72 m — ⁵ 1,67 - 1,69 m

lesne slabosti već delimično i usled oslabeledog vida, što je posledica predenja na mule - mašini, pri kome radnik mora prikivati oči na dugi niz finih, paralelnih niti i time ih jako naprezati. Od 1 600 radnika koji su radili u više fabrika u Harpuru i Lanarku samo je njih 10 imalo preko 45 godina; od 22 094 radnika u raznim stokportskim i mančesterskim fabrikama samo 143 imaju preko 45 godina. Od ta 143 radnika 16 ih je zadržano na radu iz naročite milosti, a jedan je radio dečji posao. Jedna lista od 131 predioca sadrži samo 7 iznad 45 godina, pa ipak su ih fabrikanti kod kojih su radili svih 131 odbili kao »prestare«. Od 50 otpuštenih predilaca u Boltonu samo je dvojici bilo više od 50 godina, a ostali nisu imali prosečno ni 40— a svi su izgubili posao zbog suviše duboke starosti! Gospodin Ashworth, jedan poznati fabrikant, priznaje u jednom pismu lordu Ashleyu, da predioci u četrdesetim godinama ne mogu više da izrade potrebnu količinu prede i stoga se »pokatkad« otpuštaju; on četrdesetogodišnje radnike naziva »starim ljudima«! * Isto tako govori i komesar Mackintosh u izveštaju od 1833:

»Iako sam izučavanjem uslova dečjeg rada već bio pripremljen, ipak mi je bilo teško da verujem izjavama starijih radnika o njihovim godinama, tako rano stare ti ljudi.«

I hirurg Smellie u Glazgovu, koji leči uglavnom fabričke radnike, kaže da je kod njih 40 godina već duboka starost (old age) (Stuart, evid. p. 101). Istovetni iskazi nalaze se u Tufnella, evid. p. 3, 9, 15, Hawkinsa, »Rept.«, p. 4; evid. p. 14 etc. etc. U Mančesteru je to rano starenje radnika tako opšte da skoro svaki četrdesetogodišnjak izgleda za deset do petnaest godina stariji, dok imućne klase, kako muškarci tako i žene, vrlo dugo zadržavaju svoj dobar izgled ako mnogo ne piju.

Dejstvo fabričkog rada na žensko telo je takode sasvim svojevrsno. Deformacije koje potiču od dugog radnog vremena postaju kod žene još mnogo ozbiljnije; deformacija karlice, delom usled nepravilnog položaja i razvitka same karlične kosti, delom usled iskrivljenja donjeg dela kičmenog stuba, često je posledica dugog rada.

»Iako«, kaže dr Loudon u svom izveštaju, »ja sâm nisam naišao ni na jedan primer deformisane karlice i nekih drugih oboljenja, ipak su te stvari takve da ih svaki lekar mora uzimati kao verovatnu posledicu toga što deca imaju takvo radno vreme, a sem toga to potvrđuju i mnogi najveći medicinski autoriteti.«

Da se fabričke radnice teže porađaju nego druge žene i da su kod njih češći pobačaji, to potvrđuju i mnoge babice i ginekolozi, npr. dr Hawkins, evid. p. 11 et 13. Uz to žene pate i od opšte slabosti zajedničke svima fabričkim radnicima, a kad su trudne rade u fabri-

* Sve je uzeto iz govora lorda Ashleya na sednici Donjeg doma 15. marta 1844.

kama *do časa porođaja*—jer, naravno, ako suviše rano prestanu da rade, moraju se bojati da njihovo mesto ne bude popunjeno, a one otpuštene, a osim toga gube i zaradu. Dešava se vrlo često da se žene koje su još uveče radile idućeg jutra porode, a nije suviše redak ni slučaj da se porode u samoj fabrici među mašinama. I mađa sama gospoda buržuji u tome ne nalaze ništa naročito, možda će bar njihove žene priznati da je užas i sramno varvarstvo indirektno prinuditi trudnu ženu da do dana porođaja po 12 do 13 (ranije još i više) sati dnevno stoji na nogama, radi i često se sagiba. Ali to još nije sve. Ako žena može da ne radi 14 dana posle porođaja, ona se tome raduje i smatra da je to vrlo dugo. Mnoge se vraćaju u fabriku već posle osam, pa i posle tri do četiri dana, da odrade *puno* radno vreme. Jedanput sam čuo kako je fabrikant pitao nadzornika: Ta i ta se još nije vratila?—Ne.—Koliko je otkako se porodila?—Osam dana.—Pa mogla se već odavno vratiti. Ona druga ostaje u takvoj prilici tri dana kod kuće.—Naravno; strah da ne bude otpuštena, strah da ne ostane bez hleba, goni je, uprkos njenoj slabosti, uprkos bolovima, u fabriku; nije u interesu fabrikantata da njegovi radnici ostaju kod kuće zbog bolesti, oni se ne smeju razboljevati, radnice ne smeju ležati posle porođaja — inače bi njegove mašine morale mirovati ili bi on morao lupati svoju blagorodnu glavu privremenim zamenama; i radije no što bi učinio to, on otpušta svoje ljude kad se osmele da se razbole. Čujte (Cowell, evid. p. 77):

«Jedna se devojka oseća vrlo bolesna, jedva je u stanju da radi.—Zašto ne traži dozvolu da ide kući?—Ah, gospodine, „gospodin” je u tome vrlo škrt; ako nismo na radu četvrtinu dana, onda se izlažemo opasnosti da budemo otpušteni.»

Ili (Sir D. Barry, evid. p. 44): Thomas MacDurt, radnik, ima laku groznicu,

«ne može da ostane kod kuće, bar ne duže od četiri dana, jer se inače mora bojati da će izgubiti posao.»

I tako je u skoro svima fabrikama. Rad mladih devojaka izaziva u periodu njihovog razvoja i niz drugih nepravilnosti. Kod nekih, naročito onih koje se bolje hrane, fabrička vrućina ubrzava razvoj jače nego obično, tako da se neke devojke potpuno razvijaju već sa 12 do 14 godina; Robertson, već pomenuti, kako fabrički izveštaj kaže, «minentni» ginekolog u Mančesteru, iznosi u «North of England Medical and Surgical Journal» da je naišao na jednu jedanaestogodišnju devojčicu koja je bila ne samo potpuno razvijena žena nego već i trudna i da u Mančesteru nije baš nimalo retko da se petnaestogodišnje devojke porode. U takvim slučajevima fabrička toplota deluje baš kao i žega tropskih krajeva, pa se, kao i u tropskim krajevima, prekomerno rani razvitak sveti ranim nastupom starosti i iznemoglosti. Često se pak nailazi i na zadržani seksualni razvitak ženskog tela; grudi se razvijaju

dockan ili nikako, za šta Cowell daje primer na str. 35; u mnogim slučajevima menstruacija nastupa tek sa sedamnaestom ili osamnaestom, a pokatkad i sa dvadesetom godinom, a često i sasvim izostaje (dr Hawkins, evid. p. 11, dr Loudon, p. 14 etc., Sir D. Barry, p. 5 etc.). Neuredna menstruacija, povezana sa mnogo bolova i smetnji, naročito s malokrvnošću, vrlo je česta, u čemu su medicinski izveštaji jednodušni.

Ni deca koju takve žene rađaju, naročito ako za vreme trudnoće moraju da rade, ne mogu biti jaka. Naprotiv, u izveštaju se naročito deca iz Mančestera opisuju kao vrlo slabunjava, a samo Barry tvrdi da su ona zdrava — no kaže i to da u Škotskoj, gde je on vršio pregled, *gotovo nijedna udata žena ne radi*; uz to je tamo većina fabrika, izuzevši glazgovske, daleko od grada, što vrlo mnogo doprinosi jačanju dece. Radnička deca u najbližoj okolini Mančestera su skoro sva napredna i sveža, dok deca u gradu izgledaju bleđa i škrofulozna; ali već sa devetom godinom boja lica se naglo gubi, jer se tada šalju u fabriku i ubrzo se ne mogu više razlikovati od gradske dece.

Ima još nekih grana fabričkog rada koje su naročito štetne po zdravlje. U mnogim predionicama lana i pamuka leti masa končane prašine koja proizvodi tegobe u grudima, naročito u odeljenjima gde se grebena i češlja. Ljudi izvesne konstitucije mogu da je podnose, drugi ne. Ali radnik nema mogućnosti da bira, on mora da prihvati odeljenje gde dobije posla, bilo to dobro ili rdavo po njegove grudi. Najobičnije posledice tog udisanja prašine jesu pjlivanje krvi, teško i piskavo disanje, bolovi u grudima, kašalj, nesanica, jednom rečju svi znaci astme, koji se u najgorem slučaju završavaju sušicom (up. Stuart, p. 13, 70, 101; Mackintosh, p. 24 etc.; Power Rept. on Nottingham, on Leeds, Cowell, p. 33 etc.; Barry, p. 12 <pet u jednoj fabrici> p. 17, 44, 52, 60 etc.; isto tako u njegovom izveštaju; Loudon, p. 13 etc. etc.). Ali je naročito nezdravo pređenje mokre lanene pređe, koje vrše mlade devojke i deca. Voda sa vretena ih prska, tako da je prednja strana njihovog odela stalno vlažna do kože a voda je za sve vreme na podu; to biva u manjoj meri i u dublir - odeljenjima fabrika pamuka, a usled toga nastupaju nabez i bolovi u prsima. Svi radnici, a naročito predioci vlažnog lana i dublireri, imaju promukao, grub glas. Stuart, Mackintosh i ser D. Barry najoštrije se izražavaju o štetnosti toga rada po zdravlje i o odsustvu obzira većine fabrikanta prema zdravlju devojaka koje obavljaju taj posao. Drugo dejstvo pređenja lana je naročito krivljenje ramena, naime iskakanje desne lopatice, što je posledica same prirode posla. Taj način pređenja, kao i throstle - pređenje kod pamuka proizvodi često oboljenje čašice na kolenu, kojom se zaustavlja vreteno za vreme vezivanja prekinutih konaca. Usled čestog sagibanja u obe ove grane rada i usled niskih mašina rast je uopšte zakržljao. Ne sećam se da sam u throstle - odeljenju fabrike pamuka u Mančesteru u kojoj sam bio zaposlen ikada video jednu jedinu stasitu i vitku devojku; sve su bile male, slabo razvijene, nekako naročito zbijene građe, vrlo ružne u svim svojim telesnim oblicima. Ali osim svih ovih bolesti i

zakrčljivosti radnicima se dešavaju i druge nesreće, u kojima stradaju njihovi udovi. Rad među mašinama prouzrokuje masu nesrećnih slučajeva koji su više ili manje ozbiljne prirode, a za radnika imaju i tu posledicu što ga delimično ili sasvim onesposobljavaju za rad. Najčešće se dešava da bude prignječen i otkinut jedan članak prsta, rede da točkovi uhvate i samelju ceo prst, pola šake ili celu šaku, ruku itd. Posle ovih, čak i neznatnih nesrećnih slučajeva, nastupa vrlo često tetanus koji povlači za sobom i smrt. U Mančesteru se pored mnogih krčljivih i guravih može videti i veliki broj osakaćenih; jedan nema polovinu ruke ili celu ruku, drugi stopalo, treći pola noge — čovek bi pomislio da živi u armiji koja se tek vratila s bojnog polja. Ali najopasnija mesta na mašinama su kaiši kojima se prenosi motorna snaga na pojedine mašine, naročito ako imaju predice, što je sad redak slučaj. Koga ti kaiši dohvate, toga motorna snaga povuče sa sobom munjevitom brzinom i udara ga ili gore o tavanicu ili dole o pod takvom snagom da u njemu retko ostaje i jedna koščica čitava, pa momentalno nastupa smrt. Između 12. juna i 3. avgusta 1844¹. »Manchester Guardian« javlja o ovim *ozbiljnijim* nesrećnim slučajevima — lake i ne spominje: 12. juna jedan dečak u Mančesteru umro od tetanusa, koji je nastupio posle povrede ruke među točkovima. — 15.² juna umro je u Saddleworthu jedan mališan sav izmrcvaren, koga je točak uhvatio i povukao za sobom. — 29. juna, jedan mlad čovek, koji je radio u fabrici mašina u Greenacres Mooru, pao je pod kamen točila, koji mu je sloomio dva rebra i naneo mu druge teške ozlede. — 24. juna umrla je u Oldhamu jedna devojka, koju je kaiš vukao pedeset krugova sa sobom, nijedna joj kost nije ostala čitava. — 27. jula je u Mančesteru pala u blower (prvu mašinu koja prima sirovi pamuk) jedna devojka i umrla usled nanetih joj povreda. — 3. avgusta je u Dukinfieldu umro jedan strugar kalema koga je zahvatio kaiš — sva su mu rebra bila polomljena. — U mančesterskoj bolnici samo 1843. lečeno je 962 slučaja rana i povreda od mašina, dok broj svih ostalih nesrećnih slučajeva u delokrugu te bolnice iznosi 2 426, tako da na pet nesrećnih slučajeva iz svih drugih uzroka dolaze dva koji su se dogodili na mašinama. Ovde nisu uračunati slučajevi koji su se desili u Salfordu, kao ni oni koje su lečili privatni lekari. Pri takvim nesrećama, bilo da one onesposobljavaju radnika za rad ili ne, fabrikanti najviše ako plate lekara i vrlo retko radniku najamninu za vreme lečenja — a šta će dalje biti s radnikom ako ne bude mogao da radi, to se njih ne tiče.

U vezi s tim fabrički izveštaj kaže da bi se u svima slučajevima na odgovornost morao pozvati fabrikant: jer deca se ne umeju čuvati, a odrasli bi se već i u svom sopstvenom interesu čuvali. No izveštaj su pisali buržuj i stoga oni moraju posle toga sebi da protivureče i da pričaju koješta o »neopreznosti radnika za koju su sami krivi« (culpable temerity). Uvek jedno te isto. Stvar je u ovome: Ako se deca

¹ (1845) i (1892) pogrešno: 1843 — ² (1845) i (1892) pogrešno: 16. juna

ne *umeju* čuvati, onda im se rad mora zabraniti. Ako se odrasli ne *čuvaju* kako treba, znači da ili su oni deca, tj. stoje na stupnju obrazovanja koji im ne dopušta da upoznaju opasnost u svojoj njenoj veličini—a ko je za to kriv nego buržoazija koja ih održava u položaju u kome se ne *moгу* obrazovati?—ili su mašine rdavo postavljene, pa bi se morale ograditi grudobranima ili pregradama, a to je opet dužna da učini buržoazija, ili radnik ima razloge koji su jači od opasnosti, naime, mora da radi brzo da bi zaradio novac i nema vremena da se čuva itd.—i za to je kriva buržoazija. Dešavaju se na primer mnogi nesrećni slučajevi dok radnici čiste mašine koje su još u pokretu. Zašto? Jer buržuj zahteva da radnici čiste mašine u slobodnim časovima koji su im namenjeni za odmor, a oni, naravno, ne žele da otkidaju ništa od svog slobodnog vremena. Radniku je svaki slobodan sat tako drag da on često radije izlaže dvaput nedeljno život opasnosti nego da taj sat žrtvuje buržoaziji. Neka fabrikanti vreme potrebno za čišćenje mašina uzmu od radnog vremena pa nijednom radniku neće više pasti na pamet da čisti mašine kad su u pokretu. Jednom rečju, u svim ovim slučajevima krivica u poslednjoj instanci pada na fabrikante, od kojih bi u najblažem slučaju trebalo tražiti doživotno izdržavanje radnika onesposobljenog za rad, ili u smrtnim slučajevima izdržavanje njegove porodice. U prvo doba industrije nesrećni slučajevi su bili srazmerno češći nego sada jer su mašine bile lošije, manje, bliže jedna drugoj i gotovo bez ikakve ograde. Ali, kao što gornji podaci dokazuju, broj nesrećnih slučajeva je i sada toliki da navodi na ozbiljno razmišljanje o stanju u kome se dešavaju tolika sakaćenja i povrede u korist jedne jedine klase, a nevolji i gladi se prepušta mnogi vredni radnik zbog nesreće koju je pretrpeo u službi buržoazije i njenom krivicom.

Lep niz bolesti koje rada samo odvratna pohlepa buržoazije za novcem! Žene onesposobljene za radanje, deca deformisana, ljudi oslabeli, udovi razmrskani, cele generacije upropašćene, opterećene slabošću i bolešljivošću, samo da bi buržoazija napunila svoju kesu! A tek kad se čita o varvarstvu u pojedinačnim slučajevima, kako nadzornici dižu голу decu iz postelja, gone ih sa odelom pod miškom u fabriku, udarajući ih i nogama i rukama (npr. Stuart, str. 39 i dalje), kako im se san rasteruje batinama, kako ona pri svem tom zaspe nad radom, kako je jedno siroto dete, još u snu pored mašine koja je stajala, skočilo na viku nadzornikovu i zatvorenih očiju pokretalo ruke kao pri radu; kad se čita kako se deca, suviše umorna da bi mogla otići kući, skrivaju u sušnice pod vunu da tamo spavaju i kako ih samo kaišima mogu oterati iz fabrike, kako stotinama njih dolaze kući svako veče tako umorna da zbog sanjivosti i nemanja apetita ne mogu pojesti ni svoju večeru, pa ih roditelji nalaze kako su ostala klečeći pred posteljom, gde su zaspala za vreme molitve; kad se sve to, i još stotinama drugih infamija i sramota, pročita u ovom jednom izveštaju, sve rečeno pod zakletvom, potvrđeno od više svedoka, sve što su rekli ljudi za koje i sami komesari izjavljuju da su verodostojni, kad se pomisli da je to

»liberalni« izveštaj, buržoaski izveštaj, kojim bi trebalo da se opovrgne raniji torijevski i da se utvrdi čistota i nevinost buržoazije, da su sami komesari na strani buržoazije i da o svemu izveštavaju i protiv svoje volje — zar može čovek ostati ravnodušan, ne razgneviti se na tu klasu koja se diči čovekoljubljem i požrtvovanjem dok joj je stalo jedino do toga da à tout prix¹ napuni svoje džepove? Čujmo, međutim, šta govori buržoazija kroz usta svog izabranog sluga, doktora Ure-a:

Radnicima se, priča on u svojoj *Philosophy of Manufactures*, p. 277 i dalje, govorilo da njihova najamnina nikako nije u srazmeri s njihovim žrtvama pa se time narušava saglasnost između gospodara i radnika. Mesto toga trebalo bi da se radnici odlikuju vrednoćom i pažljivošću i da se raduju koristima svojih gospodara, pa bi tada i oni postali nadzornici, poslovođe i najzad i associés², i time bi (o mudrosti, ti gučeš kao golub!) »u isto vreme izazvali veću tražnju rada na tržištu!« — »Kad radnici ne bi bili tako nemirni, onda bi razvitak fabričkog sistema delovao još blagotvornije.« A zatim dolazi duga jeremijska o mnogim protivljenjima radnika i povodom jednog štrajka finih predilaca, najbolje plaćenih radnika, ovo naivno rezonovanje:

»Da, njihova visoka nadnica im je omogućila da izdržavaju naročiti komitet i da se hrane hranom koja je za njihov rad i suviše snažna i razdražujuća, pa se goje i zapadaju u stanje nervne hipertrofije!« (p. 298.)

Čujmo kako ovaj buržuj opisuje dečji rad:

»Ja sam obišao neke fabrike u Mančesteru i okolini i nikad nisam video da se deca zlostavljaju, telesno kažnjavaju ili da su makar i samo neraspoložena. Ona su sva izgledala vedra (cheerful) i živa, radujući se (taking pleasure) lakoj igri svojih mišića, uživajući u punoj meri u kretanju, prirodnom za njihovo doba. Posmatranje rada u industriji, daleko od toga da u mojoj duši izaziva tužne emocije, uvek me je razvedralo. Divno (delightful) je bilo posmatrati hitrinu s kojom su deca sastavljala prekinute konce kad se mule - kolica vraćaju, i posmatrati ih kako se u međuvremenu, pošto su im nežni prsti bili nekoliko sekundi u pokretu, zabavljaju svim mogućim pozama, dok opet ne bude gotovo izvlačenje i namotavanje konca. Rad tih hitrih (lively) vilenjaka ličio je na neku igru, u kojoj su vežbanjem postigli dopadljivu okretnost. Svesni svoje veštine, oni su uživali da se pokažu pred svakim strancem. Od umora ni traga, jer kad se vrate iz fabrike, počinju se juriti po najbližem igralištu, isto tako živo kao i učenici koji se upravo vraćaju iz škole.« (p. 301.)

(Naravno, kao da kretanje svih mišića nije neposredna potreba za ukočeno i u isto vreme oslabelo telo! Ali je trebalo da Ure gleda da li nije tog trenutnog uzbuđenja nestalo posle nekoliko trenutaka. Osim toga, Ure je to mogao videti samo u podne, posle petočasnog ili šestočasnog rada, ali ne uveče!) Što se tiče radničkog zdravlja, buržuj je, hoteci pojedininim istrgnutim citatima da dokaže da kod te

¹ po svaku cenu — ² kompanjoni

dece nema ni traga od škrofula, i da ih fabrički sistem, što je sasvim tačno, oslobađa svih akutnih bolesti (no da ona zato dobijaju na vrat sve hronične, to on naravno prećutkuje), bezgranično drzak kad kao za dokaz njihovog odličnog zdravlja navodi baš onaj izveštaj od 1833. koji smo i mi citirali na hiljadu mesta. Da bi se mogla shvatiti drskost s kojom naš prijatelj Ure servira engleskoj publici i najgrublje laži, mora se znati da se izveštaj sastoji iz tri debele folio - sveske i da nijednom dobro uhranjenom engleskom buržuju ne pada na pamet da ih prostudira. Čujemo još kako se on izražava o fabričkom zakonu od 1833,¹ koji je donela liberalna buržoazija i koji, kao što ćemo videti, nameće fabrikantu samo najnužnija ograničenja. Po njegovom mišljenju je taj zakon, naročito obavezno školovanje, apsurdna i despotska mera protiv fabrikanta. On kaže da time ostaju bez posla sva deca ispod dvanaest godina i—šta je posledica toga? Deca oslobođena na taj način svog lakog i korisnog rada ne dobijaju sad baš nikakvo vaspitanje; *isterana iz tople predionice u hladni svet*, ona žive samo od prosjačenja i krađe—životom koji je u žalosnoj suprotnosti s njihovim sve boljim položajem u fabrici i u njihovoj nedeljnoj školi! Ovaj zakon, pod maskom filantropije, otežava patnje siromašnih, i *savesnog* fabrikanta veoma ometa, ako ne i sasvim sprečava u njegovom korisnom radu (p. 405, 406 ff.).

Razorno dejstvo fabričkog sistema počelo je vrlo rano da privlači sveopštu pažnju. O zakonu o učenicima u privredi od 1802. već smo govorili. Potom je, oko 1817, docniji osnivač engleskog socijalizma a tada fabrikant u Nju Lanarku (Škotska), Robert Owen, počeo peticijama i memorandumima dokazivati izvršnoj vlasti nužnost zakonskih garantija za zdravlje radnika, naročito dece. Njemu se pridružio i ser R. Peel, kao i drugi filantropi, i izdejstvovali su jedan za drugim fabričke zakone od 1819², 1825. i 1831, od kojih se prva dva nisu nikako sprovela u život, a poslednji samo ponegde^[97]. Taj zakon od 1831, zasnovan na predlogu ser J. C. Hobhouse-a, predvideo je da ni u jednoj fabrici pamuka mladići ispod 21 godine ne rade noću, tj. od pola osam uveče do pola šest ujutro, i da mladi ljudi ispod 18 godina u svima fabrikama rade dnevno najviše 12 sati, a subotom 9. Ali od tog zakona je bilo malo koristi pošto radnici nisu smeli svedočiti protiv svojih poslodavaca iz straha da ne budu otpušteni. U velikim gradovima, gde su radnici bili nemirniji, među krupnijim fabrikantima je bar postojala spremnost da se potčine tom zakonu, ali je i ovde bilo mnogo takvih koji, kao i fabrikanti van tih gradova, nimalo nisu vodili računa o zakonu. Međutim, radnici su počeli zahtevati zakon o desetočasovnom radnom danu, tj. zakon kojim bi se svima mladima ispod osamnaeste godine zabranilo da rade duže od deset časova dnevno; radničke asocijacije su agitacijom učinile tu želju opštom željom sveg fabričkog

¹ Kod Engelsa ovde i dalje (str. 237.) pogrešno: 1834. — ² Kod Engelsa pogrešno: 1818.

stanovništva; filantropska sekcija torijevske partije, kojoj je tada na čelu bio Michael Sadler, prihvatila je ovaj plan i iznela ga pred parlament. Sadler je izdejstvovao da se obrazuje parlamentarni odbor za ispitivanje fabričkog sistema, i taj odbor je u sesiji od 1832. podneo svoj izveštaj. Taj izveštaj je bio odlučno pristrasan, pisan od samih neprijatelja fabričkog sistema i u interesu partije. Sadler se dao zavesti svojom plemenitom strašću u najizopačenija i najnetačnija tvrđenja; već svojim pitanjima on je od svedoka izmamio odgovore u kojima je doduše bilo istine, ali u izopačenoj, iskrivljenoj formi. Fabrikanti, užasnuti izveštajem koji ih je opisao kao čudovišta, zamolili su sada i sami za jedno zvanično ispitivanje; oni su znali da tačan izveštaj *sada* može samo koristiti, oni su znali da na državnom kormilu sede vigovci, pravi buržuji, s kojima oni dobro stoje, čiji su principi protivni ograničavanju industrije; oni su zaista dobili komisiju od samih liberalnih buržuja, i ovi su podneli izveštaj, koji sam dosad već toliko puta citirao. Taj izveštaj je *nešto* bliži istini nego izveštaj Sadlerovog odbora, ali on odstupa u suprotnu stranu. On na svakoj strani pokazuje simpatije prema fabrikantima, nepoverenje prema Sadlerovom izveštaju, mržnju prema samostalnim akcijama radnika i prema pristicama zakona o desetočasovnom radnom danu, on nigde ne priznaje radnicima pravo na ljudski život, na samostalno delovanje i njihovo sopstveno mišljenje; on im *prebacuje* da zahtevajući zakon o desetočasovnom radnom danu ne misle samo na decu već i na same sebe, on naziva radničke agitatore demagozima, pakosnicima, zlonamernima itd., jednom rečju, on stoji na strani buržoazije — pa ipak ne može da opere fabrikante, pa ipak, po njegovom sopstvenom priznanju, fabrikantima na duši ostaje tolika masa sramnih dela da su čak i po ovom izveštaju potpuno opravdani agitacija za zakon o desetočasovnom radnom danu, radnička mržnja prema fabrikantima i najsuroviji izrazi odbora protiv fabrikantata. Razlika je samo u tome što Sadlerov izveštaj prebacuje fabrikantima otvorenu, neprikrivenu brutalnost, dok po ovome izlazi da se ta brutalnost vrši većinom pod maskom civilizacije i humanosti. Zar se ne izjašnjava ipak i sam dr Hawkins, medicinski komesar za Lankašir, odlučno za zakon o desetočasovnom radnom danu već u prvim redovima svog izveštaja! A sam komesar Mackintosh izjavljuje da njegov izveštaj nije sasvim istinit, jer je vrlo teško navesti radnike da svedoče protiv svojih poslodavaca, jer se fabrikanti — sem toga što su uznemirenošću radnika prinuđeni da im više popuštaju — često i pripremaju za dolazak komisije¹, fabrike se čiste, brzina mašina se smanjuje itd. U Lankaširu su, naime, upotreбили lukavstvo predstavljajući komisiji radničke nadzornike kao »radnike«, da bi ti nadzornici svedočili o humanosti fabrikantata, o zdravom delovanju rada i o ravnodušnosti, pa i mržnji radnika prema zakonu o desetočasovnom radnom danu. Ali ti nadzornici nisu više pravi radnici, oni su dezerteri svoje klase,

¹ (1845) pogrešno: za dolazak fabrikantata

koji su za veću platu prešli u službu buržoazije i koji se bore protiv radnika za interese kapitalista. Njihovi su interesi interesi buržoazije i stoga ih radnici mrze gotovo više nego li i same fabrikante. Pa ipak je izveštaj potpuno dovoljan da pokaže najsramniju bezobzirnost fabrikanta prema njihovim radnicima, svu besramnost industrijskog sistema eksploatacije u njenoj potpunoj nečovečnosti. Ništa u ovom izveštaju ne može revoltirati čoveka jače nego kad vidi s jedne strane dug registar oboljenja i osakaćenosti zbog preteranog rada, a s druge hladne, političko-ekonomske račune fabrikantove, gde on brojevima pokušava da dokaže da bi on i cela Engleska propali kad mu se više ne bi dopuštalo da godišnje toliko i toliko dece učini bogaljima—više od toga bi nas mogle revoltirati, kad ne bi bile smešne, samo bestidne reči g. Ure-a koje sam upravo naveo.

Posledica ovog izveštaja bio je fabrički zakon od 1834, koji zabranjuje rad dece ispod devet godina (izuzimajući fabrike svile), ograničava radno vreme deci između 9 i 13 godina na 48 sati nedeljno ili najviše 9 sati dnevno, a dečaka od 14 do 18 godina na 69 sati nedeljno ili najviše 12 sati dnevno, utvrđuje minimum od 1½ sata za ručak i još jednom zabranjuje noćni rad svih lica mladih od 18 godina. U isto vreme uvedeno je i svakodnevno dvočasovno obavezno pohađanje škole za svu decu ispod 14 godina i podvrgnut kazni fabrikant ako bez uverenja o godinama od fabričkog lekara ili bez učiteljeva uverenja o pohađanju škole zaposli decu. Fabrikant je mogao od dečje najamnine da zadrži nedeljno 1 peni za učitelja. Osim toga su bili naimenovani fabrički lekari i inspektori koji mogu obilaziti fabrike u svako doba, pod zakletvom ispitivati radnike i suzbijati svako narušavanje zakona tužbom mirovnom sudiji. To je zakon koji dr Ure tako bezgranično grdi!

Usled zakona, a naročito usled imenovanja inspektora, radno vreme se smanjilo prosečno na dvanaest do trinaest sati i deca su zamenjena odraslima koliko god je to bilo moguće. Time su skoro sasvim iščezla neka najgora zla; deformisanja tela nastupala su još samo kod vrlo slabih konstitucija, dejstva rada su se mnogo manje ispoljavala. Međutim, u fabričkom izveštaju imamo dovoljno dokaza da se blaža zla, oticanje nožnih zglavaka, slabost i bolovi u nogama, bedrima i kičmi, proširenje vena, čirevi na nogama, opšta malaksalost, naročito slabost organa donjeg dela trupa, sklonost ka povraćanju, odsustvo apetita naizmenice sa halapljivošću, rdavo varenje, hipohondrija, zatim grudobolja usled prašine i pokvarene atmosfere u fabrikama itd. itd., dešavaju u fabrikama i kod onih individua koje su radile po propisima ser J. C. Hobhouse-ovog zakona—dakle, dvanaest do najviše trinaest sati. Ovde treba naročito uporediti izveštaje iz Glazgova i Mančestera. Ta su zla ostala i posle donošenja zakona od 1834. i potkopavaju i danas zdravlje radničke klase. Postaralo se da buržoasko brutalno koristiljublje uzme pritivornu, civilizovanu formu da bi fabrikanti, kojima zakon više ne dopušta suviše grube niskosti, utoliko više imali vidnog razloga da se kočopere svojom tobožnjom humanošću—i to je sve.

Kad bi danas izišla nova komisija, ona bi većinom našla sve po starom. Obavezno školovanje posle rada nije dalo nikakve rezultate, jer se vlada nije u isto vreme postarala i za dobre škole. Fabrikanti su postavili za učitelje islužene radnike, njima šalju decu za dva časa dnevno i tako se pridržavaju zakona formalno — a deca ne uče ništa. I sami izveštaji fabričkih inspektora, koji se organiziraju samo na njihovu nadležnost, naime na kontrolu izvršavanja fabričkog zakona, daju dovoljno materijala da bi se moglo zaključiti da pomenuta zla i dalje postoje. U svojim izveštajima od oktobra i decembra 1843. inspektori Horner i Saunders saopštavaju da se u onim granama gde se može proći bez dečjeg rada ili se on može zameniti radom nezaposlenih¹ odraslih, radi 14 i 16 i više časova. Među tim radnicima je naročito mnogo mladića koji su upravo toliko odrasli da se ovaj zakon više na njih ne odnosi. Drugi otvoreno krše zakon, skraćuju slobodne časove, zadržavaju decu duže na radu nego što je dozvoljeno, ne plaše se tužbe jer je kazna vrlo neznatna prema koristima koje imaju od narušavanja zakona. Naročito su u velikom iskušenju fabrikanti sada kad poslovi idu osobito dobro.

Ali među radnicima nije prestala agitacija za desetočasovno radno vreme; 1839. bila je ona opet u punom jeku a u Donjem domu se umesto umrlog Sadlera pojavio lord Ashley, a osim njega i Richard Oastler, obojica torijevci. Naročito je Oastler, koji je još i za Sadlerova života stalno agitovao u radničkim distriktima, uživao osobitu naklonost među radnicima. Oni su ga zvali svojim »dobrim starim kraljem«, »kraljem fabričke dece«, i u celim fabričkim distriktima nije bilo nijednog deteta koje ga nije poznavalo i poštovalo, koje mu nije s ostalom decom izlazilo u susret kad bi on dolazio u grad. Oastler se vrlo energično suprotstavio i novom zakonu o sirotinji, pa je stoga g. Thornhill, vigovac², na čijem je imanju on bio upravnik i kome je dugovao izvesnu sumu, naredio da ga uhapsu zbog dugova. Vigovci su Oastleru nekoliko puta nudili da plate njegove dugove i da ga i inače zaštite samo ako napusti svoj opozicioni stav protiv zakona o sirotinji. Uzalud! On je ostao u zatvoru i otuda slao svoje »Fleet papers«^[98] protiv fabričkog sistema i zakona o sirotinji.

Torijevska vlada od 1841. ponovo je obratila svoju pažnju na fabričke zakone. Ministar unutrašnjih poslova ser James Graham predložio je 1843. jedan zakon kojim se dečje radno vreme ograničavalo na 6¹/₂ sati, a obaveza školovanja pooštravala; ali pri tom je glavno bilo otvaranje boljih škola. Međutim, taj zakon je propao usled otpora disentera^[4]; iako obavezna nastava za disentersku decu nije obuhvatala i religioznu nastavu, ipak je škola uopšte bila pod nadzorom državne crkve, a kako je *Biblija* bila opšte štivo, to je religija činila osnovu nastave, pa su se disenterici osećali u opasnosti. Njima su se pridružili fabrikanti i liberali uopšte, radnici su zbog crkvenog pitanja bili podeľjeni i stoga neaktivni, opozicija je, bez obzira na to što je pretrpela

¹ (1887) nema reči: nezaposlenih — ² (1887) nema reči: vigovac

poraze u većim gradovima, npr. u Salfordu i Stockportu, a u drugima, kao u Mančesteru, iz straha od radnika napadala samo na neke tačke, bila ipak uspela da skupi dva miliona potpisa na svoje peticije, što je Grahama toliko zaplašilo da je povukao ceo zakonski predlog. On je iduće godine izostavio odredbe o školi i predložio samo to da se umesto dosadašnjih propisa ograniči radno vreme deci između osam i trinaest godina starosti na $6\frac{1}{2}$ sati dnevno i to tako da imaju potpuno slobodno ili celo pre podne ili celo posle podne, da se radno vreme mladih između trinaest i osamnaest godina kao i radno vreme svih žena utvrdi na dvanaest časova i da se sem toga uvedu izvesna ograničenja koja bi onemogućila u to vreme česta zaobilaženja zakona. Tek što se on pojavio s tim predlogom, otpočela je agitacija za desetočasovni radni dan žešće no ikad. Oastler je bio oslobođen, prilozima njegovih prijatelja i radnika njegov je dug bio isplaćen—i on se s punom snagom bacio na rad u pokretu. Broj pristalica zakona o desetočasovnom radnom danu u Donjem domu je porastao, mase peticija za ovaj zakon koje su pridolazile sa svih strana privodile su mu nove pristalice—19. marta 1844. sproveo je lord Ashley većinom od 179 protiv 170 odluku da se pod rečju »noć« u fabričkom zakonu treba da razume vreme između šest sati uveče i šest sati izjutra, čime se dakle radno vreme, pri zabrani noćnog rada, utvrđuje na dvanaest časova računajući u njih i slobodne časove, ili na deset časova ako se ne uračunavaju slobodni časovi. Ali se s tim nije slagalo ministarstvo. Ser James Graham počeo je da preti ostavkom kabineta—i pri idućem glasanju o jednom paragrafu zakona Dom je s malom većinom odbacio kako deset tako i dvanaest časova! Graham i Peel su sada izjavili da će oni podneti zakonski predlog i da će dati ostavku ako predlog ne bude prihvaćen; novi predlog je bio isti kao i stari sa dvanaestočasovnim vremenom, samo s promenjenom formom—i isti Donji dom koji je u martu taj predlog odbacio u njegovim glavnim tačkama, sad u maju ga je primio od prvog do poslednjeg slova! Uzrok je bio u tome što je većina pristalica zakonskog predloga o desetočasovnom radnom danu bila torijevska, a ona je radije pristala da propadne predlog nego da padne ministarstvo; ali ma koji motivi da su rukovodili Donji dom pri ta dva glasanja koja poništavaju jedno drugo, ona su kod radnika izazvala najdublje preziranje Donjeg doma i ubedljivo dokazala neophodnost njegovog reformisanja, kako su tražili čartisti. Tri člana, koja su ranije glasala protiv ministarstva, glasala su docnije za njega i time ga spasla. Pri svim glasanjima glasala je masa opozicije *za*, a masa poslanika vlade *protiv* kabineta*. Sad su dakle pomenuti Grahamovi predlozi o $6\frac{1}{2}$ -časovnom i 12-časovnom radnom vremenu za obe klase radnika zakonski bili utvrđeni i time je, kao i ograničavanjem naknade za izgubljeno vreme (kad se

* Kao što je poznato, u istoj sesiji se Donji dom još jednom blamirao na pitanju o šećeru, kad se prvo odlučio protiv, a docnije, posle primene »vladinog biča«, za ministre.

polomi mašina ili kad se suviše smanji vodena snaga zbog mraza ili suše) i drugim manjim ograničenjima gotovo onemogućeno radno vreme duže od dvanaest časova. Međutim, nema sumnje da će uskoro prodeti i zahtev za desetočasovno radno vreme. Fabrikanti su, razume se, skoro svi protiv toga, nema ih možda ni deset koji su za to; oni su upotreбили sva časna i nečasna sredstva protiv ovoga njima omrznutog predloga, ali im to ništa ne pomaže, već samo sve više navlači na njih mržnju radnika. Zakon će ipak proći, jer radnici mogu i ostvariti ono što *hoće*, a da oni hoće zakon o desetočasovnom radnom vremenu, to su dokazali prošlog proleća. Političkoekonomski argumenti fabrikanta da zakon o desetočasovnom radnom vremenu povećava produkcione troškove, da time onesposobljava englesku industriju za borbu sa stranom konkurencijom, da nužno mora pasti i najamnina itd., svakako su *upola istiniti*, ali oni dokazuju samo to da industrijsku veličinu Engleske može održati samo varvarsko postupanje s radnicima, samo razaranje zdravlja, socijalno, fizičko i duhovno zanemarivanje celih generacija. Dabome, kad bi zakon o desetočasovnom radnom vremenu bio definitivna i jedina mera, onda bi Engleska bila ruinirana; ali će on biti korak napred, jer neminovno povlači za sobom i druge mere, koje Englesku moraju upraviti na sasvim drugi put nego što je ovaj kojim je dosad išla.

Razmotrimo sada drugu stranu fabričkog sistema, koji je teže ukloniti zakonskim propisima nego bolesti koje su posledica toga sistema. Mi smo već uglavnom govorili o načinu rada, i to prilično opširno da bismo iz datog mogli izvući dalje zaključke. Nadgledanje mašina, vezivanje prekinutih niti nije rad koji traži da radnik misli, ali s druge strane taj rad je opet takav da sprečava da se radnikov duh zanima nečim drugim. U isto vreme smo videli da taj rad ne daje mogućnosti ni za kretanje mišića, za telesnu delatnost. Na taj način to u stvari i nije nikakav rad, već čisto dosađivanje, nešto što umrtvljuje, iscrpljuje do krajnjih granica—fabrički radnik je osuđen na to da svoje telesne i duhovne snage potpuno upropašćava u tom dosadivanju, njegov je poziv da se počev od svoje osme godine čitavog dana dosaduje. On uz to ne može ni za jedan trenutak da ostavi rad—parna mašina se okreće ceo dan, točkovi, kaiševi i vretena mu neprestano zuje u ušima, a ako ushtedne da se samo za jedan trenutak odmori, odmah mu se iza leđa pojavi nadzornik s knjigom za kazne u ruci. Tu osudu da u fabrici budu živi sahranjeni, da stalno paze na neumornu mašinu, radnici osećaju kao najtežu torturu. Ali ona u najvećoj meri i zatupljuje, i to kako telo tako i duh radnika. Od fabričkog rada zaista se ne može naći bolji metod za zaglupljavanje, i ako su pri svemu tome fabrički radnici svoj razum ne samo spasli već ga i izobrazili i izoštrili više nego drugi, za to se ima blagodariti samo njihovom revoltu protiv svoje sudbine i protiv buržoazije—jedino što pri radu još mogu misliti i osećati. A ako ta indignacija protiv buržoazije ne postane kod radnika glavno osećanje, onda je nužna posledica pijanstvo

i uopšte sve ono što se obično naziva demoralizacijom. Već sâm telesni zamor i bolesti koje su usled fabričkog sistema postale opšte bili su zvaničnom komesaru Hawkinsu dovoljni da na osnovu njih zaključi o neminovnosti ove demoralizacije; a koliko bi tek bilo više osnova za takav zaključak kad bi se dodala još duhovna malaksalost i već pomenute okolnosti, koje na svakog radnika utiču demoralizujući! Stoga se ne smemo nikako čuditi tome što su baš u fabričkim gradovima alkoholiizam i polni razvrat dostigli stepen koji sam već ranije opisao*.

Dalje. Robovanje proletarijata buržoaziji nigde se ne ispoljava jasnije nego u fabričkom sistemu. Tu prestaje svaka sloboda i pravno i stvarno. Radnik mora ujutro da bude u fabrici u pet i po—dođe li samo dva—tri minuta docnije, biva kažnjavan, a zadocni li deset minuta, onda ga ne puštaju unutra sve dok ne prođe pauza za doručak, a on gubi od najamnine onoliko koliko mu se plaća za četvrtinu dana (mada nije radio svega 2½ sata od ukupno 12). On mora po komandi i jesti, i piti, i spavati. On za zadovoljenje najnužnijih potreba ima najmanje moguće vreme potrebno za njihovo obavljanje. Da li je njegov stan udaljen od fabrike pola časa ili čitav čas hoda, to se fabrikanta ne tiče. Despotsko zvono ga zove iz postelje, diže ga od doručka i od ručka.

A kako mu je tek u fabrici! Tu je fabrikant apsolutni zakonodavac. On propisuje fabrička pravila kako mu je volja; menja i dopunjuje svoj zakonik kako mu je drago; i kad bi stavio u njega i kakvu besmislicu, ipak bi sud rekao radniku:

«Vi ste bili svoj gospodar, nije trebalo da sklapate ugovor koji vam nije bio po volji; ali sad, kad ste dragovoljno pristali na taj ugovor, vi ga se morate i držati.»

I tako radnik biva još i ismejan od mirovnog sudije koji je i sam buržuj, i od zakona koji je buržoazija i donela. Takve su presude vrlo česte. Oktobra 1844. napustili su rad radnici u Kennedyjevim fabrikama u Mančesteru. Kennedy ih je optužio na osnovu jedne naredbe objavljene u fabrici: da istovremeno ne mogu napustiti rad više od dva radnika iz jednog odeljenja! I sud je njemu dao za pravo, a radnicima

* Čujemo još jednog kompetentnog sudiju: «Kad se posmatra primer Iraca u vezi s neprestanim radom klase zaposlene u pamučnoj industriji, onda ćemo se manje čuditi njihovoj strašnoj demoralizaciji. Dug i zamoran rad iz dana u dan i iz godine u godinu nije sračunat na razvijanje čovekovih intelektualnih i moralnih sposobnosti. Ta neprekidnost beskrajnih radnih napora (drudgery), pri čemu se jedan te isti mehanički proces neprestano ponavlja, sličan je Sifizovim mukama; teret rada kao stena neprestano iznova pada na iznurenog radnika. Duh ne stiće ni znanja ni umnu delatnost većitim radom istih mišića, razum drema u tupoj inertnosti, ali se zato bujno razvija grublji deo naše prirode. Osuditi čoveka na takav rad znači kultivisati njegove životinjske instinkte. On postaje ravnodušan, on prezire one nagone i moral kojima se odlikuje njegova vrsta. On zanemaruje ugodnosti i finija životna zadovoljstva, on živi u prljavštini i siromaštvu, pri mršavoj hrani, a ostatak svoje zarade troši na ekstese.»—Dr J. P. Kay, *pomenuto delo*.

gore pomenuti odgovor («Manchester Guardian», 30. oktobra). A kakva su obično ta pravila! Čujte: 1. Fabrička vrata se zatvaraju deset minuta posle početka rada i do doručka se niko ne pušta unutra. Ko bi za to vreme bio odsutan, platiće kaznu 3 penija za svaki razboj. 2. Svaki tkač (na mehaničkom razboju) koji je odsutan dok se mašina kreće, plaća 3 penija, za svaki sat i svaki razboj koji on ima da nadgleda. Isto tako se kažnjava sa 3 penija i onaj ko za vreme rada napusti odeljenje bez nadzornikovog dopuštenja. 3. Tkači koji nemaju uza se makaze kazniće se sa 1 penijem za svaki dan. 4. Tkači moraju platiti sve čunkove, četke, kante za ulje, točkove, prozore itd., koji se razbiju. 5. Nijedan tkač ne sme istupiti iz službe *bez otkaza koji se mora dati nedelju dana unapred*. Fabrikant može *bez otkaza* otpustiti svakog radnika zbog lošeg rada i nepristojnog ponašanja. 6. Svaki radnik koji bude primećen da s drugim *razgovara*, da *peva* ili *zviždi* plaća 6 penija kazne. Isto tako plaća 6 penija onaj ko za vreme rada napušta svoje mesto.* Preda mnom je još jedan fabrički pravilnik po kome se svakom ko zadocni tri minuta oduzima od najamnine kao da je zadocnio četvrt časa, a svakome ko zadocni dvadeset minuta, oduzima se deo najamnine za četvrtinu dana. Ko izostane sve do doručka kažnjava se sa 1 šilingom u ponedeljak, a sa 6 penija svakog drugog dana etc. etc. To je pravilnik fabrike Phoenix Works, u Jersey Streetu, u Mančesteru. — Reći će mi se da su takva pravila nužna da bi se u jednoj velikoj, uređenoj fabrici obezbedio potreban sklad raznih manipulacija; reći će se da je tako stroga disciplina ovde isto tako neophodna kao i u vojsci — dobro, neka bude, ali kakav je to socijalni poredak koji ne može da postoji bez tako sramne tiranije? Ili cilj opravdava sredstvo, ili je potpuno opravdan zaključak da rdava sredstva odgovaraju rdavom cilju. A ko je bio vojnik, on zna šta znači ma i kratko vreme biti pod vojnom disciplinom; radnici su uz to osuđeni da od svoje devete godine pa sve do smrti žive pod duhovnim i telesnim pritiskom, oni su gori robovi od američkih Crnaca, jer se nad njima vodi oštriji nadzor — i još se od njih traži da žive kao ljudi, da ljudski misle i osećaju! Zaista, oni to mogu činiti samo u najdubljoj mržnji prema svojim ugnjetućima i prema redu stvari koji ih dovodi u takav položaj, koji ih ponižava i pretvara u mašine! Ali još mnogo sramnije je to što, po *opštem* iskazu radnika, postoji masa fabrikanaata koji najbezuždijom strogošću iznuduju od radnika novčane kazne da bi svoju dobit uvećali paricama opljačkanim od radnika. I Leach tvrdi da radnici često izjutra nalaze fabrički sat pomeren za četvrt sata unapred i zbog toga fabrička vrata zatvorena, dok unutra pisar s kaznenom knjigom u ruci ide iz odeljenja u odeljenje i zapisuje mnoštvo izostalih. On lično je jednom izbrojao pred jednom fabrikom 95 tako isključenih od rada, a časovnik te fabrike je uveće išao četvrt sata *iza*, a izjutra četvrt sata *ispred* javnih gradskih časovnika. Fabrički izveštaj govori o sličnim stvarima. U jednoj fabrici

* *Stubborn Facts*, p. 9ff.

je časovnik za vreme rada vraćen unatrag, tako da se radilo duže od propisanog vremena, a radnik ipak nije za to dobijao veću najamninu; u drugoj se fabrici neprikriveno radilo četvrt sata duže; u trećoj je bio jedan običan i jedan mašinski časovnik koji je pokazivao broj obrtaja glavnog valjka; ako se mašina okretala polako, onda se radilo po mašinskom satu sve dok se ne bi izvršio broj obrtaja proračunat za dvanaest časova; u protivnom slučaju, kad bi taj broj bio dostignut pre normalnog vremena, radnici su ipak morali nastaviti rad sve do kraja dvanaestog sata. Svedok dodaje da je poznavao neke devojke koje su imale dobro zaposlenje i radile i preko određenog radnog vremena, ali one su više volele da se odaju prostituciji nego da trpe takvu tiraniju pri radu (Drinkw [ater], evid. p. 80). Leach priča, da se opet vratimo na novčane kazne, da je više puta video kako se sa 6 penija kažnjavaju žene u poslednjim mesecima trudnoće koje su pri radu sele za trenutak da se odmire. Kazne zbog rđavog rada nameću se sasvim samovoljno; roba se pregleda u stovarištu i tu rukovalac stovarišta koji je pregleda zapisuje kazne na jednu listu i *ne pozivajući radnika*; ovaj doznaje da je kažnjen tek kad mu nadzornik isplaćuje najamninu, a roba je možda dotle već prodana i svakako odnesena. Leach ima jedan takav spisak kazni, koji je, kad se sastavi ujedno, dugačak deset stopa i na kome je ubeleženo 35 £ 17 šilinga i 10 penija. On kaže da je u fabrici u kojoj je taj spisak sastavljen otpušten novi rukovalac stovarišta jer nije dovoljno kažnjavao i time fabrikantu smanjivao prihod za pet funti (34 talira) nedeljno (*Stubborn Facts*, p. 13 - 17). I ja još jednom ponavljam da poznajem Leacha kao sasvim pouzdanog i za laž nesposobnog čoveka.

Ali radnik je i u drugom smislu rob svoga poslodavca. Kad se bogatom gospodaru dopadne žena ili kći radnikova—on onda ima samo da naredi, samo da dá znak, i ona mu mora podneti na žrtvu svoje draži. Kad fabrikant želi da prikupi potpise za kakvu peticiju za zaštitu buržoaskih interesa—dovoljno je samo da je pošalje u svoju fabriku. Ako hoće da utiče na to da neko bude izabran u parlamenat—on šalje redom svoje radnike glasače biračkim kutijama i oni moraju, hteli ne hteli, glasati za buržuja. Ako hoće da ima većinu na nekom javnom skupu—on ih pušta pola časa ranije nego obično i daje im mesta do tribine, odakle može na njih motriti kako treba.

Uz to dolaze još dve stvari koje naročito doprinose potčinjenosti radnika fabrikantu—*truck - sistem* i *sistem kotedža*. Truck kod radnika znači plaćanje nadnice u robi; taj način plaćanja je ranije upadljivo preovlađivao u Engleskoj. Fabrikant je »radi udobnosti radnika i da bi ga zaštitio od visokih cena bakala« otvorio dućan u kome se za njegov račun prodaje svakovrsna roba; da radnik ne bi možda išao u druge dućane, gde bi robu mogao dobiti jevtinije—truck - roba u »Tommy - shop«-u je obično skuplja za 25 do 30 procenata nego na drugom mestu—daje mu se umesto novca uputnica na dućan u iznosu njegove najamnine. Opšte negodovanje protiv tog sramnog sistema dalo je

1831. povoda za Truck - Act, kojim se isplata u robi¹ za većinu radnika proglašava nevažećom i nezakonitom i po kome je taj sistem kažnjiv; međutim, ovaj zakon je, kao i većina engleskih zakona, samo ponegde dobijao stvarnu važnost. U gradovima se on doduše prilično tačno ispunjava, ali van njih je direktni ili indirektni truck - sistem u punom cvetu. Pa i u gradu Lesteru se on vrlo često pojavljuje. Preda mnom je otprilike tuce presuda zbog tog prestupa, izrečenih od novembra 1843. do juna 1844, a objavljenih delom u listu »Northern Star«⁽⁷⁷⁾. Taj sistem se, naravno, ne sprovodi više otvoreno; radnik se većinom isplaćuje novcem, ali fabrikant ima dovoljno sredstava da ga prinudi da kupuje samo njegovu robu u truck - dućanima i nigde drugde. Stoga se retko kad može doskočiti fabrikantima koji primenjuju truck - sistem, jer ga oni sad, čim su jednom stvarno dali radniku novac u ruke, mogu vršiti pod zaštitom zakona. »Northern Star« od 27. aprila 1844.² donosi pismo jednog radnika iz Holmfirtha kod Huddersfielda u Jorkširu, čiju ću ortografiju ovde preneti, koliko je to moguće, a koje se odnosi na nekog fabrikanta Bowersa³:

»Skoro je čudnovato i pomisliti da prokleti truck - sistem postoji u takvim razmerama kao u Holmfirthu, a da se niko ne nađe ko bi imao kuraži da fabrikante zauzda. Ovde od tog prokletog sistema strada veliko mnoštvo poštenih ručnih tkača. Evo jednog primera koji pokazuje šta radi velikodušna klika pristalice slobodne trgovine*. Mi imamo jednog fabrikanta kojega čitav kraj proklinje zbog njegovog gadnog ponašanja prema svojim sirotim tkačima. Kad mu oni izrade posao za koji treba da im plati 34 ili 36 šilinga, on im daje samo 20 šilinga u novcu, a ostalo u suknu ili odelu, koje računa na 40 ili 50 procenata skuplje nego ostali prodavci, a vrlo često puta mu je ta roba još i trula. Ali, kako kaže »Mercur slobodne trgovine«,** oni nisu obavezni da to primaju; ali ako ne htednu primiti, oni će umreti od gladi. Ako bi hteli dobiti više od 20 šilinga u novcu, moraju 8 ili 14 dana čekati na red. A ako uzmu samo 20 šilinga, onda moraju opet da čekaju na red dok ne dobiju i robu. Eto to je slobodna trgovina! Lord Brougham kaže da mi treba u mladosti da zaštedimo nešto za stare dane, da nam ne bi u starosti zatrebala sirotinjska kasa; znači, mi treba da ostavljamo kao uštedevinu za stare dane trulu robu! Kad ovo ne bi govorio lord, moglo bi se reći da je u njega mozak isto tako truo kao i ona roba kojom nam se plaća naš rad. Kad su se kod nas pojavljivali nedozvoljeni listovi, onda se nalazilo ljudi koji su na to ukazivali policiji u Holmfirthu. To su bili Blythi, Estwoodi itd. itd.; a sada ih nema da prijave fabrikanta. Da, ali sada je drugo: Naš truck - fabrikant spada tobože u pristalice slobodne trgovine, on svake nedelje ide dva puta u crkvu

* pristalice Lige protiv zakona o žitu

** »Leeds Mercury« — buržoasko - radikalni list

¹ (1845) pogrešno: u nadnici — ² (1845) pogrešno: 1843. — ³ Zbog velikih razlika u sistemima ortografije, prilikom prevođenja ovog pisma na srpskohrvatski jezik prevodilac nije tražio analogije za odstupanja od pravopisa.

i ponavlja pobožno za popom: »Mi nismo činili što je trebalo da činimo, već smo činili što nije trebalo da činimo, i u nama nema ničega dobrog; smiluj nam se, Gospode!« (reči anglikanskog molepstvija) »Da, smiluj nam se do sutra, a mi ćemo našim tkačima opet plaćati trulom robom.«

Sistem kotedža izgleda mnogo neviniji i nastao je na mnogo neviniji način, mada ima iste porobljivačke posledice po radnike. U blizini fabrika van gradova često nema stanova za radnike; fabrikant je često primoran da zida takve stanove, i on to rado čini, jer mu oni donose obilnu dobit na kapital koji je uložio. Ako vlasnici radničkih kotedža dobijaju oko 6% godišnje od svog uloženog kapitala, može se računati da kotedži donose fabrikantu dva puta više, jer on ima kirajdzija dokle god fabrika radi, i to kirajdzija koji uvek plaćaju. Za njega dakle ne postoje dve glavne štete koje snalaze ostale vlasnike kuća: njegovi kotedži nisu nikad prazni i nikad se ne izlaže riziku da mu kirija neće biti plaćena. Kirija za jedan kotedž je sračunata na to da pokrije ove štete i kad fabrikant uzima istu kiriju kao i ostali, on sa 12 - 14 procenata koje dobija na uloženi kapital pravi sjajan posao na račun radnika. Očevidno je nepravda da on na izdavanju kotedža pod kiriju vuče veću, pa i dvostruko veću dobit nego njegovi konkurenti kojima se u isto vreme oduzima svaka mogućnost da mu konkurišu. No dvostruka je nepravda što on tu dobit izvlači iz džepa proleterske klase, koja mora voditi računa o svakoj pari — ali je on, koji je sve svoje bogatstvo stekao na račun svojih radnika, na to navikao. Ali nepravdo postaje infamijom kad fabrikant, kao što se često dešava, radnike koji pod pretnjom otpuštanja *moraju* stanovati u njegovim kućama nagoni da plaćaju kiriju veću od obične ili čak da plaćaju kiriju za kuću u kojoj oni uopšte ne stanuju! »*Halifax Guardian*«, citiran u liberalnom listu »*Sun*«, tvrdi da su u Ashton - under - Lyne-u, Oldhamu i Rochdale-u itd. stotine radnika njihovi poslodavci nagnali da plaćaju kirije za kuće, pa stanovali oni u njima ili ne. Sistem kotedža je opšta pojava u fabričkim distriktima u unutrašnjosti; on je izazvao podizanje čitavih naselja, i fabrikant većinom nema nikakvu ili ima samo malu konkurenciju svojim kućama, tako da ne mora svoje kirije određivati prema zahtevima drugih, već može da ih određuje kako on hoće. A tek kakvu moć sistem kotedža daje fabrikantu pri sukobu s radnicima! Ako oni obustave rad, on treba samo da im otkáže stan, a rok otkaza je nedelju dana; po isteku toga roka radnici su ne samo bez hleba već i bez krova nad glavom, skitnice, potpadaju pod zakon koji ih bez milosti osuđuje na mesec dana prinudnog rada.

To je fabrički sistem, koji sam opisao sa toliko detalja koliko mi je prostor dopuštao i sa toliko nepristrasnosti koliko je to moguće kad

* »*Sun*« — londonski dnevni list, krajem novembra 1844.

je reč o junačkim podvizima buržoazije protiv nezaštićenih radnika, podvizima pri kojima je nemogućno ostati ravnodušan, pri kojima bi ravnodušnost bila zločin. Uporedimo ipak položaj slobodnog engleskog radnika iz 1845. s položajem feudalnog kmeta Saksonca pod bičem normanskih barona iz 1145. godine. Kmet je bio *glebae adscriptus*, privezan za zemlju; to je i slobodan radnik—zahvaljujući sistemu kotedža; kmet duguje gospodaru *jus primae noctis*, pravo prve noći—slobodan radnik ne duguje svome gospodaru samo pravo prve, već i pravo *svake* noći. Kmet nije mogao steći nikakvu svojinu, sve što je stekao, vlasnik zemlje mu je mogao uzeti—slobodan radnik isto tako nema nikakvu svojinu, niti je može zbog pritiska konkurencije steći; a što ni sam Norman nije činio, to čini fabrikant: truck - sistemom on svakodnevno prisvaja sebi pravo da upravlja onim čime se radnik neposredno izdržava. Odnos kmetova prema gospodaru bio je određen zakonima kojih se i pridržavalo, jer su odgovarali običajima, a bio je i određen samim običajima; odnos slobodnog radnika prema njegovom gospodaru određen je zakonima koji se *ne* primenjuju, jer ne odgovaraju ni običajima ni interesima gospodarevim. Feudalac nije mogao kmeta otrgnuti od zemlje, nije ga mogao prodati bez nje, a kako je skoro sva zemlja bila majorat i nigde nije bilo kapitala, to ga on uopšte nije ni mogao prodati; moderna buržoazija nagoni radnika da se sam prodaje. Kmet je bio rob komada zemlje na kojem je rođen, radnik je rob najnužnijih životnih potreba i novca kojim te potrebe kupuje — a obojica su robovi *stvari*. Kmet je imao garanciju za svoju egzistenciju u feudalnom društvenom poretku, u kome svako ima svoje mesto; slobodan radnik nema baš nikakve garancije, jer on ima mesto u društvu samo onda kad je potreban buržoaziji—inače ga ona ignoriše i smatra kao da i ne postoji. Kmet se žrtvuje za svog gospodara u ratu—a fabrički radnik u miru. Kmetov gospodar je bio varvarin, on je svoje kmetove smatrao stokom; radnikov gospodar je civilizovan, on na radnika gleda kao na mašinu. Jednom rečju, oni su po svemu u prilično sličnom položaju, a ako je neko po nečem u gorem, to je svakako slobodan radnik. I jedan i drugi su robovi, samo što je ropstvo jednoga neskriveno i javno, pošteno priznato, a ropstvo drugoga licemerno, lukavo skriveno od njega samog i svih drugih, teološko¹ kmetstvo, koje je gore nego ono staro. Humani torijevci su imali pravo kad su fabričkim radnicima dali ime: *white slaves*, beli robovi. Ali licemerno, prikriveno porobljavanje priznaje pravo na slobodu, bar prividno; ono se priklanja slobodoumnom javnom mnjenju, i u tome i leži istorijski progres prema starom ropstvu što je bar stvoren *princip* slobode—a ugnjeteni će se već postarati da se taj princip sprovede.

¹ (1887): hipokritsko

Na kraju još nekoliko strofa jedne pesme koja izražava mišljenje samih radnika o fabričkom sistemu. Ta pesma je od Edwarda P. Meada iz Birmingema i ona je pravi izraz raspoloženja koje vlada među radnicima.¹[99]

Živi jedan kralj, jedan opak vladar,
Koji nije san nekog pesnika,
Jedan tiranin, koga beli rob poznaje,
Taj divlji kralj zove se Para.

On ima jednu ruku, gvozdenu ruku,
I mada je samo jedna,
U njoj mu je čarobna snaga
Kojom tuče milione.

Srdit je kao Moloh, njegov predak koji je nekad
U dolini Himon stolovao,
Oganj je njegova utroba,
A deca su njegova hrana.

Njegovi sveštenici, bez čovečnosti,
Puni krvožednosti, oholosti i besa,
Oni upravljaju — o srama! — njegovom džinovskom rukom
I čarobnjački stvaraju zlato iz krvi.

Čovečja prava oni bacaju pod noge
Za gadno zlato, svoga boga,
Bol žene je za njih pošalica,
Suze čovečje njihova poruga.

Muzika su njihovom uhu vapaji
Siromaha u samrtnoj borbi;
Skeleti devojaka i dečaka ispunjavaju
Pakao kralja Pare.

Pakao na zemlji! on seje smrt,
Otkako Para vlada, svud po zemlji,
Jer čoveku dušu i telo
Ubija u isto vreme.

Stoga dole s Parom, divljim Molohom,
Hiljade radnika, svi,
Vežite mu ruke, ili će našu zemlju
Odneti on preko noći u propast!

¹ (1887) ispušten je pasus »Na kraju... radnicima« i pesma.

A njegove opake slugе, Mill - Lorde ohole,
 Prepune zlata i zadrigle,
 Srušiti mora narodni gnev,
 Kao i strašilo, njihovoga boga!*

* Nemam ni vremena ni prostora da se podrobno upuštam u odgovore fabrikana na optužbe koje se podižu protiv njih već dvanaest godina. Ljudi se ne daju učiti kad ih zaslepljuje njihov tobožnji interes. Pošto su već gore u prigodnoj prilici opovrgnuti neki njihovi prigovori, ostaje mi da kažem još ovo:

Dolazite u Mančester, hoćete da se upoznate s engleskim prilikama. Vi, naravno, imate dobre preporuke za »suvažene« ljude. Kažete nešto o položaju radnika. Upoznaju vas s nekolicinom prvih liberalnih fabrikana, možda s Robertom Hyde Gregom, Edmundom Ashworthom, Thomasom Ashtonom ili tako nekim. Vi mu pričate o svojim namerama. Fabrikant vas razume, on zna šta treba da radi. On se odveze s vama u svoju fabriku van grada—g. Greg u Quarry - Bank u Češiru, g. Ashworth u Turton kod Boltona, g. Ashton u Hyde. Vodi vas kroz sjajnu, dobro uređenu, možda i ventilatorima snabdevenu zgradu, obraća vam pažnju na visoke zračne prostorije, lepe mašine, gde - gde na radnike koji imaju zdrav izgled. Daje vam dobar doručak i predlaže da obidete radničke stanove — uvodi vas u kotedže koji izgledaju novi, čisti i pogodni, i ulazi i sam s vama u poneki. Dabome, samo u stanovima nadzornika, mehaničara itd., da »vidite porodice koje *potpuno* žive od fabrike. Kod drugih biste, naime, mogli videti da samo žena i deca rade u fabrici, a muž krpi čarape. Prisustvo fabrikantovo vas sprečava da postavljate indiskretna pitanja, vi nalazite da su svi ljudi dobro plaćeni, da žive u udobnosti i da su zbog seoskog vazduha srazmerno zdravi i počinjete se kolebati u svojim preteranim idejama o bedi i gladi. Ali da sistem kotedža čini radnike robovima, da je tu možda neki truck - dućan, to vi ne doznajete, da ljudi mrze fabrikanta, to vam ne pokazuju, jer je on tu. On je podigao možda i školu, crkvu, čitaonicu etc. Da on tu školu koristi za to da se deca navikavaju na potčinjenost, da on u čitaonici trpi samo takve stvari u kojima se zastupaju interesi buržoazije, da on svoje ljude otpušta kad čitaju čarističke i socijalističke listove i knjige—sve to vama ostaje skriveno. Vi vidite prijatan, patrijarhalan odnos, vidite život nadzornika, vidite šta buržoazija radnicima *obećava* ako pristanu da i u duhovnom pogledu postanu njihovi robovi. Ta »seoska fabrika« je odvajkada bila omiljena fabrikantima, jer se tu štete od fabričkog sistema, naročito zdravstvene, delimično poništavaju čistim vazduhom i okolinom i jer se tu *patrijarhalno* ropstvo radnika najduže održava. Dr Ure peva tome ditirambe. Ali jao si ga radnicima ako im padne na um da samostalno misle i da postanu čaristi—tada odjednom prestaje očinska naklonost fabrikana. Uostalom, ako možda hoćete da budete provedeni kroz radničku četvrt u Mančesteru, ako hoćete da vidite savršenost fabričkog sistema u jednom fabričkom *gradu*—da, onda ćete imati dugo da čekate da vam ti bogati buržuji ukažu u tom pomoć! Gospoda ne znaju šta hoće i u kakvom su položaju njihovi radnici, a oni to neće i ne usuduju se ni da saznaju, jer ih uvek mora plašiti da saznaju stvari koje ih mogu uznemiriti ili čak prinuditi da rade suprotno svojim interesima. Nije, uostalom, ni važno da oni to znaju—ako radnici žele da nešto ostvare, onda to već sami i ostvaruju.

Ostale grane rada

Ako smo se na opisivanju fabričkog sistema zadržali duže, pošto je on sasvim nov proizvod industrijskog doba, moći ćemo da budemo utoliko kraći kad govorimo o ostalim radnicima, pošto za njih važi, potpuno ili delimično, ono što smo rekli o industrijskom proletarijatu uopšte, ili o fabričkom sistemu posebno. Imaćemo dakle, da razmotrimo samo u kojoj meri je sam fabrički sistem prodro u pojedine grane rada i kakvih još osobenosti ima u tim granama.

Četiri grane na koje se odnosi zakon o fabrikama proizvode tkanine za odeću. Mi ćemo najbolje učiniti ako ovde odmah pređemo na one radnike koji dobijaju svoj materijal od ovih fabrika, i to najpre na *pletače čarapa* iz Notingema, Derbija i Lestera. »Child. Empl. Rept.« saopštava povodom ovih radnika da dugo radno vreme (na koje su ih primorale niske nadnice), uz obavezu da se stalno sedi i da se naprežu oči, što proizlazi iz prirode samoga rada, obično čini telo uopšte bolešljivim, a naročito nepovoljno utiče na vid. Uveče se ne može raditi bez vrlo jake svetlosti, pa ткачи upotrebljavaju staklene kugle da koncentrišu svetlost, a to je veoma štetno za oči. U četrdesetoj godini moraju skoro svi da upotrebljavaju naočare. Zdravlje i konstitucija dece koja su zaposlena namotavanjem kalema i šivenjem (porubljanjem) obično su izloženi vrlo štetnim uticajima. Ta deca rade od šeste, sedme ili osme godine u malim, zagušljivim sobama po deset do dvanaest sati. Mnoga od njih pri radu iznemognu i postanu suviše slaba i za najobičniji kućni posao i tako kratkovida da već u detinjstvu moraju nositi naočare. Kod mnogih od njih komesari zapažaju sve simptome škrofulozne konstitucije, a fabrikanti odbijaju, uglavnom zbog slabosti, da zapošljavaju devojke koje su tako radile. Stanje ove dece označeno je kao »sramna mrlja za jednu hrišćansku zemlju« i izražena je želja da se ona zakonski zaštite (Grainger, »Rept.«, App. Pt. 1, p. F. 16, ss. 132-142). Fabrički izveštaj dodaje da su pletači čarapa najslabije plaćeni radnici u Lesteru — da oni zarađuju nedeljno 6 šilinga, a uz veliki napor 7, radeći dnevno 16-18 sati. Ranije su zarađivali 20-21 šiling, ali je uvođenje većih razboja pokvarilo njihov posao; velika većina radi još i sada na starijim prostim razbojima i s mukom konkuriše mašinama koje napreduju. Dakle, i ovde je svaki napredak — za radnika nazadak! Ali pri svem tom, priča komesar Power, pletači čarapa se

ponose time što su *slobodni* i što *nemaju fabričko zvono* koje bi im određivalo vreme za jelo, spavanje i rad. Položaj ovih radnika, u pogledu nadnica, nije ni danas bolji nego što je bio 1833, kad je fabrička komisija pisala pomenuti izveštaj—za to se stara konkurencija saksonskih pletača čarapa, koji i sami jedva da imaju šta da jedu. Ona tuče Engleze na skoro svim stranim tržištima, a u robi nižeg kvaliteta čak i na engleskim — pa zar da se nemački pletač čarapa kao patriota ne raduje što svojim gladovanjem ostavlja i engleskog pletača čarapa bez hleba i zar da radi veće slave nemačke industrije ne nastavi da i dalje ponosito i veselo gladuje, pošto čast Nemačke zahteva da njegova činija bude samo upola puna? O, to je lepa stvar, ta konkurencija i »takmičenje nacija«! U listu »Morning Chronicle«—opet jedan liberalni list, list buržoazije par excellence¹—objavljeno je u decembru 1843. nekoliko pisama jednog pletača čarapa iz Hinckleya o položaju njegovih drugova. On izveštava između ostalog i o 50 porodica sa ukupno 321 članom, koji žive od 109 razboja; svaki razboj donosi prosečno 5¹/₈ šilinga, a svaka porodica zaradi nedeljno prosečno 11 šilinga i 4 penija. Od toga ide za kiriju, za razboj, ugalj, osvetljenje, sapun, igle ukupno 5 šilinga i 10 penija, tako da im za hranu ostaje na svaku glavu po 1¹/₂ peni—15 pruskih pfeniga—a za odelo baš ništa.

»Nijedno oko«, kaže pletač čarapa, »nije videlo, nijedno uho nije čulo i nijedno srce ne može osetiti ni polovinu muka koje podnose ti jadni ljudi.«

Posteljā ili nije ni bilo ili ih je bilo samo za polovinu njih; deca su trčala dronjava i bosonoga; ljudi su govorili sa suzama u očima: »Mi nismo odavno, odavno imali mesa, skoro smo zaboravili njegov ukus«—a neki su najzad radili i nedeljom, mada javno mnjenje sve pre oprašta nego li to i mada se lupa razboja čuje po svemu susedstvu.

»Ali«, rekao je jedan, »pogledajte moju decu i ništa ne pitajte. Na to me nateruje moja sirotinja; ja ne mogu i neću da slušam kako moja deca večito traže hleba a da ne posegnem i za poslednjim sredstvom kojim mogu sebi časno zaraditi hleba. Prošlog ponedeljka ustao sam oko dva časa i radio skoro do ponoći, ostalih dana od šest časova ujutro do između jedanaest i dvanaest noću. To mi je dojadilo i neću sam sebe da oteram u grob. Sad prestajem skoro svako veče oko deset sati i nadoknadujem izgubljeno vreme nedeljom.«

Nadnica nije povećana prema onoj od 1833. ni u Lesteru, ni u Derbiju ni u Notingemu, a što je najgore, u Lesteru je, kao što je već ranije rečeno, truck - sistem jako rasprostranjen. Stoga se i ne treba čuditi što ktači ovog kraja živo učestvuju u svim radničkim pokretima, i to utoliko življe i aktivnije što na razbojima rade većinom *muškarci*.

U istom kraju gde žive čarapari nalazi se i glavno sedište industrije *čipaka*. U tri pomenute grofovije radi ukupno 2 760 čipkarskih mašina,

¹ u pravom smislu reči

dok u ostalim delovima Engleske postoji samo 786. Fabrikacija čipaka je postala vrlo složena usled strogo sprovedene podele rada, a ima niz raznih grana. Prvo se mora namotati pređa na kaleme, što rade devojke od 14 godina pa naviše (winders); zatim dečaci (threaders) od osam godina pa naviše nameštaju kaleme na mašine, provlače konce kroz sitne otvore, kojih svaka mašina ima prosečno 1 800, i razapinju ih u određenim pravcima; zatim radnici prave čipke, koje izlaze iz mašine kao široko platno koje sasvim mala deca razdvajaju na pojedine trake izvlačeći iz platna konce kojim su trake spojene—to se zove running ili drawing lace, a sama deca lace - runners. Zatim se čipke spremaju za prodaju.—Winderi kao i threaderi nemaju određeno radno vreme, pošto su potrebni onog trenutka kad se potroši sva pređa s kalemama u mašinama; a kako radnici tkaju i noću, to winderi i threaderi mogu biti pozvani u fabriku ili u tkačevu radionicu u svako doba. Ta neredovna zaposlenost, čest noćni rad, neuredan način života do koga zbog toga dolazi, radaju masu fizičkih i moralnih nedaća, naročito neregulisano preuranjeno polno opštenje, u čemu se svi svedoci slažu. Sam rad je štetan po vid; i mada trajno oboljenje očiju kod threadera nije opšte, ipak taj rad izaziva česta zapaljenja očiju, a za vreme uvlačenja i razapinjanja konaca—bolove, suze, trenutnu nejasnost vida itd. Za rad winderi je utvrđeno da ozbiljno škodi očima i da pored čestih zapaljenja rožnjače nisu retki ni slučajevi crne i sive mretnice. Sam tkački rad je vrlo težak pošto mašine postaju vremenom sve šire, tako da sada ima skoro samo takvih na kojima rade tri čoveka, koji se smenjuju svaka četiri sata tako da sva trojica skupa rade 24 sata, a svaki osam sati dnevno. Otuda je jasno da winderi i threaderi moraju često noću na rad da mašina ne bi dugo mirovala. Osim toga, za udevanje konaca u 1 800 otvora potrebno je da troje dece rade 2 sata dnevno. Neke mašine se pokreću i snagom pare i tako potiskuju ljudski rad; a pošto »Ch. E. Rept.« govori uvek samo o »fabrikama čipaka« gde se traže deca, iz toga, izgleda, sledi ili da je rad tkača premešten u velike fabričke hale ili da je primena parnog tkanja postala prilično opšta. U oba slučaja to pokazuje napredak fabričkog sistema. Ali najnezdraviji je rad runnera, koji su većinom deca od 7, pa i 5, i od 4 godine. Komesar Grainger je našao na ovom radu čak i jedno dete *od dve godine*. Pratiti jedan isti konac, koji se vadi iglom iz vrlo složenog tkanja, vrlo je naporno za oči, naročito ako rad traje 14-16 sati, kao što to obično biva. U najblažem slučaju nastupa vrlo jaka kratkovidost, a u najgorem, koji je dosta čest, neizlečivo slepilo kao posledica zapaljenja vidnog živca. Osim toga, usled stalne povijenosti pri sedenju deca bivaju slabunjava i tesnogrudna, a usled rđavog varenja škrofulozna; kod skoro svih devojaka dolazi do poremećaja materice, a isto tako i do krivljenja kičme, tako da »se runneri mogu poznati po hoduu«. Iste posledice ima, kako za vid tako i za celu konstituciju, *vezenje* čipaka. Svi se medicinski iskazi slažu u tome da zdravlje sve dece koja rade u proizvodnji čipaka trpi znatne štete, da su ta deca bleđa, nežna,

slaba, suviše malena za svoje godine i da su mnogo ređe no ostala deca sposobna da se odupru kakvoj bolesti. Ona obično pate od opšte slabosti, čestih nesvestica, bolova u glavi, u predelu slabina, u leđima i bedrima, pate od lupanja srca, muke, povraćanja, nemanja apetita, krivljenja kičme, škrofuloze i sušice. Naročito se stalno i duboko potkopava zdravlje ženskog tela; svuda se žale na malokrvnost, teške porodaje i pobačaje (Grainger, »Report«, passim). Uz to izveštava isti činovnik Child. Empl. Comm. da su deca vrlo često rdavo i trajavo obučena i da dobijaju nedovoljno hrane, većinom samo hleb i čaj, a često mesecima ne dobijaju mesa. O njihovom moralnom stanju, on izveštava:

»Svi stanovnici Notingema, policija, sveštenstvo, fabrikanti, radnici i roditelji te dece jednodušno su uvereni da je današnji sistem rada vrlo bogat izvor nemorala. Udevači, većinom dečaci, i namotačice, većinom devojčice, pozivaju se u fabrike u isto vreme — često usred noći, a kako njihovi roditelji ne mogu znati dokle će oni tamo imati posla, oni imaju najlepšu priliku da stupaju u nedopuštene veze i da posle rada zajedno skitaju. To je u ne maloj meri doprinelo nemoralu koji je u Notingemu, prema glasovima koji javno kruže, jako rasprostranjen. Sem toga su ovom vrlo neprirodnom stanju stvari potpuno žrtvovani domaći mir i udobnost porodica koje imaju decu, mladiće i devojke.«

Drugom granom fabrikacije čipaka, pletenjem čipaka, bave se u inače zemljoradničkim grofovijama Nortempton, Oksford, Bedford i Bakingem, i to većinom rade deca, mladići i devojke, koji se uopšte žale da se rdavo hrane i da retko dobijaju mesa. Sam rad je vrlo nezdrav. Deca rade u malim, rdavo ventiliranim i zagušljivim sobama, uvek sedeći i povijena nad pletivom. Devojkice, da bi podržavale telo u ovom napornom položaju, nose steznike s drvenim šipkama, a pošto je većina njih vrlo mlada i njihove kosti još vrlo meke, taj povijeni položaj deformiše grudnu kost i rebra, a opšta posledica toga su uske grudi. Stoga većina od njih umire od sušice, pošto je zbog sedećeg stava i rdave atmosfere prepatila od najtežih (severest) posledica rdavog varenja. One ne dobijaju gotovo nikakvo obrazovanje, najmanje moralno, a vole ukrase, pa je usled toga njihovo moralno stanje vrlo žalosno i prostitucija među njima skoro epidemična (Ch. Empl. Comm., Burns, Report).

To je cena koju društvo plaća da bi lepe dame buržoazije imale zadovoljstvo da nose čipke. A zar to nije vrlo niska cena? Samo nekoliko hiljada slepih radnika, samo nekoliko tuberkuloznih proleterskih kćeri, samo jedna trajno bolesna generacija proste mase koja će svoju boljku ostaviti u nasleđe svojim isto tako prostim sinovima i unucima — pa šta je sve to? Ništa, baš ništa, naša engleska buržoazija će ravnodušno preći preko tih izveštaja vladine komisije, a njene žene i kćeri će se kao i pre kititi čipkama. Divna je stvar to duševno spokojstvo engleskog buržuja!

Veliki broj radnika u Lankaširu, Derbiširu i u zapadnoj Škotskoj

radi u preduzećima za štampanje pamučnog platna. Ni u jednoj grani engleske industrije nije mehanika dala tako sjajne rezultate, ali ni tako pridavila radnike kao u ovoj grani. Primena graviranih cilindara koje pokreće para, pronalazak da se pomoću takvih cilindara boji u isto vreme sa 4 - 6 boja isto tako je potpuno potisnuo ručni rad kao što su to učinile mašine kod predenja i tkanja pamuka, samo što su te nove instalacije za bojenje potisle još više radnika nego što se to dogodilo u proizvodnji štofova. Jedan čovek uz pomoć jednog deteta obavlja mašinom rad koji su ranije morali da rade rukom 200 radnika; jedna jedina mašina daje svakog minuta 28 jardi (80 stopa) štampanog pamučnog platna. Zbog toga su radnici te grane proizvodnje u vrlo teškom položaju; grofovije Lankašir, Derbi i Čester dale su (prema peticiji štampara Donjem domu) godine 1842. jedanaest miliona komada štampanog pamučnog platna; od toga je obojeno 100 000 komada samo ručnim radom, 900 000 delimično mašinom uz pripomoć ručnog rada, a 10 miliona mašinom u jednoj do šest boja. Kako su mašine većinom novijeg datuma i još se neprestano usavršavaju, broj ručnih radnika suviše premaša tražnju radne snage i razume se da su mnogi—u peticiji se kaže četvrtina od celokupnog broja—sasvim bez posla, dok ostali rade prosečno samo dva ili najviše tri dana u nedelji, a uz to su još i slabo plaćeni. Leach tvrdi da u jednom preduzeću za štampanje platna (Deeply Dale, kod Buryja u Lankaširu) ručni radnici ne zarađuju prosečno više od 5 šilinga (*Stubb. Facts*, p. 47), dok su, to mu je svakako poznato, radnici na mašinama dosta dobro plaćeni. Preduzeća za štampanje platna su dakle potpuno zahvaćena fabričkim sistemom, ali za njih ipak ne važe zakonska ograničenja tog sistema. Ona proizvode modni artikal, pa stoga nemaju nikakvo uređeno radno vreme. Ako imaju malo porudžbina, oni rade polovinu vremena; a ako je neka muštra uspela i posao ide kako treba, onda se radi do deset, dvanaest sati uveče, pa i cele noći. U blizini moga stana u Mančesteru bilo je jedno takvo preduzeće, koje je nekoliko puta bivalo osvetljeno do duboko u noć, kad sam se vraćao kući, i često sam slušao da tamo deca pokatkad rade toliko da nekoliko slobodnih trenutaka koje s mukom ugrabe pokušavaju da provedu u odmaranju i spavanju na kamenim stepenicama i po uglovima hodnika. Ja za to nemam *pravni* dokaza, inače bih imenovao firmu. Izveštaj Komisije za ispitivanje dečjeg rada je u tome vrlo površan; on saopštava samo da su u Engleskoj bar deca većim delom prilično dobro odevena i uhranjena (to je relativno, prema tome da li je zarada njihovih roditelja velika ili mala), da nemaju baš nikakvo obrazovanje i da su u moralnom pogledu prilično zapuštena. Dovoljno je samo da se podsetimo da su deca obuhvaćena fabričkim sistemom, pa možemo ići dalje, upućujući na ono što smo o tome već rekli.

O ostalim radnicima koji su zaposleni u proizvodnji tkanina za odeću ostaje nam malo da kažemo; *beljenje* platna je vrlo nezdrav rad; pri njemu se mora neprestano udisati hlor, jedan od najškodljivijih

elemenata za pluća; rad *bojadisara* je već zdraviji, u mnogo slučajeva vrlo zdrav, pošto zahteva naprezanje čitavog tela; o tome kako su te grupe radnika plaćene malo se čuje, a to je dovoljan osnov da se zaključuje da im najamnina nije manja od prosečne, jer bi se inače oni već žalili. *Šišači somota*, koji su zbog velike potrošnje pamučnog somota prilično mnogobrojni — ima ih 3 - 4 000 — mnogo su pretrpeli posrednim putem od uticaja fabričkog sistema. Roba koja se ranije tkala ručnim razbojima nije bila sasvim podjednako tkana i tražila je veću ruku za šišanje pojedinih delova konaca; otkako se pak proizvodi mehaničkim razbojima, redovi teku sasvim podjednako i svaki konac osnove je potpuno paralelan prethodnom, pa šišanje više nije neka naročita veština. Radnici koji su zbog mašina ostali bez hleba bacaju se na šišanje somota i svojom konkurencijom snižavaju nadnice; fabrikanti su otkrili da na šišanju somota mogu upošljavati žene i decu — i nadnica je spala na nadnicu žena i dece, dok su stotine muškaraca bile istisnute; fabrikanti su otkrili da im izlazi jevtinije ako se posao radi u njihovim fabričkim prostorijama nego u radnikovoj radionici, za koju oni ipak posredno plaćaju kiriju; od tada niski gornji spratovi mnogih katedža, podešeni inače za radionice za šišanje, stoje prazni ili se izdaju pod kiriju kao stanovi, dok je šišač somota izgubio slobodu biranja časova rada i potčinio se fabričkom zvonu. Meni je pričao jedan šišač somota, kome je bilo oko 45 godina, da se seća doba kad je za isti rad koji sad mora obavljati za 1 peni dobijao 8 penija od jarda; istina, on ravnomernije tkanje može šišati brže nego ono ranije, ali ne može za sat uraditi dva puta više od onoga što je za isto vreme uradio pre, tako da je njegova nedeljna najamnina pala na manje od $\frac{1}{4}$ ranije najamnine. Leach (*Stubborn Facts*, p. 35) daje pregled najamnina iz 1827. i 1843. za razne materije; iz toga pregleda izlazi da se za artikle za čije se šišanje 1827. plaćalo 4 penija, $2\frac{1}{4}$, $2\frac{3}{4}$ penija, 1 peni od jarda, godine 1843. plaća samo $1\frac{1}{2}$, $\frac{3}{4}$ penija, 1 peni, $\frac{3}{8}$ penija od jarda. Po Leachu se odnos prosečne nedeljne zarade postavlja ovako: 1827. 1£ 6 šil. 6 penija, 1£ 2 šil. 6 penija, 1£ 0 šil. 0 penija, 1£ 6 šil. 6 penija, a za istu robu 1843. 10 šil. 6 penija, 7 šil. 6 penija, 6 šil. 8 penija, 10 šil. — a ima stotinama radnika koji ne mogu doći ni do ovih poslednjih iznosa. — O *ručnim tkačima* pamučne industrije mi smo već govorili; ostale tkanine proizvode skoro isključivo ručni tkači, koji su trpeli kao i šišači somota zbog navale radnika potisnutih mašinerijom, a sem toga stoje kao i fabrički radnici pod strogim zakonom po kome se zbog lošeg rada kažnjava. Uzmimo *tkače svile*. Fabrikant svile Brocklehurst, jedan od najznačajnijih u celoj Engleskoj, podneo je komitetu parlamenta tabele iz svojih knjiga, iz kojih izlazi da je on za iste artikle za koje je 1821. plaćao 30, 14, $3\frac{1}{2}$, $\frac{3}{4}$, $1\frac{1}{2}$, 10 šilinga najamnine, plaćao 1831. samo 9, $7\frac{1}{2}$, $2\frac{1}{4}$, $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{2}$, $6\frac{1}{4}$ šilinga, mada *ovde* nisu nastupila nikakva poboljšanja mašinerije. A što čini g. Brocklehurst to se može uzeti kao pravilo za celu Englesku. Po istim tabelama izlazi da je prosečna zarada njegovih tkača posle svih odbitaka iznosila

1821. nedeljno $16\frac{1}{2}$ šilinga, a 1831. samo 6 šilinga. Od tada je najamnina pala još više—tkanje koje se 1831. plaćalo $\frac{1}{3}$ šilinga ili 4 penija po jardu, plaćalo se 1843. samo $2\frac{1}{2}$ penija (to je single sarsnet¹)—i veliki broj tkača na selu nije mogao naći posla ako nije uzimao to tkanje za $1\frac{1}{2}$ do 2 penija. Uz to dolazi i samovoljno² smanjivanje najamnine. Svaki tkač koji uzme osnovu dobije uz nju kartu na kojoj obično stoji: da je rad primljen u taj i taj čas dana, da tkač koji zbog bolesti ne može da radi mora to u kontoar javiti u roku od tri dana, inače bolest ne važi kao opravdanje; da se neće uzimati kao dovoljno opravdanje ako tkač kaže da je morao čekati da je pošalju pređu, da se za izvesnu nepažnju pri radu (ako se npr. za izvesnu dužinu tkanine utroši više konca no što je propisano itd.) odbija *ne manje* od pola nadnice, a da se, ako tkanina ne bude gotova za određeno vreme, na svaki jard datog komada oduzima po jedan peni od nadnice. Otkidanje od najamnine na osnovu tih karti tako je znatno da npr. jedan čovek koji dolazi dvaput nedeljno u mesto Leigh u Lankaširu da primi tkanje donosi svaki put svome fabrikantu najmanje 15 £ (100 pruskih talira) kao kaznu. Tako priča sam taj fabrikant—a on važi kao jedan od najtolerantnijih. Ranije je o takvim stvarima rešavao arbitražni sud, ali kako pri tome radnici većinom bivaju otpušteni ako se protiv toga uporno bune, oni se više tome sudu ne obraćaju pa se fabrikant sada ponaša sasvim samovoljno—on je i tužilac, i svedok, i sudija, i zakonodavac i izvršitelj, sve u jednom licu. Ako radnik ode mirovnom sudiji, ovaj će mu reći: Time što ste primili kartu vi ste stupili u pogodbu, koju sada morate ispunjavati. Upravo onako kao kod fabričkih radnika. Osim toga, fabrikant uvek daje radniku da potpiše jedan dokumenat u kome ovaj izjavljuje da »pristaje na učinjene odbitke«. A ako se usprotivi, odmah će svi fabrikanti u gradu saznati da je on čovek koji se, kao što kaže Leach,

»protivi kartom propisanom redu i zakonitosti i ima drskosti da sumnja u mudrost onih koji su, što bi on morao znati, njegovi pretpostavljeni u društvu« (Stubb. Facts, p. 37-40).

Naravno, tkači su *potpuno* slobodni, fabrikant ih ne primorava da uzimaju njegovu osnovu i karte, ali im kaže, kako je to Leach dobro rekao na engleskom:

»Ako nećete da se pečete u mom tiganju, onda možete i pravo u plamen« (if you don't like to be frizzled in my frying-pan, you can take a walk into the fire).

Londonski tkači svile, naročito u Spitalfieldsu, živeli su duže vremena periodično u najvećoj bedi, a da ni sada još nemaju nikakvog razloga da budu zadovoljni svojim položajem, može se zaključiti po tome što uzimaju vrlo aktivnog učešća u svim engleskim, a naročito

¹ običan taft — ² (1892) najsamovoljnije

londonskim radničkim pokretima. Oskudica koja vlada među njima uvek je bila uzrok epidemije groznice koja je izbijala u istočnom delu Londona i bila povod za dolazak komisije za ispitivanje zdravstvenih prilika radničke klase. Ali iz najnovijeg izveštaja londonske zarazne bolnice vidimo da ta groznica još neprestano besni.

Posle tkanina za odelo, *metalna roba* je najvažnija vrsta proizvoda koje proizvodi engleska industrija. Njeni glavni centri su *Birmingem*, gde se proizvodi finija metalna roba svake vrste, *Šefild*, gde se proizvode sve vrste noževa i *Stafordšir*, a posebno Vulverhempton, gde se prave grublji proizvodi, brave, ekseri itd. Počnimo opis položaja radnika koji rade u ovoj grani industrije sa Birmingemom. Organizacija rada u *Birmingemu* zadržala je nešto od starog zanatskog karaktera, kao i uopšte u većini mesta u kojima se preraduju metali; sitni majstori još postoje i rade sa svojim učenicima ili u radionici kod kuće ili, ako upotrebljavaju parnu snagu, u velikim fabričkim zgradama, podeljenim u male radionice koje se pojedinačno izdaju majstorima pod kiriju i koje su snabdevene u svim odeljenjima valjkom koji pokreće parna mašina, a taj valjak opet pokreće drugu mašineriju. Léon Faucher (pisac serije članaka o uslovima života engleskih radnika u »Revue des deux Mondes«^[100], koji pokazuju da je on bar ozbiljno proučavao problem i koji su u svakom slučaju bolji od onoga što su dosad o tome pisali i Englezi i Nemci) označava ovaj odnos, nasuprot krupnoj proizvodnji Lankašira i Jorkšira, imenom *Démocratie industrielle*¹ i napominje da on ne daje nikakve povoljne rezultate ni po položaj majstora ni po položaj pomoćnika. Ova napomena je sasvim tačna, jer mnogi sitni majstori, koji dele dobit regulisanu konkurencijom, a koju bi inače svu izvukao jedan jedini krupni fabrikant, ne mogu pri tome dobro proći. Centralizatorska tendencija kapitala koji ih pritiskuje čini da propadnu njih deset u korist jednoga koji se bogati, a pritisak jednoga bogatog koji može prodavati jevtinije nego oni čini položaj stotinama njih gorim nego ranije. I u slučajevima kad oni od samog početka imaju da konkurišu krupnim kapitalistima, samo se po sebi razume da samo s velikom mukom izlaze na kraj s tom konkurencijom. Učenicima je kod sitnih majstora, kao što ćemo videti, bar isto toliko rdavo kao i kod fabrikanaata, samo s tom razlikom što će i oni sami docije postati majstori i na taj način steći izvesnu samostalnost — tj. njih buržoazija neće eksploatisati tako direktno kao što to čini u fabrikama. Tako ti sitni majstori nisu ni pravi proleterii — pošto žive delimično od rada učenika i ne prodaju sam rad^[101], nego gotov proizvod — niti pravi buržuiji, pošto im je ipak glavno sredstvo izdržavanja njihov sopstveni rad. Što se birmingemski radnici vrlo retko potpuno i otvoreno pridružuju engleskom radničkom pokretu, krivica je do tog njihovog naročito srednjeg položaja. Birmingem je politički radikalan, ali nikako odlučno čartistički grad. Međutim, postoji i masa većih fa-

¹ industrijska demokratija

brika koje pripadaju kapitalistima i u kojima fabrički sistem vlada potpuno: podela rada koja je tu sprovedena do najsitnijih pojedinosti (npr. u proizvodnji igala), kao i parna snaga omogućuju rad velike mase žena i dece, i ovde ponovo nalazimo (prema »Izveštaju Komisije za ispitivanje dečjeg rada«) sasvim iste pojave koje nam navodi i fabrički izveštaj—rad žena sve do časa porođaja, nemogućnost da vode kućne poslove, zanemarivanje kuće i dece, ravnodušnost pa čak i mržnja prema porodičnom životu, demoralizacija; dalje, potiskivanje muškaraca s rada, neprestano usavršavanje mašina, prerana emancipacija dece, muškarci koje hrane žene i deca etc. etc. Deca se opisuju kao polugladna i odrpana—*polovina njih ne zna šta znači biti sit*, mnoga od njih provode ceo dan sa toliko hleba koliko se može dobiti za jedan peni (10 pruskih pfen.), ili ne dobijaju do ručka nikakvu hranu; ima čak i primera da deca ne dobijaju nikakvu hranu od 8 sati ujutro do 7 sati uveče. Odeća je često jedva dovoljna da pokrije nagotu; mnoga su i zimi bosonoga. Stoga su ona sva malena i slaba za svoje godine i vrlo retko se razvijaju u koliko - toliko snažne ljude; a kad se pomisli da uz to što nemaju dovoljno sredstava za reprodukciju fizičke snage dolazi još i grub, dugotrajan rad u zatvorenim prostorijama, onda neće izgledati čudnovato što se u Birmingemu nalazi malo odraslih ljudi sposobnih za vojnu službu.

»Radnici su«, kaže jedan vojni lekar, »maleni, suvi i vrlo male telesne snage—mnogi sem toga iskrivljenih grudi ili kičme.«

Prema izveštaju jednog podoficira koji je učestvovao u regrutaciji, ljudi su u Birmingemu manji nego igde na drugom mestu; visoki najviše 5 stopa i 4 - 5 palaca, a od 613 regrutovanih za sposobne su oglašeni samo 238. Što se obrazovanja tiče, ovde upućujem na već ranije (str. 194 i sled.) dat niz iskaza i primera iz metalških okruga; uostalom iz »Izv. Kom. za ispitivanje dečjeg rada« proizlazi da u Birmingemu više od polovine dece između 5 i 15 godina ne pohađa nikakvu školu, da se sastav dece koje pohađaju školu često menja, tako da im je nemoguće dati ma kakvo temeljno obrazovanje, i da se deca vrlo rano uzimaju iz škole i šalju na rad. Iz ovog se izveštaja isto tako vidi kakvi su i učitelji u tim školama. Jedna učiteljica je na pitanje da li daje nastavu iz morala odgovorila: Ne, za školarinu od 3 penija nedeljno ne može se to tražiti. Nekoliko drugih nisu ovo pitanje čak ni razumeli, a neki to nisu nikako ni smatrali svojom dužnošću. Jedna učiteljica je rekla da ona ne uči decu moralu, ali se trudi da ih nauči dobrim principima, a govoreći to pravila je grube jezičke pogreške. Komesar je nalazio u školama stalan nered i larmu. Stoga je moralno stanje dece žalosno u najvišoj meri; polovina svih prestupnika su mladi od 15 godina, a samo u jednoj godini je osuđeno 90 desetogodišnjih prestupnika, među kojima ima 44 osuđena za kriminal. Po mišljenju komesara neregulisano polno opštenje je skoro opšte i pojavljuje se već i u vrlo mladim godinama. (Grainger, Rept. et evid.)

Još gore izgleda u *stafordširskom* distriktu industrije gvožđa. Na proizvodnju grube gvozdene robe, koja ovde dominira, ne mogu se mnogo primenjivati ni podela rada (osim u izvesnim slučajevima), ni parna snaga, ni mašinerija. Stoga ovde—u mestima Vulverhempton, Willenhall, Bilston, Sedgely, Wednesfield, Darlaston, Dudley, Walsall, Wednesbury etc.—ima manje fabrika, ali utoliko više malih kovačnica, u kojima pojedinačno rade sitni majstori s jednim ili više učenika, koji im služe do dvadeset prve godine. Sitni majstori su otprilike u istom položaju kao i oni u Birminghamu, ali položaj učenika je većinom mnogo gori. Oni dobijaju za jelo gotovo isključivo meso od bolesnih, iznemoglih životinja, ili pokvareno meso i trulu ribu, kao i meso od pobačene teladi i svinja ugušenih prilikom prevoza železnicom. Tako s njima postupaju ne samo sitni majstori nego i krupniji fabrikanti koji imaju po 30-40 učenika. Izgleda da je to u Vulverhemptonu zaista opšta pojava. Prirodna posledica toga su česte bolesti organa za varenje i druge bolesti. Uz to deca retko dobijaju dovoljno hrane i retko imaju drugo odelo osim onog u kojem rade, te već stoga ne mogu ići u nedeljnu školu. Stanovi su često u tolikoj meri rdavi i prljavi, da se usled toga javljaju bolesti, te su deca, i pored inače većinom zdravog rada, malena, nerazvijena, slaba i u mnogim slučajevima telesno strašno deformisana. U Willenhallu, na primer, ima bezbroj ljudi koji zbog većitog turpijanja na mengelama imaju grbu i *jednu* krivu nogu—zadnju nogu, hind—leg, kako je oni zovu, tako je noge imaju oblik slova K; uz to najmanje trećina tamošnjih radnika ima herniju. Ovde se, kao i u Vulverhemptonu, nalazi bezbroj primera zadocnelog puberteta, kako kod devojaka—i one rade u kovačnicama!—tako i kod dečaka, čak do devetnaeste godine. U Sedgelyu i okolini, gde se kuju gotovo samo ekseri, ljudi stanuju i rade u bednim kolibama nalik na štale, kojima u prljavštini treba tražiti para. Devojčice i dečaci se laćaju čekića od desete ili dvanaeste godine i za potpuno spremne radnike važe tek onda kad mogu da izrade hiljadu eksera dnevno. Za 1 200 eksera najamnina je $5\frac{1}{2}$ penija ili nepunih 5 srebrnih groša. Za svaki ekser treba dvanaest udaraca, i pošto je čekić težak $1\frac{1}{4}$ funte, radnik mora podići težinu od 18 000 funti dok zaradi tu bednu nadnicu. Pri tako teškom radu i nedovoljnoj ishrani deca moraju biti rdavo razvijena, mala, slabog telesnog sastava, kao što potvrđuju i komesarski izveštaji. O stanju obrazovanja dati su već ranije podaci i o ovom distriktu. Obrazovanje stoji u ovom okrugu zaista na neverovatno niskom stupnju; polovina sve dece ne posećuje ni nedeljnu školu, a druga polovina je posećuje vrlo neuredno; u poređenju sa drugim distriktima vrlo malo njih ume čitati, a s pisanjem stoji još mnogo gore. To je razumljivo, jer se deca šalju na rad već između sedme i desete godine, *upravo* onda kad tek postaju sposobna da s uspehom pohađaju školu, dok učitelji nedeljnih škola—kovači ili rudari—često jedva umeju čitati, a nisu u stanju ni svoje ime da napišu. Ovakvim vaspitnim sredstvima odgovara i moralno stanje. U Willenhallu, tvrdi komesar Horne—i daje za to obilje

dokaza — ne postoji uopšte nikakvo moralno osećanje među radnicima. Uopšte, on je našao da deca niti znaju kakve su im dužnosti prema roditeljima, niti osećaju naklonost prema njima. Ona su tako malo sposobna da razmisle šta su rekla, tako su otupela, tako životinjski glupa, da su često tvrdila da se s njima dobro postupaju, da im je odlično, mada moraju da rade dvanaest do četrnaest časova, mada idu u traljama, mada ne dobijaju dovoljno hrane, a batina dobijaju toliko da osećaju bolove i posle nekoliko dana. Ona ne znaju ni za kakav drugačiji način života nego da se muče od jutra do mraka, dok im se ne dozvoli da prestanu; čak i ne razumeju pitanje: da li su umorna (Horne, »Rept. and evid.«), jer izgleda da takvo pitanje nisu nikad čula.

U Šefildu je nadnica bolja, te su stoga bolji i životni uslovi radnika. Pa ipak ovde treba pomenuti nekoliko grana rada zbog njihovog vanredno štetnog dejstva na zdravlje. Izvesne operacije se moraju vršiti neprestanim pritiskivanjem oruđa na grudi i one često izazivaju tuberkulozu, druge — npr. turpijanje — sprečavaju opšti razvitak tela i proizvode bolove u organima za varenje; sečenje kostiju (za korice noževa) povlači za sobom glavobolju, žuticu, a kod devojaka, od kojih se mnoge bave ovim poslom, malokrvnost. Ali najnezdraviji rad je oštrenje viljušaka i noževa, koje, naročito ako se vrši na suvom kamenu, sigurno povlači za sobom preranu smrt. Taj rad je nezdrav delom zbog povijenog položaja pri kome su grudi i stomak pritisnuti, a naročito zbog mase oštre metalne prašine koja nastaje pri oštrenju, ispunjava atmosferu i mora se udisati. Oštrači koji oštre na suvom kamenu žive u proseku jedva 35 godina, a oni koji oštre na vlažnom kamenu retko prežive 45. godinu. Dr Knight iz Šefilda kaže:

«Ja mogu unekoliko jasnije pokazati štetnost toga rada samo činjenicom da najžešće pijanice među oštračima najduže žive, pošto većinom izostaju s posla. U Šefildu ima ukupno oko 2500 oštrača. Otprilike 150 (80 muškaraca i 70 dečaka) oštre viljuške — oni umiru između 28. i 32. godine života; oni što oštre brijače, kako na mokrom tako i na suvom tocilu, umiru između 40 i 45 godina, a oni što oštre noževa na mokrom tocilu — između 40 i 50 godina.»

Isti lekar ovako opisuje tok njihove bolesti, takozvane oštračke astme:

«Oni obično počinju svoj rad u četrnaestoj godini, i ako su dobre konstitucije, onda retko osećaju bolove pre dvadesete. Tada se počinju pokazivati simptomi njihove naročite bolesti; pri najmanjem naporu, penjanju uz brdo ili uz stepenice; odmah gube dah, drže visoko ramena da bi olakšali stalnu i sve veću tegobu pri disanju, savijaju se napred i uopšte izgleda kao da se najbolje osećaju u savijenom položaju u kome rade; boja lica im postaje prljavo - žuta, crte lica izražavaju strah; žale se na mору u prsima; glas im postaje grub i promukao, glasno kašlju, i to zvuči kao da se tera vazduh kroz drvene cevi. S vremena na vreme iskašljuju znatne količine prašine pomešane sa sluzi ili u kuglastim ili valjkastim masama, sa tankom navlakom sluzi. Pljuvanje krvi, nemogućnost da leže, noćno znojenje, proliv s grčevi-

ma, neobično mršavljenje sa svim redovnim simptomima plućne tuberkuloze, sve ih to najzad tera u grob, pošto su mesecima, pa često i godinama ležali, nesposobni da radom ishranjuju sebe i svoje. Moram dodati da su svi pokušaji da se oštračka sipnja spreči ili izleči bili potpuno uzaludni.

To je pisao Knight pre deset godina; od tada se broj oštrača, a i bes bolesti, povećao, ali se pokušalo da se bolest predupredi pokrivanjem kamena za oštrenje i odvođenjem prašine pomoću vazdušne struje. U tome se bar delimično uspelo, ali ni sami oštrači neće to da primenjuju, pa ponegde čak i sprečavaju—pošto misle da će se time povećati broj radnika i sniziti njihova nadnica; oni su za »kratak, ali veseo život«. Dr Knight je često govorio oštračima koji su mu dolazili s prvim simptomima sipnje: Vi ćete ubrzati svoju smrt ako se vratite tociću. Ali to nije nikad pomagalo; ko je jednom postao oštrač, taj je bio beznađežan, kao da je prodao dušu đavolu.

Obrazovanje je u Šefildu na vrlo niskom stupnju; jedan sveštenik koji se dugo bavio statistikom vaspitanja misli da od 16 500 dece iz radničke klase koja su bila u mogućnosti da pohađaju školu, jedva 6 500 znaju čitati; to dolazi otuda što se deca već u sedmoj ili najdocnije u dvanaestoj godini uzimaju iz škole i što učitelji nisu ni za šta (jedan od njih je bio osuđivan kao lopov, koji posle puštanja iz zatvora nije našao nikakav drugi način da se prehrani nego da bude učitelj!). Nemoral među omladinom u Šefildu izgleda da je veći nego igde (zaista je teško znati kome bi gradu trebalo u tom priznati prvenstvo; kad čovek čita izveštaje za svaki pomisli da je to taj što ga zaslužuje). Mladi ljudi provode nedeljom ceo dan na ulici, igraju se krajcarice ili draže pse, revnosno idu u rakidžinice i sede tamo sa svojim draganama, a dockan uveče nasamo šetaju u parovima. U jednoj krčmi koju je posetio komesar sedelo je 40 - 50 mladih ljudi oba pola, gotovo svi ispod 17 godina, svaki mladić sa svojom devojkom. Gdegdje su igrali karata, na drugim mestima su igrali i pevali, a svuda su pili. Među njima su sedele profesionalne bludnice. Nije, dakle, nikakvo čudo što su, kako to svi svedoci izjavljuju, u Šefildu vrlo česti slučajevi ranog razuzdanog polnog opštenja i prostitucije već kod lica od 14 - 15 godina. Prestupi, i to vrlo divlji i očajnički, sasvim su obična pojava; godinu dana pre dolaska komesarovog uhvaćena je jedna banda, većinom mladića, baš kad se spremala da zapali grad; oni su bili potpuno snabdeveni kopljima i zapaljivim materijalom. Docnije ćemo videti da i radnički pokret u Šefildu ima isti divlji karakter (Symons, »Rept. and evid.«).

Sem ovih centara za preradu metala postoje još i fabrike čioda u Warringtonu (Lankašir), gde među radnicima, naročito decom, vladaju isto tako velika beda, nemoral i neznanje, i izvestan broj radionica eksera u Wiganu (Lankašir) i na istoku Škotske; izveštaji iz ovih poslednjih distrikata potpuno se slažu sa izveštajima iz Stafordšira. Ostaje nam još samo jedna grana ove industrije—*fabrikacija mašina*, koncen-

trisanu baš u tim fabričkim distriktima, naročito u Lankaširu, kod koje je osobito to što se mašinama proizvode mašine i time se radnicima već istisnutim iz proizvodnje oduzima i poslednje прибежиште, zaposlenje u proizvodnji mašina koje su im i oduzele posao. Mašina za struganje i bušenje, mašina koja seče zavrtnje, točkove, matrice itd., mehanički strug, oduzeli su i ovde posao masi radnika koji su ranije radili redovno za dobru nadnicu; ko hoće može ih u Mančesteru videti u masama.

Severno od stafordširskog distrikta industrije gvožđa leži jedan industrijski okrug o kome ćemo sad govoriti: *proizvodnja posuda* (potteries), čije je glavno sedište opština (borough) Stoke, koja obuhvata mesta Henley, Burslem, Lane End, Lane Delph, Etruria, Coleridge, Langport, Tunstall i Golden Hill, sa ukupno 60 000 stanovnika. Izveštaj Komisije za ispitivanje dečjeg rada izveštava o njemu ovo: U nekim granama ove proizvodnje—u proizvodnji poluporcelana—imaju deca lak rad u toplim, zračnim salama; u drugim, naprotiv, zahteva se od njih grub, naporan rad, a ne dobijaju ni dovoljno hrane, ni dobro odelo. Mnoga se deca žale: »Nemam dovoljno da jedem, dobijam većinom krompir i so, mesa nikad, hleba nikad, u školu ne idem, nemam ni odelo.«—»Danas nisam imao baš ništa za ručak, kod kuće nemaju nikad ručak, dobijam najviše krompir i so, katkad hleb.«—»To je sve odelo što imam, kod kuće nemam praznično.« Među decom čiji je rad naročito škodljiv treba pomenuti mould - runners, koji nose definitivno uobličenu robu zajedno s kalupom u sušnicu, i vraćaju natrag prazne kalupe kad se roba dovoljno osušila. Ona moraju celoga dana da idu tamo - amo s teretom teškim za njihove godine, a njihov umor znatno povećava još i visoka temperatura pri kojoj moraju to da rade. Ta deca su, jedva s ponekim izuzetkom, mršava, bleđa, slabunjava, malena i zakržljala; skoro sva pate od bolova u želucu, povraćanja, nemanja apetita, a mnoga od njih umiru od sušice. Skoro isto tako su slabi i dečaci zvani jiggers, po točku (jigger), koji moraju da okreću. Ali najškodljiviji je rad onih koji zamaču gotovu robu u tečnost koja sadrži veliku količinu olova, a često i mnogo arsenika, ili uzimaju u ruke tek zamočenu robu. Ruke i odelo ovih radnika—muškaraca i dece—uvek su vlažne od te tečnosti koja razmekšava kožu i čini da ona pri neprestanom hvatanju grubih predmeta otpada, tako da prsti često krvare i stalno su u stanju usled koga vrlo lako upijaju te opasne materije. Posledice toga su jaki bolovi i ozbiljna oholjenja želuca i ostalih unutrašnjih organa, jak zatvor, grčevi u crevima, katkad sušica, a kod dece *najčešće epilepsija*. Kod odraslih ljudi obično nastupa delimična paraliza mišića šake, colica pictorum¹ i paraliza celih udova. Jedan svedok priča da su dva dečaka koja su radila s njim umrla u grčevima na radu; drugi, koji je kao dečak dve godine pomagao pri umakanju, priča da je u početku imao jake bolove u organima za varenje, zatim grč zbog kojega je ležao dva meseca u krevetu, od tada sve češće grčeve, sad

¹ profesionalna bolest bojadisara

svakog dana, pa često i deset do dvadeset epileptičnih napada za jedan dan. Njemu je uzeta desna strana i, kako su mu lekari kazali, neće se nikad više moći služiti svojim udovima. U jednoj fabrici rade u moćionici četiri čoveka koji pate od epilepsije i jakih grčeva u crevima i jedanaest dečaka od kojih su neki takođe već epileptični. Jednom rečju, ova strahovita bolest javlja se uopšte pri ovom poslu, a radi što veće novčane dobiti buržoazije! U prostorijama u kojima se poluporcelansko posuđe riba i glača, vazduh je pun kremene prašine; udisanje te prašine isto je tako škodljivo kao i udisanje čelične prašine kod šefildskih oštrača. Radnicima nestaje daha, ne mogu mirno da leže, pate od odrte guše, jakog kašlja i dobijaju tako promukao glas da se jedva mogu čuti. I oni svi umiru od tuberkuloze. Kažu da u lončarskim distriktima ima srazmerno mnogo škola, koje pružaju deci priliku za učenje, ali kako se ona tako rano šalju u fabrike i moraju toliko raditi (većinom dvanaest, a često i više sati), nisu u stanju da posećuju školu i stoga tri četvrtine dece koju je komesar ispitivao nisu znale ni čitati ni pisati i u celom distriktu je vladalo najdublje neznanje. Deca koja su godinama pohađala nedeljnu školu nisu bila u stanju da razlikuju jedno slovo od drugoga, i u celom okrugu je ne samo intelektualno već i moralno i religiozno obrazovanje na vrlo niskom stupnju (Scriven, »Rept. and evid.«).

I u *fabrikaciji stakla* ima radova koji istina izgledaju malo škodljivi po odrasle ljude, ali koje deca ne mogu da izdrže. Grub rad, nerregulisano radno vreme, čest noćni rad, a naročito velika vrućina u prostorijama za rad (100 do 130° Fahrenheitovih¹) izaziva kod dece opštu slabost i bolešljivost, zakržljalogost, a naročito bolove u očima, bolesti trbušnih organa i bronhitična i reumatična oboljenja. Mnoga deca su bleđa, imaju crvene oči i često nedeljama ne vide, pate od jakog gađenja, povraćanja, kašlja, nazeba i reumatizma. Pri vađenju robe iz peći deca moraju često ulaziti u takvu vrućinu da im pod nogama počnu da gore daske na kojima stoje. Duvači umiru većinom rano od iznurenosti i grudobolje. (Leifchild, »Rept.« App. Pt. II, p. L 2, ss. 11, 12; Franks, »Rept.« App. Pt. II, p. K 7, s. 48; Tancred, »Evid.« App. Pt. II, p. i 76, etc., sve u »Ch. E. Rept.«).

Isti izveštaj uopšte svedoči da u sve industrijske grane postepeno ali sigurno prodire fabrički sistem, što se naročito vidi po upošljavanju žena i dece. Nisam smatrao za potrebno da svuda pratim napretke mašinerije i potiskivanje odraslih muškaraca iz proizvodnje. Ko je unekoliko upoznat s prirodom industrije, taj će to znanje moći lako da upotvrdi, a ja nemam dovoljno prostora da govoreći o fabričkom sistemu detaljno pratim sve rezultate te strane sadašnjeg sistema proizvodnje. Svuda se upotrebljavaju mašine i time uništava i poslednji trag radnikove nezavisnosti. Svuda se porodica sa radom žena i dece raspada ili se zbog nezaposlenosti muža postavlja na glavu; svuda neizbežnost uvođenja mašina predaje krupnom kapitalisti u ruke posao, a s njime

¹ (1845) i (1892) pogrešno: 300 do 330°

i radnike. Centralizacija poseda neodoljivo napreduje, razdvajanje društva na krupne kapitaliste i radnike bez svojine postaje svakog dana oštrije, industrijski razvitak nacije juri džinovskim koracima u susret neizbežnoj krizi.

Ja sam već pomenuo da je moć kapitala i podela rada izazvala i u *zanatima* isti rezultat, potisnula sitnu buržoaziju i na njeno mesto stavila krupne kapitaliste i radnike bez svojine. O tim zanatlijama u stvari ima malo šta da se kaže pošto je sve što se na njih odnosi već našlo svoje mesto kad je bilo reči o industrijskom proletarijatu uopšte; otkako je nastupio industrijski pokret, kod njih se malo promenilo u načinu rada i njegovom uticaju na zdravlje. Ali dodir s pravim industrijskim radnicima, pritisak krupnih kapitalista koji se oseća mnogo jače od pritiska sitnih majstora s kojima je pomoćnik stajao još u nekom ličnom odnosu, uticaji velikovaroškog života i snižavanje najamnine uzrok su aktivnog učestvovanja gotovo svih zanatlija u radničkim pokretima. Mi ćemo o tome govoriti malo kasnije, a zasad ćemo reći nešto o jednoj klasi radničkog stanovništva koja zaslužuje naročitu pažnju zbog neobičnog varvarstva s kojim je srebroljubiva buržoazija eksploatiše. Mislim na modiskinje i švalje.

Karakteristično je da je proizvodnja baš onih artikala koji služe kao ukras *buržoaskih dama* skopčana s najžalosnijim posledicama po zdravlje radnika koji su zaposleni u toj grani rada. Mi smo to već videli ranije u fabrikaciji čipaka, a sad imamo pomodna preduzeća Londona kao nov dokaz za tu tvrdnju. U tim preduzećima radi masa mladih devojaka — biće ih ukupno oko 15 000 — koje u preduzeću i stanuju i hrane se, a većinom su sa sela, i na taj način one su apsolutne robinje poslodavaca. Za vreme modne sezone, koja traje otprilike četiri meseca u godini, radi se u najboljim preduzećima dnevno po petnaest sati, a kad je posao hitan i osamnaest; međutim, tih dana se u većini radionica radi bez ikakvog utvrđenog radnog vremena, tako da devojke nemaju nikad više od šest a često ni više od tri ili četiri sata, a ponekad imaju čak samo dva sata dnevno slobodnog vremena za odmor i san, tj. rade po devetnaest i dvadeset i dva časa, ako ne moraju — što se takođe često dešava — raditi i po celu noć! Jedina granica koja se postavlja njihovom radu jeste pozitivna fizička nesposobnost da drže iglu ma i samo jedan minut duže. Dešava se da se ta bespomoćna stvorenja po devet dana uzastopce nikako i ne svlače i samo pokatkad mogu nekoliko trenutaka da se odmore na dušeku dok im se postavlja jelo, i to sitno isečeno da bi ga što pre mogle progutati; jednom rečju, te nesrećne devojke drže se moralnim bičem za robove¹ — pretnjom otpuštanja s posla — na tako dugom i neprekidnom radu kakav ne bi mogao podneti nijedan snažan muškarac, a kamoli nežna devojka od četrnaest do dvadeset godina. Uz to još i zagušljiv vazduh radionica i soba za spavanje, pognut položaj, često rdava, teška svarljiva hrana — sve to, a pre svega dugi

¹ (1887) bičem modernih naganjača robova

rad i izolovanost od svežeg vazduha, izaziva najžalosnije posledice po zdravlje tih devojaka. Umor i malaksalost, slabost, gubitak apetita, bolovi u plećima, leđima i bedrima, naročito glavobolja, nastupaju vrlo brzo; zatim iskrivljenost kičme, visoka, nepravilna ramena, omršavelost, otekle, bolne i stalno suzne oči, kratkovidost koja brzo nastupa, kašalj, uske grudi i kratak dah, kao i sve bolesti žene u razvoju. One u mnogim slučajevima toliko pate od očiju da nastupa neizlečivo slepilo, potpuna dezorganizacija vidnih organa, a ako vid ostane dovoljno dobar da bi mogle i dalje raditi, onda obično tuberkuloza dovršava kratki žalosni život tih modiskinja. Čak i kod onih koje taj rad napuste dosta rano ostaje telesno zdravlje zauvek narušeno, telesna snaga slomljena; one su neprestano, naročito u braku, nemoćne i slabunjave i radaju bolesnu decu. Svi lekari koje je komesar (iz Ch. Empl. Comm.) pitao jednoglasno su izjavili da se ne može naći način života koji bi bio više od ovoga usmeren na to da uništi zdravlje i izazove preranu smrt.

Isto tako strahovito, samo nešto indirektnije, eksploatisane su u Londonu *švalje*. Devojke zaposlene na izradi korzeta rade težak, mučan i za oči jako naporan posao. A kolika im je nadnica koju za to dobijaju? Ja to ne znam, ali znam da preduzetnik koji mora jamčiti za dati mu materijal i koji deli rad pojedinih švaljama dobija od komada $1\frac{1}{2}$ peni, 15 pruskih pfeniga. Od toga treba odbiti bar $\frac{1}{2}$ penija u njegovu korist—ostaje, dakle, najviše 1 peni za jednu devojkicu. Devojke koje šiju kravate moraju se obavezati na šesnaestčasovni rad, a dobijaju nedeljno $4\frac{1}{2}$ šilinga, $1\frac{1}{2}$ pruski talir, za šta jedva mogu kupiti toliko koliko se za 20 srebrnih groša može kupiti u najskupljem nemačkom gradu*. Ali najgore je onima koje šiju košulje. One za običnu košulju dobijaju $1\frac{1}{2}$ peni—ranije su dobijale 2 do 3 penija, ali otkako je sirotinjski dom St. Pancras pod *buržoasko-radikalnom* upravom počeo primati posao za po $1\frac{1}{2}$ peni, morale su po tu cenu da ga primaju i sirote žene. Za finu, vezenu košulju, koja se može svršiti za jedan radni dan od osamnaest sati, plaća se 6 penija, 5 srebrnih groša. Najamnina ovih švalja iznosi nedeljno, prema ovome i prema iskazima mnogih radnika i preduzimača, pri vrlo naporom radu koji traje do duboko u noć, $2\frac{1}{2}$ do 3 šilinga! A kruna sveg tog sramnog varvarstva jeste to da švalje moraju deponovati jedan deo vrednosti poverenog im materijala, što one, razume se, ne mogu nikako drugačije nego na taj način—kao što i sopstvenici znaju—što jedan deo tog materijala založe, pa ga zatim sa odbitkom otkupljuju ili, ako ga *ne mogu* otkupiti, moraju ići pred mirovni sud, kao što se to desilo jednoj švalji novembra 1843. Jedna sirota devojka koja se našla u takvom položaju i nije znala šta da radi, bacila se avgusta 1844. u kanal i udavila se. Te švalje žive u najvećoj bedi, obično u malim tavanskim sobama, gde se u jednoj sobi zbije toliko njih koliko samo prostor dozvoljava, i tu im je zimi jedino sredstvo zagrevanja njihova sopstvena telesna toplota. Tu one sede

* Usporedi «Weekly Dispatch» od 17. marta 1844.

povijene nad svojim radom i šiju od 4 ili 6 sati izjutra do ponoći, uništavajući svoje zdravlje za nekoliko godina, i srljaju rano u grob ne mogući zadovoljiti ni najnužnije potrebe*, dok dole ispod njihovih prozora jure sjajne kočije visoke buržoazije i dok možda deset koraka dalje odatle neki bedni dendi gubi na kartama za jedno veče više novca nego što ga one mogu zaraditi za celu godinu.

*

To je položaj engleskog industrijskog proletarijata. Svagde, kud god se okrenemo, nalazimo trajnu ili povremenu bedu, bolesti prouzrokovane uslovima života ili radom, demoralizaciju; svuda uništavanje, polagano ali sigurno potkopavanje ljudske prirode kako u telesnom tako i u duhovnom pogledu. Da li to stanje može biti trajno?

To stanje ne može i neće dugo trajati. To neće radnici, velika većina naroda. Da vidimo šta *oni* kažu o tom stanju.

* Thomas Hood, najtalentovaniji današnji engleski humorista i, kao i svi humoristi, pun ljudskog osećanja, ali bez ikakve duhovne energije, objavio je početkom 1844. godine, kad se o bedi švalja pisalo u svim novinama, jednu lepu pesmu: *The Song of the Shirt*, Pesmu o košulji, koja je izmamila mnogu sažaljivu, ali nekorisnu suzu iz očiju buržoaskih kćeri. Ja nemam dosta prostora da je ovde preštampam; ona je objavljena prvo u listu »Punch«, a zatim u svim novinama redom. Pošto se tada o položaju švalja govorilo u svim listovima, specijalni citati bili bi suvišni.

Radnički pokreti

Svako će se sa mnom složiti, čak i da to nisam tako često u pojednostima dokazivao, da se engleski radnici ne mogu osećati srećni u takvom položaju; da njihov položaj nikako nije položaj u kome bi čovek ili cela klasa ljudi mogla ljudski misliti, osećati i živeti. Radnici, dakle, moraju težiti da izidu iz toga položaja koji ih pretvara u životinje, da stvore sebi bolji, čoveka dostojniji položaj, a to oni ne mogu učiniti bez borbe protiv interesa buržoazije, koji se baš i sastoje u eksploataciji radnika; a buržoazija brani svoje interese svim snagama koje je u stanju da upotrebi zahvaljujući svome posedu i državnoj sili koja joj stoji na raspolaganju. Čim radnik pokaže težnju da se izbavi iz današnjeg položaja, buržuaj postaje njegov otvoreni neprijatelj.

Ali i nezavisno od toga radnik svakog trenutka uvida da buržoazija postupa s njim kao sa stvari, kao sa svojom svojinom, i već stoga istupa neprijateljski prema buržoaziji. Ja sam ranije pokazao na stotinu primera, a mogao bih to pokazati i na stotinama drugih, da pod današnjim okolnostima radnik može svoje ljudsko dostojanstvo spasti samo mržnjom i revoltom protiv buržoazije. A da bi on *mogao* sa što većom strašću protestovati protiv tiranije imućnih, za to se stara njegovo vaspitanje ili, bolje reći, nevaspitanje i obična vrela irska krv, koja je prešla i u žile engleske radničke klase. Engleski radnik nije više Englez, nije čovek od računa koji misli samo na novac kao njegov imućni sused; on ima potpunije razvijena osećanja, kao protivteža njegovoj urođenoj severnjačkoj hladnoći. došla je raspuštenost, u kojoj su se mogle razviti njegove strasti i zadobiti vlast nad njim. Obrazovanje praktične inteligencije koje je tako visoko razvilo egoističku nastrojenost engleskog buržuaja, koje je egoizam učinilo njegovom osnovnom strašću i svu snagu njegovih osećanja koncentrisalo na jednu tačku—na pohlepu za novcem, to obrazovanje radniku nedostaje i zato su njegove strasti jake i snažne kao kod stranaca. U radniku je osnovna engleska nacionalna crta uništena.

Ako radniku, kao što smo videli, nije ostavljeno nijedno drugo polje za afirmisanje onog što je u njemu ljudsko sem opozicije protiv celokupnog njegovog životnog položaja, onda je prirodno da radnici moraju izgledati najsimpatičniji, najplemenitiji, najčovečniji baš u toj

opoziciji. Mi ćemo videti da je sva snaga, sva delatnost radnika upravljena na tu tačku i da čak i sav njegov trud da stekne ostalo ljudsko obrazovanje stoji u direktnoj vezi s njom. Mi ćemo svakako morati da govorimo i o pojedinačnim nasiljima, pa čak i brutalnostima, ali uvek treba imati na umu da se u Engleskoj vodi otvoren socijalni rat, i dok je buržoaziji u interesu da se taj rat vodi skriveno, pod prividom mira, pa čak i pod vidom filantropije, radniku može biti korisno samo otvoreno iznošenje pravih odnosa, odbacivanje tog licemerja; treba, dakle, imati na umu da su i najgrublja radnička neprijateljstva protiv buržoazije i njenih slugu samo otvoren izraz onoga što buržoazija čini radnicima kradom i podmuklo.

Revolt radnika protiv buržoazije otpočeo je odmah sa razvojem industrije i prošao je kroz razne faze. Ovde nije mesto da se pobliže izlaže značaj tih faza za razvitak engleskog naroda; to moram ostaviti za neki docniji rad, a dotle ću se ograničiti samo na činjenice, ukoliko one mogu da okarakterišu položaj engleskog proletarijata.

Prvi, najgrublji i najneplodniji oblik toga revolta bio je zločin. Radnik je živeo u bedi i nemaštini, a video je da drugi žive bolje od njega. Njegovom razumu nije bilo jasno zašto da baš on, koji je za društvo činio više nego bogati lenivac, pati pod takvim okolnostima. Sem toga, nasledeni respekt prema svojini pobedila je nemaština — i on je kralj. Videli smo kako se sa širenjem industrije širio i prestup, kako je broj hapšenja godišnje bio u stalnoj srazmeri s utrošenim balama pamuka.

Ali su radnici ubrzo uvideli da to ništa ne pomaže. Protiv postojećeg društvenog poretka prestupnici su mogli protestovati svojom kradom samo pojedinačno, samo kao individue; sva društvena moć svaljivala se na svakog pojedinca i pritiskivala ga ogromnom nadmoćju. Uz to je krađa bila najnekulturniji, najnesvesniji oblik protesta, i već stoga nije nikad bila opšti izraz javnog radničkog mnjenja, čak i ako ju je ono možda potajno odobravalo. Radnička klasa je stupila u opoziciju protiv buržoazije tek onda kad se silom oduprla uvođenju mašinerije, kao što se dogodilo odmah u početku industrijskog pokreta. Tako su već prvi pronalazači, Arkwright i drugi, bili progonjeni, a njihove mašine lomljene; docnije je došlo do mnogih pobuna protiv mašinerije, pri kojima se dešavalo gotovo isto što i u nemirima čeških štampara platna u junu 1844.⁽⁸²⁾; fabrike su bile demolirane, mašine razbijene.

I ovaj vid opozicije imao je izolovani karakter, bio je ograničen samo na izvesna mesta i upravljen samo protiv jedne jedine strane sadašnjih odnosa. Kad je trenutni cilj jednom bio postignut, društvena sila se svom težinom oborila na nezaštićene krivce i kažnjavala ih bez mere, a mašine su se ipak uvodile. Morao se naći nov oblik opozicije.

Tome je pomogao zakon koji je izdao stari, nereformisani, oligarhijsko - torijevski parlament, zakon koji docnije, kad je zakon o izbornoj reformi i formalno sankcionisao suprotnost između buržoazije i prole-

tarijata i uzdigao buržoaziju na položaj vladajuće klase, ne bi u Donjem domu nikada bio prihvaćen. Taj zakon je donesen 1824. i njime su stavljeni van snage svi propisi kojima su dotle bila zabranjivana radnička udruženja osnivana radi postizanja radničkih ciljeva. Radnici su dobili *pravo slobodnog udruživanja* koje su dotle imale samo aristokratija i buržoazija. Doduše, tajna udruženja među radnicima postojala su i ranije, ali nisu nikad mogla dovesti do značajnijih rezultata. Već 1812. je u Glazgovu, u Škotskoj, kako priča Symons (*«Arts and Artisans»*, p. 137 ff.), pored ostalog došlo do sveopšte obustave rada među tkачima, koju je pripremilo jedno tajno udruženje. To se ponovilo i 1822, i tom prilikom je dvojici radnika koji se nisu hteli pridružiti asocijaciji i koje su stoga članovi asocijacije smatrali za izdajnike svoje klase bačena u lice sumporna kiselina, od čega su obojica oslepele. Isto tako je 1818. asocijacija škotskih rudara bila dovoljno jaka da izvede opštu obustavu rada. Tim asocijacijama su njihovi članovi morali polagati zakletvu na vernost i čuvanje tajne, a one su vodile regularne spiskove, imale kase, knjigovodstvo i lokalne sekcije. Ali je njihov razvitak otežavala tajnost s kojom se sve radilo. Kad su, naprotiv, 1824. radnici dobili pravo slobodnog udruživanja, ta su se udruženja ubrzo raširila po čitavoj Engleskoj i postala moćna. U svima granama rada obrazovana su takva udruženja (*trade unions*) s jasnim ciljem da štite pojedinačne radnike od buržoazije koja nije vodila računa o njihovim pravima i koja ih je tiranisala. Njihovi su ciljevi bili: utvrditi najamninu i s poslodavcima pregovarati en masse, kao *sila*, regulisati najamninu prema zaradi¹ poslodavca, podići je u povoljnim prilikama i održati je u svakom posebnom zanatu svuda na istoj visini; stoga su oni obično pregovarali s kapitalistima o jednoj skali najmnine koju je trebalo smatrati opštom i odbijali da rade kod onog poslodavca koji nije pristajao na tu skalu. Dalje, ograničavanjem primanja učenika tražnju radnika održavati uvek živom a time i najamninu na stalnoj visini, raditi koliko je god moguće protiv lukavog načina da se najmnina smanji uvođenjem novih mašina i oruđa etc., i najzad, novčano pomagati nezaposlene radnike. To se vrši ili direktno iz kase udruženja ili kartom na kojoj su ispisani potrebni podaci za utvrđivanje identiteta i s kojom radnik putuje iz mesta u mesto, potpomagan od svojih drugova po struci i obaveštavan o povoljnim prilikama za dobijanje rada. To putovanje se kod radnika zove the tramp, a onaj ko tako putuje tramper. Radi postizanja tih ciljeva biraju se plaćeni predsednik i sekretar — pošto je jasno da nijedan fabrikant neće takve ljude primiti na posao — a isto tako i komitet koji skuplja nedeljne priloge i pazi da oni budu utrošeni za ciljeve asocijacije. Ako je bilo moguće i ako se pokazalo probitačno, onda su se drugovi iste struke u pojedinim distriktima udruživali u federacije i održavali u određena vremena skupštine delegata. U pojedinačnim slučajevima se pokušavalo da se

¹ (1892) profitu

svi radnici *iste* struke iz cele Engleske ujedine u *jedan* veliki savez, a više puta—prvi put 1830—da se ujedine u jednu opštu radničku asocijaciju cele države s posebnom organizacijom svake struke u njoj. Međutim, takve asocijacije se nisu nikad dugo održavale, a retko su se kad ma i za kratko vreme ostvarivale, pošto je samo vanredna opšta uzbuna u stanju da takav savez učini mogućnim i korisnim.

Sredstva koja ovi savezi obično upotrebljavaju radi postizanja svojih ciljeva su sledeća. Ako jedan ili više poslodavaca neće da plaćaju najamninu koju je utvrdila asocijacija, onda mu se šalje deputacija ili nosi peticija (kao što se vidi, radnici umeju da ocene vlast apsolutnog gospodara fabrike u njegovoj maloj državi); ako to ne pomogne, onda asocijacija naređuje da se napusti rad i svi radnici idu kući. To napuštanje rada (turn - out ili strike) je ili delimično, ako jedan ili nekoliko poslodavaca odbijaju da najamninu odrede prema predlogu asocijacije, ili opšte, ako svi poslodavci jedne struke to odbijaju. To su zakonita sredstva kojima organizacija raspolaže, zakonita samo onda ako do obustave rada dođe posle prethodne najave, što nije uvek slučaj. Međutim, ta zakonita sredstva su zapravo vrlo slaba dok god ima radnika koji stoje izvan asocijacije ili se od nje daju odvojiti zbog trenutnih koristi koje im ponudi buržuj. Fabrikant se lako može snabdeti tim šugavim ovcama (zvanim knobsticks¹), naročito pri delimičnom napuštanju rada, i time napore udruženih radnika učiniti besplodnim. Članovi saveza tada obično prete ovim knobsticks-ima, grde ih, tuku ili na neki drugi način zlostavljaju, ukratko, zastrašuju ih na sve moguće načine; ovi onda podnose tužbu sudu, a kako vlast još uvek drži zakonoljubiva buržoazija, to prvi protivzakoniti akt asocijacije, prva sudska tužba protiv njenih članova gotovo svaki put slama i njezinu moć.

Istorija ovih saveza je dugi niz radničkih poraza, isprekidan malim brojem pojedinačnih pobeda. Razume se da svi ti napori ne mogu promeniti ekonomski zakon po kome se najamnina upravlja² prema odnosu ponude i tražnje na tržištu rada. Stoga su ti savezi nemoćni prema svima *velikim* uzrocima koji deluju na ovaj odnos; za vreme trgovinske krize asocijacija mora ili sama sniziti najamninu ili se potpuno raspasti, a kad tražnja rada znatno poraste, asocijacija ne može zahtevati veću najamninu nego što će ona i bez tih zahteva porasti usled konkurencije kapitalista među sobom. Ali prema manjim uzrocima, koji deluju pojedinačno, asocijacije su svakako moćne. Kad fabrikant ne bi morao očekivati nikakvu koncentrisanu, masovnu opoziciju od strane radnika, on bi radi svoje koristi najamninu snižavao postepeno sve više i više; na to bi ga konkurencija drugih kapitalista čak i prinudila, a najamnina bi ubrzo pala na svoj minimum. Ali radničko suprotstavljanje, u *normalnim uslovima*, svakako ograničava tu *medusobnu* konkurenciju kapitalista. Svaki fabrikant zna da bi posledica svakog smanjenja najamnine

¹ štrajkbreheri; isto tako i radnici koji pristaju da rade za nadnicu ispod tarife — ² (1892) određuje

koje ne bi bilo opravdano istim okolnostima kojima su potčinjeni i njihovi konkurenti bila štrajk, koji bi mu naneo sigurnu štetu, jer bi tada njegov kapital morao za vreme štrajka ležati neiskorišćen, njegove mašine rdati, a u takvom slučaju nije ni izvesno da li će mu uspeti da najamninu i smanji, ali je izvesno da bi, ako mu i uspe da je smanji, i njegovi konkurenti pošli za njegovim primerom, snizili cenu fabrikatima i time mu oteli iz šaka svu dobit koju je imao od sniženja najamnine. Zatim, posle krize savezi izazivaju brzi porast najamnine no što bi on inače nastupio; fabrikant ima interesa da najamninu ne povišava pre nego što ga na to prinudi konkurencija njegovih kolega, ali sada sami radnici traže višu najamninu i, ako se tržište poboljšava, oni često pod takvim okolnostima mogu napuštanjem rada da prinude fabrikanta da im, zbog manjeg izbora radnika, najamninu povisi. Ali savezi su, kao što je rečeno, nemoćni prema krupnijim uzrocima koji menjaju tržište rada. U takvim slučajevima glad postepeno nagoni radnika da stupi na rad pod bilo kakvim uslovima, a čim to učini nekolicina, moć asocijacije je već slomljena, jer tih nekoliko štrajkbrehera¹ zajedno sa zalihama robe koja je još na tržištu daju buržoaziji mogućnost da ukloni najgore posledice prekidanja posla. Fondovi asocijacije se ubrzo iscrpu jer ona daje potporu mnogima, kredit koji daju bakali uz veliki procenat zarade do daljeg se uskraćuje, i nevolja primorava radnike da se vrate pod jaram buržoazije. No pošto je u interesu i samih fabrikantata — razume se, to je njihovim interesom postalo samo zbog opozicije radnika — da se klone svih nepotrebnih smanjenja najamnine, a radnici u svakom snižavanju najamnine koje je uslovljeno trgovinskim odnosima osećaju pogoršanje svog položaja, od čega se oni što više moraju čuvati, to većina štrajkova ispada na štetu radnika. Nameće se onda pitanje zašto radnici napuštaju rad kad je nekorisnost toga sredstva očevidna? Prosto stoga što oni *moraju* protestovati protiv snižavanja najamnine, pa čak i protiv nužnosti tog snižavanja, jer moraju izjaviti da oni kao ljudi ne treba da se upravljaju prema prilikama, već da prilike treba da se udešavaju prema *njima*, ljudima, pošto bi njihovo ćutanje bilo mirenje s tim prilikama, priznavanje prava buržoazije da i u periodima povoljne trgovine i prometa eksploatiše radnike, a da ih u rdavim vremenima ostavlja da umiru od gladi. Radnici moraju protestovati protiv toga dok još nisu izgubili svako ljudsko osećanje, a što oni protestuju *tako* a ne drugačije, to dolazi otuda što su oni Englezi, praktični ljudi koji protest ulažu nekom *akcijom*, a ne kao nemački teoretičari, koji odmah idu na spavanje čim su svoj protest uredno protokolisali i stavili ad acta, gde on počiva isto onako mirno kao i oni koji su protestovali. Naprotiv, stvarni engleski protest ima svoje dejstvo, on održava buržoasku pohlepu za novcem u izvesnim granicama i ne da dâ se umrtvi opozicija radnika protiv društvene i političke svemoći posedičke klase, dok ih najzad ne dovede i do saznanja da je za slamanje

¹ kod Engelsa uvek «knobsticks»

buržoasko vlasti potrebno nešto više od radničkih saveza i štrajkova. A naročitu važnost ovim asocijacijama i štrajkovima koji potiču od njih daje upravo to što su oni prvi pokušaj radnika da *ukinu konkurenciju*. One pretpostavljaju da su radnici već uvideli da buržoaska vlast počiva samo na međusobnoj konkurenciji radnika, tj. na pocepanosti proletarijata, zbog međusobnih suprotstavljanja pojedinih radnika. I baš zato što su one, iako jednostrano, iako samo u izvesnim granicama, uperene protiv konkurencije, protiv životnog nerva današnjeg socijalnog uređenja, baš zato su tako opasne po sadašnji socijalni poredak. Radnik ne može napasti buržoaziju, a s njom i celo današnje društveno uređenje, ni na jednom mestu koje bi bilo osetljivije od ovoga. Ako međusobne konkurencije radnika nestane, ako svi radnici odluče da se više ne daju eksploatisani od buržoazije, onda je carstvu svojine kraj. Najamnina samo zato zavisi od odnosa ponude i tražnje, od slučajnog stanja tržišta rada što su radnici dosad dopuštali da se s njima postupa kao sa stvari koja se kupuje i prodaje. Oduče li radnici da se više ne daju kupovati i prodavati, pokažu li se pri određivanju prave vrednosti rada kao *ljudi* koji pored radne snage imaju i volju, onda je svršeno s celom današnjom političkom ekonomijom i zakonima najamnine. No ako bi se radnici zadovoljili time da ukinu samo svoju međusobnu konkurenciju, onda bi tokom vremena zakoni najamnine ponovo zadobili svoju važnost; ali radnici to ne mogu učiniti a da ne napuste čitav svoj dosadašnji pokret, tj. da ponovo ne uspostave međusobnu konkurenciju, drugim rečima, oni uopšte ne mogu da se zadovolje samo time. Nužnost ih primorava da ukinu ne samo jedan *deo* konkurencije nego i konkurenciju uopšte—i oni će to i učiniti. Radnici već sada uviđaju svaki dan sve više šta za njih znači konkurencija, oni uviđaju bolje nego buržoazija da radnike guši i međusobna konkurencija posjednika, jer ona izaziva trgovinske krize, i da i nju treba ukloniti. Oni će brzo uvideti *kako* to treba činiti.

Nije potrebno dokazivati da savezi vrlo mnogo doprinose održavanju mržnje i ogorčenja radnika protiv posedničke klase. Stoga od tih saveza i dolaze—sa znanjem ili bez znanja rukovodećih članova—u vremenima izuzetnog uzbuđenja takvi pojedinačni postupci koji se mogu objasniti samo očajničkom mržnjom, divljom strašću, koja ne zna ni za kakve granice. Takvi su pomenuti slučajevi polivanja sumpornom kiselinom i niz drugih, od kojih ću navesti nekoliko. U doba silnog vrenja među radnicima 1831. godine, ubijen je jedne večeri, prilikom šetnje po poljima, mladi Ashton, fabrikant u Hyde-u kod Mančestera, a izvršiocu se nikad nije ušlo u trag. Nema sumnje da je to bilo delo radničke osvete.—Požari i pokušaji izazivanja eksplozije su vrlo česti. U petak 29. septembra 1843. došlo je do pokušaja da se baci u vazduh radionica testera fabrikanta Padgina u Howard Streetu u *Šefildu*. Za to je poslužila jedna gvozdена, barutom napunjena i klinom zatvorena cev—šteta je bila znatna. Idućeg dana, 30. septembra, došlo je do sličnog pokušaja u fabrici noževa i turpija Ibbet-

sona, *Shales Moor* kod *Šefilda*. Gosp. Ibbetson je navukao na se mržnju radnika svojim aktivnim učešćem u buržoaskom pokretu, niskom najamninom, isključivim upošljavanjem štrajkbrehera i korišćenjem zakona o sirotinji u sebične svrhe (za vreme krize 1842. on je radnike primoravao da primaju posao za nisku najamninu na taj način što je one koji to nisu hteli potkazivao odboru za sirotinju kao takve koji posao mogu da dobiju, ali neće, te da prema tome ne zaslužuju pomoć). Eksplozija je pričinila priličnu štetu i svi radnici koji su došli da vide šta se desilo žalili su samo to »što nije sve odletelo u vazduh«. — U petak, 6. oktobra 1843. pokušaj podmetanja požara u fabrici Ainswortha i Cromptona u *Boltonu* nije pričinio nikakvu štetu — to je bio za vrlo kratko vreme u istoj fabrici treći ili četvrti pokušaj. — Na sednici *šefildskog* opštinskog odbora u sredu 10. januara 1844. pokazao je policijski komesar jednu mašinu od livenog gvožđa podešenu za eksploziju, koja je, kad su je našli u fabrici gosp. Kitchena, Earl Street u Šefildu, bila napunjena s četiri funte baruta i snabdevena fitiljem, koji je bio upaljen ali se ugasio. — U nedelju, 20. januara 1844. došlo je do eksplozije u strugari Bentley i White, *Bury*, Lankašir, prouzrokovane ubačenim paketom baruta, nanesena je znatna šteta. — U četvrtak, 1. februara 1844. zapaljena je i izgorela Soho Wheel Works u *Šefildu*. — To su šest slučajeva za četiri meseca, a svi se mogu objasniti samo radničkim ogorčenjem protiv poslodavaca. Kakvo mora biti socijalno stanje u kome su *mogućne* takve stvari, ne treba ni da govorim. Ove činjenice su dovoljan znak da je u Engleskoj, čak i u doba kad posao ide dobro, kao krajem 1843, objavljen i otvoreno se vodi socijalni rat; pa ipak, engleska buržoazija još nikako da se urazumi! — Ali o tome najrecitije govori slučaj tzv. *thugs** u *Glazgovu*, kojima su porotnici ovog grada sudili od 3. do 11. januara 1838. Iz sudjenja izlazi da je asocijacija predilaca pamuka, koja je ovde postojala od 1816, bila vrlo čvrsto organizovana i snažna. Članovi su bili zakletvom vezani za odluke većine i imali su za vreme svakog štrajka tajni komitet, koji velikom broju članova nije bio poznat i koji je mogao neograničeno raspolagati novcem. Komitet je određivao nagrade za glave štrajkbrehera i omrznutih fabrikana, kao i za požare po fabrikama. Tako je zapaljena jedna fabrika u kojoj su, mesto muškaraca, na prednju pamuka bile zaposlene žene štrajkbreheri; jedna žena, MacPherson, majka jedne od tih devojaka, ubijena je, a obojica ubica su poslani o trošku asocijacije u Ameriku. — Već 1820. se pucalo na jednog štrajkbrehera po imenu MacQuarry, koji je bio ranjen, a izvršilac je za to od asocijacije dobio 15 funti sterlinga. Docnije je isto tako pucano na nekog Grahama; izvršilac je dobio 20 funti, ali je bio pronađen i osuđen na doživotnu robiju. Naposletku, 1837, u maju, izbili su zbog štrajka nemiri u fabrikama Oatbank i Mile - End i tom prilikom

* Ovi radnici su nazvani thugs po poznatom istočnoindijskom plemenu, koje se bavilo samo mučkim ubijanjem svih tuđinaca koji im padnu u ruke.

je desetak štrajkbrehera zlostavljano; jula iste godine nemiri su još trajali i neki Smith, štrajkbreher, bio je tako pretučen da je usled toga umro. Sada je komitet bio uhapšen, otpočet je pretres, predsednik i glavni članovi proglašeni su krivim zbog učešća u nezakonitim savezima, zbog zlostavljanja štrajkbrehera i zbog požara u fabrici Jamesa i Francisa Wooda i osuđeni na 7 godina robije. — Šta na to kažu naši dobri Nemci?*

¶ Posednička klasa, a naročito onaj deo koji se bavi fabričkom proizvodnjom, koji dolazi u neposredan dodir s radnicima, s najvećom revnošću se bori protiv tih saveza i neprestano se trudi da radnicima dokaže nekorisnost saveza argumentima koji su s gledišta političke ekonomije sasvim tačni, ali su baš stoga i delimično lažni i bez ikakvog dejstva na razum radnika. Već revnost buržoazije dokazuje da ona tu baš nije nezainteresovana, i bez obzira na neposredne štete koje pričinjava štrajk, stvari ovde stoje tako da ono što ude u džep fabrikantov mora nužno izići iz džepa radnika. Čak kad radnici i ne bi suviše dobro znali da savezi bar unekoliko obuzdavaju želju njihovih poslodavaca da se takmiče u smanjivanju najamnine, ipak bi se tih saveza držali, jer oni nanose štetu fabrikantima, njihovim protivnicima. U ratu gubici jedne strane idu u korist druge i pošto radnici stoje prema svojim gospodarima na ratnoj nozi, oni čine isto što i moćni vladavci kad se međusobno počupaju. — Od svih drugih buržuja, najbešnji neprijatelj svih radničkih saveza je opet naš prijatelj, doktor Ure. On je zapenšen od gneva na »tajne tribunale« predilaca pamuka, najmoćnijih radničkih sekcija, tribunale koji se hvale da mogu paralizovati svakog neposlušnog fabrikanta, »i tako ruinirati čoveka koji ih je godinama izdržavao«. On govori o vremenu kad su »pronalazačku glavu i srce koje je davalo život privredi držali u ropstvu pobunjeni niži delovi tela« — šteta, o novi Menenije Agripa^[102], što se tvojom bajkom engleski radnici ne daju umiriti tako lako kao rimski plebejci! — i najzad priča ovu lepu priču: Grubi predioci na mule - mašinama su nedavno jednom do nesnosnosti zloupotrebili svoju snagu. Visoka najamnina, umesto da vodi osećanju blagodarnosti prema fabrikantima i duhovnom obrazovanju (razume se, obrazovanju u neškodljivim, za buržoaziju vrlo korisnim naukama), izazivala je u mnogim slučajevima gordost i davala novac za potpomaganje buntovnog duha u štrajkovima, koji su sasvim

* »Kakva vrsta 'divlje pravičnosti' (wild justice) mora biti u srcima tih ljudi, kad ih goni da sakupljeni na konklav hladno večaju da bi svoga sabrata radnika, kao dezertera iz svoga staleža i kao izdajnika stvari svog staleža, osudili da umre smrću izdajnika i dezertera i da ga pogube rukom tajnog dželata, pošto to ne čine javni dželat i sudija, slično drevnom prekom sudu i tajnom tribunalu ritterskog doba, koji se iznenada na ovaj način obnavlja, više nego jednom se iznenada pojavljuje pred očima zaprepaštenih ljudi, sa sudijama obučenim ne u pancir - košulje, nego u somotske bluze, okupljenim ne u vestfalskim šumama, već u kaldrmisanoj Galowgate u Glazgovu! — Takvo osećanje mora da je široko ovladalo, i mora da je *jako u masi*, kad ono, makar i u najekstremnijem obliku, u *malom* može da dobije takav izgled!« — Carlyle, *Chartism* (London 1840), p. 41.

bespravno i bez razloga izbijali sad kod ovog sad kod onog fabrikanta. Za vreme nesrećnih nemira ove vrste u Hyde-u, Dukinfieldu i okolnim mestima, fabrikanti toga kraja, u brizi da ih Francuzi, Belgijanci i Amerikanci ne potisnu s tržišta, obratili su se fabrici mašina Sharp, Roberts i Comp. s molbom da se pronalazački talentat gosp. Sharpa orijentiše na konstrukciju automatske mule - mašine, da bi »spasao posao od čemernog ropstva i preteće propasti«.

»Za nekoliko meseci ta mašina je bila gotova i radila je kao da je obdarena mišljenjem, osećanjem i taktom iskusnog radnika. Tako je *iz ruku modernog Prometeja, a na zapovest Minerve*, izišao *gvozdeni čovek*—kako radnici zovu ovu mašinu—tvorevina određena da uspostavi red u industrijskoj klasi i obezbedi Englezima vlast nad industrijom. Vest o ovom herkulovskom čudu izazvala je užas u radničkom savezu i *hidra anarhije ga je ugušila tako reći još dok je bilo u kolevci.*«

Tako Ure dokazuje dalje da je pronalazak mašine kojom se u isto vreme boji s četiri ili pet boja, bio posledica nemira među bojadžijama platna, da je upornost radnika koji ravnaju osnovu u mašinskim tkaonicama izazvala nastanak nove usavršene mašine za ravnanje, a navodi još i druge takve slučajeve*. Isti se Ure nešto ranije na više tabaka papira muči da dokaže da je mašinerija korisna po radnike! Uostalom Ure nije jedini; u svom fabričkom izveštaju gosp. Ashworth, fabrikant, kao i mnogi drugi, ne propušta nijednu priliku da dade oduška svome gnevu na asocijacije. Ti mudri buržuji čine isto ono što i neke vlade, nalazeći svima pokretima koje ne razumeju uzrok u uticaju pakosnih agitatora, zlonamernih demagoga, larmadžija i mladih ljudi; oni tvrde da su plaćeni agenti ovih saveza zainteresovani za tu agitaciju pošto od nje žive—kao da nije buržoazija učinila to plaćanje nužnim, ne dajući posla takvim ljudima!

Neverovatno česti slučajevi takvih obustava rada dokazuju najbolje kolike je već razmere uzeo socijalni rat u Engleskoj. Ne prođe nijedna nedelja, gotovo nijedan dan, a da negde ne izbije štrajk—čas zbog smanjivanja najamnine, čas zbog odbijanja poslodavca da poveća najamninu, čas zbog upošljavanja štrajkbrehera, čas zbog odbijanja da se prestane sa zloupotrebama ili da se ukinu rdave uredbe, čas zbog nove mašinerije, čas zbog stotine drugih stvari. Ti štrajkovi su, istina, tek čarke predstraže, a pokatkad i znatnije bitke; oni ne odlučuju ništa, ali su pouzdan dokaz da se približava presudna bitka između buržoazije i proletarijata. Oni su ratna škola u kojoj se radnici pripremaju za veliku borbu koja se više ne može izbeći; njima posebne grane rada manifestuju svoje priključenje velikom radničkom pokretu. I ako se baci pogled na jedno godište lista »Northern Star«, jedinog lista koji donosi izveštaje o svima proleterskim pokretima, onda će se naći da su u asocijacije ujedinjeni svi industrijski radnici u gradovima

* Ure, *Philosophy of Manufactures*, p. 366 ff.

i unutrašnjosti zemlje i da oni s vremena na vreme protestuju protiv buržoaske vlasti opštim štrajkom. A kao ratna škola štrajkovi imaju nenadmašno dejstvo. U njima se razvija osobita engleska hrabrost. Na Kontinentu se govori da su Englezi, a naročito engleski radnici, plašljivi, da ne mogu dizati revolucije pošto ne dižu svakog trenutka pobune kao Francuzi, pošto se tobože mirno pokoravaju buržoaskom režimu. To je potpuno pogrešno. Engleski radnici ne zaostaju u hrabrosti ni za jednom nacijom, oni su upravo isto tako nemirni kao i Francuzi, samo što se oni drugačije bore. Francuzi, po prirodi skroz politični, bore se i protiv socijalnog zla politički; Englezi, za koje politika postoji samo radi zaštite interesa, radi buržoaskog društva, bore se, mesto protiv vlade, direktno protiv buržoazije, a takva se borba ponekad može uspešno voditi samo mirnim putem. Zastoj poslova i beda koja je otuda proizišla izazvali su 1834. godine u Lionu ustanak za republiku, a 1842. u Mančesteru opšti štrajk za Povelju o narodnim pravima i za visoku najamninu. A da za jedan štrajk treba i hrabrosti, često i više hrabrosti, smelije i čvršće odlučnosti nego za jednu pobunu, to se samo po sebi razume. Zacelo nije maleniko za radnika, koji bedu poznaje iz ličnog iskustva, da joj pođe u susret sa ženom i decom, da mesecima podnosi glad i nevolju i da pri tom ostane čvrst i nepokolebljiv. Šta je smrt, šta robija na galiji, koje predstoje francuskom revolucionaru, prema laganom izgladnjavanju, prema svakodnevnom gledanju gladne porodice, prema izvesnosti s kojom engleski radnik očekuje buržoasku osvetu; a on više voli nju nego da savija glavu u jaram posedničke klase. Mi ćemo docnije videti jedan primer te uporne, nesavladljive hrabrosti engleskog radnika, koji pred silom polaže oružje tek kad je svaki otpor besciljan i besmislen. I baš u toj mirnoj istrajnosti, u toj dugotrajnoj čvrstini koja svakodnevno ima da izdrži stotinu iskušenja, baš u tome engleski radnik razvija onu stranu svog karaktera koja najviše izaziva poštovanje. Ljudi koji toliko trpe da bi slomili jednog buržuja biće u stanju da slome i moć sveklike buržoazije. Ali engleski radnik je i bez toga često pokazivao dovoljno hrabrosti. Što štrajk od 1842. nije imao širih posledica, dolazi delom otuda što je u taj štrajk radnike naterala buržoazija, a delom otuda što ni oni sami nisu bili složni u pogledu svojih ciljeva. Ali su oni inače često pokazali hrabrost tamo gde se radilo o određenim *socijalnim* ciljevima. Da ne govorim o ustanku u Velsu 1839, u Mančesteru je, dok sam ja bio tamo, vođena prava bitka (u maju 1843). Fabrika cigala (Pauling & Henfrey) bila je povećala dimenzije cigle, ne povisujući i najamninu, a veće cigle je, razume se, prodavala po višoj ceni. Kad je odbijeno povećanje najamnine, radnici su otišli s posla i asocijacija ciglarskih radnika je objavila bojkot te firme. Međutim, firmi je uspeo da s velikom mukom dobavi među štrajkbreherima i u okolini radnike, protiv kojih su štrajkači prvo upotrebljavali zastrašivanje. Firma je postavila za čuvare dvorišta dvanaest ljudi, sve predašnjih vojnika i žandara, naoružavši ih puškama. Kad zastrašivanje nije nimalo pomo-

glo, jedna grupa ciglara, koja se privukla u vojničkom redu, a prvi redovi bili su naoružani puškama, izvršila je oko deset sati uveče napad na dvorište, koje je od pešađijske kasarne udaljeno jedva četiri stotine koraka.* Oni su prodrli u dvorište i čim su opazili stražare, otvorili su na njih vatru, razgazili sveže cigle postavljene da se suše, rasturili naslagane redove već osušenih, demolirali sve što im je bilo na putu i prodrli u zgradu, gde su polomili nameštaj i zlostavljali ženu nastojnika koji je tu stanovao. Za to vreme su stražari uzeli zaklon iza jedne živice odakle su mogli sigurno i bez smetnje pucati; radnici koji su prodrli u fabriku stajali su pred jednom založenom peći za pečenje cigala koja ih je jasno osvetljavala, tako da ih je svaki metak njihovih protivnika pogađao, dok je svaki metak s njihove strane promišivao. Puškaranje se produžilo preko pola sata, dok municija nije utrošena i postignut cilj upada, razaranje svega što se moglo razoriti. Tada je nastupila vojska i ciglari su se povukli u Eccles (tri milje od Mančestera). Blizu Ecclesa su izvršili smotru na kojoj je svaki čovek prozvan po svom broju u sekciji, a zatim se rasturili da bi, razume se, samo sigurnije pali u ruke policiji, koja je nastupala sa svih strana. Broj ranjenih je morao biti priličan, ali se zna samo za one koji su posle toga uhvaćeni. Jedan od njih je dobio tri metka, u butinu, list i rame, i sa ostalima se povlačio preko četiri milje. Ti ljudi su dovoljno dokazali da imaju i revolucionarne hrabrosti i da se ne boje ni kiše kuršuma; a ako nekoliko konjanika i policajaca koji su zaposeli prilaze trgu, drže na uzdi nenaoružanu masu okupljenu na trgu koja ni sama ne zna šta zapravo hoće, kao što se to desilo 1842, onda to kod nje nikako nije nedostatak hrabrosti, već bi masa bila isto tako mirna i da nisu tu bile sluge javne, tj. buržoaske vlasti. Gde je narod imao pred očima određene ciljeve, tamo je on pokazao i dovoljno hrabrosti, kao npr. prilikom napada na Birljevu fabriku, koju je docnije morala čuvati dovučena artiljerija.

Da kažemo uzgred nekoliko reči o poštovanju zakona u Engleskoj. Buržuju je, dabome, zakon svetinja, jer je on njegovo delo, donesen s njegovim odobrenjem i radi njegove zaštite i koristi. On zna, čak ako mu neki poseban zakon i škodi, da ceo kompleks zakonodavstva ipak štiti njegove interese i da je svetinja zakona, nepovredivost reda utvrđenog aktivnim izražavanjem volje jednog i pasivnim uzdržavanjem drugog dela društva najjači oslonac njegovog socijalnog položaja. Pošto engleski buržuj nalazi sebe u zakonu kao i u svome bogu, on ga smatra svetim, te radi toga žandarmaska palica, koja je u stvari njegova sopstvena palica, ima za njega čudotvorno umirujuću moć. Ali za radnike ona tu moć nema. Radnik suviše dobro zna i suviše je često iskusio da je zakon bič koji je buržuj za njega ispleo, pa mu se stoga

* Na uglu Cross Lane-a i Regent Rooda — vidi plan Mančestera¹.

¹ između str. 144 i 145

ne obraća ako ne mora. Smešno je i tvrditi da se engleski radnik plaši policije kad u Mančesteru policija dobija svake nedelje batine od radnika, a prošle godine su radnici pokušali čak da jurišaju na jednu policijsku stanicu osiguranu gvozenim vratima i teškim prozorskim kopcima. Kao što smo rekli, moć policije u štrajku 1842. ležala je u tome što radnici nisu imali određen cilj.

A pošto radnici ne respektuju zakon, već se mire s njegovom moći samo onda kad nisu u stanju da ga izmene, najprirodnije je da oni imaju bar predloge za izmenu zakona, da žele da buržoaski zakon zamene proleterskim. Taj zakon koji predlaže proletarijat jeste *Narodna povelja* (people's charter)¹ koja je po obliku čisto politička i traži da se Donji dom postavi na demokratsku osnovu. *Čartizam* je kompaktni oblik opozicije protiv buržoazije. U savezima i štrajkovima opozicija je uvek ostala pojedinačna, pojedinačni radnici ili radničke sekcije borili su se protiv pojedinačnih buržuja; ako je borba postajala opšta, to se retko dešavalo namerno od strane radnika, a ako se i vodila namerno, onda joj je u osnovi bio čartizam. A u čartizmu cela radnička klasa ustaje protiv buržoazije i napada pre svega njenu političku vlast, zakonski bedem kojim se buržoazija opasala. Čartizam je proizišao iz *demokratske* partije, koja se osamdesetih godina prošlog veka razvijala istovremeno sa *proletarijatom* i u njemu, ojačala za vreme francuske revolucije, a posle mira se pojavila kao *»radikalna«* partija, imajući tada centar u Birmingemu i Mančesteru, kao ranije u Londonu, pridonijela, ujedinivši se s liberalnom buržoazijom, oligarhe starog parlamenta na zakon o izbornoj reformi i otada se prema buržoaziji sve oštrije konsolidovala kao radnička partija. 1838.¹ godine sastavio je jedan komitet Opšteg londonskog radničkog društva (Working Men's Association), s Williamom Lovettom na čelu, Narodnu povelju, u čijih su »šest tačaka« ušli sledeći zahtevi: 1. opšte pravo glasa za svakog punoletnog muškarca koji je mentalno zdrav i nije učinio nikakav prestup; 2. parlament koji se obnavlja svake godine; 3. plata članovima parlamenta da bi i siromašni mogli da budu birani; 4. biranje kuglicama da bi se izbeglo potplaćivanje i zastrašivanje od strane buržoazije; 5. jednaki izborni okruzi da bi se zagarantovalo pravično predstavnštvo; 6. ukidanje—i inače iluzorno—isključivog biranja onih koji imaju 300 £ zemljoposeda, tako da svaki birač može biti i biran.—Ovih šest tačaka koje se sve ograničavaju na konstituisanje Donjeg doma, iako izgledaju tako nevine, ipak su dovoljne da sruše engleski ustav zajedno s kraljicom i Gornjim domom. Takozvani monarhijski i aristokratski elemenat ustava mogu da se održavaju samo stoga što buržoazija ima interesa da se oni *prividno* održe; a drukčije nego prividno oni više i ne postoje. Ali tek kad se celokupno javno mnjenje priključi Donjem domu, kad on ne bude više izražavao samo volju buržoazije

¹ (1845) i (1892) pogrešno: 1835

već i volju cele nacije, tek tada će on tako apsorbovati u sebe svu moć da će s glava aristokratije i monarha pasti poslednji oreol. Engleski radnik ne respektuje ni lordove ni kraljicu, dok ih buržoazija malo za šta pita, ali ih kao ličnosti obožava. Politički, engleski čartist je republikanac, iako on tu reč nikad ili vrlo retko izgovara; međutim, on simpatizuje sa republikanskim partijama svih zemalja, a radije se naziva demokratom. Ali on je više nego prosto republikanac; njegova demokratija nije samo politička.

Čartizam je, istina, od svog početka 1835. bio uglavnom pokret radnika, ali još ne oštro odvojen od radikalne sitne buržoazije. Radnički radikalizam je išao ruku pod ruku s buržoaskim radikalizmom; Povelja je bila lozinka i jednih i drugih, oni su se svake godine sastajali u zajednički »nacionalni konvent« i izgledali kao jedna partija. Tada je sitna buržoazija, usled razočaranja u rezultate zakona o izbornoj reformi i usled rdavih poslovnih godina 1837. do 1839, bila vrlo ratoborna i krvožedno raspoložena, pa joj se veoma dopadala žestoka čartistička agitacija. U Nemačkoj se ne može stvoriti realna predstava o žestini te agitacije. Narod je pozivan da se naoruža, a često i da se pobuni; pravila su se koplja kao ranije za vreme francuske revolucije, a 1838. je između ostalih u pokretu bio i neki Stephens, metodistički sveštenik, koji je sakupljenom narodu u Mančesteru govorio:

»Vi ne treba da se plašite vladine moći, vojnika, bajoneta i topova koji stoje na raspolaganju vašim ugnjetućima; vi imate sredstvo koje je moćnije od svega toga, imate oružje protiv koga bajoneti i topovi ne mogu ništa; i desetogodišnje dete može rukovati tim oružjem — treba samo da uzmete nekoliko šibica i svežanj slame natopljen smolom, pa da vidim šta će vlada i njene stotine hiljada vojnika moći protiv tog oružja ako se ono smelo upotrebi.«*

Ali se istovremeno već tada pokazivao osobiti, *socijalni* karakter radničkog čartizma. Isti Stephens je rekao na jednom zboru od 200 000 ljudi na Kersall Mooru, na pomenutom mančesterskom Mons sacer¹:

»Čartizam, prijatelji, nije nikako političko pitanje u kome se radi o tome da vi dobijete izborno pravo itd.; ne, čartizam je *pitanje viljuške i noža*, Povelja znači dobar stan, dobro jelo i piće, dobre prihode i kratko radno vreme.«

Tako su već u to vreme pokreti protiv novog zakona o sirotinji i za zakon o desetočasovnom radnom danu bili u najtežnjoj vezi s čartizmom. Na svima mitinzima toga doba učestvovao je *torijevac* Oastler, a pored nacionalne peticije za Narodnu povelju usvojene u Birmin-gemu usvojene su i stotine peticija za poboljšanje socijalnog položaja

* Videli smo kako su radnici to primili k srcu.²

¹ Svetom brdu — ² u izdanju od 1887. nema ove fusnote

radnika; agitacija je 1839. nastavljena isto tako živo, a kad je krajem godine počela nešto popuštati, požurili su Bussey, Taylor i Frost da u isto vreme na severu Engleske, u Jorkširu i u Velsu, podignu ustanak. Frost je morao suviše rano početi ustanak pošto je njegova stvar bila izdana, pa je stoga njegov poduhvat pretrpeo neuspeh; na severu su za njegov nesrećni svršetak doznali još dosta rano i mogli su se na vreme povući; dva meseca docnije, januara 1840, izbio je u Jorkširu više takozvanih policijskih pobuna (spy outbreaks)^[103], npr. u Šefildu i Bradfordu, i uzbuđenje je postepeno popuštalo. Međutim, buržoazija se bacila na praktičnije, po nju korisnije projekte, naime na zakone o žitu; u Mančesteru je obrazovana Asocijacija protiv zakona o žitu i posledica toga je bilo labavljenje saveza između radikalne buržoazije i proletarijata. Radnici su ubrzo uvideli da njima ukidanje zakona o žitu malo može koristiti, dok bi ono za buržoaziju bilo svakako vrlo korisno, i stoga se nisu dali pridobiti za taj projekat. Nastupila je kriza 1842. Agitacija je opet oživela kao 1839. Ali ovoga puta su u toj agitaciji uzeli učešće i bogati buržuji fabrikanti, koji su bili teško pogođeni tom krizom. Liga protiv zakona o žitu, kako se sad zvao savez koji su obrazovali mančesterski fabrikanti, dobila je vrlo radikalne, borbene tendencije. Njihovi listovi i agitatori su sad otvoreno govorili revolucionarnim jezikom, čemu je uzrok bilo i to što je od 1841. na vladi bila konzervativna partija. Kao ranije čartisti, tako su sad oni pozivali na direktnu pobunu, a ni radnici, koji su od krize najviše trpeli, nisu sedeli skrštenih ruku, što pokazuje nacionalna peticija te godine s njenih 3½ miliona potpisa. Ukratko, ako su se obe radikalne partije bile nešto i otuđile, sad su se ponovo udružile; 15. februara 1842. na zboru liberala i čartista u Mančesteru sastavljena je peticija kojom se tražilo kako ukidanje zakona o žitu tako i uvođenje Narodne povelje, i tu peticiju su idućeg dana prihvatile obe partije. Proleće i leto prošli su u žestokoj agitaciji i sve većoj bedi. Buržoazija je bila odlučila da izvojuje ukidanje zakona o žitu koristeći se krizom, bedom koja joj je sledila i opštim uzbuđenjem. Sada kad su na kormilu bili torijevci, ona je upola napustila čak i svoju građansku lojalnost; ona je htela revoluciju, ali pomoću radnika. Trebalo je da radnici vade za nju kestenje iz vatre i da oprže prste radi njene koristi. Već je ponovo na mnogim stranama prihvaćena i ideja »svetog meseca«, opšteg štrajka svih radnika, ideja koju su dali čartisti još ranije (1839); ali ovoga puta štrajk nisu želeli radnici, nego fabrikanti, koji su zatvarali svoje fabrike, slali radnike u seoske opštine na aristokratske posede i time hteli da prinude torijevski parlamenat i vladu na ukidanje carine na žito. Razume se da bi posledica toga bila pobuna, ali buržoazija je stajala u sigurnosti, u pozadini, i mogla je očekivati uspeh, a da se pri tome, u najgorem slučaju, ne kompromituje. Krajem jula poslovi su krenuli na bolje; bilo je krajnje vreme, i da se prilika ne bi propustila neiskorišćena, tri firme u Stalybridge-u snizile su najamninu *iako se konjunktura povećavala* (uporedi trgovinske izveštaje iz Mančestera i Lidsa

krajem jula i početkom avgusta)—da li na svoju ruku ili u sporazumu sa ostalim fabrikantima i osobito s Ligom, u to neću da se upuštam. Dve su se u međuvremenu povukle; treća, William Bailey i braća, ostala je pri svome i radnicima je, kad su se požalili, poručila da bi, ako im se to ne sviđa, bolje uradili da neko vreme igraju. Ovu podrugljivu izjavu radnici su primili s povicima protesta, napustili fabriku, prošli kroz mesto i pozvali sve radnike da napuste posao. Za nekoliko časova stale su sve fabrike i radnici su u povorci pošli u Mottram Moor da održe miting. To je bilo 5. avgusta. Osmog avgusta krenulo je pet hiljada ljudi u Ashton i Hyde, obustavljen je rad u svima fabrikama i rudnicima i održani mitinzi, ali se na njima nije govorilo o ukidanju zakona o žitu kako se buržoazija nadala, već o »poštenoj nadnici za pošten rad« (a fair day's wage for a fair day's work). Devetog avgusta su krenuli u Mančester *ne nailazeći na smetnje od strane vlasti*, koje su sve bile u rukama liberala, i obustavili su rad u fabrikama; jedanaestog su bili u Stockportu, gde su naišli na otpor tek kad su napali na siro-tinjski dom, ljubimče buržoazije; istog dana je u Boltonu došlo do opšte obustave rada i do nemira kojima se vlasti takođe nisu protivile; ubrzo se ustanak proširio po svima industrijskim oblastima i obustavljeni su svi radovi sem skupljanja letine i spremanja životnih namirnica. Ali su i pobunjeni radnici ostali mirni. Oni su u ovaj ustanak naterani protiv svoje volje; fabrikanti se osim jednog jedinog—*torijevca* Birleya iz Mančestera—*sasvim protivno svom običaju*, nisu protivili napuštanju rada; stvar je bila započeta, a da radnici nisu imali određeni cilj. Oni su stoga doduše svi bili složni u tome da se ne izlažu kuršumima za račun fabrikantata koji su želeli ukidanje zakona o žitu, a inače jedni su hteli da sprovedu Narodnu povelju, a drugi, koji su mislili da je za nju još rano, hteli su samo da izvojuju najamninu od 1840. Zbog toga je ceo ustanak i pretrpeo neuspeh. Da je on od početka bio usmeren, svestan radnički ustanak, on bi sigurno uspeo; ali te mase, bez ikakvog određenog cilja pred očima, koje su poslodavci protiv njihove volje isterali na ulicu, nisu mogle ništa učiniti. Međutim, buržoazija, koja ni prstom nije mrdnula da bi delom posvedočila savez od 15. februara, ubrzo je uvidela da radnici neće da igraju ulogu njenog oruđa i da i njoj samoj preti opasnost od nedoslednosti s kojom se udaljila od svog »zakonitog« stanovišta; stoga se ona ponovo vratila svojoj staroj lojalnosti i stala na vladinu stranu protiv radnika, koje je sama najpre podržavala a zatim i podstrekavala na ustanak. Ona se sa svojim vernim slugama upisivala u specijalne odrede policajaca; u Mančesteru su i nemački trgovci uzeli u tome učešća i paradirali bez ikakve svrhe kroz grad sa svojim debelim palicama i cigarama u ustima, u Prestonu je naredila da se puca na narod, i tako je protiv narodnog ustanka, koji nije imao nikakav određeni cilj, ustala ne samo vladina vojna sila već i cela posednička klasa. Radnici, koji i onako nisu imali određenih ciljeva, postepeno su se razišli i ustanak je prošao bez ikakvih teških posledica. Posle toga je buržoazija počinila još niz sramnih dela, ona je,

izražavajući gnušanje prema nasilnoj akciji naroda, pokušala da se opere, što se nikako nije slagalo s njenim revolucionarnim jezikom s proleća, krivicu za ustanak je svaljivala na čartističke »podstrekače« itd., iako je ona sama mnogo više doprinela podizanju ustanka i ponovo, sa bestidnošću kojoj nema ravne, stala na svoje staro stanovište da je zakon svetinja. Čartisti, koji skoro ništa nisu doprineli ustanku, koji su činili samo ono isto što je buržoazija nameravala, naime pokušali da iskoriste povoljnu priliku — oni su bili izvođeni pred sud i osuđivani, dok se buržoazija izvukla bez ikakve štete i sa velikom dobiti prodavala zalihe svoje robe za vreme obustave rada.

Plod ustanka je bilo sasvim odlučno odvajanje proletarijata od buržoazije. Čartisti su dotle malo krili to da bi svoju Povelju sproveli svim sredstvima, pa i samom revolucijom; buržoazija, koja je sad odjednom uvidela opasnost koja od svakog nasilnog prevrata preti njenom položaju, nije htela više ni da čuje o »fizičkom nasilju« i svoje ciljeve je htela da ostvari samo »moralnim nasiljem« — kao da je to nasilje nešto drugo od direktne ili indirektna pretnje fizičkom silom. To je bila jedna sporna tačka, koja je docnije uklonjena izjavom čartista — a njima se tu može verovati taman toliko koliko i liberalnoj buržoaziji — da ni oni nisu pozivali na fizičko nasilje. A druga, glavna sporna tačka, koja je i učinila da se ispolji čist čartizam, bilo je pitanje zakona o žitu. Za njega je radikalna buržoazija bila zainteresovana, a proletarijat ne. Stoga se dotadašnja čartistička partija i pocepala u dve partije, koje su deklarirale sasvim iste političke principe, no koje su potpuno različite i neujedinjive. Na birmingemskom Nacionalnom konventu januara 1843. predložio je *Sturge*, predstavnik radikalne buržoazije, da se iz statuta čartističke asocijacije izostavi *naziv* Charter navodno zato što je ustanak taj naziv povezao sa uspomena na revolucionarno nasilje — mada je ta povezanost uostalom postojala već godinama, a gosp. *Sturge* nije dotle imao ništa protiv toga. Radnici nisu hteli odbaciti taj naziv, i kad je *Sturgeov* predlog odbačen većinom glasova, tada je kveker, koji je odjednom postao lojalan, izišao s manjinom iz sale i sa radikalnom buržoazijom konstituisao »Complete Suffrage Association«. Tome, još pre kratkog vremena jakobinski raspoloženom buržuju postala je ta uspomena tako mrska, da je i sam izraz opšte pravo glasa (universal suffrage) promenio u smešan naziv: kompletno pravo glasa (complete suffrage)! Radnici su ga ismejali i mirno pošli dalje svojim putem.

Od tog trenutka čartizam je bio čisto radnička stvar, oslobođena svih buržoaskih elemenata. »Kompletni« listovi — »Weekly Dispatch«, »Weekly Chronicle«, »Examiner« etc. — postepeno su pali u dremljivi manir ostalih liberalnih listova, branili slobodu trgovine, napadali zakon o desetočasovnom radnom danu i sve isključivo radničke zahteve, i uopšte mlako ispoljavali svoj radikalizam. Radikalna buržoazija se u svima sukobima pridruživala liberalima protiv čartista i pitanje zakona o žitu, koje je za Engleze pitanje slobodne konkurencije, postavila je.

kao svoj glavni problem. Time je ona pala u zavisnost od liberalne buržoazije i sada igra vrlo bednu ulogu.

Radnici čartisti su, naprotiv, s udvojenom revnošću prihvatili svaki oblik borbe proletarijata protiv buržoazije. Slobodna konkurencija je radnicima donela dovoljno nedaća da bi navukla na se njihovu mržnju; njeni zastupnici, buržuji, otvoreni su im neprijatelji. Od potpune slobode konkurencije radnik se može nadati samo šteti. Njegovi dosadašnji zahtevi, zakon o desetočasovnom radnom danu, zaštita radnika od kapitalista, dobra najamnina, obezbeđen položaj, ukidanje novog zakona o sirotinji—sve stvari koje su bar isto tako bitno svojstvene čartzizmu kao i »šest tačaka« upravljene su direktno protiv slobodne konkurencije i slobodne trgovine. Nije, dakle, nikakvo čudo, mada to engleska buržoazija uopšte ne može da shvati, što radnici neće ništa da znaju o slobodnoj konkurenciji, o slobodi trgovine i ukidanju zakona o žitu, i što su prema tome ukidanju, ako ništa drugo a ono bar do krajnje mere ravnodušni, dok su protiv njegovih zastupnika u najvećoj meri ogorčeni. To pitanje je upravo ona tačka u kojoj se proletarijat odvaja od buržoazije, čartzizam od radikalizma, a buržoaski razum to ne može da shvati zato što ne može da shvati proletarijat.

Ali u tome se čartistička demokratija i razlikuje od sve dosadašnje, političke buržoaske demokratije. *Čartzizam ima bitno socijalni karakter.* »Šest tačaka«, koje su za radikalnog buržuja sve i svja i koje treba da izazovu najviše još nekoliko ustavnih reformi, za proletera su samo sredstvo. »Politička moć je naše sredstvo, a socijalna sreća naš cilj«, — to je sada jasno izražena deviza čartista. »Pitanje noža i viljuške« sveštenika Stephensa bilo je 1838. istina samo za jedan deo čartista, a 1845. za sve. Nijedan čartist nije više samo političar. I ako je njihov socijalizam još i danas vrlo malo razvijen, ako oni i do danas glavno sredstvo u borbi protiv bede vide u parcelisanju zemljoposeda (allotment - system), koje je industrija već učinila neaktuelnim (vidi Uvod), ako je uopšte većina njihovih praktičnih predloga (zaštita radnika etc.) prividno reakcionarne prirode, s jedne strane je u samim tim merama sadržana nužnost da one moraju ili ponovo pasti pod moć konkurencije i obnoviti staro stanje—ili dovesti do ukidanja same konkurencije; s druge strane, sadašnje nejasno stanje čartzizma, odvajanje od čisto političke partije, čini nužnim da se dalje razviju upravo *specifična obeležja čartzizma*, koja su sadržana u njegovoj socijalnoj strani. Približavanje socijalizmu je neminovno, naročito kad sledeća kriza, koja najdalje do 1847*, a verovatno već iduće godine mora slediti sadašnjoj živosti industrije i trgovine, kriza koja će po svojoj žestini daleko nadmašiti sve ranije—svojim nevoljama sve više bude upućivala radnike na socijalna umesto na politička sredstva. Radnici će svoju Povelju

* (1892) Upravo tada je i nastupila [Engelsova napomena u nemačkom izdanju od 1892. godine].

sprovesti, to je prirodno; a dotle će im postati jasno koliko još mnogo šta mogu sprovesti pomoću Povelje, o čemu sad još malo znaju.

U međuvremenu socijalistička agitacija takođe napreduje. O engleskom *socijalizmu* će se ovde govoriti samo utoliko ukoliko on utiče na radničku klasu. Engleski socijalisti traže postepeno uvođenje zajednice dobara u »unutarnjim kolonijama«^[56] od 2 000 do 3 000 ljudi, koji bi se bavili industrijom i zemljoradnjom, uživali jednaka prava i jednako vaspitanje; dalje se zahteva olakšanje razvoda braka i zavođenje razumne vlade s potpunom slobodom mišljenja i ukidanje kazni, koje bi trebalo zameniti razumnim postupanjem s krivcima. To su njihovi *praktični* predlozi—teorijski principi nas ovde ne interesuju. Socijalizam potiče od *Owena*, jednog fabrikanta i stoga, mada u suštini prevazilazi suprotnost između buržoazije i proletarijata, po formi ipak postupa s mnogo obzira prema buržoaziji i s mnogo nepravčnosti prema proletarijatu. Socijalisti su sasvim pitomi i miroljubivi, postojeće odnose, ma kako rđavi oni bili, priznaju za opravdane utoliko što odbacuju svaki drugi put sem onoga koji prihvata javno mnenje, a u isto vreme su tako apstraktni da sadašnjim oblikom svojih principa nikad ne bi zadobili to javno mnenje. Pri tom se neprestano tuže na demoralizaciju nižih klasa, slepi su prema elementima progressa u tom raspadanju društvenog poretka i gube iz vida da je demoralizacija koja se ispoljava u trci za privatnim interesom i u hipokriziji još mnogo gora kod posedničkih klasa. Oni ne priznaju nikakav istorijski razvitak i stoga hoće naciju odmah da prevedu u komunističko stanje i ne vodeći politiku dalje, do njenog završetka, kada će ona sama sebe ukinuti¹. Oni, istina, razumeju zašto se radnik revoltira protiv buržuja, ali to ogorčenje, koje je ipak jedino što radnika vodi napred, smatraju neplodnim i propovedaju neku filantropiju i opštu ljubav, što je za englesku stvarnost još mnogo neplodnije. Oni priznaju samo psihološki razvitak, razvitak apstraktnog čoveka koji stoji izvan svake veze s prošlošću, mada sav svet, a s njim i pojedinac, počiva na prošlosti. Stoga su oni suviše učeni, suviše metafizičari i imaju malo uspeha. Oni se regrutuju delimično iz radničke klase, od koje se pridobija samo vrlo mali deo, doduše najobrazovaniji i najkarakterniji. U svom sadašnjem obliku socijalizam ne može nikad postati opšte zajedničko dobro cele radničke klase; on će se morati čak i degradirati, vratiti se za trenutak na čartističko stanovište; ali kad prođe kroz čartizam, kad se očisti od svih buržoaskih elemenata, pa bude pravi proleterski socijalizam, kao što se već sad razvija kod mnogih socijalista i čartističkih vođa, koji su gotovo svi socijalisti*, on će svakako, a to će biti uskoro, preuzeti na se značajnu

* Naravno, socijalisti uopšte, ne u specijalno ovenističkom smislu.

¹ U engleskim izdanjima od 1887. i 1892. ovaj deo rečenice glasi: »... up to the point at which this transition becomes both possible and necessary« [... do one tačke na kojoj preokret postaje ne samo mogućan nego i nužan].

ulogu u istoriji razvoja engleskog naroda. Engleski socijalizam, čija je osnova daleko šira od osnove francuskog komunizma, ali koji u svom razvitku¹ zaostaje iza ovog poslednjeg, moraće se za trenutak vratiti na francusko stanovništvo, da bi ga docnije prevazišao. Dotle će se naravno Francuzi i dalje razvijati. Socijalizam je u isto vreme i najodlučniji izraz ireligioznosti koja vlada među radnicima, toliko odlučan, da se *nesvesno* i samo u praksi ireligiozni radnici često plaše oštine tog izraza. Ali će i tu nužda primorati radnike da napuste veru, za koju sve više uvidaju da služi samo tom da ih učini slabim i predanim svojoj sudbini, poslušnim i pokornim posedničkoj klasi, koja ih isisava.

Vidimo, dakle, da se radnički pokret pocepao na dve sekcije, čartiste i socijaliste. Čartisti su najzaostaliiji², najmanje razvijeni, ali su zato pravi, potpuni proleter, predstavnici proletarijata. Socijalisti su dalekovidiji, predlažu praktična sredstva protiv bede, ali su svojim poreklom iz redova buržoazije i stoga nisu u stanju da se stope s radničkom klasom. Stapanje čartizma sa socijalizmom, reprodukcija francuskog komunizma na engleski način izvršice se u najskorije vreme, a delimično taj proces je već otpočeo. Tek kad se to ostvari, radnička klasa će stvarno biti gospodar Engleske—a za to vreme će politički i socijalni razvitak otići još dalje i potpomoći tu novonastalu partiju, taj progres čartizma.

Te razne sekcije radnika—članovi saveza, čartisti i socijalisti—koje se često sasvim slažu a često razilaze, osnovale su na svoju ruku veliki broj škola i čitaonica za podizanje intelektualnog nivoa radnika. Svaka socijalistička i skoro svaka čartistička organizacija ima takvu ustanovu, a isto je tako imaju i mnogi strukovni savezi. Tu se deci daje pravo proletersko vaspitanje, slobodno od svih buržoaskih uticaja, a u čitaonicama se nalaze samo ili gotovo samo proleterske knjige i novine. Te ustanove su vrlo opasne po buržoaziju, kojoj je pošlo za rukom da otrgne od proleterskog uticaja izvestan broj sličnih instituta, »Mechanics' Institutions«⁽¹¹⁰⁴⁾ i da ih pretvori u organe za širenje među radnicima onih nauka koje su korisne za buržoaziju. U njima se sad uče prirodne nauke, koje odvrćaju pažnju radnika od opozicije prema buržoaziji, a daju im možda prilike da vrše pronalaskе, koji buržoaziji donose novac—dok je *zasad* radniku znanje o prirodi sasvim nekorisno, pošto on često zbog svog dugog radnog vremena i života u velikom gradu nema nikako prilike da vidi prirodu; ovde se drže predavanja iz političke ekonomije kojoj je idol slobodna konkurencija i iz koje radnik može izvući jedan jedini zaključak—da on ne može učiniti ništa razumnije nego da u tihoj rezignaciji umire od gladi; ovde je sve obrazovanje upravljeno na odgajanje pitomosti, poniznosti, spremnosti da se služi vladajućoj politici i religiji, tako da je ono za radnike samo neprestana propoved mirne poslušnosti i pasivnosti,

¹ U engleskim izdanjima od 1887. i 1892: u svom teorijskom razvitku.
—² (1887) theoretically the more backward—teorijski zaostaliји.

predanosti svojoj sudbini. Naravno, masa radnika neće ni da čuje za takve institute i obraća se proleterskim čitaonicama, diskusijama o stvarima koje se neposredno tiču njihovih sopstvenih interesa — a tada samozadovoljna buržoazija izriče svoje Dixi et salvavi¹ i s prezrenjem okreće leđa klasi koja »više voli strasne izlive gneva pakosnih demagoga, nego jedno solidno obrazovanje«. Da radnici, uostalom, imaju smisla i za »solidno obrazovanje« kad se ono daje bez mešanja sa mudrošću koja odražava interese buržoazije, dokazuju česta predavanja sa prirodno - naučnim, estetskim i političko - ekonomskim temama, koja se često drže u svim proleterskim, naročito socijalističkim institutima, a koja su vrlo dobro posećena. Ja sam ponekad slušao radnike, čiji su somotski kaputi tako odrpani da se još jedva drže na njima, kako o geološkim, astronomskim i drugim pitanjima govore sa više znanja nego što ga ima mnogi obrazovani buržuj u Nemačkoj. Koliko je engleskom proletarijatu uspeo da stekne samostalno obrazovanje, pokazuje se naročito u tome što epohalna dela novije filozofske, političke i poetske literature čitaju skoro samo radnici. Buržuj, rob socijalnog stanja i s njim povezanih predrasuda, plaši se i krsteći se kloni svega što stvarno znači neki napredak; proleter na to gleda otvorenih očiju i to studira s uspehom i zadovoljstvom. U tom pogledu su naročito socijalisti beskraino mnogo učinili za obrazovanje proletarijata, oni su preveli francuske materijaliste, *Helvétiusa*, *Holbacha*, *Diderot-a* itd., i zajedno sa najboljim engleskim stvarima u velikom broju ih rasturili u jevtinim izdanjima. *Straufsov Život Isusov* i *Proudhonova Svojina* takođe cirkulišu samo među proleterima. Shelley, genijalni proročanski Shelley, i Byron sa svojim čulnim žarom i svojom gorkom satirom na postojeće društvo imaju najviše čitalaca među radnicima; buržuji imaju samo uškopljena izdanja, »family editions«, koja su potkresana po zahtevima današnjeg licemernog morala. Oba najveća praktična filozofa poslednjeg vremena, *Bentham* i *Godwin*, naročito poslednji, takođe su skoro isključiva svojina proletarijata; i mada *Bentham* ima pristalica u redovima radikalne buržoazije, ipak su samo proletarijat i socijalisti uspeli da njegovo učenje dalje razviju. Proletarijat je na tim osnovama stvorio sopstvenu literaturu, koja se većinom sastoji od novina i brošura, a po sadržaju daleko nadmašava svu buržoasku literaturu. O tome drugi put.

Da napomenemo još nešto. Fabrički radnici, a među njima naročito oni iz rejona pamučne industrije, čine jezgro radničkog pokreta. Lankašir, specijalno Mančester, središte je najjačih radničkih saveza, centar čartizma, mesto gde ima najviše socijalista. Ukoliko je fabrički sistem više prodro u neku granu rada, utoliko radnici više uzimaju učešća u pokretu; ukoliko je oštija suprotnost između radnika i kapitalista, utoliko je razvijenija, utoliko oštija proleterska svest radnika.

¹ Dixi et salvavi animam meam — rekoh i spasoh dušu svoju, tj. sad mi je savest mirna.

Sitni majstori Birmingema, iako za vreme kriza snose nedaće zajedno s radnicima, stoje ipak na nesrećnoj sredini između proleterskog čarizma i čiftinskog radikalizma. Ali uopšte uzevši, svi industrijski radnici su pridobijeni za jedan ili drugi oblik pobune protiv kapitala i buržoazije i svi se slažu u tome da su oni kao »working men»¹—titula kojom se oni ponose i kojom se na čartističkim zborovima obično oslovljavaju—posebna klasa sa svojim sopstvenim interesima i principima, sa svojim sopstvenim pogledima nasuprot svima posednicima, i da u isto vreme snaga i sposobnost za dalji razvoj nacije leži u njima.

¹ radnici

Rudarski proletarijat

Nabavka sirovina i goriva za tako kolosalnu industriju kao što je engleska, traži takode znatan broj radnika. Ali od svega onog što je nužno za industriju sama Engleska daje, osim vune koja dolazi iz zemljoradničkih rejona, samo rude, odnosno metale i kameni uglj. Dok su u Kornvalu bogati rudnici bakra, kalaja, cinka i olova, Staffordšir, severni Vels i drugi okruzi daju velike količine gvožđa, a skoro cela severna i zapadna Engleska, srednja Škotska i nekoliko distrikata Irske daju u izobilju kameni uglj.*

U rudnicima *Kornvala* rade, što pod zemljom što na površini, oko 19 000 muškaraca i 11 000 žena i dece. U samim jamama rade skoro samo muškarci i dečaci iznad dvanaest godina. Prema Izveštaju Komisije za ispitivanje dečjeg rada izgleda da je materijalni položaj ovih radnika prilično snošljiv, i Englezi se često razmeću svojim snažnim i smelim kornvalskim rudarima, koji traže žilu rude čak i ispod morskog dna. Ali o jačini tih ljudi Izveštaj Komisije za ispitivanje dečjeg rada sudi ipak drugačije. On kroz inteligentni nalaz dra *Barhama* dokazuje da udisanje vazduha s malo kiseonika, pomešanog s prašinom i dimom baruta upotrebljenog za eksploziju, vazduha kakav je na dnu rudnika, ozbiljno utiče na pluća, ometa rad srca i slabi organe za varenje; da naporan rad, a naročito penjanje i spuštanje lestvicama, koje u nekim rudnicima oduzima čak i mladim i snažnim ljudima više od jednog sata vremena i koje se obavlja svakog dana pre i posle rada,

* Po popisu od 1841. broj radnika koji rade u rudnicima u Velikoj Britaniji (sem Irske) iznosi:

	muškarci		žene		Ukupno
	iznad 20 g.	ispod 20 g.	iznad 20 g.	ispod 20 g.	
ugljenokopi	83 408	32 475	1 185	1 165	118 233
rudnici bakra	9 866	3 428	913	1 200	15 407
rudnici olova	9 427	1 932	40	20	11 419
rudnici gvožđa	7 773	2 679	424	73	10 949
rudnici kalaja	4 602	1 349	68	82	6 101
ostali, i oni kod kojih vrsta rada nije navedena ...	24 162	6 591	472	491	31 716
Ukupno	139 238	48 454	3 102	3 031	193 825

Pošto u rudnicima uglja i gvožđa rade većinom isti ljudi, to jedan deo radnika uvrštenih među radnike ugljenokopa i uz to znatan deo radnika uvrštenih u poslednju rubriku [ostali...] treba uračunati u radnike rudnika gvožđa.

veoma doprinosi razvoju tih oboljenja i da se stoga muškarci koji mladi počnu silaziti u rudnik ne razviju telesno ni koliko žene koje rade na površini; da mnogi mlađi od galopirajuće, a većinom u najboljim godinama od spore tuberkuloze; da rano stare i da između 35 i 45 godina postaju nesposobni za rad, a mnogi, pošto su se u silnom znoju uspeli uz lestvice, naglim prelazom iz toplog vazduha jame na hladan površinski, dobijaju akutna zapaljenja i inače bolešljivih organa za disanje, koja se vrlo često završavaju smrću. Rad na površini, razbijanje i sortiranje rude vrše devojke i deca i opisuje se kao vrlo zdrav, jer se obavlja na vazduhu.

Na severu Engleske, na granici grofovija Nortamberlend i Darem, nalaze se značajni rudnici olova Alston Moor. Izveštaji iz ovog kraja—isto tako u Ch. E. Rept., izveštaj komesara Mitchella—slažu se skoro potpuno s onim iz Kornvala. I ovde se žale na nedostatak kiseonika, na obilje prašine, dim od baruta, ugljene okside i sumporovite gasove u jamskom vazduhu. Zbog toga su, kao i u Kornvalu, rudari mali rastom i od tridesete godine pa nadalje skoro svi boluju od grudobolje koja najzad, naročito ako i dalje nastave da rade, kao što to biva gotovo uvek, prelazi u pravu tuberkulozu i tako se prosečan vek tih ljudi znatno skraćuje. Ako rudari u tim krajevima žive nešto duže od kornvalskih, to dolazi otuda što oni počinju silaziti u okno tek od 19 godina, dok u Kornvalu, kao što smo videli, taj rad počinju već od 12 godina. Međutim, po lekarskim iskazima i ovde umire većina između 40 i 50 godina. Od 79 rudara čija je smrt zabeležena u javnom registru okruga i koji su doživeli prosečno 45 godina, umrlo je 37 od tuberkuloze i 6 od astme. U okolnim mestima Allendale-u, Stanhope-u i Middletonu, prosečan ljudski vek je 49, 48 i 47 godina, a smrtni slučajevi od grudnih bolesti čine 48, 54 i 56 procenata od ukupnog broja. Uz to treba imati na umu da se svi podaci odnose samo na one rudare koji pre *devetnaeste godine* ne počinju da rade. Uporedimo s time takozvane švedske tablice—iscrpne tablice mortaliteta svih stanovnika Švedske—koje dosad važe u Engleskoj kao najtačnije merilo prosečnog trajanja života britanske radničke klase. Po njima muškarci koji su preživeli 19 godina dostižu starost od prosečno $57\frac{1}{2}$ godina, i prema tome život severnoengleskih rudara skraćuje se radom prosečno za oko 10 godina. Ali švedske tablice važe kao merilo dužine života *radnika* i pružaju prikaz mogućnosti života u nepovoljnim uslovima u kojima živi proletarijat, dakle, trajanje života izneto u njima već je kraće od normalnog.—U ovom kraju nalazimo opet i stanove i prenočišta s kojima smo se upoznali već u velikim gradovima, i to bar isto toliko prljave, odvratne i tesne kao i tamo. Mitchell je bio u jednoj takvoj sobi, dugačkoj 18 i širokoj 15 stopa, a određenog za smeštaj 42 muškarca i 14 dečaka, ukupno dakle 56 lica u 14 postelja, postavljenih jedna iznad druge, kao na ladi. Na njoj nije bilo nikakvog otvora da bi se provetrila od pokvarenog vazduha; iako u njoj tri noći nije niko spavao, zadah i atmosfera su bili takvi da Mitchell nije mogao izdržati ni jedan trenutak.

Kako li je tek toplih letnjih noći kad u njoj spava 56 ljudi! I to nije srednja paluba američke robovske lađe, to je stan »slobodnih Britanaca«.

Predimo sada na najvažnije grane engleskog rudarstva, na rudnike gvožđa i uglja, o kojima Ch. E. Rept. izveštava ujedno, i to opširno, kako to i zahteva važnost predmeta. Gotovo ceo prvi deo ovog izveštaja bavi se položajem radnika uposlenih u ovim rudnicima. Međutim, posle detaljnog opisa koji sam dao o položaju industrijskih radnika, mogu ovde da budem toliko kratak koliko zahtevaju obziri prema granicama koje se moraju postaviti obimu ovoga spisa.

U rudnicima uglja i gvožđa koji se eksploatišu otprilike na isti način, rade deca od 4, 5, 7 godina; većina je, međutim, stara preko 8 godina. Njihov posao je da iskopanu rudu prenose s mesta kopanja na konjski put ili na glavni izvozni hodnik i da pri prolazu radnika i materijala otvaraju i zatvaraju vrata koja odvajaju razna odeljenja rudnika. Za nadzor nad ovim vratima upotrebljavaju se većinom najmanja deca, koja na taj način moraju da sede osamljena 12 sati dnevno u mraku, u tesnom, većinom vlažnom hodniku, nemajući čak ni toliko posla koliko bi bilo potrebno da se zaštite od zaglupljujuće dosade nerada. Nasuprot tome, prenos uglja i gvozdene rude je vrlo naporan rad, jer materijal se vuče u prilično velikim sanducima bez točkova po neravnom tlu rova, često po vlažnoj ilovači ili kroz vodu, a često uz strme uzbrdice i hodnike koji su ponekad tako tesni da radnici moraju puzati. Stoga se za taj naporni rad uzimaju starija deca i odraslije devojčice. Na jedan sanduk dolazi, već prema okolnostima, jedan radnik ili dvojica mladih, od kojih jedan vuče, a drugi gura. Otkopavanje, koje vrše odrasli muškarci ili mladići od 16 i više godina, isto je jako zamoran posao.—Obično radno vreme je 11-12 sati, a često i više; u Škotskoj—do 14 sati. Vrlo često se radi dvostruko radno vreme, tako da svi radnici rade uzastopno po 24, a ne retko i po 36 sati pod zemljom. Utvrđeno radno vreme za obed većinom je nepoznato, tako da ljudi jedu kad su gladni i kad imaju vremena.

Spoljni položaj rudara opisuje se uopšte kao prilično dobar i njihova nadnica kao visoka u poređenju s nadnicom okolnih poljoprivrednih nadničara (koji, dakako, gladuju). Izuzetak čine neki delovi Škotske i irskog rejona uglja, gde vlada večita beda. Mi ćemo imati prilike da se docnije vratimo na taj ionako relativan iskaz o najsiromašnijoj klasi cele Engleske. A sada ćemo razmotriti zla koja proističu iz sadašnje organizacije rudarskog rada, pa neka tada čitaoci sami ocene da li je ikakva novčana nagrada u stanju da plati radniku takve patnje.

Deca i mladi ljudi koji su zaposleni na vuči uglja i gvozdene rude žale se uopšte na veliki umor. Čak ni u onim industrijskim preduzećima koja vrše najbezobzirniju eksploataciju ne nalazimo tako opšte i tako preterano naprezanje. Čitav izveštaj daje na svakoj strani niz primera za to. Svakog trenutka se ukazuje da se deca, čim dođu kući, bacaju na kameni pod pred ognjištem i odmah zaspe, a da ne uzmu ni zalogaja hrane, pa ih roditelji moraju zaspalu prati i nositi u postelju, a dešava se

čak i to da od umora legnu i negde uz put, pa ih roditelji kasno u noć traže i nalaze kako spavaju. Izgleda opšta pojava da ta deca provode najveći deo nedelje u postelji da bi se donekle odmorila od naprezanja kroz prethodnih šest dana; samo malo njih posećuju školu i crkvu, a učitelji se žale na njih da su vrlo pospana i tupa i pored sve njihove žeđi za učenjem. Kod starijih devojaka i žena biva to isto. One se na najbrutalniji način preopterećuju. — Takav umor, koji se skoro uvek penje do vrlo visokog stupnja, ne ostaje bez posledica po telesnu konstituciju. Prva posledica takvog prekomernog napora jeste trošenje sve životne snage na jednostrano razvijanje mišića, tako da se naročito mišići ruku i nogu, leđa, pleća i prsiju, koji se pri vuči i guranju uglavnom i naprežu, razviju veoma jako, dok ostali delovi tela trpe nedostatak u ishrani i zakržljavaju. Pre svega rast ostaje mali i zakržljao; skoro svi rudari su mali s izuzetkom vorikširskih i lesterširskih, koji rade pod naročito povoljnim okolnostima. Zatim se pubertet javlja kasno kako kod dečaka tako i kod devojčica, i to kod prvih često tek u 18. godini; komesar Symons je naišao štaviše na jednog devetnaestogodišnjeg dečaka kojem nijedan deo tela, sem zuba, nije bio razvijeniji nego kod nekog dečaka od 11 - 12 godina. Ovo produžavanje detinjstva nije u stvari ništa drugo već dokaz sprečenog razvitka, i ono u doznije doba sigurno donosi svoje plodove. Krivljenje nogu, ugnuta kolena i stopala izvijena napolje, krivljenje kičme i druge deformacije javljaju se pod tim okolnostima i kod tako oslabelih konstitucija utoliko lakše što telo mora pri radu da bude gotovo uvek u neprirodnom položaju; te deformacije su tako česte da kako u Jorkširu i Lankaširu, tako i u Nortamberlendu i Daremu mnogi, pa i sami lekari, tvrde da se rudar po svome telesnom izgledu može poznati među stotinama drugih ljudi. Izgleda da žene naročito stradaju od toga rada i retko, ako uopšte ikad, izgledaju kao druge žene. I ovde se potvrđuje da usled ženskog rada u jamama nastaju deformacije karlice i zbog toga teški pa i smrtonosni porodaji. Osim od tih zakržljalosti karakterističnih za navedena mesta, jamski radnici pate i od niza drugih specijalnih bolesti, koje se prilično podudaraju s bolestima ostalih rudara i lako se mogu objasniti načinom rada. Pre svega, stradaju organi za varenje; gubi se apetit, javljaju se bolovi u želucu, u većini slučajeva muka i povraćanje, uz to silna žeđ, koja se može ugasiti samo prljavom, često mlakom rudničkom vodom; varenje se ometa i time se olakšava pojava ostalih bolesti. Takođe se često i s više strana ukazuje na bolesti srca, naročito hipertrofiju, zapaljenje srca i perikardijuma, kontrakciju aurikulo - ventrikularnih komunikacija i aortinog ulaza kao na česta rudarska oboljenja, koja se lako daju objasniti preteranim radom. Isto tako i kilavost, kao skoro opšta pojava, koja je takođe direktna posledica preteranog naprezanja mišića. Delom iz istog uzroka, a delom — iz uzroka koji se ovde može tako lako ukloniti — naime, zbog rđavog vazduha u jamama, pomešanog s ugljen - dioksidom i ugljovodonikom i punog prašine, nastaje masa mučnih i opasnih plućnih bolesti, naročito astma, koja se u nekim

distriktima kod većine rudara pojavljuje se četrdesetom, a u nekim već s tridesetom godinom i za kratko vreme ih onesposobljava za rad. Kod onih koji rade u vlažnim potkopima nastupa stezanje u grudima naravno još mnogo ranije; u nekim krajevima Škotske već između 20 i 30 godina, kad su pluća ugrožena i osim toga vrlo prijemčiva za zapaljenja i groznične afekcije. Osobita bolest ove vrste radnika jeste crni šljajm (black spittle) koja nastaje usled prožimanja pluća sitnim ugljem i ispoljava se u opštoj slabosti, glavobolji, sipljivosti i iskašljavanju crnog, gustog šljajma. U nekim krajevima se to zlo pojavljuje u blagom obliku, u drugim se naprotiv pokazuje sasvim neizlečivim, naročito u Škotskoj; ovde se uz pojačanje pomenutih simptoma javlja još i vrlo kratko, piskavo disanje, brz puls (preko 100 u jednom minutu), isprekidano kašljanje; mršavljenje i slabost uzimaju sve više maha i ubrzo obolelog onesposobljuju za rad. U svima slučajevima to zlo povlači ovde za sobom smrt. Dr MacKellar u Pencaitlandu, East Lothian, kaže da se ta bolest ne javlja ni u jednom rudniku koji se dobro ventilira, dok se od nje vrlo često razbole radnici koji pređu iz dobro ventiliranih u rdavo ventilirane rudnike. Što ta bolest uopšte postoji, kriva je pohlepa vlasnika za dobitkom, usled koje on zanemaruje građenje okana sa dobrom ventilacijom. Isto je tako reumatizam, s izuzetkom Vorikšira i Lesteršira, opšta rudarska nevolja, koja nastaje naročito usled često vlažnih prostorija za rad.—Rezultat je svih bolesti da rudari u ovim distriktima *bez izuzetka* rano stare i ubrzo posle 40 godina—različito prema raznim distriktima—postaju nesposobni za rad. Vrlo se retko dešava da neki rudar može raditi svoj posao i posle 45. ili čak 50. godine. Po opštem tvrđenju takav radnik postaje starac s četrdesetom godinom. To važi za one koji kopaju ugalj; oni koji tovare, koji neprestano podižu teške blokove uglja u korpce, starci već sa 28 ili 30 godina, tako da u ugljarskim distriktima kruži izreka: utovarivači stare još pre no što su bili mladi. Da to rano starenje rudarskih radnika dovodi i do rane smrti, to se samo po sebi razume i stoga je šezdesetogodišnjak među njima velika retkost; pa čak i u južnom Stafordširu, gde su rudnici srazmerno zdravi, samo malo njih doživi 51 godinu.—Zbog toga ranog starenja radnika nalazimo, naravno, kao i u slučaju fabrika, čestu nezaposlenost roditelja, koje hrane često još vrlo mlada deca.—Rezimiramo li još jednom rezultate rada u ugljenokopima, nalazimo, navodeći reči dra Southwooda Smitha, jednog od komesara—da s jedne strane produžavanje detinjstva, a s druge strane rana starost znatno skraćuju onaj period života u kome je čovek u punoj snazi, kao što rana smrt uopšte skraćuje trajanje života. A i to je krivica buržoazije!

Sve to važi za prosečan engleski rudnik. Ali ima mnogo njih u kojima je još mnogo gore, naime onih u kojima se eksploatišu tanki slojevi uglja. Ugalj bi bio suviše skup kad bi se osim slojeva uglja otkopavali i gornji slojevi peska i gline; stoga vlasnici traže da se iskopavaju samo slojevi uglja i time hodnici, koji su inače visoki četiri,

pet, pa i više stopa, postaju tako niski da se na uspravan stav ne može ni misliti. Radnik leži na boku i oslanjajući se na lakat otkida ugali pijukom—zbog toga dolazi do zapaljenja lakta, a ako mora klečati, onda do zapaljenja u kolenima. Žene i deca koji vuku ugali kroz niske hodnike, puze sa sandukom i za sanduk vezanim amom i lancem koji u mnogo slučajeva prolazi i između nogu, dok drugi gura sanduk pozadi glavom i rukama. Pritiskivanje glavom izaziva lokalnu iritaciju, bolne oteke i čireve. U mnogim slučajevima potkopi su i vlažni, te radnici moraju da pužu kroz prljavu ili slanu, više stopa duboku vodu, koja isto tako nadražuje kožu. Lako je predstaviti koliko takav strašan robovski rad pogoduje pojavi i razvoju bolesti koje su inače svojstvene rudarima.

To još nisu sva zla koja se svaljuju na rudarevu glavu. U čitavoj Britanskoj imperiji nema rada koji na toliko načina može čoveku da dođe glave kao upravo ovaj. Ugljenokop je mesto gde se odigrava veliki broj najstrahovitijih nesrećnih slučajeva, i baš njih treba pripisati direktno koristljivlju buržoazije. Ugljovodoničnik, koji se često razvija u jamama, pomešan s atmosferskim vazduhom čini praskavi gas, koji se zapaljuje u dodiru s plamenom i ubija svakoga ko se nalazi u njegovoj sferi. Takve eksplozije se ovde - onde dešavaju skoro svakog dana; 28. septembra 1844. desila se jedna u ugljenokopu Haswell (Darem) od koje je poginulo 96 ljudi. Ugljen - dioksid, koji se isto tako razvija u velikim količinama, gomila se po dubljim mestima rudnika često i iznad visine čoveka i ugušuje svakog ko tu dospe. Vrata koja odvajaju pojedine delove rudnika treba da sprečavaju rasprostiranje eksplozije i kretanje gasova, ali kako se ona predaju na čuvanje maloj deci koja često zaspe ili ih zanemare, ta mera predostrožnosti je iluzorna. Štetno dejstvo oba gasa potpuno bi se uklonilo dobrom ventilacijom rudnika pomoću gornjih otvora za vazduh, ali buržoazija ne da za to svoj novac i radije naređuje radnicima da upotrebljavaju samo Davyjevu lampu, koja im je zbog svoje mutne svetlosti često sasvim nekorisna, pa je oni radije zamenjuju običnom svećom. Ako dođe do eksplozije, onda se okrivljuju radnici zbog aljkavosti, dok bi buržuj dobrom ventilacijom mogao gotovo onemogućiti svaku eksploziju. Dalje, svakog trenutka se sasvim ili delimično ruše potkopi i zatrpavaju ili prignječuju radnike; u interesu je buržoazije da se iskopa što više slojeva i otuda ta vrsta nesrećnih slučajeva. Zatim su užeta na kojima radnici silaze u okno često dotrajala i kidaju se, tako da nesrećnici padaju dole i razbijaju se. Svi ti nesrećni slučajevi — nema mesta da nabrajam pojedine primere — gutaju godišnje, po listu »Mining Journal«⁽¹⁰⁵⁾ oko 1 400 ljudskih života. »Manchester Guardian« izveštava samo iz Lankašira o najmanje dva do tri nedeljno. Skoro u svim okruzima je komisija za uviđaj mrtvaca u svima slučajevima zavisna od vlasnika rudnika, a gde to nije slučaj, tamo se ukorenjena navika stara za to da zaključak glasi »slučajna smrt«. Osim toga, komisija se malo brine i o stanju u rudniku, jer se ona u to ništa ne razume. Ali Komisija za ispitivanje dečjeg rada se nije

nimalo dvoumila da za veliku većinu tih slučajeva učini odgovornim vlasnike.

Što se tiče obrazovanja i moralnosti rudarskog stanovništva, oni su, po »Ch. E. Rept.«, u Kornvalu prilični, a u Alston Mooru štaviše i odlični; naprotiv, u ugljarskim distriktima su uopšte na vrlo niskom nivou. Ljudi žive po selima, u zabačenim predelima, i kad vrše svoj teški rad, o njima se ne brine niko sem policije. Otuda, a i zbog toga što deca počinju da rade dok su još nejačka, njihovo duhovno obrazovanje je sasvim zanemareno. Svakodnevne škole im nisu dostupne, večernje i nedeljne škole su iluzorne, učitelji uopšte nisu osposobljeni za posao koji obavljaju. Stoga samo malo njih ume da čita, a još manje da piše. Jedino za šta su njihove oči ostale otvorene to je, po izjavi komesara, da je njihova najamnina suviše mala za težak i opasan rad koji obavljaju.— U crkvi ne idu nikad ili retko; svi sveštenici se žale na njihovu ireligioznost kojoj nema ravne. U stvari, mi nailazimo kod njih na toliko nepoznavanje religijskih i svetovnih stvari, u poređenju s kojim je ono o kome smo ranije govorili na primerima o mnogim fabričkim radnicima vrlo malo. Religijski pojmovi su im poznati samo po psovkama. Već sam rad razara njihovu moralnost. Da preteran rad svih rudarskih radnika mora neophodno izazvati sklonost alkoholu, to je jasno. Što se tiče polnih odnosa, treba znati da ljudi, žene i deca rade u rudnicima, zbog velike toplote koja tamo vlada, u mnogim slučajevima sasvim, a u većini skoro sasvim goli, a šta je posledica toga u mračnom, usamljenom oknu, to može svako zamisliti. Broj vanbračne dece koji je ovde nesrazmerno velik jasno kazuje šta se dešava tamo među tim poludivljim ljudima, ali dokazuje i to da ovde ilegitalni polni saobraćaj još nije potonuo do prostitucije, kao u gradovima. Rad žena ima iste posledice kao i u fabrikama, on uništava porodicu i čini majke sasvim nesposobnim za vršenje njihovih domaćih poslova.

Kad je Izveštaj Komisije za ispitivanje dečjeg rada iznet pred parlament, požurio se lord *Ashley* da podnese jedan zakonski predlog u kome se ženski rad u rudnicima potpuno zabranjuje, a dečji veoma ograničava. Zakon je primljen^[106], ali je u većini krajeva ostao mrtvo slovo na papiru pošto nisu postavljeni rudarski inspektori da paze na njegovo izvršenje. U distriktima u unutrašnjosti, u kojima leže rudnici, vrlo je lako zaobilaziti zakon, pa se ne smemo čuditi što je prošle godine Savez rudarskih radnika ministru unutrašnjih poslova zvanično saopštio da u oknima vojvode Hamiltona u Škotskoj radi više od 60 žena, ili što je »Manchester Guardian« jednom javio da je, ako se ne varam, kod Wigana u rudniku poginula od eksplozije jedna devojka, a niko se nije brinuo o tome što se time obelodanila jedna nezakonitost. U pojedinim slučajevima je rad žena možda ukinut, ali uopšte staro stanje ostaje i dalje nepromenjeno.

Ali to još nisu sve nevolje koje se srućuju na rudare. Buržoazija, koja se ne zadovoljava time što uništava zdravlje tih ljudi, što svakog

časa dovodi njihov život u opasnost, što im oduzima sve mogućnosti za obrazovanje, eksploatiše ih i inače na najbestidniji način. Truck - sistem ovde nije izuzetak, već pravilo i praktikuje se na najotvoreniji, najneposredniji način. Sistem kotedža je takođe opšta pojava i ovde je većinom nužan, ali se on i ovde primenjuje radi potpunije eksploatacije radnika. Uz to dolaze još i svakojake druge prevare. Dok se ugajl prodaje po težini, radniku se najamnina zaračunava većinom po zapremeni, pa ako mu sanduk nije bio sasvim pun, on ne dobija *ništa*, dok za višak ne dobija ni jednu paru. Ako u sanduku ima više od određene količine peska, što manje zavisi od radnika nego od svojstva ugljenih slojeva, onda ne samo što ne dobija čitavu najamninu nego još biva i kažnjen. U rudnicima je uopšte sistem novčanih kazni tako potpuno izgrađen, da katkad neki jadnik, koji je radio cele nedelje i došao da primi zaradu, doznaje od nadzornika — jer ovaj kažnjava radnika po svome ćefu i ne pozivajući ga — da ne samo što nema da očekuje nikakvu najamninu, nego još ima da doplati toliko i toliko kazne! Nadzornik uopšte apsolutno raspolaže najamninom, on notira učinak i može radniku, koji mu mora verovati, platiti koliko hoće. U nekim rudnicima gde se plaća po težini upotrebljavaju se netačne decimalne vage, čije tegove vlast ne proverava; u jednom rudniku je štaviše pravilo da svaki radnik koji hoće da se žali zbog netačnosti vage *mora to javiti nadzorniku tri nedelje unapred!* U mnogim je krajevima, naročito u severnoj Engleskoj, običaj da se radnici pogađaju na celu godinu; oni su obavezni da za to vreme ne rade ni kod kog drugog, ali posednici nisu ni najmanje obavezni da im daju rad, tako da su radnici često mesecima bez posla, a kad traže posla na drugom mestu, onda bivaju zbog napuštanja službe osuđeni na šest nedelja prisilnog rada. U nekim se ugovorima ljudima garantuju rad i zarada od 26 šilinga svakih 14 dana, ali samo na papiru; u nekim distriktima vlasnici rudnika pozajmljuju radnicima male sume, koje ovi posle moraju da odrađuju i time se vezuju za vlasnika. Na severu je opšti običaj da se zarada od jedne nedelje zadržava da bi se ljudi na taj način privezali. I da bi ropstvo tih vezanih radnika bilo potpuno, skoro sve mirovne sudije u distriktima s kamenim ugljem su ili sami vlasnici rudnika ili su srodnici i prijatelji vlasnika i imaju skoro neograničenu moć u ovim necivilizovanim, siromašnim krajevima, gde ima malo štampe — pa i to malo u službi vladajuće klase — i malo političke agitacije. Teško je i zamisliti kako ove mirovne sudije, koje sude o svojoj sopstvenoj stvari, cede i tiranišu jadne rudarske radnike.

Dugo je vremena bilo ovako. Radnici nisu znali za bolje, nego su mislili da su stvoreni za to da im se guli koža. Ali je postepeno na-tajalo i među njima, naročito u fabričkim distriktima, gde dodir s inteligentnim fabričkim radnicima nije bio bez uticaja, opoziciono raspoloženje protiv bestidnog tlačenja od strane *»kraljeva uglja«*. Oni su počeli da stvaraju asocijacije i da s vremena na vreme obustavljaju rad. U civilizovanim krajevima oni su se štaviše pridruživali čartistima i

telom i dušom. Međutim, veliki ugljeni distrikt na severu Engleske, koji je bio izolovan od svakog saobraćaja sa industrijom, zaostajao je još uvek, dok se najzad, posle mnogo napora i pokušaja, delom od strane čartista a delom od strane samih inteligentnijih rudara, nije 1843. i ovde probudio opšti duh otpora. Taj pokret je zahvatio radnike Nortamberlenda i Darema, tako da su oni stali na čelo opšteg rudarskog saveza čitave zemlje i naimenovali za svog »generalnog prokuratora« jednog čartistu, advokata *V. P. Roberts*a iz Bristol, koji se već beše istakao i u ranijim čartističkim procesima. »Unija« se ubrzo raširila po velikoj većini distrikata; svuda su bili naimenovani poverenici, koji su držali zborove i vrbovali članove; na prvoj konferenciji deputata, u Mančesteru januara 1844, bilo je zastupljeno preko 60 000, a na drugoj, u Glazgovu pola godine docnije, već preko 100 000 članova. Tu se savetovalo o svim rudarskim stvarima i donosila odluka o većim štrajkovima. Bilo je osnovano više listova, najvažniji od njih mesečnik »The Miner's Advocate« u Newcastle-upon-Tyne-u, i u njima su zastupana prava rudarskih radnika.

Trideset prvog marta 1844. istekli su radni ugovori svih rudara u Nortamberlendu i Daremu. Oni su ovlastili Roberts a da sastavi nov ugovor, u kome su zahtevali: 1. isplatu po težini, umesto po zapremini; 2. merenje težine običnom vagom i tegovima, proverenim od javnih inspektora; 3. polugodišnji rok službe; 4. ukidanje sistema globa i isplaćivanje prema stvarnom učinku; 5. obavezivanje vlasnika da radnicima koji se nalaze isključivo u njegovoj službi zagarantuje nedeljno četiri dana rada ili četvorodnevnu najamninu. Ugovor je bio poslat kraljevima uglja i naimenovana deputacija da s njima pregovara; ali su ovi odgovorili da »Unija« za njih ne postoji, da oni imaju posla samo s pojedinačnim radnicima i da neće nikad priznati Savez. Oni su podneli drugi ugovor, u kome nije bilo ni reči o svim pomenutim tačkama i radnici su ga, razume se, odbili. Time je bio objavljen rat. Trideset prvog marta 1844. ostavili su 40 000 rudara svoje pijuke i svi rudnici u obe grofovije su opusteli. Fondovi Saveza su bili tako znatni, da se svakoj porodici mogla za više meseci zagarantovati pomoć od $2\frac{1}{2}$ šilinga nedeljno. Dok su radnici tako stajali na probu strpljenje svojih poslodavaca, Roberts je s neumornošću kojoj nema ravne organizovao štrajk i agitaciju, održavao zborove, putovao na sve strane kroz Englesku, skupljao pomoć za štrajkače, propovedao mir i zakonitost i u isto vreme s despotskim mirovnim sudijama i poslodavcima koji primenjuju truck - sistem vodio rat kakvog u Engleskoj još nikad nije bilo. On ga je započeo još početkom ove godine. Gde god je koji mirovni sudija osudio kog radnika, Roberts je na sudu Queen's Bench^[107] pribavljao Habeas Corpus^[108], dovodio svog klijenta pred sud u London i uvek uspevao da mu izdejstvuje presudu kojom se oslobađa. Tako je Williams, sudija Queen's Bencha, oslobodio 13. januara trojicu rudara osuđenih od mirovnog sudije u Bilstonu (južni Stafordšir); krivica tih ljudi je bila u tome što su odbili da rade na mestu gde je pretila

opasnost survavanja blokova uglja, a rušenje se stvarno i desilo pre no što su se oni vratili! Jednom prilikom ranije sudija Patteson je oslobodio šest radnika, tako da je ime Roberts postepeno počelo bivati strašno za mirovne sudije, vlasnike rudnika. U Prestonu su takođe bila zatvorena četiri njegova klijenta; on je pošao prve nedelje u februaru da stvar ispita na licu mesta, ali kad je prispeo tamo, našao je da su osuđeni već pušteni i *pre* isteka kazne. U Mančesteru su bila zatvorena sedmorica; Roberts je izdejstvovao Habeas Corpus a od sudije Wightmana potpuno oslobođenje. U Prescottu su bila u zatvoru devetorica rudara, proglašena za krive zbog tobožnjeg narušavanja mira u St. Helensu (južni Lankašir), i očekivala presudu; kad je došao Roberts, oni su odmah oslobođeni. Sve se to desilo u prvoj polovini februara. U aprilu je Roberts na isti način oslobodio iz zatvora u Derbiju jednog rudara, iz zatvora u Wakefieldu (Jorkšir) četvoricu i četvoricu u Lesteru. Tako je to išlo neko vreme, dok panduri Drenjine, kako su ove mirovne sudije prozване po poznatom junaku u Shakespeare-ovom komadu »Mnogo vike ni oko čega«, nisu osetili izvestan respekt. Isto je tako bilo i s truck - sistemom. Roberts je te nečasne vlasnike rudnika izvlačio jednog za drugim pred sud i od mirovnih sudija postizao i protiv njihove volje presude protiv vlasnika; među ovima se širio takav strah od tog kao vetar brzog generalnog prokuratora, koji je, kako je izgledalo, bio u svako vreme svuda prisutan, da je npr. u Belperu kod Derbija jedna firma koja praktikuje truck - sistem istakla pred njegov dolazak ovakav plakat:

«Objava. Ugljenokop Pentrich.»

«Gospoda Haslam smatraju za potrebno (da bi izbegli svaki nesporazum) da objave, da se svima ljudima koji rade u njihovom rudniku isplaćuje sva njihova najamnina u novcu, koji oni mogu da utroše gde hoće i kako hoće. Ako kupuju robu u prodavnici g. g. Haslam, dobijaće je, kao i dosad, po cenama na veliko, no ipak se ne traži da oni kupuju tu i davaće im se isti rad i ista najamnina ma u kojoj prodavnici kupovali.»

Ti trijumfi su izazvali najveće oduševljenje kod cele engleske radničke klase i priveli »Uniji« mnoštvo novih članova. Za to vreme štrajk na severu je trajao i dalje. Nijedna se ruka nije prihvatila posla, i Newcastle, glavno pristanište za izvoz uglja, tako je oskudevao u uglju da se on morao dopremiti sa škotske obale iako na engleskom to carry coals to Newcastle¹ znači isto što i kod Grka nositi sove u Atinu, tj. činiti nešto sasvim suvišno. U početku, dok je u fondovima »Unije« bilo novca, sve je išlo dobro, ali u leto je radnicima borba bila jako otežana; među njima je vladala najveća nemaština; oni nisu imali više nimalo novca jer su prilozi radnika svih industrijskih grana u celoj Engleskoj malo značili kad se uzme u obzir da je broj štrajkača bio velik; oni su se morali na svoju štetu snabdevati kod bakala na

¹ nositi ugalj u Newcastle

kredit; sva štampa, sem nekoliko proleterskih listova, bila je protiv njih; buržoazija, pa i onaj mali deo nje koji je bio dovoljno pravičan da bi ih potpomagao, bila je od plaćenih liberalnih i konzervativnih listova samo lažno obaveštavana o stvarima; deputacija od dvanaest rudarskih radnika koja je išla u London, donela je od tamošnjeg proletarijata izvesnu sumu, ali i to je zbog mnoštva onih kojima je trebalo pomoći bilo malo; uprkos tome rudari su ostali nepokolebljivi i, što znači još više, mirni i spokojni i pored svih neprijateljstava i provokacija od strane vlasnika rudnika i njihovih vernih slugu. Nikakav akt osvete nije izvršen, nijedan jedini otpadnik zlostavljan, nijedna krađa učinjena. Tako je štrajk trajao oko četiri meseca, a vlasnici nisu još nikako imali izgleda na pobjedu. Još samo jedan put im je bio otvoren. Oni su se setili sistema kotedža; palo im je na um da su kuće u kojima stanuju buntovni radnici *njihova* svojina. U julu su stanovi otkazani i za nedelju dana izbačeno je na ulicu svih četrdeset hiljada radnika. Ta mera je sprovedena s gnusnim varvarstvom. Bolesni i slabi, starci i odojčad, pa čak i žene koje su ležale na porođaju istrgnuti su bespoštedno iz postelje i izbačeni na ulicu. Jedan agent je čak i uživao u tome što je jednu ženu koja je bila u poslednjem mesecu trudnoće izvukao svojom sopstvenom rukom za kosu iz postelje na ulicu. Vojska i policija stajale su tu u masi, spremne da na prvi znak otpora radnika i na prvi mig mirovnih sudija, koji su rukovodili čitavom tom brutalnom procedurom, jurnu sa oružjem na narod. Radnici su i to izdržali ne buneći se. Očekivalo se da će radnici upotrebiti silu, dražili su ih svim sredstvima na otpor, samo da bi imali neki izgovor da se štrajk završi pomoću vojske; obeskućeni rudari, imajući na umu opomene svoga prokuratora, ostali su mirni, čuteći su stavljali svoj nameštaj na močvarno tlo ili požnjevene njive i izdržali su. Neki koji nisu našli drugog mesta ulogorili su se u jarku pored puta, a drugi na tuđem zemljištu, te su zato bili tuženi i osuđeni da zbog pričinjene štete u iznosu od pola penija* plate kaznu od jedne funte koju oni naravno nisu mogli platiti, te su je morali odrobijati na robijaškom dolapu. Tako su oni sa svojim porodicama živeli pod vedrim nebom više od osam nedelja u kasno kišovito leto prošle godine, nemajući za sebe i svoju decu nikakvog krova sem pamučnih prekrivača svojih postelja i nikakvih drugih sredstava sem neznatne pomoći »Unije« i sve manjeg kredita od bakala. Tada je lord Londonderry, koji poseduje znatne rudnike u Daremu, počeo bakalima »svoga grada« Sihema da preti najžešćim gnevom svoje preuzvišenosti ako i dalje budu davali kredit »njegovim« buntovnim radnicima. Taj »plemeniti« lord je uopšte bio harlekin celog štrajka zbog svojih smešnih i naduvenih, rdavo stilizovanih »ukaza« radnicima, koje je on s vremena na vreme izdavao, ne postižući njima ništa drugo sem uveseljavanja nacije*. Kad sve to

* (1892) Ničeg novog pod suncem, bar ne u Nemačkoj. Naši »König Stumm« su zapravo samo otisci davno zaboravljenih engleskih uzora koji danas više nisu mogući u svom zavičaju.

nije pomoglo, vlasnici rudnika su počeli uz velike troškove dovoditi na rad u svojim rudnicima ljude iz Irske i udaljenijih krajeva Velsa, gde još ne postoji organizovan radnički pokret, i kad je na taj način konkurencija među radnicima bila obnovljena, moć štrajkača je bila slomljena. Vlasnici su ih prinudili da se odreknu »Unije«, da napuste Robertsa i da prime uslove koje su im oni diktirali. Tako se početkom septembra završila petomesečna borba rudara protiv vlasnika — borba, koju su potlačeni vodili s takvom izdržljivošću, hrabrošću, inteligencijom i smišljenošću, da nas neobično zadivljava. Koliki stupanj pravog ljudskog obrazovanja, oduševljenja i jačine karaktera kod mase od četrdeset hiljada ljudi pretpostavlja takva borba, koja se još 1840. u Ch. E. Rept., kao što smo videli, opisuje kao sasvim gruba i nemoralna! A koliko je surov morao biti pritisak koji je tih četrdeset hiljada doveo dotle da se dignu kao *jedan* čovek i da ne samo kao disciplinovana, nego i oduševljena armija koja ima *jednu* volju, s najvećom mirnoćom i hladnokrvnošću vodi borbu do tačke gde bi dalji otpor bio besmislica! I to kakvu borbu! Ne protiv vidljivih, smrtnih neprijatelja, već protiv gladi i nevolje, bede i beskućništva, protiv svojih strasti dovedenih brutalnošću bogatih do bezumlja — da su se oni poslužili silom i pobunili, bili bi, pošto su bili nenaoružani, pobijeni i za nekoliko dana bi omogućili pobjedu vlasnicima. Oni se nisu pridržavali zakona iz straha od policijske palice, nego zato što su razmišljali, to je bio najbolji dokaz radničke inteligencije i samosavladaivanja.

Tako su radnici i ovog puta, i pored svoje besprimerne istrajnosti, podlegli moći kapitalista. Ali borba nije bila besplodna. Pre svega, ovaj devetnaestonedeljni štrajk otrgao je zauvek rudare severne Engleske iz duhovnog mrtvila u kome su se dotle nalazili; oni su prestali da spavaju, počeli su budno da paze na svoje interese i pridružili su se pokretu civilizacije, a naročito radničkom pokretu. Tek je štrajk, koji je pokazao svo varvarstvo vlasnika prema radnicima, utvrdio ovde zauvek radničku opoziciju i učinio da se bar tri četvrtine od celog tog broja štrajkača priključi čartisima; a pridobijanje trideset hiljada tako energičnih, tako osvedočenih ljudi zaista mnogo вреди za čartizam. A zatim istrajnost i zakonitost štrajka, udružene s aktivnom agitacijom koja ga je pratila, ipak su skrenule pažnju javnosti na rudarske radnike. Prilikom debate o izvoznog carini na ugali, Thomas Duncombe, jedini odlučni čartistički član Donjeg doma, pokrenuo je u parlamentu pitanje o položaju rudarskih radnika, učinio da se njihova peticija pročita pred Domom i jednim govorom prinudio i buržoaske listove da bar u izveštajima o parlamentarnoj debati jednom tačno predstave stvari. Odmah posle štrajka desila se eksplozija u Haswellu; Roberts je otputovao u London, uspeo da dobije audijenciju kod Peela, kao predstavnik rudarskih radnika insistirao je na temeljnom ispitivanju slučaja i uspeo da se najugledniji geolozi i hemičari Engleske, profesori Lyell i Faraday, angažuju na licu mesta. Kako je ubrzo potom sledovalo još više eksplozija i Roberts ponovo podneo akta predsedniku vlade, ovaj je obećao da će

na idućoj (sadašnjoj, od 1845) parlamentarnoj sesiji predložiti, ako to bude moguće, nužne mere za zaštitu radnika. Sve se to ne bi postiglo da se radnici nisu pokazali u štrajku kao slobodoljubivi i poštovanja dostojni ljudi i da nisu angažovali Roberta.

Tek što se saznalo da su rudari na severu bili prinuđeni da napuste »Uniju« i otpuste Roberta, odmah su se lankaširski rudari udružili u savez od oko deset hiljada radnika i zagarantovali svom generalnom prokuratoru platu od 1 200 funti godišnje. Oni su u jesen prošle godine sakupljali mesečno preko 700 funti, od kojih se na platu, sudske troškove itd. trošilo nešto više od 200 f., a ostalo na pomoć radnicima koji nisu radili, delom zbog nezaposlenosti, a delom zbog toga što su stupili u štrajk zbog sukoba s vlasnicima. Tako radnici sve više uviđaju da su oni značajna sila ako se udruže i da u slučaju krajnje nužde mogu u stvari prkositi i moći buržoazije. I to saznanje, tekovinu svih radničkih pokreta, dali su svima rudarima Engleske »Unija« i štrajk od 1844. Za vrlo kratko vreme iščeznuće razlika između industrijskih radnika i rudara koja postoji u njihovoj inteligenciji i energiji, u čemu industrijski radnici još i sada prednjače, i engleski rudari će se moći u svakom pogledu porediti sa industrijskim radnicima. Tako se stopu po stopu potkopava teren pod nogama buržoazije i na kraju krajeva će se srušiti cela njena društvena zgrada zajedno sa temeljima na kojima počiva.¹

Ali buržoazija ne sluša opomene. Ustanak rudarskih radnika ju je samo još više ogorčio; umesto da u njemu vidi napredak pokreta među radnicima uopšte, umesto da je to navede na razmišljanje, posednička klasa je našla u njemu samo povoda za gnev protiv klase onih ljudi koji su toliko glupi da neće da se slože sa načinom na koji se dosad s njima postupalo. Ona je u opravdanim zahtevima ljudi bez svojine videla samo bestidno nezadovoljstvo, bezumnu pobunu protiv »božanskog i ljudskog uređenja«, a u najboljem slučaju delo »zlomamernih demagoga« koji žive od agitacije i koji su suviše leni za rad, delo protiv koga se treba boriti svim silama. Ona je pokušavala — naravno bez uspeha — da takve ljude kao što su Roberts i poverenici Saveza, koje, sasvim prirodno, izdržava Savez, predstavi radnicima kao lukave varalice koje njima, sirotim radnicima, izmamljuju i poslednju paru iz džepa. — Kad kod posedničke klase postoji takva ludost, kad je ona toliko zaslepljena trenutnim preimućtvom da više ne vidi ni najjasnije znake vremena, onda se čovek zaista mora odreći svake nade u mirno rešenje socijalnog pitanja u Engleskoj. Kao jedini mogući izlaz ostaje nasilna revolucija, koja sigurno neće izostati.

¹ Posle ovoga 1887. beleška ispod teksta: The coal miners have at this moment, 1886, six of their body sitting in the House of Commons [U ovom momentu, 1886, šest predstavnika rudara iz ugljenokopa sedi u Donjem domu].

Poljoprivredni proletarijat

Već u Uvodu smo videli kako je u isto vreme sa sitnom buržoazijom i sa radnicima koji su dotada živeli snošljivim životom ruinirano i sitno seljaštvo, pošto je nestalo dotadašnje povezanosti industrijskog i poljoprivrednog rada, a napuštene parcele spojene u velike zakupne komplekse i sitno seljaštvo potisnuto nadmoćnom konkurencijom krupnih gazdinstava. Umesto da kao dosad budu sami zemljoposednici ili zakupci, seljaci su bili prinuđeni da napuštaju svoja gazdinstva i da stupaju u najam kao sluge kod krupnih zakupaca i posednika. To se stanje moglo izvesno vreme podnositi iako je u poređenju s ranijim bilo gore. Širenje industrije je bilo u ravnoteži sa povećanjem broja stanovnika dok se industrijski progres najzad nije počeo usporavati i dok sve novija i novija usavršavanja mašinerije nisu industriji onemogućila da apsorbuje sav višak radnog stanovništva iz poljoprivrednih okruga. Od tog vremena se beda, koja je dotle postojala samo u fabričkim distriktima, pa i tu samo s vremena na vreme, počela javljati i u poljoprivrednim rejonima. Uz to je otprilike u isto vreme prestao i dvadesetpetogodišnji rat sa Francuskom; umanjena proizvodnja na mestima gde su se vodile ratne operacije, nemogućnost uvoza i nužnost da se prehranjuje britanska vojska u Španiji, dali su britanskoj poljoprivredi veštački polet i sem toga otrgli od rada masu radne snage. Sad su taj zastoj uvoza, potreba eksporta i oskudica u radnicima odjednom nestali i nužna posledica toga bila je, kako je Englezi nazivaju, agricultural distress, agrikulturna beda. Zakupci su morali svoje žito prodavati po niskoj ceni i stoga su mogli da plaćaju samo niske nadnice. Da bi se žitu održala visoka cena, izdati su 1815. zakoni o žitu, po kojima je uvoz žita bio zabranjen sve dok je cena pšenici bila ispod 80 šilinga za kvarter¹. Docnije su ovi zakoni, koji su naravno bili nekorisni, još više puta menjani, a beda poljoprivrednih distrikata se međutim nije mogla ublažiti. Jedino što se njima moglo postići bilo je to da se bolest, koja bi u uslovima slobodne konkurencije inostranstva

¹ engleska šuplja mera (oko 291 l)

postala akutna i imala i svoje krize, pretvori u hroničnu, koja bi vršila ravnomeran, ali još uvek snažan pritisak na položaj poljoprivrednih radnika.

U prvo vreme posle nastanka poljoprivrednog proletarijata tu se razvijao patrijarhalni odnos, koji je u isto vreme u industriji bio razoren—isti odnos seljaka prema njegovim slugama kakav u Nemačkoj još i sada skoro svuda postoji. Dok je postojao ovaj odnos, beda se među radnicima pojavljivala u blažoj meri i rede, sluge su delile sudbinu zakupnika i otpuštane su samo u najvećoj nuždi. Ali sad je to drugačije. Ljudi su skoro svi nadničari koji rade kod zakupnika samo kad su ovome potrebni i stoga često nedeljama nemaju nikakva posla, naročito zimi. Pri patrijarhalnim odnosima, u kojima su sluge i njihove porodice živele u kući zakupca, a njihova deca tu i rasla, u kojima je dakle zakupac, naravno, težio da generaciju koja kod njega raste i zaposli u svome gazdinstvu, a u kojima nadničari predstavljaju prirodno samo izuzetak a ne pravilo, u tim odnosima je na svakom dobru bilo više radnika nego što je, strogo uzevši, bilo potrebno. Stoga je bilo u interesu zakupnikovom da se taj odnos likvidira, da slugu otera s imanja i pretvori ga u nadničara. To se krajem dvadesetih godina ovoga veka dogodilo skoro svuda i usled toga se, da upotrebimo fizički izraz, dosad latentna prenaseljenost oslobodila, najamnina pala, a porezi za siromašne silno porasli. Od tog vremena poljoprivredni distrikti su postali glavna mesta *permanentnog*, kao što su fabrički distrikti mesta *povremenog pauperizma*, a izmene zakona o sirotinji bile su prvo sredstvo koga se državna vlast morala latiti protiv iz dana u dan sve većeg osiromašavanja seoskih opština. Uz to je velik broj radnika ostao bez posla i usled stalnog širenja sistema krupnih gazdinstava, uvođenja vršaćih i drugih mašina u poljoprivredu i usled mnogostrukog uvođenja ženskog i dečjeg rada na zemlji, što je tako opšta pojava da su posledice toga bile nedavno predmet ispitivanja posebne, zvanične komisije. Mi dakle vidimo kako je i ovde, kroz krupno gazdinstvo, ukidanje patrijarhalnih odnosa—što je baš ovde od najvećeg značaja—kroz uvođenje mašinerije, parne snage i ženskog i dečjeg rada prodro sistem industrijske proizvodnje i uvukao u revolucionarni pokret poslednji, najstabilniji deo radnog čovečanstva. Ukoliko je pak zemljoradnja bila duže sačuvala svoju stabilnost, utoliko je sad teži teret pao na radnike, utoliko silnije se ovde ispoljila dezorganizacija starih društvenih veza. »Prenaseljenost« je ovde nastupila odjednom i nije se, kao u industrijskim okruzima, mogla ukloniti povećanjem proizvodnje. Nove fabrike se mogu uvek izgraditi kad ima kupaca za njihove proizvode, ali nova zemlja se ne može stvoriti. Obrađivanje neograđivanog opštinskog zemljišta bila je i suviše riskantna špekulacija da bi se, otkako je nastao mir, u to mogao uložiti veliki kapital. Nužna posledica bila je to da je međusobna konkurencija radnika dostigla najvišu tačku, a najamnina pala na svoj minimum. Dok je postojao stari zakon o sirotinji, radnicima se davala pomoć iz

sirotinjskih kasa; nadnica je naravno padala još niže stoga što su zakupci pokušavali da što veći njen deo prebace na račun sirotinjske kase. Time je povećanje poreza za sirotinju, koje je postalo nužno već usled suviška stanovništva, samo još poraslo i tako je postao neophodan nov zakon o sirotinji, o kome ćemo još govoriti. To, međutim, nije donelo nikakvo poboljšanje. Najamnina se nije penjala, suvišak stanovništva se nije mogao ukloniti, a surovost novog zakona izazvala je samo krajnje ogorčenje naroda. Pa i porez za siromahe, koji je u početku opadao, dostigao je posle nekoliko godina istu visinu na kojoj je bio i ranije. Jedini plod toga zakona bilo je to što se sad pokazalo da umesto ranijih tri do četiri miliona polupaupera sada postoji jedan milion potpunih paupera, a drugi su i dalje ostali polupauperi, samo bez ikakve pomoći. Beda u poljoprivrednim rejonima rasla je svake godine. Ljudi žive u najvećoj nemaštini, čitave porodice moraju se probijati nedelju dana sa 6, 7 ili 8 šilinga, a katkad nemaju baš ništa. Čujmo opis, koji je jedan liberalni poslanik dao o stanju ovog stanovništva još 1830. godine:

•Engleski seljak• (tj. poljoprivredni nadničar) •i engleski pauper—te su reči sinonimi. Njegov otac je bio pauper i mleko njegove majke bilo je bez hranljivosti i snage; od detinjstva ima lošu hranu i uvek je samo napola sit, a još i sad oseća muku od gladi gotovo uvek kad ne spava. On je poluodeven i ima goriva samo toliko koliko je dovoljno da skuva svoj mršavi obed, a vlaga i hladnoća ga napuštaju samo kad nastane lepo vreme. On je oženjen, ali ne poznaje radosti muža i oca. Njegova žena i mališani, gladni, retko ogrejani, često bolesni i bespomoćni, uvek brižni i bez nade kao i on, prirodno su proždrljivi, sebični i dosadni, i tako on, da se izrazimo njegovim rečima, mrzi i da ih vidi (hates the sight of them) i vraća se u svoju stračaru samo zato što mu ona ipak pruža više zaštite od kiše i vetra nego neki plot. On mora da izdržava svoju porodicu iako to ne može; to vodi prosjačenju, prevarama svake vrste, a završava se pravim lupeštvima. A kad bi i hteo da postane kradljivac divljači ili krijumčar na veliko kao drugi energičniji ljudi njegove klase, on za to nema hrabrosti; no on diže šta mu dode pod ruku i svoju decu uči da lažu i krađu. Njegovo pokorno i ropsko ponašanje prema bogatim susedima svedoči da oni postupaju s njim surovo i s podozrenjem; stoga ih se on plaši i mrzi ih, ali im nikad neće nasiljem učiniti neko zlo. On je skroz naskroz pokvaren i suviše ugnjetavan da bi mogao imati snagu očajanja. Njegov bedni život je kratak, reumatizam i astma ga dovode u radni dom, gde i umire bez ijedne jedine prijatne uspomene i pravi mesta drugim nesrećnicima, koji će isto tako živeti i umreti kao i on.

Naš autor dodaje da osim ove klase poljoprivrednih nadničara ima još jedna druga, koja je nešto energičnija i u fizičkom, intelektualnom i moralnom pogledu bolje obdarena; naime, oni koji doduše žive isto tako bedno, ali nisu rođeni u takvim okolnostima. Oni su bolji članovi porodice, ali su krijumčari i zverokradice koji često stupaju u krvave sukobe s čuvarima divljači i obalskim finansima, i često u zatvorima, u kojima počešće borave, postaju još ogorčeniji protivnici društva i u svojoj mržnji prema posednicima se sasvim izjednačuju s prvom klasom.

•I*, završava on, »iz učtivosti (by courtesy) se cela ova klasa naziva „hrabrim seljaštvom Engleske“ (bold peasantry of England, prema Shakespeare-u).•*

Do današnjeg dana ovaj opis važi kao tačan za najveći deo nadničara u poljoprivrednim okruzima. »Times« je juna 1844. poslao jednog korespondenta u te krajeve da dà izveštaj o položaju te kategorije ljudi i njihov se izveštaj potpuno slaže s onim što smo mi naveli. U nekim krajevima najamnina nije bila veća od šest šilinga nedeljno, dakle nije veća nego u mnogim krajevima Nemačke, dok su cene svih životnih potreba u Engleskoj bar dvaput više nego u Nemačkoj. Može se zamisliti kakav je život tih ljudi. Njihova hrana je loša i oskudna, odelo u dronjcima, a stan tesan i jadan—mala bedna koliba bez ikakvih udobnosti, a mladi ljudi žive u prenoćištima u kojima ljudi i žene gotovo nikako nisu razdvojeni, što izaziva nezakonite odnose. Ako samo nekoliko dana u mesecu ne rade, ti ljudi moraju neizbežno pasti u najveću bedu. Uz to se oni ne mogu udruživati da bi održali najamninu na visini, pošto žive raštrkani, pa odbije li ma koji da radi za nisku najamninu, desetine njih koji nemaju posla, a nalaze se u sirotinjskim domovima, rađuju se ako im se da ma i najmanje, dok sirotinjska uprava, tretirajući onoga koji se protivi kao lenog i raspusnog nevaljalca, ne daje takvome nikakvu pomoć sem omrznutog sirotinjskog doma; jer u upravi sede baš zakupci od kojih samih ili od njihovih suseda i kolega se jedino i može dobiti posla. A takve izveštaje ne dobijamo samo iz ovoga ili onoga poljoprivrednog distrikta Engleske; naprotiv, nevolja je isto tako velika na jugu kao i na istoku, severu i zapadu; položaj radnika u Sfolku i Norfolku sasvim je isti kao i u Devonširu, Hem-pširu i Saseksu; najamnina je u Dorsetširu i Oksfordširu isto tako niska kao i u Kentu i Sariju, Bakingemširu i Kembridžširu.

Jedno varvarstvo prema poljoprivrednom proletarijatu koje naročito treba istaći jesu zakoni o lovu, koji su u Engleskoj stroži no igde, dok je divljač u isto vreme tako mnogobrojna da se to ne može ni zamisliti. Engleski seljak, koji po starom običaju i navici vidi u krađi divljači samo prirodnu, plemenitu manifestaciju hrabrosti i smelosti, biva na to još više podstaknut suprotnošću između svoje bede i *car tel est notre plaisir*¹ lorda, koji gaji na hiljade zečeva i ptica, a sve radi ličnog uživanja. On postavlja zamke, pa bogme i ubije poneki komad divljači — time u stvari lordu, koji je ima u izobilju, ne pričinjava nikakvu štetu, a *sebi* pribavlja pečenje za porodicu koja gladuje. Uhvate

* E. G. Wakefield, M. P., *Swing unmasked, or the Cause of Rural Incendiarism* [Demaskirani Swing (vidi takode str. 304), ili uzroci paljevina na selu], London 1831.—Pamflet. Gornji citati nalaze se na str. 9-13, a mesta koja se u originalu odnose na tada još važeći stari zakon o sirotinji ispuštena su u prevodu.

¹ jer to je naše zadovoljstvo

li ga, biva odveden u zatvor, a ako se takav slučaj ponovi, onda biva osuđen bar na sedam godina robije. Zbog strogosti kazni često nastaju krvavi sukobi s čuvarima divljači, a to svake godine dovodi do niza ubistava. Time služba čuvara divljači postaje ne samo opasna već i zazorna i prezrena. Prošle su se godine desila dva slučaja da su čuvari divljači radije prosvirali sebi kuršum kroz glavu nego da ostanu u toj službi. To je jevtina cena po koju zemljoposedička aristokratija kupuje sebi plemenito uživanje lova—ali šta se to tiče plemenitih »lords of the soil«¹? Da li je nekoliko suvišnih manje ili više u životu, to je sasvim svejedno, pa kad bi se zbog zakona o lovu uklonila i polovina »suvišnih«, preostaloj polovini bi bilo utoliko bolje—takvo je filantropsko rezonovanje engleskih posjednika.

No iako su uslovi života na selu—raštrkanost i izolovanost kuća, konzervativnost sredine, posla, pa dakle i ideja—izrazito nepovoljni za svaki razvitak, ipak sirotinja i beda donose i ovde svoje plodove. Industrijski i rudarski radnici su brzo prošli prvi stupanj opozicije prema socijalnom stanju, stupanj neposredne pobune pojedinaca putem prestupa; seljaci još i danas stoje na tom prvom stupnju. Paljevine su način na koji oni najradije vode socijalni rat. U zimu 1830-31, posle julske revolucije, ovi požari su prvi put postali opšta pojava, pošto su već početkom oktobra u Saseksu i susednim grofovijama, zbog pojačanja obalske policije (usled čega je otežano krijumčarenje i, po rečima jednog zakupca, cela obala razorena), zbog novina u sirotinjskoj upravi, niske najamnine i uvođenja mašina, izbili nemiri i čitav kraj je bio uzbuđen. Zimi su zakupcima popaljeni stogovi žita, plastovi sena u polju, pa i žitnice i štale pod samim njihovim prozorima. Skoro svake noći planulo je po nekoliko takvih požara i širilo užas među zakupcima i zemljoposedičima. Vinovnici ovih paljevina nisu nikad ili su retko kad bili pronađeni, a narod je pripisivao ove požare nekoj mitskoj ličnosti, koju je zvao *Swing*. Mnogo se mudrovalo o tome ko bi mogao biti taj *Swing*, otkud takav bes među siromasima seoskih distrikata; na veliku pokretačku silu, na *nevolju*, na potlačenost najmanje njih je pomislilo — a u poljoprivrednim distriktima zcelo niko. Od te godine požari su se ponavljali svake zime, u doba nezaposlenosti nadničara. U zimu 1843-44. oni su ponovo neobično učestali. Preda mnogom je serija brojeva lista »Northern Star« iz tog vremena, i u svakom ima više izveštaja o paljevinama s naznakom izvora. Brojeve ovog nedeljnog lista koji nedostaju u sledećem spisku nemam pri ruci, ali i oni svakako sadrže masu slučajeva. Osim toga, takav list ne može navesti sve slučajeve. »N[orthern] S[tar]«, 25. novembra 1843: dva slučaja, govori se i o više ranijih. — 16. decembra: U Bedfordširu već 14 dana opšte uzbuđenje zbog čestih paljevina, koje se svake noći dešavaju po više puta. Poslednjih dana su potpaljena i izgorela dva velika zakupnička

¹ lordova polja i šuma

gazdinstva. U Kembridžširu izgorela četiri velika gazdinstva, u Hertfordširu jedno, a sem toga još petnaest paljevina, u raznim krajevima. — 30. decembra u Norfolku jedna paljevina, u Safolku dve, u Esekusu dve, u Hertsu tri, u Češiru jedna, u Lankaširu jedna, u Derbiju, Linkolnu i na jugu dvanaest. — 6. januara 1844: ukupno deset, 13. januara: sedam, 20. januara četiri paljevine. Od tada se svake nedelje javlja o tri do četiri požara prosečno, i to ne samo, kao ranije, do proleća, već i do jula i avgusta, a da je s približavanjem zimskog doba godine 1844 - 45. ova vrsta zločina dobila novi polet, dokazuju engleske novine koje su mi od tada došle i izveštaji u nemačkim listovima.

Šta kažu moji čitaoci o takvom stanju mirnih, idiličnih seoskih distrikata Engleske? Je li to socijalni rat ili ne? Je li to prirodno stanje, koje može dugo da traje? Pa ipak, zakupci i zemljoposednici su ovde isto tako glupi i zatucani, isto tako slepi prema svemu što ne ide u njihov džep kao što su fabrikanti u industrijskim okruzima i buržoazija uopšte. Dok ovi obećavaju svojim radnicima svako dobro ako zakoni o žitu budu ukinuti, dotle zemljoposednici i veliki deo zakupnika obećavaju svojim radnicima raj ako se ti zakoni održe. Ali ni u jednom ni u drugom slučaju imućnima ne polazi za rukom da radnike zadobiju za svoju omiljenu tezu. Kao fabrički radnici, tako su i poljoprivredni nadničari sasvim ravnodušni prema održavanju ili ukidanju zakona o žitu. No to pitanje je ipak važno i za jedne i za druge. Ukidanjem zakona o žitu slobodna konkurencija, sadašnja društvena privreda bila bi dovedena do vrhunca; tada bi prestao svaki dalji razvitak u granicama postojećih odnosa i tada bi dalji napredak bio moguć jedino pod uslovom radikalnog preobražaja socijalnog stanja¹. Za poljoprivredne nadničare stvar ima i ovaj značaj. Sloboda uvoza žita uslovljava — kako, o tome ovde ne mogu raspravljati — emancipaciju zakupaca od zemljoposednika, drugim rečima, preobražaj torijevskog zakupca u liberalnog. To je valjano pripremila Liga protiv zakona o žitu — i to je njena jedina zasluga. Postanu li zakupci liberalni, tj. svesni buržuji, onda će i nadničari neizbežno postati čartisti i socijalisti, tj. svesni proleter. Jedno povlači za sobom drugo. A da među poljoprivrednim proleterima već sad počinje da se javlja jedan nov pokret, pokazuje zbor što ga je grof Radnor, liberalni zemljoposednik, držao oktobra 1844. kod Highwortha, gde se nalaze njegova imanja, da bi doneo odluke protiv tih zakona. Na tom zboru su radnici, sasvim apatični prema ovim zakonima, tražili za sebe sasvim druge stvari, naime, male parcele pod jevtin zakup i grofu Radnoru kazali u lice mnoge gorke istine. — Tako pokret radničke klase prodire i u zabačene, konzervativne, duhovno mrtve poljo-

¹ Posle reči «stanja» u izdanju 1887. beleška ispod teksta: This has been literally fulfilled. After a period of unexampled extension of trade, Free Trade has landed England in a crisis which began in 1878 and is still increasing in energy in 1886. [Ovo se potpuno ispunilo. Posle perioda besprimernog širenja trgovine, slobodna trgovina u Engleskoj je zapala u krizu koja je počela 1878. i čija je snaga još uvek, u 1886, u porastu].

privredne okruge i tu će se, pri nevolji koja vlada, ubrzo isto tako učvrstiti i razviti kao i u fabričkim distriktima¹.

Što se tiče religioznosti poljoprivrednih nadničara, oni su svakako religiozniji nego industrijski radnici, no ipak su u zavadi s crkvom — jer u ovim okruzima gotovo svo stanovništvo pripada anglikanskoj crkvi. Jedan korespondent novina »Morning Chronicle«, potpisan kao: *Jedan koji je zviždukao za plugom*,² dajući izveštaje o poljoprivrednim okruzima kroz koje je proputovao, navodi između ostalog i ovaj razgovor s nekim nadničarima po izlasku iz crkve:

»Zapitah jednoga od tih ljudi da li je današnji propovednik njihov stalni sveštenik — yes, blast him³, to je naš sopstveni pop, on neprestano prosi, uvek je prosiu otkako ga poznajem.« (Držana je, naime, propoved o misiji među neznabošcima.) — »I otkako ga ja poznajem, dodade drugi, a nisam nikad ni poznao popa koji ne bi uvek prosiu, te za ovo, te za ono. — Da, reče jedna žena koja je baš izašla iz crkve, vidite kako najamnina pada, a pogledajte samo bogate vagabunde s kojima popovi jedu, piju i idu u lov. Tako mi bog pomogao, mi ćemo pre otići u radni dom i umreti od gladi, nego plaćati za popove koji idu među neznabošce. — A zašto, reče druga, zašto ne šalju tamo popove koji se svakog dana deru u katedrali u Salisburyju, i to pred samim golim zidovima, jer ih niko drugi ne sluša? Zašto ti ne idu među neznabošce? Ti ne idu, reče starac koga sam prvo pitao, zato što su bogati, što imaju zemlje i više nego što im je potrebno; oni traže novac da bi skinuli s vrata siromašne popove; znam ja šta oni hoće, jer i suviše dugo ih poznajem. — Ali, prijatelji, zapitah ja, ta vi valjda ne izlazite iz crkve uvek tako ogorčeni protiv propovednika? Zašto onda uopšte i idete tamo? — Zašto idemo, reče žena, zato što moramo, moramo ako nećemo da izgubimo sve, i posao i sve, moramo. — Posle sam video da su oni imali neke male privilegije, kao ogrev i nešto zemljišta za krompir, što su uostalom plaćali, ako su išli u crkvu!«

Posle opisa njihovog siromaštva i neznanja korespondent zaključuje:

»I sad smelo tvrdim da je položaj ovih ljudi, njihovo siromaštvo, njihova mržnja prema crkvi, njihova spoljašnja poslušnost a unutrašnja ogorčenost prema crkvenim dostojanstvenicima *pravilo za seoske opštine u Engleskoj*, a suprotno je samo izuzetak.«

Dok nam seljaštvo same uže Engleske pokazuje kakav uticaj vrši mnogobrojni poljoprivredni proletarijat pri velikim dobrima na stanje seoskih opština, dotle u *Velsu* vidimo pojavu sitnih zakupaca. Dok engleske seoske opštine reprodukuju suprotnost između proletarijata i krupnih kapitalista, dotle stanje seljaka u *Velsu* možemo uporediti sa sve većim propadanjem sitne buržoazije po gradovima. U *Velsu*

¹ Posle reči »distriktima« 1887. beleška ispod teksta: The agricultural labourers have now a Trade's Union; their most energetic representative, Joseph Arch, was elected M. P. in 1885. [Poljoprivredni radnici sada imaju Trade's Union; njihov najenergičniji predstavnik, Joseph Arch, izabran je u parlament 1885.] — ² pseudonim Alexandra Sommerville-a — ³ da, neka ide do đavola

postoje većinom samo sitni zakupci, koji nisu u stanju da svoje poljoprivredne proizvode prodaju sa istom dobiti a isto tako jevtino kao krupni povlašćeni engleski zakupci, s kojima oni konkurišu na istom tržištu. Uz to kvalitet zemljišta dozvoljava na mnogim mestima da se ljudi bave samo stočarstvom, koje nije dovoljno rentabilno, a onda su ti stanovnici Velsa, već i zbog svoje odvojene nacionalnosti koje se čvrsto drže, mnogo konzervativniji od engleskih zakupaca. Ali njih je ruinirala pre svega konkurencija među njima samima i s njihovim engleskim susjedima i otuda proistekli porast zakupnine, i to tako da jedva mogu živeti, a kako ne uviđaju pravi uzrok svog teškog položaja, oni ga traže u svakojakim sitnicama, visokim putnim taksama itd., koje istina otežavaju razvitak poljoprivrede i saobraćaja, ali koje ipak svako ko zakupljuje zemlju uračunava u stalne rashode, te ih, dakle, ipak plaća sam zemljoposjednik. Uz to je i među njima jako omrznut novi zakon o sirotinji, pošto i samim zakupcima preti opasnost da potpadnu pod njega. Februara 1843. nezadovoljstvo seljaka Velsa izbilo je u poznatim Rebeka - nemirima^[62]; muškarci su obukli ženska odela, nagarili lica i napadali u mnogobrojnim oružanim gomilama na drumske kapije, koje u Engleskoj služe kao trošarinске rampe, razbijali ih kličući i pucajući, demolirali i kućice ubirača putarine, pisali preteća pisma u ime izmišljene »Rebeke«, a jednom su štaviše upali na juriš i u radni dom u Caermarthenu. Kad su docnije pozvane trupe i pojačana policija, oni su ih vanrednom veštinom zaveli na stranputice i na jednom mestu rušili kapije, dok je vojska marširala u suprotnom pravcu u kom su se orile trube sa svih brda; najzad su, kad su trupe bile znatno pojačane, prešli na pojedinačne paljevine, pa čak i na pokušaje ubistva. Kao i uvek, ovi veći zločini su značili kraj pokreta. Mnogi su ga se, rasrđeni time, odrekli, drugi su ga se opet odrekli iz straha, i mir je nastupio sam od sebe. Vlada je poslala komisiju za ispitivanje tih događaja i njihovih uzroka, i sve se na tome svršilo. Međutim, beda seljaka postoji i dalje i pošto u postojećim društvenim odnosima ona može biti svaki dan ne manja nego samo veća, izazvaće jednom i ozbiljnije stvari od ovih humorističnih Rebeka - maskarada.

Ako nam Engleska pokazuje rezultate sistema krupne privrede, a Vels rezultate sistema sitnijeg zakupništva, u *Irskoj* vidimo posledice parcelisanja zemljišta. Velika masa irskog stanovništva sastoji se od sitnih zakupaca, koji su zakupili neku bednu zemunicu bez unutrašnjih odeljenja i jedno parče krompirišta, koje je taman toliko da im obezbedi najnužniju hranu preko zime. Zbog velike konkurencije koja vlada među tim sitnim zakupcima, zakup se popeo na nečuvenu visinu i dvostruko, trostruko i četvorostruko premašio cenu zakupa u Engleskoj. Jer svaki poljoprivredni nadničar teži da postane zakupac, i mada je parcelisanje zemlje dostiglo već vrlo visok stupanj, ipak ostaje velika masa nadničara koji rade na tome da postanu zakupci. Iako je u Velikoj Britaniji obrađeno 32 miliona engleskih jutara, a u Irskoj samo 14 miliona, iako Velika Britanija daje godišnje poljoprivrednih proizvoda u vrednosti

od 150 miliona funti sterlinga, a Irska samo od 36 miliona funti sterlinga, ipak u Irskoj ima 75 000 poljoprivrednih nadničara *više* nego na susednom ostrvu*. Kolika, dakle, mora da je konkurencija oko zemlje u Irskoj vidi se po toj vanrednoj nesrazmeri, a naročito ako se uzme u obzir da već i engleski nadničari žive u krajnjoj bedi. Posledica te konkurencije je naravno tako visoka zakupnina, da zakupci ne mogu da žive mnogo bolje od nadničara. Na taj način se irski narod drži u najvećoj bedi, iz koje se pri sadašnjim socijalnim odnosima ne može istrgnuti. Ljudi žive u najbednijim zemunicama, koje jedva da bi mogle da posluže i kao štale za stoku, preko zime imaju oskudnu hranu, ili —kako se u citiranom izveštaju kaže—oni imaju toliko krompira koliko im je dovoljno da trideset sedmica u godini budu polusiti, a za ostale dvadeset i dve sedmice nemaju baš ništa. Kad u proleće dođe vreme da nestaju zalihe krompira ili da se krompir ne može više jesti zato što je prokljao, onda žena sa svojom decom ide u prošnju i sa kotličem u ruci obilazi čitav kraj, dok muž, pošto je posejao useve, traži rad ili tu u svojoj zemlji ili u Engleskoj; a kad dođe vreme da se krompir vadi, onda se opet nalazi kod svoje porodice. Tako živi devet desetina irskog seoskog stanovništva. Oni su siromašni kao crkveni miševi, nose najbednije dronjke i stoje na najnižem stupnju obrazovanja koji je u jednoj polucivilizovanoj zemlji mogućan. Po citiranom izveštaju, od $8\frac{1}{2}$ miliona stanovnika 585 000 starešina porodica živi u potpunom siromaštvu (destitution), a po drugim izvorima, koje navodi šerif Alison**, u Irskoj ima 2 300 000 ljudi koji ne mogu da žive bez javne ili privatne pomoći; dakle 27 procenata stanovništva su pauperi!

Uzroci tog siromaštva su postojeći socijalni odnosi, naročito konkurencija, samo ovde u drugom obliku, u obliku parcelisanja zemljišta. Trudili su se da iznađu druge uzroke; tvrdilo se da uzroci leže u položaju zakupaca prema posedniku koji svoju zemlju izdaje u velikim komadima zakupcima, koji opet imaju svoje, a ovi svoje podzakupnike, tako da često između zemljoposjednika i onoga ko stvarno obrađuje zemlju ima po deset posrednika; tvrdilo se da je uzrok siromaštva svakako i sraman zakon koji zemljoposjedniku daje pravo da u slučaju kad mu zakupac kome je on neposredno izdao zemlju pod zakup ne plati, otera sa zemlje stvarnog obrađivača, bez obzira na to da li je ovaj platio posrednom zakupcu dužnu zakupninu. No ovo samo uslovljava *oblik* u kome se pojavljuje beda. Učinite li samog sitnog zakupca zemljoposjednikom, kakve će biti posledice? Većina ne bi mogla da živi od svoje zemlje čak ni onda kad ne bi plaćala nikakvu zakupninu, a ako bi se šta i popravilo, to bi usled neprestanog, naglog povećanja broja stanovnika posle nekoliko godina opet sve bilo isto kao i ranije. Onima koji bi na ovaj način došli u povoljnije prilike, odrasla bi deca, koja sada u ranim godinama umiru zbog bede i oskudice. S druge strane, tvrdi se da uzrok tome leži

* Izveštaj Komisije za zakon o sirotinji u Irskoj, Parlamentarna sesija 1837.

** *Principles of Population*, II vol.

u sramnom ugnjetavanju naroda od strane Engleza. Zbog *toga* je, istina, siromaštvo nastupilo nešto pre, ali nije zbog toga uopšte nastupilo. Neki svaljuju krivicu na protestantsku državnu crkvu koja je naturena katoličkoj naciji; no podelite sve ono što ona oduzima sa ukupnim brojem Iraca, pa ćete videti da neće doći ni po dva talira na glavu. Osim toga, desetak je porez na *zemljoposed*, a ne na zakupca, iako ga je plaćao zakupac; sad — posle komutacionog zakona od 1838 — plaća ga direktno zemljoposednik, ali zato zaračunava utoliko veću zakupninu, tako da zakupcu time ne biva bolje. I tako se navode stotine drugih uzroka koji isto tako malo objašnjavaju. Siromaštvo je nužna posledica sadašnjeg socijalnog poretka, i ven ovoga se može tražiti samo uzrok oblika u kome se siromaštvo pojavljuje, a ne i uzrok samog siromaštva. Što se pak u Irskoj siromaštvo pokazuje u ovakvom a ne drugačijem obliku, tome je kriv karakter naroda i njegov istorijski razvoj. Irci su po celom svom karakteru narod srodan romanskim nacijama, Francuzima, a naročito Italijanima. Videli smo već ranije kako je Carlyle izložio rđave strane njihovog nacionalnog karaktera; čujmo sad jednog Irca, koji govori sa nešto više prava nego Carlyle koji oseća simpatije prema germanskom nacionalnom karakteru:

«Oni su nemirni, a ipak nepokretni (indolent); živahni i indiskretni, plahi, nestrpljivi i nepromišljeni; instinktivno hrabri, velikodušni bez mnogo razmišljanja; brzi da se osvete za uvrede i da ih praštaju, da sklope i raskinu prijateljstvo; bogato obdareni duhom, a oskudni u sposobnosti rasuđivanja.»*

Kod Iraca sasvim preovlađuju osećanja, strast, a razum im se mora pokoriti. Njihova čulnost i uzbudljivost ne dopuštaju da se razviju razmišljanje i mirna, stalna delatnost — takav narod nije nimalo sposoban za industriju kakva je ona danas. Stoga su oni i ostali u poljoprivredi, pa i tu na najnižem stupnju. Pri postojanju sitnih parcela, koje ovde nisu kao u Francuskoj i na Rajni postale veštački, deljenjem velikih imanja**, već su postojale odvajkada, nije se moglo misliti na poboljšanje tla ulaganjem kapitala, pa bi po Alisonovim podacima bilo potrebno 120 miliona funti sterlinga da bi se produktivnost zemljišta u Irskoj popela na isti stupanj kao u Engleskoj, mada ni produktivnost engleskog zemljišta nije baš visoka. Engleska imigracija koja je mogla podići kulturni stupanj irskog naroda zadovoljila se time da ga najbrutalnije eksploatiše. Dok su Irci svojim useljavanjem uneli u englesku naciju element nemira, koji će u budućnosti doneti svoje plodove, dotle Irska ima engleskom useljavanju malo da zahvali.

* *The State of Ireland*, London 1807; drugo izdanje 1821. — Pamflet.

** (1892) Zabluda. Sitna poljoprivreda je tu bila vladajući oblik proizvodnje još od srednjeg veka. Sitna seoska gazdinstva postojala su dakle već i pre revolucije. Ono što je ona izmenila, bila je samo *svojina* nad tim gazdinstvima; ona je oduzela sitna gazdinstva od feudalnih gospodara i prenela ih, direktno ili indirektno, u svojinu seljaka.

Pokušaji irske nacije da se spase od postojećeg propadanja svode se s jedne strane na zločine, koji su ovde u seoskim distriktima stalno na dnevnom redu i koji se gotovo svi sastoje u ubistvima najbližih neprijatelja—agenata zemljoposjednika ili njihovih najbližih slugu, protestantskih došljaka, krupnih zakupaca, čije je imanje sastavljeno od njiva na kojima je živelo, sadeći krompir, stotinama porodica pa proterano itd.—u ubistvima naročito čestim na jugu i zapadu; s druge strane, ti pokušaji se svode na Repeal - agitaciju⁽¹³⁾. Posle ovog što je gore rečeno jasno je da neobrazovani Irci moraju svoje najbliže neprijatelje gledati u Englezima i da se za njih prvi korak napred sastoji u izvojevanju nacionalne samostalnosti. No isto tako je jasno da se siromaštvo ne ukida nikakvim Repealom, nego da se njime može samo dokazati da uzrok irskog siromaštva, koji još uvek na izgled leži van Irske, treba tražiti u samoj njoj. Međutim, ostavljam po strani pitanje da li je nužno stvarno sprovođenje Repeala da bi Irci to uvideli. Dosad nisu ni čartizam ni socijalizam imali naročitog uspeha u Irskoj.

Sa svojim primedbama o Irskoj ja završavam utoliko pre što je Repeal - agitacija od 1843. bila povod za proces O'Connellu, pa je tako irska beda u Nemačkoj sve poznatija.

Tako smo proletarijat britanskih ostrva posmatrali u svim granama njegove delatnosti i svuda našli bedu i nevolju, svuda skroz neljudske uslove života. Mi smo videli kako zajedno sa proletarijatom nastaje, raste, razvija se i organizuje nezadovoljstvo, videli smo otvorene, krvave borbe proletarijata protiv buržoazije i borbe bez krvi. Ispitali smo principe koji određuju sudbinu, nade i strahovanja proletarijata i našli smo da ne postoji nikakav izgled za poboljšanje njegovog položaja. Imali smo prilika da ovde - onde posmatramo kako se buržoazija ponaša prema proletarijatu i videli da ona vodi računa samo o sebi, da ide samo za svojim vlastitim interesima. Da ne budemo nepravedni, ispitaćemo nešto pobliže način na koji ona postupa.

Odnos buržoazije prema proletarijatu

Kad govorim ovde o buržoaziji, ja tu ujedno podrazumevam i takozvanu aristokratiju, jer ona je aristokratija, ona je privilegovana samo u odnosu na buržoaziju, a ne i u odnosu na proletarijat. Proleter vidi i u jednim i u drugim samo posednike, tj. buržuje. Pred privilegijama svojine iščekavaju sve druge privilegije. Razlika je samo u tome što se buržuj u pravom smislu te reči suprotstavlja industrijskom i delimično i rudarskom proletarijatu, a kao *zakupac* i poljoprivrednim nadničarima, dok takozvani aristokrata dolazi u dodir samo s jednim delom rudarskog proletarijata i sa poljoprivrednim proletarijatom.

Ja nisam još nikad video tako duboko demoralisanu, egoizmom tako neizlečivo upropašćenu, iznutra tako razjedenu i za svaki napredak onesposobljenu klasu, kao što je engleska buržoazija—i tu imam na umu pre svega pravu buržoaziju, naročito liberalnu, koja traži ukidanje zakona o žitu. Ona ne zna ni za šta na svetu što ne bi postojalo samo radi novca, ne izuzimajući ni nju samu, jer ona i ne živi ni za šta drugo nego da bi zaradila novac, niti zna za ikakvo drugo blaženstvo sem blaženstva brzog sticanja bogatstva, ni za ikakav bol sem bola zbog gubitka novca*. Pri takvoj lakomosti i pohlepi za novcem ni jedno jedino ljudsko osećanje ne može ostati neuprljano. Istina, ti engleski buržuji su dobri muževi i dobri članovi porodice, imaju i inače svakojakih takozvanih ličnih vrlina i u običnim odnosima izgledaju isto tako časni i pristojni kao i svi drugi buržuji; čak i u trgovini bolje je imati posla s njima nego sa Nemcima, ne zanovetaju i ne cenkaju se toliko koliko naše čifte, ali šta sve to vredi? Na kraju krajeva sopstveni interes, a naročito sticanje novca je ipak jedini presudni momenat. Ja sam jednom išao s jednim takvim buržujem u Mančester i razgovarao s njim o lošim, nezdravim zgradama, o odvratnom stanju radničkih kvartova i izjavio mu da nikad nisam video tako rđavo izgrađen grad. On je sve to mirno slušao i na uglu, rastajući se sa mnom, rekao: and yet, there is a great deal of money made here—pa ipak se ovde zarađuje vrlo mnogo novca—zbogom, gospodine! Engleskom buržuju je sasvim

* U svojoj knjizi *Past and Present* (London 1843) Carlyle daje izvanredno lep opis engleske buržoazije i njene odvratne pohlepe za novcem; deo te knjige sam preveo za »Deutsch - Französische Jahrbücher« i na njih upućujem čitaoca^[100].

svejedno, da li će njegovi radnici umirati od gladi ili ne, samo ako on zarađuje novac. Sve u životu se meri po tome koliko donosi novca, a ono što ne donosi nikakvu dobit, to je glupo, nepraktično, idealističko. Stoga »nacionalna« ekonomija, nauka o sticanju novca, i jeste omiljena nauka tih zeleniša. Svaki je nacionalni ekonom. Odnos fabrikanta prema radniku nije ljudski, već čisto ekonomski. Fabrikant je »kapital«, radnik je »rad«. I kad se radnik ne da saterati u tu apstrakciju, kad tvrdi da on nije »rad«, već čovek, koji uz ostala svojstva ima, doduše, i svojstvo da radi, kad njemu padne na pamet da misli kako ne treba da dozvoli da ga kupuju i prodaju na tržištu kao »rad«, kao robu, onda buržuju stane pamet. Buržuju ne može da shvati da on s radnicima stoji i u nekom drugom odnosu sem u odnosu kupovine i prodaje, on u njima ne vidi ljude već *ruke* (hands), kako ih stalno i oslovljava neposredno, on, kako kaže Carlyle, ne priznaje među ljudima nikakav drugi odnos sem *plaćanja u gotovu*. Čak je u devedeset i devet odsto slučajeva i veza između njega i njegove žene samo »plaćanje u gotovu«. Bedno ropstvo u kome novac drži buržuja odrazilo se usled vladavine buržoazije i u samom jeziku. Novac čini čovekovu vrednost; taj čovek vredi deset hiljada funti — he is worth ten thousand pounds, tj. on ima toliko funti. Ko ima novca, on je »respectable«, pripada »boljoj vrsti ljudi« (the better sort of people), on je »od uticaja« (influential), i njegovo delanje čini epohu u njegovom krugu. Zelenaški duh prožima sav jezik, svi odnosi su predstavljeni trgovačkim izrazima, objašnjeni ekonomskim kategorijama. Porudžbina i dovoz, ponuda i tražnja, supply and demand, to su formule po kojima logika Engleza sudi o celokupnom ljudskom životu. Otuda slobodna konkurencija u svakom pogledu, otuda režim laissez-faire i laissez-allert⁽⁵⁰⁾ u administraciji, u medicini, u vaspitanju, a uskoro valjda i u religiji, gde dominacija državne crkve sve više opada. Slobodna konkurencija ne trpi nikakvo ograničavanje, nikakav državni nadzor, cela država joj je teret, ona bi bila najsavršenija u bezdržavnom stanju u kome bi svako mogao drugog eksploatisati koliko mu duša hoće, kao npr. u »Udruženju« našega prijatelja Stirnera. Ali kako buržoazija ne može bez države već radi toga da bi obuzdavala proletarijat koji joj je isto tako nužan, ona državu okreće protiv njega, i nastoji da je drži što dalje od svojih poslova.

No neka se ne misli da »obrazovani« Englez tako otvoreno ispoljava tu sebičnost. Naprotiv, on je prikriva najodvratnijim licemerstvom. — Kako, zar engleski bogataši ne misle na siromahe, oni koji su podigli dobrotvorne ustanove kakvih nema ni u jednoj drugoj zemlji? Da, dobrotvorne ustanove! Kao da se proleteru čini neko dobro time što mu prvo isisate i poslednju kap krvi da bi zatim mogli na njemu da zadovoljavate svoje sujetne, farisejske prohteve za dobročinstvom i da pred svetom važite kao veliki dobrotvori čovečanstva kad onome iz koga ste isisali sve vraćate stoti deo od onoga što mu pripada! Dobročinstvo kojim onaj ko ga čini gubi od ljudskog dostojanstva više nego

onaj kome se čini, dobročinstvo koje poniženoga još više ponižava, pošto zahteva da se ljudskog dostojanstva lišeni, iz društva izgnani pariya prvo odrekne onoga što mu je jedino preostalo, naime svoga prava na ljudsko dostojanstvo, da prvo *prosjaci* za vašu *milost*, pa da mu se tek onda i ukaže ta milost, da mu se milostinjom utisne na čelo žig raščovečenosti! No čemu sve to? Čujmo samu englesku buržoaziju. Još nije prošla godina dana otkako sam u listu »Manchester Guardian« čitao sledeće pismo upućeno uredniku, koji je to pismo i objavio, i to bez ikakvih primedbi i kao nešto sasvim prirodno i razumno:

Gospodine uredniče!

U poslednje vreme susreće se po glavnim ulicama našeg grada masa prosjaka koji, delimično svojim pocepanim odelom i svojim bolesnim izgledom, delimično odvratnim, otvorenim ranama i povredama pokušavaju da često na vrlo bestidan i napastan način izazovu sažaljenje prolaznika. Ja mislim da kad čovek ne samo plaća porez za siromašne već daje i obilan prilog za dobrotvorne ustanove, on time čini dosta da bi imao pravo da bude zaštićen od takvih neprijatnih i bestidnih uznemiravanja; i zašto uostalom plaćamo tako veliki porez za izdržavanje gradske policije kad nas ona ni toliko ne štiti da možemo mirno izići u grad? — Nadam se da će objavljivanje ovih redova u vašem mnogočitanom listu pobuditi javne vlasti da uklone to zlo (nuisance) i ostajem

Vaša odana službenica

Jedna dama

Eto, vidite! Engleska buržoazija čini dobro iz interesa, ona ništa ne poklanja, ona svoje poklone smatra kao trgovinu, ona sa siromasima pravi *posao* i kaže: Ako ja toliko i toliko trošim na dobrotvorne ciljeve, ja *time kupujem sebi pravo* da ne budem dalje uznemiravan, a vi se zato obavezujete da ne izlazite iz svojih mračnih jazbina i da pokazivanjem svoje bede ne vredate moje nežne nerve! Možete vi očajavati, ali da vas ja ne čujem; to je moj uslov, to ja sebi kupujem prilajući 20 funti za bolnicu! O, da sramnog dobročinstva jednog buržuja hrišćanina! — I tako piše »jedna dama«; da, dama, ona je dobro učinila što se tako potpisala, što srećom nije imala više hrabrosti da se nazove *ženom*. A kad su »dame« *takve*, kakva li su tek »gospoda«? — Reći će se da je to pojedinačan slučaj. Ne, gornje pismo izražava upravo raspoloženje velike većine engleske buržoazije, inače ga redaktor ne bi ni primio, inače bi usledio i nekakav odgovor, koji sam uzalud tražio u idućim brojevima. A što se tiče dobrotvorne delatnosti, to i sam kanonik *Parkinson* kaže da siromasi mnogo više pomažu sami jedni druge nego što ih pomaže buržoazija; a pomoć jednog čestitog proletera, koji i sam zna šta je glad i za koga je deljenje mršavog ručka žrtva, ali žrtva koju on čini sa radošću — takva pomoć je nešto sasvim drugo nego milostinja koju dobaci buržuj od svog izobilja.

Buržoazija se i inače pretvara da je bezgranično humana — ali samo kad to iziskuje njen sopstveni interes. To čini i u svojoj politici i u »nacionalnoj« ekonomiji. Ona se pet godina muči da radnicima

dokaže kako ona samo u njihovom interesu želi ukidanje zakona o žitu. A u stvari je s tim ovako: zakoni o žitu, zbog kojih je cena hlebu viša nego u drugim zemljama, povećavaju time i najamninu i otežavaju fabrikantima konkurenciju s drugim zemljama, u kojima je cena hlebu, a time i najamnina, niža. Ako se zakoni o žitu ukinu, pašće i cena hlebu i najamnina će se približiti najamnini ostalih civilizovanih evropskih zemalja, što je, prema gore izloženim principima koji regulišu najamninu, svakome jasno. Fabrikant će moći, dakle, uspešnije da konkuriše, tražnja engleske robe će se povećati, a s njom i tražnja radnika. Zbog te uvećane tražnje najamnina će, istina, nešto porasti, a nezaposleni radnici će dobiti posla; no dokle će to trajati? »Suvišno stanovništvo« Engleske, a naročito Irske, bilo bi dovoljno da englesku industriju snabde potrebnim radnicima čak i kad bi ta industrija bila dvostruko veća; za nekoliko godina bi neznatne koristi od ukidanja zakona o žitu opet nestalo, došla bi nova kriza i našli bismo se tamo gde smo i bili, dok bi prvi stimulus dat industriji ubrzao i umnožavao stanovništva. Sve to proleteru uvidaju vrlo dobro i rekli su to stotinu puta buržujima u oči; ali soj fabrikanta, koji ima pred očima samo neposrednu korist koju bi im donelo ukidanje zakona o žitu, taj soj, koji je dovoljno ograničen da ne vidi da ta mera ne bi ni njemu donela trajne koristi, pošto bi međusobna konkurencija fabrikanta dobit pojedinaца ubrzo povratila na raniji nivo—taj soj ipak i danas uporno dokazuje radnicima da se sve to čini radi njih, da bogataši iz liberalne partije samo radi miliona onih koji umiru od gladi ulažu svoje stotine i hiljade funti u kasu Lige protiv zakona o žitu—a svako zna da oni ulažu rukav da bi dobili gunj, da oni računaju da to sve desetostruko i stostruko nadoknade prvih godina po ukidanju zakona o žitu. Ali radnici ne dopuštaju više—naročito ne posle ustanka 1842, da ih buržoazija obmanjuje. Oni traže od svakog ko kaže da se žrtvuje za njihovo dobro da se za dokaz iskrenosti svojih namera izjasni za Narodnu povelju i time protestuju protiv svake tuđe pomoći, jer oni u Povelji traže samo to da mogu sami sebi pomoći. Ko to ne čini, tome oni s punim pravom objavljuju rat, pa bio on otvoreni neprijatelj ili lažni prijatelj.—Uostalom, Liga protiv zakona o žitu se prema radnicima poslužila najgorim lažima i lukavstvima, samo da bi ih pridobila za sebe. Ona je htela da ih obmane da cena rada^[101] stoji u obrnutoj srazmeri s cenom žita, da je najamnina visoka kad je žito jeftino, i obratno—stav koji je ona pokušavala da dokaže najsmušnijim argumentima i koji je sam po sebi smešniji od ikogjeg tvrđenja koje je poteklo iz usta nekog ekonomiste. Kad to nije pomoglo, onda su radnicima obećavali najveće blaženstvo do koga bi došlo povećanjem tražnje na tržištu rada, pa se čak nisu ustručavali ni od toga da kroz ulice nose dva modela hleba, od kojih je na većem pisalo: *američki hleb od osam penija, najamnina 4 šilinga dnevno*, a na drugom, mnogo manjem: *engleski hleb od osam penija, najamnina 2 šilinga dnevno*. Ali se radnici nisu dali zavesti. Oni svoje poslodavce poznaju i suviše dobro.

Ako čovek želi da dobro upozna licemerstvo ovih lepih obećanja, onda neka posmatra praksu. Mi smo u toku našeg izlaganja videli kako buržoazija radi svojih ciljeva eksploatiše proletarijat na sve moguće načine. Mi smo međutim dosad videli samo to kako pojedini buržui zlostavljaju proletere na svoju ruku. A sada predimo na odnose u kojima buržoazija istupa protiv proletarijata kao partija, i ne samo to, nego i kao državna vlast. — Očevidno je pre svega da celokupno zakonodavstvo ima za cilj da zaštiti posednika od neposednika. Zakoni su nužni samo zato što ima neposednika; i mada je to otvoreno rečeno samo u ponekom zakonu, npr. u zakonu protiv skitnica i beskućnika, kojim se proletarijat kao takav proglašava za protivzakonit, ipak neprijateljstvo zakona prema proletarijatu leži celokupnom zakonodavstvu toliko u osnovi, da sudije, naročito mirovne, koji su i sami buržui i s kojima proletarijat najčešće dolazi u dodir, lako nalaze taj smisao u zakonu. Kad se neki bogataš dovede ili bolje reći pozove pred sud, sudija izražava žaljenje što mu je morao pričiniti toliko muke, obrće, koliko god može, čitavu stvar u njegovu korist, a ako i mora da ga osudi, on to čini opet s beskrajnim žaljenjem itd., i rezultat je bedna novčana kazna koju buržuj s prezrenjem baca na sto i udaljava se. Ali ako se desi nekom siromahu da se pojavi pred mirovnim sudijom, onda on mora gotovo uvek da provede jednu noć u zatvoru s gomilom drugih, unapred ga smatraju krivcem, i na nj se brecaju, njegova odbrana se odbija s prezriviim rečima: »O, znamo mi te izgovore« — njega osuđuju na novčanu kaznu koju ne može da plati, te mora da je okaje prinudnim radom od jednog ili više meseci. Pa i kad se ne može ništa protiv njega dokazati, on se ipak šalje na prinudni rad kao lupež i skitnica (a rogue and a vagabond — ti izrazi se gotovo uvek pojavljuju zajedno). Pristrasnost mirovnih sudija, naročito na selu, tolika je da prevazilazi sve što se može zamisliti i toliko je česta da listovi sve slučajeve koji nisu eklatantni donose sasvim mirno i bez ikakvih komentara. A nešto drugo se ne može ni očekivati. S jedne strane, ovi panduri tumače zakon prema smislu koji on ima, a s druge strane su i oni sami buržui, koji pre svega u interesima svoje klase gledaju glavne stubove svakog pravog poretka. Policija se ponaša isto kao i mirovne sudije. Buržuj može raditi što hoće, policajac je prema njemu uvek učitiv i strogo se drži zakona; a s proleterom se postupa grubo i brutalno, već samo njegovo siromaštvo baca na nj *sumnju* za sve moguće zločine i lišava ga u isto vreme pravnih sredstava protiv svih samovolja vlastodržaca; stoga za njega ne postoje zaštitne forme zakona, njemu policija bezobzirno provaljuje u kuću, hapsi ga i zlostavlja, i samo kad radnička asocijacija angažuje nekog Roberta, kao što je to učinila rudarska, tada izlazi na videlo da za proleteru zaštitna strana zakona skoro i ne postoji i kako on često ima da snosi sve terete zakona, ne uživajući nijedno od preimućstava koje zakon daje.

Posednička klasa ni dandanas ne prestaje da se bori u parlamentu protiv boljih osećanja onih koji još nisu sasvim ogrezli u sebičnosti

da bi sve više podjarmila proletarijat. Opštinsko zemljište oduzima se jedno za drugim i daje na obradu, čime se kultura zemljišta, svakako, podiže, ali i proletarijatu nanose mnoge štete. Gde je bilo opštinskog zemljišta, tu je siromah mogao držati magarca, svinju ili nekoliko gusaka, tu su deca i mladež imali mesta za igru i slobodno kretanje; toga sve više nestaje, zarada se siromahu sve više smanjuje, a mladež, kojoj je oduzeto igralište, ide umesto toga u krčmu. Svake sesije parlament usvaja masu takvih akata o obrađivanju opštinskog zemljišta.—Kad se vlada na sesiji od 1844. odlučila da železnička društva koja su imala monopol na sav saobraćaj primora da i radnicima omoguće putovanje po ceni koja je odgovarala njihovim materijalnim mogućnostima (1 peni na milju, oko 5 srebrnih groša na nemačku milju), i kad je u tu svrhu predložila da se na svakoj pruži uvede jedan takav voz treće klase koji bi saobraćao svaki dan, »časni otac u bogu«, biskup londonski, predložio je da se od te obaveze izuzme nedelja, jedini dan kad zaposleni radnici uopšte *moгу* putovati, i da se tako nedeljom dozvoli putovanje bogatašima, a ne i siromašnima. Taj predlog je, međutim, bio i suviše otvoren, suviše neprikriven da bi mogao proći, pa je stoga odbačen.—Ja nemam dovoljno mesta da nabrojim one mnoge skrivene napade na proletarijat koji se izvrše u jednoj jedinjoj sesiji. Da navedem samo još jedan sa iste sesije od 1844. Jedan sasvim opskuran član parlamenta, neki gosp. Miles, podneo je zakonski predlog za regulisanje odnosa među gospodarima i slugama, koji je izgledao prilično beznačajan. Vlada je prihvatila predlog i on je bio predat jednom odboru. Međutim, na severu je izbio rudarski štrajk, i Roberts je sa oslobođenim radnicima vršio svoje trijumfalne pohode po Engleskoj. No kad je predlog izišao iz odbora, videlo se da je umetnuto nekoliko krajnje despotskih klauzula, naročito jedna kojom se poslodavcu daje ovlašćenje da svakog radnika s kojim je usmeno ili pismeno pogodio na kakav posao, pa bila to i najsitnija prigodna usluga, može u slučaju odbijanja službe ili u slučaju *bilo kakvog nepristojnog ponašanja* (misbehaviour), odvući pred ma kog (any) mirovnog sudiju i dati da se na osnovu njegove zakletve ili na osnovu zakletve njegovog agenta i nadzornika — dakle na osnovu tužiočeve zakletve—radnik osudi na zatvor i prinudni rad do dva meseca. Taj predlog je izazvao kod radnika silnu ogorčenost, utoliko više što je u isto vreme bio pred parlamentom i predlog o desetočasovnom radnom danu, zbog koga je vođena silna agitacija. Održano je stotinama zborova, stotinama radničkih peticija je poslato u London proleterskom zastupniku u parlamentu, Thomasu Duncombe-u. On je, osim »mladog Engleza« Ferranda, bio jedini energičan oponent, ali kad su ostali radikali videli da se narod izjašnjava protiv predloga, povukoše se jedan za drugim i stadoše na stranu Duncombe-a, a kako ni liberalna buržoazija nije zbog tadašnjeg vrenja među radnicima imala hrabrosti da se izjasni za predlog i kako niko nije bio neposredno zainteresovan da se na pitanju ovog predloga suprotstavi narodu, predlog je slavno propao.

Međutim, najtovorenija objava rata buržoazije proletarijatu jeste *Malthusova teorija populacije* i iz nje proizišli *novi zakon o sirotinji*. O Malthusovoj teoriji je već više puta bilo reči. Ponovimo ukratko njen glavni zaključak: da je zemlja uvek prenaseljena i da stoga uvek moraju vladati nemaština, beda, siromaštvo i nemoralnost; da je čovečanstvu suđeno i zauvek predodređeno da postoji u suviše velikom broju, pa stoga i u raznim klasama, od kojih su jedne više ili manje bogate, obrazovane, moralne, a druge više ili manje siromašne, bedne, neuke i nemoralne. A otuda slede i zaključci za praksu — njih je izvukao sam Malthus — da su dobrotvorna delatnost i sirotinjske kase prava besmislica pošto služe samo održavanju prekobrojnog stanovništva i podstiču njegovo množenje, a ono svojom konkurencijom snižava najamninu drugih; da je davanje posla siromašnima od strane sirotinjskih uprava isto tako besmisleno, jer, kad već može da se potroši samo određena količina proizvoda rada, na svakog nezaposlenog radnika koji dobija posao ostati bez posla neki drugi koji ga je dotle imao, i tako privatna industrija trpi štetu zbog industrije sirotinjskih uprava; da problem, dakle, nije u tome da se prekobrojno stanovništvo prehrani, već da se ono, na jedan ili drugi način, što više ograniči. Pravo svakog čoveka na sredstva za egzistenciju, koje je dosad isticano, Malthus suvo i bez okolišenja proglašava čistom besmislicom. On citira reči jednog pesnika: siromah dolazi za trpezu prirode i ne nalazi za sebe nijedno prazno mesto, i — dodaje Malthus — priroda mu naređuje da se čisti (she bids him to be gone) »jer pre nego što se rodio nije pitao društvo da li ga ono želi«. To je sada omiljena teorija svih pravih engleskih buržuja, i to je sasvim prirodno, pošto je ona za njih najudobnija postelja u kojoj uspavljaju svoju savest i sadrži sem toga mnogo čega tačnog za postojeće odnose. Ako se, dakle, više ne radi o tome da se »prekobrojno stanovništvo« učini korisnim, da se pretvori u *upotrebljivo* stanovništvo, već samo o tome da se učini da ljudi na što lakši način umiru od gladi i da se istovremeno spreče da rađaju suviše dece, onda je to naravno malenkost — pretpostavljajući da suviše stanovništvo uviđa svoju sopstvenu suvišnost i da se miri sa smrću od gladi kao s nečim prijatnim. No i pored sveg truda humane buržoazije da radnike u to ubedi, za sada nema još nikakvih izgleda da će u tome uspeti. Proleter i su štaviše uverteli sebi u glavu da su sa svojim vrednim rukama potrebni upravo oni, a da su u stvari suvišna bogata gospoda kapitalisti, koji ništa ne rade.

No kako bogati još imaju vlast, proleter i se moraju pomiriti s tim da ih zakon proglasi za stvarno suvišne (ako već sami neće to da uvide). To je učinjeno novim zakonom o sirotinji. Stari zakon o sirotinji, koji se zasniva na aktu od 1601 (43rd of Elizabeth¹), polazio je još naivno od principa da je zajednica dužna da se brine za održavanje siromašnih. Ko nije imao rada, dobijao je pomoć i siromah je za dugo

¹ četrdeset treća godina Elizabethine vladavine

smatrao, kao što je i pravo, da je zajednica obavezna da ga zaštiti od gladi. On je tražio svoju nedeljnu pomoć kao pravo, a ne kao milostinju, i to je buržoaziji na kraju krajeva dosadilo. Godine 1833, baš kad je došla na vlast putem zakona o izornoj reformi i kad se u isto vreme po seoskim distriktima potpuno razvio pauperizam, buržoazija je odmah otpočela da reformiše zakon o sirotinji sa svoga stanovišta. Bila je naimenovana komisija koja je ispitivala kako se primenjuje zakon o sirotinji i koja je otkrila masu zloupotreba. Našlo se da je cela klasa seoskih radnika u poljoprivrednim rejonima pauperizovana i sasvim ili delimično zavisna od sirotinjske kase, pošto je iz ove, kad je najamnina bivala niska, siromasima dodeljivan izvestan dodatak; našlo se da taj sistem, kojim se izdržava nezaposleni, pomaže rdavo plaćeni i onaj koji je blagosloven mnogom decom, sistem kojim se otac vanbračne dece primorava da plaća za njihovo izdržavanje, kojim se uopšte priznaje da sirotinju treba štiti—našlo se da taj sistem ruiniira zemlju, da je on

»prepreka za industriju, nagrada za nepromišljeno sklapanje brakova, stimulus za množenje stanovništva i da paralize uticaj povećanog broja stanovništva na najamninu; da je to jedna nacionalna institucija za obeshrabrenje vrednih i poštenih i za zaštitu lenih, poročnih i nerazboritih; da on raskida porodične veze, sistematski ometa akumulaciju kapitala, troši postojeći kapital i ruiniira one koji plaćaju porez; i da povrh toga ustanovljenjem alimentacije utvrđuje premije za rađanje vanbračne dece.« (Iz izveštaja poverenika za zakon o sirotinji.)*

Ovaj opis posledica starog zakona o sirotinji je u celini sigurno tačan; potpomaganje izaziva lenost i množenje »suvišnog« stanovništva. U današnjim socijalnim odnosima sasvim je jasno da je siromah pri-nuđen da bude egoista, i kad već mora da bira da li će raditi ili ne, a u oba slučaja živi podjednako, radije neće raditi ništa. Ali iz toga izlazi samo to da današnji socijalni odnosi uopšte ne valjaju, a ne—kao što zaključuju maltuzijanski poverenici—da siromaštvo treba prema teoriji zastrašivanja tretirati kao zločin.

Ovi mudri maltuzijanci su tako čvrsto bili ubedeni u nepogrešivost svoje teorije da ni trenutka nisu oklevali da siromahe sabiju u Prokrustovu postelju svoga mišljenja i da, u skladu s tim mišljenjem, postupaju s njima neljudski okrutno. Ubedeni kao Malthus i ostale prista-lice slobodne konkurencije da je najbolje pustiti da se svako sam o sebi brine, da se konsekvntno sprovodi princip laissez - faire, oni bi zakone o sirotinji najradije sasvim ukinuli. Ali kako za to nemaju ni hrabrosti ni autoriteta, oni su predložili zakon o sirotinji koji je prožet maltu-zijanskim duhom koliko god je bilo moguće, a koji je još varvarskiji

* »Extracts from Information received by the Poor - Law - Commis-sioners«. Published by Authority [Izvod iz izveštaja koji su dobili poverenici za zakon o sirotinji. Zvanična publikacija]. London 1833.

nego laissez-faire, jer se aktivno meša tamo gde je laissez-faire princip ostajao pasivan. Videli smo da je Malthus siromaštvo, tačnije rečeno nezaposlenost, pod imenom suvišnosti stanovništva, proglasio za zločin koji društvo treba da kazni smrću izgladnjavanjem. Ali poverenici nisu bili baš toliko varvari; gruba, direktna smrt od same gladi predstavlja nešto suviše strašno i za jednog poverenika za zakon o sirotinji. Dobro, rekli su oni, vi siromasi imate pravo da egzistirate, ali *samo* da egzistirate; vi nemate pravo da se razmnožavate, ni pravo da živite *kao ljudi*. Vi ste napast za zemlju, i ako ne možemo da vas se otarasimo odmah kao svake druge napasti, onda vi treba da osetite da ste to i da morate biti bar držani na uzdi, stavljeni van mogućnosti da proizvodite druge »suvišne«, pa bilo to proizvođenje direktno ili navođenjem drugih na lenost i nezaposlenost. Treba da živite, ali da živite kao opomena svima onima koji bi mogli poželeti da i oni postanu suvišni.

Oni su sad predložili nov zakon o sirotinji, koji je primljen u parlamentu 1834. i koji je i danas na snazi. Ukinuto je svako pomaganje u novcu ili u namirnicama; jedina pomoć koja se daje siromašnima jeste primanje u radne domove, koji su ubrzo svuda podignuti. Međutim, uređenje tih radnih domova (workhouses), ili, kako ih narod zove, bastilja sirotinjskog zakona (poor-law bastiles), takvo je da mora zastrašiti svakog ko ima ma i najmanjih izgleda da se probija kroz život bez ove vrste javne dobrotvorne delatnosti. A da bi se sirotinjskoj kasi obraćalo samo u krajnjim slučajevima i da bi svako pre no što se odluči da primi pomoć od nje napregao sve svoje sile da pomogne sam sebi, radni domovi su napravljeni kao tako neprijatna boravišta kakva može izmisliti samo rafinirani talenat jednog maltuzijanca. Hrana je gora od hrane najsiromašnijih zaposlenih radnika, dok je rad težji; inače bi radnici više voleli život u sirotinjskom domu nego bedni život van njega. Meso, naročito sveže, retko se dobija; većinom se dobija krompir, što gori hleb i ovsena kaša, malo ili nimalo piva. Čak je i u zatvorima hrana prosečno bolja, tako da stanovnici radnog doma često namerno čine neki prekršaj, samo da bi došli u zatvor. Jer i radni dom je zatvor; ko ne obavi svoju količinu posla, ne dobija ništa da jede; ko hoće da izađe, mora prvo moliti za dozvolu, a izlaz mu se može i uskratiti, već prema njegovom ponašanju ili inspektorovom mišljenju; pušenje je zabranjeno, a isto tako i primanje poklona od prijatelja i srodnika van doma; pauperi nose uniformu radnog doma i bez zaštite su predani ćefu inspektora. Da njihov rad ne bi nekako konkurisao privatnoj industriji, daju im se većinom beskorisni poslovi; muškarci razbijaju kamenje i treba da urade toliko »koliko jak čovek može s naporom da uradi za jedan dan«; žene, deca i starci raščestljavaju staru brodsku užad, ne sećam se više za kakvu beznačajnu svrhu. Da se »suvišni« ne bi množili ili da »demoralisani« roditelji ne bi mogli imati uticaja na svoju decu, članovi porodice se razdvajaju: muž se šalje u jedno krilo zgrade, žena u drugo, deca u treće, i smeju

se jedno s drugim videti samo u određeno vreme i prilično retko, i to samo ako se po mišljenju činovnika dobro vladaju. I da bi se zarazno telo pauperizma u ovim bastijama potpuno izolovalo od spoljnog sveta, njihovi stanovnici smeju primati posete samo s odobrenjem činovnika, i to u sobi za razgovor, i uopšte održavati veze s ljudima izvan zavoda samo uz nadzor ili dozvolu činovnika.

Pri svem tom, po zakonu hrana treba da bude zdrava, a postupanje čovečno. Ali duh zakona govori i suviše glasno da bi se taj zahtev mogao bilo kako ispuniti. Poverenici za zakon o sirotinji i celokupna engleska buržoazija varaju se kad misle da se može sprovesti princip, a da se izbegne sprovođenje njegovih posledica. Postupanje koje novi zakon propisuje svojim slovom stoji u protivrečnosti s njegovim duhom u celini; kad zakon siromahe u stvari proglašava za zločince, sirotinjske domove za kaznene zatvore, njihove stanovnike za objekte gađenja i odvratnosti koji stoje izvan zakona i izvan svega ljudskog, onda nimalo ne pomažu sve naredbe u kojima se nalaže nešto suprotno. U praksi se postupanje sa siromasima usklađuje sa duhom, a ne sa slovom zakona. Evo nekoliko primera.

U radnom domu u *Griniču* jedan petogodišnji dečak je u leto 1843. bio za kaznu tri noći zatvoren u mrtvačnici, gde je morao spavati na zaklopcima mrtvačkih sanduka.—U radnom domu u *Herneu* desilo se to isto s jednom malom devojčicom zato što se noću pomokrila u postelju; izgleda da je ovaj način kažnjavanja uopšte vrlo omiljen. Taj radni dom, koji leži u jednom od najlepših predela Kenta, odlikuje se i time što su mu svi prozori okrenuti unutra, prema dvorištu, a samo dva novoprobijena dozvoljavaju stanovnicima da gledaju u spoljni svet. Pisac koji to iznosi u časopisu »*Illuminated Magazine*« završava svoj opis rečima:

Ako bog kažnjava čoveka zbog zločina tako kao što kažnjava čovek čoveka zbog siromaštva, onda teško sinovima Adamovim!

Novembra 1843. umro je u Lesteru jedan čovek koji je dva dana pre toga bio otpušten iz radnog doma u *Koventriju*. Detalji o postupanju sa siromasima u ovom zavodu su takvi da izazivaju revolt. Taj čovek, George Robson, imao je ranu na ramenu čije je lečenje bilo sasvim zanemareno; on je bio postavljen na pumpu da je pokreće zdravom rukom; pri tom je dobijao samo običnu hranu sirotinjskog doma, koju pri slabosti tela usled zapuštene rane nije mogao da svari; on je stoga morao sve više slabiti, i ukoliko se više žalio, utoliko se brutalnije s njim postupalo. Kad mu je njegova žena, koja je takođe bila u radnom domu, htela da odnese malo piva, bila je izgrđena i primorana da ga sama ispije u prisustvu nadzornice. On se razboleo, no postupanje s njim nije se ni tada nimalo poboljšalo. Najzad je, na svoj zahtev, otpušten sa svojom ženom, praćen najpogrdnijim izrazima. Dva dana potom on je umro u Lesteru, i to, po izjavi lekara koji je prisustvovao pregledu

leša, usled zanemarene rane i hrane koja je u njegovom stanju bila prosto nesvarljiva. Pri otpuštanju su mu uručena pisma u kojima je bio novac za njega, a koja su bila zadržana šest nedelja i, po pravilima zavoda, otvorio ih je upravnik!—U radnom domu u *Birminghamu* desile su se tako sramne stvari da je najzad decembra 1843. bio poslat jedan činovnik da ispita stvar. On je našao da su četiri trampera (ranije smo objasnili taj izraz)¹ bila zatvorena gola u pseću kućicu (black - hole) pod stepenicama i tu držana 8 do 10 dana, često gladna, ne dobijajući pre podne ništa za jelo, i to u najgore doba godine. Jedan dečak je prošao kroz sve zavodske zatvore: prvo je bio zatvoren u jednu vlažnu, usku sobu za starež, koja je imala samo svod, zatim dvaput u pseću kućicu, drugi put tri dana i tri noći, zatim isto toliko u staru pseću kućicu, koja je bila još mnogo gora, i najzad u jednu prostoriju za trampere, u smrdljivu, odvratno prljavu, tesnu jamu s drvenim ležajima, gde je prilikom revizije činovnik našao još dva odrpana, od hladnoće zgrčena dečaka, koja su tu sedela već četiri dana. U psećoj kućici sedelo je često po sedam, a u prostoriji za trampere bilo je često zbijeno i po dvadeset trampera. I žene su za kaznu što nisu htele ići u crkvu bile zatvarane u pseću kućicu, a jedna je štaviše bila četiri dana zatvorena u trampersku sobu, gde je našla bog zna kakvo društvo, a za sve to vreme bila je bolesna i uzimala lek! Neka druga žena bila je za kaznu poslana u ludnicu iako je bila potpuno normalna.—U radnom domu u *Bactonu* u *Safolku* izvršeno je januara 1844. slično ispitivanje i ono je pokazalo da je tamo za bolničarku bila postavljena jedna maloumna žena koja je i s bolesnicima pravila svakojake ludorije i da su bolesnici koji su noću često ustajali ili bili nemirni vezivani konopcima za postelju da se negovateljice ne bi morale mučiti bdijući nad njima; jedan bolesnik je nađen mrtav u tom stanju.—U sirotinjskom domu *St. Pancrasa* u Londonu, gde se šiju jeftine košulje, jedan epileptičar se ugušio za vreme napada u postelji i niko mu nije pritekao u pomoć. U istom domu spavaju u jednoj postelji po četvoro do šestoro, pa i osmoro dece.—U radničkom domu *Shoreditch* u Londonu jedan čovek je jedne noći stavljen u istu postelju s bolesnikom koga je tresla najžešća groznica, a postelja je uz to bila i puna gamadi.—U radnom domu *Bethnal Green* u Londonu jedna žena, koja je bila u šestom mesecu trudnoće, i njeno dete kome nije bilo ni 2 godine, bili su od 28. februara do 20. marta 1844. zatvoreni u prijemnu sobu, a da nisu primljeni u radni dom, i u toj sobi nije bilo ni traga od postelje ni mesta za svršavanje prirodnih potreba. Njen muž je bio odveden u radni dom i kad je molio da njegovu ženu oslobode, dobio je zbog te drskosti dvadeset i četiri časa zatvora, koje je morao da provede samo na hlebu i vodi.—U radnom domu u *Slough*-u kod Vindzora ležao je septembra 1844. jedan čovek na samrti; njegova žena je doputovala, stigla u dvanaest sati noću, požurila se u radni dom, ali unutra nije bila puštena; tek

¹ vidi str. 268.

idućeg jutra je dobila dozvolu da ga vidi, no i tada samo na pola časa i u prisustvu nadzornice, koja se pri svakoj idućoj ženinoj poseti nametala i posle pola časa je opominjala da mora otići.—U radnom domu u *Middletonu* u Lankaširu spavalo je u jednoj sobi po dvanaest, a pokatkad i osamnaest paupera oba pola. Taj zavod ne stoji pod novim, već pod jednim ranijim, izuzetnim zakonom o sirotinji (*Gilbert's Act*). Inspektor je podigao u zatvoru svoju sopstvenu pivaru.—U *Stockportu* je 31. jula 1844. jedan starac od 72 godine odvučen iz radnog doma pred mirovnog sudiju zato što je odbio da razbija kamenje govoreći da ne može da radi taj posao zbog starosti i ukočenog kolena. Uzalud je on molio da mu se da kakav drugi rad, koji bi odgovarao njegovoj snazi—osuđen je na 14 dana prinudnog rada.—U radnom domu u *Basfordu* našao je jedan revizor februara 1844. da u domu posteljno rublje nije menjano po trinaest nedelja, košulje po četiri nedelje, a čarape po dva do deset meseci, tako da su od četrdeset i pet dečaka samo još trojica imala čarape, a košulje su bile svima pocepane. Postelje su bile pune gamadi, a posude je prano u vedrima za noćno vršenje nužde.—U *zapadno-londonskom* sirotinjskom domu vratar je bio sifilitičar, koji je svojom bolešću zarazio četiri devojke, pa ipak nije bio otpušten; drugi vratar je uzeo iz jedne sobe jednu gluvonemu devojku, krio je četiri dana u svojoj postelji, i spavao s njom. Ni on nije bio otpušten.

Kako im je za života, tako im je i posle smrti. Siromahe zakopavaju najbezobzirnije, kao lipsalu stoku, u gomilama. Sirotinjsko groblje *St. Bride* u Londonu je baruština koja se od vremena Charlesa II upotrebljava kao groblje i puna je gomila kostiju; svake srede se umrli pauperi bacaju u jamu duboku 14 stopa, zatim pop žurno odvergla svoje litanije, jama se površno zatrpa da bi se iduće srede ponovo otvorila i punila leševima sve dok više ni jedan ne može da stane. Zadah truleži okužuje odatle svu okolinu.—U *Mančesteru* sirotinjsko groblje leži nasuprot starom gradu, na Irku, na isto tako pustom i neravnom mestu. Pre otprilike dve godine provedena je kroz njega železnica. Da je to bilo neko groblje uglednih ljudi, kako bi buržoazija i sveštenstvo zapomagali zbog skrnavljenja! Ali to je bilo sirotinjsko groblje, počivalište paupera i suvišnih, pa prema tome nisu bili potrebni nikakvi obziri. Nisu se čak potrudili ni da još neistrunule leševe prenesu u neki drugi kraj groblja, već su kopali najkraćim putem i pobijali stubove u sveže grobove, tako da je iz močvarnog zemljišta izvirala voda sa materijama u raspadanju i ispunila okolinu najodvratnijim i najštetnijim gasovima. Ja ne želim da dalje u pojedinostima opisujem gnusnu grubost koja se ovde ispoljila.

Da li se i posle ovoga neko može čuditi što sirotinja odbija da pod tim uslovima prima javnu pomoć, što ona radije umire od gladi nego da ide u te bastilje? Poznato mi je pet slučajeva da su ljudi odista direktno umirali od gladi i da su još svega nekoliko dana pred smrt, kad je sirotinjska uprava odbila da im da pomoć van radnih domova, radije nastavljali da žive u krajnjoj bedi nego da idu u pakao tih domova.

Utoliko su poverenici za zakon o sirotinji potpuno postigli svoj cilj. Ali radni domovi su u isto vreme više nego ikoga druga mera partije na vlasti povećali ogorčenje radničke klase protiv klase posednika, koja se većinom zanosi zakonom o sirotinji. Od Newcastle-a do Dovern radnici jednoglasno negoduju protiv novog zakona. U njemu je buržoazija svoje mišljenje o svojim dužnostima prema proletarijatu izrazila tako jasno da su ga i najgluplji razumeli. Još nikad se nije tako direktno, tako otvoreno tvrdilo da neimućni postoje samo zato da bi ih imućni eksploatisali i da bi umirali od gladi kad imućnima više ni za šta nisu potrebni. No zato je novi zakon o sirotinji tako bitno i doprineo radničkom pokretu, a naročito širenju čartizma, a kako je taj zakon najviše primenjivan na selu, on olakšava skori razvitak proleterskog pokreta u seoskim distriktima.

Dodajmo još da i u *Irskoj* od 1833. postoji sličan zakon o sirotinji, koji priprema iste azile za 80 000 paupera. On je i tamo omrznut, a bio bi još i više omrznut da je ikako stekao onoliko važnost koliko je postigao u Engleskoj. Ali šta znači rdavo postupanje sa 80 000 proletera u zemlji gde ih ima oko dva i po miliona! — U Škotskoj, osim lokalnih izuzetaka, ne postoje nikakvi zakoni o sirotinji.

Nadam se da posle ovog opisa novog zakona o sirotinji i njegovih posledica niko neće smatrati da je suviše oštra i jedna jedina reč koju sam rekao o engleskoj buržoaziji. U toj javnoj meri, u kojoj ona nastupa in corpore¹, kao vlast, ona iskazuje šta upravo hoće, šta upravo misli sa svima sitnijim postupcima prema proletarijatu, postupcima koji prividno bacaju senku samo na pojedine njene predstavnike. A da ta mera ne potiče samo od jednog dela buržoazije, već da nailazi na odobravanje cele klase, to dokazuju između ostalog i parlamentarne debate od 1844. Liberalna partija je donela taj zakon o sirotinji; konzervativna, na čelu sa svojim ministrom Peelom, brani ga i menja mu samo nekoliko sitnica svojim Poor - Law - Amendment - Billom² od 1844. Liberalna većina je donela, konzervativna potvrdila taj zakon, a plemeniti lordovi su oba puta dali svoje »Contente«³. Tako je izrečena presuda o isključenju proletarijata iz države i društva; tako je otvoreno proglašeno da proleter i nisu ljudi i da ne zaslužuju da se s njima postupa kao s ljudima. Prepustimo mirno proleterima Britanskog carstva da ponovo izvaju svoja ljudska prava.*

* Da bih otklonio svaki nesporazum i prigovore koji bi otuda potekli, napomenuću još da sam o buržoaziji govorio kao o *klasi* i da mi sve stvari navedene o pojedincima važe samo kao karakteristika za način mišljenja i postupanja *klase*. Stoga se nisam mogao upuštati ni u razlikovanje raznih frakcija i partija buržoazije, koje su od značaja samo s teorijskog i istorijskog gledišta, i stoga mogu samo uzgred da pomenem ono malo ljudi iz redova buržoazije koji su se pokazali kao časni izuzeci. To su s jedne strane odlučniji radikali, koji su skoro čartisti, kao npr. članovi Gornjeg doma i fabrikanti Hindley iz Ashton-a i Fielden iz Todmordena (Lankašir), s druge

¹ u celini, kao celina — ² Dopunom zakonu o sirotinji — ³ saglasnost

To je položaj britanske radničke klase kako sam ga ja za dvadeset i jedan mesec upoznao svojim rođenim očima i iz zvaničnih i drugih autentičnih izveštaja. I ako smatram, kako sam na prethodnim stranicama već više puta rekao, da je taj položaj nepodnošljiv, nisam ja jedini koji tako misli. Već 1833. izjavljuje Gaskell da sumnja u miran ishod i da će to teško moći da prođe bez revolucije. 1838. Carlyle objašnjava čartizam i revolucionarno vrenje radnika bedom u kojoj oni žive i čudi se samo što su oni tako mirno osam godina sedeli za stolom Barmekida^[110], za kojim ih je liberalna buržoazija hranila praznim obećanjima -- a 1844. izjavljuje da se odmah mora pristupiti organizaciji rada,

«ako Evropa, ili bar Engleska, treba da ostane takva da se u njoj još dugo može živeti».

I »Times«, »prve novine Evrope«, kaže juna 1844. otvoreno:

«Rat palatama, mir kolibama, — to je ubojni poklič užasa, koji će se možda još jednom zaoriti našom zemljom. Neka se bogataši uzmu u pamet!»

Da vidimo još jednom kakvi su izgledi engleske buržoazije. U najgorem slučaju će inostranoj, naročito američkoj industriji uspeti da englesku konkurenciju izdrži i posle ukidanja zakona o žitu, koje će kroz nekoliko godina biti nužno. Nemačka industrija čini sada velike napore, američka se razvija džinovskim koracima. Amerika sa svojim neiscrpnim izvorima, neizmernim naslagama uglja i gvožđa, besprimernim bogatstvom u vodenoj snazi i plovnim rekama, a naročito sa svojim energičnim, vrednim stanovništvom, prema kojem su Englezi pravi flegmatični dremljivci, stvorila je za manje od deset godina industriju koja grubljom pamučnom robom (inače glavnim artiklom engleske industrije) već sada konkuriše Engleskoj, koja je potisla Engleze sa severnoameričkih i južnoameričkih tržišta i prodaje svoju

strane humani torijevci, koji su se nedavno konstituisali kao »Mlada Engleska« i kojima naročito pripadaju članovi parlamenta Disraeli, Borthwick, Ferrand, lord John Manners etc. Blizak njima je i lord Ashley. Cilj »Mlade Engleske« je obnavljanje stare »merry England«¹ s njenim sjajnim stranama i njenim romantičnim feudalizmom; razume se, taj cilj je neostvariv, pa čak i smešan, satira na svekoliki istorijski razvitak, ali je od velike vrednosti već i sama dobra namera, hrabrost da se ustane protiv postojećeg stanja i postojećih predrasuda, i da se prizna podlost postojećeg stanja. Sasvim usamljeno stoji Nemač - Englez *Thomas Carlyle*, koji, prvobitno torijevac, ide dalje od svih pomenutih. On proniče u osnove socijalnog nereda dublje od svih engleskih buržuja i traži organizaciju rada. Nadam se da će Carlyle, koji je našao pravi put, biti u stanju i da ga nastavi. Neka ga prate najlepše želje moje i mnogih Nemaca! — (1892) Ali februarska revolucija ga je učinila potpunim reakcionarom; pravedni gnev protiv filistara preobrazio se u filistarsku mrzovolju prema istorijskom talasu koji je učinio da se nasuče.

¹ srećne Engleske

robu Kini uporedo s engleskom industrijom. U drugim industrijskim granama je isto tako. Ako ikoja zemlja ima izgleda na to da prigrabi za se industrijski monopol, onda je to Amerika. Ako, dakle, engleska industrija bude na taj način potučena, što će se za dvadeset narednih godina sigurno desiti ako socijalno stanje ostane kao što je danas, onda će većina proletarijata postati zauvek »suvišna« i neće više imati šta da bira, nego ili da umre od gladi ili — da diže revoluciju. Pomišlja li engleska buržoazija na takvu mogućnost? Naprotiv, njen najomiljeniji ekonomist, MacCulloch, iz svog kabineta je uči: Ne treba ni misliti da će se jedna tako mlada zemlja kao Amerika, koja još nije ni naseljena kao što treba, moći s uspehom baviti industrijom ili čak konkurisati jednoj staroj industrijskoj zemlji kakva je Engleska. Bilo bi ludo od Amerikanaca kad bi to pokušali, jer bi samo izgubili novac; neka oni lepo ostanu pri poljoprivredi, i tek kad obrade svu zemlju, doći će vreme da imaju koristi od bavljenja industrijom. — I to veli mudri ekonomist, i sva se buržoazija moli bogu da se njegove reči ispune, dok im Amerikanci oduzimaju jedno tržište za drugim, a jedan drski američki špekulant pre kratkog vremena šalje partiju američke robe u Englesku, gde je ta roba prodana da bi iz Engleske bila dalje izvezena!

Ali čak i kad bi Engleska zadržala industrijski monopol, i kad bi broj njenih fabrika neprestano rastao, šta bi bila posledica toga? Trgovinske krize bi postojale i dalje, a sa širenjem industrije i umnožavanjem proletarijata one bi bivale sve silnije, sve strahovitije. Progresivnim propadanjem sitne srednje klase, koncentracijom kapitala u rukama malog broja kapitalista koja bi se vršila sve krupnijim koracima i sve brže, proletarijat bi rastao u geometrijskoj progresiji i ubrzo bi obuhvatio celu naciju, izuzimajući nekolicinu milionera. Međutim, u tom razvitku doći će se do jednog stupnja na kome će proletarijat uvideti kako bi mu lako bilo da sruši postojeću društvenu vlast, i tada će doći do revolucije.

No ni jedno ni drugo se neće desiti. Trgovinske krize, najmoćnija poluga svekolikog samostalnog razvitka proletarijata, zajedno sa inostranom konkurencijom i sve većim propadanjem srednje klase, skraćuje taj proces. Ja ne verujem da će narod mirno podneti više od jedne krize. Verovatno će već iduća kriza, koja će nastupiti 1846. ili 1847, doneti ukidanje zakona o žitu i priznanje Povelje. Kakve će revolucionarne pokrete prouzrokovati Povelja, to ćemo tek videti. Ali do sledeće krize, koja bi analogno dosadašnjim morala nastupiti 1852. ili 1853, ali bi mogla biti usporena ukidanjem zakona o žitu, kao i ubrzana drugim okolnostima, konkurencijom spolja itd., do te krize će engleskom narodu zacelo dojaditi da ga eksploatišu u korist kapitalista i da umire od gladi kad im više nije potreban. Ako se dotle engleska buržoazija ne opameti — što se, sudeći po svim izgledima sigurno neće desiti — onda će nastupiti revolucija sa kojom se ne može meriti nijedna ranija. Do očajanja dovedeni proletarijat latiće se buktinja o kojima im je propovedao Stephens; narodna osveta će biti vršena s takvim besom

prema kome 1793. godina neće biti ništa. Rat siromašnih protiv bogatih biće krvaviji od svih ratova koji su ikad vođeni. Čak i prelazak jednog dela buržoazije na stranu partije proletarijata, čak ni opšte prodobrenje buržoazije ne bi ništa pomoglo. Opšta promena u raspoloženju buržoazije mogla bi ići samo do jednog mlitavog juste - milieu-a; oni koji bi se odlučnije pridružili radnicima obrazovali bi novu žiriondu i kao takvi propali u toku nasilnog razvitka. Predrasude jedne cele klase ne odbacuju se tako lako kao stari kaput — a najmanje kod stabilne, u njima ogrezle, sebične engleske buržoazije. To su sve zaključci koji se s najvećom određenosti mogu izvesti, zaključci, koji se zasnivaju, s jedne strane, na neospornim činjenicama istorijskog razvitka, a s druge strane na činjenicama ljudske prirode. Proricanje nije nigde tako lako kao u Engleskoj, pošto je ovde u društvu sve tako jasno i oštro razvijeno. Revolucija mora doći, sad je već i suviše dockan da se stvar mirno reši; ali se ona ipak može izvesti blaže nego što je to gore proricano. To će, međutim, zavisiti ne toliko od razvitka buržoazije koliko od razvitka proletarijata. U istoj srazmeri u kojoj proletarijat prima socijalističke i komunističke elemente, tačno u toj srazmeri biće u revoluciji manje prolivanja krvi, osvete i jarosti. Po svom principu komunizam stoji iznad podele društva na buržoaziju i proletarijat, on priznaje ovu podelu samo u njenom istorijskom značaju za sadašnjost, ali joj ne priznaje pravo na budućnost; on baš hoće da ukine tu podelu. On stoga, dokle god postoji ova podela, svakako priznaje ogorčenje proletarijata protiv njegovih ugnjetača kao nužnost, kao najvažniju polugu *započetog* radničkog pokreta, ali on sam po sebi stoji iznad toga ogorčenja, jer on je upravo stvar celog čovečanstva, a ne samo radnika. Osim toga, nijednom komunisti ne pada na pamet da se sveti pojedinim licima ili da veruje da bi pojedinačni buržuj u postojećim uslovima mogao raditi drugačije nego što radi. Engleski socijalizam (tj. komunizam) počiva baš na tom principu neodgovornosti pojedinca. Ukoliko više, dakle, engleski radnici prihvataju socijalističke ideje, utoliko više postaje izlišno njihovo sadašnje ogorčenje koje, i kad bi ostalo tako jako kao što je sada, ne bi moglo odvesti ničemu, utoliko više njihove mere protiv buržoazije gube od svoje svireposti i surovosti. Kad bi uopšte bilo moguće učiniti ceo proletarijat komunističkim pre nego što nastupi borba, onda bi ta borba imala vrlo miran tok; ali to više nije moguće, za to je već suviše dockan. Ja, međutim, mislim da će pre izbijanja *savim* otvorenog, direktnog rata siromašnih protiv bogatih, koji je u Engleskoj postao već neizbežan, u proletarijatu doći bar toliko do jasnosti o socijalnom pitanju, da će komunistička partija biti u stanju da, koristeći događaje, tokom vremena savlada brutalne elemente revolucije i da spreči ponavljanje devetog termidora^[111]. Osim toga, iskustvo Francuza nije uzaludno, a uz to su i većina čartističkih vođa već sada komunisti. A pošto komunizam stoji *iznad* antagonizma između buržoazije i proletarijata, to će i boljem delu buržoazije — koji je, međutim, tako strašno mali i za koji se može

računati da će biti regrutovan samo iz redova onih koji tek rastu — biti lakše da se približi njemu nego čartizmu koji je čisto proleterski.

Ako ovi zaključci ovde nisu dovoljno obrazloženi, svakako ćemo imati prilike da ih na drugom mestu prikažemo kao nužne rezultate istorijskog razvitka Engleske. Ali ja ostajem pri ovome: rat siromašnih protiv bogatih, koji se već sada vodi pojedinačno i indirektno, vodiće se u Engleskoj i u opštim razmerama i direktno. Suviše je dockan za mirno rešenje spora. Podvojenost među klasama biva sve oštrija, duh otpora prožima radnike sve više, ogorčenje raste, pojedinačne gerilske čarke se koncentrišu u znatnije borbe i demonstracije, i uskoro će jedan mali impuls biti dovoljan da pokrene lavinu. Tada će, razume se, odjeknuti širom zemlje borbeni poklič: »Rat palatama, mir kolibama!« — ali tada će biti suviše dockan da se bogataši uzmu u pamet.

P R I L O Z I

Još nešto o položaju radnih klasa u Engleskoj⁽¹¹²⁾

Jedan engleski štrajk

U ovoj knjizi o predmetu pomenutom u naslovu nisam imao mogućnosti da dam stvarne dokaze za svaku pojedinu tačku. Da knjiga ne bi bila suviše obimna i da bi se mogla čitati, ja sam svoje izjave morao smatrati dovoljno dokazanim ako sam ih potkrepio dokazima iz zvaničnih dokumenata, iz napisa nezainteresovanih autora ili spisa onih partija protiv čijih sam interesa istupao. To je bilo dovoljno da se zaštitim od prigovora u onim slučajevima kad nisam mogao, ukoliko sam se upuštao u pojedinačne opise izvesnih životnih situacija, govoriti kao očevidac. Ali to nije bilo dovoljno da kod čitaoca stvorim nepokolebljivu izvesnost koja može biti izazvana samo ubedljivim i neospornim činjenicama, a koja se, naročito u veku koji je beskrajnomo »mudrošću predaka« nateran u skepticizam, ne može stvoriti samim rezonovanjem ni najvećih autoriteta. Činjenice su neophodne pogotovu onda kad su u pitanju veliki rezultati, kad se činjenice uopštavaju u principe, kad treba predstaviti položaj ne pojedinih malih delova naroda, nego uzajamni odnos celih klasa. Ja ih, iz upravo pomenutih razloga, nisam mogao da navedem svuda u svojoj knjizi. Taj neizbežni nedostatak ću ovde nadoknaditi i s vremena na vreme navoditi činjenice kako ih budem nalazio u izvorima koji mi stoje na raspolaganju. Da bih u isto vreme dokazao da je moj opis još i danas tačan, uzeću samo one činjenice koje su utvrđene posle mog odlaska prošle godine iz Engleske i za koje sam saznao tek pošto je moja knjiga već izišla iz štampe.

Čitaoci moje knjige će se setiti da je meni bilo stalo uglavnom do toga da dam sliku uzajamnih odnosa buržoazije i proletarijata i da iznesem neminovnost borbe tih dveju klasa; da mi je naročito bilo stalo do toga da dokažem potpunu opravdanost te borbe proletarijata i da lepe fraze engleske buržoazije pobijem njenim ružnim postupcima. Od prve do poslednje strane ja sam pisao optužbe protiv engleske buržoazije. A sada ću da navedem još nekoliko lepih dokaza za to. Inače, ja sam ispoljio dovoljno gneva prema tim engleskim buržujima; ne pada mi na pamet da se još jednom žestim zbog toga, pa ću pri izlaganju tih dokaza zadržati, koliko god mogu, dobro raspoloženje.

Prvi dobar građanin i čestiti domaćin na koga nailazimo je jedan stari prijatelj, ili tačnije rečeno—dvojica njih. Gospoda *Pauling & Henfrey* su već godine 1843. bili bogzna po koji put u sporu sa svojim radnicima, koji se nikakvim dobrim razlozima nisu dali odvratiti od toga da za povećani rad traže povišenu najamninu, pa su obustavili rad. Gospoda *Pauling & Henfrey*, poznati građevinski preduzimači, koji su zapošljavali mnoge ciglare, tesare itd., uzeli su druge radnike; to je izazvalo sukob, pa najzad i krvavu bitku puškama i tojagama na ciglani *Pauling & Henfrey*, koja se završila proterivanjem šest - sedam radnika na Van Diemenovu zemlju⁽¹¹³⁾, kako se o svemu tome može opširnije čitati u navedenom spisu.¹ Ali gospoda *Pauling & Henfrey* moraju svake godine imati neku aferu s radnicima, inače ne bi bili srećni, i zato oktobra 1844. opet započehše sa izazivanjem. Ovoga puta se čovekoljubivi građevinski preduzimači latiše da usreće tesare. Među tesarima Mančestera i okoline vladao je odvajkada običaj da od Sretenja² pa sve do 17. novembra »nikako ne pale svetlo«, tj. da u to vreme dugih dana rade od šest ujutro do šest uveče, a da u vreme kratkih dana posao započnu čim svane i prekinu ga čim se smrkne. Od 17. novembra se počinju paliti svetla i radi se puno radno vreme. *Pauling & Henfrey*, kojima je taj »varvarski« običaj već odavno smetao, odlučihše da tu zaostavštinu iz »mračnog doba« unište gasnim osvetljenjem; i kad su radnici jedne večeri, ne videći više, i pre no što je bilo šest časova, počeli da ostavljaju alat i da oblače kapute, poslovođa upali gasne lampe i opomenu ih da moraju raditi do šest časova. Tesari, kojima se to nije svidelo, sazvaše opšti sastanak svih radnika svoje struke. Gospodin *Pauling*, vrlo začuden, zapita svoje radnike da nisu nešto nezadovoljni, kad su, eto, sazvali čak i zbor. Nekoliko njih napomenuše da taj zbor nisu sazvali direktno oni, nego rukovodstvo njihovog strukovnog saveza, na šta gosp. *Pauling* odgovori da savez može ići do đavola, a da on želi da im dâ jedan predlog: Ako pristaju na paljenje svetla, onda će im on za to dati subotom tri slobodna sata, a—kako je samo velikodušan!—dozvolice im i to da svaki dan rade duže još četvrt časa, što će im biti posebno plaćeno! Doduše, zato bi, kad sve druge radionice počnu da pale svetla, trebalo da oni rade još po pola sata duže! Radnici su razmislili o tome predlogu i izračunali da bi, dok su dani kraći, gospoda *Pauling & Henfrey* profitirali svakog dana po jedan čitav radni sat, da bi svaki radnik radio u svemu 92 sata, tj. 9¹/₄ dana prekovremeno, a da za to ne bi primio ni pare, i da bi toliki broj radnika koliko ih je zaposleno kod firme uštedeo pomenutoj gospodi za vreme zimskih meseci 400 funti sterlinga (2 100 talira), koje bi inače ona morala da isplate kao najamninu. Radnici dakle održaše sastanak, izložiše svojim drugovima po struci da bi za jednom firmom isto to sprovele i sve druge i da bi time došlo do opšteg, indirektnog sniženja najamnine, kojim bi tesari distrikta bili svake godine lišeni

¹ Vidi str. 275-276 ovog toma — ² 2. februara

sume od oko 4 000 £. Zato je rešeno da svi tesari zaposleni kod Paulinga & Henfreya daju idućeg ponedeljka otkaz sa tromesečnim rokom i da, po isteku toga roka, ako se njihovi poslodavci ne predomisle, prekinu rad. Strukovni savez je obećao da će ih za vreme eventualnog štrajka potpomoći prikupljanjem priloga od svih radnika.

U ponedeljak, 21. oktobra, radnici su dali otkaz, na šta im je odgovoreno da mogu odmah otići s posla; oni to, naravno, i učiniše. Iste večeri održan je drugi sastanak svih građevinskih radnika, na kome su sve grane rada zaposlene na gradnjama obećale štrajkačima svoju pomoć. Iduće srede i četvrtka obustavili su rad svi tesari iz okoline koji su radili za Paulinga & Henfreya, i tako je započeo potpuni štrajk.

Preduzimači, koji su tako iznenada ostali na cedilu, poslaše odmah na sve strane, pa čak i u Škotsku, ljude da traže radnike, pošto se u čitavoj okolini nije mogla naći ni jedna jedina živa duša koja bi htela da se unajmi kod njih. Posle nekoliko dana došlo je stvarno trinaest ljudi iz Stafordšira. No čim su štrajkači uhvatili priliku da s njima govore i objasnili im da su oni obustavili rad zbog sukoba sa poslodavcima i izneli razloge tog sukoba, više pridošlica odbiše da nastave rad. No poslodavci su imali jedno praktično sredstvo protiv toga: oni su nepokorne zajedno sa onima koji ih zavode optužili mirovnom sudiji, plemenitom gospodinu *Danielu Maude*-u. No pre nego što ćemo ih pratiti onamo, moraćemo da u pravom svetlu prikazemo vrline plemenitog gospodina Daniela Maude-a.

Daniel Maude, Esquire, je »stipendiary magistrate« ili plaćeni mirovni sudija Mančestera. Engleske mirovne sudije su obično bogati buržujci ili zemljoposednici, ponekad i sveštenici, koje imenuje ministarstvo. No pošto se ti panduri uopšte ne razumeju u zakone, oni čine najgrublje greške, blamiraju buržoaziju i škode joj, pošto se oni čak i pred jednim radnikom, kad ovog brani vešt advokat, vrlo često zbunjuju i pri donošenju presude ili zanemaruju zakonsku formu, što za sobom povlači uspešnu žalbu na presudu, ili se čak daju navesti na donošenje oslobađajuće presude. Uz to još bogati fabrikanti u velikim gradovima i industrijskim rejonima nemaju nikako vremena da ga svakodnevno gube u mirovnom sudu, pa radije upućuju tamo svog remplaçant-a¹. U tim gradovima se na zahtev samih gradova postavljaju većinom plaćene mirovne sudije, školovani pravnici, koji su u stanju da za buržoaziju iskoriste sve smicalice i fineze engleskog prava i da, ako je nužno, još nešto dodaju i poprave. Kako oni pri tome postupaju, videćemo na sledećem primeru.

Daniel Maude, Esquire, jedan je od liberalnih mirovnih sudija kakvi su za vlade vigovaca postavljani u velikom broju. Od njegovih podviga na areni i van arene mančesterskog Borough Courta² spomenućemo dva. Kada je 1842. godine fabrikantima uspeo da radnike južnog Lankašira navedu na ustanak, koji je izbio u Stalybridge-u i

¹ zastupnika — ² gradskog suda

Ashtonu početkom avgusta, 10 000 radnika je 9. avgusta krenulo, sa čartistom *Richardom Pillingom* na čelu, za Mančester »da sa fabrikantima pregovaraju na mančesterskoj berzi, a i da vide kako stoji sa tamošnjim tržištem«. Na ulazu u grad dočekaio ih je Daniel Maude, Esquire, sa celom slavnom policijom, jednim odredom konjice i četom strelaca. Ali sve je to bilo samo forme radi, pošto je u interesu fabrikantata i liberala bilo baš to da se ustanak proširi i na taj način iznudi ukidanje zakona o žitu. Plemeniti gospodin Daniel Maude je u tome bio potpuno sporazuman sa svojim poštovanim kolegama, počeo je sa radnicima da pregovara i pustio ih pod uslovom da mu obećaju »da će sačuvati mir« i da će kroz grad ići određenim putem. On je vrlo dobro znao da se pobunjenici neće toga držati, a nije ni želeo da se drže—ta on je mogao sa samo malo energije ceo taj nametnuti ustanak da uguši još u klici, ali onda on ne bi radio u interesu svojih prijatelja kojima je stalo do ukidanja zakona o žitu, nego u interesu gospodina *Peela*; tako on povuče vojsku, a radnike propusti u grad, gde oni odmah obustaviše rad u svim fabrikama. No kad je pobuna dobila odlučan karakter *protiv* liberalne buržoazije, a potpuno ignorisala »đavolje zakone o žitu«, onda Daniel Maude, Esquire, ponova zauze stav sudijskog dostojanstva, pohapsi nekoliko desetina radnika i »zbog narušavanja mira« posla ih bez milosti u tamnicu—tako da je prvo on narušio mir, a onda njih kažnjavao. A evo i druge karakteristične stvari iz karijere toga Solomona od Mančestera. Otkako je na javnim zborovima bila više puta izviždana, Liga protiv zakona o žitu održava u Mančesteru tajne sastanke, za koje se moraju imati ulaznice—ali njeni zaključci i peticije treba pred širokom javnošću da se prikažu kao zaključci i peticije javnog zbora, kao manifestacije »javnog mnjenja« Mančestera. Da bi tome nameštenom razmetanju liberalnih fabrikantata učinili jednom kraj, trojica ili četvorica čartista, među kojima i moj dobar prijatelj *James Leach*, nabavili su nekoliko ulaznica i otišli na jedan takav zbor. Kad se gospodin *Cobden* podigao da govori, James Leach uputi predsedavajućem pitanje da li je to javni zbor. Umesto odgovora ovaj pozva policiju i naredi da se Leach bez daljnjeg uhapsi! Drugi čartist postavi isto pitanje—pa treći, pa četvrti, i sve su jednog za drugim šćepali »neobareni rakovi« (policija), koji su u masi stajali na vratima, i otpremili ih u gradsku većnicu. Idućeg jutra ih izvedoše pred Daniela Maude-a, Esq., koji je već o svemu bio obavešten. Optuženi da su ometali javni zbor, radnici su jedva dobili reč, a onda im je Daniel Maude, Esq., održao svečani govor, u kojem im je rekao da on njih poznaje, da su oni politički vagabundi koji ne rade ništa drugo nego izazivaju skandale po svim zborovima, da uznemiruju pristojne i moralne ljude i da se tome mora stati na kraj. Zato—Daniel Maude, Esq., je dobro znao da ih ne može osuditi ni na kakvu stvarnu kaznu—zato će ih ovoga puta osuditi samo na plaćanje sudskih troškova.

Pred toga plemenitog gospodina *Daniela Maude-a*, čije smo

buržoaske vrline upravo opisali, dovukoše, dakle, neposlušne radnike firme *Pauling & Henfrey*. Ali radnici su za svaki slučaj povelili i jednog advokata. Prvo bi izveden novodošli radnik iz Stafordšira, koji je odbio nastaviti rad tamo gde su drugi obustavili rad u samoodbrani. Gospoda *Pauling & Henfrey* su imali u svojim rukama pismenu obavezu* koju je potpisao novodošli radnik iz Stafordšira, a koju su oni sad podneli mirovnom sudiji. Branilac radnika je na to primetio da je sporazum potpisan u nedelju i da prema tome ne važi. Daniel Maude, Esq., dodade sa puno dostojanstva da »poslovne transakcije« izvršene nedeljom nemaju važnosti, ali on ne može verovati da gospoda *Pauling & Henfrey* smatraju da je to »poslovna transakcija«! On dakle objasni jadnom radniku, ne pitajući ga dugo o tome da li on »smatra« da je taj dokument »poslovna transakcija«, da će morati ili da nastavi rad ili da se tri meseca zabavlja na robiji.—O, Solomone od Mančestera! —Kad je bilo gotovo s tim slučajem, gospoda *Pauling & Henfrey* izneše na pretres stvar drugog optuženog. Taj se zvao *Salmon* i bio je jedan od starih radnika u preduzeću koji su obustavili rad. On je bio optužen da je zastrašivao nove radnike da bi ih tako naveo da i oni štrajkuju. Svedok—jedan od ovih poslednjih—izjavi da ga je *Salmon* uhvatio za ruku i s njim govorio. Daniel Maude, Esq., zapita da li mu je optuženi možda pretio ili ga udarao?—Ne! odgovori svedok. Daniel Maude, Esq., obradovan što mu se ukazala prilika da zablista svojom nepristrasnošću—pošto je već ispunio svoje dužnosti prema buržoaziji—izjavi da nema ničeg što bi se optuženom moglo inkriminisati. On ima puno pravo da šteta javnim putem i da govori s drugim ljudima sve dok ne skrivi služeći se zastrašujućim rečima i postupcima —i da ga zbog toga oslobađa. Ali gospoda *Pauling & Henfrey* su za svoje pare uplaćene na ime sudskih troškova imali bar to zadovoljstvo što je taj *Salmon* sa ostalima bar jednu noć proveo u zatvoru—a to je ipak nešto. Ali ni *Salmon*ova radost nije dugo trajala. Jer mada je u četvrtak, 31. oktobra, oslobođen, on je već u utorak, 5. novembra, opet stajao pred Danielom Maude-om, Esq., optužen da je gospodu *Paulinga & Henfreya* napao na ulici. Istog četvrtka, kad je *Salmon* bio oslobođen, pristigao je izvestan broj Škotlandana koji su u Mančester bili namamljeni lažnim pričama o tome da je spor već okončan i da *Pauling & Henfrey* ne mogu u svojoj bližjoj okolini da nađu dovoljno radnika da bi odgovorili svojim povećanim poslovnim obavezama. U petak je došlo više stolara Škotlandana, koji su već duže vremena radili u Mančesteru, da svojim zemljacima objasne uzrok štrajka. Ve-

* Taj ugovor je sadržavao sledeće: Radnik se obavezuje da će šest meseci raditi kod *Paulinga & Henfreya* i da će prihvatiti nadnicu koja mu se bude davala; ali da *Pauling & Henfrey* nisu obavezni da ga drže šest meseci, nego da ga mogu kad god hoće otpustiti sa otkazom od nedelju dana; i da mu *Pauling & Henfrey* doduše plaćaju put od Stafordšira do Mančestera, ali da mu za to treba da odbijaju od njegove najamnine 2 šilinga nedeljno (20 srebrnih groša)! Šta kažete na ovaj lepi primerak ugovora?

liki broj njihovih drugova po struci—njih oko 400—sakupilo se oko krčme u koju su bili smešteni Škoti. U toj krčmi su ih, naime, poslodavci držali zatvorene kao neke zarobljenike, pa je i jedan poslovođa bio postavljen na vrata kao čuvar. Posle izvesnog vremena dođe i gospoda Pauling & Henfrey da lično odvedu nove radnike u radionicu. Kad je povorka izlazila, radnici okupljeni napolju pozivali su Škote da ne rade protiv mančesterskih strukovnih pravila i da ne sramote svoje zemljake. Dva Škota zaista i izostaše nešto iza povorke, no sam gospodin Pauling potrča natrag za njima da ih povuče napred. Masa se držala mirno, samo što je smetala povorci da ide brzo i nagovarala ljude iz povorke da se ne mešaju u tuđe stvari, da se vrate kući itd., i gospodin Henfrey se najzad naljuti; on je video više svojih starih radnika, a između ostalih i Salmona; i da bi tome svemu učinio kraj, on ga zgrabi za ruku; gospodin Pauling ga zgrabi za drugu ruku, pa obojica počеше iz sve snage da dozivaju policiju. Policijski komesar dođe i zapita šta imaju da kažu protiv toga čoveka, na šta su dva kompanjona bila u velikoj zabuni; ali, rekoše—»mi ga poznajemo«. O, reče komesar, to je sasvim dovoljno, onda ga možemo pustiti privremeno da ide. Gospoda Pauling & Henfrey, ne mogući da iznesu bilo šta protiv Salmona, razmišljali su više dana, dok najzad nisu na savet advokata uložili pomenutu tužbu. Kad su saslušani svi svedoci protiv Salmona, ustade iznenada u odbranu optuženog *V. P. Roberts*, »generalni zastupnik rudarskih radnika«, strašilo za sve mirovne sudije, i zapita da li da još i on pozove svoje svedoke, pošto protiv Salmona nije baš ništa izneseno? *Daniel Maude, Esq.*, dozvoli mu da sasluša Salmonove svedoke koji su dokazali da se Salmon držao mirno sve dok ga gospodin Henfrey nije uhvatio za ruku. Kad je završen čitav pretres za i protiv, *Daniel Maude, Esq.*, izjavi da će on svoj sud dati u subotu. Prisustvo generalnog zastupnika *Roberts*a očigledno ga je podstaklo da dvaput razmisli pre nego što će presuditi.

U subotu podnesoše Pauling & Henfrey osim dotadašnje još jednu novu *krivičnu* tužbu, i to zbog zavere i zastrašivanja, a protiv trojice svojih starih radnika, *Salmona, Scotta i Mellora*. Time su oni hteli da zadaju smrtni udarac strukovnom savezu, a da bi bili sigurni od strašnog *Roberts*a, pozvali su i jednog uglednog pravnika iz Londona, gospodina *Monka*. Gospodin *Monk* je kao svedoka istakao najpre jednog novoangažovanog Škota, *Gibsona*, koji je i prethodnog utorka poslužio kao svedok protiv Salmona. On je izjavio da je u petak, 1. novembra, njega i njegove drugove, kad su izlazili iz krčme opkolila masa ljudi, gurala ih i vukla tamo - amo, i da su u toj masi bila i trojica optuženih. Tada poče *Roberts* da saslušava toga svedoka, i suočivši ga sa jednim drugim radnikom, zapita ga, nije li on, *Gibson*, rekao sinoć tome radniku da prošlog utorka, kad je svedočio, *nije znao da je saslušan pod zakletvom*, i da uopšte nije znao šta ima da radi i da govori pred sudom. *Gibson* je na to odgovorio da on toga čoveka ne poznaje, a da je sinoć bio sa dvojicom ljudi; ali kako je bio mrak, on ne može reći da li je baš

taj jedan od one dvojice; *a možda je i rekao tako šta*, pošto se u Škotskoj drukčije zaklinje nego u Engleskoj; uglavnom, on se ne seća tačno. Tu ustade gospodin Monk sa tvrdnjom da gospodin Roberts nema pravo da postavlja takva pitanja, na šta mu gospodin Roberts odgovori da su takvi prigovori potpuno umesni kad ima da se brani nešto što je rđavo, ali da on, Roberts, ima pravo da pita šta hoće, i to ne samo gde je svedok rođen, nego i gde je od rođenja svaki dan boravio i šta je svakog dana jeo. Daniel Maude, Esq., potvrdi to pravo gospodina Robertsa, samo mu dade očinski savet da se što više drži same stvari. Pošto je sad gospodin Roberts saznao iz izjave svedoka i to da je on kod Paulinga & Henfrefya zaista počeo raditi tek sutradan posle događaja na kome se zasniva optužba, dakle drugog novembra, on ga otpusti. Tad se pojavio sam gospodin Henfrey kao svedok i izjavio o događaju isto što i Gibson. Na to mu gospodin Roberts postavi pitanje: Ne tražite li Vi neko nepravedno preimućstvo nad svojim konkurentima? Gospodin Monk je stavio prigovor i na to pitanje. Dobro, reče Roberts, ja ću ga postaviti jasnije. Znete li Vi, gospodine Henfrey, da je radno vreme drvodeljaca u Mančesteru određeno izvesnim pravilima?

Gosp. Henfrey: Nemam ja ništa s tim pravilima, ja imam pravo da popisujem svoja sopstvena pravila.

Gosp. Roberts: Vrlo dobro. No, gospodine Henfrey, recite pod zakletvom, ne tražite li Vi od svojih radnika da im radno vreme bude duže nego kod ostalih građevinskih preduzimača i drvodeljskih majstora?

Gosp. Henfrey: Da.

Gosp. Roberts: Koliko sati otprilike?

Gosp. Henfrey nije to tačno znao, ali izvuče svoju beležnicu da sračuna.

Daniel Maude, Esq.: Nije potrebno da to dugo računate, nego ako biste nam hteli reći otprilike koliko sati.

Gosp. Henfrey: Pa, otprilike jedan sat ujutro i jedan sat uveče u toku šest nedelja pre onog vremena kad se obično pali svetlo, a isto tako i u toku šest nedelja posle dana kad se obično prestaje da pali svetlo.

Daniel Maude, Esq.: Dakle 72 sata pre i 72 sata posle sezone u kojoj se pali svetlo, to jest svaki vaš radnik mora u toku dvanaest nedelja da radi 144 sata više?

Gosp. Henfrey: Da.

Publika je tu izjavu primila sa jakim znacima negodovanja; gospodin Monk je besno pogledao na gospodina Henfrefya, gospodin Henfrey zburnjeno u svog advokata, a gospodin Pauling je gospodina Henfrefya trzao za skut—ali bilo je i suviše dockan; Daniel Maude, Esq., koji je jasno video da će i danas morati da igra ulogu nepristrasnog, već je priznanje čuo i oglasio.

Pošto su saslušana još dva neznatna svedoka, gospodin Monk je izjavio da je time njegov dokazni postupak protiv optuženih završen.

Daniel Maude, Esq., reče zatim da tužiteljska strana nije dokazala osnovanost krivične istrage protiv optuženih, pošto nije dokazala da su Škoti, kojima se preti, uzeti u službu Paulinga & Henfreya pre prvog novembra, pošto, dalje, nije dokazano da je postojao bilo kakav ugovor o radnom odnosu ili zaposlenje pre *drugog* novembra, dok je prijava protiv optuženih predata *prvog* novembra; toga dana, dakle, ljudi još nisu bili u službi Paulinga & Henfreya, pa su optuženi imali prava da ih na sve moguće zakonske načine odvrću da stupe u službu Paulinga & Henfreya. Gospodin Monk je na to uzvratio da su tužitelji bili unajmljeni od onog istog trenutka kad su napustili Škotsku i stupili na brod. Daniel Maude, Esq., primetio je da je, doduše, već rečeno da je takav ugovor o radnom odnosu bio sklopljen, ali da sam dokument nije uručen sudu. Gospodin Monk je odgovorio da je taj dokument u Škotskoj i da on moli gospodina Maude-a da stvar odloži dok se ne bude mogao taj dokument nabaviti. Tu upade gospodin Roberts: To je, reče on, njemu do sada bilo nepoznato. Za dokazni postupak protiv optuženih je objavljeno da je završen, a tužitelj ipak traži da se stvar odloži da bi se pribavili novi dokazi. On insistira na tome da se proces nastavi. Daniel Maude, Esq., zaključio da su oba predloga suvišna pošto ne postoji nikakva potkrepljena optužba—na šta su optuženi oslobođeni i pušteni.

Međutim, nisu ni radnici sedeli skrštenih ruku. Iz nedelje u nedelju oni su održavali zborove u sali saveza drvodeljaca ili u sali socijalista, tražili od raznih strukovnih saveza pomoć koja im je obilato pružana, nisu prestajali da svuda i svakog upoznaju sa postupcima Paulinga & Henfreya, i najzad su na sve strane poslali delegate da svuda gde su Pauling & Henfrey tražili radnike objasne svojim drugovima iste struke uzrok tog traženja i da na taj način spreče da ti radnici stupe u službu firme Pauling & Henfrey. Već nekoliko nedelja posle početka štrajka bilo je na putovanju sedam delegata, a po svim uglovima svih znatnijih gradova u zemlji bili su istaknuti plakati koji su opominjali nezaposlene drvodeljce da ne naslednu smalicama Paulinga & Henfreya. Devetog novembra je nekoliko od tih delegata koji su se vratili s puta podnelo izveštaj o svojoj misiji. Jedan od njih, po imenu Johnson, koji je bio u Škotskoj, pričao je kako je agent Paulinga & Henfreya bio zavrbovao u Edinburgu trideset radnika; ali čim su oni čuli od njega kakvo je pravo stanje stvari, izjavili su da će radije umreti od gladi nego ići u Mančester pod takvim okolnostima. Drugi delegat je bio u Liverpulu i pazio na parobrode koji su dolazili; ali ni jedan jedini čovek nije pristigao i tako on nije ni imao šta da čini. Treći je bio u Češiru, ali gde god je došao, nije imao više šta da čini jer je »The Northern Star«, list radnika, već svuda proneo glas o pravom stanju stvari i oduzeo ljudima svu volju da idu u Mančester; u jednom gradu, u Macclesfieldu, drvodeljci su već bili sproveli prikupljanje priloga za pomoć štrajkačima i obećali da će u slučaju nužde naknadno od svakog

čoveka dati još po jedan šiling. Na drugim mestima je delegat pobudio drugove po struci da i oni prikupljaju takve priloge.

Da bi gospodi Paulingu & Henfreyu još jednom dali priliku da se sporazumeju s radnicima, radnici svih struka koji rade na građevinama okupili su se u ponedjeljak, 18. novembra, u sali drvodeljaca, naimenovali jednu deputaciju koja bi toj gospodi predala poruku i krenuli u povorci, sa zastavama i amblemima, ka Paulingu & Henfreyu. Na čelu je išla deputacija, za njom komitet za organizovanje štrajka, pa tesari, ciglarski radnici, nadničari, zidari, testeraši, staklari, štukateri, moleri, trupa muzikanata, kamenoresci, stolari. Oni su prolazili ispred hotela u kojem je stanovao njihov generalni zastupnik Roberts i u prolazu ga pozdravljali povcima »urra«. Kad su stigli pred lokal, deputacija se odvojila od povorke, a masa krenu dalje da se na Steverson Square-u okupi na javni zbor. Deputaciju je dočekala policija i, pre nego što ju je pustila dalje, zatražila je od svih članova deputacije imena i adrese. Kad su ušli u kancelariju, kompanjoni gospoda *Sharps & Pauling* su im izjavili da oni neće da prime nikakvu pismenu poruku od mase okupljene samo radi zastrašivanja. Deputacija je odričala takav cilj, jer povorka se nikako nije ni zaustavljala, nego je odmah krenula dalje. Dok se, međutim, ta povorka od pet hiljada lica kretala dalje, deputacija je najzad primljena i u prisustvu šefa policije, jednog oficira i trojice novinara - izvestilaca odvedena u jednu sobu. Gospodin *Sharps*, kompanjon *Paulinga & Henfrey*a, uzurpirao je za sebe ulogu predsestavajućeg, napominjući da deputacija mora dobro paziti šta govori pošto će sve biti zakonski protokolisano i eventualno bi moglo biti sudski upotrebljeno protiv nje. — Tada počeo da je pitaju na šta se žali itd.; rekoše da hoće ljudima da daju rada po pravilima koja su uobičajena u Mančesteru. Deputacija zapita da li ljudi sakupljeni i dovedeni iz Stafordšira i Škotske rade po odredbama koje važe za zanatstvo u Mančesteru! — Ne, glasio je odgovor, sa tim ljudima mi imamo poseban sporazum. — Dakle, vaši ljudi bi opet dobili posao i to pod uslovima kakvi su uobičajeni? — O, mi ne pregovaramo ni sa kakvom deputacijom, ali neka ljudi samo dođu, videće pod kakvim uslovima želimo da im damo posla. — Gospodin *Sharps* dodade da su se sve firme u kojima stoji njegovo ime uvek dobro odnosile prema radnicima i davale im najvišu najamninu. Deputacija odgovori da, mada on, kako su oni čuli, ima udela u firmi *Pauling, Henfrey & Co.*, ta firma se žestoko suprotstavljala najprećim interesima radnika. — Jedan ciglar, član deputacije, bio je upitan na šta imaju da se žale radnici njegove struke. — Pa, sad baš nemamo ni na šta, ali smo imali dosta.* — O, zar ste imali dosta, baš imali? odgovori gospodin *Pauling* kežeći se i tom prilikom počeo da drži dugačko predavanje o strukovnim sa-

* Uporedi gore — krvavi sukob na ciglani *Paulinga i Henfrey*a [vidi str. 332; uporedi takođe str. 275-276]

vezima, štrajkovima itd., i o bedi u koju su oni doveli radnike. Na to jedan član deputacije primeti da oni nikako nemaju nameru da dozvole da im se njihova prava sve više krnje i da, kao što se npr. sada zahteva, rade besplatno 144 sata godišnje. — Gospodin Sharps primeti da treba računati i na gubitak koji su pretpeli učesnici povorke ne radeći toga dana, kao i na troškove štrajka, i gubitak štrajkača u najamnini etc. — Jedan od članova deputacije reče: To se ne tiče nikog osim nas samih, i mi vas nećemo moliti da taj gubitak nadoknadite ma i jednom parom iz vašeg džepa. Na to deputacija ode, izvesti o svemu radnike okupljene u sali drvodeljaca, pri čemu se videlo da su ne samo svi radnici koji su radili u okolini za Paulinga & Henfreya (i koji nisu bili drvodeljci, dakle nisu štrajkovali) došli da uzmu učešća u povorci, nego da je toga jutra napustilo posao i više novодоšlih Škotlandana. Uz to je i jedan moler ukazao na to da su Pauling & Henfrey postavili i njihovoj struci iste nepravedne zahteve kao i stolarima, i da i oni nameravaju da pruže otpor. Da bi se stvar uprostila i borba skratila, zaključeno je da svi građevinski radnici zaposleni kod firme Pauling & Henfrey stupe u štrajk. To se i dogodilo. Odmah u subotu obustavili su rad moleri, a u ponedeljak staklari, pa su na izgradnji novog pozorišta, koju je po ugovoru imala da izvede firma Pauling & Henfrey, radili posle nekoliko dana još samo dva zidara i četiri nadničara umesto 200 ljudi. Priličan broj novopridošlih radnika je takođe obustavio rad.

Pauling, Henfrey & Co., su besneli. Kad su još tri novодоšla radnika počela da štrajkuju, oni su odvučeni u petak, 22. novembra, pred gospodina Daniela Maude-a. Iz ranijih neuspeha gospoda nisu ništa naučila. Prvo je izveden neki *Read*, optužen za kršenje ugovora; predat je na uvid i neki ugovor koji je optuženi potpisao u Derbyju. Roberts, koji je opet bio na svom mestu, odmah je primetio da između ugovora i optužbe nema ničeg zajedničkog, da su to dve sasvim različite stvari. Daniel Maude, Esq., uvideo je to odmah, jer je to kazao strašni Roberts, ali on je imao dugo uzalud da se muči da bi to objasnio i zastupniku protivne strane. Najzad ovaj zamoli za dopuštenje da to izmeni i posle nekog vremena on dođe sa novom optužbom, još mnogo težom od prve. Kad je video da ni to neće uspeti, zamolio je da se stvar još jednom odloži, a Daniel Maude, Esq., dozvolio mu je da razmislija do petka, 30. novembra; dakle celu nedelju dana. Da li je tada imao uspeha, o tome nisam ništa čitao, pošto mi tu nedostaje baš onaj broj iz serije novina u kojem je verovatno objavljena odluka. Roberts je, međutim, prešao tada u ofanzivu i zatražio da se pozovu na odgovornost više zavrbovanih radnika, kao i jedan poslovoda Paulinga & Henfreya zato što su upali u kuću jednog štrajkača i maltretirali njegovu ženu; u dva druga slučaja napadnuto je nekoliko štrajkača. Daniel Maude, Esq., morao je na svoju veliku žalost da osudi sve optužene, ali je prema njima postupio da ne može biti blaže i osudio ih samo na uplatu kaucije za dobro ponašanje ubuduće.

Najzad, poslednjih dana decembra je gospodi Paulingu, Henfreyu

& Co. uspeo da izdejstvuje osudu dvojice svojih protivnika, takođe zbog maltretiranja jednog njihovog radnika. No ovog puta sud nije bio tako blag. On ih je bez daljeg osudio na po jedan mesec zatvora i na kauciju za dobro ponašanje po izlasku iz zatvora.

Od tada su vesti o štrajku oskudne. Osamnaestog januara bio je još u punom jeku. Docnije izveštaje nisam našao. Verovatno je taj štrajk protekao kao i svi ostali; Pauling, Henfrey & Co. su tokom vremena dobavili dovoljan broj radnika iz udaljenijih krajeva kao i pojedince koji su im prešli iz tabora protivnika, a masa protivnika je, posle dužeg ili kraćeg štrajkovanja i time izazvane bede—pri čemu ih je tešila svest da ništa ne ustupaju i da su održali na visini najamninu svojih drugova—našla posao na drugom mestu; a što se tiče spornih tačaka, biće da su Pauling, Henfrey & Co. uvideli da se one ne daju sprovesti tako lako, pošto je štrajk nanosio i njima mnogo gubitaka, a ostali preduzimači, posle tako žestoke borbe, neće ni misliti na to da tako skoro menjaju stara pravila drvodeljskog rada.

Naslov originala

*Nachträgliches über die Lage
der arbeitenden Klassen in England
Ein englischer Turnout*

Prvi put objavljeno u časopisu
"Das Westphälische Dampfboot",
Bielefeld 1846, januarska sveska str. 17-21,
februarska sveska str. 61-67.

Iz Engelsovog dodatka uz američko izdanje
»Položaja radničke klase u Engleskoj«
od 25. II 1886.^[114]

Dve okolnosti su godinama sprečavale da se u Americi u punom svetlu pokažu neizbežne posledice kapitalističkog sistema. Te okolnosti su mogućnost dobijanja u posed jeftinog zemljišta i priliv doseljenika. One su mnogo godina omogućavale velikoj masi američkih građana da se još od mladičkog doba »povuku« od najamnog rada i da postanu farmeri, trgovci ili čak i preduzimači, dok su teška sudbina najamnog rada, proleterski položaj za ceo život, dopali većinom useljenicima. Iz tog ranog stadijuma Amerika je, međutim, već izašla. Beskrajne prашume su iščezle, a još beskrajnije prerije prelaze sve brže i brže iz ruku federacije i pojedinih država u ruke privatnih posednika. Veliki ventil sigurnosti protiv nastajanja stalne proleterske klase praktično je prestao da deluje. Danas u Americi postoji klasa doživotnih, pa čak i naslednih proletera. Jedna nacija od 60 miliona, koja se uporno i sa velikim izgledima na uspeh bori da postane vodeća industrijska nacija sveta, ne može dugo vremena da uvozi svoju klasu najamnih radnika izvana; pa ni onda kad bi priliv useljenika u njenu zemlju dostizao svake godine broj od pola miliona. Tendencija kapitalističkog sistema da se društvo na kraju krajeva podeli na dve klase—na mali broj milionera s jedne strane i veliku masu ljudi koja živi samo od najamnog rada, s druge strane, ta tendencija, mada stalno sprečavana i ograničavana drugim silama, nigde ne deluje većom snagom nego u Americi; i rezultat je bio stvaranje klase američkih najamnih radnika domorodaca, koji doduše u odnosu na doseljenike čine aristokratiju klase najamnih radnika, no ipak postaju svakim danom sve svesniji svoje solidarnosti sa ovima i svoju sadašnju osuđenost na doživotni najamni rad osećaju tim oštrije što su im još uvek u sećanju prošli dani kad je bilo srazmerno lako popeti se na viši društveni položaj. Stoga je i radnički pokret u Americi krenuo s pravom američkom energijom i pošto se, s one strane Atlantskog okeana, stvari razvijaju najmanje dvaput brže nego u Evropi, mogli bismo još doživeti i to da Amerika u tom pogledu preuzme vodstvo.

Radnički pokret u Americi [Predgovor američkom izdanju⁽¹¹⁵⁾ »Položaja radničke klase u Engleskoj«]

Deset meseci je prošlo otkako sam po želji prevodioca napisao dodatak ovoj knjizi. Za tih deset meseci se u američkom društvu odigrala revolucija za kakvu bi u drugim zemljama bilo potrebno najmanje deset godina. Februara 1885. američko javno mnjenje je bilo prilično složno u tome da u Americi nema radničke klase u evropskom smislu te reči, da prema tome u američkoj republici nije mogućna ni klasna borba kakva razdire evropsko društvo; i da je stoga socijalizam uvezeni inostrani artikal koji nikada neće uhvatiti korena u američkom tlu. Pa ipak, klasna borba koja se pomaljalo bacila je upravo u tom momentu preda se džinovsku senku štrajkovima pensilvanskih rudara i mnogih drugih preduzeća, a naročito pripremanama širom cele zemlje za veliku akciju za osmočasovni radni dan koja je trebalo da počne maja i koja je tada i počela. Da sam već tada tačno ocenio ove simptome, da sam računao sa pokretom koji će obuhvatiti radnike u razmerama cele nacije, pokazuje moj »Dodatak«; ali niko nije mogao predvideti da će akcija izbiti za tako kratko vreme i s tako neodoljivom snagom, da će brzinom prerijskog požara zahvatiti sve oko sebe, da će već sada do temelja potresti američko društvo.

Činjenica je tu, tvrdoglava, neosporiva. Koliko je ona zadala straha američkoj vladajućoj klasi, to su mi na zabavan način otkrili američki novinari koji su mi prošlog leta ukazali čast da me posete; »preokret« ih je bacio u jedno stanje bespomoćnog straha i preneraženja. A u to vreme pokret je bio tek u nastajanju, svodio se samo na niz neodređenih i očigledno nepovezanih trzaja one klase koja je sa ukidanjem ropstva Crnaca i sa brzim razvitkom industrije postala najniži sloj američkog društva. Ali još pre kraja godine pokazalo se kako ovi čudnovati socijalni potresi postepeno dobijaju određeni pravac. Spontane, instinktivne akcije tih širokih masa radnog naroda, njihovo širenje po prostranim oblastima ove zemlje, istovremena eksplozija njihovog zajedničkog nezadovoljstva jednim žalosnim socijalnim stanjem, svuda ista i iz istih uzroka, probudila je u njima svest da oni čine novu i naročitu klasu američkog društva, klasu u stvari više ili manje naslednih najam-

nih radnika, proletera. I sa pravim američkim instinktom ta svest ih je odmah dovela do prvog koraka na putu njihovog oslobođenja: do stvaranja političke radničke partije sa sopstvenim programom i sa osvajanjem Kapitola i Bele kuće kao svojim ciljem. U maju borba za osmočasovni radni dan, nemiri u Čikagu, Milvokiju itd., pokušaji vladajuće klase da radnike koji su se budili u život razbiju brutalnom silom i brutalnim klasnim pravosuđem; u novembru mlada radnička partija, organizovana već u svima velikim centrima, i izbori u Njujorku, Čikagu, Milvokiju. Do sada su maj i novembar podsećali američku buržoaziju samo na isplate po kuponima američkog državnog duga; od sada će je podsećati i na datume kad je američki radnički pokret prvi put podneo za naplatu *svoje* kupone.

U evropskim zemljama radničkoj klasi su bile potrebne mnoge godine dok nije potpuno shvatila da ona čini posebnu i u datim društvenim uslovima stalnu klasu modernog društva. A zatim su joj opet bile potrebne godine dok je ta klasna svest nije dovela dotle da se organizuje u posebnu političku partiju, nezavisnu i neprijateljsku svima starim partijama obrazovanim od raznih grupa vladajuće klase. Na povoljnijem tlu Amerike gde nikakvi srednjovekovni ostaci ne zakrčuju put, gde istorija počinje sa elementima modernog buržoaskog društva koji su se razvili u 17. veku, radnička klasa je oba ta stupnja svog razvitka prošla za deset meseci.

Pa ipak, sve je to tek početak. Što radne mase osećaju svoje patnje i interese kao zajedničke, svoju klasnu solidarnost u suprotnosti prema svima drugim klasama; što one, da bi to osećanje izrazile i po njemu delovale, moraju staviti u pokret političku mašinu koja je u tu svrhu stvorena u svim slobodnim zemljama—to je tek prvi korak. Naredni korak se svodi na to da se tim zajedničkim patnjama nađe zajednički lek i da se to izrazi u programu nove radničke partije. A taj—najvažniji i najteži korak celog pokreta—u Americi treba tek da se učini

Nova partija mora imati određen pozitivni program, program koji se u pojedinostima može prema prilikama i sa razvojem same partije menjati, no ipak program u kome će partija u svakom datom trenutku biti jedinstvena. Dokle god ne bude izrađen takav program, dotle će i nova partija postojati samo u klici; ona može da egzistira lokalno, ali ne egzistira u nacionalnom opsegu, ona može da bude partija po svojoj nameni, ali još ne stvarna partija.

Taj program se mora razvijati u pravcu koji se unapred može odrediti bez obzira na to kakav je njegov početni oblik. Uzroci koji su stvorili duboki jaz između radničke i kapitalističke klase, u Americi su isti kao u Evropi; sredstva da se taj jaz premosti takođe su u svima zemljama ista. I stoga će se program američkog proletarijata, u pogledu konačnog cilja koji treba da se postigne, na kraju podudariti sa onim koji je posle 60 godina raspri i diskusije postao opšteprihvaćeni program evropskog borbenog proletarijata. On će kao krajnji cilj proklamovati osvajanje političke vlasti od strane radničke klase radi ne-

posrednog prisvajanja svih sredstava za proizvodnju—zemlje, željeznica, rudnika, mašina itd.—od strane društva i radi njihovog zajedničkog korišćenja za račun i na korist svih.

Međutim, ako nova američka partija, kao i sve političke partije, samim tim što je osnovana, teži ka osvajanju političke vlasti, ona je daleko od toga da bi iznutra bila jedinstvena u tome šta da se radi sa vlašću kad jednom bude osvojena. U Njujorku i drugim velikim gradovima istočne Amerike organizovanje radničke klase se vršilo po liniji sindikalnih strukovnih udruženja koja u svakom gradu čine moćan radnički savez. Centralni radnički savez u Njujorku izabrao je u novembru prošle godine za svog stegonošu Henry George-a, pa je stoga izborni program toga saveza bio prožet njegovim principima. U velikim gradovima Severozapada izborna kampanja je vođena na bazi prilično neodređenog radničkog programa, u kome je uticaj ideja Henry George-a, ako ga je uopšte i bilo, bio jedva vidljiv. I dok je u tim velikim centrima stanovništva i industrije pokret dobijao izrazito politički oblik, širom zemlje nailazimo pored njega na dve široko rasprostranjene radničke organizacije: »Vitezovi rada« i »Socijalistička radnička partija«, od kojih samo ova druga ima program koji se podudara sa modernim evropskim stanovništem koje sam sumarno gore izložio.

Od ova tri više ili manje određena oblika u kojima se pojavljuje američki radnički pokret, prvi oblik, pokret Henry George-a u Njujorku, ima zasad uglavnom lokalni značaj. Njujork je bez sumnje daleko najznačajniji grad Sjedinjenih Država, ali Njujork nije Pariz, kao što ni Sjedinjene Države nisu Francuska. A meni se čini da je program Henry Geogre-a u svom sadašnjem obliku i suviše uzak da bi mogao činiti osnovu pokreta koji bi prelazio lokalne okvire, ili bi, u najboljem slučaju, mogao to da bude u sasvim kratkoj prelaznoj fazi opšteg pokreta. Za Henry George-a je oduzimanje prava svojine na zemlju masi stanovništva veliki, opšti uzrok podele naroda na bogate i siromašne. A to istorijski nije sasvim tačno. U azijskom i klasičnom starom veku vladajući oblik klasnog ugnjetavanja je bilo ropstvo, dakle ne toliko *oduzimanje* prava svojine na zemlju masi naroda koliko *prisvajanje* njihovih ličnosti. Kad su sa propašću rimske republike slobodnim italijanskim seljacima oduzeta njihova porodična imanja, oni su se pretvorili u klasu »bednih belaca« (»poor whites«, »white trash«), sličnu onoj klasi u južnim robovskim državama Amerike pre 1861; između robova i propalih slobodnih, dveju klasa podjednako nesposobnih da se same oslobode, stari svet je i sam propao. U srednjem veku izvor feudalnog ugnjetavanja nije bilo odvajanje naroda *od*, nego naprotiv njegovo vezivanje *za* zemlju. Seljak je *zadržavao* svoju zemlju, ali je bio za nju vezan kao kmet i podložnik i bio obavezan na kuiuik ili daće feudalcu. Tek je početkom novog veka, krajem 15. stoleća, masovna eksproprijacija seljaštva položila osnovu za nastanak moderne klase najamnih radnika koji ne poseduju ništa osim svoje radne snage i koji mogu živeti samo ako tu snagu prodaju drugom. Ali ako je ta klasa

nastala usled oduzimanja prava svojine na zemlju, ona je ovekovečena, izrasla i formirana u naročitu klasu sa naročitim interesima i naročitom istorijskom misijom usled razvitka kapitalističkog načina proizvodnje, moderne krupne industrije i poljoprivrede. Sve je to iscrpno izložio Marx (*Kapital*, knjiga prva, osmi odeljak, »Takozvana prvobitna akumulacija«).^[116] Po Marxu, uzrok sadašnjeg klasnog antagonizma i socijalne degradacije radničke klase je u tome što je ona lišena svojine na *sva* sredstva za proizvodnju, uključujući tu naravno i zemlju.

Ako Henry George proglašava monopolizaciju zemljoškog poseda za jedini uzrok siromaštva i bede, onda je prirodno što on lek tome nalazi u vraćanju zemlje društvu. Socijalisti Marxove škole takode zahtevaju vraćanje zemlje društvu, i ne samo zemlje, nego i svih drugih sredstava za proizvodnju. Ali pored toga postoji jedna druga razlika. Šta da se radi sa zemljom? Današnji socijalisti koje zastupa Marx zahtevaju da ona pripadne društvu i da se obrađuje zajednički i u korist zajednice, a isto to zahtevaju i za sva ostala društvena sredstva za proizvodnju: rudnike, železnice, fabrike itd.; Henry George se zadovoljava time da se ona, kao i danas, daje pojedincima pod zakup, samo da se zakup reguliše i da renta dobijena za tu zemlju ne ide u džepove privatnika kao do sada, nego u društvenu kasu. Ono što socijalisti zahtevaju pretpostavlja potpunu revoluciju celokupnog sistema društvene proizvodnje. Nasuprot tome, zahtevi Henry George-a ostavljaju sadašnji način proizvodnje nedirnut, a formulisali su ih u stvari pre mnogo godina pristalice ekstremnog krila građanskih ekonomista Ricardovog pravca. Oni su takode zahtevali da država konfiskuje zemljišnu rentu.

Naravno, bilo bi neosnovano pretpostaviti da je Henry George jednom za svagda rekao svoju poslednju reč. Ali ja moram njegovu teoriju da uzimam u onom vidu u kom je nalazim.

Drugi veliki deo američkog pokreta čine *Vitezovi rada*. I za sadašnje stanje pokreta oni su, izgleda, najtipičniji, kao što su nesumnjivo i izrazito najjači deo. Moćan savez, rasprostranjen po ogromnoj teritoriji zemlje u bezbrojnim »zborovima«, u kojima dolaze do izražaja sve nijanse individualnih i lokalnih nastojanja unutar radničke klase; svi ujedinjeni u okviru jednog programa koji se odlikuje odgovarajućom neodređenošću i povezani mnogo manje svojim nerealnim statutom nego instinktivnim osećanjem da im čvrsta zbijenost oko zajedničkih ciljeva daje rang velike sile u zemlji; pravo američko paradoksalno zaodevanje najmodernijih tendencija u srednjovekovno ruho i prikriivanje najdemokratskijeg pa i najbuntovnijeg duha prividnim, ali u stvari nemoćnim despotizmom — to je slika koja se ukazuje Evropljaninu kad posmatra »Vitezove rada«. Ali ako se ne damo zbuniti pukim spoljašnjim nastranostima, onda u tome ne možemo videti ništa drugo već ogroman konglomerat silne još neprobuđene, potencijalne energije, koja se lagano ali sigurno razvija u stvarnu snagu. »Vitezovi rada« su prva nacionalna organizacija koju je stvorila američka

radnička klasa kao celina. Ma kakvo bilo njeno poreklo i njena istorija, ma kakvi bili njeni nedostaci i male nastranosti, ma kakvi bili njen program i statut—oni postoje, oni su faktički delo cele klase američkih najamnih radnika, jedina nacionalna veza koja ih ujedinjuje, koja čini da sami osećaju svoju snagu ne manje nego što je osećaju njihovi neprijatelji, koja ih prožima ponosnom nadom u buduće pobeđe. I netačno bi bilo reći da »Vitezovi rada« nisu sposobni za razvoj. Oni su u stalnom procesu razvoja i revolucionisanja; ustalasana i uzavrela masa plastičnog materijala koji traži oblik i formu odgovarajuću njegovom unutrašnjem biću. Ta forma će se naći isto onako nužno kao što istorijski razvitak, kao i razvitak prirode, ima svoje sopstvene imanentne zakone. Da li će »Vitezovi rada« tada zadržati svoje sadašnje ime, to nije važno, ali svakome ko ih posmatra sa strane biće jasno da je to sirovina od koje treba da se formira budućnost američkog radničkog pokreta, a time i budućnost američkog društva uopšte.

Treći odred čini *Socijalistička radnička partija*. To je partija samo po imenu, jer nigde u Americi ona dosad nije bila u stanju da nastupi aktivno kao politička partija. Štaviše, ona je u Americi do izvesnog stepena stran elemenat; nju su do pre kratkog vremena sačinjavali gotovo isključivo nemački doseljenici, koji govore svojim sopstvenim jezikom, a engleskim jezikom koji se govori u zemlji ne vladaju dovoljno. Ali baš zbog toga što je stranog porekla ona je naoružana iskustvom dugogodišnje klasne borbe u Evropi i razumevanjem opštih uslova emancipacije radničke klase koje u visokom stepenu nadmaša shvatanja do kojih je dosad došla radnička klasa Amerike. To je srećna okolnost za američki proletarijat, kome je time omogućeno da se koristi intelektualnim i moralnim plodovima četrdesetogodišnje borbe svojih klasnih drugova u Evropi i tako ubrza čas svoje sopstvene pobeđe. Jer, kao što je već rečeno, ne može biti sumnje u to da će definitivni program američke radničke klase morati da bude i da će biti u suštini isti kao i program koji je danas usvojila celokupna borbena radnička klasa Evrope, isti kao i program nemačko - američke Socijalističke radničke partije. Utoliko je ta partija pozvana da odigra vrlo važnu ulogu u pokretu. Ali da bi to mogla, ona se mora do kraja osloboditi svoga stranog ruha. Ona mora postati skroz naskroz američka. Ona ne može zahtevati da Amerikanci njoj pridu; kao doseljena manjina ona mora pričiti ogromnoj većini Amerikanaca rođenih u Americi. A da bi to mogli, njeni članovi moraju pre svega ovladati engleskim jezikom.

Proces stapanja tih različitih elemenata velikih masa u pokretu — elemenata koji u stvari nisu disparatni, mada su svojim različitim polaznim tačkama izolovani jedni od drugih— zahteva vremena i neće proći bez izvesnog trenja, kao što se već sada pokazuje na raznim mestima. »Vitezovi rada« se, na primer, ovde - onde u istočnim gradovima nalaze u lokalnom ratu sa organizovanim sindikalnim savezima. Ali ta vrsta trenja postoji i unutar same organizacije »Vitezovi rada«, u kojoj vidimo sve drugo samo ne mir i slogu. To nisu simptomi raspada,

koji bi kapitalistima davali povoda da se raduju. To su samo znaci da bezbrojne mase radnika, koje su prvi put pokrenute zajedničkim pravcem, još nisu našle ni odgovarajući izraz za svoje zajedničke interese, ni prikladan organizacioni oblik, ni disciplinu potrebnu za obezbeđenje pobede. Zasad su to tek prvi *masovni* odredi velikog revolucionarnog rata, okupljeni i opremljeni kao zasebne, još samostalne lokalne grupe, sve predodređene da obrazuju jednu jedinstvenu veliku armiju, ali još bez regularne organizacije i zajedničkog ratnog plana. Još se ovde - onde ukrštaju i mimoilaze kolone, koje se kreću prema istom zbornom mestu; javljaju se pometnje, razdori i sporovi, čak i opasnosti ozbiljnih sukoba. Ipak zajednica konačnog cilja potiskuje sve razmirice manjeg značaja; neće biti dugo, a rastrojani i nesložni bataljoni će se postrojiti u organizovanu liniju bojnog poretka, sa zloslutnim po neprijatelja ćutanjem pod blistavim oružjem, obezbedenu u prednjim redovima smelim čarkašima, a u zaleđu nepokolebljivom rezervom.

Postizanje tog rezultata, ujedinjavanje ovih različitih nezavisnih odreda u jednu jedinu nacionalnu radničku armiju sa zajedničkim programom — makar taj program imao i niz slabosti, samo nek je odista klasni program radnika — to je naredni krupni korak koji se mora preduzeti u Americi. Da bi se taj cilj postigao i da bi se program uskladio sa ciljem, tome niko ne može doprineti više od Socijalističke radničke partije, samo ako se odluči da se pridržava iste taktike koje su se pridržavali evropski socijalisti kad su još bili neznatna manjina radničke klase. Ta taktika je prvi put izložena u *Komunističkom manifestu* 1847. godine, sledećim rečima:

»Komunisti« — to je ime koje smo mi tada usvojili a i danas smo daleko od toga da ga odbacimo — »nisu neka posebna partija prema drugim radničkim partijama.

Oni nemaju nikakve interese odvojene od interesa celokupnog proletarijata.

Oni ne postavljaju nikakve posebne principe u koje bi hteli da ukalupe proleterski pokret.

Komunisti se razlikuju od ostalih proleterskih partija samo time što, s jedne strane, oni u različitim nacionalnim borbama proletera ističu i provode zajedničke, od nacionalnosti nezavisne interese celokupnog proletarijata, a s druge strane time što oni na različitim stupnjima razvitka, kroz koje prolazi borba između proletarijata i buržoazije, stalno zastupaju interese celokupnog pokreta.

Komunisti su dakle praktično najodlučniji, stalno napred prodirući deo radničkih partija svih zemalja; oni teoretski prednjače ostaloj masi proletarijata razumevanjem uslova, toka i opštih rezultata proleterskog pokreta...

Oni se bore za postizanje neposrednih ciljeva i interesa radničke klase, ali u sadašnjem pokretu oni ujedno zastupaju i budućnost pokreta.«

To je taktika koje se više od četrdeset godina držao veliki osnivač modernog socijalizma, Karl Marx, a s njime i ja i socijalisti svih nacija koji su saradivali s nama, to je taktika koja nas je svuda vodila pobedama i koja je dovela do toga da se u ovom momentu mase evropskih socijalista, u Nemačkoj i Francuskoj, u Belgiji, Holandiji i Švajcarskoj, u Danskoj i u Švedskoj, u Španiji i u Portugaliji, bore kao jedna jedinstvena velika armija pod jednom zastavom.

London, 26. januara 1887.

FRIEDRICH ENGELS

Prevedeno s engleskog

Predgovor nemačkom izdanju »Položaja radničke klase u Engleskoj« od 1892.

Knjiga koja se sada ponovo pojavljuje pred nemačkom publikom prvi put je izišla u leto 1845. I dobrim i slabim stranama svojim ona nosi pečat piščeve mladosti. Tada mi je bilo 24 godine; danas sam tri puta stariji, no čitajući ponovo ovaj svoj mladički rad, nalazim da nikako ne treba da se stidim zbog njega. Ja ne mislim, dakle, da s njega ni na koji način otirem taj pečat mladičkog rada. Predajem ga ponovo čitaocu u nepromenjenom obliku. Samo sam se na nekoliko nedovoljno jasnih mesta izrazio jasnije i ovde - onde dodao po neku novu kratku primedbu sa brojem (1892) koji označava godinu ovog novog izdanja.

Iz istorije ove knjige spomenuću samo da se 1885. pojavila u Njujorku u engleskom prevodu (prevodilac gospoda Florence Kelley Wischnewetzky) i da je taj prevod ponovo objavljen u izdanju Swana Sonnenscheina & Co. u Londonu 1892. Predgovor američkom izdanju čini osnovu predgovora engleskom izdanju, koji opet čini osnovu za predgovor sadašnjem nemačkom izdanju. Moderna krupna industrija tako silno izjednačuje ekonomske odnose svih zemalja u kojima je zavladala, da nemačkom čitaocu nemam da kažem gotovo ništa drugo sem onoga što sam kazao američkom i engleskom.

Stanje stvari opisano u ovoj knjizi pripada danas—bar što se Engleske tiče—najvećim delom prošlosti. Mada se to u priznatim udžbenicima ne pominje izričito, ipak kao zakon moderne političke ekonomije važi da kapitalistička proizvodnja ukoliko se više razvija utoliko se manje može držati sitničarske prakse prevara i kaišarenja, čime se odlikuju njeni raniji stupnjevi. Sitna lukavstva poljskog Jevrejina, predstavnika evropske trgovine na njenom najnižem stupnju, trikovi koji mu u njegovom zavičaju donose osobite koristi i nailaze tamo na opštu primenu, ne pomažu mu nimalo čim dođe u Hamburg ili u Berlin. Isto tako je i komisionar, pa bio on Jevrej ili hrišćanin, koji iz Berlina ili Hamburga dolazi na mančestersku berzu, razabrao, bar onedavna, da se, ako hoće jevtino da kupi predivo ili tkaninu, mora najpre osloboditi onih donekle poboljšanih, ali još uvek bednih manevara i trikova koji u njegovom zavičaju važe kao vrhunac trgovačke mudrosti. Svakako se sa napretkom krupne industrije i u Nemačkoj mnogo izmenilo, a naročito otkako je nemačka industrija doživela u

Filadelfiji svoju Jenu, posle čega je žigosano i ono staronemačko bidermajersko načelo: Ljudima može biti samo prijatno kad im se prvo pošalje dobra mustra, a potom loša roba! I stvarno te prevare i trikovi se više ne isplate na velikom tržištu, gde je vreme novac i gde se trgovački moral razvija do izvesne visine, i to ne iz težnje ka vrlini, već prosto stoga da se ne bi beskorisno traćili vreme i trud. Isto tako je bilo i u Engleskoj u pogledu odnosa između fabrikanta i njegovih radnika.

Ponovno oživljavanje proizvodnje i prometa posle krize od 1847. bilo je početak nove industrijske epohe. Ukidanje zakona o žitu i dalje finansijske reforme, koje su nužno proizlazile iz toga ukidanja, stvorili su ono što su svi želeli—slobodan prostor za razmah engleske industrije i trgovine. Ubrzo potom su otkrivena i kalifornijska i australijska zlatna polja. Kolonijalna tržišta su sve više razvijala svoju sposobnost da apsorbuju engleske industrijske proizvode. Lankaširski mehanički razboj učinio je da jednom za svagda nestanu milioni indijskih tkača. Kina se sve više otvarala. No više od svih drugih razvijala se Amerika, i to brzinom nečuvenom čak i za tu zemlju džinovskog napretka; Amerika je, to ne treba zaboraviti, u to vreme bila zapravo samo kolonijalno tržište, i to veće od svih drugih, dakle zemlja koja je izvozila sirovine, a industrijske proizvode uvozila izvana—iz Engleske.

Svemu tome treba dodati još i to da su nova saobraćajna sredstva—železnice i prekookeanski parobrodi—uveđena krajem prošlog perioda, dostigla sada internacionalne razmere i time faktički uspostavila ono o čemu se do tada samo maštalo: *svetsko tržište*. To svetsko tržište sastojalo se tada još iz izvesnog broja zemalja koje su bile pretežno ili isključivo agrarne, a grupisane oko jednog velikog industrijskog centra: Engleske. Engleska je trošila najveći deo viškova njihovih sirovina, a u zamenu za to ona je zadovoljavala najveći deo njihovih potreba za industrijskim proizvodima. Dakle, nije nikakvo čudo što je industrijski napredak Engleske bio tako kolosalan i nečuven da nam stanje iz 1844. u poređenju sa današnjim izgleda ništavno i gotovo primitivno.

Međutim, u istoj meri u kojoj se ocrtavao ovaj napredak, postajala je, na izgled, i krupna industrija moralna. U međusobnoj konkurenciji fabrikantima više nisu mogla pomoći sitna potkrađanja radnika. Posao je prerastao takva mizerna sredstva zarađivanja novca; fabrikant - milioner je imao korisnija posla nego da traći vreme na takve sitne marifetluke; takve stvari odgovarale su još samo malim ljudima, kojima je novac bio toliko potreban da su morali grabiti svaki groš ako nisu hteli da podlegnu u konkurenciji. Tako je iz fabričkih rejona nestalo truck - sistema; usvojen je zakon o desetočasovnom radnom danu i niz sitnijih reformi—sve ono što je direktno protivurečilo duhu slobodne trgovine i neobuzdane konkurencije, a što je u istoj meri konkurenciju krupnog kapitaliste činilo nadmoćnijom u odnosu na njegove slabije kolege.

Dalje. Ukoliko je industrijsko preduzeće bilo veće, ukoliko je više radnika bilo u njemu zaposleno, utoliko su veće bile štete i poslovni gubici pri svakom konfliktu sa radnicima. Stoga je s vremenom zavladao nov duh među fabrikantima, naročito među najkrupnijima. Oni se naučiše da izbegavaju nepotrebne konflikte, da se mire sa činjenicom postojanja i moći tredjuniona, pa čak i to da u štrajkovima—samo ako su započeti u zgodno vreme—nalaze odlično sredstvo za ostvarenje svojih sopstvenih ciljeva. I tako su najkrupniji fabrikanti, predašnje vojskovođe u borbi protiv radničke klase, bili sada prvi u propovedanju mira i harmonije. A za to su imali dobrih razloga.

Svi su ti ustupci pravdi i čovekoljublju bili u stvari samo sredstva da se ubrza koncentracija kapitala u mali broj ruku i da se unište manji konkurenti, koji bez pomenutih ekstraprihoda nisu mogli opstati. U rukama tog malog broja krupnih kapitalista ona sitna ceđenja iz ranijih godina ne samo što su izgubila svaku vrednost već su sada bila upravo smetnja širokom razmahu posla. I tako je sad razvitak kapitalističke proizvodnje, bar u najvažnijim industrijskim granama—jer u manje važnim to nikako nije slučaj—sam dospeo dotle da ukloni sve one manje terete koji su u ranijim godinama pogoršavali sudbinu radnika. Na taj način se sve više isticala velika istina da uzrok bede radničke klase ne treba tražiti u onim sitnim neprilikama, već u *samom kapitalističkom sistemu*. Radnik prodaje kapitalisti svoju radnu snagu za izvesnu sumu dnevno. Za manji broj časova rada on je već reprodukovao vrednost te sume. Ali po svom radnom ugovoru on mora još nekoliko časova raditi besplatno da bi ispunio svoj radni dan. Vrednost koju on proizvede za ovih još nekoliko sati viška rada, jeste višak vrednosti koji kapitalista ništa ne košta, a ipak ulazi u njegov džep. To je osnov sistema koji sve više cepa civilizovano društvo nadvoje, s jedne strane mali broj Rothschilda i Vanderbilta, sopstvenika svih sredstava za proizvodnju i sredstava za život, a s druge, na ogromnu masu najamnih radnika koji nisu sopstvenici ničeg osim svoje radne snage. A da za takav ishod stvari nije kriva ova ili ona sporednija neprilika, već jedino sam sistem—to je činjenica koju je razvitak kapitalizma u Engleskoj danas jasno osvetlio.

Dalje. Česte epidemije kolere, tifusa, boginja i drugih bolesti ubedili su britanskog buržuja u preku nužnost da svoje gradove učini zdravim ako ne želi da i on i njegova porodica padnu kao žrtve tih zaraza. Stoga su najgora zla opisana u ovoj knjizi danas uklonjena, ili bar učinjena manje upadljivim. Kanalizacija je uvedena ili popravljena, a kroz mnoge najgore među »rdavim kvartovima« prosečene su široke ulice. »Male Irske« je nestalo, a sada dolaze na red i »Seven Dials«⁽¹¹⁷⁾. Ali šta je s tim? Čitavi okruzi koje sam 1844. mogao opisati još kao gotovo idilične, sada su sa povećanjem gradova zapali u isto stanje propadanja, bede i nemogućnosti da se u njima stanuje. Svinje i gomile đubreta se doduše više ne trpe. Buržoazija je još više napredovala u veštini prikriivanja nesreća radničke klase. Ali da nije učinjen

nikakav bitni napredak u pogledu radničkih stanova, to potpuno dokazuje izveštaj kraljevske komisije »on the Housing of the Poor«¹ od 1885. Isto je tako i u svemu drugom. Policijske naredbe su učestale kao pečurke posle kiše; ali one mogu samo ograničiti bedu radnika, ukloniti je ne mogu.

No dok je Engleska prevazišla rano stanje kapitalističke eksploatacije koje sam ovde opisao, u drugim je zemljama ono tek nastalo. Francuska, Nemačka i pre svega Amerika su strašni rivali koji, kao što sam još 1844. predvideo, sve više potkopavaju industrijski monopol Engleske. Njihova industrija je mlada u poredenju sa engleskom, ali ona se razvija daleko većom brzinom nego engleska, i danas se već nalazi na istom stupnju razvitka na kojem je 1844. stajala engleska. Naročito je frapantna paralela s Amerikom. Spoljne okolnosti su za američku radničku klasu svakako drukčije, ali su ekonomski zakoni rada isti, pa otuda i rezultati, iako nisu u svakom pogledu identični, moraju ipak pripadati istoj kategoriji. Stoga i u Americi zapažamo istu borbu za kraći, zakonom utvrđeni radni dan, naročito za žene i decu po fabrikama; nalazimo tamo truck - sistem u punom procvatu i u seoskim predelima cottage - sistem, kojima se »bosses«², kapitalisti i njihovi zastupnici, služe kao sredstvom vladanja nad radnicima. Kad sam 1886. dobio američke listove sa izveštajima o velikom štrajku pensilvanskih rudara u distriktu Connelsville, učinilo mi se da čitam svoj opis štrajka ugljara u severnoj Engleskoj 1844. Ista varanja radnika lažnim merenjem; isti truck - sistem; isti pokušaj da se otpor rudara slomi poslednjim uništavajućim sredstvom kapitaliste: izbacivanjem radnika iz stanova koji pripadaju upravi rudokopa.

Ni ovde ni u engleskom izdanju ja nisam pokušao da knjigu prilagodim današnjem stanju stvari, tj. da navedem pojedine promene nastale od 1844. To nisam učinio sa dva razloga. Prvo, što bih time morao obim knjige udvostručiti. A drugo, prva sveska Marxovog *Kapitala* daje podroban prikaz položaja britanske radničke klase počev otprilike od 1865, tj. od vremena kad je britanski industrijski prosperitet dostigao svoj vrhunac. Ja bih, dakle, morao da ponavljam ono što je Marx kazao.

Teško da će biti potrebno da napominjem da se opšte teorijsko gledište ove knjige — u filozofskom, ekonomskom i političkom pogledu — nikako ne poklapa potpuno sa mojim sadašnjim gledištem. Godine 1844. još nije postojao moderni internacionalni socijalizam, koji se od tada, blagodareći pre svega i gotovo isključivo Marxovim postignućima, razvio u nauku. Moja knjiga predstavlja jednu fazu njegovog embrionalnog razvitka. I kao što čovečji embrion u najranijim stupnjima svog razvitka još uvek reprodukuje škrge naših predaka, riba, tako i ova knjiga svuda odaje tragove porekla modernog socijalizma od jednog od njegovih predaka — nemačke klasične filozofije. Tako

¹ o stanovima siromašnih — ² poslodavci

sam veliku važnost polagao—naročito u zaključku—na tvrđenje da komunizam nije samo partijska doktrina radničke klase već i teorija čiji je krajnji cilj oslobođenje celog društva, pa i kapitalista, iz sadašnjih skučenih odnosa. Ovo je u apstraktnom smislu tačno, ali u praksi ispada većinom gore nego beskorisno. Dokle god posedničke klase ne samo da nemaju nikakve potrebe za oslobođenjem, već se svim silama čak suprotstavljaju oslobođenju radničke klase, dotle će radnička klasa biti prinuđena da socijalni prevrat sama priprema i sprovodi. Francuski buržuj su 1789. oslobođenje buržoazije isto tako proglašavali za emancipaciju celokupnog ljudskog roda; ali plemstvo i sveštenstvo nisu hteli to da uvide; ovo tvrđenje se—mada je tada bilo neosporna, apstraktna, istorijska istina ukoliko se odnosilo na feudalizam—izvrglo uskoro u голу sentimentalnu frazu i sasvim iščezlo u ognju revolucionarne borbe. I danas ima ljudi koji sa svoga višeg, nepartijskog stanovišta propovedaju radnicima nekakav uzvišeni socijalizam koji stoji iznad svih klasnih suprotnosti i klasnih borbi. Ali to su ili novajlije koje imaju još mnogo da uče, ili pak najgori neprijatelji radnika, vuci u ja-gnjećoj koži.

U knjizi je rečeno da jedan periodični ciklus velikih industrijskih kriza traje pet godina. Tako je bar izgledalo sudeći po toku događaja od 1825. do 1842. Ali istorija industrije od 1842. do 1868. je dokazala da su stvarni periodi desetogodišnji, da su međukrise bile sekundarne prirode, i da su od 1842. sve više iščezavale. Od 1868. stanje stvari se opet promenilo; ali o tome docnije.

Nisam hteo da se upuštam u to da iz knjige izbacujem mnoga proricanja, naročito proricanja o predstojećoj socijalnoj revoluciji u Engleskoj, koju sam u svome mladičkom žaru video u bliskoj budućnosti. Nemam razloga da sebe i svoj rad predstavim boljim nego što smo u stvari tada bili. Čudnovato je ne to što se mnoga od tih proricanja nisu ostvarila, već to što su se tako mnoga ostvarila, i što je posle toga, usled kontinentalne, a naročito američke konkurencije, zaista nastupio kritičan položaj engleske industrije koji sam ja onda predvideo svakako u suviše bliskoj budućnosti. U tom pogledu obavezan sam da knjigu dovedem u sklad sa današnjim stanjem stvari. To činim unoseći ovamo članak koji se pojavio u londonskom »Commonwealu« od 1. marta 1885. na engleskom, a na nemačkom jeziku u listu »Die Neue Zeit«, od juna iste godine (sveska 6).

»Pre četrdeset godina Engleska je stajala pred krizom koja je, kako je po svemu izgledalo, mogla biti rešena samo nasilnim putem. Silan i brz razvitak industrije daleko je prestizao širenje spoljnih tržišta i porast potražnje. Svake desete godine tok proizvodnje je bio nasilno prekidan opštom trgovinskom krizom, za kojom je, posle dugog perioda hronične depresije, dolazilo kratko vreme od nekoliko godina prosperiteta, koje se svaki put iznova završavalo grozničavom hiperprodukcijom i najzad novim krahom. Kapitalistička klasa je gromoglasno zahtevala slobodnu trgovinu žitom i pretila je da će je izvojevati vra-

ćanjem izgadnelog gradskog stanovništva u seoske predele, odakle je i došlo; ali, kako je John Bright rekao: „slaćemo ih ne kao siromahe koji prose hleba, nego kao armiju koja će zasesti u neprijateljske oblasti“. Radničke mase u gradovima zahtevale su učešće u političkoj vlasti — Narodnu povelju; u tome ih je potpomagala većina sitne buržoazije, a jedina razlika između nje i radnika bila je u tome da li će se ta Povelja nasilno izvojevati ili će biti provedena zakonskim putem. Tada je nastupila trgovinska kriza od 1847. i glad u Irskoj, a s njima i izgled na revoluciju.

Francuska revolucija od 1848. spasla je englesku buržoaziju. Socijalističke proklamacije pobedonosnih francuskih radnika zaplašile su englesku sitnu buržoaziju i dezorganizovale pokret engleskih radnika, koji je delao u uskim, ali više neposredno praktičnim granicama. Baš u momentu kad je trebalo da razvije svu svoju snagu, čartizam je, pre nego što će 10. aprila 1848. pretrpeti spoljni krah, pretrpeo unutrašnji krah. Politička delatnost radničke klase potisnuta je u pozadinu. Kapitalistička klasa je pobedila na celoj liniji.

Parlamentarna reforma od 1831. predstavljala je pobedu celokupne kapitalističke klase nad zemljoposedničkom aristokratijom. Ukidanje carina na žito bila je pobeda *industrijskih* kapitalista ne samo nad krupnim zemljoposedima već i nad onom frakcijom kapitalista čiji su interesi bili više ili manje identični ili povezani s interesima zemljoposeda: nad bankarima, berzijancima, rentijerima itd. Slobodna trgovina značila je preobražaj celokupne unutrašnje i spoljne finansijske i trgovinske politike Engleske u skladu s interesima industrijskih kapitalista, klase, koja je sada zastupala naciju. I ta klasa se dade ozbiljno na posao. Svaka smetnja industrijskoj proizvodnji bila je nemilosrdno uklanjana. Carinska tarifa i ceo poreski sistem bili su iz osnova preokrenuti. Sve je bilo potčinjeno jednom jedinom cilju, ali cilju koji je bio od presudne važnosti za industrijske kapitaliste: pojevtinjanju svih sirovina, a naročito životnih namirnica za radničku klasu; proizvodnji sirovina i održavanju radničke najamnine na niskom nivou, iako još ne i sniženju te najamnine. Engleska je imala da postane „svetska radionica“; sve ostale zemlje trebalo je da budu za Englesku ono što je Irska već bila — tržište za njene industrijske proizvode i izvori sirovina i životnih namirnica. Engleska, veliki industrijski centar agrarnog sveta, sa sve većim brojem trabanata koji proizvode žito i pamuk i koji se kreću oko industrijskog sunca. Kakva divna perspektiva!

Industrijski kapitalisti su išli ka ovom svom velikom cilju rukovođeni svojim snažnim, zdravim razumom i prezirući tradicionalne principe, što ih je uvek odlikovalo od njihovih filistarskih konkurenata na Kontinentu. Čartizam je bio u agoniji. Ponovni procvat proizvodnje i prometa koji je bio prirodan i gotovo sam po sebi razumljiv posle kraha od 1847. pripisivan je isključivo slobodnoj trgovini. Usled tih dveju okolnosti engleska radnička klasa je postala politički privesak „velike liberalne partije“, partije kojom su rukovođili fabrikanti. To

jednom stečeno preimućstvo trebalo je ovekovećiti. A iz snažne opozicije čartista, ne prema slobodnoj trgovini, već prema pretvaranju slobodne trgovine u jedino životno pitanje nacije, fabrikanti su shvatili, i to iz dana u dan sve više, da buržoazija nikada ne može bez pomoći radničke klase zadobiti potpunu društvenu i političku vlast nad nacijom. I tako se uzajamni odnos između ovih dveju klasa postepeno menjao. Fabričke zakone, koji su nekad bili bauk za sve fabrikante, sada su ti fabrikanti ne samo drage volje izvršavali, već su ih proširili više ili manje na celu industriju. Tredjunione, još do nedavna proglašavane delom davola, fabrikanti su sada mazili i protežirali kao sasvim opravdane organizacije i kao korisno sredstvo za širenje zdravih ekonomskih teorija među radnicima. Čak i štrajkovi, koji su pre 1848. bili anatemisani, smatrani su sada u izvesnim prilikama vrlo korisnim, naročito kad su ih u zgodno vreme gospoda fabrikanti sami izazivali. Od zakona koji su radniku oduzimali ravnopravnost sa njegovim poslodavcem ukinuti su bar oni koji su izazivali najveće negodovanje. Pa i ona nekada tako strašna Narodna povelja postade sada uglavnom politički program istih onih fabrikanta koji su joj se do poslednjeg časa suprotstavljali. Zakonskim putem je *ukinut izborni cenzus* i *uvedeno tajno glasanje*. Parlamentarne reforme od 1867. i 1884. već su se jako približile *opštem pravu glasa*, bar u onom obliku u kojem ono postoji sada u Nemačkoj; projekat o izbornim okruzima koji sada razmatra parlament, stvara *jednake izborne okruge*, bar ne manje jednake nego što su u Nemačkoj ili u Francuskoj. Kao nesumnjive tekovine najbliže budućnosti u izgledu su *poslaničke dnevnice* i smanjeno trajanje poslaničkog mandata, ako ne čak i *izbori za parlament svake godine*; pa ipak ima ljudi koji kažu da je čartizam mrtav.

Revolucija od 1848, kao i neke od njenih prethodnica, imala je čudnovatu sudbinu. Isti oni ljudi koji su je ugušili, postali su, kako je obično govorio Karl Marx, izvršioци njenog testamenta. Louis Napoléon je bio prinuđen da stvori jedinstvenu i nezavisnu Italiju, Bismarck je bio prinuđen da izvrši prevrat svoje vrste u Nemačkoj i vrati izvesnu nezavisnost Ugarskoj, a engleskim fabrikantima ne preostaje da učine ništa bolje već da Narodnoj povelji daju silu zakona.

Posledice tog gospodstva industrijskih kapitalista bile su za Englesku u početku zadivljujuće. Poslovi su oživelili i uzeli takve razmere kakve su bile nečuvene čak i u toj kolevci moderne industrije. Sva ranija kolosalna dela pare i mašine bila su ništavna u poređenju sa silnim poletom proizvodnje za ovih dvadeset godina od 1850. do 1870. sa silnim ciframa izvoza i uvoza, sa bogatstvom koje se gomilalo u rukama kapitalista i sa ljudskom radnom snagom koja se koncentrisala u džinovskim gradovima. Taj napredak je, istina, bio prekidan kao i ranije periodičnim krizama posle svakih deset godina; 1857. kao i 1866; ali su ta nazadovanja smatrana prirodnim neizbežnim pojavama koje se moraju podneti i koje će se najzad ipak vratiti u normalan tok.

A položaj radničke klase u tim periodima? Za neko vreme bilo

je poboljšanja, čak i za široku masu. Ali je toga poboljšanja uvek nestajalo usled pritanja velike mase besposlenih rezervi radnika, usled neprestanog istiskivanja radnika novim mašinama i usled doseljavanja poljoprivrednih radnika, koje su sada takođe sve više potiskivale mašine.

Stalno poboljšavanje položaja postoji samo kod dva zaštićena dela radničke klase. Prvi deo čine fabrički radnici. Zakonsko ustanovljenje jednog bar srazmerno razumnog, normalnog radnog dana u njihovu korist, relativno je popravilo njihovu telesnu konstituciju i dalo im moralnu nadmoćnost, pojačanu uz to i njihovom lokalnom koncentracijom. Njihov položaj je nesumnjivo bolji nego pre 1848. Najbolji dokaz za to je taj što su od deset štrajkova koje su oni imali devet izazvali sami fabrikanti, i u svome sopstvenom interesu, kao jedino sredstvo za ograničavanje proizvodnje. Nikada nećete uspeti u tome da se svi fabrikanti slože da skrate vreme rada, ma koliko im proizvođa ostalo neprodato. Ali navedite radnike na štrajk, i kapitalisti do poslednjeg zatvaraju svoje fabrike.

Drugi deo čine veliki Trade Unions. To su organizacije takvih grana proizvodnje u kojima se može primeniti samo rad *odraslih muškaraca* ili u kojima on bar preovlađuje. Ni konkurencija rada žena i dece, ni mašine nisu do sada bile u stanju da slome njihovu organizovanu snagu. Mašinbravari, drvodeljci i stolari, građevinari, svaki za se su tako jaka sila da se mogu, kao što to čine građevinari, uspešno usprotiviti uvođenju mašina. Njihov položaj se nesumnjivo znatno poboljšao od 1848; najbolji dokaz za to je taj što su već više od petnaest godina ne samo njihovi poslodavci zadovoljni njima već su i oni zadovoljni svojim poslodavcima. Oni čine aristokratiju radničke klase; oni su najzad uspeli da sebi izvojuju relativno udoban položaj i taj položaj akceptiraju kao konačan. Oni su uzor radnici gospode Leonea Levija i Giffena (a i poštenjakovića Luja Brentana), i stvarno su oni prekrasni ljudi, s kojima može pregovarati svaki razuman kapitalist napose i kapitalistička klasa uopšte.

Ali što se tiče velike mase radnika, nivo njihove bede i životne neobezbeđenosti danas je isto onako nizak kao i pre, ako ne i niži nego što je ikad bio. Istočni kraj Londona je sve veća bara već ustaljene gladi, bede i očajanja kad su radnici bez posla, a fizičke i moralne degeneracije kad su zaposleni. Isto je tako i u svima ostalim velikim gradovima, izuzimajući tu samo privilegovanu manjinu radnika; a tako je i po manjim gradovima i agrarnim rejonima. Zakon po kome se vrednost radne snage ograničava cenom nužnih sredstava za život, i drugi jedan zakon, po kojem se prosečna cena radne snage po pravilu određuje minimumom tih sredstava za život — oba ta zakona dejstvuju na radnike neodoljivom snagom automatske mašine, koja ih gnječi svojim točkovima.

Takav je, eto, položaj stvoren politikom slobodne trgovine od 1847. i dvadesetogodišnjim gospodstvom industrijskih kapitalista.

Ali tada je nastupio obrt. Za krizom od 1866. došlo je u stvari kratko i neznatno oživljavanje proizvodnje i prometa oko 1873, ali ono nije trajalo dugo. Mi u stvari nismo doživeli nikakvu potpunu krizu u doba kad je ona već mogla nastupiti, 1877. ili 1878, ali zato sve do 1876. živimo u jednom hroničnom zastoju svih glavnih grana industrije. A nikako da nastupi ni potpuni krah, ni davno očekivano vreme industrijskog poleta, a mi verujemo da ga s pravom možemo očekivati kako pre tako i posle kraha. Ubistvena depresija, hronična prezasićenost svih tržišta proizvodima svih grana industrije, eto to je stanje u kojem živimo već gotovo deset godina. Otkuda to?

U osnovi teorije o slobodnoj trgovini bila je pretpostavka da Engleska treba da bude jedini veliki industrijski centar agrarnog sveta, a činjenice su potpuno opovrgle tu pretpostavku. Uslovi moderne industrije, parna snaga i mašine, mogu se stvoriti svuda gde ima goriva, naročito uglja, a uglja imaju sem Engleske i druge zemlje: Francuska, Belgija, Nemačka, Amerika, pa i Rusija. I ljudi u ovim zemljama nisu smatrali da je u njihovom interesu da se pretvore u gladne irske zakupce jedino zato da bi slava i bogatstvo engleskih kapitalista bili veći. Oni otpočeše da fabrikuju ne samo za sebe već i za ostali svet, a posledica toga bilo je to da je industrijski monopol koji je Engleska imala punih sto godina za sva vremena slomljen.

Ali industrijski monopol Engleske je stožer postojećeg engleskog društvenog sistema. Čak i onda kad je taj monopol postojao tržišta nisu mogla da rastu uporedo sa sve većom produktivnošću engleske industrije; posledica toga bile su krize posle svakih deset godina. A nova tržišta su sada svakog dana sve ređa, tako da se već i crncima u Kongu mora naturati civilizacija, koja im pritiče u obliku mančesterskog pamučnog platna, stafordširskih ćupova i birmingemskih metalnih proizvoda. A šta će biti kada se kontinentalna, a naročito američka roba počne u sve većoj meri izvoziti, kad se lavovski deo snabdevanja sveta robom, koji sada još pripada engleskim fabrikama, bude iz godine u godinu sve više smanjivao? Odgovori na to, slobodna trgovino, ti univerzalno sredstvo!

Ja nisam prvi koji ukazuje na to. Još 1833, na skupštini Britanske asocijacije u Southportu, gospodin Inglis Palgrave, predsednik ekonomske sekcije Asocijacije kazao je bez uvijanja da su dani velikih profita u Engleskoj prošli i da je u daljem razvoju raznih krupnih industrijskih grana nastupila pauza. Moglo bi se gotovo reći da Engleska već prelazi u stanje u kojem više neće biti daljeg napretka.

Ali čime će se sve to svršiti? Kapitalistička proizvodnja *ne može* stajati u mestu; ona mora rasti i širiti se ili propasti. Već samo to ograničenje lavovskog udela Engleske u snabdevanju svetskog tržišta robom izaziva zastoj, bedu, suvišak kapitala na jednoj strani i suvišak nezaposlenih radnika na drugoj. A šta će tek biti kad sasvim prestane prirast godišnje proizvodnje? Tu je Ahilova peta kapitalističke proizvodnje. Nužnost neprestanog širenja jeste njen bitni životni uslov, a to nepres-

tano širenje postaje sada nemoguće. Kapitalistička proizvodnja ulazi sada u ćorsokak. Svaka godina vodi Englesku sve bliže alternativni: ili će propasti nacija ili kapitalistička proizvodnja. Šta će se od tog dvoga desiti?

A radnička klasa? Kad se ona čak i u vreme nečuvanog poleta trgovine i industrije od 1848. do 1868. nalazila u tako velikoj bedi, kad je čak i tada velika masa radnika doživljavala u najboljem slučaju samo privremeno poboljšanje svoga položaja, dok je samo jedna mala, privilegovana, zaštićena manjina osetila trajno poboljšanje, kako li će tek biti kad se taj sjajni period sasvim završi, kad se sadašnja teška stagnacija počne ne samo povećavati već kad ovo stanje sve većeg smrtonosnog pritiska postane stalno, normalno stanje engleske industrije.

Istina je u sledećem: Dokle god je trajao industrijski monopol Engleske, dotle je i engleska radnička klasa do izvesnog stepena imala svoj udeo u prednostima toga monopola. Te prednosti su bile vrlo nejednako podeljene među radnicima; privilegovana manjina je gutala najveći deo, ali je i velika masa dobijala s vremena na vreme svoj deo. i to je razlog što sa nestankom ovenizma u Engleskoj nikako nije bilo socijalizma. Sa krahom monopola engleska radnička klasa će izgubiti taj privilegovani položaj. Jednog dana će se ona u celini — ne izuzimajući tu ni privilegovanu i vodeću manjinu — naći na istom nivou sa radnicima ostalih zemalja. A to je razlog što će se u Engleskoj ponovo javiti socijalizam.*

Toliko članak od 1885. U predgovoru engleskom izdanju od 11. januara 1892. nastavio sam:

»Ovom opisu stanja stvari, kako mi je ono izgledalo 1885, imam samo nešto malo da dodam. Izlišno je reći da danas zaista, 'opet ima socijalizma u Engleskoj'; i to veoma mnogo: socijalizma svih nijansi, socijalizma svesnog i nesvesnog, socijalizma u prozi i u stihu, socijalizma radničke klase i srednje klase. Jer doista, taj užas nad užasima, socijalizam, ne samo što je postao mnogopoštovan, nego oblači već i društvenu toaletu i dembeliše nemarno zavaljen na salonskom divanu za ćaskanje. To još jednom dokazuje kako je neizlečiva nestalnost onog strahovitog despota dobrog društva: javnog mnjenja srednje klase; to još jednom opravdava preziranje koje smo mi socijalisti prošle generacije uvek osećali prema tom javnom mnenju. Ali inače, mi nikako nemamo razloga da se tužimo na taj novi simptom.

Međutim, ono što je za mene mnogo važnije od te trenutne mode da se u buržoaskim krugovima razmeću nekim razvodnjenim socijalizmom, a što je važnije nego i napredak koji je socijalizam u Engleskoj uopšte učinio, jeste buđenje istočnog dela Londona. Ovaj neizmerni logor bede nije više ustajala bara kao što je to bio još pre šest godina. Istočni London je stresao sa sebe ono mrtvo očajanje; on se opet vraćao životu i postao zavičaj 'Novog unionizma', tj. organizacije široke mase 'nekvalifikovanih' radnika. Može ta organizacija u izvesnom pogledu uzimati na se i oblik starih unija 'kvalifikovanih' radnika;

ona se po svome karakteru ipak bitno razlikuje od njih. Stare unije čuvaju tradiciju vremena u kome su osnovane; one sistem najamnog rada smatraju kao jednom za svagda dat, konačan fakt, koji one u najboljem slučaju mogu samo nešto ublažiti u interesu svojih članova. Nove unije su, naprotiv, osnovane u vreme kad je vera u večnost sistema najamnog rada bila već silno pokolebana. Njihovi osnivači i pokretači su bili ili svesni ili sentimentalni socijalisti; mase koje su im pricale i u kojima počiva njihova snaga bile su sirove, zapuštene, od radničke aristokratije prezrene. Ali te mase imaju jedno neizmerno preimućstvo: njihov duh je kao još neobrađeno zemljište sasvim slobodan od nasleđenih buržoaskih predrasuda prema kojima se gajio ‚respekt‘, a koje su izazivale zbrku u glavama bolje situiranih ‚starih unionista‘. I tako sada vidimo kako te nove unije svuda uzimaju u svoje ruke vodstvo radničkog pokreta i sve više zauzdavaju bogate i ohole ‚stare‘ unije.

Nesumnjivo je da su predstavnici istočnog Londona činili i kolosalne pogreške; ali su pogreške činili i njihovi protivnici, njih i danas čine doktrinarni socijalisti, koji prezrivo odmahuju kad im se oni spomenu. Jedna velika klasa kao i velika nacija ne uči se nikad brže nego na posledicama sopstvenih pogrešaka. Pa i pored svih mogućih pogrešaka u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti buđenje istočnog dela Londona ostaje jedan od najvećih i najplodnijih događaja ovog fin de siècle-a¹, i ja se radujem i ponosim što sam to doživio.«

Otkako su ovi redovi napisani pre šest meseci, engleski radnički pokret je opet učinio jedan korak napred. Izbori za parlament obavljani pre nekoliko dana stavili su do znanja, i to u svim oblicima, obema zvaničnim partijama, i konzervativcima i liberalima, da od sada imaju da računaju i sa jednom trećom partijom, radničkom partijom. Ta radnička partija se tek formira; njeni elementi se još bave oslobađanjem od tradicionalnih predrasuda svakojake vrste — buržoaskih, staro-sindikálnih, pa čak i doktrinarno-socijalističkih — da bi se najzad svi mogli naći na jednom zajedničkom tlu. Pa ipak je instinkt koji ih okuplja bio već i sada tako jak, da je dao Engleskoj do sada nečuvane izborne rezultate. U Londonu su dva kandidata bili radnici koji su se otvoreno izjasnili kao socijalisti; liberali se nisu usudili da istaknu svoga protivkandidata i tako oba socijalista prodeše sa ogromnom i neočekivanom većinom glasova. U Middlesbrough-u je kandidat radnika nastupio protiv jednog liberala i jednog konzervativca i pored obojice izabran; naprotiv, oni novi radnički kandidati koji su bili u savezu sa liberalima pretrpeli su poraz svi sem jednoga. Od dosadašnjih takozvanih radničkih zastupnika, tj. ljudi kojima se oprašta to što su radnici, jer i oni sami to rado utapaju u okean svog liberalizma, najznačajniji zastupnik starog unionizma, Henry Broadhurst, sjajno je propao zato što se izjasnio protiv osmočasovnog radnog dana. U dva izborna okruga u Glazgovu, u jednom izbornom okrugu Salforda,

¹ kraja stoleća

i još u više drugih kandidovali su se nezavisni radnički kandidati nasuprot kandidatima obeju starih partija; oni, istina, nisu izabrani, ali nisu izabrani ni liberalni kandidati. Jednom rečju, u mnogim velegradskim i industrijskim izbornim okruzima radnici su odlučno prekinuli sve veze sa obema starim partijama i time postigli takve direktne ili indirektne uspehe kakve do sada nisu imali ni u jednim izborima. Stoga je radost među radnicima neopisiva. Prvi put su videli i osetili šta oni sve mogu ako svoje izborno pravo iskoriste u interesu svoje klase. Pogrešna vera u 'veliku liberalnu partiju', koja je skoro četrdeset godina vladala engleskim radnicima, slomljena je. Oni su na očiglednim primerima uvideli da su oni, radnici, odlučujuća sila u Engleskoj, samo ako oni to hoće i ako znaju šta hoće; a izbori od 1892. su bili početak te volje i toga znanja. Za ostalo će se pobrinuti radnički pokret na Kontinentu; Nemci i Francuzi, koji u parlamentima a i u lokalnim većima imaju već tako mnogo predstavnika, svojim daljim uspesima će već u dovoljnoj meri podržavati takmičarski polet Engleza. I kad se ne više u dalekoj budućnosti ispostavi da taj novi parlament ne može da otpočne ništa sa gospodinom Gladstone-om, kao ni gospodin Gladstone sa tim parlamentom, tada će i engleska radnička partija biti dovoljno organizovana da učini kraj igri obeju starih partija koje smenjuju jedna drugu u vladi i time ovekovečavaju vladavinu buržoazije.

London, 21. jula 1892.

F. ENGELS

[Engelsove napomene
uz ispise iz nekih pročitanih dela^[118]]

G. R. Porter, *The Progress of the Nation, in its various Social and Economical Relations, from the Beginning of the Nineteenth Century to the Present Time*. London, Charles Knight and Co., Vol. III, 1843.

Uz glavu V, odeljak o porezu na duvan, Engels primećuje:

Ovde je najinfamnija eksploatacija radnika.

Uz odeljak o papiru:

Potražnja ove vrste pokazuje veliki porast civilizacije.

Odeljak o sapunu Engels sažima na sledeći način:

Sapun. Pošto se mnogo upotrebljava u fabrikama, porasla je potrošnja od 1801. do 1841. od 52 mil. na 170 mil.; ali dok je 1801. bilo u pogonu 624 registrovana proizvođača sapuna, 1841. ih je bilo samo 344; ta centralizacija kapitala i industrije je gosp. Porteru neobjašnjiva.

Section VI, Accumulation. Chap. II, odeljak o Saving Banks¹; Engels sažima statistiku ulagača po zanimanju:

Savings Banks. Šta one treba da znače pokazuje mančesterska i salfordska Bank for savings²—od 15 000 depositors³ 3 000 su domestic servants⁴, 7 od 8 females⁵, 1 500 clerks, shopmen, warehousemen etc. 3 000 minors⁶, dakle polovina je tuđa industrijskom proletarijatu, a na taj broj dolazi još 1 300 professional teachers, artists, tradesmen and small shopkeepers, farmers, gardeners etc. and 1 800 of description not specified⁷—dakle 10 600 ili najmanje, poslednjih 1 800 in due proportions divided⁸, 9 800 van stvarnog proletarijata, a 5 200 onih proletera kojima je ova stvar stvarno namenjena.

¹ štedionice — ² banke za štednju — ³ ulagača — ⁴ sluge — ⁵ žene — ⁶ 1500 su pisari, trgovački pomoćnici, nadzornici etc. 3000 maloletnici, ... — ⁷ 1300 profesionalnih učitelja, artista, trgovaca i sitnih trgovaca, farmera, vrtlara etc. a 1800 nije specificirano — ⁸ 1800 podeljeno u odgovarajućoj srazmeri

Section VII, Moral Progress. Chap. II, Crime; izvodi iz ovog poglavlja su iscrpnije detaljizirani, oni daju pojedinosti o Krivičnom zakoniku, razvoju krivičnog prava, stepenu obrazovanja kažnjenika itd. O Peelovim izmenama u Krivičnom zakoniku Engels primećuje:

Istovremeno je licemer Peel, međutim, pustio da prode zakon kojim se sudija opunomoćuje *ne da donese smrtnu presudu, nego samo da je registruje* (to record), kako se ne bi izgubio lepi efekat crne toge i čitava stvar postala sramna. Posle toga, 1826-28, Peel je mešetario s kvantitetom iznosâ krađa koji čine capital offence¹ i usudio se da se hvališe da *on nije kreirao nijedno novo krivično delo*.

Chap. III, Manners²; u izvodima se opširno obrađuju pijanstvo i razvrat, »prljave knjige«, pornografske pesme itd.

Chap. IV, Education; odeljak o dužnosti vlade da se brine o obrazovanju naroda, sažima Engels na ovaj način:

Sada Porter nadugačko i naširoko priča o prednostima redovnog obrazovanja koje bi radničkoj klasi dalo sredstva da prede u buržoaziju i koje bi je podučilo da su loša vremena neizbežno zlo, koje proizlazi iz nužnih uzroka koji se ne mogu kontrolisati, a ne iz ekonomskog sistema koji je povoljan za vladajuće bogate klase.—Obrazovanje bi ih zadržalo od pobune, učinilo sigurnim pred demagoškim zavodnjem i ukazalo im da oni ne mogu učiniti ništa bolje nego da se priključe opštem *laissez faire*³ i da tiho skapavaju od gladi if they have no work⁴.

Chap. V, odeljak o novinama; o Porterovom stavu prema radničkoj štampi Engels primećuje:

Ranije Stamp duty of 4 d on every newspaper sheet⁵, dakle, veoma skupo. Posle Reformbilla tražili su radnici i novine, i mnoge su, uprkos svih policijskih postupaka protiv njih i prireza, štampane na nežigovanom papiru—većinom radikalni i jarosni listovi, koje Porter veoma grdi—jer ti su krijumčari doduše sposobni da se reše neekonomskog poreza, ali talenat i znanje im gosp. Porter mora poreći.

Section VIII, Colonies and Foreign Dependencies.⁶ Chap. II, Europe; o Jonskim ostrvima Engels primećuje:

I Jonska ostrva su dobila odgovarajući ustav. Predstavničko telo se bira od Nobles⁷, koji se ne smeju baviti nikakvom trgovinom ili poslovima—engleski čifta, izgleda, ipak respektuje lukave Grke.

¹ krivično delo — ² Moral — ³ slobodna konkurencija — ⁴ ako nemaju posla — ⁵ obaveza da se stavi porez od 4 penija na svaki tabak novina — ⁶ kolonije i zavisne teritorije — ⁷ plemića

Thomas Tooke, *A History of Prices, and of the State of the Circulation, from 1793 to 1837*; Preceded by a brief Sketch of the State of the Corn Trade in the last two Centuries. Vol. II. London, 1838. IV, 420 p.

Chap. VI, Section IV; kratak Engelsov kritički osvrt:

Gosp. Tooke tvrdi da su radnici u toku krize bili u sasvim dobrom položaju jer najamnina nije padala tako brzo kao proizvodi (kako je to bilo moguće? krize obično dolaze preko noći)—naravno, žalili su se da je depresija fabrika mnoge izbacila na ulicu (onda je morala pasti i najamnina), da je otpuštanje mnogih vojnika i mornara i ostalih koji su bili angažovani u ratu povećala međusobnu konkurenciju radnika, ali ipak ima dovoljno podataka koji govore that the great bulk of working classes were in an improved state compared with that of 1811/12. Very doubtful¹.

Section VIII; u vezi sa State of the Circulation za 1814- 1818. Engels primećuje:

Sva kretanja trgovine u ovo doba pripisuju se izvesnoj ograničenoj, ali često-- naročito u to doba često--vrsti cirkulacije i nekoj misterioznoj depresiji novca.

Chap. VII, Sect. II, The Markets of Commodities² 1812- 1822; Engelsova glosa:

Naročito u prvoj polovini godine 1819. ovi snažni bankroti i opšta oskudica kredita i depresija *doux commerce*³. Takve lumpenkrize, kao te od 1816. i 19, kad je jedno malo tržište kao što je kontinentalno svojom zasićenošću deranžiralo celu Englesku ili kad je *commerce*⁴ na svoju ruku, nezavisno od industrije, mogla proizvesti krizu, sada su ipak vrlo daleko iza našeg vremena.

Chapter VIII, Section III, State of Markets from 1823 to 1825⁵; mesto: »There then arose an impression that all purchases of goods were likely to answer. This impression was encouraged, if not produced, by the recommendations of the brokers to those to whom they had access«⁶ interpretira Engels ovim rečima:

Postepeno se došlo do uverenja da sve cene moraju rasti i špekulisalo se in omnibus rebus⁷ i quibusdam allis⁸. Mešetari su činili što god su mogli da bi oživelili posao i eksploatisali su sve njima dostupne buržuje.

¹ da je veliki deo radničke klase bio u boljem položaju u poređenju s onim od 1811 - 1812. Veoma sumnjivo. — ² Tržište robā — ³ krotke trgovine — ⁴ trgovina — ⁵ Stanje tržišta od 1823. do 1825. — ⁶ Pojavila se onda impresija da bi se lako moglo odgovoriti svakoj potražnji robe. Tu su impresiju podržavale, ako je nisu i proizvele, preporuke mešetara onima kod kojih su oni dolazili. — ⁷ sa svim i svačim — ⁸ i još nekim stvarima

Iz istog odeljka notira Engels sledeće mesto sa međupitanjem:

Kao i 1808 - 9, 1816 - 17. i 1839. godine, male zalihe prouzrokuju preterano verovanje u porast potrošnje i ograničenje supplies¹, zbog čega je došlo do velikih kupovina u inostranstvu radi uvoza, a te kupovine napolju prouzrokovale su tako visoke cene, da bi već i one same bile dovoljne da ponovo smanje unutrašnju potrošnju. Uz to su male zalihe ovde i špekulacije na njima prouzrokovale poboljšanje inozemnih tržišta za englesku manufakturnu robu (? nije li to bilo nezavisno ili čak uzrok?) i zbog toga je došlo do preteranih narudžbi iz inostranstva i do preterane špekulacije.

Chap. VIII, Section VI; Engels daje sledeći uvod:

Sect. 6. Kriza u akcijama i fondovima. U proleće 1825. se međutim pokazala sva ravnodušnost kapitalista prema tome da ulože svoj novac u ovu špekulaciju i uz to su se pronela tačnija obaveštenja o izgledima većine projekata.

Chap. X, Section II, State of Trade² 1833-1835; u vezi sa jednom statistikom nadnica onih finopredilaca koji su se specijalizovali za konac broj 180 i 200 Engels primećuje:

NB. ovo su [nadnice] finopredilaca, koji imaju svoje moćne Trades Unions i koje nijedan selfacting³ ne može sebi priuštiti.

Uz Tooke-ov rezime perioda 1833-1837. Engels dodaje:

U celini, kriza od 1837. navodno nije bila tako strašna kao ona od 1824. zato što nije bila tako surova i više je pogodila civilizovane, ne toliko od prirodne produkcije zavisne grane, novčanu špekulaciju, špekulaciju akcijama i industrijsku proizvodnju, i zato što njega interesuje samo masa *buržoazije*, koja je time pogodena.

On Combinations of Trades. London, James Ridgway, 169, Piccadilly. 1834. 94 p.

Citiramo sledeće mesto sa Engelsovom primedbom:

In proportion as skill and labour became of less value, the upper class of operatives (i. e. the better paid ones), *besides redoubling their exertions*, and bringing industry to its present unrivalled efficiency, were led to seek protection in combinations⁴ (p. 14). Prirodna posledica toga je bilo i to da je nadnica postala ujednačenija.

¹ ponude — ² Stanje proizvodnje — ³ koji sam radi — ⁴ Ukoliko je kvalifikaciji i radu padala vrednost, utoliko je gornji sloj radnika (tj. oni bolje plaćeni), i pored toga što je udvostručavao svoje napore i industriji dao njezinu sadašnju nedostižnu moć, bio primoravan da traži zaštitu u udruživanju.

1779¹ combination laws re-enacted². Industrija pamuka, koja nije potpadala pod statute 5. Eliz.³, tada je brzo rasla i trpela *od početka zbog radničkih udruženja*, whilst its uninterrupted prosperity might have induced a suspicion that their effects were not so mischievous as interested people represented⁴. Zaključak da Trade Unions daju dokaz o tome koje je vrste bio ovaj prosperitet, gospodinu [autoru] i Co. naravno ne pada na pamet. Tako 39 i 40 Geo. 3, c. 106, kojim je uklonjen jedan raniji statut (onaj od 79??), ali samo da bi ponovo sa dodacima postao enacted⁵ i da bi se okrenuo uglavnom protiv Trades Unions.

Sledeća polemička glosa odnosi se na str. 20-22 brošure: Zatim on tvrdi da zbog različitih proizvodnih troškova raznih fabrika one lošije postavljene mogu davati nižu nadnicu od onih bolje postavljenih, kao da nadnica zavisi od toga, a ne mnogo više od supply i demand⁶, kao da profit svih fabrika baš mora biti posve jednak, kao da u dobrim vremenima naprednije postavljene fabrike ne bi radije ubirale veći profit nego da idu ukorak s ostalima, što ovima uz njihova ograničena proizvodna sredstva ipak ne može pomoći.

Uz str. 31-36 sledeći zaključak:

Autor izračunava radnicima kako su im štetni turnouts for advance of wages. A man who sacrifices 45 weeks wages for an advance of 3/—, anticipates the first 4 years of the advance, which looking to the fluctuations of trade and the chances of life and health, is perhaps more than he will ever receive⁷. Zašto taj magarac ne uviđa da ovo dokazuje da su tu posredi sasvim druge stvari, a ne bedna 3/— a wk.⁸ On uostalom priznaje da Trade Unions održavaju nadnicu na visini.

¹Tako stoji i u brošuri; posredi je svakako štamparska greška, jer treba da stoji 1799. — ² Zakon o udruženjima ponovo stavljen na snagu — ³ iz pete godine Elizabetine vladavine — ⁴ mada je njeno neprekidno napredovanje moglo dati povod za sumnju da njihovi rezultati nisu bili tako pogubni kao što su to predstavljali oni koji su bili zainteresovani — ⁵ pravosnažan — ⁶ ponude i tražnje — ⁷ štrajkovi za povišenje nadnica. Čovek koji žrtvuje 45 nedeljnih nadnica za povišenje od 3 šilinga, uzima od povišice akontaciju za 4 godine unapred, a to je, s obzirom na kolebanja trgovine i šanse života i zdravlja, verovatno više nego što bi ikad dobio. — ⁸ nedeljno

Sir Frederic Morton Eden, *The State of the Poor: or an History of the Labouring Classes in England, from the Conquest to the Present Period; together with Parochial Reports Relative to the Administration of Work-houses, and Houses of Industry; the state of Friendly Societies; and other Public Institutions.* In three volumes. London, T. Davis, 1797. Vol. I, XXXI, 632 p. Vols. II, III, CCCXXX, 904 p.

Uz neke knjige koje navodi Eden Engels je stavio primedbu: pogledati.

Ovde se doslovno navode neka mesta sa ubačenim kritičkim ili polemičkim Engelsovim primedbama:

p. 10. Eden smatra da su religijske razmirice i sekte štetni za industriju i uzrok pauperizma, naročito metodizam. Gosp. Eden ne vidi da su, s jedne strane, unapređenje industrije i unapređenje pauperizma jedno te isto (mada zna da fabrički radnici obično pre postaju pauperi nego što je to slučaj kod poljoprivrednih nadničara, što on opet pripisuje sektama koje prevladavaju među fabričkim radnicima)—i koliko su povezane konkurencija sekta i industrijska konkurencija, koliko je upravo baš metodistički pijetizam neophodna strana religije građanskog društva.

p. 13. E[den] se izjašnjava za velike farms¹ protiv malih i izlaže njihovu sličnost sa mašinama u pogledu ušteta na radnoj snazi. E[den] je uopšte sav freetrader² à la Smith i nema nikakvih romantičnih iluzija —on je i za enclosure of commons³, u čemu on vidi veliko delo i samo želi da jedan opšti Act of enclosure⁴, ali bolji nego što ga je predložila prošla sesija (dakle već tada!), stvar organizuje u velikom obimu.

Uz p. 19:

Pošto, dakle, i zakonodavna vlast siromašnima (id est opštinama!) može da nadoknadi štetu koju oni trpe zbog enclosure⁵, za njih će uvek biti bolje to nego njihovi sadašnji privremeni, nesigurni i skupi dohoci, obtained, *if at all*, by an *ill-judged connivance* or indulgence of landowners!! and by a heedless sacrifice of property of which no one takes any account, and for which of course no one thanks them⁶! Dakle, već cela priča sadašnjih branilaca ograđivanja i još mnogo brutalnija; ali kako je to lepo—to je undoubtedly⁷ svojina zemljoposjednika—a ipak on mora da ima akt zakonodavne vlasti da bi iskoristio svoju svojinu! Da se ovde radi o tome da se feudalno pravo pretvori u moderno, da se izvrši prevara, to se gosp. E[dena] ne tiče.

¹ posede — ² pristalica slobodne trgovine — ³ ograđivanje opštinske zemlje — ⁴ Zakon o ograđivanju — ⁵ ograđivanja — ⁶ do kojih dolaze, ako uopšte do njih dolaze, nekom nerazumnom popustljivošću ili milošću zemljoposjednika!! i nepromišljenom prodajom svojine o kojoj niko ne vodi računa i za koju im, naravno, niko ne kaže hvala! — ⁷ nesumnjivo

Uz p. XIX—XX:

Whatever system of enclosure takes place, it might perhaps, be advisable, that some specific quantity of land should be laid off, from every common that is to be enclosed and improved, not for the avowed paupers of the district, but for its cottagers and labourers... This would give the people of property sufficient (but by no means too much) influence and authority over those who are here supposed to be employed to work for them, and it would place such labourers in a state of easy and liberal dependence¹... [Engels piše]:

Ta bi easy and liberal dependence², kao što će priznati svaki poznavalac ljudske prirode, bila *necessary* for their (the labourer's) *own comfort*³! Ali momak pri tom uobražava da će nadnica ostati ista — he takes this for *granted*⁴. U ovoj restauraciji feudalizma na buržoaski način on je romantičar, inače nije.

Uz p. XXV:

Ali mortifying⁵ je to što se uprkos ovih lepih ušteda porez na sirotinju ipak udvostručio u toku poslednjih 20 godina! »Far from imputing this, in any respect to the Societies«⁶ (ekonomski stil, potreba da se sebi protivureči) iz toga proizlazi samo tvrdokornost zla i činjenica da samo *zakonodavna vlast* (dakle ipak!) može u toj stvari zaista pomoći. Treba snažnom reformom Poorlaws⁷ unapređivati ove asocijacije (oduzeti im dobrovoljnost?). On se žali da radnici njemu i njegovim agentima nisu hteli da kažu koliko zarađuju, a naročito koliko piva popiju — i tome se jedan takav buržuj još čudi.

Uz p. 36sq.⁸:

Statut radnika potvrđen 1360. od parlamenta pooštrava kazne i uvodi fizičku prinudu radi ispunjenja obaveza, a sva udruženja, sve ugovore, sve zakletve etc. zidara i drvodelja proglašava za nevažeće. Kaže se, doduše, da poslodavci mogu i sa radnicima da se pogađaju na akord za neki određeni kvantum rada, čime bi za radnike postojala mogućnost da više zarade, ali izgleda da ga master može ipak naterati da radi za nadnicu propisanu Statutom ako mu ono ne bi konveniralo. Ove akte E[den], naravno, obrađuje sa enormnim prezirom i kao da nikad nisu sprovedeni.

¹ Bilo koji sistem ograđivanja da se vrši, bilo bi možda dobro da se iz svake opštinske utrine koja treba da se ogradi i poboljša izdvoji izvesna količina zemlje ne za prave paupere distrikta, već za njegove sitne seljake i radnike... To bi imućnim ljudima dalo dovoljno (ali ni u kom slučaju previše) upliva i autoriteta nad onima koji su tu za to da rade za njih, a to bi takve radnike stavilo u stanje lake i liberalne zavisnosti... — ² laka i liberalna zavisnost — ³ nužna radi njihove (radničke) lične dobrobiti! — ⁴ on to prima za gotovo. — ⁵ mučno — ⁶ Daleko od toga da se zbog ovoga u bilo kom pogledu otkrivljuju društva za uzajamnu pomoć u slučaju nevolje, bolesti i starosti — ⁷ zakona o sirotinji — ⁸ i sledeće

Uz p. 37:

Letopisac Knyghton se žali da je 1388. odeća bila takva da se nisu razlikovali siromašni od bogatih i sveštenici od laika, da su se mode brzo menjale i svako je hteo da nadmaši svoga suseda. (Luksuz u odevanju je uopšte porastao, u čemu E[den] vidi znak velikog prosperiteta — naravno, buržuj nije hteo da zaostane za plemićem.)

Uz p. 41sq.: Uz odeljak o prelazu na najamni rad, o regulisanju isplata, ishrane i odevanja, Engels primećuje:

Uostalom, jasno je da je cela priča potekla, s jedne strane, od plemstva, koje se nije moglo navići na slobodu emancipovanih kmetova i koje je htelo da ih, ako je to moguće, zadrži u opštem ropstvu, a s druge strane od buržoazije, koja se htela obezbediti od visoke nadnice za rad — pošto je bio utvrđen *maksimum* nadnice, ali ne i minimum (naročito ne u poslednjem aktu). Trgovina i novac su ionako sve više potkopavali kmetstvo, plemstvo je više volelo da se umesto kulukom etc. namiruje novcem, i onda je na dvoru moglo da živi blistavije i veselije nego u svom zamku. Da su istovremeno i buržuji propisali kako da se hrani i odeva, to je samo po sebi razumljivo i njemu je to, pri njegovom kuvavičluku, bilo sasvim pravo.

Uz p. 42sq.:

Ali 1376. su se *commons*¹ opet veoma tužili da bi radnici, ako se nije htelo rizikovati da pobegnu, morali dobijati veoma visoke nadnice i da su radnici u tome bili veoma ohrabrivani, tako da je rasla njihova drskost, a i bežanje (buržoazija je dakle bila takode veoma zainteresovana za ovaj Statut — naravno da je rasla nadnica i potražnja za radnicima, kad je najveći deo stanovništva bio feudalnim stegama vezan za zemljoradnju) — i da su mnogi postajali prosjaci i skitali, a mnogi turned out sturdy rogues (forts larrons)², krali su i pljačkali. Zbog toga su *commons*¹ predlagali da se obustavi pomoć za able-bodied³, da se svi vagrants⁴ zatvaraju dokle god ne pristanu da podu kućama i da rade, i da se onaj ko odbeglog servant⁵ skriva kazni sa 10 funti sterlinga.

Godine 1378. su se *commons*¹ opet žalili da u grad dolazi masa poljoprivrednih radnika s namerom da postanu zanatlije etc., zbog čega trpi poljoprivreda (tu se krije nešto drugo — možda samo drugi izraz gornjih žalbi na prosjake ili žalba zbog prodora seljaka u esnafe).

Uz p. 50:

Izgleda da je sveštenstvo, prema E[denu], poboljšalo obradu zemlje. Seljak, koga su vezivali rodna gruda i neobrazovanost, to naravno nije

¹ građani — ² pretvoriše se u velike lupeže — ³ snažne — ⁴ skitnice — ⁵ sluga

mogao, plemić nije hteo, a sveštenik, koji je putovao po svetu i koji se kod kuće dosađivao, nije znao da radi ništa bolje nego da poboljšava zemljište. I kanoni lateranskog sabora od 1179. govore o tome da sveštenstvo i samo treba da pomaže u obradi svoga zemljišta. Sveštenici su se naročito bavili obradom vrtova kao specijalnom hrišćansko-germanskom delatnošću sa sentimentalnošću koja im je bila naknada za celibat. —

Uz p. 55:

Kod drugih lordova, koji su oslobodili villeins¹, održavalo se polukmetstvo, kao u Lombardiji i delimično u Nemačkoj i kao stari métayers² u Francuskoj (uporediti kod Adama Smitha različite prelaze od villein³ do lease - farmer⁴).

Uz p. 74:

(Eden veruje da je glavni uzrok opšteg pretvaranja obradivog zemljišta u pašnjake bila teškoća da se nađu poljoprivredni nadničari, i to zbog potražnje industrije za radnicima!!)

Uz p. 103: U vezi sa merama da se učini obaveznim privatno staranje o sirotinji:

Ko neće ništa da dâ, taj treba od strane sveštenika ili churchwardena⁵ da bude *gently* exhorted⁶, a ako ni to ne pomogne, onda treba da ga pozove biskup i induce him and persuade by charitable ways and means⁷. Odmah, dakle, obazrivost prema buržoaziji, koja se utoliko lepše odvaja od onog ropskog akta o kome je napred bilo reči.

Odeljak p. 106 - 107:

Previous to the 16th. century, the introduction of manufactures and commerce had produced very important changes in the state of society in England. In pursuing the various occupations of industry, the people had discovered the means of emancipating themselves from the heavy shackles of vassalage and servitude: and the nobility in judiciously preferring a turn of expense, which promoted the arts, to the coarse enjoyments of baronial splendor, which were the source of idleness and disorder, had necessarily bartered their personal authority for private comfort: and whilst their industrial influence over their dependents was thus gradually wasting away, their collective preponderance in the scale of government, which had often enabled them to resist even kingly power with success, was completely overthrown by the

¹ seljake — ² napoličari (fr.) — ³ seljaka — ⁴ zakupca — ⁵ crkvenog starešine — ⁶ *blago* opomenut — ⁷ nagovori ga i ubedi dobrotivim putem i načinom.

desolating effects of the civil wars between the Yorkists and the Lancastrians¹ [sažima Engles ovako:]

Dok se buržoazija uzdiže, a plemstvo za novac rasprodaje svoju moć, ovo poslednje je u ovim dinastičkim ratovima bilo totalno razoreno i uništeno.

O monopolima (p. 109):

Oni buržuju samovoljno nameću cene i uopšte ne haju za zakone. Vidi se kako je nužna bila revolucija. Monopoli su stavili svoju šaku na sve, na gvožđe, čelik, kožu, potašu, šalitru, staklo, hartiju etc., i jedan član Donjeg doma se samo čudio što na tom spisku nije i hleb.

Za to vreme buržoazija je bogatstvom u novcu i posedu brzo izmicala feudalcima. To potvrđuju mnoge žalbe na enclosures for grazing² i proklamacije protiv njih — mada je, izgleda, cena žitu bila niska, a stoci *visoka* (examination of certayne complaints, pamphlet 1581³) — ove su se žalbe, izgleda, ipak više odnosile na besposlicu i ejection⁴ do kojih je zbog toga dolazilo, što se gosp. E[dena] naravno ništa ne tiče — onda, to potvrđuju žalbe protiv stranih manufacturers and artificers who much excelled the English in dexterity⁵ — i protiv mnogih akata for paving towns, improving highways and bridges, and draining marshes⁶, koji su usvojeni u doba Henryja VIII.

Uz p. 145:

Lord Coke tvrdi da su odmah posle 39 Eliz. 4 (gore) iščezli svi rogues⁷, ali da su se ponovo pojavili zbog nehaja Justice of Peace⁸. Navodno, malo ih je izišlo iz Houses of Correction⁹, a da se nisu popravili!! Lepo uobraženje jurista.

Uz p. 146:

Pod Jakovom I mnogo zakona da bi se poboljšalo sprovođenje pravnih normi, da bi se stalo na put prevarama u fabrikama, oživela zemljoradnja i spoljna trgovina — sve pokazuje dalju težnju buržoazije za uzdizanjem.

¹ Pre 16. veka je uvođenje manufakture i trgovine proizvelo veoma važne promene u društvenim odnosima u Engleskoj. Obavljajući razne poslove u industriji, ljudi su otkrili način svoje sopstvene emancipacije od teških okova zavisnosti i robovanja: i aristokratija, u razboritom davanju prednosti jednom preokretu izdataka koji unapređuje industrijsku radinost na račun grubih zadovoljstava baronskog sjaja, koja su bila izvor taštine i nereda, nužno je zamenila svoju ličnu vlast za privatni komfor: i dok je prema tome njihov uticaj na rad njihovih potčinjenih postepeno slabio, njihova kolektivna nadmoćnost u hijerarhiji vlasti, koja im je često omogućavala da se sa uspehom opiru čak i kraljevskoj sili, potpuno je bila uništena razornim delovanjem građanskog rata između pristalica dinastije York i pristalica dinastije Lancaster. — ² ograđivanja za ispaše — ³ ispitivanje nekih žalbi, pamflet 1581 — ⁴ proterivanje — ⁵ fabrikanta i zanatlija, koji su mnogo nadmašivali Engleze u veštini — ⁶ za kaldrmanje gradova, poboljšavanje državnih cesta i mostova i isušivanje močvara, ... — ⁷ skitnice — ⁸ mirovnih sudija — ⁹ popravnih domova

Uz p. 165:

Godine 1646. neki Stanleye, nekadašnji razbojnik, u pamfletu o *vagabundima* etc. — smatra da je njihov broj veći od 80 000; predlaže radne domove i da se lošiji pošalju na more ili prodaju u kolonije. Žali što noblemen and gentlemen¹ u tolikim masama dolaze u London i napuštaju zemlju. Momak je inače veoma pametan, on dokazuje da proganjanje samo sprečava da skitnice dobiju posao, da nijedan privatnik tim ljudima neće dati posao i da to može samo public². Ima ih na hiljade čije je mesto rođenja nepoznato, koji su vagrants by descent³. Siromašni su u lice psovali sudije koje su ih osuđivale zato što su ih kažnjavali zbog lenstvovanja, a nisu im davali mogućnost da rade. Svi su govorili: I should work if I was able to get it⁴. —

Uz p. 188sq.:

Godine 1673. jedan pamflet ocenjuje Poor's Rate⁵ na 840 000 £ a year⁶ i kaže: This is employed only to maintain idle persons, doth great hurt rather than good, *makes a world of poor more than otherwise there would be*, prevents industry, and laboriousness, men and women growing so idle and proud, that they will not work but lie on the Parish for maintenance, applying themselves for nothing but begging or pilfering, and breeding up their children accordingly, never putting them upon anything that may render them useful in their generations or beneficial either to themselves or to the Kingdom. »The Grand Concern of England Explained.«⁷ Dakle, već onda antipatija buržoazije prema zakonu o sirotinji. On isto tako predlaže da se oni zaposle.

Chapter III. From Revolution to Present period. Tabela iz D'Avenanta up. Marxov ekscerpt. Eden kaže da je suviše nizak broj glava po porodici.

Uz str. 250sq.:

U mestu Exeter je osnovan jedan radni dom i zato je donesen jedan local act of Parliament⁸, a taj je radni dom, kako priča Dunning s infamnom zloradošću, delovao ponižavajuće na paupers — pošto je važio za jednu vrstu zatvora, »mada on to nije bio«; radnici su radije prihvatili sve uslove majstora u gradu, samo da ne bi morali u dom; ako nisu išli u dom, nisu dobijali relief⁹.

¹ plemići i gospoda — ² država — ³ skitnice po nasleđstvu — ⁴ Ja bih radio da sam mogao dobiti posao. — ⁵ porez na sirotinju — ⁶ godišnje — ⁷ To se upotrebljava samo za izdržavanje lenih osoba, pričinjava više štete nego koristi, čini svet siromašnih većim nego što bi inače bio, smeta industriji i marljivima; muškarci i žene postaju tako leni i gordi da neće nikakav posao, već leže na opštinskom odboru za izdržavanje; ne angažuju se ni za šta drugo već za prošnju ili krađu i odgajaju svoju decu u tom duhu, nikad ih ne spremajući za nešto što bi moglo da ih pretvori u korisne za svoju generaciju ili blagotvorne kako za sebe tako i za Kraljevinu. — ⁸ lokalni akt parlamenta — ⁹ pomoć

Uz str. 253:

Oko 1700: Cary, *Essay towards regulating trade and employing the Poor of this Kingdom*, u kojem se i lenost navodi kao glavni uzrok. Ova lenost nastaje delom zbog nedostatka zakonâ, delom zbog njihove zloupotrebe. The time spent in idle tippling was considered by our forefathers to be a loss to the nation¹ — kaže ovaj plemeniti gospodin!

Uz Edenov citat iz D. Defoe, p. 262sq.:

The erection of parochial manufactures in order to parcel out work to every door will ruin the manufacturers themselves, will throw thousands of families out of their employment and will take the bread out of the mouth of diligent and industrious families to feed vagrants, thieves and beggars who ought much rather to be compelled by legal methods to seek that work which it is plain is to be had²

Marxovim rukopisom je olovkom dodata ova primedba:

(at the same time he says that if they work, they will put others out of work³).

Uz p. 313:

Vagrants and disorderlies⁴ bi trebalo prilikom trećeg offence on proof of their being incorrigible rogues, be transported, made slaves of, or whatever else the Quarter Sessions should think proper⁵. Lepa smušenost buržoazije.

Uz p. 320:

Godine 1751. Henry Fielding on increase of Robbers. 1753—the same, *Proposal for making an effectual Provision for the poor*⁶. Najveći deo siromašnih ne želi posao. Podržavanje prosjačenja je blagorodna, ali pogubna slabost. U svojoj drugoj knjizi on predlaže County work-houses⁷ sa House of Correction⁸ neposredno uz njih. County House⁹ (radni, ne of Correction¹⁰) treba međutim da bude otprilike kao neki zatvor, i F[ielding] neprestano meša reči admitted¹¹ i committed¹². Gosp.

¹ Vreme provedeno u pustom pijančevanju smatrali su naši preci gubitkom za naciju — ² Osnivanje opštinskih manufaktura u cilju obezbedenja rada svakoj kući upropastiće same fabrikante, izbacije hiljade porodica sa njihovog posla i oduzeće hleb iz usta marljivim i radnim porodicama da bi se nahranili skitnice, lopovi i prosjaci, koji pre treba da budu prisiljeni putem zakona da traže onaj posao za koji je izvesno da se može dobiti... — ³ istovremeno on kaže da će oni, ako rade, oduzeti posao drugima — ⁴ Skitnice i buntovnike — ⁵ prestupa, na temelju dokaza da su nepopravljive hulje, deportovati, učiniti ih robovima ili bilo šta drugo što bi Četvrta sesija našla za umesno. — ⁶ 1751. Henry Fielding o povećanju broja razbojništava. 1753. isti, Predlog za sastavljanje jednog delotvornog propisa o siromašnim. — ⁷ pokrajinske radne domove — ⁸ popravnim domom — ⁹ pokrajinski dom — ¹⁰ popravni — ¹¹ dopušten, priznat, potvrđen — ¹² izvršen, zatočen, zatvoren.

Fielding je uopšte famozni policijski popravljач lopova, energični acting magistrate¹, borac protiv prosjačenja i ostalog. On isto tako kaže da je opšte mišljenje da siromašni nisu samo very great burden², nego i nuisance to the Kingdom³.

Uz p. 373:

Godine 1786.—Mr. Acland published a Scheme for enabling the Poor to maintain themselves⁴, i to putem nedeljne uplate za neku vrstu Friendly society!⁵ Oni koji ništa nemaju treba da uplaćuju!! ali ne samo oni već čitavo kraljevstvo; trebalo bi sve preko navršene dvadeset prve do tridesete godine *naterati* da uplaćuju. Taj je plan delimično prihvaćen u Pittovom zakonu. Ovaj je plan tako zamršen i tako nepraktičan da ne sadrži ništa što bi vredelo ekscerpirati.

Uz p. 380:

Godine 1788. Mr. Howlett, *The insufficiency of the causes to which the increase of Poor and Poor's Rates has been ascribed*⁶ protiv Aclanda. Bez značaja.

Uz p. 387:

Treba osnovati radničke shops⁷ za marljive; niko ne bi trebalo da dobije relief⁸, ko nije član nekog friendly society⁹.—

N. B. ono, dakle, treba da bude prisilno, najsirovije prema onima koji bez njega nemaju šta da jedu.

Uz p. 406sq.:

Eden uobražava da bi zato što se sada više radi, zato što je unutarnja i spoljna potrošnja engleske robe ogromno porasla, dok je, kako navodi Price, stanovništvo smanjeno!!, da bi morala da poraste potražnja za radnicima i Comforts¹⁰ radnika. Gosp. E[den] odmah protestuje protiv nerazumne pretpostavke da se delovanje dobrih vlada i akumulacija industrije svode samo na bogaćenje kapitalista i zemljoposjednika.

Uz p. 531-540:

Essays grofa Rumforda su lep kuvar sa receptima za svu mogućnu hranu najjeftinije vrste, da bi se radnicima davali surogati umesto sadašnjih skupih prirodnih jela. Ovaj delija je stvarno takav da se zgadiš.

¹ rukovodeći upravni činovnik — ² veoma velik teret — ³ napast za Kraljevstvo — ⁴ gosp. Acland je objavio plan za osposobljavanje siromašnih da se sami izdržavaju — ⁵ društva za uzajamnu pomoć u nevolji, bolesti i starosti — ⁶ Nedovoljnost razloga kojima se pripisuje porast broja siromašnih i poreza za siromašne. — ⁷ radionice — ⁸ pomoć — ⁹ društva za uzajamnu pomoć u nevolji, bolesti i starosti — ¹⁰ životni standard

Uz belešku:

The land owners in these parts find it advantageous to divide their farms into small lots, to enable the Labouring manufacturers to keep a cow or two¹. Zato renta od 15 do 90 šilinga an acre, average 32/— Land principally grass.²

To opet pokazuje da se ne uzima u obzir nominalna nadnica: ali da nije više mogla dugo trajati.

Engelsova primedba sa strane:

Inače renta u Engleskoj 15 do 29 šilinga.

Uz:

Northampton, *Shoe Trade*, declining p. 536, also a little woollen manufacture, very little at present. Also a cotton manufactory, where women and children earn from 2/— to 5/— a week, woolcord 9/— to 12/— shoe makers 10/— to 15/—, lace makers, whose number and trade, wages also, of late years much decreased, now 1 d to 1¹/₂ d an hour by hard work, formerly much more³

Engelsova primedba:

(Query no machines got up at that time?⁴)

¹ Vlasnici zemlje u ovim krajevima smatraju korisnim da svoje posede podele u male parcele, da bi omogućili marljivim radnicima da drže jednu ili dve krave. — ² po akru, prosek 32 šilinga — zemlja uglavnom pašnjaci. — ³ Northampton, *Obućarstvo*, pri kraju str. 536, takođe i mala industrija vune, veoma mala sada. Isto industrija pamuka, gde žene i deca zaraduju sada od 2 do 5 šilinga sedmično, predilac vune 9 do 12 šilinga, obućar 10 do 15 šilinga, pletači vrpce, čiji su se broj i obrt, kao i zarada, poslednjih godina veoma smanjili, sada 1 do 1¹/₂ peni na sat uz naporan posao, ranije mnogo više. — ⁴ Postavlja se pitanje zar nijedna mašina nije usavršena u to vreme?

[J. Aikin] *A Description of the Country from thirty to forty Miles round Manchester*. The Materials arranged, and the Work composed by J. Aikin. London, 1795. XVI, 616 p.

Uz p. 174:

Tada su i parne mašine upotrebljavane da bi se sa malo vode dobila velika vodena snaga, pri čemu je voda iz potkopa, rezervoara, pomoću parne pumpe bacana u gornje kopove. (Kakva komplikacija, a još treba da je to imalo velike prednosti!)

Uz p. 182:

It is probable that few or no capitals of £ 3 000 or 4 000 acquired by trade existed here before 1690. However about that time or a little later the traders had got money beforehand and began to build modern brick - houses instead of those of wood and plaster. For the first 30 years of 18th century the old established houses confined their trade to the wholesale dealers in London, Bristol, Norwich, Newcastle and those who frequented Chester fair.¹ Poslovni čovek kojem treba zahvaliti za ova saopštenja veruje da su ovi ljudi tada pravili manje prosečne profite nego sada (godine 1795. možda, pa čak i veoma verovatno) i da je do akumulacije došlo uglavnom većom štednjom.

Uz p. 185:

Jedna lepa Commerce² - anegdota: 1693. je jedan Manufacturer³ iz Mančestera, koji je bio u Londonu, saznao da neka njegova mušterija, a mercer in Manchester, was bound in a large sum for a Londoner who was expected to break⁴, na šta je on pisao svojoj ženi da ode i opomene momka: if thou canst not get money, *take goods, thou mayst buy thyself a silk manteau and petticoat*⁵. Kako je samo ovaj prostak omogućio svojoj ženi da dođe do tih skupocenih stvari tek kad je pove- rovaio da će ih moći dobiti zabadava!

¹ Verovatno da je pre 1690. bilo malo ili nimalo kapitala od 3 000 do 4 000 £ stečenih u industriji. Međutim, u to vreme, ili nešto kasnije, industrijalci su već bili nagomilali novac i počeli da grade moderne kuće od cigle umesto od drveta i lepa. Za prvih trideset godina 18. veka stare jake kuće su ograničile svoj posao na veletrgovce u Londonu, Bristolu, Norviču, Njukaslju i one koji su posećivali česterski sajam. — ² trgovačka — ³ fabrikant — ⁴ neki trgovac svilom u Mančesteru bejaše vezan velikom sumom za jednog Londonca koji je stajao pred bankrotom — ⁵ ako ne možeš da dobiješ novac, *uzmi robu, možeš sebi kupiti jedan svileni ogrtač i suknju.*

James William Gilbert, *The History and Principles of Banking*. London, Longman, Rees etc., 1834. VII, 220 p.

Ispod naslova Engels stavlja primedbu:

Tričarije.

Uz p. 51:

Godine 1811. trgovinska kriza je dostigla vrhunac, tako da je parlament pristao na pozajmicu od 6 miliona trgovcima uz potrebno jemstvo. Ali zbog pada cena samo mali broj je mogao dati dovoljno jemstvo i mnogi su propali. Prepitalo se da li je ta distress¹ došla zbog priprema banaka da pređu na plaćanje u gotovom (tih priprema uopšte nije bilo, priča G[ilbert]), ili zbog američkog embarga ili zbog Continental System²—o južnoameričkom overtrading³ niko nije govorio.

Uz p. 54:

Godine 1816. The Bank was authorized to increase its capital from 11 642 400 to 14 553 000 £ being an addition of 25% to the stock of the proprietors. *This addition was made out of the surplus profits without any further call*⁴—dakle uprkos svih bonusa i 10% dividendi još £ 3 000 000 profita!

Prvi put objavljen u.

Marx - Engels,

Historisch - kritische Gesamtausgabe

Werke, Schriften, Briefe. Erste Abt., Bd. 3.

Marx - Engels Verlag, g. M. B. H.,

Berlin, 1932. str. 501 — 515

¹ nevolja — ² kontinentalnog sistema — ³ prekomernoj proizvodnji — ⁴ 1816. banka je bila ovlašćena da uveća svoj kapital od 11 642 400 na 14 553 000 £ dodajući 25% na glavnici vlasnika. Ovo je dodavanje izvršeno iz ekstraprofita bez ikakvih drugih potraživanja.

Napomene i registri

Napomene

- ¹ *Vigovci i torijevci* (whigs i tories)—dve osnovne partije u političkom životu Engleske u 18. i u prvoj polovini 19. veka. Naziv *tory*, od irsko - gelske reči *toraidhe*—progonjen čovek, pljačkaš, pridavan je u 17. veku, kao pogrdan, irskim katolicima papistima i naročito, u borbama oko nasleđa kruna 1679 - 1680, protivnicima isključenja iz nasleđa vojvode od Jorka zbog njegove pripadnosti irskokatoličkoj crkvi; kasnije se crkveno obeležje gubi i torijevcima se nazivaju zastupnici interesa zemljoposedničkog plemstva, pristalice apsolutne monarhije, koji se odlikuju konzervativizmom; sredinom 19. veka prerasli u konzervativnu partiju.—Naziv *whig*, skraćena škotska reč *whiggamore*—seljak, prostak, prvobitno upotrebljavan za škotske seljake koji su se pobunili kad im je bila ugrožena prezbiterijanska crkva; kasnije pobornici isključenja iz nasleđa vojvode od Jorka, protivnici ortodoksne anglikanske crkve i pobornici ograničenja kraljevske vlasti i proširenja ovlašćenja parlamenta; zastupnici interesa industrijalaca, zalagali se za izborne i parlamentarne reforme; sredinom 19. veka iz njih se formira liberalna partija. I 46
- ² *Ligu protiv zakona o žitu* (Anti - Corn - Law League) osnovali su 1838. godine mančesterski fabrikanti Cobden i Bright. Zakoni o žitu, usmereni na ograničenje ili zabranu uvoza žita, doneseni su u Engleskoj u interesu krupnih zemljoposjednika. Zahtevajući punu slobodu trgovine, Liga je težila ukidanju zakona o žitu, a preko toga snižavanju radničke najamnine i slabljenju ekonomskih i političkih pozicija zemljoposjedničke aristokratije. Liga je pokušavala da u borbu protiv zemljoposjednika uvuče i radničke mase. Ipak su upravo u to vreme radnici počeli da formiraju i svoj samostalni politički pokret (čartizam).—Borba između industrijske buržoazije i zemljoposjedničke aristokratije oko zakona o žitu završila se 1846. godine donošenjem zakona o njihovom ukidanju. I 32
- ³ *Narodna povelja* (Peoples Charter)—dokumenat po kome je revolucionarni ali ne socijalistički radnički pokret tridesetih i četrdesetih godina 19. veka u Engleskoj dobio svoje ime; objavljen je 8. maja 1838. godine kao nacrt zakona koji je trebalo uputiti parlamentu. U povelji su politički zahtevi čartista bili formulisani u šest tačaka: opšte izborno pravo (za muškarce iznad 21 godine), izbori za parlament svake godine, tajno glasanje, izjednačavanje izbornih okruga, ukidanje imovinskog cenzusa za kandidate na parlamentarnim izborima, dnevnice za poslanike. Govoreći o značaju čartizma, koji se kao pokret izgubio posle 1848. godine, Lenin je rekao da je Engleska dala «svetu prvi stvarni, široki, politički opredeljen proletersko - revolucionarni masovni pokret». I 277
- ⁴ *Disenteri* (dissenters)—oni protestanti u Engleskoj koji ne pripadaju anglikanskoj, vladajućoj državnoj crkvi. I
- ⁵ *Srednja klasa*—o upotrebi ovog termina vidi objašnjenje koje je Engels dao u predgovoru delu *Položaj radničke klase u Engleskoj* (str. 114 ovog toma). I 111

- ⁶ Za pojam *politička ekonomija* Engels ovde, i u još nekim ranim radovima, upotrebljava termin »Nationalökonomie«, koji bi se mogao prevesti i sa »nacionalna ekonomija«, naročito kad se ima u vidu da se u vreme nastojanja ove nauke smatralo da je njen osnovni zadatak da pronade najbolja sredstva kako bi se nacije, odnosno države, obogatile. Međutim, u Engleskoj, o kojoj je ovde reč, ova nauka se od samog početka naziva »politička ekonomija« (political economy), a u vreme kad Engels piše ove radove, ona je već bila izišla iz one rane faze i bila na putu da se konstituiše kao nauka o zakonima procesa proizvodnje, raspodele i potrošnje materijalnih dobara. Pošto je verovatno da je Engels u svojim ranim radovima upotrebljavao termin Nationalökonomie samo zato što je u nemačkoj literaturi u to vreme, i još dugo posle toga, to bio jedini termin za političku ekonomiju, on je i u ovim ranim radovima preveden sa »politička ekonomija«. Na nekim mestima, gde se misli baš na onu »nacionalnu« ekonomiju, zadržan je termin »nacionalna ekonomija«. 2
- ⁷ *Drury Lane*—poznato londonsko pozorište, u kome su se tridesetih godina prošlog veka davali laki komadi i čija je sala korišćena i za političke skupove. 4
- ⁸ *National - Charter - Association*—Nacionalna asocijacija čartista, formirana jula 1840. godine u Mančesteru povezivanjem rasutih lokalnih udruženja. Ova prva masovna radnička partija u istoriji radničkog pokreta imala je 1841 - 42. godine oko 40 000 članova. Delatnosti asocijacije nedostajalo je ideološko i taktičko jedinstvo članova, a osećala se i malograđanska ideologija većine vođa čartizma. Posle poraza čartizma 1848. godine asocijacija je počela da se raspada a pedesetih godina je obustavila svoju delatnost. 4
- ⁹ *Juste - milieu* (zlatna sredina)—izraz kojim je u Francuskoj karakterisana vladavina Lonis-a Philippe-a posle julske revolucije 1830. godine, odnosno vladavina konzervativne krupne buržoazije u ustavnim i liberalnim formama; u širem smislu sklonost umerenjaštvu i kompromisima. 5
- ¹⁰ »*The Oracle of Reason*« (Proročanstvo uma)—ateistički nedeljni list, koji je izlazio od 1841. do 1843. godine u Londonu i drugim gradovima Engleske. 6
- ¹¹ Jean - Jacques Rousseau, *Du contrat social; ou principes du droit politique*, Amsterdam 1762.
Système de la nature, ou des lois du monde physique et du monde moral, par M. Mirabaud, London 1770. Pravi pisac knjige je francuski materijalist Paul Henri Holbach, koji je iz razloga konspiracije na svoju knjigu stavio ime Mirabaud-a, sekretara Francuske akademije, koji je umro 1760. godine. 7
- ¹² Lorenz von Stein, *Der Socialismus und Communismus des heutigen Frankreichs*. Ein Beitrag zur Zeitgeschichte, Leipzig 1842. 8
- ¹³ *Anglo - irsku uniju* je engleska vlada nametnula Irskoj posle poraza irskog ustanka 1798. godine. Ovom unijom, koja je stupila na snagu 1. januara 1801. godine, likvidirani su i poslednji tragovi autonomije Irske i raspušten irski parlament. Zahtev za raskidanje ove unije (*Repeal of Union*) postao je od dvadesetih godina 19. veka najpopularnija parola u Irskoj. Međutim, građanski liberali koji su stajali na čelu nacionalnog pokreta, O'Connell i drugi, smatrali su agitaciju za raskidanje unije samo kao sredstvo da se od engleske vlade iznude sitni ustupci irskoj buržoaziji. Godine 1835. O'Connell je zaključio ugovor sa engleskim vigovcima i potpuno obustavio ovu agitaciju. Međutim, pod pritiskom masovnog pokreta irski liberali su bili prisiljeni da osnuju (1840) Asocijaciju pristalica raskidanja unije (*Repeal Association*), ali su svim silama nastojali da je navuku na put kompromisa sa vladajućim klasama Engleske. — Voda ove Asocijacije O'Connell bio je 1843. godine uhapšen i posle procesa u februaru 1844. zbog »izazivanja nereda« osuđen na godinu dana zatvora i novčanu kaznu od 2 000 funti sterlinga; u septembru 1844. viši sud je ovu presudu poništio. 8 98 310

- ¹⁴ *Nadzakupnik*—posrednik koji je zakupljivao zemlju od vlasnika i tada je u malim parcelama davao u pazakup. U Irskoj je između vlasnika zemlje i onoga koji ju je obrađivao često bivalo i po deset i više posrednika. 9
- ¹⁵ Člankom *Progress of Social Reform on the Continent* (Napredak pokreta za socijalnu reformu na Kontinentu) počela je saradnja Friedricha Engelsa u nedeljnom listu engleskih socijalista - ovenista «*The New Moral World and Gazette of the Rational Society*». List je pokrenuo Robert Owen 1834. godine; izlazio je do 1846, prvo u Lidsu, a od oktobra 1841. u Londonu. Engels je saradivao u ovom organu do maja 1845. godine. Ovaj Engelsov članak je, sa izvesnim skraćenjima, objavljen i u br. 313 i 315 čartističkog dnevnog lista «*The Northern Star*» od 11. i 25. novembra 1843. godine. 11 99
- ¹⁶ Misli se na grupu engleskih utopijskih socijalista koja je 1842. godine osnovala komunu - koloniju «*Concordium*» u *Ham - Commonu* (na periferiji Londona); kao pristalice engleskog mističara G. P. Grevesa socijalisti iz *Ham - Commona* su propovedali moralno samousavršavanje i asketski način života; kolonija se održala samo kratko vreme. 12
- ¹⁷ *Falansterija* (franc. «*phalanstère*», od grčke reči «*falanks*»—bojni red, i francuske «*monastère - manastir*»)—u sistemu utopističkog socijalista Charles-a Fourier-a naziv za veliku zgradu okruženu obradivim zemljištem, u kojoj bi živelo zajedno 1 500 - 1 800 porodica. U zgradi bi se nalazile dvorane za zajedničke sastanke i priredbe, biblioteke itd., a isto tako i radionice, u kojima bi svako radio prema svojim sklonostima i sposobnostima. Isti naziv se upotrebljava i za naseobinu u celini. 14
- ¹⁸ *Sirotinjska bastilja* (poor - law bastille)—prema zakonu o sirotinji koji je donesen u Engleskoj 1834. godine, jedini oblik predviđen za pomoć sirotinji bilo je smeštanje onih koji nisu imali od čega da žive u radne domove sa zavtorskim režimom; narod je ove domove prozvao «*sirotinjskim bastiljama*». 14 39 52 151
- ¹⁹ «*La Phalange*»—organ furijerista, izlazio je od 1832. do 1841. godine u Parizu; nekoliko puta je menjao naslov, obim, format i periodicitet. Od 1840 - 1843. izlazio je triput nedeljno. Kad su furijeristi avgusta 1843. pokrenuli dnevnik «*La Démocratie pacifique*», pojavio se teorijski časopis pod naslovom «*La Phalange*». 14 67
- ²⁰ *Velika sedmica*—poslednja sedmica jula 1830. u Francuskoj: 26. jula, posle poraza reakcionarne ultraroyalističke vlade na izborima, Karlo X objavljuje šest vanrednih ukaza («*ordonansa*»), koji su predstavljali otvoreno gaženje ustavne povelje; 27. jula nemiri u Parizu i početak borbe protiv kraljevske vojske; 28. jula narodni ustanak dobija masovni karakter; 29. jula narod zauzima Tiljerijski dvorac, kraljevska vojska napušta Pariz; 31. jula Louis - Philippe proglašen za namesnika kraljevstva; 2. avgusta Karlo X primoran da se odrekne prestola. 14
- ²¹ *Travailleurs Egalitaires*—tajno društvo francuskih komunista, pristalica Babeufa, koje se pojavilo 1840. godine; pripadali su mu uglavnom radnici. *Humanitari*—tajno društvo komunista, pristalica Babeufa, okupljeno oko lista *L'Humanitaire*. Ova društva su stajala pod ideološkim uticajem Théodore-a Dézamyja i pripadala revolucionarnoj i materijalističkoj struji u francuskom utopijskom komunizmu. 15
- ²² *Ikarijanci*—pristalice utopističkog komunizma Etienne-a Cabet-a, nazvane po delu Cabet-a *Voyage en Icarie* (Put u Ikariju). 15
- ²³ Javna diskusija između Johna Watta, koji je u ono vreme bio aktivan propagator ovenizma, i čartističkog govornika Jonathana Bairstowa održana je 11, 12. i 13. oktobra 1843. u Mančesteru. Očevidno je da je Engels prisustvovao ovoj diskusiji. 16

- ²⁴ Pierre - Joseph Proudhon: *Qu'est-ce que la propriété? Ou recherches sur le principe du droit et du gouvernement*, Paris 1840. 17
- ²⁵ »*Le Populaire de 1841*« — propagandni organ pacifističkog utopijskog ikarijskog komunizma; izlazio je od 1841 - 1852. u Parizu, a 1849. uređivao ga je Etienne Cabet; ovako je nazivan za razliku od radikalnog nedeljnog lista »Populaire«, koji je Cabet izdavao od 1833 - 1835. godine. 17
- ²⁶ »*La Revue indépendante*« — društveno - politički mesečni časopis koji je bio pod uticajem utopijskog socijalizma; izlazio je od novembra 1841. do februara 1848. godine u redakciji Pierre-a Leroux-a, George Sandove i Louis-a Viardot-a u Parizu. 17
- ²⁷ Misli se na Lutherov spis *Ermanunge zum fride auff die Zwelff artickel der Bawrschafft ynn Schwaben Auch widder die reubischen und mordischen rotten der andern bawren*, 1525 (uključen u vajmarsko kritičko izdanje celokupnih Lutherovih dela pod naslovom *Widder die stürmenden bawren*, Band 18, Weimar 1908). 18
- ²⁸ »*Die junge Generation*« — mesečni časopis, propagandni organ utopijskog egalitarnog komunizma; časopis je izdavao Wilhelm Weitling od septembra 1841. do maja 1843. godine u Švajcarskoj. Do januara 1842. časopis je izlazio pod naslovom »*Der Hülfereuf der deutschen Jugend*«. 19
- ²⁹ W. Weitling, *Garantien der Harmonie und Freiheit*, Vivis 1842. 19
- ³⁰ Engels se ovde oslanja na propekt Weitlingove knjige »*Das Evangelium der armen Sünder*«, koju je Weitling najavio u maju 1843. Knjiga je izašla tek 1845. u Bernu pod naslovom *Das Evangelium des armen Sünders*. 19
- ³¹ Engels ima u vidu knjigu *Die Kommunisten in der Schweiz nach den bei Weitling vorgefundenen Papieren. Wörtlicher Abdruck des Kommissionsberichtes an die H. Regierung des Standes Zürich*, Zürich 1843. Pisac knjige, koja se anonimno pojavila, bio je švajcarski pravnik i reakcionarni političar Johann Caspar Bluntschli. 19
- ³² Reč je o Engelsovoj brošuri *Šeling i otkrovenje* (Schelling und die Offenbarung). 21
- ³³ Zbog zabrane rasturanja na teritoriji Pruske planiranog radikalnog časopisa »*Der deutsche Bote aus der Schweiz*« Georg Herwegh je u decembru 1842. godine uputio kralju Pruske Friedrichu Wilhelmu IV protestno pismo — istina u sentimentalnom, ali ipak vrlo prkosnom tonu. Pismo je bez pristanka autora objavio list »*Leipziger Allgemeine Zeitung*«, posle čega je list bio zabranjen, a Herwegh progнан. 22
- ³⁴ Edgar Bauer je zbog svoje knjige *Der Streit der Kritik mit Kirche und Staat*, koju je pruska vlada zabranila i zaplenila, bio osuđen na četiri godine robije. 23
- ³⁵ *Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie* — prvi ekonomski rad Friedricha Engelsa, u kome on istražuje ekonomsku strukturu buržoaskog društva i osnovne kategorije buržoaske političke ekonomije sa stanovišta socijalizma. Marx je visoko ocenio ovaj Engelsov rad i u svom predgovoru *Prilogu kritici političke ekonomije* (1859) nazvao ga »genijalnom skicom kritike ekonomskih kategorija«. Mada ovaj rad svedoči o konačnom prelasku Engelsa od idealizma ka materijalizmu i od revolucionarnog demokratizma ka komunizmu, on ipak nije sasvim oslobođen uticaja etičkog, »filozofskog« komunizma. U svojoj kritici buržoaskog društva Engels na nekim mestima još polazi od apstraktnih principa opšteljudskog morala i humanizma. — O upotrebi termina *politička ekonomija* i *nacionalna ekonomija* videti nap. 6. — Rad je objavljen u časopisu »*Deutsch - Französische Jahrbücher*«, koji su na nemačkom jeziku počeli da izdaju u Parizu Karl Marx i Arnold Ruge. Pojavio se samo prvi dvobroj u

- februaru 1844. Osnovni razlog što je časopis prestao da izlazi bile su principijelne razlike između shvatanja Marxa i građanskog radikala Rugea. 24
- ³⁶ Adam Smith, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, London 1789. 25
- ³⁷ Archibald Alison, *The principles of population, and their connection with human happiness*, vol. 1–2, London 1840. 38
- ³⁸ Marcus—pseudonim pisca nekoliko brošura koje su se pojavile krajem tride-setih godina 19 veka u Engleskoj i u kojima se propovedala mizantropska maltusovska teorija. 39
- ³⁹ Archibald Alison, *The principles of population . . .*, vol 1, London 1840. p. 548. 41
- ⁴⁰ Andrew Ure, *The philosophy of manufactures . . .*, London 1835. 43
- ⁴¹ Engels misli na rad o socijalnoj istoriji Engleske koji je nameravao da piše i za koji je prikupljao materijal za vreme svog boravka u Engleskoj (od novembra 1842. do avgusta 1844). Engels je imao nameru da u ovoj knjizi napiše jedno posebno poglavlje o položaju engleskih radnika. Docnije je promenio svoj plan i odlučio da engleskom proletarijatu posveti posebno delo, koje je i napisao posle svog povratka u Nemačku. Delo *Die Lage der arbeitenden Klasse in England* (Položaj radničke klase u Engleskoj) pojavilo se 1845. godine u Lajpcigu. 44
- ⁴² Reč je o ukidanju zakona o zakletvi (Test - Act), koja je predviđala da u državnu službu mogu stupiti samo ona lica koja pripadaju anglikanskoj crkvi (videti takođe napomenu 71). 46
- ⁴³ *Ugolinova kula gladi*—pizanski tiranin Ugolino della Gherardesca (umro 1289) zatvoren je, posle poraza u borbi za vlast, sa svoja dva sina i dva nećaka u jednu kulu i za kaznu zbog svojih nedela ostavljen tamo da umre od gladi. Njegovo ispaštanje ovekovećio je Dante u svojoj *Božanstvenoj komediji*. 48
- ⁴⁴ *Midas*—prema grčkom mitu frigijski kralj; kad je gostoljubivo dočekao boga Dionisa, ovaj obeća da će mu ispuniti svaku želju. Midas zatraži da se sve čega se dotakne pretvori u zlato. Kad su mu se i jelo i piće pretvarali u zlato, uvideo je svoju lakomislenost. 49
- ⁴⁵ *Hirkanski tigar*—Hyrkania; oblast jugoistočno od Kaspijskog jezera; u davnini bila pokrivena prašumom u kojoj je pored ostalih zveri bilo i tigrova. Hirkanski tigar je u antičkoj književnosti, naročito rimskoj, bio stereotipni simbol demonske svireposti i krvoločnosti. 50
- ⁴⁶ *Behemot*—u hebrejskom jeziku (b'hemah), odnosno u *Bibliji*, naziv za neku ogromnu i snažnu životinju; po nekim pretpostavkama taj naziv bi mogao da se odnosi na nilskog konja. 50
- ⁴⁷ *Sliding scale* (pokretna skala)—skala za utvrđivanje carina na žito, prema kojoj je visina carina bila u obrnutoj proporciji sa visinom cena žita na unutrašnjem (engleskom) tržištu. 53
- ⁴⁸ *Pobedničke kentske vatre*—burni masovni mitinzi održavani u Kentu 1828 - 1829. godine u kampanji protiv emancipacije katolika. 53
- ⁴⁹ *Mene, mene*—po *Bibliji* (Knjiga proroka Danila 5, 25) tajanstveni natpis kao opomena vavilonskom vladaru Belzasaru, a znači: bog je izbrojio dane tvog vladanja (mene); odvajnut si i nađeno je da si lak (tekeli); tvoje će kraljevstvo biti raskomadano (ufarsin). U prenesenom smislu: opomena i nagoveštaj nesreće. 53
- ⁵⁰ *Laissez faire, laissez aller* (neka ide kako ide)—liberalistički ekonomski princip »slobodne igre snaga«. Parola bužoaskih ekonomista koji su bili pristalice slobodne trgovine i nemešanja države u oblast ekonomskih odnosa. 53

- ⁵¹ *Falarisov bik*—sicilski tiranin Falaris, čuven po okrutnosti, spaljivao je ljude u šupljem bronзанom biku, u kome su na kraju i njega samog spalili. 54
- ⁵² *Dauning-strit* (Downing Street)—ulica u centru Londona, nazvana po ministru finansija George-u Downing-u (1767). Pošto se u toj ulici nalazi veći broj vladinih ustanova, njen naziv važi kao simbol engleske vlade. 55
- ⁵³ *Morrison* (umro 1840)—pronalazač «Morrisonovih pilula», tada poznatog radikalnog sredstva za čišćenje, koje je često korišćeno i kao lek za sve bolesti. 56
- ⁵⁴ Misli se na rad Ludwiga Feuerbacha *Vorläufige Thesen zur Reformation der Philosophie* (Prethodne teze za reformu filozofije), koji je objavljen u drugom delu zbornika «Anekdotas zur neuesten deutschen Philosophie und Publicistik» 1843. godine. 59
- ⁵⁵ Unutrašnja kolonizacija (*Home - colonies*)—tako je Robert Owen nazivao svoje komunističke uzorne naseobine. 63 283
- ⁵⁶ Sličnu ocenu *Carlyle-a* dao je Engels i u jednoj napomeni u svojoj knjizi *Položaj radničke klase u Engleskoj* (1845). U drugom nemačkom izdanju ovoga dela (1892) on je ovoj napomeni dodao sledeću dopunu: «Ali februaraska revolucija učinila ga je potpunim reakcionarom; pravedni gnev protiv filistara preobrazio se u filistarsku mrzovolju prema istorijskom talasu koji je učinio da se on nasuče. 64
- ⁵⁷ «*The Times*»—najveći konzervativni engleski dnevnik, osnovan 1. januara 1785. godine u Londonu pod imenom «Daily Universal Register»; od 1. januara 1788. nosi naziv «The Times». 65
- ⁵⁸ *Ciriški komitet*—vidi str. 19 ovog toma i napomenu 31. 65
- ⁵⁹ *Ustanak u Parizu 1839. godine*—ustanak 12—13. maja 1839. godine pod rukovodstvom blankističke zavereničke, tajne revolucionarne organizacije «Société des saisons» (godišnja doba); zbog odsustva šire društvene osnove ustanak je propao, vođe pohapšene, a organizacija rasturena. 65
- ⁶⁰ «*Le National*»—dnevni list umerenih gradanskih republikanaca; oslonac su mu bili industrijska buržoazija i deo liberalne inteligencije; izlazio je u Parizu od januara 1830. do decembra 1851. godine 65
- ⁶¹ *Hambach*—mesto u Bavarskoj. U dvorcu nedaleko od toga mesta održan je 27. maja 1832. godine veliki miting demokratsko-republikanskog pokreta, kome je francuska julska revolucija dala snažan podsticaj. Govornici su zahtevali suverenitet naroda, republiku i nacionalno ujedinjenje Nemačke. Iako su zahtevi isticali u prilično opreznim formulacijama, Bundestag je 28. juna 1832. godine doneo odluku o oštrom ograničenju slobode štampe i okupljanja. Većina organizatora ovog mitinga, u Nemačkoj poznatog pod imenom «Hambacher Feste» (Hambaška proslava), prebegla je odmah preko granice. Oni koji su ostali u zemlji bili su izloženi surovom gonjenju.
- Steinhölzli*—gostionica u okolini Berna. U njoj je 27. jula 1834. povodom godišnjice francuske julske revolucije održan politički zbor republikanski nastrojenih izbeglica iz Nemačke. Sazivač zbora je bilo Udruženje nemačkih radnika u Bernu, na čijem se čelu nalazio tada već poznati revolucionar Karl Schapper. Mada zbor sam po sebi nije bio naročito značajan, nemačka štampa je digla priličnu buku oko njega. To je dalo povoda Metternichu da povede oštru kampanju protiv bernske vlade zato što je, navodno, na svojoj teritoriji tolerisala zavodeenje nemačkih podanika i ugrožavanje mira susednih država. 66
- ⁶² «*Rebeka - zborovi*»—nemiri 1843. u Južnom Velsu; započeti zbog zavođenja putarine na javnim putevima, rasplamsali su se zbog nezadovoljstva zakonima o sirotinji i zbog opšte bede u seoskim područjima. Pobunjenici su za svoj moto uzeli neki citat iz *Biblije*, u kome se pominje Rebeka, žena Isaka, sina

- Avramova. Mnogi pobunjenici su se oblačili u žensko odelo. Na čelu svake grupe nalazio se vod, zvan Rebeka, a članovi grupa su se zvali «kćerke Rebekine». Grupe pobunjenika su se okupljale i prepade vršile noću, rušile su zgrade i druge objekte, ali su štedele ljude. Pobuna je ugušena vojnom silom. 66
- ⁶³ *Voigtland*—pod ovim imenom bila je poznata jedna od radničkih četvrti Berlina. 70
- ⁶⁴ *Saint-Giles* (Sent - Gajlz)—sirotinjska četvrt Londona. 70
- ⁶⁵ Svoje radove *Položaj Engleske—osamnaesti vek* i *Položaj Engleske—engleski ustav* Engels je objavio u nastavcima u listu «Vorwärts!», koji je izlazio na nemačkom jeziku u Parizu od januara do decembra 1844. godine. Pod uticajem Marxa, koji je od leta 1844. saradivao u uređivanju lista, «Vorwärts!» je počeo da dobija komunistički karakter; glavni predmet kritike bile su reakcionarne prilike u Pruskoj. Na zahtev pruske vlade Marx i još neki saradnici lista su preterani iz Francuske, pa je ubrzo i «Vorwärts!» prestao da izlazi. 72
- ⁶⁶ Engels ima na umu otkriće engleskog naučnika Blacka, koji je, koristeći se kvantitativnom metodom, postavio osnove hemiji gasova, engleskog naučnika Josepha Priestleya, koji je empirijskim putem otkrio kiseonik i francuskog naučnika Lavoisier-a, koji je ovo otkriće kiseonika objasnio teorijski i opovrgao teoriju flogistona. 73
- ⁶⁷ Kad je Engels pisao ovaj svoj članak, istorija agrarnih odnosa u Engleskoj još nije bila proučena. Docnija istraživanja su utvrdila da su osnovnu masu engleskog seljaštva, koje se oslobodilo lične zavisnosti od feudalnih gospodara, u vremenu od 15 - 17. veka činili *copyholders*—nasledni zakupci, koji su plaćali feudalnu rentu. Pojmove *vilains*, *bordars*, *cottars* moderna nauka vezuje za različite kategorije zavisnih seljaka srednjovekovne Engleske. 76
- ⁶⁸ Engels je 1892. godine dao sledeću dopunu analognoj napomeni u svom delu *Položaj radničke klase u Engleskoj*: «Gornja istorijska skica industrijskog prevrata je u nekim pojedinostima netačna; ali 1843 - 44. godine nije bilo nikakvih boljih izvora.» 84
- ⁶⁹ William Godwyn, *Enquiry Concerning Political Justice and its Influence on Morals and Happiness*, volume 1 - 2, London 1796. 85
- ⁷⁰ Reč je o knjizi *Engleska u godini 1835* (England im Jahre 1835) reakcionarnog nemačkog istoričara Friedricha von Raamera, koja je 1836. godine objavljena u Lajpcigu u dva dela. 88
- ⁷¹ *Test - Act*—zakon 1673. godine koji je obavezivao svako lice pri stupanju u državnu službu na zakletvu da ne veruje u vrhovnu crkvenu vlast pape i da priznaje dogme anglikanske crkve. Prvobitno uperen protiv katoličke reakcije, ovaj zakon se docnije pretvorio u oruđe borbe protiv različitih sekta i struja, koje su u manjem ili većem stepenu odstupale od dogmi oficijelne anglikanske crkve.
- Habeas - Corpus - Act*—povelja koju je engleski parlament doneo 1679. godine. Na osnovu ove povelje svaki optuženi (izuzev u slučaju veleizdaje) imao je pravo da od otvaranja procesa bude uz kauciju na slobodi.
- Bill of Rights*—zakon o pravima, prihvaćen u engleskom parlamentu 1689. godine; njime su bila ograničena prava kralja u korist parlamenta i potvrđen kompromis do koga je došlo između zemljoposedičke aristokratije i vrhova finansijske i trgovačke buržoazije posle državnog udara 1688. godine. 88
- ⁷² Misli se na delo engleskog pravnika Williama Blackstone-a *Blackstone's Commentaries on the Laws and Constitution of England*, objavljeno 1765 - 1769, i na knjigu švajcarskog pravnika Jeana Louis-a de Lolme-a *Constitution de l'Angleterre*, koja se pojavila oko 1771. godine. Oba ova dela se svode na apoloģiju engleske konstitucionalne monarhije. 89

- ⁷⁸ *Magna Charta Libertatum*—Velika povelja slobode, koju su engleskom kralju Jovanu bez zemlje podneli na potpis pobunjeni krupni feudalci, potpomognuti plemstvom i građanstvom. Povelja je potpisana 15. juna 1215. godine. Njome su ograničena prava kralja, pre svega u korist krupnih feudalaca, i dati izvesni ustupci plemstvu i gradovima. Osnovnoj masi stanovništva, zavisnom seljaštvu, povelja nije donela nikakva prava. 89
- ⁷⁴ Misli se na borbu širokih narodnih masa za izbornu reformu u Engleskoj, koja je svoj vrhunac dostigla 1831. godine. 92
- ⁷⁵ *Trideset devet članova*—akt u kome su formulisane dogme anglikanske crkve; proklamovao ga je engleski parlament 1571. godine. 96
- ⁷⁶ *Corporation Act*—zakon donesen 1661. godine, po kome su lica koja su zauzimala izborne činovničke položaje (uglavnom u organima gradskih uprava) morala priznavati dogme anglikanske crkve (vidi i napomenu 71). 96
- ⁷⁷ *«The Northern Star»*—engleski dnevni list, centralni organ čartista, osnovan 1837. godine; izlazio je do 1852, prvo u Lidsu, a od novembra 1844. godine u Londonu. Osnivač i urednik lista bio je Feargus Edward O'Connor, a četrdesetih godina kao urednik je radio i George Julian Harney. Od septembra 1845. do marta 1848. Friedrich Engels je bio saradnik ovog lista. 99, 244
- ⁷⁸ Albany Fonblanque, *England under Seven Administrations*, vol. I - III, London 1837. 102
- ⁷⁹ *Constitutio criminalis carolina*—Krivični zakonik Karla V, izglasan u Reichstagu u Regensburgu 1532. godine; odlikovao se izuzetno surovim kaznenim odredbama. 102
- ⁸⁰ Delo *Položaj radničke klase u Engleskoj* Friedrich Engels je napisao u vremenu od sredine novembra 1844. do sredine marta 1845. godine. Prvo izdanje knjige pojavilo se 1845. godine na nemačkom jeziku u Lajpcigu. »Drugo, revidirano izdanje«, u koje je Engels uneo primedbe, u ovom tomu označene sa (1892), pojavilo se 1892. godine u Štutgartu. U to doba objavljena su i dva autorizovana prevoda knjige na engleski jezik (Njujork 1887. i London 1892). Predgovor američkom izdanju i predgovor nemačkom izdanju od 1892, koji hronološki spadaju u docnije tomove ovog izdanja, daju se u ovom tomu kao prilozi (str. 342 - 361). 107
- ⁸¹ Posvetu »*Radničkoj klasi Velike Britanije*« napisao je Engels na engleskom jeziku da bi je, kako kaže u svom pismu Marxu od 19. novembra 1844, mogao »posebno da štampa i pošalje šefovima engleskih političkih stranaka, književnicima i članovima parlamenta«. U nemačkim izdanjima knjige *Položaj radničke klase u Engleskoj* ova posveta je data na engleskom jeziku, dok u američko (1887) i u englesko izdanje (1892) nije bila uključena. 111
- ⁸² *Nemiri u Šleskoj i Češkoj*—pobune tkača 1844. godine, koje su izbile naročito u velikim šleskim selima Langenbielau i Peterswaldau i koje je ugušila vojska. Iste godine su i radnici u Češkoj, naročito tkači u okolini Praga, vršili napade na tamošnje tekstilne fabrike i lomili mašine. 114
- ⁸³ Sada se neke činjenice koje navodi Engels mogu tačnije utvrditi. Poznato je, naime, da Arkwright nije bio pronalazač mehaničke predilice, ali da je izvršio niz poboljšanja na njoj. Dalje, Engelsu su bila nepoznata neka otkrića i pronalasci učinjeni u drugim zemljama. Tako je, na primer, parna mašina bila u Francuskoj, Nemačkoj i Rusiji već pronađena kad je Englez James Watt 1769. godine prijavio patent na nju. 119
- ⁸⁴ *«Durham Chronicle»*—nedeljni list koji je od 1820. godine izlazio u Durhamu (Engleska); četrdesetih godina 19. veka zastupao je buržoasko - liberalna shvatanja. 123

- ⁸⁵ *Reformbill*—zakon o izbornoj reformi, koji je 7. juna 1832. godine potvrdio engleski kralj William IV. Po starom zakonu predstavnike u Donji dom parlamenta slala su stara, istorijska naselja u grofovijama. Od 658 članova Donjeg doma 254 su dolazila iz opustelih seoskih naselja koja su sva zajedno imala oko 1820. godine svega 5 723 stanovnika. Bilo je naselja koja su na 6 stanovnika slala predstavnika u Donji dom, a London je u to vreme slao 4 predstavnika, odnosno po jednog na 375 000 stanovnika; industrijski centri, novonastali gradovi Manchester, Birmingham, Lids i drugi nisu imali predstavnika u parlamentu. Zakonom od 1832. godine 56 naselja sa manje od 2 000 stanovnika izgubilo je pravo da šalju svoje predstavnike u Donji dom, a daljih 30 (sa 2 000 - 4 000 stanovnika) slalo je po jednog umesto po dva predstavnika. Zemljoposednici i kućevlasnici koji su plaćali najmanje 10 funti sterlinga godišnjeg poreza dobili su pravo glasa. Reforma je bila uperena protiv monopola zemljoposedničke i novčane aristokratije, likvidirala je najgore feudalne ostatke u engleskom izbornom pravu i otvorila predstavnicima industrijske buržoazije pristup u parlament. Proletarijat i sitna buržoazija, koji su činili osnovnu snagu u borbi za reformu, bili su izigrani i nisu dobili izborna prava. 126
- ⁸⁶ Vidi str. 24 - 44 ovoga toma—*Nacrt za kritiku političke ekonomije*. 129
- ⁸⁷ Engels ovde citira izveštaj propovednika G. Alstona, koji je bio objavljen prvo u buržoasko - radikalnom organu «The Weekly Dispatch», a docnije u čističkom listu «The Northern Star», br. 338, 4. maja 1844. 135
- ⁸⁸ Izveštaj koji Engels ovde citira objavljen je 10. avgusta 1844. godine u listu «The Northern Star», br. 362, a sastavio ga je odbor koji su izabrali stanovnici grada Huddersfielda radi ispitivanja sanitarnih prilika u gradu. 144
- ⁸⁹ *Kersall - Moor*—brežuljak u blizini Mančestera, na kome su se održavali radnički zborovi. Engels ga naziva *sveto brdo* prema «svetom brdu» u starom Rimu, na koje su se prema predanju bili povukli plebejci 494. pre n. e. kad su se pobunili protiv patricija. 147
- ⁹⁰ *Pobuna 1842. godine*—pokušaj engleskih radnika u avgustu 1842. godine da u nizu industrijskih okruga sprovedu generalni štrajk. U nekim mestima došlo je za vreme štrajka do oružanih sukoba radnika sa vojnim trupama i policijom. 162
- ⁹¹ «*The Manchester Guardian*»—engleski buržoaski list, organ pristalica slobodne trgovine (Free - Traders), docnije—organ liberalne stranke; izlazi od 1821. godine u Mančesteru. 164
- ⁹² Izveštaj sveštenika W. Champneysa o položaju londonskih lučkih radnika, koji Engels citira, objavljen je u nedeljnom listu «The Weekly Dispatch» i preštampan u br. 338 lista «The Northern Star», od 4. maja 1844. godine. 177
- ⁹³ *Laudanum*—stari naziv za prečišćeni opijum i razne druge umirujuće preparate. 190
- ⁹⁴ *Vital Statistics of Glasgow, illustrating the Sanitary Condition of the Population*—članak koji je dr. R. Cowan objavio oktobra 1840. godine u «Journal of the Statistical Society of London». 191
- ⁹⁵ *Metropolitan Buildings Act*—specijalni zakon o građenju u Londonu, donesen u engleskom parlamentu 1844. godine. 194
- ⁹⁶ Zakon od 1802. godine zabranjivao je noćni rad učenika dečjeg uzrasta i ograničio njihovo radno vreme na 12 časova dnevno. Ovaj zakon se odnosio samo na industriju pamuka i vune; nije predviđao nikakvu kontrolu od strane fabričke inspekcije, pa ga se stoga vlasnici fabrika nisu ni pridržavali. 222
- ⁹⁷ Zakonom od 1819. godine bilo je zabranjeno zapošljavanje dece ispod 9 godina u predionicama i ткаčnicama pamuka. Za decu i omladinu od 9 do 16 godina bio je zabranjen noćni rad, a dnevni rad ograničen na 12 časova ne računajući

- pauze. Pošto su vlasnici fabrika pauze regulisali prema svom nahođenju, radni dan se u stvari protezao na 14 časova.—Zakon od 1825. godine je predviđao da pauze za obroke ne mogu prekoračiti ukupno 1½ čas, s tim da radno vreme iznosi najviše 13½ časova. Zakoni od 1819. i 1825. nisu predviđali nikakvu kontrolu od strane fabričke inspekcije, pa ih se vlasnici fabrike stoga nisu pridržavali. 235
- ⁹⁸ *«The Fleet Papers»*—nedeljni list, koji je kao pamflete u vidu pisama objavljivao od 1841 - 1844. god. Richard Oastler, koji se nalazio u londonskom zatvoru za dužnike u Fleet Streetu. 238
- ⁹⁹ Pesmu Edwarda P. Meada *Kralj para Engels* je preveo na nemački; engleski tekst ove pesme, objavljen 11. februara 1843. godine u br. 274 lista *«The Northern Star»*, sadrži još dve dalje strofe. 247
- ¹⁰⁰ *«Revue des deux Mondes»*—buržoaski polumesečni časopis za istoriju, politiku, književnost i umetnost; izlazi u Parizu od 1829. godine. 256
- ¹⁰¹ U svojim prvim radovima Marx i Engels još uvek govore o prodaji *rada*. Kasnije je Marx dokazao da radnik ne prodaje svoj rad, već svoju *radnu snagu*. S tim u vezi videti objašnjenje koje je Engels dao u uvodu za berlinsko izdanje iz 1891. godine Marxovog dela *Najamni rad i kapital*. 256 314
- ¹⁰² Prema predanju rimski patricij Menenije Agripa poslat je 494. god. pre n.e. pobunjenim plebejcima, koji su se bili okupili na *«svetom brdu»*. On je izdejsstvovao pomirenje posluživši se pričom o udovima tela, koji su otkazali službu stomaku kao potrošaču hrane koji ne radi ništa, ali su time i sebi naneli najveću štetu. 273
- ¹⁰³ *Policijskim pobunama* (Spy outbreaks) nazivani su sukobi između policije i čartista u Šefildu, Bradfordu i drugim gradovima, koje su izazvali provokatori. Posledice ovih sukoba bila su mnogobrojna hapšenja vođa i pripadnika pokreta. 279
- ¹⁰⁴ *Mechanics' Institutions*—večernje škole u kojima se radnicima daje nastava iz nekoliko predmeta opšteg i stručnog obrazovanja; prve ustanove ove vrste osnovane su 1823. godine u Glazgovu i 1824. u Londonu. Početkom četrdesetih godina 19. veka bilo je više od 200 takvih škola, pretežno u industrijskim gradovima Lankšira i Jorkšira. Buržoazija je koristila ove škole za obrazovanje kvalifikovanih radnika potrebnih industriji, pri čemu je, naravno, pokušavala da ih i ideološki potčini svome uticaju. 284
- ¹⁰⁵ *«The Mining Journal»*—nedeljni list za rudarstvo, saobraćaj i trgovinu, osnovan u Londonu 1835. godine. 292
- ¹⁰⁶ Ovaj zakon, koji je zabranjivao rad žena i dece mlađe od 10 godina u rudarskim oknima pod zemljom, prihvaćen je u parlamentu 10. avgusta 1842. godine. 293
- ¹⁰⁷ *Sud kraljevske stolice* (Court of Queen's/King's Bench)—jedna od najstarijih sudskih institucija u Engleskoj; u 19. veku (do 1873) bio je to samostalan vrhovni sud koji je ispitivao krivične i građanske sporove i imao pravo revizije presuda mnogih nižih sudova. 295
- ¹⁰⁸ *Writ of Habeas Corpus*—pravo uhapšenog na proveru zakonitosti hapšenja. Posle te provere sud može doneti sledeće odluke: 1. uhapšeni se pušta na slobodu, 2. vraća se u zatvor ili 3. uhapšenom se uz kauciju ili jemstvo dopušta da se iz slobode brani. Ovo pravo uhapšenog, regulisano jednim zakonom iz 1679. godine, može se odlukom parlamenta privremeno ukinuti; na slučajeve veledaje ono se ne primenjuje. 295
- ¹⁰⁹ Vidi str. 45 - 64 ovog toma. 311

- ¹¹⁰ *Sto Barmekida*—iz *Priča iz hiljadu i jedne noći*. Bogati Barmekid tera šegu sa siromahom, priređujući tobože gozbu i poslužujući ga samo rečima i gestovima. 324
- ¹¹¹ *Deveti termidor* (27. jula 1792)—dan svrgavanja Robespierre-a i jakobinske diktature za vreme francuske revolucije. Kontrarevolucionarni udar bio je početak puta koji je doveo do vojne diktature Napoleonove vlade, koja je ugušila francusku revoluciju i zadržala samo one tekovine revolucije koje su išle u korist krupne buržoazije. 326
- ¹¹² Članak *Još nešto o položaju radnih klasa u Engleskoj* objavljen je u časopisu »Das Westphälische Dampfboot«, u sveskama za januar i februar 1846. godine. Taj časopis je izdavao »istinski«¹¹ socijalista Otto Lünig. Od januara 1845. do decembra 1846. časopis je izlazio u Bielefeldu, a od januara 1847. do marta 1848. u Paderbornu. Kad je pisao ovaj članak, Engels je boravio u Briselu i u pogledu podataka oslanjao se uglavnom na čaristički nedeljnik »The Northern Star«. 331
- ¹¹³ *Van Diemens Land* (Van Diemenova zemlja)—engleska kolonija za kažnjenike; od 1853. godine nosi naziv Tasmanija. 332
- ¹¹⁴ *Dodatak* uz američko izdanje dela *Položaj radničke klase u Engleskoj* napisao je Engels februara 1886. s namerom da to bude predgovor ili pogovor tome izdanju. Međutim, pošto se celu godinu dana nije mogao da nađe izdavač koji bi štampao ovaj prevod, Engels je u januaru 1887. napisao nov predgovor, a prvobitni tekst je štampan kao dodatak. Pošto je Engels veći deo ovog dodatka uneo docnije u predgovor nemačkom izdanju od 1892, koji u celini donosimo među prilogima ovom tomu, ovde je dat samo onaj deo koji nije uključen u predgovor od 1892. godine. 342
- ¹¹⁵ Ovaj tekst je objavljen kao predgovor američkom izdanju dela *Položaj radničke klase u Engleskoj* 1887. godine. Iste godine Engels ga je preveo na nemački i pod naslovom *Die Arbeiterbewegung in Amerika* objavio u časopisu »Socialdemokrat«. 343
- ¹¹⁶ Glava koju Engels ovde pominje bila je u trećem izdanju prve knjige *Kapitala* u osmom odeljku; u četvrtom izdanju i docnije ona se nalazi u sedmom odeljku. 346
- ¹¹⁷ *Seven Dials* (Sedam brojčanika)—stari naziv jedne četvrti u centru Londona. Naziv potiče od časovnika na jednom kružnom trgu, gde se sticalo sedam ulica; prema svakoj ulici bio je okrenut po jedan brojčanik časovnika. 352
- ¹¹⁸ Tri sveske sa ispisima i zabeleškama, iz kojih su opširni izvodi Engelsovih napomena uvršteni u priloge uz ovaj tom, potiču iz leta 1845. godine, tj. iz vremena (jul - avgust 1845) koje su Engels i Marx zajedno proveli putujući po Engleskoj. Iz nekih dela koja je Engels proučavao ispise je pravio i Marx. U ekscerptima, pisanim većinom na nemačkom jeziku, doslovni citati su relativno retki; Engels obično daje sadržaj dela koje je čitao, navodeći osnovne činjenice i argumente autora. Ovdje su navedena samo ona mesta gde se Engels upušta u kritičke ili polemičke primedbe. 362

Literatura

- An Act for the further Amendment of the Laws relating to the Poor in England; 7 & 8 Vict. cap. 101* [Parlamentarna uredba o daljem poboljšanju zakonodavstva o sirotinji u Engleskoj; 7. i 8. Vict. cap. 101], 1844. 323
- An Act for Regulating the Construction and the Use of Buildings in the Metropolis and its Neighbourhood; 7 & 8 Vict. cap. 84* [Uredba o regulisanju građenja i upotrebe zgrada u metropoli i njenoj okolini; 7. i 8. Vict. cap. 84], 1844. 194
- An Act for the Reliefs of the Poor; 43rd Elizabeth, Cap. 2* [Uredba o pomoći siromašnima; 43. Elizabeth. Cap. 2], 1601. 317
- Aikin, J.: *A Description of the Country from thirty to forty Miles round Manchester. The Materials arranged, and the Work composed by J. Aikin* [Opis okoline Mančestera trideset do četrdeset milja unaokolo. Materijale uredio i delo sastavio J. Aikin], London 1795. 376
- Alison, Archibald: *The Principles of Population, and their Connection with Human Happiness. Vol I - II* [Principi populacije i njihova povezanost sa ljudskom srećom, tom I - II], London 1840. 38 39 41, 120 - 122 179 186 187 198 201 - 202 205 207 308
- Alison, William Pulteney: *Notes on the Report of the Royal Commissioners ...* vidi «Journal of the Statistical Society of London», vol VII.
- [Alison, William Pulteney:] *Observations on the Management of the Poor in Scotland, and its Effects on the Health of the great Towns* [Razmatranja o odnosu prema sirotinji u Škotskoj i o njenom uticaju na zdravlje u velikim gradovima], Edinburgh 1840. 138 - 140 186 187
- «*The Artizan*». A Monthly Journal of the Operative Arts [«Zanatlija». Mesečni časopis za zanatstvo. Oktobarska sveska 1843]. London. 140 - 142 143 144 185 192
- Baines, Edward: *History of the Cotton Manufacture in Great Britain ...* [Istorija pamučne manufakture u Velikoj Britaniji ...], London [1835]. 79 - 80 118 119 211 215 225
- Bauer, Edgar: *Der Streit der Kritik mit Kirche und Staat* [Spor kritike sa crkvom i državom], Bern 1844. 23
- Bibel oder die ganze Heilige Schrift, 1. Ep. Pauli an die Corinther 1, 18 - 21; Ev. Lucä 6,20* [Sveto pismo staroga i novoga zaveta, Korinćanima poslanica prva apostola Pavla, 1, 18 - 21; jevanđelje po Luki, 6, 20]. 2
- [Blackstone, William:] *Blackstone's Commentaries on the Laws and Constitution of England ...* by John Gifford [Blackstone-ovi komentari na engleske zakone i ustav ... od Johna Gifforda], London 1820. 89

- [Bluntschli, Johann Caspar:] *Die Kommunisten in der Schweiz nach den bei Weitling vorgefundenen Papieren. Wörtlicher Abdruck des Kommissionsberichtes an die H. Regierung des Standes Zürich* [Komunisti u Švajcarskoj prema spisima nadenim kod Weitlinga. Doslovni prepis komisijskog izveštaja upućenog visokoj vladi kantona Cirihi], Zürich 1843. 19
- Buonarroti's *History of Babeuf's Conspiracy for Equality; with the Author's Reflections on the Causes and Character of the French Revolution*... Translated from the French language [Istorija Babeufove zavere za jednakost sa razmatranjima autora o uzrocima i karakteru francuske revolucije... Prevod sa francuskog jezika], London 1836. 12
- Cabet, Etienne: *Voyage en Icarie* [Put u Ikariju], Paris 1842 i druga izdanja. 16
- Carlyle, Thomas: *Chartism* [Čartizam], London 1840 47 163 179 180 199 200-273 324
- *Past and Present* [Prošlost i sadašnjost], London 1843. 45 - 64 77
- Carolina*—vidi *Constitutio criminalis carolina*.
- [*Constitutio criminalis carolina*] *Die Carolina und ihre Vorgängerinnen*. Text, Erläuterung, Geschichte. In Verbindung mit anderen Gelehrten hg. und bearb. von J. Kohler. I. *Die peinliche Gerichtsordnung Kaiser Karls V. Constitutio criminalis carolina*. Kritisch hg. von J. Kohler und Willy Scheel [Zbornik karoliških krivičnih zakona. Karoliški zakoni i zakoni koji su im prethodili. Tekst, objašnjenje, istorija. U zajednici s drugim naučnicima izdao i preradio J. Kohler. I. Krivično zakonodavstvo cara Karla V. Constitutio criminalis carolina. Kritičko izdanje priredili J. Kohler i Willy Scheel], Halle 1900., 102 311 312
- Children's Employment Commission; Appendix to the second report of the Commissioners: Trades and Manufactures, Part I. Reports and Evidence from Sub-Commissioners. Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty* [Komisija za ispitivanje dečjeg rada. Dodatak drugom izveštaju poverenika: zanatstvo i fabrike, deo I. Izveštaj i podaci pod-poverenika. Upućeno domovima Parlamenta po nalogu Njegovog Veličanstva], London 1842. 251 - 253 257 261 293 298
- [Croker, John Wilson:] *Sketch of the State of Ireland, Past and Present*. A New Edition [Kratak prikaz stanja Irske, u prošlosti i danas. Novo izdanje], London 1822. 309
- Disraeli, Benjamin: *Sybil; or, the Two Nations* [Sibila ili dve nacije], Leipzig 1845. 204
- Duncombe, Thomas vidi *Hansard's Parliamentary Debates*...
- Eden Sir Frederic Morton: *The State of the Poor: or an History of the Labouring Classes in England, from the Conquest to the Present Period; together with Parochial Reports Relative to the Administration of Work-houses, and Houses of Industry; the state of Friendly Societies and other Public Institutions*. In three volumes [Stanje siromašnih: ili istorija radnih klasa u Engleskoj od osvajanja do današnjeg doba; zajedno sa parohijskim izveštajima koji se odnose na upravu u domovima rada i fabrikama; stanje u mirovnim društvima i drugim javnim institucijama. U tri toma]. London 1797. 367 - 375
- *The Edinburgh Medical and Surgical Journal: Exhibiting a concise view of the Latest and most Important Discoveries in Medicine, Surgery and Pharmacy*. Volume sixty - second 1844 [Edinburški časopis za medicinu i hirurgiju: sa sažetim pregledom najnovijih i najvažnijih otkrića u oblasti medicine, hirurgije i farmacije. Sv. 62, 1844], Edinburgh 1844. 139 - 140

Engels, Friedrich: *Schelling und die Offenbarung. Kritik des neuesten Reaktionsversuchs gegen die freie Philosophie* [Schelling i otkrovenje. Kritika najnovijih reakcionarnih napada na slobodnu filozofiju], Leipzig 1842. 21

Engels, Friedrich: *Umrise zu einer Kritik der Nationalökonomie*. In: «Deutsch-Französische Jahrbücher [Nacrta za kritiku političke ekonomije U: «Deutsch-Französische Jahrbücher] (vidi takode napomenu 35) 129

Extracts from the Information received by His Majesty's Commissioners, as to the Poor Laws. Published by Authority [Izvodi iz izveštaja kraljevskih poverenika o primeni i dejstvu zakona o sirotinji. Objavljeno po zvaničnom ovlašćenju], London 1833. 318

Factories Inquiry Commission. First Report of the Central Board of His Majesty's Commissioners appointed to collect Information in the Manufacturing Districts, as to the Employment of Children in Factories, and as to the Propriety and Means of Curtailing the Hours of their Labour: with Minutes of Evidence, and Reports by the District commissioners [Komisija za ispitivanje stanja u fabrikama. Prvi izveštaj centralnog odbora kraljevskih poverenika imenovanih radi prikupljanja podataka o zapošljavanju dece u fabrikama i o mogućnostima i sredstvima za skraćivanje njihovog radnog vremena: sa spiskovima činjeničnog materijala i izveštajima lokalnih poverenika], 28 June 1833 (Nr. 450). 162 213 220 222 223 225 227 - 233 243

Factories Inquiry Commission. Second Report of the Central Board of His Majesty's Commissioners appointed to collect Information in the Manufacturing Districts, as to the Employment of Children in Factories, and as to the Propriety and Means of Curtailing the Hours of their Labour: with Minutes of Evidence, and Reports by the Medical Commissioners, 15th July 1833 (Nr. 519) [Komisija za ispitivanje stanja u fabrikama. Drugi izveštaj centralnog odbora kraljevskih poverenika imenovanih radi prikupljanja podataka o zapošljavanju dece u fabrikama i o mogućnostima i sredstvima za skraćivanje njihovog radnog vremena: sa spiskovima činjeničnog materijala i izveštajima poverenika za zdravstvena pitanja. 15 juli 1833 (br. 519)].—Engels citira ovaj materijal kao *Factories Inquiry Commission's Report* [Izveštaj komisije za ispitivanje stanja u fabrikama] ili pod imenima poverenika: Barry, Cowel, Drinkwater, Howkins, Loudon, Mackintosh, Power, Stuart, Tufnell. 162 189 213 217 - 218 220 - 221 223 - 233 236 237 241 242 249 - 251

¶ Feuerbach, Ludwig: *Vorläufige Thesen zur Reformation der Philosophie*. In: «Anekdoten zur neuesten deutschen Philosophie und Publicistik» von Bruno Bauer, Ludwig Feuerbach, Friedrich Köppen, Karl Nauwerck, Arnold Ruge und einigen Ungenannten; hg. von Arnold Ruge. Bd. I - II [Prethodne teze za reformu filozofije. U zborniku «Neizdato iz nemačke filozofije i publicistike» od Bruna Bauera, Ludwiga Feuerbacha, Friedricha Köppena, Karla Nauwercka, Arnolda Rugea i nekoliko neimenovanih; izdao Arnold Ruge. Knj. I - II]. Zürich und Winterthur 1843. 59

Fifth Annual Report of the Registrar General of Births, Deaths and Marriages in England, 2nd ed., [Peti godišnji izveštaj generalnog matičara o broju rođenih, umrlih i venčanih u Engleskoj, drugo izdanje], London 1843. 190

First Report of the Commissioners for inquiring into the State of Large Towns and Populous Districts, 2 vol [Prvi izveštaj komisije za ispitivanje stanja u velikim gradovima i gusto naseljenim oblastima, 2 knjige], London 1844. 191 192 273

• *The Fleet Papers*; being letters to Thomas Thornhill Esq. of Riddlesworth in the county of Norfolk, from Richard Oastler, his prisoner in the Fleet. With occasional communications from Friends, 3 vol [List iz ulice Fleet; pisma Thomasu Thornhillu, grofu od Norfolka, od Richarda Oastlera, njegovog za-

- točenika u dužničkom zatvoru Fleet, sa uzgrednim saopštenjima prijatelja, 3 knjige], London 1841 - 1843. 238
- Fonblanque, Albany: *England under Seven Administrations*, Vol I - III [Engleska pod sedam vlada. Sv. I - III], London 1837. 102
- Gaskell, Peter: *The Manufacturing Population of England, its Moral, Social and Physical Conditions, and the Changes which have arisen from the use of Steam Machinery; with an Examination of Infant Labour* [Populacija fabričkog radništva u Engleskoj, njezin moralni, socijalni i fizički položaj i promene koje je izazvala primena parne mašine, sa ispitivanjem dečjeg rada], London 1833. 115 - 118 162 163 164 189 190 206 208 209 271 - 272 324
- Gilbart, James William: *The History and Principles of Banking* [Istorija i principi bankarstva]. London 1834. 377
- Gilbert's Act: *An Act for the Better Relief and Employment of the Poor* [Uredba o poboljšanju pomoći i zapošljavanju siromašnih] 22. George III. cap. 83, 1782. 322
- Godwin, William: *Enquiry Concerning Political Justice, and its Influence on Morals and Happiness*, Vol. 1 - 2, 2 ed. [Istraživanje o političkoj pravdi i njenom uticaju na moral i sreću. Sv. 1 - 2, drugo izdanje], London 1796. 85
- Graham, Sir James: *Factories' Education*. In: *Hansard's Parliamentary Debates: Third Series; Commencing with the Accession of William IV*. Vol. LXVII. Comprising the Period from the twenty-eighth Day of February, to the twenty-fourth Day of March 1843 [Obrazovanje u fabrikama. Govor u Parlamentu 7. marta 1843. U zbirci: Hansardove Parlamentarne debate: Treća serija, koja počinje sa stupanjem na presto Williama IV. Sv. LXVII, koja obuhvata period od 28. februara do 24. marta 1843], London 1843. 2 95
- Hansard's Parliamentary Debates: Third Series; Commencing with the Accession of William IV*. Vol. XIV. Comprising the Period from the third Day of July, to the sixteenth Day of August, 1832 [Hansardove parlamentarne debate: Treća serija, koja počinje sa stupanjem na presto Williama IV. Sv. XIV, koja obuhvata period od 3. jula do 16. avgusta 1832], London 1833. 92
- Hansard's Parliamentary Debates: Third Series; Commencing with the Accession of William IV*. Vol LXVII. Comprising the Period from the twenty-eighth Day of February, to the twenty-fourth Day of March, 1843 [Hansardove parlamentarne debate: treća serija, koja počinje sa stupanjem na prestol Williama IV. Sv. LXVII, koja obuhvata period od 28. februara do 24. marta 1843]. London 1843. 205
- [*Hansard's Parliamentary Debates:*] Vol. LXXII. Comprising the Period from the first Day of February, to the twenty-first Day of February, 1844 [Sv. LXXII, koja obuhvata period od 1. februara do 21. februara 1844], London 1844. 94 95 97 98 238 - 239
- [*Hansard's Parliamentary Debates:*] . . . Vol. LXX. *Comprising the Period from the sixteenth Day of June, to the twenty-eighth Day of July, 1843* (Sv. LXX, koja obuhvata period od 16. juna do 28. jula 1843], London 1843. 238 - 239
- [*Hansard's Parliamentary Debates:*] . . . Vol. LXXIII. *Comprising the Period from the twenty-second Day of February, to the second Day of April, 1844* [Sv. LXXIII, koja obuhvata period od 22. februara do 2. aprila 1844], London 1844. 216 - 218 220 228 229
- [*Hansard's Parliamentary Debates:*] . . . Vol. LXXV. *Comprising the Period from the thirtieth Day of May, to the twenty-sixth Day of June, 1844* [Sv. LXXV, koja obuhvata period od 30. maja do 26. juna 1844], London 1844. 293 294 298 - 299

- [Holbach, Paul Heinrich:] *Système de la nature, ou les lois du monde physique et du monde moral*, par M. Mirabaud, Partie 1 - 2 [Sistem prirode ili zakoni fizičkog i moralnog sveta od g. Mirabaud-a, deo 1 - 2], London 1770. 7
- [Hood, Thomas:] *The Song of the Shirt*. In: »Punch, or the London Charivari, Vol. V [Pesma o košulji. U: »Punch, or the London Charivari», sv. V], London 1843. 265
- Horner, Leonard vidi »Reports of the Inspectors of Factories . . .»
- »Journal of the Statistical Society of London«, Vol II, (pp. 397 - 424): *Report upon the Condition of the Town of Leeds and of its Inhabitants*. By a Statistical Committee of the Town Council. October 1839 [Časopis Londonskog statističkog društva, sv. II (str. 397 - 424): Izveštaj o stanju u gradu Lidsu i o njegovim stanovnicima. Pripremila Statistička komisija Gradskog veća, oktobra 1839], London 1839. 143 144 186 - 187 208
- »Journal of the Statistical Society of London« Vol. III (pp. 257 - 292): Robert Cowan, *Vital Statistics of Glasgow, illustrating the Sanitary Condition of the Population* [sv. III (str. 257 - 292): Robert Cowan: Vitalna statistika Glazgova, kao ilustracija zdravstvenog stanja stanovništva], London 1840. 191
- »Journal of the Statistical Society of London«, Vol. IV (pp. 17 - 27): *On the Condition of the Working Classes in the Inner Ward of St. George's Parish, Hanover Square*. By C. R. Weld [sv. VI (str. 17 - 27): O položaju radnih klasa u unutrašnjem delu opštine St. George, Hanover Square, od C. R. Welda], London 1843. 135.
- »Journal of the Statistical Society of London«, Vol. III (pp. 14 - 24): *Report of a Committee of the Statistical Society of London, on the State of the Working Classes in the Parishes of St. Margaret and St. John, Westminster* [sv. III (str. 14 - 24): Izveštaj komisije Londonskog statističkog društva o položaju radnih klasa u opštinama St. Margaret i St. John, Westminster], London 1843. 135
- »Journal of the Statistical Society of London«, Vol. VI (pp. 60 - 72): *Real Property, Population, and Pauperism in England and Wales* [sv. VI (str. 60 - 72): Zemljoposed, stanovništvo i pauperizam u Engleskoj i Velsu], London 1843 178
- »Journal of the Statistical Society of London«, Vol. VI (pp. 218 - 240): *Progress of Crime in the United Kingdom: abstracted from the Criminal Returns for 1842...* By Joseph Fletcher [sv. VI, (str. 218 - 240): Porast kriminaliteta u Ujedinjenom Kraljevstvu. Izvod iz statističkih podataka o kriminalu za 1842. god. . . ., od Josepha Fletchera], London 1843. 208
- »Journal of the Statistical Society of London«, Vol. VII (pp. 316 - 318): J. P. Alison, *Notes on the Report of the Royal Commissioners on the Operation of the Poor Laws in Scotland, 1844* [sv. VII (str. 316 - 318):Beleške o izveštaju kraljevskih poverenika o dejstvu zakona o sirotinji u Škotskoj, 1844], London 1844. 187
- Kay [Shuttleworth], James Philipps: *The Moral and Physical Condition of the Working Classes employed in the Cotton Manufacture in Manchester*, Second Edition enlarged: and containing an introductory Letter to the Rev. Thomas Chalmers [Moralni i fizički položaj radnih klasa zaposlenih u privredi pamuka u Mančesteru. Drugo prošireno izdanje, sa uvodnim pismom svešteniku Thomasu Chalmersu], London 1832. 150 158 159 160 161 180 186 241
- Lamennais [Félicité - Robert] de: *Paroles d'un croyant, 1833* [Reči jednog vernika, 1833], Bruxelles 1834. 16
- Leach, James: *Stubborn Facts from the Factories by a Manchester Operative*. Published and dedicated to the working classes by Wm. Rashleigh, M. P. [Neoborive činjenice iz fabrika, od jednog fabričkog radnika iz Mančestera. Objavio

i radnim klasama posvetio Wm. Rashleigh, član Parlamenta], London 1844. 212 213 242 243 253 - 255

Lovett, William, and Francis Place: *The People's Charter; being the Outline of an Act to provide for the Just Representation of the People of Great Britain in the Commons' House of Parliament*. Embracing the principles of Universal Suffrage, No Property Qualification, Annual Parliaments, Equal Representation, Payment of Members, and Vote by Ballot. Prepared by a committee of twelve persons, six members of Parliament and six members of the London Working Men's Association, and addressed to the People of the United Kingdom [Narodna povelja: skica zakonskog projekta o uvođenju pravednog predstavnika naroda Velike Britanije u Donjem domu Parlamenta. Obuhvata principe opšteg prava glasa, ukidanje imovinskog cenzusa, jednogodišnji mandat u Parlamentu, jednaku veličinu izbornih okruga, dnevnicu za poslanike i tajno glasanje. Izradila komisija od dvanaest članova, od kojih su šestorica članovi Parlamenta, a šestorica članovi Londonskog radničkog udruženja. Upućeno narodu Ujedinjenog Kraljevstva], London 1838. 277 278

[Luther, Martin:] *Widder die stürmenden bawren*. In: *Luthers Werke*, Kritische Gesamtausgabe Bd. 18 [Protiv pobunjenih seljaka. U Lutherovim delima, kritičko izdanje celokupnih dela, knj. 18], Weimar 1908. 18

Malthus, Thomas Robert: *An Essay on the Principle of Population, as it affects the Future Improvement of Society, with Remarks on the Speculations of W. Godwin, M. Condorcet and other Writers* [Rasprava o principu populacije i njegovom uticaju na buduće poboljšanje društva, sa napomenama o razmišljanjima W. Godwina, M. Condorcet-a i drugih autora], London, prvo izdanje 1798. 173 174 317 318 319

McCulloch, John Ramsay: *A Statistical Account of the British Empire, exhibiting its Extent, Physical Capacities, Population, Industry and civil and religious Institutions*, 2 vol. [Statistički podaci o Britanskoj imperiji, koji pokazuju njenu veličinu, prirodna bogatstva, stanovništvo, industriju kao i građanske i verske ustanove, 2 knjige], London 1837. 119 - 120 325

Miles': *Bill for Enlarging the powers of justices in determining complaints between masters, servants and artificers*. Bill no. 58 of 1844. Hansard's Parliamentary Debates, vols. LXXIII and LXXIV [Zakonski projekt o proširenju prava sudija u rešavanju sporova između gospodara, slugu i zanatlija. Projekt br. 58 od 1844. Hansardove parlamentarne debate, sv. LXXIII i LXXIV]. 126 317

Mirabaud, Jean Baptiste: *Système de la nature*... vidi Holbach, Paul Heinrich.

Nicholls, George: *Poor Laws—Ireland. Three reports by George Nicholls, Esq., to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department* [Zakoni o sirotinjama—Irska. Tri izveštaja George-a Nichollsa kraljevskom ministru unutrašnjih poslova], London 1838. 308

Oastler, Richard vidi *Fleet Papers*

Owen, Robert: *Manifesto of Robert Owen, the Discoverer, Founder, and Promulgator of the Rational System of Society, and of the Rational Religion*. Sixth Edition. To which are added a Preface and also an Appendix... [Manifest Roberta Owena, pronalazača, osnivača i propagatora racionalnog društvenog sistema i racionalne religije. Šesto izdanje sa predgovorom i dodatkom...], London 1840. 235

— *Observations on the Effect of the Manufacturing System: with hints for the improvement of those parts of it which are most injurious to health and morals*, 2nd Edition [Zapažanja o dejstvu fabričkog sistema, sa ukazivanjem na potrebu poboljšanja onih njegovih delova koji su veoma štetni po zdravlje i moral. Drugo izdanje], London 1817. 235

- *The Marriage System of the New Moral World; with a Faint Outline of the Present very Irrational System; as Developed in a Course of Ten Lectures* [Bračni sistem u novom moralnom svetu, sa kratkim prikazom sadašnjeg, vrlo nerazumnog sistema; izloženo u kursu od 10 predavanja], Leeds 1838. 6-7
- Parkinson, Richard: *On the present Condition of the Labouring Poor in Manchester, ...* 3rd ed. [O sadašnjem položaju radničke sirotinje u Mančesteru ... Treće izd.], London and Manchester 1841. 204
- The Physical and Moral Condition, of the Children and Young Persons employed in Mines and Manufactures. Illustrated by Extracts from the Reports of the Commissioners for Inquiring into the Employment of Children and Young Persons in Mines and Collieries, and in the Trades and Manufactures in which Numbers of them work together, not being included under the Terms of the Factories Regulation Act* [Fizičko i moralno stanje dece i omladine zaposlene u rudnicima i fabrikama. Ilustrovano izvodima iz izveštaja poverenika za ispitivanje zapošljavanja dece i omladine u rudarstvu, zanatstvu i industriji, gde rade mnogi koji nisu obuhvaćeni zakonom o fabrikama], London 1833.
- Engels ovo delo citira kao *Children's Employment Commission's Report* [Izveštaj komisije za ispitivanje dečjeg rada] ili pod imenima poverenika Burns, Frank, Grainger, Horne, Leifchild, Mitchel, Southwood, Scriven, Smith, Symons, Tancred. 150 154 193 - 197 249 - 253 257 - 264 287 - 293
- Porter, George Richardson: *The Progress of the Nation, in its various Social and Economical Relations from the Beginning of the Nineteenth Century to the Present Time*, 3 vol. [Napredak nacije u njenim različitim socijalnim i ekonomskim odnosima, od početka 19. veka do danas, 3 knjige], London 1836 - 1843. 119 - 125 208 - 209 362 363
- Proudhon, Pierre - Joseph: *Qu'est-ce que la propriété? Ou recherches sur le principe du droit et du gouvernement*. Premier mémoire [Šta je svojina? Ili istraživanja o principu prava i vladavine. Prva rasprava], Paris 1841. 16 - 17 285
- Raumer, Friedrich Ludwig Georg von: *England im Jahre 1835*, Bd. 1 - 2 [Engleska u godini 1835, sv. 1 - 2], Leipzig 1836. 88
- Report from Committees: 1831 - 2. Vol. XV. Factories. No. 706. Report from the Select Committee on the "Bill to regulate the Labour of Children in the Mills and Factories of the United Kingdom".—With the Minutes of Evidence, Appendix and Index* [Izveštaji komisija: 1831 - 2, sv. XV, Fabrike. Br. 706. Izveštaj specijalne komisije za zakon o regulisanju dečjeg rada u predionicama i fabrikama Ujedinjenog Kraljevstva.—Sa protokolima činjeničkog materijala, dodatkom i registrom].
- Engels citira ovaj izveštaj kao *Sadler'scher Bericht* [Sadlerov izveštaj] 235 236
- Report of Commission of Inquiry into the Employment of Children and Young Persons in Mines and Collieries and in the Trades and Manufactures in which Numbers of them work together, not being included under the terms of the Factories' Regulation Act*, First Report 1841; Second Report 1843 [Izveštaj komisije za ispitivanje zapošljavanja dece i omladine u rudarstvu, zanatstvu i industriji, gde rade mnogi koji nisu obuhvaćeni zakonom o fabrikama. Prvi izveštaj 1841; drugi izveštaj 1843].
- Engels ih koristi prerađene u *The Physical and Moral Condition of Children and Young Persons employed in Mines and Manufactures* [Fizičko stanje dece i omladine zaposlene u rudnicima i fabrikama] i citira pod naslovom *Children's Employment Commission's Report* [Izveštaj komisije za ispitivanje dečjeg rada]. 190 191 227
- Reports of the Inspectors of Factories to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Half - Year ending 31st December 1843. Presented to both Houses of Parliament by Command of Her Majesty* [Izveštaj fabričkih inspektora kraljevskom

generalnom državnom sekretaru za drugo polugode 1843, podneseni domovima Parlamenta po nalogu Njenog Veličanstva], London 1844. 215 - 216 238

Report to the Home Secretary . . . vidi *Report to Her Majesty's Principal Secretary . . .*

Report to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department, from the Poor Law Commissioners, on an Inquiry into the Sanitary Condition of the Labouring Population of Great Britain; with Appendices. Presented to both Houses of Parliament, by Command of Her Majesty. July 1842 [Izveštaj poverenika za zakon o sirotinji kraljevskom ministru unutrašnjih poslova o ispitivanju zdravstvenog stanja radnog stanovništva Velike Britanije, sa dodacima, podnesen domovima Parlamenta po nalogu Njenog Veličanstva, jul 1842], London 1842. 140 144 161 185 186 192

•*Revue des deux Mondes*, 1829 - 1860. Léon Faucher, *Etudes sur l'Angleterre*, T. 4, 13ième année. Nouvelle Série, Paris; 1. X. 1843, *White - Chapel*; 1. XI. 1843, *Saint - Giles*; 1. XII. 1843, *Liverpool*, Première partie; 15. XII. 1843, *Liverpool*, Dernière partie; T. 5, 14ième année, 15. III 1844, *Manchester*, Première partie; T. 6, 1. IV. 1844, *Manchester*, Dernière partie; 15. V. 1844, *La Ville de Leeds*, Première partie; 15. VI. 1844, *La Ville de Leeds*, Dernière partie; T. 7, 15. VII. 1844, *Birmingham* [Časopis dvaju svetova, 1829 - 1860. Léon Faucher, Studije o Engleskoj, t. 4, 13. godište. Nova serija, Pariz; 1. X. 1843, *White - Chapel*; 1. XI. 1843, *Saint - Giles*; 1. XII. 1843, *Liverpul*, prvi deo; 15. XII. 1843, *Liverpul*, poslednji deo; t. 5, 14. godište, 15 III. 1844, *Mančester*, prvi deo; t. 6, 1. IV. 1844, *Mančester*, poslednji deo; 15. V. 1844, *Grad Lids*, prvi deo; 15. VI. 1844, *Grad Lids*, poslednji deo; t. 7, 15. VII. 1844, *Birmingem*] 256

Ridgway James, *On Combinations of Trades* [O udruživanju struka], London 1834. 365 - 366

Rousseau, Jean - Jacques: *Du contrat social; ou principes du droit politique* [Društveni ugovor ili principi državnog prava], Amsterdam 1762. 7

Sadler'scher Bericht vidi *Report from Committees: 1831 - 2*

Saunders, Robert John vidi *Reports of the Inspectors of Factories . . .*

Senior, Nassau William: *Letters on the Factory Act, as it affects the Cotton Manufacture, addressed to the Right Honourable the President of the Board of Trade, to which are appended, a Letter to Mr. Senior from Leonard Horner, Esq. and Minutes of a Conversation between Mr. Edmund Ashworth, Mr. Thomson and Mr. Senior* [Pisma o fabričkom zakonu ukoliko se on odnosi na industriju pamuka, upućena veoma poštovanom predsedniku Odbora za trgovinu i kojima su priloženi pismo Leonarda Hornera gospodinu Senioru i protokol o razgovoru između gg. Edmonda Ashwortha, Thomsona i Seniora], London 1837. 160

Smith, Adam: *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Vol. 1 - 3 [Istraživanja o prirodi i uzrocima bogatstva nacija, Sv. 1 - 3], London 1789. 84

Smith, Adam: *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. With a Life of the Author, an introductory Discourse, Notes, and supplemental Dissertations.* By J. R. McCulloch, 4 vol. [Ispitivanja o prirodi i uzrocima bogatstva nacija. Sa biografijom autora, uvodnom raspravom, napomenama i dopunskim objašnjenjima. J. R. McCulloch, 4 knjige], Edinburgh 1828. 172 173 200

The State of Ireland vidi *Croker, John Wilson*

Stein, Lorenz von: *Der Socialismus und Communismus des heutigen Frankreichs. Ein Beitrag zur Zeitgeschichte* [Socijalizam i komunizam u današnjoj Francuskoj. Prilog savremenoj istoriji], Leipzig 1842. 8

- Stirner, Max: *Der Einzige und sein Eigenthum* [Jedini i njegova svojina], Leipzig 1845. 132 312.
- Strauß, David Friedrich: *Das Leben Jesu*, 4. Aufl., Bd. 1 - 2 [Život Isusov, 4 izd., sv. 1 - 2], Tübingen 1840. 285
- Stubborn Facts from the Factories* vidi *Leach, James*
- Sue, Eugène: *Les mystères de Paris* [Tajne Pariza], Bruxelles 1843. 70
- Symons, Jelinger Cookson: *Arts and Artisans at Home and Abroad: with Sketches of the Progress of Foreign Manufactures* [Zanat i zanatlije u zemlji i inostranstvu, sa beleškama o napretku industrije u inostranstvu], Edinburgh 1839. 142 143 198 214 268
- Tooke Thomas: *A History of Prices, and of the State of the Circulation from 1793 to 1837; Preceded by a brief Sketch of the State of the Corn Trade in the last two Centuries*. Vol II. [Istorija cena i stanja cirkulacije od 1793. do 1837; sa prethodnom kratkom skicom o stanju trgovine žitom u poslednja dva veka. Tom II]. London 1838. 364 - 365
- Ure, Andrew: *The Cotton Manufacture of Great Britain. Systematically investigated, and illustrated* . . . 2 vol. [Prerada pamuka u Velikoj Britaniji. Sistematski proučena i objašnjena . . . 2 knjige], London 1836. 115 117 - 122 211
- *The Philosophy of Manufactures: or, an Exposition of the Scientific, Moral, and Commercial Economy of the Factory System of Great Britain*, Third Ed. [Filozofija manufakture ili prikaz naučne, moralne i trgovinske ekonomije fabričkog sistema Velike Britanije, treće izdanje], London 1861. 43 202 215 234 - 235 274
- Vaughan, Robert: *The Age of Great Cities: or, Modern Society Viewed in its Relation to Intelligence, Morals, and Religion* [Doba velikih gradova: ili moderno društvo gledano u odnosu prema inteligenciji, moralu i religiji], London 1843. 201
- Wade, John: *British History, Chronologically Arranged, comprehending a Classfield Analysis of Events and Occurrences in Church and State; . . .* [Istorija Britanije, hronološki uređena; sa klasifikovanom analizom događaja i pojava u crkvi i državi; . . .], London 1843. 100 - 102
- *History of the Middle and Working Classes; with a Popular Exposition of the Economical and Political Principles* . . . Third Edition [Istorija srednjih i radnih klasa; sa popularnim objašnjenjem ekonomskih i političkih principa . . . Treće izdanje], London, 1835. 36, 192
- Wakefield, Edgar Gibbon: *Swing, Unmasked; or, the Causes of Rural Incendiarism* [Odgonetnuti Sving, ili uzroci požara na selu], London 1831. 303
- Weitling, Wilhelm: *Das Evangelium des armen Sünders*, 2. vollst. verm. und verb. Aufl. [Jevandelje bednog grešnika, 2. potpuno prošireno i popravljeno izdanje], Birsfeld 1846. 19
- *Garantien der Harmonie und Freiheit* [Garantije harmonije i slobode], Vivis 1842. 19 67

Listovi i časopisi

- Allgemeine Zeitung* [Opšte novine], Augsburg. 3 5 70
- The Artizan*. A Monthly Journal of the Operative Arts [Zanatlija. Mesečni list za zanatstvo], London. 140 - 142 143 144 185 192
- La Démocratie pacifique* [Miroljubiva demokratija], Pariz. 67
- Deutsch - Französische Jahrbücher* [Nemačko - francuski godišnjaci], Paris. 44 64 70 129
- Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst* [Nemački godišnjaci za nauku i umetnost], Leipzig. 21
- Durham Chronicle* [Daremska hronika], Durham. 123
- The Edinburgh Medical and Surgical Journal* [Edinburški list za medicinu i hirurgiju], Edinburgh. 139 - 140
- The Examiner* [Ispitivač], London. 102 281
- The Fleet Papers* [Novine iz ulice Fleet], London. 238
- Halifax Guardian* [Halifaški stražar], 245
- The Illuminated Magazine* [Ilustrovani magazin], London. 134 320
- Journal of the Statistical Society of London* [Časopis Londonskog statističkog društva], London. 135 143 144 178 191 - 208
- Die junge Generation* [Mlada generacija], Švajcarska. 19
- The Leeds Mercury* [Glasnik Lidsa]. 244
- Liverpool Mercury* [Liverpulski glasnik]. 165
- The Manchester Guardian* [Mančesterski stražar]. 164 - 166 191 209 217 232 241 244 292 293 313
- The Miner's Advocate* [Rudarski branilac], Newcastle - upon - Tyne. 295
- The Mining Journal* [Rudarski časopis], London. 292
- The Morning Chronicle* [Jutarnja hronika], London. 250 306
- Le National*, Paris. 65
- The New Moral World: and Gazette of the Rational Society* [Novi moralni svet i list racionalnog društva], London. 23 65 68 69 99
- North of England Medical and Surgical Journal* [Severno - engleski časopis za medicinu i hirurgiju], London and Manchester. 230
- The Northern Star, and Leeds General Advertiser* [Severna zvezda i opšti informator Lidsa], Leeds. 99 135 144 176 177 244 245 274 304 338
- The Oracle of Reason: Or, Philosophy Vindicated* [Proročanstvo razuma ili potvrđena filozofija], Bristol, docnije Sheffield i London. 6

- La Phalange. Revue de la Science Sociale* [Falanga, časopis za društvene nauke], Paris. 14 67
- Le Populaire de 1841* [Narodne novine od 1841], Paris. 17 19
- Punch, or the London Charivari* London. 265
- Revue des deux Mondes* [Časopis dvaju svetova], Pariz. 256
- La Revue indépendante* [Nezavisna revija], Paris. 17
- Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe* [Rajnske novine za politiku, trgovinu i zanatstvo], Köln. 22
- Der Schweizerische Republikaner* [Švajcarski republikanac], Zürich. 11
- Statistical Journal* vidi *Journal of the Statistical Society of London*.
- Sun* [Sunce], London. 245
- The Times*, London. 65 68 69 70 137 138 210 303 324
- Vorwärts!* Pariser deutsche Zeitschrift [Napred! pariske nemačke novine], Paris. 105
- The Weekly Chronicle* [Nedeljna hronika], London. 281
- The Weekly Dispatch* [Nedeljni kurir], London. 135 162 167 176 177 193 264 281
- Das Westphälische Dampfboot* [Vestfalski parobrod], Bielefeld. 341

Registar imena

- Aikin, John* (Džon Ejkin; 1747 - 1822) — engleski lekar, istoričar i publicist. 376
- Ainsworth and Crompton* (Ejnsvort i Krompton) — vlasnici tekstilnih fabrika u Boltonu (Engleska). 272
- Aleksandar Veliki* (356 - 323. pre n. e.) — makedonski car. 87
- Alison, Sir Archibald* (ser Arčibald Alison; 1792 - 1867) — engleski istoričar i ekonomista; torijevac. 51 139 179 198 201 - 202 205 207 208 308
- Alison, dr William Pulteney* (dr Viljem Paltni Alison; 1790 - 1859) — brat Archibalda Alisona, profesor medicine na Univerzitetu u Edinburgu; torijevac. 139 179 186
- Alston, G. (Olston)* — propovednik crkve sv. Filip, Bethnal Green, London. 135
- Arkwright, Sir Richard* (ser Ričard Arkrajt; 1732 - 1792) — engleski preduzimač iz vremena industrijske revolucije; istraživač i konstruktor mnogobrojnih mašina predilica. 43 79 82 118 119 267
- Ashley, Anthony* (Antoni Ešli) — vidi *Shaftesbury, Earl of*
- Ashton, Thomas* (Tomas Ešton) — fabrikant u Hyde-u kod Mančestera. 248
- Ashton, Thomas* (Tomas Ešton) — sin Ashtona Thomasa, fabrikanta iz Hyde-a kod Mančestera; streljan 1831. godine za vreme radničkih pobuna. 271
- Ashworth, Edmund* (Edmund Ešvort; 1801 - 1881) — fabrikant iz Lancašira, aktivan protivnik Zakona o žitu i radničkih asocijacija. 248 274
- Babef, François - Noël - Gracchus* (Fransoa Noel Babef - Grahus; 1760 - 1797) — francuski revolucionar, predstavnik utopijskog komunizma, organizator zavere »Jednakih«. 12 14
- Bacon, Francis* (Frensis Bekon, 1561 - 1626) — engleski filozof, prirodnjak i istoričar. »Stvarni rodonačelnik engleskog materijalizma i cele moderne eksperimentalne nauke je Bacon« (Marx). 74 87
- Bailey, William* (Viljem Bejli) — fabrikant iz Stalybridge-a. 280
- Baines, Sir Edward* (ser Eduard Bens; 1800 - 1890) — engleski gradanski ekonomista, liberal, izdavač i vlasnik lista »Leeds Mercury«. 211
- Bairdow, Jonathan R. H.* (Džonatan R. H. Berstou) — (rođen oko 1819) črtist, član čartističkog Konventa 1842. 16
- Barmby, John Goodwin* (Džon Gudvin Barmbi; 1820 - 1881) — engleski sveštenik, hrišćanski socijalist. 69
- Bardsley, Samuel Argent* (Samjuel Adžent Barslij; 1764 - 1851) — lekar u gradskoj bolnici u Mančesteru 1790. do 1823. god. 204
- Barham, Charles Foster* (Čarls Foster Barham; 1804 - 1884) — lekar, 1841. g. član Komisije za istraživanja o dečjem radu. 287
- Barmekidi* — staropersijsko pleme, koje je bilo od velikog uticaja na dvoru Abasida. 324
- Barry Sir David* (ser Dejvid Bari; 1780 - 1835) — engleski lekar i fiziolog. 224 - 226 230 - 231
- Bauer Bruno* (1809 - 1882) — nemački filozof - idealista, istoričar religije, publicista, mladohegelovac; posle

1866. godine postaje nacional-liberal. 22 59 60
- Bauer, Edgar** (1820 - 1886)—brat Bruna Bauera, nemački publicista, mladohegelovac. 23
- Beaumont, Thomas** (Tomas Bomon; umro 1859)—hirurg iz Bradforda. 224 227
- Bentham, Jeremy** (Džeremi Bentam; 1748 - 1832)—engleski građanski sociolog, teoretičar utilitarizma. Prema Marxovim rečima »genije u građanskoj gluposti«. 97 285
- Bentley and White** (Bentli i Vajt)—vlasnici pilane iz Buryja u Lan-kaširu. 272
- Berthollet, Claude - Louis comte** (Klod - Lui Bertole, grof; 1748 - 1822)—francuski hemičar. 31
- Birley** (Berli)—industrijalac - fabrikant iz Mančestera; torijevac. 280
- Black, Joseph** (Džozef Blek; 1728 - 1799)—engleski hemičar i fizičar. 73
- Blackstone, Sir William** (ser Viljem Blekstoun; 1723 - 1780)—engleski pravnik i parlamentarac; pobornik engleskog ustavno - monarhističkog sistema. 89
- Boz**,—vidi *Dickens, Charles*.
- Börne, Ludwig** (Ludvig Berne; 1786 - 1837)—nemački publicista i kritičar, jedan od predstavnika radikalne malogradanske opozicije; pred kraj života je pristalica kritičkog socijalizma. 12
- Borthwick, Peter** (Piter Bortvik; 1804 - 1852)—engleski političar, torijevac, član grupe Mlada Engleska, kritikovao je fabrički sistem sa reakcionarnih pozicija feudalne aristokratije. 324
- Bouverie, William Pleydell, Earl of Radnor** (Viljem Plejdel Buveri, erl od Radnora; 1779 - 1869)—engleski političar, vigozac. 305
- Bowers** (Bauers)—industrijalac. 244
- Boz**—vidi *Dickens, Charles*.
- Bridgewater, Francis Egerton** (Frensis Egerton Bridžvoter; 1736 - 1803)—engleski veleposednik. 84 124
- Brindley, James** (Džems Brindli; 1716 - 1772)—engleski inženjer. 124
- Brocklehurst, J.** (Dž. Brokherst; 1788 - 1870)—fabrikant i bankar, član parlamenta za Macclesfield od 1832. do 1866; liberal. 254
- Brougham, Henry Peter** (Henri Piter Bruem; 1778 - 1868)—engleski pravnik i državnik, lord - kancelar; vigozac. 244
- Buffon, George - Louis - Leclerc, comte de** (Žorž - Lui - Leklerk Bifon, grof; 1707 - 1788)—francuski prirodnjak. 73
- Buonarotti, Filippo Michele** (Filipo Mikele Buonaroti; 1761 - 1837)—italijanski revolucionar, učestvovao je u revolucionarnom pokretu u Francuskoj na kraju 18. i u početku 19. veka; komunisti i saborac Babeufa. Buonarottijeva knjiga *Conspiration pour l'égalité dite de Babeuf* (1828) poslužila je kao podsticaj za oživljavanje babuvističkih tradicija u revolucionarnom radničkom pokretu. 12
- Burns** (Berns)—član komisije za istraživanje dečjeg rada. 252
- Bussey, Peter** (Piter Basi)—krčmar iz Bradforda; čartista; delegat u čartističkom konventu 1839, u kome je zastupao gledište »fizičke sile«. 279
- Byron, George Noel Gordon, Lord** (Džordž Noel Gordon Bajron, lord; 1788 - 1824)—engleski pesnik, predstavnik revolucionarne romantike. 2 285
- Cabet, Etienne**, (Etjen Kabe; 1788 - 1856)—francuski pravnik i publicista, komunista - utopista, pisac utopijskog romana *Voyage en Icarie* (1842). 15 16 17 19 66 67
- Carlile, Richard** (Ričard Karlajl; 1790 - 1843)—engleski radikalni publicista, socijal - reformator; izdavač napredne literature. 98
- Carlyle, Thomas** (Tomas Karlajl; 1795 - 1881)—engleski književnik, istoričar i filozof idealista, propovedao kult heroja; zastupao gledišta bliska feudalnom socijalizmu četrdesetih godina; od 1848. otvoreni neprijatelj radničkog pokreta. 1 45 47 50 53 55 56 59 - 64 163 179 180 199 200 273 309 311 324

- Carter* (Karter)—prizivač duhova iz Surreya, predgrađa Londona. 136
- Carswright, Edmund* (Edmund Kartrajt; 1743 - 1823)—pronalazač mehaničkog razboja. 31 80 119
- Cezar Gajus Julius* (oko 100 - 44 pre n. e.)—rimski vojskovođa i državnik. 97
- Chadwick, Edwin* (Edvin Čedvik; 1800 - 1890)—sekretar komisije za vojno zakonodavstvo; član nekoliko parlamentarnih komisija za pitanja industrijskog zakonodavstva. 140
- Champneys, William Weldon* (Viljem Veldon Čempnis; 1807 - 1875)—engleski propovednik; građanski filantrop. 176
- Cobden, Richard* (Ričard Kobden; 1804 - 1865)—engleski fabrikant, liberal, pristalica slobodne trgovine, jedan od osnivača Lige protiv zakona o žitu. 46 93
- Considérant, Victor* (Viktor Konsideran; 1808 - 1893)—francuski publicista, socijalista - utopista, učenik i pristalica Fourier-a. 14 67
- Constant, Alphonse - Louis* (Alfons Lui Konstan; 1816 - 1875)—opat, spisatelj, religiozni socijalist; krajem pedesetih godina zapao u okultizam i mistiku. 69
- Cooper, Thomas* (Tomas Kuper; 1805 - 1892)—engleski pesnik i žurnalista, početkom četrdesetih godina—čarista, metodistički propovednik. 4
- Cowan, Robert* (Robert Kauen)—lekar, izdavač «Vital Statistics of Glasgowe». 191
- Cowell, S. W.* (S. V. Kael; 1833)—član komisije za ispitivanje rada u fabrikama. 220 221 224 228 230 - 231
- Crompton, Samuel* (Samjuel Krompton; 1753 - 1827)—engleski mehaničar, pronalazač mehaničke predilice. 43 79 119
- Cromwell, Oliver* (Oliver Kromvel; 1599 - 1658)—voda buržoazije i dela plemstva koje je preraslo u buržoaziju u periodu engleske buržoaske revolucije u 17. veku; 1653 - 1658. «lord - protektor» Engleske, Škotske i Irske. 75 89
- Davy, Sir Humphry* (ser Hemfri Devi; 1778 - 1829)—engleski hemičar i fizičar. 31 41 124 292
- Dickens, Charles - Boz* (Čarls Dikens; 1812 - 1870)—engleski pisac - realista. 70
- Diderot, Denis* (Deni Didro; 1713 - 1784)—francuski filozof, predstavnik mehaničkog materijalizma, ateista; jedan od ideologa francuske buržoaske revolucije. 285
- Disraeli (D'Israeli), Benjamin, Earl of Beaconsfield* (Bendžamin Dizraeli, erl od Bikonsfilda; 1804 - 1881)—engleski političar i pisac; četrdesetih godina priključio se grupi Mlada Engleska, kasnije vođa konzervativne partije; predsednik vlade (1868. i 1874 - 1880). 204 324
- Doherty, Hugh* (Hju Doherti.)—irski žurnalista, izdavač furijerističkih novina «The London Phalanx», koje su izlazile od 1841 - 43; autor filozofskih i filozofsko - logičkih dela. 14
- Drinkwater* (Drinkvoter)—god. 1833. član komisije za ispitivanje fabričkog rada. 224 225 243
- Duncombe, Thomas Slingsby* (Tomas Slingsbi Dankomb; 1796 - 1861)—engleski političar, buržoaski radikal, četrdesetih godina pripadnik čarističkog pokreta. 2 4 93 126 298 316
- Eden, Sir Frederic Morton* (ser Frederik Morton Idn; 1766 - 1809)—engleski buržoaski ekonomista, učenik Adama Smitha. 367 368 369 370 371 372 373 374
- Elizabeta* (1533 - 1603)—engleska kraljica. (1558 - 1603) 91 97 317
- Faraday, Michael* (Majkl, Faradi; 1791 - 1867)—engleski fizičar i hemičar. 298
- Faucher, Léon* (Leon, Foše; 1803 - 1854)—francuski buržoaski publicista i političar, umereni liberal, ogorčeni neprijatelj radničkog pokreta. 256
- Ferrand, William Bushfield* (Viljem Bašfild Feran)—engleski veleposednik, torijevac. 47 316 324

- Feuerbach, Ludwig* (Ludvig, Fojerbah; 1804 - 1872) 22 31 59 114
- Fichte, Johann Gottlieb* (Johan Gotlib, Fihte; 1762 - 1814) 20
- Fielden, John* (Džon Filden; 1784 - 1849)—engleski industrijalac, filantrop, pristalica fabričkog zakonodavstva. 323
- Fonblanque, Albany William* (Olbeni Viljem, Fonblank; 1793 - 1872)—engleski liberalni žurnalista. 102
- Fourier, François - Marie - Charles* (Fransoa - Mari - Šarl Furije; 1772 - 1837)—francuski socijalista - utopista. 13 14 16 37 67
- Franks* — izveštač komisije za ispitivanje dečijeg rada. 262
- Frost, John* (Džon Frost; 1784 - 1877)—engleski sitnoburžoaski radikal; 1838. uključio se u čartistički pokret zbog toga što je organizovao ustanak rudara u Velsu (1839) osuđen je na doživotno izgnanstvo u Tasmaniju; 1856. je amnestiran i vratio se u Englesku. 279
- Galway, Ann* (En Golvej)—radnica u Londonu, umrla od gladi 1843. 136
- Gaskell, Peter* (Piter, Gaskel)—lekar iz Mančestera, buržoaski publicista, liberal. 162 189 206 209 324
- George I* (Džordž I; 1660 - 1727)—kralj Velike Britanije i Irske (1714 - 1727). 79 88
- George III* (Džordž III; 1738 - 1820)—kralj Velike Britanije i Irske. 79
- Gibson* (Gibson)—građevinski radnik u Škotskoj. 336
- Gibson, Thomas Milner* (Tomas Milner, Gibson; 1806 - 1884)—engleski političar i državnik, pristalica slobodne trgovine. 97
- Gilbart, James William* (Džems Viljem Gilbert; 1794 - 1863)—engleski banakar i ekonomista; napisao je veći broj radova o bankarstvu. 377
- Gilbert, Thomas* (Tomas, Gilbert; 1720 - 1798)—engleski političar, član Parlamenta, reformator zakona o sirotinji. 322
- Girard, Philippe - Henri* (Filip - Anri Zirar; 1775 - 1845)—francuski inženjer, pronalazač predilice lana. 81 121
- Gladstone, William Ewart* (Viljem Juart Gledston; 1809 - 1898)—engleski političar i državnik, pristalica Peela; u drugoj polovini 19. veka voda liberalne partije, nekoliko puta pripadao je ministarskom savetu, predsednik vlade (1868 - 1874, 1880 - 1885, 1886. i 1892 - 1894). 3
- Goethe, Johann Wolfgang von* (Johan Volfgang Gete; 1749 - 1832). 57 59 62
- Godwin, William* (Viljem Godvin; 1795 - 1836)—engleski sitnoburžoaski pisac i publicista, racionalista, jedan od osnivača anarhizma. 85 285
- Graham* (Greem)—štrajkbreher. 272
- Graham, George* (Džordž Greem)—general - registrator. 190
- Graham, Sir James Robert George* (ser Džems Robert Džordž Greem; 1792 - 1861)—engleski državnik; od 1841. do 1846. ministar unutrašnjih poslova torijevske vlade Peela. 2 3 95 238 239
- Grainger, Richard Dugard* (Ričard Dugard Grendžer; 1801 - 1865)—anatom i fizičar, 1841. inspektor dečijih bolnica, član komisije za ispitivanje dečijeg rada. 190 195 249 251 252 257
- Greg, Robert Hyde* (Robert Hajd Greg; 1795 - 1875)—industrijalac, liberal, predsednik zanatlijske komore u Mančesteru. 228 248
- Hargreaves, James* (Džems Hargrivr; umro 1778)—pronalazač mašine predilice - Jenny. 79 117
- Hamilton, Alexander, Duke of* (Aleksandar Hemilton, vojvoda; 1767 - 1852)—vlasnik rudnika kamenog uglja u Škotskoj, član parlamenta, vigovac. 293
- Haslam* (Hezlem)—vlasnici rudnika uglja u Pentrichu. 296
- Hawkins, Francis Bisset* (Frensis Biset Hokins; 1796 - 1894)—lekar i pisac medicinskih knjiga: 1833. fabrički

- inspektor; 1836. inspektor tamnica. 192 217 220 - 221 224 227 229 231 236 241
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich* (Georg Vilhelm Fridrih Hegel; 1770 - 1831). 20 22 85 114
- Helvétius, Claude - Adrien* (Klod - Adrien Helvecius; 1715 - 1771) - francuski filozof, predstavnik mehanicističkog materijalizma; ateista; jedan od ideologa francuske revolucionarne buržoazije. 285
- Henfrey* (Henfri) - građevinski preduzimač iz Mančestera. 336 337
- Hennen, John* (Džon Henen; 1779 - 1828) - vojni lekar, glavni lekar zdravstvene službe u Škotskoj. 139
- Herwegh, Georg Friedrich* (Georg Fridrih Herveg; 1817 - 1875) - nemački revolucionarni pesnik; 1848. jedan od vođa nemačkog demokratskog društva u Parizu, koje je organizovalo prelazak dobrovoljačkog odreda u Nemačku. 22
- Heß, Moses* (Mozes Hes; 1812 - 1845) - nemački publicista, učestvovao je u osnivanju i saradivao u listu »Rheinische Zeitung«; sredinom četrdesetih godina 19. veka bio je jedan od glavnih predstavnika »istinskog« socijalizma; kasnije lasalovac. 22
- Hey, William* (Viljem Hej; 1772 - 1844) - kod Engleza se pojavljuje i kao Hay i Kay. Engleski lekar u Lidsu, izveštač komisije za ispitivanje fabričkog rada. 224
- Hindley, Charles* (Čarls Hindli) - industrijalac iz Ashtona; radikal; pristalica fabričkog zakonodavstva. 323
- Hobhouse, John Cam, Baron Brough-ton de Gyfford* (Džon Kem Hobhaus baron Broton Giford; 1786 - 1869) - engleski političar - liberal. 235 237
- Holbach, Paul Heinrich Dietrich* (d' Holbach) Baron von (Pol Hajnrh Ditrh Holbah, baron; 1723 - 1789) - francuski filozof, predstavnik mehanicističkog materijalizma, ateista - ideolog francuske revolucionarne buržoazije. 2 7 285
- Holland, P. H.* (P. H. Holand) - lekar iz Mančestera. 191
- Hood, Thomas* (Tomas Hud; 1799 - 1845) - engleski realistički pesnik i književnik, sitnoburžoaski demokrat; saradnik i izdavač različitih časopisa. 265
- Horne, Richard Henry* (Ričard Henri Horn; 1803 - 1884) - engleski pesnik, pisac i dramatičar; 1841. član Komisije za ispitivanje dečjeg rada. 195 196 216 258 259
- Horner, Leonard* (Lionard Horner; 1785 - 1864) - engleski geolog, državni fabrički inspektor, član Komisije za ispitivanje fabričkog rada, a 1883. i Komisije za ispitivanje dečjeg rada. 238
- Hume, David* (David Hjum; 1711 - 1776) - engleski filozof, istoričar i ekonomista, subjektivni idealista, agnostičar. 74
- Huntsmann, Benjamin* (Bendžamin Hantsman; 1704 - 1776) - engleski pronalazač. 83 123
- Ibbetson* (Ibetson) - industrijalac iz Šefilda. 272
- Johns, William* (Viljem Džons) - lekar, viši inspektor za mančesterski okrug. 218
- Johnson* (Džonson) - radnik u firmi Pauling i Henfrey. 338
- Jonson, Ben [jamin]* (Ben [džamin] Džonson; oko 1573 - 1637) - engleski dramatičar, savremenik Shakespeare-ov, težio je realističkom predstavljanju stvarnosti. 50
- Kant, Immanuel* (Immanuel Kant; 1724 - 1804). 20 22
- Charles II* (Čarls II; 1630 - 1685) - kralj Velike Britanije i Irske (1660 - 1685). 56 322
- Kay - Shuttleworth, James Philipps* (Džems Filipss Kej - Šatvert; 1804 - 1877) - engleski lekar u jednom od vojnih okruga Mančestera. 150 158 159 160 161 180 241

- Kennedy, John* (Džon Kenedi; 1769 - 1855)—vlasnik fabrika tekstila u Manchesteru. 241
- Kitchen* (Kičen)—industrijalac iz Šefilda. 272
- Knight* (Najt)—lekar iz Šefilda. 259 260
- Lamennais (La Mennais), Félicité* Robert de (Felisite Rober de Lamne; 1782 - 1854)—francuski opat, publicista, jedan od ideologa hrišćanskog socijalizma. 16
- Lavoisier, Antoine - Laurent* (Antoan - Loran Lavoazije; 1743 - 1794)—francuski hemičar. 73
- Leach, James* (Džems Lič)—tkać pamučnih tkanina; četrdesetih godina čartista. 212 214 242 243 253 254 255 334
- Lee, John* (Džon Li; 1779 - 1859)—propovednik, od 1840. rektor Univerziteta u Edinburgu. 139
- Leibniz, Gottfried Wilhelm, Freiherr von* (Gotfrid Vilhelm Lajbnic, baron; 1646 - 1716)—nemački matematičar i filozof. 20
- Leifchild, John Roby* (Džon Robi Lifačild)—član komisije za istraživanja o dečijem radu. 262
- Leroux, Pierre* (Pjer Leru; 1797 - 1871)—francuski publicista, socijalista - utopista pristalica Saint-Simona; 1848. poslanik ustavotvorne i 1849. zakonodavne narodne skupštine (montanjar). 16
- Liebig, Dr Justus, Freiherr von* (Dr Justus Libig, baron; 1803 - 1873)—nemački hemičar, jedan od osnivača poljoprivredne hemije. 31 41
- Lindley* (Lindli)—pronalazač mašine za pletenje čipaka. 120
- Linné, Carl von* (Karl fon Line; 1707 - 1778)—švedski prirodniak, tvorca jednog sistema klasifikacije biljaka i životinja. 73
- List, Friedrich* (Fridrih List; 1789 - 1846)—nemački ekonomista, teoretičar buržoazije u periodu do 1848.; pristalica protekcionizma. 26
- Locke, John* (Džon Lok; 1632 - 1704)—engleski filozof senzualista, buržoaski ekonomista. 79 87
- Lolme, Jean - Louis de* (Žan - Luj de Lolm; 1740 - 1806)—švajcarski profesor državnog prava, pravnik; zastupao je teoriju o podeli vlasti. 89
- Londonderry* (Londenderi)—vidi *Steward, Charles William*.
- Louis - Philippe* (Luj - Filip; 1775 - 1850)—vojvoda od Orleana, kralj Francuske (1830 - 1848), za vreme julske revolucije zbačen sa prestola od strane finansijske buržoazije Francuske. 10
- Lovett, William* (Viljem Lavit; 1800 - 1877)—engleski sitnoburžoaski radikal, učesnik u čartističkom pokretu; pristalica »moralne snage« i saradnje sa buržoazijom. 277
- Luther, Martin* (Martin Luter; 1483 - 1546). 17 18 27
- Lyell, Charles* (Čarls Lajel; 1797 - 1875)—engleski geolog. 298
- MacAdam (MC Adam), John London* (Džon London Mak Adam; 1756 - 1836)—engleski inspektor puteva, stručnjak za izgradnju puteva. 124
- MacCulloch (MC Culloch), John Ramsay* (Džon Remzi Mekalek; 1789 - 1864)—engleski gradanski ekonomista, apologet kapitalističkog uređenja, vulgarizator Ricardovog učenja. 26 29 119 172 325
- MacDurt, Thomas* (Tomas Makdart)—radnik. 230
- MacKellar* (Mekelar)—lekar u Pencaithlandu. 291
- Mackintosh* (Mekintoš)—član komisije za istraživanja o fabričkom radu. 225 229 231 236
- MacPherson* (Mekferson)—majka radnice - štrajkbreherke, kasnije ubijena. 272
- MacQuarry* (Mekvori)—štrajkbreher. 272
- Malthus, Thomas Robert* (Tomas Robert Maltus; 1766 - 1834)—engleski sveštenik i ekonomista; tvorca teorije o stanovništvu koja opravdava bedu radništva. 2 25 38—41 172 173 214 317 - 319
- Manners, Lord John James Robert* (lord Džon Džems Robert Meners;

- 1818 - 1906)—torijevac; član grupe Mlada Engleska. 324
- Marije Gaj* (oko 156 - 86 pre n. e.)—rimski vojskovođa i konzul. 89
- Marx, Karl* (Karl Marks; 1818 - 1883).—22 70
- Mathew, Theobald* (Tiobold Metju; 1790 - 1856)—irski katolički sveštenik, apostol trezvenosti i umerenosti. 207
- Maude, Daniel* (Daniel Mod)—mirovni sudija u Mančesteru. 333 - 338 340
- Mead, Edvard P.* (Edvard P. Mid)—engleski radnički pesnik; njegove pesme su se štampale u čarstističkom listu «The Northern Star». 247
- Mellor* (Melor)—stari radnik, zaposlen u fabrici Pauling i Henfrey. 336
- Menemije Agripa* (umro 493 pre n. e.)—rimski patricije. 273
- Michalet, Jules* (Žil Mišle; 1798 - 1874)—francuski istoričar, profesor na Collège de France. 66
- Miles* (Majlz)—ime starog keltskog kralja Irske. 179
- Miles, William* (Viljem Majlz; 1797 - 1878)—engleski bankar, «sasvim opskuran član parlamenta» (Engels). 316
- Mill, James* (Džems Mil; 1773 - 1836)—engleski buržoaski ekonomist i filozof. 26 85
- Miller* (Miler)—kapetan; glavni policijski inspektor u Glazgovu. 142
- Mitchell, James* (Džems Mičel; oko 1786 - 1844)—publikovao je niz popularno - naučnih radova; 1841. član komisije za istraživanja o dečijem radu. 288
- Monk* (Mank)—londonski pravnik. 336 - 338
- Münzer, Thomas* (Tomas Mincer; oko 1490 - 1525)—vođ seljačko - plebejskog krila u doba reformacije i u nemačkom seljačkom ratu; propovedao ideje utopijskog komunizma jednakosti; pogubljen 1525. 18
- Napoleon I Bonaparta* (1769 - 1821)—francuski car (1804 - 1814. i 1815). 12 75 196
- Nelson, Horatio, Viscount* (Horacije Nelson, vikont; 1758 - 1805)—engleski admiral, engleski narodni pomorski junak. 196
- Newton, Sir Isaac* (ser Isak Njutn; 1642 - 1727)—engleski fizičar, astronomom i matematičar, osnivač mehanike. 72 79
- Oastler, Richard* (Ričard Oustler; 1789 - 1861)—engleski političar i socijalni reformista; torijevac; u borbi protiv pristalica slobodne trgovine istupao je braneći zakonska ograničenja radnog dana. 47 218 238 239 278
- O'Connell, Daniel* (Daniel O'Konel; 1775 - 1847)—irski advokat i političar, vođa desnog liberalnog krila nacionalno - oslobodilačkog pokreta (Repeal - Association). 1 8 - 10 98 99 309
- O'Connor, Feargus Edward* (Ferges Edvard O'Konor; 1794 - 1855)—jedan od vođa levog krila čarstističkog pokreta; osnivač i izdavač lista «The Northern Star»; od 1848. reformista. 1 4 162
- Owen, Robert* (Robert Oven; 1771 - 1858)—engleski utopijski socijalista. 7 16 235 283
- Paine, Thomas* (Tomas Pejn; 1737 - 1809)—engleski i američki publicista; republikanac; borac za nezavisnost Severne Amerike i učesnik u francuskoj buržoaskoj revoluciji. 7 123
- Parkinson, Richard* (Ričard Parkinson; 1797 - 1858)—kanonik iz Mančestera, hrišćansko - filantropski publicista. 204
- Patteson, Sir John* (ser Džon Petisn; 1790 - 1861)—engleski pravnik, sudija u vrhovnom kraljevskom sudu. 296
- Pauling & Henfrey* (Pauling & Henfri)—građevinsko preduzeće u Mančesteru. 275 332 333 335 - 341
- Peel, Sir Robert* (ser Robert Pil; 1750 - 1830)—engleski fabrikant pamučnih tkanina; član Parlamenta, torijevac. 222 235

- Peel, Sir Robert* (ser Robert Pil; 1788 - 1850)—engleski državnik, umereni torijevac; predsjednik vlade (1841 - 1846); po njemu zakon o bankama od 1844. nosi naziv; uz podršku liberala ukinuo je zakone o žitu 1846. 3 10 46 88 239 298 323 334
- Percival, Thomas* (Tomas Persivel; 1740 - 1804)—engleski lekar, pobornik zakona o zaštiti zaposlene dece. 222
- Pilling, Richard* (Ričard Piling; rod. 1800)—čartist; radnik u fabrikama pamučnih tkanina; jedan od vođa štrajka u Ashtonu i Stalybridge-u 1842. 334
- Porter, George Richardson* (Džordž Ričardson Porter; 1792 - 1852)—engleski buržoaski ekonomista i statističar. 84 119
- Power* (Pauer)—od 1833. član komisije za istraživanja o fabričkom radu. 218 221 224 226 249
- Priestley, Joseph* (Džozef Pristli; 1733 - 1804)—engleski hemičar i fizičar; filozof - materijalista. 73
- Proudhon, Pierre - Joseph* (Pjer - Žozef Prudon; 1809 - 1865)—francuski publicista, sitnoburžoaski ideolog; jedan od teoretičara anarhizma. 16 285
- Pounder, Robert* (Robert Paunder)—radnik iz Lidsa. 218
- Quinet, Edgar* (Edgar Kine; 1803 - 1875)—francuski pisac. 66
- Rashleigh, William* (Viljem Rešlejt)—član parlamenta, izdavač lista «Stuborn Facts from the Factories». 212
- Raumer, Friedrich von* (Fridrih fon Raumer; 1781 - 1873)—profesor istorije u Berlinu, liberal: 1848. član frankfurtske narodne skupštine (desni centar), carski poslanik u Parizu. 88
- Read* (Rid)—radnik u fabrici Pauling i Henfrey. 340
- Ricardo, David* (David Rikardo; 1772 - 1823)—engleski ekonomista, pred-
- stavnik klasične buržoaske političke ekonomije. 26 29 32
- Roberton, John* (Džon Robertson; 1797 - 1876)—lekar u porodilištu u Manchesteru. 192 230
- Roberts, William Prowting* (Viljem Prauting Roberts; 1806 - 1871)—engleski pravnik; advokat čartistā i generalnog saveta sindikata. 295 296 298 - 299 316 336 - 340
- Robespierre, Maximilien - Marie - Isidor de* (Maksimilijan - Mari - Izidor de Robespjer; 1758 - 1794)—političar francuske buržoaske revolucije; vođa jakobinaca i od 1793 - 1794. šef revolucionarne vlade. 75 89
- Robson, George* (Džordž Robson) — nalazio se u Domu radnika u Coventryju; umro 1843. 320
- Rousseau, Jean - Jacques* (Žan - Žak Ruso; 1712 - 1779)—francuski prosvetitelj, demokrata, sitno - buržoaski ideolog. 2 7
- Ruge Arnold* (Arnold Ruge; 1802 - 1880)—nemački publicista, mladohegelovac; 1844 zajedno sa Marxom izdavao časopis «Deutsche Französische Jahrbücher», sitnoburžoaski demokrata; od 1866. nacional - liberal. 22 70
- Russel, John, Lord* (Džon Rasl, lord; 1792 - 1878)—engleski državnik, vođa vigovaca; predsjednik vlade (1846 - 1852. i 1865 - 1866). 46 97
- Sadler, Michael Thomas* (Majkl Tomas Sadler; 1780 - 1835)—engleski političar, torijevac, socijalreformator i publicista. 236 238
- Saint - Simon, Claude - Henri de Rouvroy, comte de* (Klod - Anri d'Ruvroa, Sen - Simon, grof; 1760 - 1825)—francuski socijalista - utopista. 13 14 16
- Salmon* (Salmen)—stari radnik u fabrici Pauling i Henfrey. 334 - 336
- Sand, George* (pseudonim spisateljice, *Amandine - Lucie, Aurore Dupin, baronne Dudevant*) (Žorž Sand - Amandin - Lisi - Oror Dipen, baronica Didevan; 1804 - 1876)—francuska spisateljica, pisac mnogih romana sa socijalnim temama i huma-

- nističkim stremljenjima u romantizmu. 16 70
- Saunders, Robert John* (Robert Džon Sonders)—engleski fabrički inspektor u četrdesetim godinama 19. stoljeća. 238
- Say, Jean Baptiste* (Žan Batist Sej; 1767 - 1832)—francuski vulgarni ekonomista, «koji svoju površnost pokušava da prikrije time što položičnost Adama Smitha svodi na apolutno - opšte fraze» (Marx). 29 30
- Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph von* (Fridrih Vilhelm Jozef fon Šeling; 1775 - 1854)—nemački filozof; predstavnik nemačkog idealizma s kraja 18. i početka 19. veka. 20 59
- Scott* (Skot)—stari radnik u fabrici Pauling i Hanfrey. 336
- Scriven, Samuel S.* (Samjuel S. Skri-ven)—član komisije za istraživanja o dečjem radu. 262
- Senior, Nasau William* (Nasau Viljem, Sinijer; 1790 - 1864)—engleski vulgarni ekonomista; apologet kapitalizma, ideolog obrazovane buržoazije. 160
- Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper, Duke of* (Antoni Ešli Kuper Šefts-beri, vojvoda; 1801 - 1885)—engleski političar, jedan od vođa aristokratskog, filantropskog pokreta u korist donošenja zakona o desetočasovnom radnom danu. 47 206 216 217 220 229 238 239 293 324
- Shakespeare, William* (Viljem Šekspir; 1564 - 1616). 62 296 303
- Sharp, Francis* (Frensis Šarp)—lekar - vidar iz Lidsa. 223 224 227
- Sharp, Roberts & Co.* (Šarp Roberts i Komp)—vlasnici fabrika mašina. 274
- Sharp, Villiam Junior* (Viljem Šarp, mladi; 1805 - 1896)—lekar - vidar iz Bradforda. 227
- Sharps* (Šarps)—vlasnici u firmi Pauling i Henfrey. 339 340
- Shelly, Percy Bysshe* (Persi Biš Šeli; 1792 - 1822)—engleski pesnik, predstavnik revolucionarnog romantizma. 2 7 285
- Sheppard, John (Jack)* (Džon Šepard (Džek); rođ. 1702)—provalnik; od-
gajen u sirotištu Bishopsgate-u; 1724. obošen u Londonu. 196
- Smellie, James* (Džems Smeli)—vidar iz Glazgova. 229
- Smith* (Smit)—štrajkbreher, umro 1837. 273
- Smith, Adam* (Adam Smit; 1723 - 1790)—engleski ekonomista, predstavnik klasične buržoaske političke ekonomije. 2 26 27 28 32 73 84 172 173 200
- Smith, Thomas Southwood* (Tomas Sautvud Smit; 1788 - 1861)—lekar iz Londona, reformator zdravstvene službe; 1841. član komisije za istraživanja o dečjem radu. 167 186 291
- Somerville, Alexander* (Aleksandar Somervil; 1811 - 1885)—engleski buržoaski radikal; pseudonim: «Jedan koji je zviždukao za plugom»; novinar. 306
- Southwell, Charles* (Čarls, Sautvel; 1814 - 1860)—engleski socijalista - utopista, pristalica Owena; osnivač ateističkog lista «The Oracle of Reason». 6 8
- Staël - Holstein, Anne Louise Germaine Necker, baronne de* (Ana Luiza Žermen Neker Stal - Holštajn, baronica; 1766 - 1817)—francuska spisateljica. 67
- Stein, Lorenz von* (Lorenc fon Štajn; 1815 - 1890)—hegelovac, profesor filozofije u državnog prava na univerzitetu u Kiju; tajni agent pruske vlade. 8
- Stephens, Joseph Rayner* (Džozef Rejner Stivens; 1805 - 1879)—engleski sveštenik, socijalreformator; 1837 - 1839. aktivan učesnik u čartističkom pokretu u Lankširu. 278 325
- Steward, Charles William, Marquis of Londonderry* (Čarls Viljem Stjuard, markiz Londenderi; 1778 - 1854)—engleski veleposednik; vlasnik velikih ugljenokopa u Durhamu. 297
- Stirner Max* (pseudonim Johanna Caspara Schmidta) (Maks Štirner; 1806 - 1856)—nemački filozof, mladohegelovac, jedan od ideologa buržoaskog individualizma i anarhizma;

- pisac knjige *Der Einzige und sein Eigenthum*. 132 312.
- Strauß, David Friedrich* (David Friedrich Štraus; 1808 - 1874) nemački filozof i publicista, mladohegelovac; od 1866. nacional - liberal. 2 20 47 59 285
- Stuart, James* (Džems Stjuart; 1775 - 1849) - lekar, publicista, vigovac, 1833. fabrički inspektor. 223 225 229 231 233
- Stumm - Halberg, Karl Ferdinand, Freiherr von* (Karl Ferdinand Štum - Halberg, baron; 1836 - 1901) - krupni industrijalac, poznat kao «kralj Stumme»; najuticajnija ličnost u Saru, konzervativac; najžešći neprijatelj radničkog pokreta. 297
- Sturge, Joseph* (Džozef Sterdž; 1793 - 1859) - engleski političar, buržoaski radikal, pristalica slobodne trgovine; priključio se čartistima kako bi se ostvarivao uticaj buržoazije na radničku klasu. 281
- Sue Eugène* (Ežen Si; 1804 - 1857) - francuski književnik, autor malogradsanskih - sentimentalnih romana sa socijalnim temama. 70
- Sula Lucius Kornelius* (138 - 78 pre n. e.) - rimski vojskovođa i državnik. 89
- Swing* (Sving) - kapetan. 303 304
- Symons, Jelinger Cookson* (Dželingler Kukson, Sajmons; 1809 - 1860) - engleski liberalni publicista, vladin komesar kod istraživanja o položaju ručnih tkača i rudara; 1841. član komisije za istraživanja o dečijem radu. 142 196 198 214 260 268 290
- Tancred, Thomas* (Tomas Tankred) - član komisije za istraživanja o dečjem radu. 262
- Taylor, John* (Džon Tejlor; 1804 - 1841) engleski lekar, pripadao levom krilu čartističkog pokreta. 279
- Thompson, Charles Edward Poulett, baron Sydenham* (Čarls Edvard Polit Tomson, baron Sajdenham; 1799 - 1841) - engleski državnik. 160
- Thompson, Thomas Peronnet* (Tomas Peronet Tomson; 1783 - 1869) - engleski buržoaski političar, vulgarni ekonomista, pristalica slobodne trgovine. 32
- Thornhill, Thomas* (Tomas Tornhil) - zemljoradnik, vigovac. 238
- Tooke, John Horne* (Džon Horn Tuk; 1736 - 1812) - engleski političar, buržoaski demokrata. 85
- Tooke, Thomas* (Tomas Tuk; 1774 - 1858) - engleski ekonomista, žestoki pobornik slobodne trgovine, kritikovao je Ricardovu teoriju o novcu. 364.
- Tufnell* (Tafnel) - član komisije za istraživanja o fabričkom radu. 218 220 223 224 228 229
- Turpin, Richard* (Ričard Terpin; 1706 - 1739) - drumski razbojnik; obešen 1739. 196
- Ure, Andrew* (Endrju Jur; 1778 - 1857) - engleski hemičar, vulgarni ekonomista, pristalica slobodne trgovine. 43 202 211 215 234 235 237 248 273 274
- Vaughan, Robert* (Robert Von; 1795 - 1868) - engleski sveštenik, buržoaski istoričar i publicista. 201
- Victoria* (Viktorija; 1819 - 1901) - kraljica Britanije i Irske. 137
- Voltaire, François - Marie Arouet de* (Fransoa - Mari Arue de Volter; 1694 - 1778) - francuski filozof - deista, satiričar, političar, predstavnik buržoaskog prosvetiteljstva 18. veka. 2 7
- Wade, John* (Džon Vejd; 1788 - 1875) - engleski publicista, ekonomista i političar. 36 42 100 102 192
- Wakefield, Edward Gibbon* (Edvard Gibon Vejkfild; 1796 - 1862) - engleski publicista, ekonomista i kolonijalni političar. 303
- Walter, John* (Džon Volter 1776 - 1847) - engleski političar, torijevac.
- Watt, James* (Džems Vot; 1736 - 1819) - engleski inženjer i pronalazač; konstruktor parne mašine. 31 79 80 82 119

- Watts, John* (Džon Vots; 1818 - 1887) — engleski socijalista — utopista, pristalica Owena; kasnije buržoaski liberal. 6 7 8 16
- Wedgwood, Josiah* (Džosaje Vedžvud; 1730 - 1795) — engleski industrijalac koji je usavršio proizvodnju keramike u Engleskoj. 79 123
- Weitling, Christian Wilhelm* (Kristijan Vilhelm, Vajtling; 1808 - 1871) — po zanimanju krojač; jedan od teoretičara utopijskog komunizma jednakosti. 18 19 20 65 66 67 68
- Wellington, Arthur Wellesley, Duke of* (Artur Velsli Velington, vojvoda; 1769 - 1852) — engleski vojskovođa, reakcionarni državnik, torijevac; predsjednik vlade od 1828. do 1830, podržavao je Peela pri ukidanju carina na žito. 46 196
- Wesley, John* (Džon Vesli; 1703 - 1791) — jedan od osnivača metodizma. 196
- Wightman, Sir William* (ser Viljem Vajtmen; 1784 - 1863) — engleski pravnik; od 1841. sudija kraljevskog suda. 296
- Williams, Sir John* (ser Džon Vilijems; 1777 - 1846) — engleski pravnik, liberal, od 1834. sudija kraljevskog suda. 295
- Wood, James i Francis* (Vud, Džems i Frensis) — fabrikanti iz Bradforda. 227 273
- Wright* (Rajt) — fabrički inspektor iz Macclesfielda. 224

Imena biblijskih, mitoloških i drugih neistorijskih lica i lica iz književnih dela

- Adam* — biblijska ličnost iz starog zaveta. 196
- Aron* — biblijska ličnost iz starog zaveta. 196
- Jeremija* — jevrejski prorok; njemu se pripisuje autorstvo tužbalica zbog propasti Jerusalema. 196
- Sv. Jovan* — ličnost iz novog zaveta. 196
- Minerva* — rimska boginja mudrosti. 274
- Mojsije* — ličnost iz starog zaveta. 196
- Pavle* — ličnost iz novog zaveta (apostol). 196
- Sv. Petar* — ličnost iz novog zaveta (apostol). 196
- Prometej* — prema grčkom predanju ukrao je od Zeusa vatru za ljude, zbog čega je za kaznu bio prikovan uz stenu. 274
- Solomon* — (oko 970 - 930 g. pre n. e.) — izraelski kralj. 196
- Samson* — ličnost iz starog zaveta. 196

Datumi iz života i rada Friedricha Engelsa

(maj 1843 - septembar 1844)

1843.

- 16, 23. maja* U časopisu »Der Schweizerische Republikaner« objavljena u
9, 27. juna četiri nastavka Engelsova *Pisma iz Londona*.
- U maju ili junu* Za vreme svog prvog boravka u Londonu Engels uspostavlja kontakt sa Karlom Schapperom, Josefom Mollom i Heinrichom Bauerom, vođama ilegalne nemačke radničke organizacije »Savez pravednih«.
- Jesen* Engels posećuje redakciju čartističkog lista »The Northern Star« u Lidsu i upoznaje urednika George-a Juliana Harneya, jednog od istaknutih vođa revolucionarnog krila čartističkog pokreta.
- 23. oktobra — početak novembra* Engels počinje da saraduje u organu engleskih ovenista »The New Moral World«. Za ovaj list on piše prvi članak pod naslovom *Progress of Social Reform on the Continent* (Napredak socijalne reforme na Kontinentu), koji je objavljen u brojevima od 4. i 18. novembra. Sa izvesnim skraćenjima članak je preštampan i u listu »The Northern Star« 11. i 25. novembra.
- Otpriblike u decembru* Engels se upoznaje sa revolucionarnim pesnikom Georgom Weerthom i sprijateljuje se s njim.
- Kraj 1843. do januara 1844.* Engels piše članak *Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie* (Nacrt za kritiku političke ekonomije).

1844.

- Januar* Za »Deutsch - Französische Jahrbücher«, koje Karl Marx i Arnold Ruge izdaju u Parizu, Engels piše članak *Die Lage Englands. »Past and Present« by Thomas Carlyle, London 1843*. Ovim člankom Engels počinje planirati niz članaka o položaju Engleske.

- 3. februara** U listu »The New Moral World« pojavljuje se Engelsov članak *Continental Movements*.
- Februar** Engels piše članak *Die Lage Englands, Das achtzehnte Jahrhundert*, koji u nastavcima objavljuje »Vorwärts« u vremenu od 31. avgusta do 11. septembra.
- Kraj februara** U časopisu »Deutsch - Französische Jahrbücher« objavljeni Engelsovi članci *Nacrt za kritiku političke ekonomije i Položaj Engleske. »Prošlost i sadašnjost« od Thomasa Carlyle-a*. Povodom objavljivanja članka *Nacrt za kritiku političke ekonomije* Marx i Engels stupaju u međusobnu prepisku.
- Mart** Engels piše članak *Die Lage Englands. Die englische Konstitution*, koji u nastavcima objavljuje »Vorwärts« u vremenu od 18. septembra do 19. oktobra.
- April - avgust** Engels nastavlja proučavanje engleske političke ekonomije i životnih i radnih uslova engleskih radnika. Skuplja materijal za rad koji je nameravao da piše o istoriji Engleske i o položaju radničke klase u Engleskoj.
- Oko 26. avgusta** Engels kreće na put iz Engleske u Nemačku.
- Kraj avgusta — početak septembra** Engels stiže u Pariz oko 28. avgusta i posećuje Marxa. Ovaj susret obeležava početak njihove plodne saradnje, njihove zajedničke naučne delatnosti i revolucionarne borbe za stvar proletarijata. Pokazuje se da se njihovi pogledi u svim teorijskim oblastima u potpunosti podudaraju.— Osnivači naučnog socijalizma počinju svoj prvi zajednički rad, koji po njihovoj zamisli treba da nosi naziv *Kritik der kritischen Kritik gegen Bruno Bauer und Consorten*. Za vreme svog desetodnevnog boravka u Parizu Engels piše sedam kraćih poglavlja za ovu knjigu. Marx pridobija Engelsa za saradnju u listu »Vorwärts«, u čijoj je redakciji Marx intenzivno angažovan. Engels se upoznaje sa francuskim radničkim pokretom; posećuje skupove socijalista i komunista i sreća se isto tako sa ruskim političarima Mihailom Aleksandrovičem Bakunjinom i Grigorijem Mihailovičem Tolstojem.
- 31. avgusta do 19. oktobra** U listu »Vorwärts« pojavljuju se Engelsovi članci *Položaj Engleske. Osamnaesti vek i Položaj Engleske. Engleski ustav*, koje je Engels bio napisao u februaru i martu 1844. u Engleskoj i koji su bili predviđeni za »Deutsch - Französische Jahrbücher«.
- Oko 6. septembra** Engels napušta Pariz i putuje u Barmen.

1845.

- Druga polovina septembra 1844. do marta 1845.** Engels u Barmenu radi na svojoj knjizi *Položaj radničke klase u Engleskoj*.— Engels aktivno učestvuje u socijalističkoj propagandi i organizovanju demokratskog i socijalističkog pokreta u Rajnskoj oblasti; uspostavlja veze sa socijalistima iz Barmena, Elberfelda,

Kelna, Diseldorfa, Bona i drugih gradova, i nastupa na skupovima gde propagira ideje komunizma; isto tako učestvuje u izdavanju socijalističkih spisa.

15. marta Engels završio rad na knjizi *Položaj radničke klase u Engleskoj* i šalje rukopis izdavaču u Lajpcig.

Krajem maja U Lajpcigu izlazi iz štampe Engelsovo delo *Položaj radničke klase u Engleskoj*.

Oko 12. jula Marx i Engels putuju zajedno u London i Mančester radi proučavanja engleske ekonomske literature i upoznavanja ekonomskog i političkog života Engleske i engleskog radničkog pokreta.

Registar pojmova

- Alkoholizam 180 - 181 185 188 - 189
200 205 - 208 214 223 228 240 - 241
293
- Amerika
brzi industrijski razvoj 324 - 325
- Anarhičnost kapitalističke proizvodnje 36 - 38 174 - 175
- Aristokratija 86 90 - 91 277 311
- Astma 259 - 260
- Ateizam 5 - 6 21 60 - 63 205 284
- Azili za beskućnike 137 - 138 142 303
- Bankrotstvo 130 174 - 175
- Bogohuljenje 20 21
- Bojenje tkanina 120 254
- Bolesti 132 - 133 135 185 - 188
gradskog i seoskog stanovništva
184 - 185
fabričkih radnika 226 - 228 231 233
237 241 252
čaraparskih radnika 249
čipkara 251 - 252
tkaća svile 256
metalskih radnika 259 - 260
grnčara 261 - 262
duvača stakla 262
modiskinja 263 - 264
rudara 287 - 288 290 - 291
Videti takođe: Epidemije, Tifus.
- Borbe štrajkača 280 - 281
- Buržoazija 169 - 170 183 194 - 195
196 197 - 198 202 - 203 205 241
246 - 248 273 284 - 285 305 311 -
327
- Cene 31 36 119 173 174 - 175 303
- Crkva 306
Videti takođe: Državna crkva
- Čartizam 1 90 92 114 202 - 203 212
239 248 277 - 286 295 298 305 310
324 - 327
- Čovek kao roba 41 172 271 312
- Demokratija 12 15 63 64 85 - 86
104 - 105 278 282
- Demokratska jednakost 105
- Demoralizacija radničke klase 197 -
202 205 - 210 241 252 257 - 259
260 283 293
- Disciplina u fabrici 241 - 242
- Disenteri 1 2 96 - 97 238
- Dobrotvorne ustanove 137 139 174
189 312 - 313
- Donji dom 90 - 94 95 277 - 278
- Država 84 - 85 89 97 196 312 315
engleska država 84 - 85 89 97 196
312 315
hrišćanska 133 - 134
- Državna crkva 1 95 - 98 238 309 312
Videti takođe: Crkva
- Egoizam
Videti Privatni interes
- Eksploatacija 203 266
- Empirizam 6 74 - 75
- Enciklopedizam
- Englesko kraljevstvo 89 - 91
- Epidemije 141 157 160 - 161 167
173 178 185 186 - 187 227 261 - 262
tifusa 185 - 187
- Fabrička izrada čarapa 120 249 - 250
- Fabrička izrada čipaka 120 250 - 252
- Fabričke uredbe 241 - 242
- Fabrički grad 120 - 121 125 129 248
- Fabrički inspektori 223 237 - 238
- Fabrički izveštaji 238
- Fabrički sistem 25 43 79 - 84 118 - 119
126 215 - 216 234 - 237 240 - 265
- Fabrički zakon 211 222 - 223 235 237
238 - 239 249
- Fabrikacija mašina 82 122 213 - 214
260 - 261
- Fabrikacija stakla 262
- Fabrike tekstila 115 117 119 - 122
211 - 217 249 - 256 263 - 265

- Falansterije 14
 Falsifikovanje (patvorenje)
 robe 164 - 166
 lažne mere 166
 Feudalizam u poređenju sa kapitaliz-
 mom 246
 Filantropija 235 - 236 267 284 304
 Francuska revolucija 12
 u poređenju sa engleskom 75 86
 104 - 105
 Furijerizam 13 - 14
 i privatna svojina 14
- Gajenje svinja u gradovima 152 180
 Gasno osvetljenje 123
 Gornji dom 90 - 91 93
 Gradovi 125 129 - 130 131 - 168 179
 184 185 - 186 190 201 - 203 206
 235 263
 Grnčarstvo 123 261 - 262
- Habeas Corpus Act 88 99
 Hrišćanstvo 73 76 - 77 97 - 98
 Humanitarci 15
 Humanost
 radnika 177 204 - 205 313
 prividna humanost fabrikana 222
 - 223 236 - 238 248 312 - 313 314
- Individualizam 131 - 132
 i hrišćanstvo 72 76 - 77 125 - 133
 kao životni princip kapitalističkog
 društva 131 - 132 167 169 197 210
 211
 Videti takođe: Privatni interes
- Industrija 117 - 118 128 - 130 203
 267 301 324 - 325
 Industrija beljenja 120 253 - 254
 Industrija lana 121 - 122
 Industrija pamuka 79 - 80 119 - 120
 Industrija svile 81 121 - 122 254 - 256
 Industrija vune 81 120 - 121
 Industrijska revolucija 79 - 86 115
 117 - 118 125 128 - 130
 Industrijska rezervna armija 175 - 178
 Videti takođe: Nezaposlenost
- Industrijski grad 129
 Irci 9 134 138 158 163 167 170 179 -
 182 203 - 204 205 215 307 - 310
 Ireliгиозnost 284 293
 Irska imigracija 179 - 182
 Ishrana
 proletarijata 163 - 165 166 - 167 185
 257 259 261
 Iraca 180
 i bolesti 187 - 188
 i alkoholizam 187
- Izgradnja puteva 83 - 84 124
 Izvoz 173 - 174
- Javno mnjenje 104 277 - 278
 Jomeni (yeomen) 118
 »Juste - milieu« 5 10
- Kanalizacija 133 140 141 143 144
 184 - 185
 Kapital 214 218
 koncentracija 129 - 130 169 256
 325
 oplodjenje posredstvom rada 171 312
 Kapitalizam 202 207 - 208 210 214
 217
 Kardir - mašina
 Videti Mašina za češljanje pamuka
 Karta (charter)
 Videti Narodna povelja
 »Kettenstuhl« 118
 Kina kao tržište 325
 Klasna borba 104 - 105 266 - 267 273
 - 277 282 283 - 286 331
 Klasna diferencijacija 126 - 127 129
 169 210 263 281 326
 Klasna mržnja 197 199 - 200 236 240
 242 266 - 267 271 - 272
 Klasna svest 128 202 - 203 285 - 286
 298 - 299 306
 Klasne suprotnosti 114 132 - 133 202
 - 204 209 - 210 267 285 - 286
 Videti takođe: »Socijalni rat«
- Klasni interes 196 - 197 203
 Klasni karakter obrazovanja 284 - 285
 Klasno pravosuđe 103 281 294 295 315
 Kmetstvo 76 - 77 246
 Kolektivni ugovor 294 - 295
 Kolera 158 160
 Kolonije 74 77 87
 Komunizam 11 326
 Babeuf 12 14
 ikarijski 15 16
 filozofski 20 22
 nemački 19 21 22 113 - 114
 francuski 14 - 15 113 284
 engleski 23 283 - 284 326 - 327
 Komunističke naseobine 14 16 63 283
 Komunistička udruženja
 tajna vajtingovska 19
 Komutacioni zakon 309
 Koncentracija kapitala 128 - 130 169
 256 325
 Koncentracija stanovništva 129 - 130
 184 201 - 202 220 - 221
 Konferencija rudarskih radnika 295
 Konkurencija 30 35 37 39 42 63 115
 169 - 178 271 312

- najamnih radnika među sobom 169
- 171 173 - 174 222 271
među irskim i engleskim radnicima
179 - 182
i radnička udruženja 271
u poljoprivredi 301 - 302 303 308
američke i nemačke industrije en-
gleskoj 324 325
Videti takođe: Slobodna konku-
rencia
- Konzervativci
Videti Torijevci
- Koristoljublje
Videti Privatni interes
- Kotedž - sistem 133 141 143 - 144
146 - 147 153 - 159 160 243 - 244
245 246 248 294 297
- Krađa divljači 303 - 304
- Kriminalitet 134 141 - 142 159 177
197 - 198 206 208 - 210 257 267
304 310
- Krivično pravo (englesko) 102 - 103
- Krize 36 122 174 - 178 211 271 279
282 325 377
- Kućna industrija 115 - 116
- Liberali 279 - 281
Videti takođe: Vigovci
- Liberalna buržoazija 277
- Liberalna ekonomija 207
- Liga protiv zakona o žitu 1 3 - 5 77
99 178 279 305 314 334
Videti takođe: Zakon o žitu
- Lionski ustanak 275
- Literatura
i proletarijat 284 - 285
- Livenje čelika 122 - 123
- Lončarstvo
Videti Grnčarstvo
- Maltusova teorija o stanovništvu 25
38 - 41 172 173 317 - 319
- Mašine 119 200 - 201 211 - 216 253
260 - 262 274 301
za češljanje pamuka 118 - 119 253
Videti takođe: Industrijska revolu-
cija
- Mašine predilice
•Jenny• 79 - 80 117 - 118 212
•Throstle• 79 118 212 216
•Mule• 79 119 212 213 216
- Materijalizam 73 74 79
francuski
- Mehanička pogonska snaga
u tekstilnoj industriji 118 - 119 215
216
u saobraćaju 125
- kao poluga industrije 129
i nezaposlenost 173
snaga pare 79 - 80 118 - 120 125
251 256 - 258
vodena snaga 118
Videti takođe: Mašine
- Merkantilni sistem 24 25 26 27
- Metalna industrija 82 - 83 122 256 -
261
- Minimum egzistencije kao granica na-
jamnine 170
- Mirovni sudija 101 103 241 255 294
295 315 - 316 333 - 334
- Mlada Engleska• 324
- Mladohegelovci 20 - 21 22
- Modiskinje i švalje 263 - 264
- Monopol 35
- Moralno vaspitanje radničke klase
195 - 202 205 207
- Nacionalna čartistička asocijacija 4
Videti takođe: Čartizam
- Nacionalna ekonomija 2 24 - 44 312
313 - 314
- Nacionalni karakter Engleza 73 - 75
87 88 266 275
- Najamni rad 170 172
- Najamnina po komadu 213 - 214
- Napadi na fabrike i fabrikante 271 -
273
- Narodna povelja 1 77 277 279 280 -
283 314 325
Videti takođe: Čartizam
- Nasilje kao sredstvo vaspitanja 197
- Nauka
nastanak i razvoj nauke 72 - 73
nauka u 18. veku 79
- Nedeljni odmor 316
rad nedeljom 250
- Nemanje krova nad glavom 137 168
297
- Nemiri na selu 304
- Nesigurnost egzistencije radnika 185
188 198 - 199 201 207 213 214
- Nesrećni slučajevi
kod dece 193
u fabrici 232 - 233
u rudarstvu 292 - 293 298 - 299
- Nezaposlenost 133 135 173 - 178 185
198 211 - 215 262
- Noćni rad 223 224
zabrana noćnog rada 237 239
noćni rad dece 251
- Novac 77 198 204 - 205 246
pohlepa za novcem 311 - 312
- Novčane kazne i novčani odbici 241 -
243 255 294

- Obavezno školovanje 194 - 195 235
237 - 238
Videti takode: Obrazovanje i Školstvo
- Običajno pravo 102 - 103
- Obrazovanje
i proletarijat 194 - 195 257 258 260
262 293
čartističko i socijalističko 7 284 - 285
Videti takode: Školstvo
- Očne bolesti 249 251 262 264
- Odeća
radnika 162 - 163 167
Iraca 179 - 180 185 188
metalskih radnika 257 258
- Obrađivanje zemlje 367 368 370
- Oportunizam i cepanje čartističkog pokreta 281
- Organizacija rada
kod Carlyle-a 58 - 59 324
- Osakaćivanje 223 - 226 232 233 237
264 290 - 291
- Otopljanje telesnih i duhovnih sposobnosti radnika 240
- Paljevine 260 304 - 305
Videti takode: Napadi na fabrike
- Panteizam 59 - 60
- Parcelisanje
Parcelisanje poseda 282 307 - 309
Parlament 126 298 - 299 315 - 316
Parna mašina 32 119 122
Parna snaga
Videti Mehanička pogonska snaga
- *Patentirani* lekovi 189 - 190
narkotična sredstva za decu 217 - 218
- Patrijarhalni odnosi 115 - 117 203
i robovanje 248 301
- Pletenje čipaka 252
- Pobune protiv mašina 214 267
- Podela rada 117 - 118 126 129 173
200 257 258
- Podmićivanje u političkom životu Engleske 91 - 93
- Pokret rudarskih radnika 294 - 296
- Policija 275 - 276 313 315
- Politička ekonomija 2 24 - 44 214
- Politička sloboda 12
- Političke stranke u Engleskoj 1 85 - 86
- Poljoprivreda 123 - 124 301
Videti takode: Poljoprivredni proletarijat, Zemljoposed, Zakupci
- Poljoprivredni proletarijat 5 118 172
300 - 310
- Poljoprivredni radnici
Videti: Poljoprivredni proletarijat
- Ponuda i tražnja 35 - 36 63 174 - 175
269
- Porast stanovništva 121 125 173
- Porodica 207 - 208 217 - 220 257 262
- Porota (porotni sud) 99 - 102 103
- Pravo glasa (opšte) 277 278
- Pravo okupljanja naroda 98 - 99
- Pravo udruživanja 99 268 - 269
- Pređenje lana 121
- Predstavnički sistem 91 - 93
- Prekomerni rad 201 223 - 225 237 238
- Prenaseljenost 173 - 174 214 301 314
317 - 319
- Prinudni rad u kapitalizmu 200 - 201
- Priraštaj stanovništva 121 - 308
- Prirodne nauke 72 - 73
- Privatna svojina 14 17 25 33 34 35
43 63 77 84 - 85 93 198 199
- Privatni interes 77 84 - 85 132 203
219 - 220 311 - 313
- Proizvodni troškovi 30 - 31
- Proizvodnja gvožđa 122 - 123 289 - 292
- Prokopavanje kanala 84 124
- Proletarijat 111 - 112 113 - 115 117 - 118 125 126 128 129 167 169 198
204 - 205 241 266 274 - 275 280 - 281 283 - 285 305
i kapitalistički društveni poredak 207 - 208
i kriminalitet 208 - 209
i buržoazija 266 - 267 331
i čartizam 277
engleski proletarijat 86 311 - 327
- Proleterska revolucija 274 - 275 299
i narodna povelja 281 324 - 327
prema A. Ure-u 202 - 203
Videti takode Revolucija
- Pronalasci 79 - 80 117 - 124
- Prosjačenje 177 178 214 302
- Prostitucija 134 137 141 142 159
207 243 252 260
- Prosveta
videti Obrazovanje
- Rad 34 57 - 59
i kapital 312
- Rad dece 2 170 216 - 218 220 221 - 225 226 - 228 233 - 235 237 - 238
239 249 - 252 253 257 - 259 261 - 262 287 289 - 290 292 - 293
- Rad kao patnja 240 - 241
- Rad žena 170 216 - 221 226 228 229 - 231 239 254 257 262 263 - 265 292
293 301
- Radikalna partija 277 - 278 281 - 282
323

- Radni domovi 102 320 - 322 372 373
 Radnička klasa, videti Proletariat
 Radnička najammina 115 117 125 129
 132 167 170 - 173 178 179 - 180 181
 213 - 215 240 254 263 264 268 -
 271 282 294 301 - 302 303 314 317
 Radnička udruženja (asocijacije) 99
 169 213 235 - 236 268 272 - 273
 294 - 295 315
 Videti takode Tredjunioni
 Radničke četvrti u gradovima 133 -
 163 184 - 186
 Radnički nemiri 178 271 - 273 280
 Radnički pokret 86 128 202 - 203
 211 250 255 - 256 260 266 - 286
 294 - 299 323
 i zanatlije 256 263
 Radnički stanovi 133 - 162
 Radno vreme 173 211 222 - 224 226
 227 229 249 253 263
 i zakon o desetočasovnom radnom
 vremenu 236 - 240
 Videti takode Zakon o desetočasov-
 nom vremenu
 Rahitis 188
 Rano starenje 229
 Rat 300
 Rat svih protiv svih 131 - 132 169
 210 211
 •Rebeka• - nemiri 307
 Religija 194 - 195 205 238 306 312
 i socijalizam 284
 Videti takode Crkva
 •Repeal•
 Videti Ukidanje unije između Irske
 i Engleske
 Republikanci 278
 Revolucija 125 127 281 299 324 325
 326
 socijalna 11 21 - 22 36 72 73
 filozofska 20 125
 Videti takode Proleterska revolucija
 Ropstvo 76 - 77 172 246 294 345
 kapitalističko najamno ropstvo 203
 241 - 243 246
 Ručni tkaci 254 - 255
 Rudarski savez 99 299
 Rudarstvo 123 287 - 299
 Rudnici gvožđa 287
 Rudnici olova 287 - 288
 Rudnici uglja 123
 Samoubistvo 198
 Saobraćajna sredstva 124 - 125
 Seksualni razvrat 185 200 205 207
 220 - 221 223 241 251 257 260
 Seljaštvo 78 300
 Videti takode Poljoprivredni prole-
 tariat, Zakupci, Jomeni
 Sensimonizam 12 - 13
 Sirotinjske četvrti 138 - 142 143
 Sirotinjski domovi 303 306 319 - 323
 Sirotinjsko groblje 322
 Sirotinjsko starateljstvo 177 178
 Sistem kotedža 133 141 143 - 144
 146 - 147 153 - 159 160 243 - 244
 245 246 248 294 297
 Sitna buržoazija 278 281 286 306
 Sitni zakupci 306 - 309 311
 Skepticizam 59 74
 Skraćeno radno vreme 174 253
 Sloboda najamnog radnika u kapi-
 talizmu 246
 Sloboda udruživanja 267 - 268
 Slobodna konkurencija 85 115 129
 169 - 178 269 - 270 271 282 305
 307 - 308 312 314 318
 i zakoni o žitu 281
 i klasna borba 210 282
 i čartizam 281 - 282
 Videti takode konkurencija
 Slobodna trgovina 2 26 282
 Smrtna kazna 102
 Smrtnost 185 - 187 190 - 193 217 222
 288 291
 Smrt od gladi 132 167 - 168 170 172
 174 178 183 317 319 322
 Socijalizam
 francuski 284
 engleski 1 5 - 6 8 16 23 63 - 64 79
 111 235 281 - 283 284 326 - 327
 nemački 23 113 - 114
 čartistički 281 - 282
 filantropski 283
 proleterski 283 283 - 285 305 - 306
 Socijalne himne 7
 •Socijalni rat•
 u kapitalističkom velikom gradu
 131 - 132 209 - 210 267 272 274
 na selu 304 - 305
 Videti takode Klasna borba
 Socijalno pitanje 299
 •Socijalno ubistvo• 132 - 133 183 - 184
 193 - 194
 Srednja klasa 1 111 - 112 114 126 -
 127 129 130
 Videti takode Buržoazija, Sitna bur-
 žoazija
 Stambena beda 133 - 162 167 179
 184 - 187 188 207 215 220 258
 288 - 289 303
 Staranje o sirotinji 370

- Statistika nesrećnih slučajeva 232-233
 Statutno pravo 103
 Stočarstvo 307
 Sudstvo 99 - 103
 »Sveti mesec« čartista 279
 Svojina 28 63
- Školstvo 194 - 196 235 238 258 262
 290 293
 Videti takode Obrazovanje i obavezno školovanje
- Štampa
 videti Sloboda štampe
 Štampanje tkanina 120 253
 Štrajk (turnout) 209 234 268 269 -
 271 272 - 277 280 295 - 298 333
 Štrajkbreheri 269 - 270 272 - 273 274
 275
 Švalje 264 - 265
- Tekstilna industrija 119 - 122
 Telesno slabljenje usled fabričkog rada
 225 - 234
- Teorija populacije
 Malthusova 25 38 - 41 172 173
 317 - 319
 Smithova 173
 »Throstle« 118 - 119
 Tifus 185 - 187 189 202
 Tkači svile 255 - 256
 Tkački razboj 80 212 - 213 215
 Torijevci 1 - 2 47 79 88 92 96 236
 238 246 279
 Tredjunioni 268 - 271 272 - 274
 i čartizam 277
 Trezvenjačka društva 206 - 207
 Trgovačka mornarica 122
 Trgovina 27 - 28 129 - 130
 Trgovinske krize, videti Krize
 Truck - sistem (isplaćivanje radnika
 robom) 243 - 244 246 250 294 295 -
 296
 Tuberkuloza 185 252 262 264 288
- Učenici u privredi 222 235 256
 Ukidanje unije između Irske i En-
 gleske 8 - 10 310
 Ulični trgovci 176 - 177
 Ustanci
 šleski i česki 114
- u Mančesteru (1842) 178 275 280
 lionski (1834) 275
 Ustavna monarhija u Engleskoj 89 - 90
- Ventilacija u gradovima 133 - 134 140
 142 152 154 155 160 - 161 184 185
 - 186
 Vigovci 1 8 47 79 238 236
 Vodena snaga
 Videti Mehanička pogonska snaga
 Vrednost 29 - 31 36
- Zakon 276 - 277 280 - 281
 Zakon o fabrikama 211 222 - 223 235
 237 238 - 239 249
 Zakon o desetočasovnom radnom vre-
 menu 216 - 217 235 - 240 278 281
 - 282 316
 Zakon o izbornoj reformi 126 277 - 278
 Zakon o sirotinji 174 177 238 272
 278 282 301 - 302 307 308 317 - 318
 322 323
 Zakon o lovu 303 - 304
 Zakon o učenicima u privredi 222 235
 Zakoni o žitu 279 - 281 300 305 314
 324 325 334
 Videti takode Liga protiv zakona o
 žitu
 Zakonodavstvo 93 - 94 102 - 103 315
 Zakupci
 krupni 118 300 - 301 303 304 - 305
 sitni 118 306 - 309 311
 Zakupnina 306 - 308
 Zalagaonice 206
 Zanatlje 126 256 258 263
 sitne 286
 Zatvor i radni dom 102 319 - 320
 Zdravstveno stanje dece 231
 Zdravstveno stanje radnika 184 234 -
 235
 Zemljišna renta 32 33 34
 Zemljoposed 78 91 92 300 304 - 305
 308 - 309
 Zemljoposednici 32 - 33 116 118
 Zemljišna zakupnina 307 - 308
 Zlostavljanje dece 222 - 223 233
 u radnom domu 320 321 - 322
- Železnice 84 123 124 - 125
 Železnička društva 316
 Ženske bolesti 229 - 231 233

Sadržaj

	strana
PREDGOVOR ...	IX
FRIEDRICH ENGELS	
Pisma iz Londona I-IV (<i>preveo Stanko Bošnjak</i>)	1
Napredak pokreta za socijalnu reformu na Kontinentu (<i>preveo Slobodan Novakov</i>)	11
Nacrt za kritiku političke ekonomije (<i>preveo Stanko Bošnjak</i>) ...	24
Položaj Engleske. Past and present by Thomas Carlyle (<i>preveo Stanko Bošnjak</i>)	45
«Times» o nemačkom komunizmu (<i>preveo Slobodan Novakov</i>) ...	65
Francuski komunizam (<i>preveo Slobodan Novakov</i>) ...	69
Pokreti na Kontinentu (<i>preveo Slobodan Novakov</i>)	70
Položaj Engleske I. Osamnaesti vek (<i>preveo Slobodan Novakov</i>) ...	72
Položaj Engleske II. Engleski ustav (<i>preveo Slobodan Novakov</i>) ...	87
Položaj radničke klase u Engleskoj (<i>preveli N. Tomić i N. Bogdanović</i>)	107

FRIEDRICH ENGELS**POLOŽAJ RADNIČKE KLASJE U ENGLESKOJ¹****Radničkoj klasi Velike Britanije** 111**Predgovor** ... 113**Uvod** 115

Stanje radnika pre industrijske revolucije (115)– Jenny (117)– Postanak industrijskog i poljoprivrednog proletarijata (118)– Throstle, mule, mehanički ткаčki razboj, parna mašina (118 - 119)– Pobjeda mašina nad ručnim radom (119)– Razvitak industrijske moći (119)– Pamučna industrija (119)– Čaraparstvo (120)– Čipkarstvo (120)– Beljenje, štampanje, bojenje (120)– Industrija vune (120)– Industrija lana (121)– Industrija svile (121)– Proizvodnja i prerada gvožđa (122)– Rudnici uglja (123)– Grnčarstvo (123)– Poljoprivreda (123)– Drumovi, kanali, željeznice, parobrodi (124)– Opšti pregled izloženog (125)– Razvoj proletarijata do njegovog nacionalnog značaja (126)– Shvatanje buržoazije o proletarijatu (127)

Industrijski proletarijat 128

Klasifikacija radnika (128)– Centralizacija poseda (128 - 129)– Poluga moderne industrije (129)– Centralizacija stanovništva (129)

Veliki gradovi 131

Neposredni utisci iz Londona (131)– Socijalni rat i univerzalni sistem pljačke (132)– Sudbina sirotinje u tom sistemu (132)– Rđavi kvartovi uopšte (133)– Iz Londona: St. Giles i okolina (134)– Whitechapel (135)– Unutrašnjost proleterskih stanova (135)– Beskućnici po parkovima (137)– Noćna skloništa (137)– *Dablin* (138)– *Edinburg* (139)– *Liverpul* (141)– Fabrički gradovi: *Notingham*, *Birmingham*, *Glazgov*, *Lids*, *Bradford*, *Huddersfield* (141)– Lankašir: opšte primedbe (142)– *Bolton* (145)– *Stockport* (146)– *Ashton - under - Lyne* (146)– *Stalybridge* (146)– Detaljan opis *Mančestera*: o načinu izgradnje uopšte (147)– Stari grad (149)– Novi grad (153)– Urbanistički izgled radničkih kvartova (154)– Dvorišta i stražnje uličice (154)– *Ancoats* (155)– *Mala Irska* (158)– *Hulme* (158)– *Salford* (159)– Rezime (160)– Stambene zgrade (160)– Prenatranost stanovništva (161)– Podrumski stanovi (161)– Odeća radnika (162)– Hrana (163)– Pokvareno meso (164)– Prezare sa robom (165)– Lažne mere etc. (166)– Opšti pregled svega izloženog (167)

¹ Ovaj podrobni sadržaj dela *Položaj radničke klase u Engleskoj* daje se u vidu u kom ga je Engels napisao za izdanje od 1845. Brojevi strana se odnose na sadašnje izdanje.

Konkurencijastrana
169

Međusobna konkurencija radnika kojom se određuje minimum, i međusobna konkurencija posednika kojom se određuje maksimum najamnine (169)–Radnik, rob buržoazije, mora svakog dana i časa samog sebe prodati (172)–Suvišno stanovništvo (173)–Trgovinske krize (174)–Rezerva radnika (175)–Sudbina te rezerve za vreme krize od 1842. (177)

Irska imigracija

179

Uzroci i broj (179)–Opis, po Carlyle-u (179)–Nečistoća, sirovost, alkoholizam Iraca (180)–Delovanje konkurencije Iraca i njihovog susjedstva na engleske radnike (181)

Rezultati

183

Uvodne napomene (183)–Delovanje pomenutih okolnosti na *telesno stanje radnika* (183)–Uticao velikih gradova, stanova, nečistoće etc. (184)–Činjenično stanje (185)–Sušica (185)–Tifus, naročito u Londonu, Škotskoj i Irskoj (186)–Bolesti trbušnih organa (187)–Posledice alkoholizma (188)–Nadrilekari (189)–«Godfrey's Cordial» (190)–Smrtnost proletarijata, naročito njegove dece (190)–Optužba protiv buržoazije da vrši socijalno ubistvo (193)–Posledice po *intelektualno i moralno stanje* (194)–Nedostatak obrazovanja (194)–Nedovoljnost večernih i prazničnih škola (194)–Neznanje (195)–Zamena radnicima za njihove uslove života (196)–Moralna zapuštenost radnika (197)–Jedini učitelj morala im je zakon (197)–Šta radniku u njegovom položaju daje povoda da zaobilazi zakone i moral (197)–Uticao siromaštva (198)–proletarijata i nesigurnosti položaja (198)–osudenosti na prinudni rad (200)–centralizacije stanovništva (201)–irskog useljavanja (203)–Razlika između karaktera buržuja i proletera (204)–Prednosti proletera nad buržujima (204)–Negativne strane karaktera proletera (205)–Alkoholizam (205)–Razuzdan polni život (207)–Raspadanje porodice (207)–Nepoštovanje socijalnog poretka (208)–Zločini (208)–Opis socijalnog rata (210)

Pojedine grane rada. Fabrički radnici u užem smislu

211

Delovanje mašina (211)–Ručni tkači (212)–Potiskivanje odraslih muškaraca (213)–Rad žena, raspad porodice (216)–Izvrtnje svih porodičnih odnosa (218)–Moralne posledice ženskog rada po fabrikama (220)–Jus primae noctis (221)–Dečiji rad (221)–Sistem učenika (222)–Docnije uređenje (222)–Opis prema fabričkim izveštajima (223)–Dugo radno vreme (223)–Noćni rad (223)–Telesne deformacije (223)–Manje spoljašnje povrede (223)–Priroda rada (225)–Opšte slabljenje konstitucije (226)–Specijalna oboljenja (226)–Svedočanstva (227)–Rano starenje (228)–Specijalne posledice za žensku konstituciju (229)–Pojedine, naročito štetne grane rada (231)–Nesrećni slučajevi (232)–Mišljenje buržoazije o fabričkom sistemu (232)–Fabričko zakonodavstvo i agitacija za desetočasovno radno vreme (235)–Rad je po svom karakteru

takav da ubija duh i zatupljuje (240)–Ropstvo (241)–Fabrička pravila (241)–Truck - sistem (243)–Kotedž - sistem (243)–Paralela između kmetova iz 1145. i slobodnih radnika iz 1845. (246)

Ostale grane rada 249

Pletači čarapa (249)–Proizvodnja čipaka (250)–Štampanje pamučnog platna (253)–Šišanje somota (254)–Tkanje svile (254)–Metalna roba (256)–Birmingem (256)–Stafordšir (258)–Šefild (259)–Fabrike mašina (260)–Proizvodnja posuda Severnog Stafordšira (261)–Fabrike stakla (262)–Zanatlije (263)–Londonske modistkinje i švalje (246)

Radnički pokreti 266

Uvodne reči (266)–Zločini (267)–Pobune zbog mašina (267)–Savezi, štrajkovi (268)–Delovanje saveza i štrajkova (269)–Zločini u štrajkovima (271)–Karakter borbi engleskog proletarijata protiv buržoazije (273)–Bitka u Mančesteru, maja 1843. Proletarijat ne poštuje zakon (275)–Čartizam (277)–Istorija čartističkog pokreta (277)–Ustanak od 1842. (279)–Odlučno odvajanje proleterskog čartizma od buržoaskog radikalizma (282)–Socijalna tendencija čartizma (282)–Socijalizam (283)–Opšte stanovište radnika (284)

Rudarski proletarijat 287

Rudari *Cornwalla* (287)–*Alston Moor* (288)–Rudnici gvožđa i uglja (289)–Rad muškaraca, žena i dece (289)–Bolesti svojstvene ovoj grani rada (290)–Rad u niskim hodnicima (292)–Nesrećni slučajevi, eksplozije etc. (292)–Stanje obrazovanja (293)–Moral (293)–Zakoni o rudarstvu (293)–Sistematsko iskorišćavanje rudarskih radnika (294)–Pokreti među njima (294)–«Unija» (295)–Veliki pohod od 1844. na severu Engleske (295)–Roberts i pohod protiv mirovnih sudija i truck - sistema (295)–Rezultati borbe (297)

Poljoprivredni proletarijat 300

Istorijski pregled (300)–Pauperizam na selu (301)–Položaj poljoprivrednih nadničara (301)–Paljevine (304)–Ravnodušnost prema pitanju zakona o žitu (305)–Ireligioznost (306)–*Wales*: sitni zakupnici (306)–Rebeka - nemiri (307)–*Irska*: parcelisanje zemljoposeda (308)–Pauperizacija nacije (308)–Zločini (310)–Agitacija za Repeal (310)

Odnos buržoazije prema proletarijatu 311

Moralna iskvarenost engleske buržoazije (311)–Pohlepa za novcem (311)–Ekonomija i slobodna konkurencija (312)–Licemerje u činjenju dobrih dela (312)–Ekonomija i politika u pitanju zakona o žitu (313–314)–Zakonodavstvo i pravosuđe buržoazije (315)–Buržoazija u parlamentu (315)–Masters- and Servants - Bill (316)–Malthusova teorija (317)–Stari zakon o sirotinji (317)–Novi zakon o sirotinji (319)–Primeri brutalnosti u radnim domovima (319)–Izgledi Engleske za budućnost (323)

PRILOZI

Još nešto o položaju radnih klasa u Engleskoj. Jedan engleski štrajk (preveli N. Tomić i N. Bogdanović)	331
Iz Engelsovog dodatka uz američko izdanje »Položaja radničke klase u Engleskoj« od 25 II 1886. (preveli N. Tomić i N. Bogdanović)	342
Radnički pokret u Americi. [Predgovor američkom izdanju »Položaja radničke klase u Engleskoj« (preveli N. Tomić i N. Bogdanović)	343
Predgovor nemačkom izdanju »Položaja radničke klase u Engleskoj« od 1892. (preveli N. Tomić i N. Bogdanović)	350
Engelsove napomene uz ispise iz nekih pročitanih dela (preveo Slobodan Novakov)	362

NAPOMENE I REGISTRI

Napomene	381
Literatura	392
Listovi i časopisi	401
Registar imena	403
Datumi iz života i rada Friedricha Engelsa	414
Registar pojmova	417

ILUSTRACIJE

Faksimil naslovne strane prvog nemačkog izdanja iz 1845. knjige »Položaj radničke klase u Engleskoj«	109
Karta Mančestera prilog između	144-145

K. MARX - F. ENGELS

D E L A · tom 4

MAJ 1843 - SEPTEMBAR 1844

Nacrt za korice *Eduard Stepančić*
Tehnički urednik *Borivoje Miladinović*
Korektor *Vera Kokić*

Izdavači
Izdavačko preduzeće Prosveta
Beograd, Dobračina 30
Institut za izučavanje radničkog pokreta
Beograd, Trg Marksa i Engelsa 1

Štampa
Grafičko preduzeće Srbija
Beograd, Mije Kovačevića 5

